

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १)

॥ श्रीः ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

योगीश्वरेण महर्षिणा याज्ञवल्क्येन प्रणीता

श्री विज्ञानेश्वरप्रणीतमिताक्षराटीकया समेता

सा च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे बी., ए. एल्. एल्. बी. हायकोर्ट वकील मुम्बई.

इत्यनेन संशोधिता प्रकाशिता च

प्रथमावृत्तिः

(अस्याः सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

शकाब्दाः १८३५ ख्रिस्ताब्दाः १९१४.

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका.

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनार्थं यैः परहितैकपरतया यानि पुस्तकानि प्रदत्तानि तेषां
नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

क.—आनन्दाश्रमसंग्रहात्प्राप्तम् (क्रमाङ्कः ३७२३) महेश्वर लक्ष्मण गाटगीळ
इत्येतेषाम् ।

ख.—आनन्दाश्रमसंग्रहात्प्राप्तम् (क्रमाङ्कः ३७०२) । अस्यान्तेऽयं लेखो दृश्यते
“ लिखापितं श्रीकेशवजंबूगार्गाधरः, चर्मण्वतीतीरसन्निधौ पाटणग्रामवास्तव्य-
पुराणीकपारीकेतिप्रसिद्धसामवेदी कौशिकगोत्रोत्पन्नमट्टनी श्रीजी देवदत्त-
सुतजीवनरामात्मजकुश्याली रामजी भ्राता लक्ष्मीनाथजी स्वार्थं परोपकारार्थं च
मिति वैशाख कृष्णपक्षत्रयोदश्यां १३ गुरौ संवत् १८२८ मंगलानि संतु—श्री
वरदराजो जयति ”

ग.—आनन्दाश्रमात्प्राप्तम् । (क्रमाङ्कः १००५)

घ.—आनन्दाश्रमात्प्राप्तम् । („ ७८३)

ङ.—आनन्दाश्रमात्प्राप्तम् । („ ४५४)

फ.—श्रीमत्सरदार धुण्डिराज विनायक बाबासाहेब विबलकर इत्येतैः संगृहीतं
अस्मत्संकाशं प्रेषितं च ।

झ.—निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रितं कै. बा. बाबूशास्त्री मोघे इत्येतैः शोधितं च ।
परमुपकृतं यैरेषानि पुस्तकानि अस्मत्संकाशं प्रेषितानि ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे.

PREFACE.

This is the first Volume of the series of "the Collections of Hindu Law Texts." It contains the *Yājñavalkya Smṛiti* with *The Mitāksharā* by *Vijñāneśvara*. It is the object of this series to publish reliable and critical editions of all the texts and other original authorities which are referred to and relied upon as having a bearing on questions arising under Hindu Law, and the main outline of this work has been indicated in the *General Note* published in the first part of this series in the year 1909.

The *Smṛitis* which cover a large portion of the Sanskrit legal Literature, may be mainly divided into.

- (1) Original or Primary *Smṛitis*, and (2) Secondary *Smṛitis*.
- (1) Of the Primary *Smṛitis* only four have yet been found to be existing in a continuous form viz. The *Smṛitis* of Manu, *Yājñavalkya*, *Nārada*, and *Parāśara*. There are many other *smṛitis*, referred to in later works, but no full and complete editions of these have yet been discovered.
- (2) The Secondary *Smṛitis* include those which are commentaries of the primary *smṛitis*, as also those which though in the form of original compositions, are still based mainly on the primary *smṛitis*—these are known as *Nibandhas*.

It is proposed in this series to take up each of the four Primary *Smṛitis* specified above, and after publishing the text of each Primary *Smṛiti* itself, to publish all the commentaries of such a Primary *Smṛiti*, as also other digests which are considered as authoritative in courts of Law.

The *Yājñavalkya Smṛiti*.

The work which is known as the *Yājñavalkya Smṛiti* is the Code of Law as understood and propounded by the followers of the *Yājñavalkya* School. And, as is the case with *Manu Smṛiti*, the text of the *Yājñavalkya Smṛiti* appears to have been written by a pupil of *Yājñavalkya* (see *Mitāksharā*. *Āchāra* p. 1 l. 10.)

Very little is known or yet discovered about the sage *Yājñavalkya* from whom the present *Smṛiti* is said to have been received. There is a reference to a work on *Yoga-Sāstra* "by me" in verse 110 of the *Prāyascittādhya*ya and *Vijñāneśvara* in his commentary on the verse explains it to have a reference

to the *Bṛihadāraṇyakopaniṣad*. Several attempts have been made to assign a date to the sage *Yājñavalkya*, but the course of research and investigation has not yet reached a point when it can be asserted that the sage *Yājñavalkya* flourished at a particular time.

Commentaries on *Yājñavalkya Smṛiti*.

There have been several commentaries on the *Smṛiti* of *Yājñavalkya*, viz. those by (1) *Viśvarūpa*, (2) *Śālapāṇi*, (3) *Vijñāneśwara* (4) *Aparārka* and (5) *Mitra Miśra* the principal among these being the *Mitākṣharā* by *Vijñāneśwara*. From an account given by the author himself about his place of residence, and the ruling king in his day, it appears that the work was written at Kalyāṇa—a place near Bedar in the Daulatabad district of His Highness the Nizam's territory, under the auspices of king Vikrama, who was then holding sway over the kingdom (1676–1127 A. D.) This work has acquired great weight in courts of law, and has been practically regarded as of supreme authority, and it is proper that it should have been so regarded. The only work which has a superior claim is that of *Medhātithi*'s commentary on the *Manu-Smṛiti*, and it is believed that the inability of the general public to grasp the contents of *Medhātithi* is greatly responsible for the neglect of that great work.

Commentaries on the *Mitākṣharā*.

Three commentaries on the *Mitākṣharā* have been yet discovered. The earliest is the *Subodhini* by *Viśveśvarabhāṭṭa* published in this series as Nos. 3 & 4. Next in point of time is the *Pramitākṣharā* of Nanda Pandita.—not yet published. The latest and the largest is the *Bālabhāṭṭi* by Bālam-Bhāṭṭa Pāyagande—Nos. 5–8 of this series.

The following table will show the connection between the several works which fully contain the *Yājñavalkya* school.

The <i>Yājñavalkya</i> <i>Smṛiti</i> . Commentaries on this by	{	1 <i>Viśvarūpa</i> .	{	1 <i>Viśveśvarabhāṭṭa-Subodhini</i> .
		2 <i>Śālapāṇi-(Dīpa-Kalā)</i>		2 Nanda Pandita-Pramitākṣharā.
		3 <i>Vijñāneśwara Mitākṣharā</i>		3 Bālam-Bhāṭṭa-Bālabhāṭṭi.
		Commentaries by		
		4 <i>Aparārka Ādityaśara</i> .		
		5 <i>Mitra-Miśra—Vramitrolaya</i>		

Besides these, there are several digests or *Nibandhas* which follow and form part of the *Yājñavalkya* School, such as the *Yyavalkya-Mayākā* and similar other works.

The present edition was prepared with the help of the following manuscripts and editions:—

- (1) A Manuscript belonging to Mr. Maheswar Luxman Gadgil, and kindly lent by Mr. H. N. Apte, being Anandāshrama No. 3723 and marked herein as क.
- (2) Do. Do. Anandāshrama No. 3702 Marked as. ख.
- (3) Do. Do. Do. 1005 Marked as. ग.
- (4) Do. Do. Do. 783 Marked as. घ.
- (5) „ „ „ 454 Marked as. ङ.
- (6) A Manuscript copy in the collection of Sardar V. D. Biwalkar and kindly lent by him... Marked herein as च.
- (7) The printed edition by the late Bapushatri Moghe. Marked herein as ञ.

(8). Besides these, the editions of Babu Govind Dass of Benares, and of Mr S. S. Setlur, published last year, were also availed of while the last portion of the work was in the press.

The undersigned begs to acknowledge his obligations to all the gentlemen named above for allowing him the use of the works specified above.

J. R. Gharpure,

Editor.

अथ याज्ञवल्क्यस्मृति-समिताक्षरा-स्थविषयाणां सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
आचाराध्यायः ।		भोजनादि ८	
उपोद्घातप्रकरणम् ।		ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि ८	
टीकाकारस्य ब्रह्मलक्षणम्	१	गुर्वार्थलक्षणम्	९
मुनीनां प्रभः	१	उपाध्यायवर्गलक्षणम्	९
पट्टिधस्मार्तधर्मः	१	ब्रह्मचर्यावधिः	९
धर्मस्य चतुर्दशस्थानानि	२	उपनयनकालस्य परमावधिः	१०
धर्मशास्त्रप्रयोजका ऋषयः	२	द्विजत्वहेतुकपथनम्	१०
धर्मस्य कारकहेतवः	३	वेदग्रहणाध्ययनफलम्	१०
धर्मस्य ज्ञापकहेतवः	३	काम्यव्रतब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम्	१०
देशादिकारकहेतूनामपवादः	३	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	११
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयः	३	अथ विवाहप्रकरणम् ।	
अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।		गुरुदक्षिणादानम्	१२
वर्णाः	४	कन्यालक्षणानि	१२
गर्भाधानादिसंस्काराः	४	कन्याया बाललक्षणानि	१२
संस्कारकरणे फलम्	४	कन्याया आम्यन्तरलक्षणानि	१२
ब्राह्मणादीनामुपनयनकालः	५	सापिण्ड्यविचारः	१३
गुरुधर्माः	५	कन्यावरणे नियमः	१४
शौचाचाराः	५	कन्यादाने वरनियमः	१४
तीर्थानि	६	द्विजातीनां शूद्रापरिणयने निषेधः	१५
आचमनम्	६	वर्णक्रमेण द्विजातीनां भार्याकरणे-	
प्राणायामः	७	प्रधिकारः	१५
सावित्रीजपः	७	ब्राह्मविवाहलक्षणम्	१५
अग्निकार्यम्	७	दैवार्थविवाहयोर्लक्षणम्	१५
अभिवादनम्	७	प्राजापत्याविवाहलक्षणम्	१६
अध्याप्याः	७	आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाविवाह-	
दण्डादिधारणम्	८	लक्षणानि	१६
भैक्षचर्या	८	सवर्णापरिणयने विशेषः	१६

विषयाः	पृष्ठं.	विषयाः	पृष्ठं
कन्यादातृक्रमः	१६	दन्तधावनम्	२८
कन्याहरणे दण्डः	१६	योगक्षेमार्थं राजाद्याश्रयः	२९
कन्याया दोषमनाख्याय दाने दण्डः	१७	वेदादिजपः	२९
अन्यपूर्वालक्षणम्	१७	पञ्चमहायज्ञाः	२९
नियोगविधिः	१७	भूतबलिः	२९
व्यभिचारिणीविषये	१७	पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम्	३०
तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादः	१८	दम्पत्योः शेषभोजनम्	३०
द्वितीयविवाहे हेतवः	१८	अतिथीनां भोजनम्	३०
पतिव्रतास्त्रीप्रशंसा	१९	भिक्षवे भिक्षादानम्	३१
अधिवेत्तुर्दण्डः	१९	श्रोत्रियसत्कारः	३१
स्त्रीधर्माः	१९	प्रतिसंवत्सरमर्ह्याः	३१
शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलम्	१९	परपाकखनिनिषेधः	३२
स्त्रीणां ऋतुकालावधिः	१९	सायंसंध्यादि	३२
स्त्रीगमने वर्ज्यानि	२०	ब्राह्मे भूहर्ते आत्मनो हितचिन्तनम्	३२
अनृतुगमने नियमाः	२०	मानाहोः	३३
स्त्रीणां सत्कारः	२२	वृद्धादीनां मार्गो देयः	३३
स्त्रिया कर्तव्यम्	२२	द्विजातीनां कर्माणि	३३
प्रोषितभर्तृकानियमाः	२२	क्षत्रियवैश्यकर्माणि	३३
स्त्रिया अस्वातन्त्र्यम्	२३	शूद्रकर्म	३४
मृतभर्तृकाविषये	२३	साधारणधर्माः	३४
सहगमनम्	२३	श्रौतकर्माणि	३५
अनेकभार्याविषये	२५	नित्यश्रौतकर्माणि	३५
प्रमीतभार्याविषये	२५	यज्ञार्थं हीनाभिक्षानिषेधः	३५
अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।		धान्यादिसंचयोपायः	३६
सनातन्यः	२५	अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ।	
अनुलोमाः	२६	स्नातकव्रतानि	३७
प्रतिलोमनाः	२७	रात्रादिभ्यो धनग्रहणम्	३७
मन्वीर्धनात्यन्तरम्	२७	उपाकर्मकालः	४०
यगप्रप्तौ कारणान्तरम्	२७	उत्सर्जनकालः	४१
हीनवृत्त्या नीरनम्	२८	अनध्यायाः	४१
अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।		स्नानव्रतानि	४३
पश्मिजसौ किं वर्तव्यं तदाह	२८	अभोज्यानि	४३
गृहस्थधर्माः	२८		

विषयाः	पृष्ठं.	विषयाः	पृष्ठं
अभोज्यान्नानि	.... ४९	उभयतोमुखीलक्षणं तद्वाने फलं च	६०
अभोज्यान्नेषु प्रतिप्रसवः	.... ४९	सामान्यगोदाने फलम्	.... ६०
अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।		गोदानसप्तानि	.... ६०
द्विजातीनां भर्माः	.... ४९	भूम्यादिदाने फलम्	.... ६०
पर्युषितस्य प्रतिप्रसवः	.... ४७	गृहादिदाने फलम्	.... ६१
दुग्धविषये	.... ४७	वेददानफलम्	.... ६१
शिष्टवादिनिषेधः	.... ४८	दानं विनाऽपि दानफलवाप्तिः....	६१
क्रव्यादपक्ष्यादिनिषेधः	.... ४८	सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः	६१
पलाण्ड्वादिनिषेधः	.... ४९	अप्रत्याख्येयमाह	.... ६२
पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः	.... ५०	प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः	.... ६२
मांसभक्षणे विधिः	.... ५०	अथ श्राद्धप्रकरणम् ।	
वृयामांसभक्षणे निन्द्या	.... ५१	श्राद्धशब्दाभिः	.... ६२
मांसवर्जनविधिः	.... ५१	पार्वणश्राद्धस्वरूपम्	.... ६२
अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।		एकोद्दिष्टश्राद्धस्वरूपम्	.... ६२
सैवर्णादिवात्राणां शुद्धिः	.... ५१	त्रिविधं श्राद्धम्	.... ६२
यज्ञपात्रादीनां शुद्धिः	.... ५२	पार्वणवृद्धिश्राद्धयोः कालः	.... ६२
सलेपानां शुद्धिः	.... ५२	श्राद्धे ब्राह्मणसंपत्तिः	.... ६३
भूमिशुद्धिः	.... ५४	श्राद्धे वर्ज्यब्राह्मणाः	.... ६४
गवाध्राताजादिशुद्धिः	.... ५४	पार्वणश्राद्धप्रयोगः	.... ६५
त्रुप्तीसकादीनां शुद्धिः	.... ५४	अशौकरणम्	.... ६८
अनेध्योपहतद्रव्यशुद्धिः	.... ५५	अन्ननिवेदनम्	.... ६९
उदकमांसयोः शुद्धिः	.... ५६	पिण्डप्रदानम्	.... ७०
अग्न्यादिशुद्धिः	.... ५६	असह्योदकदानम्	.... ७०
अथ दानप्रकरणम् ।		स्ववाचनम्	.... ७०
दानपात्रब्राह्मणप्रशंसा	.... ५८	प्रार्थना	.... ७१
सत्पात्रब्राह्मणलक्षणम्	.... ५८	ब्राह्मणविसर्जनम्	.... ७१
सत्पात्रे गवादिदानं देयम्	.... ५८	वृद्धिश्राद्धम्	.... ७२
प्रतिग्रहनिषेधः	.... ५९	एकोद्दिष्टश्राद्धम्	.... ७२
दाने विशेषः	.... ५९	नवश्राद्धम्	.... ७२
गोदाने विशेषः	.... ५९	सपिण्डीकरणम्	.... ७२
गोदानफलम्	.... ५९	उदकुम्भश्राद्धम्	.... ७५
उभयतोमुखीदाने फलम्	.... ५९, ६०	एकोद्दिष्टकालः	.... ७६

विषयाः	पृष्ठं.	विषयाः	पृष्ठं.
नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धपिण्ड-		घनरक्षणप्रकारः	९२
प्रक्षेपस्थलम्	७८	लेख्यकरणम्	९२
भोज्यविशेषेण फलम्	७८	लेख्यकरणप्रकारः	९२
गयाश्राद्धफलम्	७९	राज्ञो निवासस्थानकरणविशेषः	९३
तिथिविशेषात्फलविशेषः	७९	अधिकारिणः	९३
नक्षत्रविशेषात्फलविशेषः	८०	विक्रमार्जितद्रव्यदाने फलम्	९३
पितृशब्दार्थः	८१	रणे मरणं स्वर्गफलकम्	९४
अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ।		शरणागतरक्षणम्	९४
विघ्नकारकहेतुः	८२	आयव्ययनिरीक्षणम्	९४
विघ्नज्ञापकहेतुः	८२	हिरण्यस्य भाण्डागारे निक्षेपः	९४
विघ्नज्ञापकप्रत्यक्षहेतुः	८२	दूतानां त्रैविध्यम्	९४
विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म	८३	स्वैरविहारः सेनादर्शनं च	९५
छपनविधिः	८३	चाराणां गूढभाषणश्रवणम्	९५
उपस्थानमन्त्राः	८५	राज्ञो निद्रादिप्रकारः	९५
ग्रहपूजा	८६	प्रनापालनफलम्	९६
अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।		चाटतस्करादिभ्यो रक्षणम्	९६
ग्रहयज्ञः	८७	प्रनानामरक्षणे फलम्	९६
नवग्रहनामानि	८७	राष्ट्राधिकृतविचेष्टितज्ञानम्	९६
नवग्रहमूर्तिद्रव्याणि	८७	उत्कोचजीविनां दण्डः	९७
नवग्रहध्यानानि	८७	अन्यायेन प्रनाभ्यः करग्रहणे फलम्	९७
नवग्रहमन्त्राः	८८	देशाचारादिरक्षणम्	९७
नवग्रहसमिधः	८८	मन्त्ररक्षणम्	९७
नवग्रहहोमाहुतिसंख्या	८८	शल्यादीनां चिन्तनम्	९८
नवग्रहाणां भोजनानि	८९	सामायुषपायाः	९८
नवग्रहदक्षिणा भोजनम्	८९	संध्यादिगुणाः	९९
दुष्टग्रहपूजा	८९	यानकालः	९९
अथ राजधर्मप्रकरणम् ।		दैवपुरुषकारयोर्विचारः	९९
अभिषेकस्य राज्ञो घर्माः	९०	मतान्तराणि	९९
अष्टादश व्यसनानि	९०	लाभप्रकारः	१००
रानमन्त्रिणः रानपुरोहितश्च	९१	राज्याह्वानि	१००
रानपुरोहितलक्षणम्	९१	दुर्वृत्तेषु दण्डकरणम्	१००
यज्ञादिकरणे अश्विनः	९१	अन्यायदण्डानिवेषः	१००
अश्वमेधो धनदाने फलविशेषः	९१	दण्डयदण्डने फलम्	१०१

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
प्रसेरणवादिमानम्	.... १०२	प्रतिवादिन्यागते स्वेत्यादिकर्त-	१
रनतमानम्	.... १०१	व्यक्ता	.... १
ताम्रमानम्	.... १०३	हीनः पञ्चविधः	.... १
स्वशास्त्रपरिभाषा	.... १०३	भाषास्तरणप्रकारः	.... १
दण्डभेदाः	.... १०४	पक्षाभासाः	.... १
दण्डव्यवस्थानिमित्तानि	.... १०४	अनादेयव्यवहाराः	.... १
इति आचाराध्यायः ।		आदेयव्यवहाराः	.... १
अथ व्यवहाराध्यायः ।		शोधितलेख्यनिवेशनप्रकारः	.... १
साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।		उत्तरावधिशोधनम्	.... १
उपोद्धातः	.... १	पूर्वपक्षमशोधयित्वैव उत्तरादाने	.... १
व्यवहारलक्षणम्	.... १	सम्पानां दण्डः	.... १
सभासदलक्षणम्	.... १	उत्तरदानप्रकारः	.... १
सभासदसंख्या	.... २	उत्तरस्वरूपम्	.... ७
बृहस्पतिमते सभासदां संख्या	.... २	चतुर्विधमुत्तरम्	.... ७
ब्राह्मणानां सभासदां च भेदः	.... २	सत्योत्तरोदाहरणम्	.... ७
अन्यायाद्राजनिवारणम्	.... २	मिथ्योत्तरोदाहरणम्	.... ७
ब्राह्मणानां दोषः	.... २	मिथ्योत्तरं चतुर्विधम्	.... ७
राजसंसदि वणिजामपि स्थापना	.... २	कारणोत्तरोदाहरणम्	.... ७
प्राद्विवाकः	.... ३	पूर्वन्यायोत्तरोदाहरणम्	.... ७
प्राद्विवाकगुणाः	.... ३	उत्तराभासानां लक्षणानि	.... ७
ब्राह्मणप्राद्विवाकभावे क्षत्रियादि	.... ३	उत्तराभासोदाहरणानि	.... ७
प्राद्विवाकलक्षणम्	.... ३	संकरानुत्तरम्	.... ८
सभासदां दण्डः	.... ३	अनुत्तरत्वे कारणम्	.... ८
व्यवहारविषयः	.... ३	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोः संकरे	.... ८
व्यवहारस्याष्टादश भेदाः	.... ४	तदुदाहरणम्	.... ८
राज्ञः कार्यानुत्पादकत्वम्	.... ४	कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरसंकरे	.... ८
कार्यार्थिनि प्रश्नः	.... ४	तदुदाहरणम्	.... ८
आह्वानानाह्वाने	.... ४	उत्तरसंकरे क्रमः	.... ८
तदपवादः	.... ४	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोरेकस्मिन्व्यव-	.... ८
आसेषः	.... ४	हारे प्राप्तौ निर्णयप्रकारः	.... ८
आसेषश्चतुर्विधः	.... ४	उत्तरे पत्रे निवेशिते साधननिर्देशप्रकारः	.... ९
कचिदासेषातिक्रमे दण्डाभावः	.... ४	व्यवहारस्य चत्वारः पादाः	.... ९

विषयाः	पृष्ठ.	विषयाः	पृष्ठ.
अथ असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम्		प्रमाणचतुष्टयम्	१७
प्रत्यभियोगः	१०	तद्भेदाः	१७
अर्थिविषये	१०	मानुषदिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णय- प्रकारः	१७
एकस्मिन्नभियोगेऽनेकद्रव्याणां निवेशाभावः	११	तत्रोदाहरणम्	१७
तदुदाहरणम्	११	दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	१७
अभियोगमनिस्तीर्येत्यस्यापवादः	११	तदपवादः	१७
प्रतिभूग्रहणम्	११	लेख्यादीनामपि कचिन्नियमः	१७
प्रतिभूभावे निर्णयः	११	प्रमाणबलाबलविचारः	१८
निह्वे प्रतिभूकर्तव्यम्	१२	आध्यादिषु पूर्वोत्तराक्रियानिर्णयः	१८
मित्र्याभियोगे दण्डः	१२	दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः	१८
कालविलम्बापवादः	१२	अनागमोपभुक्तौ दण्डः	१९
दुष्टलक्षणम्	१३	अस्वत्वस्य दाने दण्डः	१९
अनाहूतवादाने	१३	दशविंशतिवर्षोपभोगेहानेरपवादः	१९
ह्यापि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ तत्र कस्य क्रियेत्याकांक्षिते निर्णयः	१३	उपनिक्षेपलक्षणम्	२०
सपणविवादस्थले निर्णयप्रकारः	१४	आध्यादीनां हर्तुर्दण्डः	२०
छलनिरसनप्रकारः	१४	दण्डपरिमाणम्	२१
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम्	१४	दण्डप्रकाराः	२१
निन्दुतैकदेशविभावने निर्णय- प्रकारः	१५	घनदानाशक्तौ दण्डप्रकारः	२१
न्यायाधिगमे तर्कः	१५	उत्तमसाहसदण्डस्वरूपम्	२१
अनेकार्थाभियोगे निर्णयः	१५	ब्राह्मणस्य वधदण्डनिषेधः	२१
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	१६	शिरोमुण्डनादिदण्डाः	२१
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्ता निर्णयः	१६	अङ्कने च व्यवस्था	२१
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	१६	चर्तुर्निरोधशब्दार्थः	२१
आततायिहननविषये निर्णयः	१६	कीदृशो भोगः प्रमाणम्	२१
द्विनार्तानां शस्त्रग्रहणे	१६	आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यं	२२
आततायिनः	१६	आगमोपभोगे दण्डः	२२
अन्योदाहरणम्	१६	आगमसापेक्षभोगविषये	२२
अन्यथाकरणे प्रायश्चित्तम्	१७	त्रिविधः स्वीकारः	२३
		स्वीकारे नियमः	२३
		पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च आगमविषये दण्डव्यवस्था	२३

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
अभियुक्ते मृते निर्णयः	२४	ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरवृद्धिः	२८
व्यवहारसिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलाबलं	२४	कारितवृद्धिः	२८
प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	२४	अकृतवृद्धिः	२८
मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहारविषये	२५	याचितकविषये निर्णयः	२८
गुरुशिष्यपितृपुत्रादीनां व्यवहारविषये	२५	याचितकविषये निर्णयः	२८
स्त्रीभर्तृव्यवहाराविषये	२५	याचितकज्ञाने निर्णयः	२८
स्वामिदासव्यवहारविषये	२५	अनाकारितवृद्धेरपवादः	२८
अनादेयवादविषये	२५	द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषः	२९
गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारे	२५	प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य विरकालव-	
परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	२६	स्थितस्य वृद्धिः	२९
तत्र कालावधिः	२६	वक्ष्यान्यादीनां वृद्धिः	२९
तत्र नृपतिभागः	२६	पुरुषान्तरे संक्रमणेन प्रयोगान्तरकरण-	
स्वाम्यनागमविषये	२६	विषये	२९
निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	२६	सकृद्व्ययोगविषये	२९
ब्राह्मणस्य निधौ प्राप्ते निर्णयः	२६	प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकारः	२९
ब्राह्मणमित्रस्य निधौ लब्धे निर्णयः	२६	धर्मादयश्चोपायाः	३०
अनिवेदितनिधिविषये निर्णयः	२७	राज्ञा दापने च प्रकाराः	३०
निधिस्वामिन्यागते निर्णयः	२७	बहुपूतमार्गिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन क्रमेणा-	
तत्र राजभागः	२७	धर्मार्थिको दाप्य इत्यपेक्षितविषये क्रमः	३०
चौरहृतद्रव्यविषये	२७	उत्तमर्गे दुर्बले प्रतिपन्नार्थदापने निर्णय-	
चौरहृतद्रव्यापहारे राज्ञो दोषः	२७	प्रकारः	३०
चौरहृतोपेक्षाकारणे	२७	न्यायार्थं व्ययदानम्	३०
चौरहृतदानविषये	२७	निर्धनाधर्मार्णिकविषये	३०
अथ ऋणादानप्रकरणम् ।		दायमानाग्रहणे	३१
ऋणादानं सप्तविधम्	२७	कृत्स्नार्थं कृतार्णविषये	३१
अधमर्णविषये पञ्चविधम्	२७	अर्धार्णविषये निर्णयः	३१
उत्तमर्णविषये द्विविधम्	२७	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	३१
मासि मासि वृद्धिदानविषये	२७	न पतिः स्त्रीकृतमित्यस्यापवादः	३२
वर्णक्रमाद्वृद्धिनिर्णयः	२८	पतिवृत्तमृणं भर्तुः न दद्यादित्यस्यापवादः	३२
चक्रवृद्धिकायिकादिवृद्धिप्रकाराः	२९	भार्यादीनामधनत्वम्	३२
		पुनरपि यद्वर्णं दातव्यं येन च दातव्यं	
		तत्रितये निर्णयः	३२

विषयाः	पृष्ठं.
कालविशेषे ऋणदानविषये ...	३३
प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः ...	३३
प्राप्तव्यवहारेऽपि ऋणदाननिषेधः ...	३३
आसेधाह्वाननिषेधः ...	३३
ऋणात्पितृमोचनविषये ...	३३
श्राद्धे बालस्याप्यधिकारः ...	३३
विभक्तविषये निर्णयः ...	३३
अविभक्तविषये निर्णयः	३३
पुत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	३३
पौत्रविषये ऋणदाने विशेषः....	३३
ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारस्तेषां समवाये क्रमः	३३
परपूर्वाः स्त्रियः	३४
पुनर्भूत्वरिणीस्त्रीणां लक्षणम् ...	३४
योषिद्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी	३४
रिक्थग्रहणाभावे पुत्रपौत्रैर्ऋणदानविषये	३४
योषिद्वाहविषये	३५
प्रातिमान्यादीनां निषेधः ...	३५
दूम्पत्योर्विभागाभावे ...	३५
पूतैर्षु कर्मसु जायापत्योः पृथगधिकारः	३६
प्रातिमान्यनिरूपणम्	३६
प्रातिमान्यं त्रिविधम् ...	३६
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूतिविषये ...	३६
दानप्रतिभूतिविषये	३६
दर्शनप्रतिभूतिविषये	३७
दानप्रतिभूतिविषये	३७
प्रातिमान्यातिरिक्तपैतामहर्णदाने पौत्राधिश्ररः	३७
वृद्धिदाने निषेधः ...	३७

विषयाः	पृष्ठं.
सबन्धकप्रतिभूतिविषये ऋणदाने निर्णयः	३८
प्रतिभुवामनेकत्वे ऋणदानप्रकारः	३८
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः	३८
प्रीतिदत्तस्यावृद्धिः	३८
प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादः	३८
स्त्रीपशूनां वृद्धिविषये	३८
धान्यवृद्धिविषये	३८
वस्त्ररसविषये ...	३८
लभ्यकविपेशनिषेधः ...	३८
आधिविधिः	३८
आधिलक्षणम्	३८
स च द्विविधः	३८
चतुर्विधस्याधेर्विशेषः ...	३९
गोप्याधिभोगे वृद्धिनिषेधः	४०
आधिनाशे निर्णयः ...	४०
आधिसिद्धिविषये निर्णयः ...	४०
जङ्गमस्थावरभेदेन द्विविध आधिः	४०
आधिनाशविषये घनादाने विशेषः	४०
आधिमोक्षविषये निर्णयः ...	४१
असन्निहिते प्रयोक्तारि कर्तव्यता	४१
असंनिहितेऽधमर्णे कर्तव्यता	४१
भोग्याधौ विषये	४१
फलभोग्याधिविषये	४१
अथ उपनिधिप्रकरणम् ।	
उपनिधिद्रव्यलक्षणम्	४२
उपनिधिदानेऽपवादः	४२
उपनिध्युपमोक्तुर्दण्डः	४३
उपनिधिधर्माणां याचितादिप्राप्तिदेशः	४३
अथ साक्षिप्रकरणम् ।	
साक्षिस्वरूपनिरूपणम्	४३

विषयाः	पृष्ठं.
साक्षिभेदाः	४३
कृतसाक्षिणः	४३
अकृतसाक्षिणः	४४
लिखितादिसाक्षिणां भेदाः	४४
तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्येतद्विषये	४४
दोषादसाक्षिणः*	४५
भेदादसाक्षिणां स्वरूपम्	४५
स्वयमुक्तिस्वरूपम्	४५
असाक्षिणः	४५
एकसाक्षिविषये	४६
चैर्यदिपु वर्यसाक्षिणीऽपि ग्राह्याः	४६
साक्षिश्रावणम्	४६
ग्राह्यणादिपु श्रावणे नियमाः	४६
सदपवादः	४६
साक्षिदूषणदाने स्थलं	४६
साक्षिश्रावणप्रकारः	४७
साक्षिसंग्राहने	४७
साक्षिणामकपने कर्तव्यता	४७
साक्ष्यान्तर्हीकारविषये	४७
कृतसाक्षिणां दण्डः	४७
साक्षिद्वेध निर्णयप्रकारः	४८
जपपरान्यावधारणविषये	४८
साक्षिणां स्वभावोक्तवचनग्रहणे	४८
साक्षिमापितपरीक्षा	४९
क्रियाबलाबलबलम्ने	४९
साक्षिणां दोषावधारणे	४९
अथ मतम्	५०
कृतसाक्षिणां दण्डः	५०
ग्राह्यणकृतसाक्षिविषये	५०
लोभादिकारणविशेषे दण्डः	५०
ग्राह्यणे साक्षिणदण्डनिषेधः	५१

विषयाः	पृष्ठं.
साक्ष्यनिवृत्तये दण्डः	५१
जानतःसाक्ष्यान्तर्हीकारे	५१
वर्णिनां वधे अनृतानुज्ञा	५१
अनृतवचने प्रायश्चित्तम्	५२
अथ लेख्यप्रकरणम् ।	
लेख्यद्वैविध्यम्	५३
अन्यकृतलेख्यं विशेषः	५३
लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः	५३
लेख्यसमाप्ति अघमर्णस्य संमतिः	५३
लेख्ये साक्षिणां विशेषः	५३
लेखकसंमतिः	५४
स्वकृतलेख्ये विशेषः	५४
लेख्यारूढविषये विशेषः	५४
मलात्कारकृतलेख्ये विशेषः	५५
सदपवादः	५५
नीर्णादिपत्रविषये	५५
देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालावधिः	५५
रानकीयपत्रविषये	५५
रानकीयनयपत्रविषये	५५
सभासदां पत्रविषये	५५
पञ्चविधहीनविषये	५६
लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः	५६
लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः	५६
कृत्रिमे ग्रणे दत्तेः कर्तव्यता	५६
ससाक्षिके ग्रणेः कृत्रिमे दातव्ये कर्तव्यता ५७	५७
अथ दिव्यप्रकरणम् ।	
दिव्यमातृका	५७
शपथाः	५८
दिव्ये साधारणविधेः	५९
दिव्येषु पूर्वाह्नादिवयलाः	५९
घटदिव्यप्रयोगः	६१
अग्निदिव्यविधिः	६४

विषयाः	शृं.
उदकदिव्यविधिः	६७
विषदिव्यविधिः	६९
कोशदिव्यविधिः	७०
तण्डुलदिव्यविधिः	७१
तप्तमाषविधिः	७२
धर्माधमस्त्रिविधिः	७२
पशान्तरमाह	७२
शपथाः	७२
शुद्धिविभावना	७२

अथ दायविभागप्रकरणम् ।

दायशब्दार्थः ...	७३
दायो द्विविधः	७३
अप्रतिबन्धदायलक्षणम्	७३
सप्रतिबन्धदायलक्षणम्	७३
विभागलक्षणम् ...	७३
स्वत्वनिरूपणम्	७३
स्तेनातिदेशः ...	७३
लौकिकीसत्ताविषये विचारः	७३
पितुरिच्छया विभागप्रकारः ...	७६
विषमविभागनियमः ...	७६
ज्येष्ठपुत्रविषये उद्धारविभागः	७६
विभागकान्ताः	७६
समविभागे पत्नीनां विशेषः	७७
पुत्रस्य दायजिघृक्षामावे विशेषः	७७
विषमविभागनिषेधः ...	७७
पितृमरणानन्तरं समविभागः	७८
विशोद्धारादिः ...	७८
विषमविभागनिषेधः ...	७८
उद्धारविभागे निषेधः ...	७८
मातृधने दुहितृधिकारः	७९
दुहितृमावे मातृधने पुत्राधिकारः	७९
अविभाज्यधनम्	७९

विषयाः	शृं.
पितृधृतयस्त्रादिविषये ...	८०
स्त्रीणामलङ्कारविषये	८०
योगसौमशब्दार्थः ...	८१
पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां विभागे विशेषः	८१
पितामहोपात्तधने पितुः पुत्रस्य च सत्त विषये	८२
विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभागविषये	८२
पितृदत्तधनविषये निर्णयः ...	८२
पितरुर्ध्वं विभागे मातुः स्वपुत्रसमांशित्वम्	८२
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारकरणविषये	८३
असंस्कृतभगिनीसंस्कारकरणविषये	८४
भगिनीनां विभागः	८४
भिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागः	८५
भ्रात्रादिवधनया स्थापितस्य समुदाय- द्रव्यस्य विभागः ...	८५
समुदायद्रव्यापहारे दोषः	८५
धामुप्यायणपुत्रलक्षणम् ...	८६
द्वयामुप्यायणाधिकारविषये	८६
नियोगः	८७
नियोगनिन्दा	८७
विधवासंयमः	८७
धर्म्यनियोगप्रशंसा	८७
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपमाह	८७
औरसपुत्रलक्षणम्	८७
पुत्रिकापुत्रलक्षणम् ...	८८
क्षेत्रपुत्रलक्षणम्	८८
गूढजपुत्रलक्षणम्	८८
कानीनपुत्रलक्षणम्	८८
पौनर्भवपुत्रलक्षणम्	८८

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दत्तकपुत्रलक्षणम्	८८	भिवोदराः	९६
एकपुत्रदाने निषेधः	८८	भ्रातृपुत्राः	९६
अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठदाने निषेधः	८८	गोत्रजाः	९६
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	८८	पितामही	९६
कृतपुत्रलक्षणम्	८९	पितामहादयः	९६
कृत्रिमपुत्रलक्षणम्	८९	समानोदकाः	९६
स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम्	८९	बन्धवः	९७
सहोदगपुत्रलक्षणम्	८९	आत्मबन्धवः	९७
अपवित्रपुत्रलक्षणम्	८९	पितृबन्धवः	९७
पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः	८९	मातृबन्धवः	९७
औरसपौत्रिकेयसमवाये निर्णयः	८९	आचार्यः	९७
पूर्वपूर्वसत्वे उत्तरेषां चतुर्थांशित्वम्	८९	शिष्यः	९७
दत्तकानंतरं औरसे जाते निर्णयः	८९	सत्रह्यचारी	९७
असवर्णपुत्रविषये	८९	श्रोत्रियः	९७
क्षेत्रजस्य विशेषः	८९	राजा	९७
द्वादशपुत्राणां मध्ये षट् दद्यादाः		वानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः	९७
षट् अद्यादाः	९०	संस्तृष्टिधनविषय निर्णयः	९८
दत्तकस्य जनकारिधनगोत्रनिवृत्तिः	९०	सोदरस्य संस्तृष्टिधनेऽधिकारिनिर्णयः	९८
पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनाधिकारः	९०	सोदरासोदरसंसर्गे निर्णयः	९८
भ्रातृपुत्रसत्वे अन्यपुत्रग्रहणनिषेधः	९०	संस्तृष्टिधनविभागे	९८
शूद्रपुत्रविषये	९०	तस्योद्धृतस्य विनियोगः	९९
शूद्रधनविभागे विशेषः	९०	अनंशाः	९९
विभक्तस्यापुत्रस्यासंस्तृष्टिनो धनेऽधिकारिणः	९१	तेषां मरणम्	९९
पत्नी	९४	अनंशानां पुत्रविषये विभागनिर्णयः	९९
दुहिता	९५	स्त्रीनामिदुहितृणां विशेषः	१००
दौहित्रः	९५	स्त्रीनादिपत्नीनां विशेषः	१००
माता	९५	अथ स्त्रीधनम्	१००
पिता	९५	स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम्	१००
भ्रतारः	९६	स्त्रीधनभेदाः	१००

विषयाः	पृष्ठं.	विषयाः	पृष्ठं.
अध्यय्यादिस्रीधनस्वरूपम्	१००	सीमानिर्णयप्रसंगेन मर्यादाभेदादौ दण्डः १०७	
स्रीधनविभागः ...	१००	स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिहरणे दण्डः १०७	
विवाहभेदेन स्रीधनेऽधिकारभेदाः १००		उत्तमसाहसदण्डलक्षणम्	१०७
अपत्यवर्तीधने दुहित्राद्यधिकारः १०१		सेतुकूपादिकरणनिषेधे दण्डः	१०७
ऊढानूदासमवाये अधिकारनिर्णयः १०१		अल्पोपकारे निषेधः	१०८
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये		सेतोद्धौर्विध्यम्	१०८
अधिकारनिर्णयः	१०१	सेतुप्रवर्तयितृविषये	१०८
वाग्दत्ताविषये निर्णयः ...	१०२	फालहतक्षेत्रविषये ...	१०८
वाग्दत्ताकन्यामरणे निर्णयः	१०२		
दुर्मिक्षादिसंकटे स्रीधनग्रहणे भर्तुर-		अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।	
धिकारः ...	१०२	गवादिभिः परसस्यादिमक्षणे दण्डः १०८-९	
आधिवेदानिकाख्यस्रीधनलक्षणम् १०३		मापप्रमाणम्	१०९
विभागसंदेहे हेतवः ...	१०३	अपराधातिशये द्विगुणदण्डः ...	१०९
अथ सीमाविवादप्रकरणम् ।		क्षेत्रान्तरे पश्चन्तरे चातिदेशः ...	१०९
सीमाविवादनिर्णयः	१०३	क्षेत्रस्वामिने फलदापनाये निर्णयः १०९	
सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि १०४		क्षेत्रविशेषे अपवादः	११०
सीमायाश्चातुर्विध्यम्	१०४	वृत्तिकरणप्रकारः ...	११०
ग्रामसामन्तादयः ...	१०४	पशुविशेषे दण्डाभावः	११०
वृद्धादिलक्षणम्	१०४	अदण्ड्याः पशवः	११०
मौललक्षणम् ...	१०४	गोपविषये निर्णयः	११०, १
उद्धृतलक्षणम् ...	१०४	गोपविषये वेतनकरूपना	१११
वनचारिलक्षणम्	१०४	प्रमादनाशे निर्णयः ...	१११
सीमावृक्षाः	१०४	पशूनां कर्णादिचिह्नदर्शने	१११
सीमालिङ्गानि	१०५	पालदेयेण पशुविनाशे पाले दण्डः १११	
सीमानिर्णयोपायः	१०५	गोप्रसंगाद्गोप्रचारः	१११
सीमानिर्णये साक्षिणः ...	१०५	गवादिप्रचारार्थक्षेत्रपरिमाणम् ...	११२
निर्णयसिमापत्रकरणप्रकारः	१०६	अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ।	
साक्षिणामनृतवचने दण्डः ...	१०६	अस्वामिविक्रयलक्षणम्	११२
ज्ञातृचिह्नाभावे राज्ञा निर्णयः कर्तव्यः १०६		रहस्यल्येन क्रयनिषेधः	११२
सीमानिर्णयस्यारामादिषु अतिदेशः १०७		स्वाम्यभिगुक्तेभ्यः कर्तव्यता... ११२	

विषयः	पृष्ठ
ग्राहिते कर्तरि कर्तव्यतानिर्णयः	११३
देशान्तरगते योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं	
कालो देयः	११३
मूलस्यानयने	११३
अविज्ञातदेशविषये	११३
साक्ष्यादिभिः कस्यस्याशोधने दण्डः	११३
नष्टवस्तुनिश्चयोपायाः	११३
नष्टवस्त्वभाविते दण्डः	११३
तत्कारस्य प्रच्छादकविषये	११३
राजपुरुषानीतविषये	११४
नष्टं द्रव्यं राजपार्श्वे प्रत्यानीतं	
राज्ञा रक्षणीयम्	११४
रक्षणनिमित्तं राजभागः	११४
मनूक्तपट्टमागादिग्रहणस्य द्रव्य- विशेषेऽपवादः	११४
अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।	
दत्ताप्रदानिकस्वरूपम्	११४
दत्तानपाकर्मस्वरूपम्	११४
तच्छतुर्विधम् ...	११४
कुटुम्बविरोधेन देयविषये	११५
भर्तन्यगणः ...	११५
अदेयमष्टविधम्	११५
सर्वस्वदाने निषेधः	११५
हिरण्यादिकमन्यसौ प्रतिश्रुतमन्यसौ	
न देयम् ...	११५
देयघनस्य प्रतिग्रहप्रकाशविषये	११५
प्रतिश्रुतमन्यधर्मिषु न देयं	११५
अदत्तप्रकारः	११६
दत्तादत्तस्वरूपम्	११६
अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् ।	
क्रीतानुशयः ...	११६

विषयः	पृष्ठ
क्रीतानुशयस्वरूपम्	११७
प्रत्यर्पणीयनिर्णयः ...	११७
द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणीयनिर्णयः	११७
मीनादिकस्य परीक्षाकालः	११७
स्वर्णादिपरीक्षा ...	११७
कम्बलादौ वृद्धः	११८
द्रव्यान्तरे विशेषः	११८
हस्तवृद्धिज्ञानोपायः ...	११८
अथ अभ्युपेत्याशुश्रूषामकरणम् ।	
अभ्युपेत्याशुश्रूषास्वरूपम् ...	११८
शुश्रूषकः पञ्चविधः	११८
कर्मकरश्चतुर्विधः	११८
कर्मापि द्विविधम् ...	११९
भृतकत्रैविध्यम्	११९
दासभेदाः	११९
बलाहासीकृतविषये	११९
दासभोक्तविषये	१२०
प्रब्रज्यावासितस्य भोक्तविषये	१२०
वर्णपेक्षया दास्यव्यवस्था	१२०
अन्तेवासिधर्माः	१२०
अथ संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ।	
संविद्व्यतिक्रमलक्षणम्	१२१
धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना	१२१
नियुक्तकर्तव्यकर्म	१२१
तदतिक्रमादौ दण्डः	१२१
गणिषु राज्ञो वर्तनप्रकारः	१२२
समूहदत्ताप्रहारिणो दण्डः	१२२
कार्याचिन्तकदण्डः	१२२
त्रैविध्यधर्मस्य श्रेण्यादिपञ्चतिदेशः	१२१
अथ चेतनादानप्रकरणम् ।	
चेतनादानस्वरूपम्	१२३

विषयाः	पृष्ठ.
गृहीतवेतनविषये	१२३
भूतिमपरिच्छिद्य कर्म कारयितुर्दण्डः	१२३
अनाज्ञासकारिविषये	१२३
भूतिदानप्रकारः	१२४
आयुधीयभारवाहकविषये	१२४
त्याजकविषये	१२४
अपगतन्याधिविषये	१२५

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ।

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् ...	१२५
द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिः ...	१२५
हस्तवृत्तेः सभिकस्य कर्तव्यम्...	१२६
सभिकेनादत्ते राज्ञा दापनम् ...	१२६
जयपरानयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायः	१२६
द्यूतं निषेद्धं दण्डः	१२६
कूटाक्षदेविनिर्वासने विशेषः	१२६
समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः ...	१२७

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

वाक्पारुष्यलक्षणम् ...	१२७
तस्य त्रैविध्यम्	१२७
निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डः	१२७
अश्लीलाक्षेपे दण्डः	१२८
विषमगुणदण्डः ...	१२८
परस्पराक्षेपे दण्डः	१२८
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डः	१२८
निष्ठुराक्षेपे दण्डः	१२९
अशक्तविषये	१२९
तीव्राक्रोशे दण्डः ...	१२९
त्रैविद्यादीनां क्षेपे	१२९

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

दण्डपारुष्यस्य प्रकरणम्	१३०
तस्य त्रैविध्यम् ...	१३०

विषयाः	पृष्ठ.
तत्र पञ्चविधयः	१३०

दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे	
निर्णयहेतुः	१३१
साधनविशेषेण दण्डाविशेषः	१३१
पुरीषादिस्पर्शे दण्डः	१३१
प्रातिलोम्यापराधे दण्डः	१३१
सजातीयविषये हस्तपादे उद्गूणे दण्डः	१३१
केशादिलुञ्चने दण्डः	१३२
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः	१३२
लोहितदर्शने दण्डः ...	१३२
करपादादिश्रोतने दण्डः	१३२
चेष्टादिरोधने दण्डः	१३२
कन्धरादिभङ्गे दण्डः	१३२
बहुमिरेकस्याङ्गभङ्गादिकरणे दण्डः	१३३
व्रणरोपणादौ औपचार्यं पथ्यार्थं	
च व्ययदानम्	१३३
बहिरङ्गार्थनाशे दण्डः	१३३
दुःखोत्पादादिद्रव्यप्रक्षेपे दण्डः	१३३
पथभिक्षाहे दण्डः	१३३
लिङ्गच्छेदने दण्डः	१३४
महापशुविषये दण्डः	१३४
स्थावराभिद्रोहे दण्डः	१३४
वृक्षविशेषच्छेदने दण्डः	१३४
गुल्मादीनां छेदने दण्डः	१३४

अथ साहसप्रकरणम् ।

साहसलक्षणम्	१३५
साहसस्य त्रैविध्यम्	१३५
प्रथमसाहसम्	१३५
मध्यमसाहसम् ...	१३५
उत्तमसाहसम्	१३५
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः	१३५
साहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः	१३५

विषयः	पृष्ठ.
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः	१३६
आतृभार्याताडने दण्डः	१३६
संदिष्टस्याप्रशतुर्दण्डः	१३६
समुद्रगृहभेदकृदादीनां दण्डः	१३६
स्वच्छन्दविधवावागम्यादीनां दण्डः	१३६
अयुक्तशपथकरणे दण्डः	१३६
पुंस्त्वप्रतिघातने दण्डः	१३६
दासीगर्भविनाशने दण्डः	१३६
पितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः	१३६
नेजकस्य दण्डः	१३६
पितापुत्रविरोधे साक्षिणा दण्डः	१३७
तुलानाणककूटकरणे दण्डः	१३७
नाणकपरीक्षकाविषये दण्डः	१३७
चिकित्सकविषये दण्डः	१३७
अवध्यबन्धनादौ दण्डः	१३८
कूटतुलापहारे दण्डः	१३८
भेषनादावसारद्रव्यमिश्रणे दण्डः	१३८
अजातौ जातिकरणे	१३८
समुद्रभाण्डव्यत्यासकरणे दण्डः	१३८
वणिजां अर्घह्रासवृद्धिकरणे दण्डः	१३९
अर्घकरणे विशेषः	१३९
स्वदेशपण्यविषये लाभनिर्णयः	१३९
परदेशपण्यविषयेऽर्घनिरूपणम्	१४०
अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ।	
विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम्	१४०
तस्य द्वैविध्यम्	१४०
विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डः	१४०
अर्घहानिविषये निर्णयः	१४०
राजद्वैवोपघातेन पण्यदोषे	१४१
एकत्र विक्रीयान्यत्रविक्रये	१४१
निर्दोषं दर्शयित्वा सदोषदाने	१४१

विषयः	पृष्ठ.
तदुभयसाधारणधर्माः	१४१
अनुशयकालावधिः	१४१
अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ।	
संभूयसमुत्थानविषये लाभालाभौ	१४२
प्रतिपिद्धादिविषये निर्णयः	१४२
राजनिरूपितार्थे राजभागः	१४२
व्यासिद्धादिविषये निर्णयः	१४२
शुल्कवचनार्थं पण्यपरिमाणनिर्णवे	
दण्डः	१४३
तरिकस्य शुल्कविषये	१४३
देशान्तरमृतवणिग्धननिर्णयः	१४३
वणिग्धर्मस्य ऋत्विगादिप्रातिदेशः	१४४
अथ स्तेयप्रकरणम् ।	
स्तेयलक्षणम्	१४४
स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः	१४५
लोप्त्रपरीक्षणम्	१४५
शङ्कया ग्राह्यविषये	१४५
चौर्यशङ्कया गृहीतविषये निर्णयः	१४५
चोरे दण्डः	१४६
चौरविशेषेऽपवादः	१४६
क्षपदाकारमङ्कनम्	१४६
प्रायश्चित्तं कुर्वतो माङ्कनम्	१४६
चौरादर्शनेऽपहतद्रव्यप्राप्त्युपायाः	१४६
अपराधविशेषेण दण्डविशेषः	१४७
कोष्ठागारादिभेदकादिष्वः	१४७
उत्सेपकवर्दीनां करादिच्छेदः	१४७
उत्सेपकवर्दीनां द्वितीयनृत्तीयपराधे	
दण्डः	१४७
दण्डकस्यनोपायः	१४७
क्षुद्रादिव्यस्वरूपम्	१४७

विषयाः	पृष्ठ.	विषयाः	पृष्ठ.
तद्विषये दण्डनियमः	१४८	पशुगमने दण्डः	१५३
धान्यापहारे दण्डः	१४८	साधारणस्त्रीगमने दण्डः ...	१५३
सुवर्णाद्यपहारे दण्डः	१४८	साध्वीधर्माः	१५४
दन्यविशेषादण्डः	१४८	वेद्याख्यातादिनातिनिरूपणम्	१५४
अकुलीनानां तु दण्डातरम् ...	१४८	पञ्चचूडाख्या अप्सरसः ...	१५४
क्षुद्रद्रव्यापहारे दण्डः ...	१४८	तासां उत्पत्तिः—	१५५
अपराधगुरुत्वादिपु दण्डगुरुत्वम्	१४८	दास्यभिगमने दण्डः	१५५
परिकानां अल्पापराधे निर्णयः	१४९	बलात्कारेण एकस्यां मुहुर्गमने दण्डः	१५५
अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डः	१४९	न्यायिताया अदण्डः	१५५
शास्त्रावपातनादिपु दण्डः ...	१४९	शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः	१५५
विप्रदुष्टादिस्त्रीणां दण्डः ...	१४९	गत्वा शुल्कमददद्दण्ड्यः ...	१५५
अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायः	१५०	अयोनी गच्छतो दण्डः	१५६
व्यभिचारिप्रश्नविषये ...	१५०	अन्त्यस्यार्यागमने वधः	१५६
क्षेत्रादीनां दाहकस्य राजपत्न्य-		प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	१५६
भिगामिनश्च दण्डः ...	१५०	अथ प्रकीर्णप्रकरणम् ।	
अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ।		स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारः ...	१५६
स्त्रीसंग्रहणस्य त्रैविध्यम् ...	१५०	तल्लक्षणम् ...	१५६
स्त्रीसंग्रहणोपायः	१५०	स्त्रीपुंसयोः स्वमार्गे स्थापनम्...	१५६
प्रतिषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संछापा-		प्रकीर्णकल्लक्षणम्	१५६
दिकरणे दण्डः	१५१	अपराधविशेषे दण्डः	१५७
धारणदारेषु दण्डाभावः	१५१	अभक्ष्येण द्विनदूपणे दण्डः ...	१५७
संग्रहणे दण्डः	१५१	कूटस्वर्णव्यवहारादौ दण्डः ...	१५७
मात्रादिगमने दण्डः	१५२	विषयविशेषे दण्डः	१५७
प्रातिलोभ्येन स्त्रीगमने क्षत्रियादीनां		काष्ठलेष्टाद्युत्सेपणे दण्डः	१५७
दण्डः	१५२	छिन्ननस्ययानेन मारणविषये	१५७
द्विजातिभिः शास्त्रधारणे	१५२	उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः ...	१५८
पारदार्यप्रसंगात्कन्याहरणे दण्डः	१५२	प्रवीणप्राजकस्थलविषये निर्णयः	१५८
आनुलोभ्यापहारे दण्डः ...	१५२	प्राणिविशेषादण्डविशेषः ...	१५८
कन्यादूपणे दण्डः	१५३	क्षुद्रपशुहिसायां विशेषः ...	१५८
उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः ...	१५३	जारं चौरं वदतो दण्डः ...	१५८
स्त्रीदूपणे दण्डः ...	१५३	राज्ञोऽग्निष्टप्रवक्तुर्दण्डः ...	१५८
मिथ्याभिज्ञप्ते दण्डः ...	१५३	राज्ञः कोशापहारे दण्डः	१५८
		जीवनोपकरणापहारे	१५८

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
ब्राह्मणस्य शारीरदण्डनिषेधः...	१५९	पास्तच्छादीनां मरणे आशौचादि-	
मृतवस्तुविक्रेयगुरुताडनविषये	१५९	निर्णयः	१६४
राजासनारोहणे दण्डः	१५९	मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेधः ...	१६५
परनेत्रभेदनादौ दण्डः	१५९	पतितादीनां दाहाश्रुपातनिषेधः	१६५
ब्राह्मणवेषधारणे दण्डः ...	१५९	आत्महननविषये	१६६
रागलोभादिनाऽन्यथाव्यवहारदर्शने		नारायणचलिप्रयोगः ...	१६६
दण्डः ...	१५९	नागचलिः ...	१६६
साक्षिदोषेण दुर्दृष्टतायां साक्षिणां दण्डः १५९		विष्णुपुराणोक्तनारायणचलिः	१६६
राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे दण्डः १५९		उदकदानोत्तरं कर्तव्यता	१६७
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः १५९		शोकनिरसनेतिहासस्वरूपम्	१६७
सीरितादिस्थलविषये ...	१६०	रोदननिषेधः ...	१६८
न्यायापेतस्य पुनर्न्याये विशेषः १६०		अतिदेशः	१६८
अन्यायगृहीतदण्डघनस्य गतिविषये १६०		धर्मार्थप्रेतनिर्हरणे फलम्	१६९
इति व्यवहाराध्यायसूचीपत्रम् २		ब्रह्मचारिविषये निर्णयः	१६९
अथ प्रायश्चित्ताध्यायः		आशौचिनां नियमाः	१६९
आशौचमकरणम् ।		प्रेतपिण्डदाने निर्णयः	१६९
आशौचशब्दार्थः	१६१	कर्तृनियमाः ...	१६९
मृतविषये स्नानदाहादिनिर्णयः १६१		द्रव्यनियमः ...	१७०
अनुगमनम्	१६१	पिण्डदानाधिकारिणः	१७०
चाण्डालाद्यग्निनिषेधः	१६२	पिण्डसंस्तृशकालादिनिर्णयः ...	१७०
उदकदाने निर्णयः	१६२	शिक्यादौ जलदानम्	१७०
आहिताग्निरुपेक्षे विशेषः	१६२	अस्थिसंचयनकालः	१७०
शूद्राहताग्निकाष्ठविषये ...	१६२	वपनम् ...	१७०
प्रेतस्नानम्	१६२	अग्निहोत्रविषये निर्णयः ...	१७१
प्रेतनिर्हरणे विशेषः	१६२	सूतके सज्योपासननिर्णयः ...	१७१
प्रेतनयने द्वारनिर्णयः	१६२	स्मार्तकर्मविषये निर्णयः ...	१७१
पर्णशरदाहादि	१६२	सूतकालभोजनादिनिषेधः ...	१७२
अग्निस्पर्शोत्तरं कर्तव्यता	१६३	आशौचनिमित्तानि कालनियमाश्च १७२	
उदकदाने गुणविधिः	१६३	सपिण्डाद्याशौचम्	१७२
सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदान-		मज्जायाशौचम् ...	१७२
प्रतिषेधः	१६४		

विषयाः	पृष्ठं.	विषयाः	पृष्ठं.
जननाशौचम्	१७३	श्वशुरादिमरणे आशौचम्	१८३
सूतिकाशौचम्	१७४	अनौरसपुत्राद्याशौचम् ...	१८३
पुत्रजननदिने दानाद्यधिकारः	१७३	अन्याश्रितभार्यामरणे आशौचनिर्णयः	१८३
पष्टोपजने निर्णयः	१७४	अनुगमनाशौचनिर्णयः	१८४
आशौचसंपाते निर्णयः	१७४	राजादीनां सपिण्डाशौचापवादः	१८४
जननमरणाशौचसंपाते निर्णयः	१७४	दासादीनामाशौचविषये निर्णयः	१८४
पिशोराशौचसंकरे निर्णयः	१७४	ऋत्विजादीनां विशेषः	१८५
गर्भत्वावे आशौचनिर्णयः ...	१७५	ब्रह्मचारिसंन्यासविषये निर्णयः	१८५
सप्तममासादौ गर्भत्वावे निर्णयः	१७५	आशौचान्ते स्नानम्	१८६
आतृते मृतजाते वा आशौचम् तत्र व्यवस्था	१७६	रजस्वलादीनां स्पर्शे निर्णयः....	१८७
रजस्वलाशुद्धिविषये निर्णयः	१७७	दुःस्वप्नादिविषये निर्णयः	१८७
रजस्वलावस्थायां नियमाः	१७७	श्यादिस्पर्शविषये निर्णयः	१८९
ज्वरादिपांडितरजस्वलाविषये शुद्धिनिर्णयः	१७७	श्वपाकविषये निर्णयः	१८९
रजस्वलायाः सूतिकायाश्च मरणे निर्णयः	१७७	पक्षिस्पर्शे निर्णयः ...	१८९
आहिताग्निमरणे विशेषः	१७८	शुद्धिहेतूनां कथनम् ...	१८९
मृत्युविशेषेणाशौचापवादः	१७८	अकार्यकारिणां नद्यादीनां च शुद्धि- विषये निर्णयः ...	१९०
युद्धमरणे निर्णयः	१७८	अथापद्धर्मप्रकरणम् ।	
विदेशस्थार्शांचे विशेषः ...	१७८	आपदि वृत्त्यन्तरजीवननिर्णयः	१९१
विदेशस्थमृताशौचे विशेषः ...	१७८	वैद्ययवृत्त्या जीयतो ब्राह्मणस्यापण- नीयविषये ...	१९१
दशाहादूषणाते निर्णयः ...	१७९	निषिद्धे प्रतिप्रसवः	१९२
पितृपत्नीविषये विदेशः	१७९	निषिद्धातिक्रमे दोषः	१९३
देशान्तरगच्छणम् ...	१७९	आपद्यसम्पत्तिग्रहेऽदोषः	१९३
वर्णविशेषत आशौचदिनसंख्या वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौच- स्यापवादः ...	१८०	आपत्काले जीवनानि	१९३
वयोवस्थाविशेषतः श्रौणमाशौचम्	१८१	कृप्यादीनां जीवनहेतूनामसंभवे जीवनम्	१९४
गुरुनातुत्यादिमरणे आशौचम्	१८२	राज्ञः वृत्तिविषये कर्तव्यता ...	१९४
पिशोर्मरणे विहितव्यवस्थाविषये आशौचम्	१८३	अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।	
		वानप्रस्थधर्माः	१९४
		अग्निरितिन्यासविषये निर्णयः	१९८

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
भैशाचरणम्	१९८	उपासनीयात्मस्वरूपम्	२१२
सकलानुष्ठानसमर्थविषये ...	१९८	आत्मध्यानप्रकारः	२१३
अथ यतिधर्मप्रकरणम् ।		शब्दब्रह्मोपासनप्रकारः	२१३
यतिधर्मनिरूपणम् ...	१९९	वीणादिवाद्यद्वारा मोक्षमार्गप्राप्तिः	२१४
यतिधर्माः ...	२००	गीतज्ञस्य फलान्तरम्	२१४
भिक्षाटने कर्तव्यता ...	२०१	पुनरात्मस्वरूपम्	२१४
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च	२०१	ऋषिप्रश्नः	२१४
यत्नेरात्मोपासनगनियमविषये ...	२०२	प्रत्युत्तरम् ...	२१५
आशयशुद्धिविषये	२०२	कर्मनिरूपणशरीरग्रहणम्	२१६
इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारनिरूपणम्	२०२	सत्त्वादिगुणपरिपाकः	२१८
अनन्तरं कर्तव्यविषयः	२०३	जन्मान्तरज्ञानविषये ...	२१८
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्	२०३	अन्यदुःखज्ञानविषये	२१८
शरीरग्रहणप्रकारः ...	२०५	भेदप्रत्ययः	२१९
पृथिव्यादीनां शरीरारम्भकत्वविषये	२०५	आत्मनो जगदुत्पत्तिः	२२०
संयुक्तशुक्लशोणितस्य कायरूप- परिणतौ क्रमः ...	२०६	आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्	२२०
गर्भिण्यै दोहददानम् ...	२०७	संसारस्वरूपमाह	२२१
गर्भस्थैर्यादिकथनम्	२०७	शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य विवर्धनः	२२१
प्रसवकालः	२०७	अमृतत्वप्राप्त्युपायाः	२२२
कायस्वरूपकथनम् ...	२०८	जातिसंस्मरणविषये	२२२
अस्थिसंख्या	२०९	कालकर्मादीनां कारणत्वम्	२२३
सविषयि ज्ञानेन्द्रियाणि ...	२०९	मोक्षमार्गमाह	२२३
कर्मेन्द्रियाणि	२०९	स्वर्गमार्गमाह	२२३
प्राणायतनानि	२१०	संसारणमार्गमाह	२२४
प्राणायतनानां विस्तारः ...	२१०	भूतचैतन्यवादिपक्षस्तण्डनम्	२२४
नश्छिद्राणि	२११	क्षेत्रज्ञस्वरूपम्	२२५
नाडीसंख्या	२११	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः ...	२२५
शिरासंख्या ...	२११	गुणम्वरूपमाह	२२६
केशमर्मसंधिसंख्या	२११	स्वर्गमार्गमाह ...	२२६
सकलशरीरच्छिद्रसंख्या	२११	धर्मप्रवर्तकाः ...	२२७
शरीररसादिपरिमाणम्	२११	वेदादीनामनादित्वनिरूपणम् ...	२२७
		आत्मदर्शनावश्यकता ...	२२७
		प्राप्तिमार्गदेवयानमाह	२२८

विषयाः	पृष्ठ.
पितृयानमाह	२२८
उपासनाप्रकारनिरूपणम्	२२९
धारणात्मकयोग्यासाप्तप्रयोजनम्	२२९
यज्ञदानाद्यसंभवे सत्वशुद्धावुपायान्तरम् २३०	

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

कर्मविपाकिनरूपणम्	२३०
पूर्वकर्मनुरोधेन जन्मानि ...	२३१
पापानुरोधेन रोगिणो भवन्ति	२३१
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह ...	२३२
शङ्केन कचिद्विशेषो दर्शितः	२३३
प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम्	२३४
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः ...	२३५
तामिस्रादिनरकाः ...	२३६
प्रायश्चित्तफलम्	२३६
महापाताकिनः	२३७, ८
ब्रह्महत्यासमानि पापानि	२४०
सुरापानसमानि ...	२४०
सुवर्णस्तेयसमानि	२४०
गुरुत्वरूपसमानि ...	२४१
गुरुत्वातिदेशः ...	२४१
गुरुत्वरूपपत्रे प्रायश्चित्तम्	२४१
उपपातकानि ...	२४२, ३
जातिभ्रशकराणि ...	२४४
संकीर्णकरणानि	२४४
अपात्रीकरणानि ...	२४४
मलावहप्रकीर्णकानि ...	२४४
ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तम्	२४७
अनुग्राहकादिप्रायश्चित्तम् ...	२४८
ब्रह्मवधे विशेषः ...	२४८
प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्रायश्चित्त- निरूपणम् ...	२४८

विषयाः	पृष्ठ.
चालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृविषये अधेप्रायश्चित्तम् ...	२४८
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिक- समाप्त्यवधिः	२५०
प्रायश्चित्तान्तरम्	२५४
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशः ...	२५५
आत्रेय्यहत्याप्रायश्चित्तं	२५५
आत्रेय्यलक्षणम्	२५६
सुरापानप्रायश्चित्तम्	२५७
सुराविषये विचारः ...	२५७
एकादशमद्यानि ...	२५७
प्रायश्चित्तान्तरम् ...	२५९
सुरासंसृष्टशुष्करसावभक्षणे प्रायश्चित्तम् २५९	
शुष्कसुरामाण्डस्योदकपानविषये प्रायश्चित्तम्	२६०
मद्यपाने प्रायश्चित्तम्	२६१
द्विजातिभार्याविषये सुरापानप्रायश्चित्तम् २६२	
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	२६२
शङ्कोक्तो विशेषः	२६३
सुवर्णशब्दस्यार्थः ...	२६४
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तान्तरम् ...	२६५
गुरुत्वरूपगमनप्रायश्चित्तम्	२६६
गुरुशब्दस्यार्थः	२६७
गुरुत्वरूपगमने प्रायश्चित्तान्तरम् ...	२६९
ब्रह्मादिमहापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् २७२	
पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसम्बन्धस्य कचित्प्रतिषेधः २७४	
निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तम्	२७५
शूद्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम् ...	२७५

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
गोवधप्रायश्चित्तम्	२७६	रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे	
तथावयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेषः	२७९	प्रायश्चित्तम् ...	३०३
पालनाभारणादिनोपेक्षायां क्वचित्प्रायश्चित्त-		अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् ...	३०४
विषये विशेषः	२८०	वेदविप्लवने प्रायश्चित्तम्	३०४
स्त्रीणां प्रायश्चित्तविषये विशेषः	२८१	स्वाच्यायत्यागे प्रायश्चित्तम्	३०५
पुरुषेशु च विशेषः	२८१	अग्नित्यागे प्रायश्चित्तम् ...	३०५
उपपातकानां प्रायश्चित्तम्	२८२	अनाश्रमवासप्रायश्चित्तम्	३०७
स्त्रीद्वविट्क्षत्रवधे प्रायश्चित्तम्	२८९	असत्पतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	३०७
स्त्रीवधे प्रायश्चित्तम् ...	२९०	पलाण्ड्यादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३०८
ईषद्वचभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषः	२९१	जातिदुष्टसंचिन्यादिर्क्षारपाने प्रायश्चित्तम्	३०९
अनुपपातकप्राणिवधे प्रायश्चित्तम्	२९१	स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३१०
मान्मारादिवधे प्रायश्चित्तम्	२९२	शुचिस्पष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३१०
वृक्षगुल्मलतादिच्छेदने प्रायश्चित्तम्	२९४	अशुचिद्वयसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३११
पुंश्लोवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसंगात्तद्वंश-		भाषदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३१३
निमित्तं प्रायश्चित्तम्	२९५	कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	३१३
शारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने		गुरुदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	३१४
प्रायश्चित्तम्	२९६	हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्षणे	
ब्रह्मचारिणा योषिद्व्रतने कृते प्रायश्चित्तम्	२९७	प्रायश्चित्तम् ...	३१४
स्वप्नरेतेःपाते प्रायश्चित्तम् ...	२९८	एकादशाह्नादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	३१५
गार्हस्थ्यापरिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युतौ प्राय-		परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्	३१६
श्चित्तम्	२९८	आशीचिपरिगृहीताद्यभोजने प्राय-	
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्यनुपातक-		श्चित्तम् ...	३१६
प्रायश्चित्तम्	२९९	ब्रह्मनार्यायन्नभोजने प्रायश्चित्तम्	३१७
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादुत्तरेण		जातिभ्रष्टकरणापे प्रायश्चित्तम्	३१७
प्रायश्चित्तम् ...	३००	प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि ...	३१८
सकल्लोहसाप्रायश्चित्तपवाद ...	३००	गुरुनिर्भन्सनाप्रायश्चित्तम् ...	३१८
मिथ्याभिज्ञाने प्रायश्चित्तम्	३०१	विप्रदण्डोद्यने प्रायश्चित्तम् ...	३१८
अभिशास्तप्रायश्चित्तम् ...	३०२	पादप्रहारे प्रायश्चित्तम्	३१८
धातुभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ...	३०२		
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	३०२		

विषयाः	पृष्ठं.
मनुप्रोक्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ...	३१८
नित्यश्रौतादिकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	३१९
इन्द्रधनुर्दर्शनादौ प्रायश्चित्तम्...	३१९
पतितादिसंभाषणे प्रायश्चित्तम्	
ब्रह्मसूत्रविना विष्णुत्रोत्सर्गादौ	
प्रायश्चित्तम्	३१९
स्तेनपतितादिपंक्तिभोजने प्रायश्चित्तम्	३१९
नीलीविषये प्रायश्चित्तम्	३२०
कचिद्देशविशेषगमने प्रायश्चित्तम्	३२०
प्रायश्चित्तिविषये देशकालादिविचारः	३२१
पतितस्य घटस्फोटविधिः	३२२
पतितस्य प्रायश्चित्तान्तरं ग्रहणविधिः	३२२
पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधे-	
रतिदेशः	३२३
स्त्रीणां विशेषपतित्यम्	३२३
चरितव्रतविधौ विशेषः	३२४
सकलव्रतसाधारणधर्माः	३२४
रहस्यप्रायश्चित्तानि	३२५
प्रायश्चित्तान्तरम्	३२६
सुगपानप्रायश्चित्तम्	३२०
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३२७
गुरुतरुपगप्रायश्चित्तम्	३२७
गोवधादिपट्टाच्चशदुपपातकप्रायश्चित्तम्	३२८
उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणायामशत-	
स्यापवादः	३२९
अज्ञानकृतप्रायश्चित्तम्	३२९
सकलसाधारणपवित्रमन्त्राः	३३०

विषयाः	पृष्ठं.
यमनियमाः	३३२
सान्तपनाख्यव्रतम्	३३२
महासान्तपनाख्यव्रतम्	३३३
पर्णकृच्छ्राख्यव्रतम्	३३३
तप्तकृच्छ्रव्रतम्	३३४
पादकृच्छ्रम्	३३४
प्राजापत्यकृच्छ्रम्	३३५
अतिकृच्छ्रः	३३६
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः	३३६
पराकः	३३६
सौम्यकृच्छ्रः	३३७
तुलापुरुषकृच्छ्रः	३३८
चान्द्रायणव्रतम्	३३८
चान्द्रायणान्तरम्	३३८
कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीतिकर्तव्यता	३३९
प्रायश्चित्ते वपननिर्णयः	३४०
अनादिष्टपापे प्रायश्चित्तम्	३४०
व्रताशक्तौ गोदानादिकादयोऽनुकल्पाः	३४२
महापातकादौ गवादिसंख्या	३४२
चान्द्रायणादौ धेनुसंख्या	३४२
अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः	३४३
व्रताशक्तस्य ब्राह्मणभोजनयम्	३४३
कृच्छ्रचान्द्रायणादिफलम्	३४४
एतच्छास्त्राध्ययने फलश्रुतिः	३४४
इति प्रायश्चित्ताध्यायसूचीपत्रम् ।	

श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

श्रीविज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराव्याख्यासंवलिता ।

॥ अथ आचाराध्यायः ॥

उपोद्घातप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

धर्माधर्मौ तद्विपाकाद्वयोऽपि क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ।

यस्मिन्नेतेर्नो परामुष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुमोहकारवाच्यम् ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहूर्ध्विभ्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।

धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरेर्बाळबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्पञ्चोत्तररूप याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास । यथा १०
मनुनोक्तं भृगुः । तस्य चायमायश्लोकः ।

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाक्ययकर्मभिः पूजयित्वा

मुनयः सामश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तपन्तः धर्मा- १५
प्रश्नोपोद्घातः ।

सोऽस्मभ्य ब्रूहीति । कथं ? अशेषतः कात्स्न्येन । केन ? वर्णाश्रमेतरा-

णाम् । वर्णां ब्राह्मणद्वयः । आश्रमा आचारिणभृतयः । इत्येते अनुलोमप्रतिलोमजाता मूर्धावसि-
क्तादयः । इतरशब्दस्य ' इन्द्रे चेति ' (व्या. सू. १-१-३१) सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ।

अत्र च धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः
निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो ' नित्यं मय ब्राह्मणो वर्जयेदि ' त्यसदिः । आश्रम- २०
धर्मोऽङ्गीन्धनभेक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः ' पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्ये ' वनादिः । गुणधर्मः
शास्त्रीयामिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो निहिताकरणप्रतिषिद्धत्वेन
निमित्त प्रायश्चित्तम् । साधारणो धर्मः अहिंसादिः ' न हिंस्यात्सर्वभूतानी ' त्याचाण्डालं
साधारणो धर्मः ।

‘ श्रुत्युक्तशौचाचारांश्च शिष्येदि ’ त्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयो-
जनादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चार्यं क्रमः । ग्राम्यपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः । ऊर्ध्व-
मुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमान्द्धर्मशास्त्राध्ययनं, ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं,
ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदनुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते
५ तथापि धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितेरपाम् । न च वक्तव्यं धर्ममू-
लोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इति अविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पातिः ।
अर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

१० एवं पृष्ठः मिथिला नाम नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा
कञ्चित्कालं मनः समाधाय ‘ एते भवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमि ’ श्रुत्वा-
न्मुनीन् । किं ? ‘ यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधतेति । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे
स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

‘ शौचाचाराश्च शिष्येदि ’ त्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिं शिष्येण तदध्ययनं
कर्तव्यमिति कुनोऽवगम्यत इत्यत आह

१५

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मानवादि ।

धर्मस्य चतुर्दश अङ्गानि व्याकरणादीनि पद । एतैरुपेताभ्यस्तारो वेदाः । विद्याः पुरुषार्थसाधन-
स्थानानि । तानां स्थानानि च चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः ।

१०

एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि । तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध्येतव्यम् । तत्रैतानि ब्राह्म-
णेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथा च

शास्त्रेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम् । ‘ एतानि ब्राह्मणोऽधिकुस्ते स च वृत्तिं दर्शयतीतिरेवमिति ।

मनुष्ये (अ. २ श्लो. १६) । दिजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने

नान्यस्येति दर्शयति । ‘ निषेकादिर्महान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्

ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्दान्येन

केनचिदिति ’ (अ. १. श्लो. १०३) ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं; याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह

‘ मन्वात्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

१० यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यमणीतामिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्याभिप्रायः । नेयं परिसंख्या किंतु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमाकिञ्चिद् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साक्षाद्गणनामाकाङ्क्षापरिपूर्णमन्यतः क्रियते । विरोधे तु विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतुनाह

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो 'यस्मिन्देसो मृगः कृष्ण' इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तेति-कर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गन्धादि । श्रद्धा-आस्तिक्यमुद्भिः । तदन्वितं यथा भवति तथा । पात्रं 'न विषयेत्येवमादि' वक्ष्यमाणलक्षणम् । प्रदीयते । यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्त्यावसानं त्यज्यते । एतेष्वर्गस्योत्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं आतिगुणयागहोमादि सत्सकलं धर्मस्य कारकं आतिगुणद्रव्यक्रियाभावाभावात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रव्यम् । अथवा सर्वशानुवर्तते एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतुनाह

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अतिर्वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथा च मनुः । (अ. २ श्लो. १०) 'श्रुतिस्तु वेदो विरोधो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति' । सदाचारः कृता शिक्षानामाचारः अनुष्ठानं, नाशिक्षानाम् । स्वस्य चात्मनः प्रियं वैकल्पिके विषये यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे' इत्यादिध्यात्वेच्छेद निषामिका । सम्यक्संकल्पाज्जातः शास्त्राविषयः कामः । यथा 'यथा भोगप्रत्यतिरेकेणोदकं न पातयामिति' । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य धर्मीयत्वम् ॥ ७ ॥

देशाधिकारक हेतुनामपवादमाह

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणां अयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनं याधातव्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । 'यत्रैकाग्रता तत्रा-विशेषादिति' ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतुमाह

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परंप्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्यन्तः । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः तेषां समूहस्यैविद्यं धर्मशास्त्रज्ञत्वमवाप्यनुवर्तते तद्वा पर्यन्तः । सा पूर्वोक्ता पर्यन्तः यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

पुनरेवमिः श्लोकेः सकलशास्त्रोपोद्घातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान्वक्तुं प्रथमं तावद्दर्शनाह

ब्रह्मक्षत्रियविदूशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

१० ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियविदूया द्विजाः । द्विर्जायन्त इति द्विजाः । तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य । निपेकाद्याः निपेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं पितृयनं तत्संबन्धि कर्म अन्तो यासां ताः क्रियाः मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

इदानीं ताः क्रियाः अनुक्रमेण

१५ गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयं एवं वक्ष्यमाणान्यापि । तद्गर्भाधानमृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाण-
२० लक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । पष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एते च द्वे पुंसव-
नसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात्सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः । ‘सकृत्सुसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति’ । एते आ इते आगते गर्भकोशात्कुमारे जाते जातकर्म । एकादशेऽहनि नामकरणं । तच्च पितामहमातामरादिसंबन्धं कुलदेवतासंबन्धं वा । यथाह शङ्खः । ‘कुलदेवतासंबन्धं पिता नाम कुर्यादिति’ । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं कर्म सूयविक्षणं कर्म । पष्ठे मास्यन्नप्राशनं २५ कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एषां नित्यत्वेऽप्यानुषंगिकं फलमाह

एवमेनः शमं याति बीजगर्मसमुद्भवम् ।

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

एवमुक्तेन प्रकरणे गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतेरेनः पापं शमं याति । किंभूतं ?
वीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं न तु पतितोत्पन्नत्वादि । स्त्रीणां
विशेषमाह । एता जातकर्मादिक्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मन्वेर्यथाकालं कार्याः । विवाहः पुनः
समन्वकः ॥ १३ ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मनो वाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं । उपनयनमेवोपनायनं । स्वार्थे
उपनयनकालः । अणु । धृतानुसारात् । आर्यं वा दीर्घत्वं । अवेच्छया विकल्पः । राज्ञामेकादशे ।
वैश्यस्य सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः । गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समस्ते गुण-
भूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । 'गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भाद्विद्वादशे
विश' इति स्मृत्यन्तरवचनात् । यथा अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिका-
नामिति । अत्रापि कार्यभित्त्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृहोक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याह-
तयश्च भूरादिस्त्यान्ताः सप्त । पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किं च शौचा-
चारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन
प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वर्षधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं विवाहादर्वाक् उपनयनस्था-
नीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह

दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । 'एविव दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृ-
जेदिति' लिङ्गात् । असावहनि सध्ययोश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराज्झादिराहिते
देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

किञ्च अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वा उत्थाय उद्धृताभिरर्द्धिर्वक्ष्यमाणलक्षणामिर्मुद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षय-
करं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । 'उद्धृताभिरिति' जलान्तः शौचनिषेधः । अत्र 'गन्ध-
लेपक्षयकरमिति' सर्वाश्रमिणां साधारणं शौचमिदम् । मृत्तं स्यान्नियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्जानुः शुची देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुची अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देश इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टः न स्थितः
न शयानः प्रहो गच्छन्वा । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिग्गन्तरनिवृत्तिः । 'शुची देश' इत्येतस्मा-
त्पादक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालम् । आश्र-
मान्तरगतोऽप्युपस्पृशेत् आचामेत् । कथमन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्ती कृत्वा दक्षिणेन
हस्तेनेति ॥ १८ ॥

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

१० कनिष्ठायास्तर्जन्या अङ्गुष्ठस्य मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं
तीर्थान्याह । वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

१५ आचमनम् । पात्रप्रमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि प्राणादीनि
अद्भिरुपस्पृशेत् अद्भिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरद्भिरित्यङ्गमहणं प्रतिच्छिद्र-
मुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनाष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शा-
न्तरमप्राप्ताभिः । फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां शूद्रायावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शूद्रचेरन्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

२० हृत्कण्ठतालुगाभिर्द्विर्जयाक्रमेण द्विजातयः शुद्ध्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः
अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सङ्घटिति वैश्यादिशेषः । चशब्दादनुपनीतोऽपि ॥ २१ ॥

ज्ञानमद्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

२५ प्रातःज्ञानं यथाशास्त्रमद्देवतैर्मन्त्रैः 'आपोहिष्ठित्वेवमादिभिः' मार्जनम् । प्राणसंयमः प्राणा-
यामः वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सौरेण मन्त्रेण । गायत्र्या 'स्तत्सवितुर्व-
रेण्यमि' त्पादेः प्रतिदिवसं जपः कार्यः । कार्यशब्दो यथालिङ्ग प्रत्येकमभिसंनध्यते ॥ २२ ॥

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्वाहतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

‘गायत्रीं पूर्वोक्तं ‘आपोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तं उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रतिव्याह-
तिप्रणवेन संयुक्तं ‘ॐभूः ॐभुवः ॐस्वरिति ’ त्रीन् वारान् मुखनासिका-
संचारिवार्युं निरुन्धन्मनसा जपेदित्यत्र सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य ऋचेनाब्देवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा ऋचेनाब्देवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमग्निः प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन्प्रत्य-
सावित्रीजपः । कसंध्यामासीत अर्धात्यत्यद्भुत इति लभ्यते । आतारकोदयात् तारको-
दयावाधि प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन् प्राहमुखः सूर्यो-
दयावाधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः सधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः संपूर्णादित्यमण्डल-
दर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले सण्डमण्डलस्योपलब्धिः स सधिः ॥ २४ ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः सध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समित्यक्षेपादि यत्तत्कुर्यात्
स्वगुह्योक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्बुद्ध्या नसावहमिति बुवन् ।

तदनन्तरं बुद्धान्गुह्यभूतीनामभिवादयेत् । कथं ? असी देवदत्तशर्माहमिति स्नानं कीर्तयन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं तस्मै निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्यायार्थमध्ययन-
सिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहूतश्चाप्यधीयीत गुर्वाहूत एवाधीयीत न स्वयं गुरुं
प्रेरेयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुणे निवेदयेत् । तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेत् । नित्यं सदा मनो-
वाक्कायकर्मभिः । न प्रतिकूलं कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदशने गौतमोक्तं कण्ठमावृतादि
वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अध्याप्यानाह

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तास्तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रहणधारणशक्तः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरसौचवान् । कल्पः आधिज्याधिरहितः । अनसूयको दोषानाविष्करणेन गुणाविष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तः श्रमप्रायाम् । आप्तो बन्धुः । ज्ञानदः विद्याप्रदः । वित्तदः अर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः समस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः ५ शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेपु चरेन्द्रैक्षमनिन्द्येष्व्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छाब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

१० तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं अजिनं च कार्पासजिनादि उपवीतं कार्पासादिनिर्मितं दण्डादिधारणम् । मेखलां च मुखादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत् ।

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेप्यनिन्द्येषु अभिशस्तादिदोषरहितेषु स्वकर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतद्भार्यापुत्रप्यतिरेकेण । “ निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । तद्भावे तत्पुत्रादाविति ” नियमात् भैक्षचर्या ।

१५ अत्र च ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति न नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं भैक्षाचरणमिति तत् वैवर्णिकप्राप्त्यर्थम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चोद्देशमिति तदापदिपयम् । कथं भैक्षचर्या कार्या ? आदिमध्यावसानेषु भवच्छाब्दोपलक्षिता । भवति भिक्षां देहि । भिक्षां भवति देहि । भिक्षां देहि भवति । इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या कार्या ॥ २९ ॥ ३० ॥

कृताश्रिकायां भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

२० अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृताश्रिकायां वाग्यतो मौनी अन्नं भोजनादि । सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्नरिन्दन् अपोशनक्रियापूर्वं ‘ अमृतोपस्तारण-मसी ’ त्यादिकं पूर्वं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनराश्रिकार्यग्रहणं संध्याकाले कथं-

चिदकृताश्रिकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

२५ ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितः एकान्नं नाद्यादनापदि व्याप्यावभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धेऽभ्यार्थितः सन्काममश्रीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्धभोजन-व्युदासार्थम् । ‘ राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षते ’ इति स्मरणात् (मनुस्मृ. अ. २ श्लो. १९०) ॥ ३२ ॥

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लप्राणिर्हिंसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

मधु क्षौद्रं न मयं तस्य 'नित्यं ब्राह्मणो मयं वर्जयेदिति' निषेधात् । मांसं जगादेति ।

अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टं गुरोः । शुक्लं निष्ठुरावाक्यं नाशरसः तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणिर्हिंसनं

मधुमांसादि-
वर्जनम् ।

जीववधः । भास्करस्योद्वास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमसत्यभाषणम् ।

परिवादः सदसद्रूपस्य परद्रोषस्य ख्यापनम् । आविशम्बात्स्मृत्यन्तरोक्तं गन्धमात्यादि गृह्यते ।
एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय वदद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

५५

योऽसौ गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति
गर्भाचार्यलक्षणम् । स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं वदति स आचार्यः ॥ ३४ ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः । 'यः पुनः' १५
उपाध्यायविद्वज्ज्ञानम् । पाकयज्ञादिकं वृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायौ
यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी
पूज्यतमा ॥ ३५ ॥

वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाव्दानि पञ्च वा ।

१०

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहसंभवेन वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदं वेदं एति ब्रह्म-
चर्यं पूर्वाक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम् । अशक्तौ पञ्च । ग्रहणान्तिकमित्येके वर्षायन्ति । केशान्तः
पुनः गोदानाख्यं कर्म गर्भादारम्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कार्यम् । एतच्च द्वादशवार्यिके वेदव्रते
बोद्धव्यं । उत्तरस्मिन्पक्षे यथासंभव द्रष्टव्यम् । राजम्यवेश्ययोस्तृपनयनकालवत् द्वाविंश 'चतुर्विंशे' १५
वा यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता धात्या धात्यस्तोमाहते क्रतोः ॥ ३८ ॥

११

आपोऽहशाद्वर्षात्योऽहशवर्षं यावत् आह्वाविंशदाचतुर्विंशदार्पाद्वाद्वाणक्षत्रियविशां

उपनयनकालस्य औपनायनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः । नातः परमुपनयनकालोऽस्ति, परमावधिमाह । किंतु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिकृताः । सर्वधर्मध्वनधिकारिणो

भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । ब्राह्म्याः

संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्कृतोर्विना । कृते तु तस्मिन् उपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३५ ॥ ३८ ॥

‘आयास्रयो दिना’ इत्युक्तं । तत्र हेतुमाह

मातुर्पदये जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्पथं जायन्ते, मौञ्जीबन्धनात् द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते

१० ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदग्रहणाध्ययनफलमाह

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां भीतस्मार्तानां तपसां कायसन्तापरूपाणां चान्द्रायणादीनां शुभानां च कर्मणां

१५ उपनयनादिसंस्काराणां अवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयसकरः मोक्षकरो नान्यः । ‘वेद एवेति’ तन्मूलत्वेन स्मृतेरस्युपलक्षणार्थः ॥ ४० ॥

ग्रहणाध्ययनफलश्रवत्वेदानीं काव्यमन्त्रग्रह्यगृह्यार्थनफलमाह

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीति च योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

१० यजूंषि शक्तितोऽधीति योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृंस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिणा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहं ऋचोऽधीति स मधुना पयसा च देवान् पितॄंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः

१५ काम्यग्रह्यग्रह्या- शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीति स घृतामृतैर्देवान् पितॄंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु यनफलम् । सामान्यन्वहमधीति स सोमघृतैर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिणां प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं

सामान्येन ऋगादिमन्त्रग्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितॄंश्च मधुसर्पिर्मामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।

इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुसर्पिणं स दिवौकसाम् ।

करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिणा ॥ ४६ ॥

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्मिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां तर्प- ५
यति । यस्तु वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपवेदवाक्यं । पुराणं ब्राह्मणादि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् ।
नाराशंसीश्च रुद्रदेवत्याम्बन्वान् । गाथाश्च यज्ञगाथा इन्द्रगाथायाः । इतिहासान्महाभारतादीन् ।
विद्याश्च वारुणाया विद्याः । शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरौदनमधुसर्पिर्भिर्दिवान् पितॄंश्च मधु-
सर्पिर्भ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यं यं क्रतुमधीतेऽसौ तस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

त्रिविंशत्पूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।

तपसो यत्परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एवं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपघातलक्षणी-
स्तर्पयन्ति । प्रशंसार्थमाह । यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते १५
अध्वयनप्रशंसा । तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोति । तथा त्रिंशत्पूर्णायाः पृथिव्याः विः विचारं दानस्य
यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणादेर्यत्फलं तदपि नित्यं स्वाध्यायवान् प्राप्नोति । नित्य-
महर्षं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एव सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायापुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधी ।

तद्भावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

अनेनोक्तप्रकारेणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः । स यावज्जीवमाचार्यसमीपे
नैष्ठिकब्रह्मचारि- वसेत् । न वेदग्रहणकालोत्तर स्वतन्त्रो भवेत् । तद्भावे तत्पुत्रसमीपे तद्भावे २५
विशेष । तद्भार्यासमीपे तद्भावे वैश्वानरेऽपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन्
क्षययन् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान् । ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृतत्वमाप्नोति । कदाचि-
दिह न पुनर्जायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्ममार्गप्रकरणम्

अथ विवाहप्रकरणम् ३

यः पुनर्विवाहस्तस्य विवाहार्थं ज्ञानमाह

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्थायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

- ५ पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिपर्याम् । अनुक्तान्तात्या । उभयं ध्यात्वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्थायात् । अशक्ती तदनुज्ञया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिकालायपेक्षया व्यवस्था ॥ ५२ ॥

ज्ञानानन्ता किं कुर्यादत आह

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

- १० अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविप्लुतब्रह्मचर्यः अस्वलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां ब्राह्मण्यन्तरलक्षणैर्युक्तम् । ब्राह्मणि

श्रीलक्षणानि च । 'तनुलोमकेशदशनादीनि' मनुनोकानि (अ. ३ श्लो. १०) । आभ्यन्तराणि

'अष्टौ पिण्डान्वृत्तेत्या' 'धाम्ब्वलायनोक्तविधिना' ज्ञातव्यानि । तानि च पूर्वस्यां

रात्रौ गोष्ठवस्तीककितवस्थानहृद्देरिणक्षेत्रचतुष्पथस्मरानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् ।

- १५ तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती भवेत् । द्वितीये स्पृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुभ्रपुष्प-
परा भवति । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे बन्ध्या । सप्तमे
व्यभिचारिणी । अष्टमे विषया भवेदित्याश्वलायनस्मरणात् स्त्रियं नृपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्रीत्वेन
परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां
बौद्धमनोनयनानन्दकारिणीम् । 'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिरित्या' पस्तम्बस्मरणात् ।

- २० एतच्च न्यूनाधिकाङ्गादिषाहदोषाभावे ।

असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा
ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह
सापिण्ड्यम् । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन
मात्रा । तथा पितामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृप्यसृमातृलादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयात् ।

- २५ तथा पितृप्यपितृप्यसादिभिरपि । तथा प्रत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि
परस्परेकशरीरारम्भैः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा
एकशरीरावयवान्वयो-वेदितव्यः ।

यदेवं मातामहादीनामपि 'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयत' इत्यविशेषेण प्राप्नोति ।
स्यादेतत् । यदि तत्र 'प्रधानामितरे कुर्युरित्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेष-

- १० वचनं नास्ति 'तत्र दशाहमि' त्येतद्वचनमवतिष्ठते ।

अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । 'आत्मा हि जज्ञे आत्मन' इत्यादिश्रुतेः ।
तथा 'प्रजामनु प्रजायस' इति च । 'स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्याद्यापस्तम्बवचनाच्च ।
सापिण्ड्यनिर्णयः । तथा भर्मापिनिषादि । 'एतत् पाट्कौलिकं शरीरं, त्रीणि पितृवत्सलीणि
मातृवत् । अस्थिरायुमज्जानः पितृवत्; त्वद्गमांशरूपिणो मातृवत्' इति । तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।

निर्वाण्यसापिण्डान्वयेन तु सापिण्डे मातृवन्ताने भ्रातृपुत्रादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समु- ५
दायशक्त्यद्वीकारेण-रुद्विपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्रतत्रावयवम्यमाना, परित्यक्ता स्यात् । परम्परयैक-
शरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसंगस्तथा द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावयवस्य प्रमाणतश्च न्यूनामुद्बहेत् परिणयेत् स्वगृहोक्तविधिना ॥ ५२ ॥

विशेषान्तरमप्याह

अरोगिणीं भ्रातृसतीमसमानार्पगोत्रजाम् ।

अरोगिणीं अधिकितनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृसतीं पुत्रिकाकरणशान्तिवृत्तये । अने-
नापरिभाषिताऽपि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्पगोत्रजां जपेदिमार्पं नाम प्रवर इत्यर्थः ।
गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं । आर्पं च गोत्रं च आर्पगोत्रे । समाने आर्पगोत्रे यस्य असी समानार्प-
गोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पगोत्रजा । न समानार्पगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरी च वृथक्वृथक्पर्युदासे
निमित्तं । तेनासमानगोत्रजां असमानार्पजामित्यर्थः ।

तथा 'चासमानप्रवरेर्विवाह' इति गौतमः (अ. ४-सू. २) । तथा च 'असपिण्डा च या
मातुरसपिण्डा च या पितुरेति' मनुः (अ. ३ श्लो. ५) । तथा मातृगोत्रामप्यपरिणयां केचिद्विच्छन्ति ।
'मातुलस्य सुतामूढा-मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति' प्रायश्चित्त-
स्मरणात् ।

अत्र 'चासपिण्डाणि' त्यनेन पितृष्वसृमातृष्वसादितुहितृनिषेधः । तथा 'असगोत्रामि'त्य- २०
नेनासपिण्डाया अपि भिनसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । 'असमानप्रवरामि'त्यनेनाप्यसपिण्डाया
असगोत्राया-अपि समानप्रवरार्या निषेधः ।

तथा 'असपिण्डाणि' त्येतत्सर्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । 'असमानार्पगोत्र-
जामि' त्येतद्वैवर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशा प्रातिस्विकगोत्राभावास्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरी
वेदितव्यौ । तथा च 'यजमानस्यार्पेयान् प्रवृणीत' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्यान् राजविशा प्रवृणीते' २५
इत्याह्वाश्वलायनः । सपिण्डासु 'समानगोत्रासु समानप्रवरासु भार्यात्मिकेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु
तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि दुष्टविरोध एव ।

'असपिण्डाणि' त्येकशरीरावयवद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तं; तच्च सर्वत्र
सर्वत्र यथास्थितिद्वारा ससौ भवतीत्यभिप्रेतम् इत्यन आह

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृवत् पितृवत्स्तथा ॥ ५३ ॥

मातृवत् मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं, पितृवत् पितुः सन्ताने सप्तमादूर्ध्वं, सापिण्ड्यं निवर्तत-
इति शेषः ।

अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्भन्व्य पञ्चजादिशब्दवन्नियत-
विषय एव ।

तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रादयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः सन्तानभेदेऽपि यतः
सन्तानभेदस्तमादाय गणयेत्वावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहा-
दिगणनायां पञ्चमी पुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तम-
पुरुषसन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथा च, 'भगिन्योर्भगिनीप्रात्रोर्प्रातृपुत्रीपितृभ्ययोः । विवाहे
व्यादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगम्यते । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः'
पितृतस्तथेति । 'धीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः' इति च पैठानसिना, तदुप्यर्वाङ्गिपेधार्थं
न पुनस्तत्त्वाप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः ।

१० एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये तु विशेषः । यथाह शाङ्गः । 'यथेकजाता बहवः
पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डत्वावर्तते त्रिषु । एकस्मात् ब्राह्मणादे-
र्जाताः एकजाताः । पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयानु स्त्रीषु जाताः । पृथक्जनाः समानजातीयानु भिन्नासु
स्त्रीषु जाताः ते एकपिण्डाः सपिण्डाः किंतु पृथक्क्षेत्राः । पृथक्क्षेत्राश्चासौच्यकरणे वक्ष्यामः ।
पिण्डत्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

१५

एव सर्वत्रः प्राप्ता सत्यामपवादमाह

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

पुरुष एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विख्यातं यत्कुलं तस्मात् ।
श्रोत्रियाणामधीतेष्वानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्ययनसंपन्नानाम् । महश्च तत्कुलं च महाकुलं
१० पुत्रपौत्रपशुदासीमादादिसमृद्धं तस्मात्कन्या आरतंभ्येति नियम्यते । संचारिणो रोगाः कुट्टापस्मार-
ममृतयः शुक्लशोणितद्वारेणानुप्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपुरुषत्वादप्यो मनुनोक्ताः । एतैः
समन्वितात् स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि भार्तव्या ॥ ५४ ॥

एव कन्याग्रहणनियमपुरुषा कन्यादाने वगनियममाह

एतरेव शुणैर्युक्तः सत्यर्णः श्रोत्रियो वरः ।

१० यद्वात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतरेव पूर्वेनिर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः । सत्यर्ण उत्कृष्टो
वा न हीनर्णः । श्रोत्रियः सत्यं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यद्वात्पयत्रेण पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षो-
पायश्च मारदेन दर्शितः । 'यस्याप्सु प्रणेते बीजं ह्यादि मूलं च फेनिलम् । पुमान्स्यात्सर्पणैरेतद्विपरितरु-
पन्टक' इति । युवा न वृद्धः । धीमान् श्लोष्टिकवेदिकध्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः प्रियत-

१० पूर्वोक्तमभिप्रायणादिभिस्तुलनजनः ॥ ५५ ॥

रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः । नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये मजार्थे
‘सर्वर्णः श्रौत्रियो वा’ इत्यनेन सर्वर्णा मुल्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे
चातुर्गुण्यो वक्तव्य इत्याह

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते ‘कामतस्तु मवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वरा’ इत्युपक्रम्य ‘ब्राह्मणस्य चतस्रो
भार्याः । क्षत्रियस्य तिस्रः वैश्यस्य द्वे’ इति ‘द्विजातीनां शूद्रावेदनामिति’ नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतं ।

यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते । ‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन-
रिति’ श्रुतेः । अत्र च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय वा मवृत्तस्य शूद्रा-
परिणयननिषेधं कुर्यात् नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकूले काम्ये पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च वैद्याभ्य-
नुज्ञाता भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं त्रिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याभमान्तरानपि कारिणो
पृथक्स्थानमात्रमात्रमभिकाक्षिणं परिणयनक्रममाह

तिस्रो घर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

घर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य तु स्वैव भार्या भवति ।
सर्वर्णा पुनः सर्वेषां मुल्या स्थितव । पूर्वस्थाः पूर्वस्था अभावे उत्तरोपरा भवति । अयमेव च क्रमो
नैत्यकानुकूले काम्ये च पुत्रोत्पादनाविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिणयनं विभागसंकीर्तनं
च यथा ‘विग्रान्मूर्धावसिक्तो ही’त्युपक्रम्य ‘विजात्सेव विधिः स्मृत’ इति च तद्व्रतिकामस्यामन-
मात्राभिकाक्षिणो वा नान्तरीयकतोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तजः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

॥ ब्राह्मभिक्षानो विवाहः यस्मिन्नुल्लक्षणाय परायाहूय यथाशक्त्यलंकृता कन्या
दीयते उदकपूर्वकं । तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादीन् दश २५
ब्राह्मविवाहलक्षणम् । आत्मानं चैकविंशं पुनाति सहस्रत्वेत् ॥ ५८ ॥

यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोह्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ ५९ ॥

स दैवो विवाहः यस्मिन्पुत्रान्तराने वितते ऋत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दीयते । यत्र पुनर्गोमिथुन-

मादाय कन्या दीयते स आर्पः । प्रथमजो दैवविवाहजः चतुर्दश पुनाति सत्तावसान् २०
सप्तपरान् । उत्तरज आर्पविवाहजः पद पुनाति त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

इत्युक्त्वा 'चरतां धर्मं सह' या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः पट् पट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

प्राजापत्यविवाह-
लक्षणम् ।

'सह धर्मं चरतामिति' परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः पट्
पूर्वापट् परान् आत्मना-सहेत्येवं त्रयोदश-पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरो-द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो-युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहर-

आसुरगान्धर्वादि-
विवाहलक्षणानि ।

णात् । पैशाचस्तु कन्यकाछलात् । छलेन छत्रना स्वापायवस्थास्वपहर-
णात् ॥ ६१ ॥

सवर्णाद्विपरिणयने विशेषमाह

पाणिग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया-शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णासु विवाहे-स्वगृहोक्तेन विधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या-तु शरं गृह्णी-

यात् । वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने । शरं पुनर्वसनस्य दशम् । यथाह मनुः (अ. ३
५५ श्लो. ४४) । 'वसनस्य दशा ग्राह्या श्रद्धयोत्कृष्टवेदने' इति ॥ ६२ ॥

कन्यादातृक्रममाह

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ।

गम्यं त्वमाये दातृणां कन्या क्षुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां विवादीनां पूर्वपूर्वाभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् ययुन्मादादिदोषवात्र भवति ।

अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृत्तायामोति । एतच्चोक्तलक्षणपरसंभवे वेदितव्यं ।

यदा पुनर्दातृणामभ्यस्तदा कन्येयं गम्यं गमनार्हमुक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डमाक् ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भर-आग्रजेत् ॥ ६५ ॥

'सकृदेव कन्या प्रदीयते' इति शासनियमः अनस्तां दत्वा अपहरन् चोरदण्डव्यः ।

कन्यादाने दण्डः ।

एवं सर्वत्र प्रतिषेधे-प्राप्ते अपवादमाह । यदि पूर्वस्मादरात्-धेयात् विवाभि-

जनादनिर्गतपुत्रो-वर आग्रच्छति पूर्वस्य पातकयोगो दुर्बलत्वं वा तदा दत्ता-
मपि हरेत् । एतच्च कृतमपद्रात् शक्नु-द्रव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय वृद्धोपं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृपा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चक्षुर्माहं दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्तमसाहसं वक्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहात्प्रागेव देयादिना असन्निः दोषैर्दीर्घसौगादिभिः कन्यां दूषयति स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणां शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

‘अनन्यपुत्रार्थं कामिं त्यजानन्यपुत्रार्थं परिणयोक्ता, तवानन्यपुत्रार्थं कीदृशीत्याह

अक्षता च क्षता चैव पुनर्मूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्मूः स्वैरिणी चेति । पुनर्पूर्वापि द्विविधा क्षता चाक्षता च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या पुनः १. अन्यद्वाराक्षता । कीमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्वैरिणीति ॥ ६७ ॥

एष मर्ममन्त्रेणान्यपुत्रार्थपुत्राद्ये प्रागे विशेषमाह

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त क्रतावियात् ॥ ६८ ॥

आगर्मसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्राणामन्यपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो मर्तुः कनीयान् प्राता, सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः क्रतावेव वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्गच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् १. एतच्च वाग्दत्तादिपत्यमित्याचार्याः । ‘यस्या विधेयं कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधिनेन विजो विन्देन देवरः’ इति मनुस्मरणात् (अ. ९ श्लो. ६९) ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

न्यभिचारिणी मत्याह

हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या न्यभिचारिणी तां हताधिकारां भृत्यभरणावधिकाररहिताम् । मलिनां अजनाभ्यञ्जनशुश्रूषाभरणहान्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामाश्रयभोजन्याम् । धिक्कारादिभिः परिभूतां

भूतलशाधिनीं स्वदेहमन्येव वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्धयर्थम् । 'यत्सुप्तः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्गतमिति' पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योपितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्ववद्वयः स्त्रीभुक्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्त-
वन्तः । तस्मात्त्रियः सर्वथ स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

न च तस्यान्मार्हि दोषो गालीत्याशङ्कनीयमित्याह

व्यभिचाराद्वृत्तौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भमर्तुवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितान्मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पात् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने
शुद्धिः । शूद्रकृते तु गर्भे त्यागः । 'ब्राह्मणक्षत्रियविदां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशु-
द्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा' इति स्मरणात् । तथा गर्भवधे मर्तुवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ,
आदिमहणाच्छुष्याविगमने च त्यागः । 'चतसस्तु परित्याग्याः क्षिप्या गुरुणा च या । पतिग्री च
१५ पिशेपेण शुद्धितोपगता च येति' व्यासस्मरणात् । शुद्धितः प्रतिलोपजन्मभ्रमकारादिः । त्यागश्चोपभोग-
धर्मकार्ययोः न तु निष्कासनं गृहान्तस्थाः । 'निरुन्ध्यादेकवेष्टमनीति' नियमात् ॥ ७२ ॥

हिनीयपरिणयने हेतुत्वाह

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थमियमियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेपिणी तथा ॥ ७३ ॥

२० सुप्तं विवर्तीति सुरापी शूद्राऽपि । 'पतत्पर्यं क्षीरस्य यस्य भार्या सुरां विवोदिति' सामा-
न्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसर्वादिनी । वन्ध्या निष्कला । अर्थग्री
अर्थनाशिनी । अभियंवदा निगुरभापिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेपिणी सर्ववाहितकारिणी
अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविज्ञा तु मर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गतरत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

१५ किं च साऽधिविज्ञा पूर्ववदेव दानमानसत्कर्मैर्दयया । अन्यथाऽभरणे मरद्गुण्यं वश्यमाणो
दण्ड्यः । न च भरणे सति केवलमपुण्यपरिहातः । दत्तः दत्त दम्पत्योऽनुकूल्यं विर्द्धयं तत्र धर्मार्थ-
कामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं भत्याह

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तारि जीवति मृतं या या चापत्यादन्यं पुरुष नैवोपगच्छति सेहं लोके. विपुलां कीर्ति-
मवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अश्विबद्धकारभाभावे अश्विबन्धनं भत्याह

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तुतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीभावेज्ञसंपादिनीम् । दक्षां शीघ्रकारिणीम् । वीरसूं पुत्रवतीम् । प्रिय-
वादिनीं मधुरभाषिणी । यस्त्यजति अधिविन्दति स राज्ञा घनस्य तृतीयांशं दाप्यः । निर्धनस्तु
भरणं प्राप्ताच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

स्त्रीचर्पागाह

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः तदा भर्तृवचनं कार्यं । यस्माद्यमेव स्त्रिया उत्तुष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् ।
यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतन्त्र्यम् । उत्तरकालं तु पूर्व-
वदेव तत्पारतन्त्र्यम् ॥ ७७ ॥

शार्ङ्गीयवृत्तग्रहस्य फलमाह

लोकानन्तर्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोकानन्तर्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च दारसग्रहस्य प्रयोजनं । कथमित्याह । पुत्र-
पौत्रप्रपौत्रकैः लोकानन्तर्यमग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तित्वेनन्वयः । यस्मात्स्त्रीभ्य एतद्व्यं भवति
तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रयोज्यम् । रक्षितव्याश्च धर्मायम् । तथा चापस्तम्बेन धर्म-
प्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसग्रहस्योक्तम् 'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वतीति' वदता । रतिफलं
तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियं सेव्या इत्युक्तं । नत्र विशेषमाह

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्पुग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पत्नीयाद्याश्रतप्तश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल इदमुक्तः । स च रजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहो-
द्वयस्तस्मिन् कृतौ पुग्मासु सप्तमासु रात्रिषु । रात्रिष्वह्णादिवसप्रातिथेयः । संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् ।

यथा 'समे देशे यजेतेति' । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति' । 'यगः कर्तव्यतया विहितः स च देश-
मन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । यदा यजमानः समे यिय-
क्ष्यते तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियक्ष्यते तदा
समे यजेतेति स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानभिप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्षिकी चोदितदेशेनैव
यागनिष्पत्तेः । अचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो मानुष्ठितः स्यादिति । तथा 'माहमुखोऽभ्यानि ५
मुञ्जीतेति' । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् ।

एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्यम् । तत्राह । 'इमामगृह्यप्रश-
नामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त' इत्यर्थं मन्त्रः स्वस्वामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया
ग्रहणे विनियुक्तः 'पुनरश्वाभिधानीमादत्त' इत्यनेनाश्वाभिधान्या विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या निव-
र्तते । तथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र हि यदृच्छ्या श्वादिषु शशादिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः १०
शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निर्वर्तयति ।

किंपुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि वृत्तदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवर्तो गमनं प्राप्तमिति न विधे-
रयं विषयः नापि नियमस्य । शुद्धस्मृतिविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति शुद्धकाराः । 'दारसंग्रहानन्तरं
त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारि स्यादिति' । तत्र द्वादशरात्रात्संवत्सराद्वा पूर्वमेव क्रतुसंभवे
क्रतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं ब्राह्म्येतः । अपि च शास्त्रे भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तं प्राप्तं १५
चर्तौ भार्यागमनमिच्छेदेवतो यदि गच्छेद्वृत्तावेति वचनव्यक्तिर्युक्ता । किं च नैयमिकानुश्रुतोत्पत्तिविधेरेव
क्रतौ गमनं नित्यं प्राप्तमेवेति क्रतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् ।

नियमे चावृष्टं कल्पनीयम् । किं च । क्रतौ गन्तव्यमेवेति नियमे अस्मिन्निहितस्य व्याध्यादिना
अस्मन्मर्थस्यानिच्छोश्वाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथा 'श्लोकः शब्दः
सङ्ख्युच्चारितस्तमेवार्थं पक्षे अनुवदन्ति पक्षे तु विधत्ते चेति' । तस्माद्वृत्तावेव मच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्येयं २०
युक्ता । तद्विदं भारुचिचिम्बरूपादयो नानुमन्यन्ते यतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थविधिर्मन्-
वात् अगमने दोषभ्रमणाच्च । 'क्रतुजातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । वीरया भूणहत्यायां
युज्यते नात्र संशयः' इति ।

न च विध्यनुवादविरोधः अनुवादाभावादिध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्र हि विध्यनुवादविरोधः
यत्र विधेयावधितया तदेवानुवेदितव्यमप्राप्ततयाऽन्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे २५
'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति' वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन त्रायोऽनुवेदितव्यः । स एव
स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति ।

न चानुवादेन कृत्यमस्ति । यत्तु नियमे दृष्टं कल्प्यमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् ।
अनृतो मच्छतो दोषकल्पनात् ।

यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव क्रतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति तदसत् । स एवार्थः ३०
नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः स्यान्मतम् । 'एव मच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षणं पुत्रं जनयेदिति' स्वामि-
गमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिपिति तच्च । गमनकराणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पादिकर्मता प्रदृश्यते ।

एवं गच्छन् लक्षणं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथा 'अग्निहोत्रं जुह्वन् स्वयं भावयेदिति' । न चामग्निहितादेरक्ष-
कार्यविधिप्रसंगः । सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् 'ऋतुध्रातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छतीति' ।
'यः स्वदारानृतुध्रातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति' विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधाना-
देव । न च विशेषणपरताऽपि पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संवत्सरात्पूर्वमेव ऋतु-
दर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्वलनदोषः आन्दादिषु ।

तस्मात्स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता । 'पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या' इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः । शशादिषु स्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्ये-
त्युभयसंभवः । तथाऽपि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसंगः, स्वादिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्त-
स्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाभिज्ञा । एतेन 'सायंप्रातर्दिजांतीनामशनं स्मृतिनोदितमि'त्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं कुर्यादिति' च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवं च नियमे सति ऋतावृताविति
वीक्षा लभ्यते 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते' इति न्यायात् । 'यथाकामी भवेदि'त्यपि नियम
एव । 'अनुतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेद्देवेति' । 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्ज्य-
मित्येतदपि गौतमीयसूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादनुतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिपिद्धवर्ज्य-
मुपेयादेवेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

१५ भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।

घन्धुमिश्र स्त्रियः पूज्या भूपणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किंच । भर्तृभ्रातृपितृभिः पूर्वोक्ताः साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलङ्कारवतनभोजनपुण्यादिभिः समान-
नीयाः । यस्मात्ताः पूजिताः धर्मार्थकामान्तर्बर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तथा पुनः समर्पितहव्यापाराया किञ्चनया भवितव्यमित्याह

२० संयतोपस्करो दक्षा हृष्टा व्ययपराकुली ।

कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथोद्धतलमुमल-
शर्पादिः कण्डनस्थाने । दृषदुपलपोरविषेगेन पेपणस्थान इत्यादि । दक्षा गृह्यापारकुली । हृष्टा
सदैव प्रसन्नितानना । व्ययपराकुली । न व्ययशीला स्यादिति सर्वत्र शेषः । किं च । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च
श्वशुरी । श्वशुरः श्वभेत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं निर्व्यं कुर्यात् । श्वशुरमरणं मान्यान्तरोप-
लक्षणार्थम् । भर्तृतत्परा भर्तृवरावर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

भर्तृमभिषावुक्तं । योषिणे भर्तृं नया किं कर्तव्यमित्याह

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोपितभर्तृका ॥ ८४ ॥

१० देशान्तरगतभर्तृघ्न, क्रीडां कन्दुकादिभिः शरीरसंस्कारानुदर्शनं समाजो जन-

मेदिनभर्तृका-
विषयाः ।

मनूः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं । हास्यं विजृम्भणं परगृहगमनं त्यजे-
दिति मन्वेकं संवच्यते ॥ ८४ ॥

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचिच्छ्रियाः ॥ ८५ ॥

किं च । पाणिग्रहणात्पाक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्रक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । तदभावे पुत्राः । वृद्धाभावे च तेषामुक्तनामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । 'पक्षद्वयानुष्ठाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रिया' इति वचनात् । अतः कचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किं च भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । यस्मात्तद्वहिता गर्हणीया निन्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे । 'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति' विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महाभ्युदयः ।

तथा च दद्यात्सः कपोतिकारख्यानव्याजेन दर्शितवान्

'पतिमता संग्रहीतं पवित्रेश हुताशनम् । तत्र चित्राद्भदधरं भर्तारं साऽन्वपयत् ।

ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तत्र रेभे च सह भार्ययेति' ॥

तथा च शङ्खगङ्गिरसी-

'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं बसेत्स्वयं भर्तारं याऽनुगच्छतीति' ॥ १५

प्रदिपाय तयोरवियोगं दर्शयत् ।

'व्यालग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते त्रिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥

तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्धं यारदिन्द्राध्वतुर्दशेति' ॥

तथा

'ब्रह्मग्नौ वाऽथ मित्रघ्नः कृतघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय भूता तु या ॥ १७

भूते भर्तरि या नारी समारोहे ह्युताशनम् । साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

यावद्वाग्मी भूते पत्यो स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावच्च मुच्यते सा हि स्त्रीसारीरात्कर्षचनेति' ॥

हारीतोऽपि

"मातृकं पितृकं चापि यत्र नैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येवा भर्तारं याऽनुगच्छतीति" ॥

तथा

"आर्तं मुद्रितं दृष्ट्वा मोक्षितं मलिना कृशाः । भूते श्रियेत या पत्यो सा स्त्री हेया पतिप्रतेति" ॥

अयं सर्वांशो स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानां आषाण्डालानां साधारणो धर्मः । 'भर्तारं या तु गच्छतीत्य' विशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुमननिषेधपराणि वाक्यानि ।

'भूतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥

जीवन्ती तद्धितं कुर्मन्मरणादात्मवातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया भूतं पतिमनुबनेत् ॥

सा स्वर्गात्मपातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्येवमादीनि तानि पृथक्चित्वाऽधरोहणविषयाणि । 'पृथक्चित्तिं समारह्यं न विप्रा गन्तुम-
र्हतीति' विशेषस्मरणात् । अनेन क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्यनुम्यशा गम्यते ।

यत्तु कैश्विकं पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रति-
पेधशालमतिक्रान्त्या अयमनुगमनोपदेशः इत्येवम् । यथा 'इयेनेनाभिचरन् यजेतेति' तीव्रक्रोधा-
क्रान्तस्वान्तस्य प्रतिपेधशालमतिक्रान्तः इत्येवोपदेश इति तदयुक्तं । ये तावत् इयेनकरणिकायां भाव-
नायां भाव्यभूतहिंसायां विधिस्तस्यर्शाभावेन प्रतिपेधस्तस्यर्शात् फलद्वारेण इयेनस्यानर्थत्वं वर्णयन्ति तेषां
मते हिंसाया एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशालेण विधीयमानत्वात्प्रतिपेधस्तस्यर्शाभावादस्त्रीयोमीपवत्स्यष्टमेवानु-
गमनस्य इयेनैवम्यम् ।

यत्तु मतं हिंसा नाम मरणानुकूलो व्यापारः । इयेनश्च परमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्धिंसेव । कामा-
धिकारे च करणांशे रागतः प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागमयुक्तहिंसारूपत्वात् इयेनः प्रति-
षिद्धः स्वरूपेणैवानर्थ इति, तत्राप्यनुगमनशालेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधानान्मरणे यद्यपि
रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारे अग्निप्रवेशादावितिकर्तव्यत्वरूपं विधित एव प्रवृत्तिरिति
न निषेधस्यावकाशः । 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' इतिवत् । तस्मात्स्यष्टमेवानुगमनस्य
इयेनैवम्यम् ।

यत्तु 'तस्माद्ब्रह्म न पुरायुषः स्वः कामी प्रेषादिति' श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । तद्ब्रह्म
नः स्वः काम्यायुषः प्राक् न प्रेषादिति स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुष्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थेना यस्मा-
दायुषः शेषे सति नित्यनेमिस्तिककर्मानुष्ठानरूपितान्तःकरणकलङ्कस्य भवणमनननिदिध्यासनसंपत्तौ सत्या-
मात्मज्ञानेन नित्यनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमहासंभवः । तस्मादनित्यात्मसुखरूपस्वर्गार्थमायुष्ययो न
कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्यात्मसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तं इतरकाम्या-
नुष्ठानवदिति सर्वमनवयम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमयाप्रोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किं च । प्रियमनवपत्तनं मनोनुकूलमायत्यां च यच्छ्रेयस्करं तद्धितं । प्रियं च हितं च प्रिय-
हितं । पर्युः प्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता । स्वाचारा शोभनः आचारो यस्याः सा तपोक्ता ।
शोभनआचारो दर्शितः शोभनः—'नानुकूला गृहाभिर्गच्छेत् । नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत् । न परपुरुषं
भारेताऽन्यत्र वणिक्प्रमजितवृद्धवैभ्यः । न नामिं दर्शयेत् । आशुत्कादासः परिदध्यात् । न स्तनौ
निवृत्तौ कुप्यात् । न श्वेदमावृता । भर्तारं तदधून् वा न दिप्यात् । न गणिकाधूर्ताऽभिमात्रिणीप्रमजिता-
भेराणिग्रामायाभूलुदकगरारिगुडुसीत्यादिभिः सरैक्य निष्ठेत् । संसर्गेण हि चारिचं दुष्यतीति ।
विजितेन्द्रिया किञ्चित्प्रियं संप्रमितानि इन्द्रियाणि शोभादीनि रागादीनि च मनःसरितानि यथा स्या ।
इह लोके कीर्तिं यस्याति परलोके पोत्तमां गतिं प्राप्नोति ।

अयं च मरुत एव स्त्रीधर्मो विराहादूर्ध्वं वेदितव्यः । 'प्राशुपनयनात्कामचारकामवाद्काम-
भसा' इति स्मरणात् । 'वैचारिको विधिः स्त्रीणामपनायनिकः स्मृत' इति ॥ ८७ ॥

अनेकमार्गं प्रत्याह

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यां अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्वपि वद्वीषु धर्म्यं विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठं मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोज्यन्ता ॥ ८८ ॥ ५

प्रमीनपतिक्रिया विधियुक्ता इदानीं प्रमीनमार्गं प्रत्याह

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवतीं आचारवतीं विरनां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रोत्रेणाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा, पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽग्निद्वयज्ञो वा आभयान्तरेष्वनधिष्ठितो वा रुन्तराभावे पुनर्दा-
रान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव । 'अनारभ्यी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि दिनः' इति वृक्षस्मरणात् ।

एतद्व्याधानेन सहाधिष्ठिताया एव नान्यदस्याः । यत्तु 'द्वितीयां चैव यो भार्यां द्वाद्वैतानि-
काग्निभिः । जीयतां प्रथमार्थां तु सुरापानसमं हि तदिति', तथा 'मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्नि-
होत्रं समुत्तृजेत् । यद्वाग्रं तं विजानीयाद्यथ कामात्समुत्तृजेदिति', एवमादि तद्व्याधानेन सहाधि-
ष्ठिताया अग्निद्वाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम्

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

ब्राह्मणस्य धनस्रो भार्या भवन्ति, सविश्वस्य त्रियो, वैश्वस्य द्वे, शुद्रस्यैकमुक्त्वा तासु च पुत्रा उत्पादयित्वा इत्युक्तं । इदानीं कस्या कस्यान् क पुत्रो भवतीति विवेकमाह

सर्वर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सर्वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो भातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति । 'विनाशेष्य विधिः स्मृत' इति सर्वशेष्यत्वेनोपसंहारात् । विन्नासु सवर्णास्त्विति संवध्यते । विनाशशब्दस्य संबन्धिसन्देहादेत्तुभ्यः सर्वर्णेभ्य इति लभ्यते ।

एकः सर्वर्णशब्दः स्यार्थः अतश्चायमर्थः संवृत्तः । उक्तेन विधिना ऊढार्यां सवर्णायां बोहुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजातीया भवन्ति । अतश्च कुण्डगोलक्रान्तीनसहोदगादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सर्वर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च भियमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिरधिक्रियन्ते । 'शुद्राणां

तु सधर्माः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः इति स्मरणात् (मनुस्मृ. अ. १० श्लो. ४१) । अपध्वंसजाः व्यभिचारजाताः । शूद्रधर्मरूपि दिग्गुण्युपादिभिरधिक्रियन्ते ।

ननु कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे आदे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविरोधश्च । 'यो यज्जातीयात् यज्जातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति' । यथा गोर्गेवि गौः अम्बाद्वहवायामम्बः । तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्या-
 ५ मुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीनपोनर्भादीननुक्रम्य 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति' वचनविरोधश्च । नैतत्सारं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्त्यर्थः आदे प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तममासस्य पतितस्य आदे प्रतिषेधः । न च न्यायविरोधः यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा यथास्मरणं भवति । यथा 'स्मानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठोऽत्रिर्गौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्' तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादि-
 १० जातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोश्चेतदेव जातिलक्षणं । न चानवस्था । अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यव-
 हारवत् । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति' तूक्तानुवादत्वावथासंभवं व्याख्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृ-
 समानजातीया इत्यलमतिप्रसंगेन ।

किंच । अनिन्येषु ब्राह्मादिविषाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः अरोगिणो दीर्घायुषो धर्म-
 १५ प्रजासंपन्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

वर्णानुसारा इदानीमनुलोमानाह

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रायां निपादो जातः पारसवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणाक्षत्रियायां विभावामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तो नाम पुत्रो भवति । वैश्यकन्यकायां विजा-
 १० पामम्बष्ठो नाम भवति । शूद्रायां निपादो नाम पुत्रो भवति । निपादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातजीवी
 प्रतिलोमजः स माभूदिति पारसवोऽयं निपाद इति संज्ञाविरूपः । विषादिति सर्वत्रानुवर्तते ।

यत्तु 'ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो वैश्य
 एव भवति । वैश्येन शूद्रायामुत्पादितः शूद्र एव भवतीति' शास्त्रस्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न
 पुनर्मूर्धावसिक्तादिजातिनिराकरणार्थम् क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रिया-
 १५ देष्टेरेष दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादि कार्यम् । 'प्राणुपनयनात्क्रमचारादि' पूर्ववदेव वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्याज्जु करणः शूद्रायां विजास्वेप विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विभायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमेण पुत्रौ संभवतः । वैश्येन
 शूद्रायां विभायां करणो नाम पुत्रो भवति । एषं सर्वणमूर्धावसिक्तादिसंज्ञाविधिः विज्ञासूत्राद्
 १० स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते मूर्धावसिक्तामम्बष्ठनिपादमाहिष्योमकरणाः षडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानाह

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वेदेहिकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्राक्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किंच । क्षत्रिया योषिद्वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । तैव शूद्राक्षत्तारं । वैश्य-योषिच्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूतवैदेहिकचाण्डालमागधक्षत्रायोगवाः पद् प्रतिलोमजाः । एतेषां च वृत्तयः औशनसे मानवे (१० अध्याये) च ब्रह्म्याः ॥ ९४ ॥

संकीर्णसंकरे जात्यन्तरमाह

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

माहिष्येण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी । तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं, वचनात् । यथाह शङ्खः । १५
'क्षत्रियवैश्यानुलोमान्तोत्पन्नजो रथकारस्तत्प्रेम्यादानोपनयनसत्कारकिया अम्बप्रतिष्ठारयसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता चेति' । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिकमाहिष्यायनुलोमसंकरे जात्यन्तरतोपनयनादिमासिश्च वेदितव्या तयोर्द्विजातित्वात् । सज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता ब्रह्म्याः ।

एतच्च प्रदर्शनात्रमुक्तं । संकीर्णसंकरजातीनामानन्त्याश्चकुमशङ्क्यत्वाद्न एतावदत्र विवक्षितम् । असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चानुलोमजा ज्ञातव्या इति ॥ ९५ ॥

'सर्वर्णभ्य स्वर्णाह जायन्त' इत्यादिना वर्णशान्ति कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमाह

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्धावसिकापास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिर्यात्युत्कर्षो युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दावस्थे बोद्धव्यः । व्यवस्थितध्याय विकल्पः । व्यवस्था च, ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पा-
दिता निपादी सा ब्राह्मणेनोदा दुहितरं कांचिज्जनयति; साऽपि ब्राह्मणेनोदा अन्यामित्येन प्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बश्च साऽप्येन प्रकारेण पञ्चमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिकाऽपि अनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुपाक्षत्रियेणोदा माहिष्या च यथाक्रमं क्षत्रिय षष्ठं पञ्चमं जनयति । तथा करणी वैश्योदा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

किंच कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यये यथा ब्राह्मणो मुख्यवृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्युक्त्यः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या तथाऽप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि

स्वकर्मणा जीवनार्थेनाजीवन् व्यत्यये वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योऽपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्मणा व्यत्ययः । तस्मिन् व्यत्यये सति यथापद्धिमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा पञ्चमे पष्ठे सप्तमे वा जन्मनि साम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन्पुनरप्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम्, वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयति ।

पूर्वव्यञ्जाधरोत्तरम् । अस्यार्थः । वर्णसंकरे अनुलोमजाश्च दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रथ-
कारनिर्दर्शनेन दर्शिताः । इदानीं वर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उचरे च अपरोत्तरं यथा
१० मूर्धावसिक्कायां क्षत्रिपवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाऽम्बष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां निषायां शूद्रेणोत्पादिता अपराः
प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिक्काम्बष्ठानिषादीषु ब्राह्मणोत्पादिताः माहिष्योद्योर्बाह्वणेन क्षत्रियेण चोत्पा-
दिताः । करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उचरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्युत्तरीयम् ।
एतदपरोत्तरं पूर्ववदस्तसदिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम्

१५

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

भोजस्नानानि कर्माणि अग्निताप्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ किं वर्ज्यमित्याह

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहूते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाम्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृहस्थो विवाहाग्नौ
२० विवाहसंस्कारेऽपि विभागकालाहूते वा । वैश्यकुलाद्रग्निमानियेत्यादिनोकसंस्कारसंस्कृते । अपि-
शब्दात्प्रेते वा गृहपताकाहूते संस्कृत एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं
कर्म वैतानिकाम्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

१५ शरीरचिन्तां आहवनीयादिषु कर्णस्थत्रयसु च उदरसु च । इत्याद्युक्तविधिना
निर्वर्त्य 'गन्धलेपस्यकरामि' त्यादिनोक्तेन विधिना, कृतशौचविधिर्द्विजः
२५ दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसंध्यामुपासीत ।

दन्तधावनविधिश्च 'कण्टकशीरपुशोत्थं दादराहुलसंमितम् । कनिष्ठिकाप्रवत्पूलं पूर्वाध-
कृतार्चकम् । दन्तधावनमुद्धिं त्रिघोतेतनिम तथेति । अथ 'वृक्षोत्पादिभ्यश्चेन गृगलोष्टाहुत्पादि-

निषेधः । पलाशाश्वत्थादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधावनमन्त्रश्च । ' आयुर्वलं यशो
वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञा च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ' इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्त-
स्यापि संध्यावन्दनस्य पुनर्वचन दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम् । ' दन्तधावननृत्पगीतादि ब्रह्मचारी
वर्जयोदिति ' तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाऽग्नीन्सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानाधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीमाहवनीयादीन् ययोचेन विधिना हुत्वा औगासनाग्निं वा ।
तदनन्तरं सूर्यदैवत्यान् ' उतुत्य जातवेदसमि'त्यादीन्मन्त्रान्जपेत्समाहितः अविक्षितचित्तः ।
तदनन्तरं वेदार्थाभिरुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात् चकारादधीन चाभ्यसेत् । विवि-
धानि च शास्त्राणि मीमांसायभूतीनि धर्मार्थारोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयाद्दीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेदचर्येत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिषेकाविशुण्युक्तमन्यं वा श्रीमन्तं अकुत्सितं योगक्षेमार्थं । अलङ्घ्यलाभो
योगः लब्धपरिपालन क्षेम तदर्थमुपेयाहुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधयति । वेतनग्रहणे-
नाशकरणं स्यात् तस्याः श्रुतित्वेन निषेधात् । ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तेन विधिना नद्यादिषु स्नात्वा
देवान्स्वगृहोक्तान् पितॄंश्च चकारादृश्वं च देवादितीर्थेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरि-
हरहिरण्यगर्भभृतीनामन्यतम यथावासनं कण्वस्तु'साममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यनैर्नम-
स्कारयुक्तराधयेत् यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्धचर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जप-
यज्ञसिद्धचर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

बलिकर्मस्वधाहोमस्याध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्याध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।
अतिथिसत्क्रियाः मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरतः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फल-
श्रवणं तदेषां पावनत्वव्यापनार्थं न काम्यप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेपाद्भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

सगृह्योक्तेन विधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नग्रहणमपक्रव्युदासार्थम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापितोगिपतितेभ्यः । यथाह मनुः । (अ. ३ श्लो. १२) 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरो-
गिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनैर्निक्षिपेज्जुवीति' । एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । 'अथ सायंप्रातः
५ सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादि'त्याश्वलायनस्मरणात् ।

इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति । 'अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादि'त्यन्नसंस्कारकर्मता प्रतीयते । 'अथातः पञ्च महायज्ञा' इत्युपक्रम्य 'तानेतानहरहः कुर्वीतिति' नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति तदयुक्तम् । पुरुषार्थत्वेऽन्न-
संस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथा हि । द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः । पुरुषार्थत्वे वैश्व-
१० देवकर्मार्थता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति' । तथा 'वैश्वदेवे निवृत्ते तु ययन्योऽतिथिरामजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेदिति' मनुस्मरणात् (अ. ३ श्लो. १०८) । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवाख्यं कर्म न प्रतिपादकमावर्तनीयम् । तस्मा 'अथ सायं प्रातरित्यादिनोत्पत्तीमयोगौ दर्शितौ । तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतिति अधिकारविधिरिति सर्वमनवयम् ॥ १०३ ॥

११ अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अत्राभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे जलं देयम् । अपिशब्दात् स्वाध्यायं सततं कुर्यात् अविस्रणार्थम् । न पचेदन्नमात्मनार्थम् । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं तर्हि देवतायुद्देशेनैव ॥ १०४ ॥

२० बालस्ववासिनीवृद्धगार्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिमृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथिभृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०५ ॥

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्रुता तथा ।

५१ अनन्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

मुआनेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताद्यापोशनाख्येन कर्मणाऽन्नमन्नममृतं च कार्यम् । द्विजन्मप्रदणमुपनयनमभूति सर्वाग्रमसाधारणार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्याऽनुपूर्वशः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भृतृणोदकेः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं यज्ञानां ब्राह्मणादीनां अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्येण यथा-
शक्ते देयम् । सायंकालेऽपि ययतिथिरागच्छति तदा असावप्रणोद्यः अग्रत्यास्याय एव । तथाह मनुः
(अ. ३ श्लो. १०१) । “ वृणानि भूमिदकं वाक्चतुर्थीं च सनुता । एतान्यपि सतां मेहे नोच्छिद्यन्ते
कदाचनेति ” । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भृत्पणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वास्ति-
वाच्य ‘ भिक्षादानंमपूर्वमिष्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च प्राप्तसंमिता । प्राप्तश्च मयूराण्ड-
परिमाणः । ‘ प्राप्तमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गणम् । इतस्तु तैश्चतुर्भिः स्वाद्यं तन्निगुणं भवेदिति ’
दातातपस्मरणात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंबन्धिवान्धवान् भोजयेत् । सखायो मित्राणि ।
संबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षणं धैर्यं महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् । ‘ भवदर्थमयमस्माभिः
परिकल्पित ’ इति त्वर्थात्पर्यं न तु दानाय व्यापादनाय वा । यथा ‘ सर्वतेजःवदीयमिति ’ । प्रतिभोजि-
पमुक्षासंभवात्, ‘ अस्वर्थं लोकविदिष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति ’ । निषेधाच्च । तस्मात्साक्रिया कर्तव्या ।
सत्क्रिया स्वागतवचनासनपार्थिव्यभिनवादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वास्तनम् । स्वादु
भोजनं मिष्टमशनम् । सूनृतं वचः । ‘ धन्या वयमयं भवद्भागमनादित्येवमादि ’ । ‘ अश्रोत्रिये पुनरभो-
त्रियस्योदकासने ’ इति गौतमीयैः (अ. ५ सू. २९) वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्यां स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यूत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते
स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समा-
वर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । आचार्य उक्तलक्षणः । वक्ष्यमाणलक्षणः पार्थिवः । प्रियो मित्रः ।
विवाहो आगता । चकारात् श्वशुरापितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम् । ‘ कत्विजो ब्रूत्वा मधुपर्क-
महरेस्नातकायोपस्थिताय रात्रौ आचार्यश्च श्वशुरापितृव्यमातुलानां चेत्याश्वलायनस्मरणात् । एते
स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण संपूज्याः वन्दितव्याः । अर्घ्यशब्दो मधुपर्क-
उपशयति । कत्विजश्चोक्तलक्षणः संवत्सरादूर्वागपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकममीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिवेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगाध्वनि वर्तमानो ब्रह्मलोकमभीप्सतो गृह-
स्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यदप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि 'श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत्र श्रोत्रि-
योऽभिधीयते । एकशास्त्राध्ययनक्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

वाक्प्राणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासी त परपाकरुचिः । नैव परपाकरुचिः स्यात् । अनिन्द्येनामन्त्रणं विना ।
'अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रमेदिति' स्मरणात् । वाक्प्राणिपादचापल्यं वाक्च प्राणी च पादौ
च वाक्प्राणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् । वाक्चापल्यं असंभ्यानृतादिभाषणम् । प्राणिचापल्यं पल्याणा-
स्फोटनादि । पादचापल्यं लङ्घनोत्प्लवनादि । चकाराभेदादिचापल्यं वर्जयेत् । 'न शिश्नोदरप्राणि-
पादचक्षुर्वीर्यचापलानि कुर्यादिति' गौतमस्मरणात् (अ. ९ सू. ५०) । अतिभोजनं च वर्जयेत् ।
१० अनारोग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथि च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं यावदनुव्रजेत् ।
१५ ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः इष्टैश्च काव्यकथाप्रपञ्चचतुरैः बन्धुभिश्चा-
मुकुलालपकुशलैः सहसीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य अग्निग्नींश्च हुत्वा तानुपास्योपस्थाय
२० भृत्यैः पूर्वोक्तेः स्वयामिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्य भुक्त्वा चक्षरादायव्यादिगृहचिन्तां निर्व-
र्त्यनन्तरं संविशेत् स्वप्नात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्तं चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय पश्चिमैर्धर्महरे प्रउद्धगात्मनो हितं कृतं करिष्यमाणं च वेदार्थ-
२५ संशयोभ्य चिन्तयेत् । तदानीं विगतस्याप्यादुलत्वेन तत्त्वप्रतिभागयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वो-
चितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् यथाभिन्नं तेनेत्यर्थः । पुरार्थत्वात् । यथाह गौतमः (अ. ९
सू. ४५४५५) । 'न पूर्वोक्तमप्यदिनापराह्णनफल्यान्पुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मेत्तरः स्यादिति' । अत्र
यप्येतेषां सामान्येन तेनमुक्तं तथाऽपि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूढत्वादेनं प्रतिदिनमु-
द्वेपम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता । कर्म श्रौतं स्मार्तं । वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा ऊर्ध्वं । बन्धुः स्वजनसंपत्तिः । वित्तं ग्रामरत्नादिकं । एतैर्युक्तः क्रमेण मान्याः पूजनीयाः । एतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्यस्तेर्वा युक्तः शूद्रोऽपि वार्धके अर्शितरूपं मानमर्हति । ' शूद्रोऽप्यशी-
तिको वर ' इति गौतमस्मरणात् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपक्षातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः क्षातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धः पक्षरारीः प्रसिद्धः । भारी भाराकान्तः । नृपो भूपतिर्न क्षत्रियमार्जं । क्षातो विपा-
प्रतोभयक्षातः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । यरो विवाहोद्यतः । चक्री शाकटिकः । चकारा-
न्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् । ' बालवृद्धभत्तोन्मत्तोपहतदेहभाराकान्तस्त्रीक्षातकप्रव्रजितेभ्य ' इति शास्त्र-
स्मरणात् । एभ्यः पन्था देयः । एतेभ्योऽभिमुख्यगतेषु स्वयं पथापक्रामेत् ।

वृद्धादीनां राशा सहपथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि क्षातको
मान्यः । क्षातकमर्हणं क्षातकमात्रप्राप्त्यर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण, तस्य सदैव गुरुत्वात् । यथाह ब्राह्मः ।
' अथ ब्राह्मणायामे पन्था देयो राजा इत्येके । तच्चानिष्टं गुरुर्ज्येष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्मै पन्था
इति ' । वृद्धादीनां पथि परस्परसमवाये वृद्धतरापभक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो ब्रह्मण्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विभे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च षकाराब्राह्मणस्य द्विजानुलोभार्नाथ यागाध्ययनदानानि साधत-
णानि कर्माणि ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह
गौतमः (अ. १० सू. ५-६) । ' वृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते । कुसीदं चेति ' । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययो-
र्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति । न स्वेच्छया । ' आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणादियोपयोगोऽनुगमनं शुभ्रूपा समाप्ते
ब्राह्मणो गुरुति । गौतमस्मरणात् (अ. ७ सू. १।३) । एतदन्यापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि । तत्र
त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि । ' पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह ' इति मनुस्मरणात् (अ. १० श्लो. ७६) । अत इज्यादीन्यवश्यं
कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । ' द्विजातीनामध्ययनमिन्या दानं । ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रति-
ग्रहाः । पूर्वेषु नियम ' इति गौतमस्मरणात् (अ. १० सू. १।३) ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृपिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्य-
पशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं वृद्धचर्यं द्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं कयविक्रयो वाणिज्यं ।
शेषं प्रसिद्धम् । 'शास्त्रासम्भूतं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजि-
रिति' मनुस्मरणात् (अ. १० श्लो. ७९) ॥ ११९ ॥

१ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवनवणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्दिजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म । धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः ।
'विप्रसैवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते' इति मनुस्मरणात् (अ. १० श्लो. १२३) । यदा पुनर्द्वि-
जशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वाणिग्बुत्त्या जीवेत् । नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन्
१० यादृशैः कर्मभिः द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देयलो-
क्तानि । 'शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्पणपशुपालनभारोद्बहनपण्यवव-
हारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरजयुद्धङ्गादनादीनि' ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

११ किञ्च भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य ॥ तथोक्तः । शुचिः
माह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । द्विजवत् भृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियारतः । श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि
च क्रियाः स्नातकमत्तानि अविरुद्धानि तेषु रतः । 'नमः' इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञान्तरार्त्त
हापयेत् अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित् । 'देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः
महाद्यै स्वभायै नित्यमेव नमो नमः' इति वर्णयन्ति । 'नमः' इत्यन्ये । 'तत्र वैश्वदेवं ऐकिकेऽग्नी
१० कर्तव्यं न धवादि केऽग्नादित्याचार्याः' ॥ १२१ ॥

इदानीं साधारणधर्मानाह

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमयाणिपीडाकरं यथार्थवचनम् । अस्तेयम-
११ दत्तानुगदानम् । शौचं माह्याभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतवियवृत्तता इन्द्रियनि-
ग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामजोदमादिदानेनान्तिपरिहारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः ।
आपभरक्षणं दया । अपक्रोशेऽपि चित्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणा-
पापान्शालान्तं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

ययोर्बुद्धेरर्थयाग्येष्वनुतामिजनकर्मणाम् ।

१० आचारेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थो वित्तं गृहक्षेत्रादि । चाक् कथनं । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रभृतानां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरण आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वीचितां न यौवनाचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् । अजिह्वाभवकां अशठाम-
मत्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रमेदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामणि

त्रैवापिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिषर्पजीवनपर्याप्त त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यात् नातोद-
धनः । ' अतस्त्वर्त्तीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वाऽपि न तस्यामोति तत्फल-
मिति ' दोषेभ्यवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण . नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वाच्च नियमः । यस्य
जीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्याक् प्राक्सोमं प्राक्सौमिक्यः, कास्ताः
अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि तदिकाराश्चेताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एव काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधायिदानीं नित्याभ्याह

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंहिते निरुद्ध-
पशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा । ' पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत पशुं पशुं वा मासे-
भित्येके ' इति स्मरणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्ती कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रति-
संवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एवामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वाङ्कानां नित्यानां कथंचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ।
किंच योऽयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽस्ती न कर्तव्यः । यच्च फलप्रदं काम्यं तद्धीनकल्पं न
कुर्वीत न कर्तव्यमिति ॥ १२६ ॥

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यशार्थं शूद्रधनयाचनेन स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते । यः पुनर्यशार्थं याचितं सर्वं न प्रयच्छति न त्यजति स भासः काको वा वर्षशतं भवेत् । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. २५) । ' यशार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स याति भासतां विमः काकतां वा शतं समा ' इति । भासः शकुन्तः । काकः प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

कुशूलधान्यादिसचर्षणासमाह

कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोटकं कुम्भी उट्टिका । कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भी ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य ॥ तथोक्तः ' कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्वकुटुम्बोपगणे द्वादशाहमात्र-पर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधान्यस्तु स्वकुटुम्बोपगणे पट्हरमात्रपर्याप्तधान्यः । १० इष्टः पर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति त्र्याहिकः । श्वो भवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेपा परः परः ॥ १२८ ॥

शाल्यादिनिपतितपरित्यक्तवद्वीरग्रहणं शिलं । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादानमुञ्छः । शिलं चोञ्छध्वं शिलोञ्छं तेन शिलोञ्छेन वा । कुशूलधान्यादिभृतुर्विधो गृहस्थो जीयेत् । एषां १५ कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयानुत्कृष्टतमः प्रशस्यतमः ।

एतच्च यद्यपि द्विजः प्रकृतस्त्रयाऽपि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हतीति विद्योपशमनादियोगात् । तथा च मनुः (अ. ४ श्लो. २) ' अद्वेष्टेणैव भूतानामल्पब्रह्मेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विमो जीवेदनापदीति ' । विप्रमेव प्रस्तुत्य ' कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ' इत्याद्यभिहितत्वात् (अ. ४ श्लो. ५) ।

एतच्चातिशयं संयतं यादावरं प्रत्युच्यते न विप्रमात्राभिधायेण । तथा सति ' वैवापिकाधिकान्नो १० यः स हि सोमं पिबेद्विजः ' इत्यनेन विरोधः । तथा च गृहस्थानां द्विविध्यं तत्र तत्रोक्तम् । यथाह वेदलः । ' द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनध्वः । तयोर्यायावरः प्रवरः याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्य-संन्ययवर्जनात् । पट्कर्माधिष्ठितः प्रम्यचतुष्टयदृष्ट्यामधनधान्यशुक्तो लोकानुवर्ती शालीन इति ।

शालीनोऽपि चतुर्विधः याजनाध्यापनप्रतिग्रहहृदिवाणिज्यवाशुपास्यैः पट्टिर्जिह्वत्येकः । याजना-दिभिक्षिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव । तथाह मनुः (अ. ४ श्लो. ९) । २५ ' पट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । इभ्यामेव भृतुर्धर्मश्च ब्रह्मज्ञेन जीवतीति ' । अथ च ' प्रतिग्र-होऽपिको विमः ' इत्यादिना शालीनस्य घृत्तयो दर्शनाः । यायावरस्य ' जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेनेति ' ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम्

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६

एव श्रोतव्यानि कर्माणि गृहस्वस्याभिधायेदानीं स्नानाद्वारम्भ आह्नगस्यावश्यकर्तव्यानि
विधित्वेति ध्यात्मानि मानसस्तत्कल्पस्याणि स्नातकमनान्याह

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसंगेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

स्वाध्यायस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थमाप्नुयाथां दर्शिताः तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्यायविरोधि-
ग्राह्यस्यावश्यकर्त- नमर्थ अप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत् । न यतस्ततः कुतश्चिद्विदिताचा-
मानि ज्ञानकर्तव्यानि । रात् । न विरुद्धप्रसंगेन विरुद्धमयाप्ययामनादिप्रसंगो नृत्पमीतादिविरुद्धं च
प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं तेन नार्थमीहेतेति संबध्यते । नत्र आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था । सर्वत्राप्यस्मि-
न्स्नातकप्रकरणे नम्रशब्दः पर्युदासार्थ एव । किंच । अर्थाभावेऽपि संतोषी परितृप्तो भवेत् ।
चकारास्तपतश्च । 'संतोष परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेदिति' मनुस्मरणात् (अ. ४
श्लो. १२) ॥ १२९ ॥

कृतलाहि धनमन्विच्छेदित्याह

राजान्तेवासियाजेभ्यः सीदन्निच्छेज्जनं क्षुधा ।

दम्भिहेतुकपासण्डिकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्नीह्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो वक्ष्यमालक्ष-
णात्, याज्यात् याजनाहंश्च धनमाददीत । क्षुधा सीदन्मित्यनेन विभागादिमातकुटुम्बपोषणपर्याप्त-
धनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किंच दम्भिहेतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकपैदिकशालीयेषु
वर्जयेत् । चकारादिकर्मस्थबैडालवृत्तिकान् शठान् । यथाह मनुः (अ. ४ श्लो. ३०) । 'पास-
ण्डिनो विकर्मस्थबैडालवृत्तिकान् शठान् । हेतुकान्चकवृत्तींश्च बाह्मणेणापि नार्थयेदिति' ।
लोकरजनार्थमेव कर्मानुश्रयां दृग्भी । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हेतुकः । भविष्यविरुद्धपरिगृही-
ताश्रमिगः पासण्डिनः । वकवदस्य वर्तनमिति वकवृत्तिः । यथाह मनुः (अ. ४ श्लो. १९६) ।
'अथोद्वृष्टिर्नैकृतिरुः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्यामिनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृत' इति । प्रतिषिद्धसेविनो
विरुर्मस्याः । बिडालो मार्जारस्तस्य भूत सभावो वस्यासौ बिडालवृत्तिकः । तस्य लक्षणमाह । मनुः
(अ. ४ श्लो. १९५) । 'धर्मपञ्ची सदा लुब्धश्चाग्निको लोकदाम्भिकः । बैडालवृत्तिको ज्येष्ठो हिंस्रः सर्वो-
भिसंधिक' इति । शठः सर्वत्र वक । एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवंविधो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः झुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्लाम्बरधरः । केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं नीचं निकृणं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः । शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपन-
धूपसगादिभिः सुगंधी च भवेत् । यथाह गौतमः (अ. १ सू. २।३) । 'स्नातको नित्यं शुचिः ।
सुगन्धिः स्नानशीलः' इति । सुगन्धित्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथा च गोभिलः ।
५ 'नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नस्रजः' इति । सदा स्नातक एवंभूतो भवेत् । एतच्च तति संभवे ।
'न जीर्णमलवदासा भवेच्च विभवे सतीति' स्मरणात् । न च भार्याया दर्शने तस्यां पुरतोऽव-
स्थितायामश्रीयात् । अवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् । तथा च श्रुतिः । 'जायाया अन्ते नाश्रीया-
दवीर्यवदपायं भवतीति' । अतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकयासाः न संस्थितः
उत्थित अश्रीयादिति संवध्यते ॥ १३१ ॥

१० न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।
नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुपी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयाबहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् । यथा
व्याघ्रचौरापुपहितदेशाक्रमणादि । अकस्मान्निष्कारणं किंचिदपि परुषमप्रियं उद्देगकरं वाक्यं न
यदेव । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि । चकारादसम्यं । बीभत्सकर चाकस्माच्च वदेदिति
१५ संवध्यते । एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण । 'शुरुणाऽपि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विनेति' स्मरणात् ।
न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य गृहीता न स्यात् । प्रतिपिद्धवृक्षुपजीवी वार्धुपी । न वार्धुपी
स्यात् ॥ १३२ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ।
कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमुद्रोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

१० किंच दाक्षायणी सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यशोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्म-
सूत्री । वेणवयष्टिमान् कमण्डलुमानस्यादिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । अत्र ब्रह्मचारिकरणोक्तस्यापि
यशोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयश्राप्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः (अ. १२।१४) । 'स्नातकानां तु नित्यं
स्यादन्तेवासस्तथोत्तरम् । यशोपवीतं दे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुरिति' । अत्र च दाक्षायणीति
सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् । 'वेणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलम् । यशो-
पवीतं वेदं च शुभे रीक्से च कुण्डले' इति मनुस्मरणात् (अ. ४ श्लो. ३६) । तथा देवं देवतार्चा
१५ तीर्थात् मुदमुदृतां, गां याग्यं, वनस्पतींश्च अन्वथादीन् प्रदक्षिणं कुर्यात् । एतान्यदक्षिणतः
कृत्वा प्रजेत् । एवं चतुष्पथादीनपि । 'मुदं गां देवतं विप्रं पृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत
प्रसातांश्च वनस्पतीनि' मनुस्मरणात् (अ. ४ श्लो. ३९) ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुमस्मसु ।

१० न प्रत्यश्वर्कगोसोमसंध्याम्बुखीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं स्मशानादावपि । यथाह शाह्नः । 'न गोमयकृष्टोत्तशादलचित्तिश्मशानवर्त्यस्तलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् । भूताधारत्वादिति । तथाऽभ्यादी-
न्याति अश्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान्यस्यन् । यथाह गौतमः (अ. ९ सू. १३।१४) । 'न वायामिषिपादित्यापोदेवतागाभ्य प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्पुदस्येत् ।' देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत् ।
एतदेशन्यतिरेकेण भूमिमयज्ञिषैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषं कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः (अ. १२।१३) । ५
'परिवेष्टिताशिरा भूमिमयज्ञिषैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषं कुर्यादिति' ॥ १३४ ॥

नेक्षेताकं न नद्यां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीं राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नैवार्कमीक्षेत । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाऽपि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमभ्याहृतान्न
एवादित्यस्यादेशेन निविध्यते न सर्वदा । यद्योक्तं मनुना (अ. ४ श्लो. ३७) । नेक्षेतोचन्ममादित्यं
मास्तं यान्तं कदाचन । नोपमुष्ट न वारित्यं न मध्यं नभसो गतमिति । उपभोगादन्वयं नम्रां स्त्रियं
नेक्षेत । 'अन्वयं मैथुनादित्याभ्वल्लायनः । संसृष्टमैथुनां हृतोपभोगां उपभोगान्ते अनन्नामपि
नेक्षेत । चकाराज्जोन्मादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः । (अ. ४ श्लो. ४३।४४) 'नाश्रीयाद्भार्यायां सार्धं
नैनामीक्षेत चाभर्तरीम् । ध्रुवती जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥ नाजयन्तीं स्वके नेत्रे न
चाभ्यकामनाबुताम् । न पश्येत्सवन्तीं च श्रेयस्कामो दिजोत्तमः' इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । १५
तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकाराहुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत् 'न चोदके
निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणे'ति वचनात् ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्पत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेत्यत्यकृशिरा न च ॥ १३६ ॥

वर्पति सति 'अयं मे वज्रः पाप्माननपहन्तिवाति' मन्त्रमुच्चारयेत् । अप्रावृत्तो गच्छेत् २०
अनाच्छादित इयात् । 'न प्रधावेच्च वर्पतीति' प्रतिषेधात् । न च प्रत्यकृशिराः स्यप्यात् ।
चकाराभ्रमे न शयीत । 'एकश्च शून्यगृहे । न च नम्रः शयीतिति' । 'नैकः स्वप्याच्छून्यगृहे'
इति च मनुस्मरणात् (अ. ४ श्लो. ५७) ॥ १३६ ॥

धीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नागौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

२५

धीवनासृगिरणं असृगकं शकृत् पुरीषं शेषं प्रक्षिद्य । एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं तुषा-
दीनापि । यथाह शाह्नः । 'तुपकेशपुरीषमस्यास्थिष्ठेष्मन्खलोयान्यप्सु न निक्षिपेत् । पादेन पाणिना
वा जलं नाभिहन्त्यादिति' । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् ।

चकारात् धीवनादीन्यग्री न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात् । तथाच मनुः ।
(अ. ४ श्लो. ५३।५४) । ' नार्घ्यं मुखेनोपधमेनयां नेजेत च स्त्रियम् । नामेधं प्रक्षिपेदग्री न च पादौ
प्रतापयेत् ॥ अथस्ताचोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावाधमा-
चरेदिति ' ॥ १३७ ॥

५ जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।
नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादि-
भिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् मोत्यापयेत् । ' श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति ' विशेषात् । अक्षा-
दिभिर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पशुलम्भनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेत्
१० न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं च । बाहुभ्यां नदीतरणं वर्जयेदिति
संबध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्थिकार्षात्तन्मध्ये ॥ १३९ ॥

१५ नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्काचित् ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयालुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य क्षीरादिपिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निर्वर्तयेत् । अद्वारेण कुपथेन क्वचि-
दपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । न च कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशा-
त्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

२० प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्या नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादिते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहेऽपि साध्येषु च सूत्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परो दशगुणं दुष्टः । सूना
प्राणिर्हि सा साऽस्यातीति सूनी प्राणिर्हि सापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराधिकी । वेश्या
पण्यस्त्री । नराधिपः अनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

२५ अथाध्ययनधर्मानाह

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्ते नौपधिमावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीपन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रमोपधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य
पौर्णमास्यां, भग्ननक्षत्रयुते वा दिने, हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वा स्वागृह्योक्तविधिना कुर्यात् ।

यदा ॥ श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदे मासे श्रावणक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीयीत । तथा च मनुः । (अ. ४ श्लो. १६) ' श्रावण्यां-प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विमोर्ध्वपञ्चमानिति ' ॥ १४२ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा शमात् बहिर्जलसमीपं छन्दसां वेदानां स्वगृह्योक्त-
विधिनोत्सर्गं कुर्यात् ।

यदा पुनर्भाद्रपदे मासे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना ।
उत्सर्जनं- (अ. ४ श्लो. १६) । ' पौषे तु छन्दसां कुर्याद्विहृत्सर्जनं बुधः । माघशुक्लस्य
सत्कारकालः । वा मासे पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनीति ' । तत्रान्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा वितन्य ।
शुक्लपक्षेऽपि वेदान् कृष्णपक्षेऽप्यह्नान्यधीयीत । यथाह मनुः । (अ. ४ श्लो. १७) ' यथाशास्त्रं गृ-
ह्यैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विमत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् । अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्रेऽ-
नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेऽपि संपठेदिति ' ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

१५

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य शिष्यत्विगुरुबन्धुषु प्रेतेषु कृतेषु त्र्यहमनध्यायः । त्रीन-
होरात्रानध्ययने वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये कर्मणि कृते त्र्यहमनध्यायः । उत्सर्गे तु
मनुकृत्पक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वशाखाश्रोत्रिये स्वशाखाध्यायिनि प्रेते च त्र्यह-
मनध्यायः ॥ १४४ ॥

२०

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

संध्यायां मेघध्वनीं निर्याते आकाशे उत्पातध्वनीं भूमिचलने उत्कापतने मन्यस्य माह्वगस्य
वा समाप्ती आरण्यकाध्ययने च द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः ॥ १४५ ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

२५

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पूर्णिमायां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च द्युनि-
शमनध्यायः । यत्तु ' त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म रात्रौ राहोश्च सूतके ' इति । (मनुस्मृ. ४।१२०) । तद्वत्सास्त-
विषयम् । ऋतुसंधिगातास्तु च प्रतिगृह्य आद्विकभोजने तत्पतिशब्दे च द्युनिशमनध्यायः । एतच्चैको-

दिष्टव्यतिरिक्त्विषयम् । तत्र तु विरात्रम् । 'प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् । व्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्मेति' स्मरणात् (मनुस्मृ. ४।१।१०) ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जरमूपकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

५ अध्येतृणां पश्वादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रयादिवसे चाहोरात्रमनध्यायः । युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यावर्जितानिर्घातभूकम्पोल्कानिर्घातेष्वाकाङ्क्षित्वज्ञापनार्थम् । 'आकालिका निर्घातभूरुम्परादृदर्शनेल्का' इति गौतमवचनात् (अ. १६ सू. २९) । निमित्तकालादारभ्यापरोर्युर्वत्स एव कालस्तावत्कालः अकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः ।

५ एतच्च मातःसंध्यास्तनिते । रात्रिसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव । 'सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः मातःसंध्यामहोरात्रमिति' हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेनोक्तं । (अ. २ सू. ६०) 'स्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जराणां व्यहमुपवासो विप्रवासश्चेति' तत्प्रथमाध्ययनविषय एव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोदृगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

५ स्वा कुक्कुरः । क्रोष्टा सुगालः । गर्दभो रसभः । उलूको धूकः । साम सामानि । वाणो वंशः । आर्तो हुःखितः । एषां श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्यायः । वीणादिस्वनेऽपि । 'वेणुवीणाभेरीमृदङ्गगन्ध्यार्तशब्देऽप्यिति' गौतमवचनात् (अ. १६ सू. ७) । गन्धी शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽनध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंघुवे ।

भुक्त्वाऽऽर्द्धपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

१० अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्स्तनितसंघुवे पुनःपुनर्विद्योतमानायां विद्युति स्तनितसंघुवे पुनःपुनर्मेषयोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भुक्त्वाऽऽर्द्धपाणिर्नाधीयीत । जलमध्येऽर्धरात्रे महानिशाख्ये मध्यमपरहर्दये अतिमारुते अहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्ये दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

११ औत्पातिके रजोवर्षे, दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । संध्ययोर्नीहारे धूमिकायां भीतिषु चौराणादिवृत्तासु तावत्कालमनध्यायः । धावतस्त्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे कुत्सितगन्धे च अमेध्यमयादिगन्धे । शिष्टे च श्रोत्रियादी गृहं प्राप्ते तदनुज्ञावपरिनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोद्भयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं त्पादि । इरिणमूलरं मरुमुर्विर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमनध्यायः । एवं श्वको
दृग्दर्भेत्यस्मादात्म्य स्मत्तत्रिंशद्वनध्यायानेतांस्तात्कालिकास्त्रिमितसमकालान्विदुरनध्याय-
विधिसाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानपि संगृह्णाति । यथाह मनुः (अ. ४ श्लो. ११२) ।
'शयानः प्रोदपादश्च कृत्वा चैवापसविधिकाम् । नापीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकानायमेव चे'त्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रतानि ज्ञानरुजनाग्राह

देवत्विकृद्भातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तयिष्मूत्रघ्नीवनोद्धर्तनादि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवार्चानामृत्यिकृद्भातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेद्भापि-

ज्ञातऋणानि । तिष्ठेन्न लङ्घयेत् शुद्धिपूर्वः । यथाह मनुः (अ. ४ श्लो. १३०) । 'देवतानां

शुभे रासः ज्ञातकाचार्ययोरापि । नाक्रामेत्कामतरुछायां बभ्रुणो दीक्षितस्य ॥
चोति' । बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्यचित् गोश्वस्य वा सोमादेः । बभ्रुण इति नृपुंसकलिङ्गनि-
र्देशात् । रक्तादीनि च नापितिष्ठेत । आदिग्रहणात्स्नानोक्तादेर्महणम् । 'उद्धर्तनमपन्नाने विष्मूत्रे
रक्तमेव च । श्लेष्मानिष्ठचूतवान्तानि नापितिष्ठेत कामत' इति (अ. ४ श्लो. १३२) ॥ १५२ ॥

विप्राहिक्षत्रिपात्मानो नायज्ञेयाः कदाचन ।

आमृत्योः श्रियमाकांक्षेन्न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

विप्रो बहुभुतो ब्राह्मणः । अहिः सर्पः । क्षत्रियो नृपतिः । एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः ।
आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत् । न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ।
कस्याचिदपि मर्मं दुःश्रुतिं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

दूरादुच्छिष्टविष्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनादुच्छिष्टं विष्मूत्रे पादप्रक्षालनोदकं च गृहादूरात् समुत्सृजेत् । शौतं स्नातं
वाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलाज्जानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

गां ब्राह्मणमर्गि अख्यदनीयं विशेषतः एकमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि । १५५
यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम् । 'स्पृष्टेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वानि नाभिं पाणिस्तलेन त्विति' मनुः (अ. ४ श्लो. १४३) कार्यम् । एवं
प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्याचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि । 'अयुध्यमानस्यो-
त्पाय ब्राह्मणस्यासृजे तप्तः । दुःखं सुषुहदाप्रोति प्रेत्याग्राशयया नर' इति (मनुः अ. ४ श्लो. १६५)

पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव तादृशेत् । चकाराद्वासादीनापि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् । 'शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तौ रज्ज्वेणुविदलाम्बां तनुभ्याम् । अन्येन शत्रुं राशः शास्यः' इति गौतमवचनात् (अ. ३ सू. ४८।४९।५०) । 'पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचनेति' मनुवचनात् (अ. ८ श्लो. ३००) ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नान्द्वयं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणो कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत्तमेन मनसा ध्यायेत् वाचा वदेत् धर्म्यं विहितंमपि लोकविद्विष्टं लोकभिरस्तिजननं मनुष्यैर्गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमभिप्रोमीयवत्सर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।

वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यदाससनाभिभिः ।

विदार्य वर्जयित्वा तु सर्वाँलोकान् जयेद्ब्रह्मी ॥ १५८ ॥

माता जननी । पिता जनकः । अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरो भिन्नोदरा अपि । जामयो विप-
१५ मानभर्तृकाः स्त्रियः । संबन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मातुर्भ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरयस्कः । बालः
'आपोऽहंशादपार्त' । आतुरो रोगी । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रितः उपजीवी ।
वान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च । मातुलस्य पृथगुपादानमादयार्थं । ऋत्विग्याजकः । पुरोहितः
शान्त्यादेः कर्ता । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सनाभयः सोदराः ।
भ्रातृभ्यः पृथगुपादानमजामिभिर्गमिनीमाध्वर्थं । एतैर्मात्रादिभिः सह वाकलहपरित्यज्य सर्वाँन्माजापत्यादीन्
१० लोकान्यामोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसत्त्वोद्देशेनात्यकेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न
स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाम्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तराऽपि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं
२५ तर्हीत्याह । स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्नान्यो नद्यः । देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिवातहतसज्जलोमहानिम्नदेशो हृदः । पर्वतापुत्रप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणं । एतेषु
पञ्च पिण्डानुद्धरणैव स्नायात् ।

एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । 'नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गतिप्रस्रवणादिभ्यति' नित्यग्रहणात् । (मनु अ. ४ श्लो. १०३) शौचाद्यर्थं च यथासंभवं
१० परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः ॥ १५९ ॥

परशप्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नास्त्रमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

शप्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमाग्रादिवनं । गृहं शसिर्द्ध । यानं रथादि । परतंबन्धी-
न्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुजीत । अभोज्याचान्याह । अग्निहीनस्येति । अग्नि-
हीनस्य श्रौतस्मार्ताभ्यधिकाररहितस्य शुद्धस्य प्रतिलोमस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यास्त्रमनापदि
न भुजीत । न प्रतिगृहीयाच्च । 'तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुजीत गृहीयाच्चेति'
गौतमवचनात् (अ. १७ सू. १।२) ॥ १६० ॥

कदर्थवद्भूचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिशास्तवार्युप्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्थो लुब्धः । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभायः पितरौ भृत्यान् ।
कदर्थ इति स्मृत' इत्युक्तः । वद्भू निगडादिना । वाचा संनिरुद्धश्च । चौरः ब्राह्मणसुवर्ण-
व्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटधारणमलादिः । वेणुछेदजीवी वैणः ।
अभिशास्तः पतनीयः कर्मभिर्युक्तः । वार्युप्यो निषिद्धवृद्धयुपजीवी । गणिका पण्यस्त्री ।
गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामत्र नाश्रीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरकुन्दपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोऽप्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषगवृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः । 'वातव्याथ्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभृग-
न्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिता' इति । कुन्दः कुपितः । पुंश्चली व्यभि-
चारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विष शत्रुः । क्रूरो शूद्राभ्यन्तरकोपः । वाकाय-
व्यापारेण उद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वक्त्रकः । २०
उच्छिष्टभोजी परमुक्तोज्झिताश्री । एतेषां चिकित्सकादीनामत्र नाश्रीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्ररहितेत्यर्थः । स्वर्णकारः स्वर्णस्य
विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्वदिकर्ता, बह्वनामुपनेता २५
वा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पो-
पजीवी । श्ववृत्तिर्विर्वर्तनं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्तिः । एतेषामत्र नाश्रीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराज्रजककृतप्रवधजीविनाम् ।

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एपामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

चृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः, तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः । 'भीतावगीतरु-
दिताकन्दितावशुष्टुधितपरिशुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहिताभानि वर्जयेदिति' । रजको वस्त्रा-
५ दीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । यद्यजीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः । चैलधायः
वस्त्रनिर्णेजनकृत् । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्नारः सहोपपतिना वेदम यस्यासौ सहोप-
पतिवेस्मा ॥ १६४ ॥ पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अचृती मित्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः
शाकटिकश्चेत्येकै । अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकस्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । चन्दिनः स्तावकाः ।
सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेपामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा एष
१० कदर्यत्वादितोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इतोषां मांस्यभावात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य ॥ १६५ ॥

अग्निहीनस्य 'नाजमद्यादनापदीत्य' न शूद्रस्याभोज्यान्मद्युक्तः, तत्र प्रतिशस्त्रमाह

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गवां पालकः ; गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृ-
१५ पितामहादिक्रमायातः । अर्धसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिफलभागप्राप्ती । नापितो गृहव्यापार-
कारयिता नापितश्च । यश्च बाह्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः
शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात्कुम्भकारश्च । 'गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धिकनिवेदितात्मानो
भोज्यान्ना' इति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकघनप्रकरणम्

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

१ 'न स्वाध्यायविरोधार्थमित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नानकृतान्यभिषायेदानीं द्विजानिपरिधानाह

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युपितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अर्चाहीयं यदवज्ञया दीयते । वृथामासं वक्ष्यमाणप्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवा-
 र्चनावशिष्टं यज्ञ भवति आत्मार्यमेव यत्तापितं । केशकीटादिभिश्च सम-
 दिजानीनां धर्मः । न्वितं संयुक्तं । यत्स्वयमनमलं केवलकालपरिवासेन ब्रह्मान्तरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां
 वाऽऽलीभवति तच्छुक्तं दध्यादिव्यतिरेकेण । 'न पापीयसोऽन्नमश्नीयात् न द्विःपकं न शुक्तं न पर्यु-
 पितं अन्यत्र रागखाण्डवचुकदधिगृहगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः' इति ब्राह्मस्मरणात् । पर्युपितं राज्य-
 न्तरितं उच्छिष्टं भुकोज्झितं । 'श्वसृष्टं शुना सृष्टं' । पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितं । उदक्या
 रजस्वला तथा सृष्टम् । उदक्या ग्रहणं चाण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । 'अमेध्यपतितचाण्डालपुत्कस-
 रजस्वलानुनासिकुष्ठिसंस्पृष्टाश्च वर्जयेदिति' । ब्राह्मस्मरणात् । को भुङ्क इति यदाधुप्य दीयते तत्संघु-
 ह्राजं । अन्यसंबन्धान्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायाजं । यथा, 'ब्राह्मणानं ददच्छ्रद्धः शूद्रानं
 ब्राह्मणो ददत् । उभायेतावभोग्याजो भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति' । 'पर्याचान्तमिति' । पाठे परि-
 गतमाचान्तं गण्डूप्रग्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । गण्डूप्रग्रहणादूर्ध्वं
 आचमनात्माक् न भोक्तव्यम् । 'पार्ष्वाचान्तमिति' । पाठे एकस्यां पक्षी पार्ष्वस्थे आचान्ते न
 भोक्तव्यम् । भस्मोदकादिविच्छेदेन विना । वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । तथा गोघ्रातं गवा आप्रातं
 शकुनेन । फाकादिना भुक्तमात्वादितं शकुनोच्छिष्टं । पक्वा सृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन सृष्टं
 वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

१९

पर्युपितस्य प्रतिश्रवणमाह

अन्नं पर्युपितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अन्नमदनीयं । पर्युपितं पृतादिज्वलसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगो-
 रसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकूचिकादयः अस्नेहा अपि चिरकालसंस्थिता भोज्याः । यदि
 विकारान्तरमनापन्नाः । 'अपूपधानाकरभसक्तुपाचकतैलपायसशाकानि शुक्रानि वर्जयेदिति' । वसिष्ठ-
 स्मरणात् (अ. १४ सू. ३७) ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्देशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं श्रेणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौर्या वृषेण संधीयते स च संधिनी । 'वशां बंध्यां विजानीयाद्वापक्रान्ता च संधिनीमिति' ।
 त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलापतिक्रम्य दुहते या च वत्सान्तरेण संधीयते सापि
 संधिनी प्रसूता अनति कान्तदशाह अनिर्देशा । मृतवत्सा अवत्सा संधिनी च अनिर्देशा च अवत्सा
 च संधिन्यनिर्देशावत्सास्ताश्च गायश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं
 संधिनीयमस्वरूपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः (अ. १७ सू. २५) । 'स्यान्दिनीयम्
 संधिनीनां चेति' । सप्तपयसती स्यान्दिनी यमसूर्यमपन्नविनी । एवनामहिष्योभ्यानिर्देशयोः पयो
 वर्जयेत् । 'गोमहिष्यजानामनिर्देशाहानामिति' । वसिष्ठस्मरणात् (अ. १४ सू. ३५) पयोग्रहणात्-

विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । न हि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः । विकारनिषेधे ॥
मृतेरनिषेधो युक्तः । पयोनिषेधात् शङ्कुन्मूत्रादेरनिषेधः ।

उष्ट्राज्जातमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा बडवादयः तत्प्रभवमैकशफं । स्त्रीभवं स्त्रैर्ण । स्त्री-
श्रीग्रहणमजात्यतिरिक्तकलद्विस्तर्नीनामुपलक्षणार्थम् । 'सर्वासां द्विस्तर्नीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यमिति'
५ शतस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीयमारण्यकं क्षीरं माहिषव्यतिरेकेण । 'आरण्यानां च
सर्वेषां मृगाणां माहिषं विनैति' इवनात् (मनुः अ. ५ श्लो. ९) । अवेर्जातमाविकं । वर्जयेदिति
प्रत्येकं संबध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशादिकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः ।
'नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चेति' गौतमस्मरणात् (अ. १७ सू. २४) ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान्वश्चनांस्तथा ।

अनुप्राकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं वस्तुपहारनिमित्तं साधितं । हविः इवतार्थं सिद्धं प्राक् होमात् । शिशुः शोभाजनः
लोहितान् वृक्षनिर्गमान् । वृक्षानमभवान् वृक्षच्छेदनजातान् अलोहितानपि । यथाह मनुः (अ. ५
श्लो. ६) 'लोहितान्वृक्षनिर्गमान्वधनप्रभवास्तथेति' । लोहितग्रहणात् हिडुकपूर्वादीनामनिषेधः ।
अनुप्राकृतमांसानि यशे अदृतस्य पशोर्मांसानि विड्जानि मनुष्यादिजम्बवीजपुत्रीपोत्पन्नानि च
१५ तन्मुलीयकप्रभृतीनि च । कवकानि उवाकांनि । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिड्भिमान् ।

सारसैकशफान्हंसांसर्वाश्च ग्रामवांसिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृधादयः । दात्यूहश्चातडः । शुकः कीरः ।
शङ्का प्रतुय भक्षयन्तीति प्रतुदाः इयेनादयः । टिट्ठिभस्तच्छन्दानुकारी । सासो लम्पणः ।
१० एकशफा अश्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः । एतान्क्रव्यादादी-
न्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयटिप्लवचक्राह्वयलाकाचकविष्किरान् ।

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयटिकः क्रीडः । प्लवो जलकुट्टः । चक्राह्वकवारः । घलाकाचकी प्रसिद्धी ।
१५ नशीर्वाभ्ये भक्षयन्तीति विष्किराभक्षोरादय एव शृण्वन्ते । लावणमयूरादीनां भक्षयत्वात् ग्राम
कुमुदस्य ग्रामवाभित्तादेर निषेधाच्च । एतान्कोषट्यादीन्वर्जयेत् । वृथा देवतापुद्देशमन्तरेण साधिता
कृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलकुशमिदं ओदनः । संयावः क्षीरगृह-
प्रतादिकृतः उत्करिकास्थः । पायसं पयसा दृतमर्षं । अपूपः छेदपक्वगोधूमविकारः । शङ्कुली

श्रेष्ठपक्षगोधूमविकारः । ' न पचेदन्नमात्रने ' इति कृत्तरादीनां त्रिविधे सिद्धे मुनेरभिधानं प्रायश्चित्त-
गौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलविकं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीदानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविद्धो ग्रामचरकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिपेधे सिद्धे अत्युभयपक्षात्पुनर्वचनम् । **काकोलो** ह्योणकाकः । **कुरर** उत्कोशः । **रज्जुदालको** धृक्षकुट्टः । **जालपादः** जालकाशपादः । **ख-**
जालपादा अयि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । **खञ्जरीटः** खञ्जनः । **जावितो** ये अज्ञाता मृगाः
पक्षिणश्च । एतान्कलविद्धादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं बल्लरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासरूपहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किर्क्रीदिवयः । **रक्तपादाः** कादम्बप्रभृतयः **सौनं** घातस्थानभवं त्रांसं भक्ष्याणामपि ।
बल्लरं शुष्कमांसं । **मत्स्या** मीनाः । एतां चापादीन्वर्जयेत् । **चक्रपञ्चालिकाशणकुसुम्भादीन्** ।
'नालिकाशणरमाककुसुम्भालासुविद्धपाश्च । कुम्भीकन्तुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेदिति' । तथा **काल-**
मरुदानि पुष्पाणि च फलानि च । **विकारवच्च** यत्किञ्चित्पयजेन विवर्जयेत् । ' तथा **बटपक्षान्वत्य-**
कपित्थनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेदिति । स्मरणात् । एतान्मिथिनीशीरमृतीननुकन्यन्मकामतो भक्ष-
यित्वा मिराममुपवसेत् । अकामतसर्वहोरात्रम् । 'शेषेपूषस्तेदहरति' **मनुस्मरणात्** (अ. ५ श्लो. २०.)
यत्पुनः शब्देनोक्तम् । ' **बकमलकाईसमृन्चक्रवाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुल्लुक्सारिका-**
सारसविडोहोत्तुककूटकपादचापभासवायसकोकिलशाडुलिकुल्लुहारीति भक्षणे दादशरात्रमनाहार विवे-
क्षोद्यवयावकमिति । तद्वद्वकालायासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विड्वराहं च छद्माकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लघुनानुकारी । **विड्वराहो** ग्रामसूकरः । **छद्माकं** सर्पछत्रम् ।
ग्रामकुक्कुटः मसिद्धः । **लशुनं** रत्नेन सुसम्बन्धितकन्दनालम् । **गृञ्जनं** लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकन्दं ।
एतानि यद् सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा **चान्द्रायणं** वृषभमाणलक्षणं चरेत् ।

ग्रामकुक्कुटलव्राकयोः पूर्वप्रतिषेधितयोरिहाभिधानं पलाण्डुद्विषमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं
चित्रतराम्भासे तु । ' **छद्माकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव** यत्पा जग्ध्वा
पतेद्विज ' इति **मनुकम्** (अ. ५ श्लो. २९) । अर्थात्पूर्वार्थायासे । ' **अमर्त्यतानि** यद् जग्ध्वा
कृच्छ्रं सान्त्वयनं चरेत् ' (मनुः अ. ५ श्लो. २०) । वृत्तीयाध्याये वक्ष्यामाणं यत्तच्चान्द्रायणं वाडसीति
प्रवक्ष्यम् । अमर्त्यपूर्वार्थायासे तु शब्दोक्तं ' **लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे** दाद-
शरात्रं ययः विवेदिति ' ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्काः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

- सेधा भवितु । गोधा कुकलासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शल्काः शलकी ।
 ५ शशः मसिद्धः । पञ्चनखादीनां स्वमार्जारिवानरादीनां मध्ये सेधादयो भक्ष्याः । चकारोत्त्वङ्गोऽपि ।
 यथाह गौतमः । 'पञ्चनखाः शशशल्काश्चाविद्रोधाखङ्गकच्छपा' इति । मनुष्ये । 'स्वाविधं शलकं
 गोपां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाम्बुद्रनुष्टांश्चेकतोदत्' इति (अ. ५ श्लो. १८) ।
 यत्पुनर्यसिष्टेन 'खड्गे तु विवदन्त' इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं (अ. १४ सू. ४७) तच्छ्रद्धादव्यञ्ज ।
 'खड्गमांसैर्भेदितमक्षय्यं पितृकर्मणीति' श्राद्धे फलभुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतु-
 १० ण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकाव्यः
 राजीवः पद्मवर्णः । सहशल्कैः श्रुतयाकारैर्वर्तत इति सशल्कः । एते च सिंहतुण्डादयो नियुक्ता एव
 भक्ष्याः । 'पाठीनरोहितायाचो नियुक्ती हव्यकव्ययोः । राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वश' इति
 मनुस्मरणात् (अ. ५ श्लो. १६) । द्विजातिग्रहणं श्रद्धाभ्युदासार्थम् ।

'अनर्थात् कृषामासमि'त्याश्रय द्विजातिधर्मादुक्तत्वेदानीं चातुर्वर्ण्यधर्मानाह

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्वतिरिक्तस्य वा निषिद्धस्य वर्जने 'प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न
 भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं सामभयःप्रभृतयः हे मुनयः शृणुध्वम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

तत्र भक्षणे विधिं दर्शयति

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

- अन्नाभावेन व्याप्यभिभवेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणवाधा भवति तदा मांसं नियमेन
 भक्षयेत् । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणविधानात् । 'तस्माद्ब्रह्म न पुरायुषः स्वःकामी
 प्रेयादिति' मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमन्वितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषभगणात् ।
 'यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः । स प्रेत्य पशूनां यानि संभवानेकविंशतिमिति' मनुस्म-
 १० रणात् । मोक्षणाख्यभीतमंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्वागीर्यस्याग्नीषोमीयादेर्हृतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तज्जक्षयेत् ।
 अभक्षणापामानिष्यचेः । द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्रर्थं च यत्तापितं तेन तानभ्यर्च्य-
 वशिष्टं भक्षयन्न दोषभाग्भवति । एवं भृत्यभरणावशिष्टमपि । 'यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्व्याघ्राः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
 भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरन्त्येति' मनुस्मरणात् (अ. ५ श्लो. २२) न दोषभागीति ।
 दोषाभावमात्रं वदता अतिव्याप्यर्चनार्थं शिष्टस्याभ्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवन्धियम् इति दर्शितम् ।
 १० एवमप्रतिषिद्धानामपि शशादीनां प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण भक्षयित्वावगमात् श्रद्धायापि मांसप्रतिषेधः
 सर्वत्राभिनिषेधाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं मोक्षितादिव्यतिरेकस्य ब्रह्माणाममित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भ्रशणे निन्दार्थवादमाह

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोममिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अयिधिना देवायुदेशमन्तरेण यः पशून् हन्ति स तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति

ब्रह्माणामभ्रशणे दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते । यथाह निन्दा ।

मनुः (अ. ५ श्लो. ५१) । ‘अनुमन्ता विशसिता निहन्ता कयविकयी । संकर्ता चोपहर्ता च सादृक्चेति घातका’ इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः मोक्षितादिव्यतिरेकेण भया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. ४७) । ‘यद्ध्यायते यत्कुरुते रतिं वज्राति यत्र च । तदवाप्नोत्यविघ्नेन यो हिंसीति न किंचनेति’ । एतच्चा-
नुषङ्गिकं फलम् । मुख्यं फलमाह । हयमेधफलं तथेति । एतच्च सांवत्सरिकसंकल्पस्य । ‘वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं सभाः । मांसानि च न खादेयस्तयोः पुण्यफलं सममिति’ मनुस्मरणात् (अ. ५. श्लो. ५३) । तथा गृहेऽपि निवसन् ब्राह्मणादिभ्यामुर्ध्वपात्रं मुनिवन्माननीयो भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिषिद्धमांसविषयं नापि मोक्षितादिविषयम् । पारिशिष्यादातिध्यापर्चनावशिष्टा-
भ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम्

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८

१०

इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुस्रक्मुवसन्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

२५

सौवर्णं सुवर्णकृतं । राजतं राजतकृतं । अब्जं मुवाफलशङ्खशुन्तयादि । ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियो-
त्सवलादिं ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशविभूतयः । अश्मा इषदादिः । शाकं वास्तुकादि ।
रज्जुः बल्लजादिनिर्मिता । मूलमार्द्रकादि । फलमाश्रयादि । वासो वस्त्रम् । विदलं वेणवादि ।

चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणीग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवेषादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृतीनि । चर्मसाः होष्टुचर्मसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चरुस्थाली । सुक्लुवौ प्रसिद्धौ । सखेहानि पात्राणि प्राशित्र-
हरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुद्ध्यन्ति । ' निर्लेपं काश्चनं भाण्डमाद्रेरेव
विशुध्यति । अन्नमशंमयं चैव रोजतं चानुपस्कृतमिति ' मनुस्मरणात् (अ. ५ श्लो. ११२) ।
अनुपस्कृतं मखांतं पूरितं । सलेपानां तु । ' तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाऽदि-
मृदां चैव शुद्धिरुक्तं मनीषिभिरिति ' मनुक्तं द्रव्यम् (अ. ५ श्लो. १११) । मृदस्मनोरेक-
कार्यत्वादिकल्पः । आपस्तु समुच्चयन्ते । काकादिमुल्लोपपाते तु कृष्णशकुनिमुल्लोपवृष्टं पात्रं निर्ले-
खेत् । श्वापदमुल्लोपवृष्टं पात्रं न प्रयुज्यतेति द्रव्यम् । एतच्च मार्जारान्यत्र । ' मार्जारश्चैव दूर्वा च
१० मारुतश्च सदा शुचिरिति ' मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्पर्शशूर्पाऽजिनधान्यानां मुसलोलूखलाऽनसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्पर्शो वज्रः यशांगं । अन्नः शकटं । शूर्पं प्रसिद्धं । एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुन-
यशपात्रादीनां रजिनग्रहणं यशङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । संहतानामुक्तशुद्धिद्रव्याणां बहूनां धा-
१५ प्रोक्षणेन शुद्धिः । न्यानां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धिनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धिना धान्य-
वासःप्रभृतीनां बहूनां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पष्टापेक्षया ।

एतदुक्तं भवति । यदा धान्यानि वत्सादीनि वा राशीकृतानि तत्र चाण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि
बहूनि अस्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानामुक्ते शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । ' वज्र-
धान्यादिप्राशीनामेकदेशस्य दूषणात् । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हतीति ' । यदा पुनः स्पृष्टानां
२० बहुत्वं अस्पृष्टानां स्वाल्पत्वं तदा सर्वपामेव क्षालनम् । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. ११८)
॥ अजित्यु प्रोक्षणं चैव बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वत्पानावजिः शौचं विधिपत ॥ इति ।
स्पृष्टानामस्पृष्टानां समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालनेन शुद्धिः । पुनरल्पानां
क्षालनवचनस्य समेत्तु क्षालनवचननिवृत्त्यर्थत्वात् । इयत्स्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यपिर्विके तु क्षालनमेव ।
प्राशिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषैर्धार्यमाणानां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृ-
१५ ष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्लेपानां सर्वशमाशुद्ध्यानां शुद्धिप्रवृत्तेर्दानां मलेषानां शुद्धिवाह

तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्यां गोवालैः फलसंभवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारूणां मेरुवाहिपादिशृङ्गाणां करिषाराहस्रहाद्यस्थानां । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् ।

१० सलेपानां शुद्धिः उच्छिष्टप्रेहादिभिलितानां मृदस्मोदकादिभिरन्यग्निलेपानां । ' पात्रचार्यव्ययेष्वानां
विशेषः । गन्धो लेपाश्च तत्कृतः । तावन्मृदारि वा देयं सर्वान् द्रव्यशुद्धिष्विति ' सामान्यतः
शुद्धिरिगानात् (मनुः अ. ५ श्लो. १२६) । तक्षणं तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसंभवां

वित्पालाभुनारिकेलादिकलसंभूतानां गोचालैरुद्धर्षणाद्यादिः । यज्ञपात्राणां सुकसुवादीनां यस्कर-
मीणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैर्दूशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्कितया मार्जनं कर्तव्यम् ।
एतच्च श्रौतमुदाहरणम् अन्येषामपि सोपगर्वादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिककर्मसु कृतशीचानामे-
वाङ्गत्वमिति दर्शयितुं । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशीचानामिदं दूशापवित्रादिमार्जनं संस्कारार्थमिति
शेषः ॥ १८५ ॥

इदानीं सलेपनामेव केषांचिद्वेषापकर्षणे विशेषहेतुनाह

सोस्वेरुदकगोमूत्रैः शुद्धयत्याविककीशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टिः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उत्तरस्मृतिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकपूर्णाभयं कौशिकं कोशमभवं
तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुद्ध्यति । उदकगोमूत्रेति बहुवचनं पश्चादुदकमाप्त्यर्थम् । अंशुपट्टं बल्क- १०
लतन्तुहृतम् । सश्रीफलैः बिल्वफलसहितैः । कुपतः पार्वतीयछाग्रोमनिर्मितकम्बलः । अरिष्ट-
फलसहितैः उदकगोमूत्रैः शुद्धयतीत्यनुवर्तते ।

एतच्चोच्छिष्टद्वेहादिवैद्येणैव सति वेदितव्यम् । अलोपपाते तु प्रोक्षणादि क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र
द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरितत्वात् । तथा च वैवलः । ‘ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टशीमबुङ्गलभाः । अल-
शीचा भवन्त्येते शोपणप्रोक्षणादिभिरित्यभिधायाह । ‘तान्येषामेव्ययुक्तानि क्षालयेच्छोभनैः स्वकैः । १५
धान्यकलैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपीति । क्षीमवदेव शाणस्य समानयोगत्वात् ।

ऊर्णादिमहर्षं तदारम्भतूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अथ तस्यालोपपातेनैव क्षालनं कार्यम् । अमेघ्य-
लेपावन्त्यत्र । ‘तूलिकामुपधानं च पुष्परक्तान्मरं तथा । शोपयित्वाऽऽप्रेते किंचित्करीः समार्जयेन्मुहुः ।
पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुज्जीत कर्मणि । तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेदिति । वैवल-
स्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमप्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालना- २०
सहस्य प्राप्त्यर्थम् । न मज्जिष्ठादेः तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम् । ‘रात्र्यभ्यानि प्रोक्षितानि
शुचीनीति । ॥ १८६ ॥

सर्गैरसर्पपैः क्षीमं पुनः पाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं मैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्पपसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षीमं क्षुमा अतशी तत्सूत्रनिर्मितं क्षीमं शुद्ध्यति । पुनः १५
पाकेन मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टद्वेहादिलेपे वेदितव्यम् । ‘मममृत्रपुरीषैश्च स्तेभ्यपूयाभुशोणितैः ।
संसृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृन्मयमिति । स्मरणात् । चाण्डालाद्युपपाते तु त्याग एव । यथाह
पराशरः ‘चाण्डालावैस्तु संसृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुद्ध्येत पस्तिपागा-
न्महीमयमिति । कारुहो रजकम्बलपावकसूपकारायास्तेषां हस्तः सदा शुचिः । शुचित्वं
तत्ताप्ये कर्मणि वस्त्रपावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि । तथा च स्मृत्यन्तरे । ‘कारुः शिल्पिनो वेद्या १०
दासीदास्तास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सदाः शीचाः प्रकीर्तिता । इति । पण्यं पणार्हं विक्रेयं

यवग्रीवादि । - अनेककेतृजनकरपरिघटितमध्यप्रयतं न भवति । सूतकादिनिमित्तेन च षण्णिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षं तद्गृह्यचर्यादिहस्तगतं अनाचान्तस्त्रीप्रदानादिनाऽऽशुचिरप्यादिक्रमणादिनाऽपि न दुष्यति । तथा योपिन्मुखं संयोगकाले शुचि । 'स्त्रियश्च रतिसंघर्षः' इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

इदानीं भूशुद्धिमाह

भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात्कालाद्गोकमणत्तथा ।

सेकादुल्लेखनालेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुतृणादीनां मोक्षारणं मार्जनम् । वाहस्तृणकाष्ठायैः । कालो यावता कालेन लेपादक्षयो भवति तावान् । गोकमणं गवां पादपरिघटनं । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमपचारिभिः प्रवर्षणं वा । उल्लेखनं तक्षणं खननं वा । लेपो गोमयादिभिः । एतैः समस्तैर्न्यस्तीर्वा मार्जनादिभिरपेक्ष्या १० दुष्टा मलिना च भूमिः शुद्ध्यति ।

तथा च देवलः । 'यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दहन्तेऽपि वा । चाण्डालाच्युपितं यत्र यत्र विष्ठादिसंगतिः ॥ एवं कश्मलभूयिष्ठा भूमेऽप्या प्रकीर्तिता । स्वसूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिभस्मायैर्मलिना भवेदिति' अमेच्या दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमेस्त्रैविध्यमभिधाय शुद्धिविभागं दर्शयति । 'पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमेऽप्याऽपि शुद्ध्यति । दुष्टान्विता विधा देवा शुद्ध्यते १५ मलिनेकथेति । यत्र मनुष्या दहन्ते यत्र चाण्डालैरच्युपितं तयो पञ्चभिः दहनकालमोकमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते यत्र चात्यन्तं विष्ठादिसंगतिः तासां दाहवर्जितैस्तीरेव चतुर्भिः । स्वसूकरखरोष्ठिरकालमच्युपितायाः गोकमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उप्रग्रामकुङ्कुटादिभिश्चिरकालमपिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारतुषादिभिश्चिरकालमपिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र समुच्चीयेत । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्ज- २० नलेपयोः प्रतिदिवसप्राप्त्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं मसम् मृदाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वातोपहतोऽस्त्रे अदनीयमात्रे । तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते । केशग्रहणं लोमादिनाप्यर्थम् । कीटाः पिपीलीकादयः । उदकं मसम् मृदा यथासंभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यति । १५ यत्तु गीतमेनोक्तम् (अ. १७ सू. ८।९) । 'नित्यमभोग्यं । केशकृशिवपचमिति' तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तदिष्यम् ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्मान्निः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥ १९० ॥

अप्रभृतीनि प्रतिद्वानि । तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया समस्तैर्व्यस्तिर्वा
शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्रीतिकापित्तलयोर्ग्रहणम् । एकयोनित्वात् ।
एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्धयभिधानं न नियमार्थम् । 'मलसंयोगजं तन्म यस्य येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्य द्रव्यशुद्धिद्वि-त्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादि-
लेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्या । अत एव मनुना सामान्येनोक्तम् ५
(अ. ५ श्लो. ११४) । 'ताम्रायःकांस्यरेत्यानां त्रयुणः सीसकस्य च । शौचं यथाह कर्तव्यं क्षारा-
म्लोदकवारिभिरिति । यत्तु 'भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमस्लेन शुद्धयतीति' तत्राश्रयेः शौचस्य
परां काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघातातिशयस्तदाऽम्लोदकादीनामावृत्तिः ।
'गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्धयन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति'
स्मरणात् । शुद्धिः घ्रायो द्रव्यस्य त्विति । द्रव्यस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः ग्रथप्रमाणाधिकस्य १०
श्वकाकापुपहतस्य अमेध्यसंस्पृष्टस्य च घ्रायः घ्रावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूर्णं
पावनिःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽस्यस्य त्यागः । बह्वत्यत्वं च देशापपेक्षया कालापपेक्षयाऽपि
वेदितव्यम् । यथाह बौधायनः (१।५।५३) । 'देशं कालं तथाऽस्थानं द्रव्यं द्रव्य-
प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति' । कीटालुपहतस्य तु उत्पन्नम् । यथाह
मनुः (अ. ५ श्लो. ११५) । 'द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुपवनं स्मृतमिति । उत्पन्नं पाव १५
वस्त्रान्तरिते पावे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटालुपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रा-
न्तरानयनाच्छुद्धिः । 'मधूदके पयस्तदिकाराभ्य पात्रात्यागान्तरानयने शुद्धा' इति बौधायनस्मर-
णात् । मधुघृतादेर्वर्णपरिसृष्टहस्तात्यागस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पचनं कार्यम् । यथाह शङ्खः ।
'अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिघारितानां पुनः पचनम् । एव जेहानां जेहवद्रसानामिति' ॥ १९० ॥

एवं शौचार्णराजनादीना एतत्प्रकरणमतिपादिनाम्ना सर्वेषामुच्छिष्टलेहालुपघाते शुद्धिद्रव्यत्वेदात्री तेषामेवा- १०
मेध्योपहतानां शुद्धिमाह

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्पणात् ।

वाकशस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्जातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्या शरीरजा मला वसाशुकादयः । 'वसा शुक्रमसृद्धमज्जामूत्रविट्कर्णविघ्नत्वाः । श्लेष्मा-
शुद्धिका स्वेदो दादक्षैते नृणां मला' (अ. ५ श्लो. १२५) । तथा 'मानुष्यास्थि शवं विष्टा रेतो १५
मूत्रार्तव वसा । स्वेदोऽशुद्धिका श्लेष्म मयं चामेध्यमुच्यते' इति मनुदेवलादिभिः प्रति-
पादिताः तैर्वसादिभिरक्तं लिप्तं अमेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापक-
र्षणेन । आदिग्रहणात्तेषस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः (अ. १ सू. ४५) । 'लेपगन्धापक-
र्षणेः शौचममेध्यलिप्तस्येति' । सर्वशुद्धिद्वि च प्रथमे मृत्तोयैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् । अशक्ता-
वन्त्येन । 'तद्विः पूर्वं मृदा चेति' (अ. १ सू. ४६) गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वप्रामेध्यत्वं १०
प्रतिपादयितुं समानोपघाताय । 'मयैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः । सस्पृष्टं नैव शुद्धयेत पुनः प्राकेन
मुन्मयमि' त्युपघाते विशेषाभिधानात् (मनुः अ. ५ श्लो. १२३) । 'अमेध्यत्वं चैवमेवां देहाच्चैव मलाभ्युता'
इति वचनादेष्टव्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् । पुरुषस्य नाभेरुर्ध्वं करव्याप्तिरिकाङ्क्षानामन्यामे-

ध्यस्पर्शं ध्यानम् । यथाह देवलः । 'मानुषास्थि वशां विद्यामार्तवं मूचरेतस्त्री । मन्वानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य खानमाचरेदिति' । तान्येव स्थानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयतीति । तथा 'ऊर्ध्वं नाभिः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र खानमथस्तासु प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयतीति' । कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोषाद्यत्र शुद्धिर्दिहो भवति तदाकृशस्तं शुचि । शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्लुनिर्णिकं यत्र प्रतिपादिता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन शुद्धिः । प्रक्षालनादस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काकासुपहतमुपशुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाद्वृद्धदोषो नास्तीत्यर्थः । न तु तद्विरुध्यते । 'संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं दिनोत्तमः । अज्ञातमुक्तं शुद्धचर्यं ज्ञातस्य तु विरोधतः' इत्यवृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नेतव्यायश्चित्तस्य जग्धिर्विषयत्वात् दोषाभावस्य चान्योपयोगविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

१० शुचि गोतृतिष्ठतोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

तथा मांसं श्वचाण्डालकव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं मृमिस्थमुदकं एकगवीवृत्तिजननसमर्थं चाण्डालादिभिरस्पृष्टं । प्रकृतिस्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियोग्यं भवति । महीगतमित्यशुद्धभूतस्यां शुचित्वनिषेधार्थं न त्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं । नाप्युद्धृतस्य । 'उद्धृताभ्यापि शुद्धयन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः' । ११ एकरात्रोपिता आपस्तयाज्याः शुद्धा अपि स्वयमिति । देवलवचनात् । तथा चाण्डालादिहृते तडाग्यादी न दोषः । 'अन्यैरापि कृते हूपे सेतो वाप्यादिके तथा । तत्र छात्वा न पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विधत्ते' इति ज्ञातावप्यस्मरणात् । तथा मांसं श्वचाण्डालकव्यादादिभिर्निपातितं शुचि । आदिमदणालपुल्कसादेरपि ग्रहणम् । निपातितमिति ग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिरग्री रजश्छाया गौरवो वसुधाऽनिलः ।

१० विमुषो मक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रस्रवने शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिंसंवन्धव्यतिरेकेण । तत्र 'श्वकास्तेष्टवरोल्लसकसूकराभ्यामप्यग्नौ गन्तुम् । अजाविरिणुमंस्पर्शादियुर्लक्ष्मीश्च क्षीयते' इति दोषवचनात् । संमार्गनादि कार्यम् । छाया वृषादेः । गौः । अश्वः । वसुधा धूमिः । अनिलो वायुः । विमुषोऽवस्थापय-
११ भिन्द्वः सुखजानां वस्त्रमाणात्वात् । मक्षिकाश्च । एते चाण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शेन शुचयः । वत्सः १२ प्रस्रवने ऊषोमनदुष्पापकपणे शुचिः । वत्सग्रहणं बालस्योपलक्षणाभ्याम् । 'बाह्येन उपरिक्तान्तं क्षीभि-
राचरितं च यत् । अविज्ञानं च यस्मिन्निमित्तं मेघ्यामिति स्थितिरेतत्' । वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतेः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः । नराज्यो लक्षणया देहमभिधत्ते । १० तथा मला वत्सदोषे न मेघ्या भवन्ति । पन्थानो मार्गाच्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि रात्रौ सोमा-
शुभिर्मारुतेन च शुष्यन्ति । दिवा सूर्याशुभिर्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथा चमनबिन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः । श्लेष्मविप्रुपो मेध्या नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपातिताभेदङ्गे । 'न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति' गौतमवचनात् (अ. १ सू. ४४) । तथापि ये आचमनतोयबिन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चास्यगतं मुखप्रविष्टं उच्छिष्टं न करोति । दन्तसक्तं चानादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमम् । तथा च गौतमः (अ. १ सू. ४१४ २१४३) । 'दन्तस्थिष्ठं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् प्राक् च्युतेरित्येके । च्युतेष्वाद्यावदियाचिगरनेव तच्छुचिरिति' । निगरणं पुनरनेन शाल्यलक्षणेन त्यागेन विकल्प्यते । निगरणेवेत्येवकारः । 'चर्वणे त्वाचमेचित्यं भुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकी स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय चेति' विष्णुकाचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह शातातपः । 'ताम्बूले च फले चैव मुके जेहावशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति हिज' इति ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्त्वा रथ्यपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानक्षुतस्वप्नभोजनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत् । द्विराचामेदि- १५ त्पर्यः । चकाराद्भोवनाध्ययनारम्भात्मानुतोक्तश्रादिषु । तथा च वसिष्ठः (अ. १ सू. १८) । 'सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा आचान्तः पुनराचामेदिति' । मनुरापि (अ. ५ श्लो. १४५) । 'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च क्षीवित्वोक्तानृतं वचः । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सञ्चिती' । भोजनेत्वादावपि द्विराचमनम् । भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेदित्यापस्तम्बस्मरणात् (१-५-१६-५) । स्नानपानयोरादौ सहत् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । २० शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्वेष्टिकचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रं । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकं । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यैश्चाण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि । मारुतेनैव शुद्धयन्ति शुद्धिसुपयान्ति । बहुवचनं तद्वत्- २५ गोमयशर्करादिमाप्यर्थम् । पक्वेष्टिकादिभिश्चितानि भवलग्नरादीनि चाण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्धयन्ति । एतच्च 'प्रोक्षणं संहतानामित्युक्तप्रोक्षणनिषेधार्थं । तृणकाष्ठपर्णादिमयानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्

अथ दानप्रकरणम् ९

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्येत्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसायाह

तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

- ५ ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । कल्पादौ तपस्तप्त्वा ध्यानं कृत्वा 'कान्मुस्यान्सृजामीति' पूर्वं ब्राह्म-
णात् सृष्टवान् । किमर्थम् ? वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च
तृप्त्यर्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्ष-
यफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

१० तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठा जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुताध्ययन-
शीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना उत्कृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापराः विदितानुष्ठानशीलाः । तेभ्योऽप्य-
ध्यात्मवित्तमाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्मतत्त्वज्ञाननिरताः श्रेष्ठा इत्यनुपजन्ते ॥ १९९ ॥

- १५ एवं जानिष्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुत्तेनैके रुवेयिन पात्रतामभिधापाधुना तेषां
समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

- केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वम् । नापि केवलेन तपसा शम-
दमादिना । अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया जात्या वा नैव संपूर्णमात्रता । कथं
१० लक्षणम् । तर्हि ? यत्र पुरुषे धृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी स्तः चशब्दाद्ब्राह्मण-
जातिश्च तदेव मन्यादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितं । हि यस्मादतः परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र
जातिविद्यानुष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

- १५ पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् । अपात्रे क्षत्रि-
सत्पात्रे गणादिदानं यादौ ब्राह्मणे च पतितादौ विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रेयः-
देयम् । संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोमहणादपात्रदानेऽपि
किमपि तामसं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः (भ. गी. अ. १५।३२) । 'अदेश

काले यदानमपात्रेभ्यश्च दीयते । अस्तकृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति । अपात्रे न दातव्यमिति वदता-विशिष्टदेशकालद्वयसन्निधौ पात्रस्थासन्निधाने द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिग्रहणं वा कृत्वा समर्पयेत् । नापात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम् । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति' निषेधात् (मौतमीये अ. ५ सू. २१) ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुर्निषेधमुक्त्वा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

प्रतिग्रहनिषेधः । विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्याविहीनः प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गणादि पात्रे दानव्यमित्युक्तं ; तत्र विशेषमाह

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते तु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं नु शक्तितः ॥ २०३ ॥

प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गणादिकं स्वं कुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् ।

निमित्तेषु चन्द्रोपरामादिषु विशेषतोऽधिकं यत्रेन दातव्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूर्तं अनसूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । 'याचितेनापि दातव्यमिति' ।

वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव मत्वा आहूय वा यद्दानं तन्महाफलमुक्तम् । तथा च स्मरणम् । "गत्वा यद्दीयते दानं तद्वन्तकलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वयं याचिते तु तद्वर्धकमिति" ॥ २०३ ॥

गणादिकं द्वेषमित्युक्तं ; तत्र गोदाने विशेषमाह

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला यस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

गोदाने विशेषः । हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी शफैः रौप्यैः राजतैः सुवैः संयुता यत्रेण च संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा गौर्यथाशक्ति दक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासत्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्या गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति दाता । सा यदि

कपिला तदा न केवलं दातारं तारयति किंतु कुलमपि आसत्तमं सत्तम-मभिधाय्य पित्रादीन् आत्मानं च सत्तमम् । अप्यर्थे भूयः शब्दः ॥ २०५ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्धुमयतोमुखीम् ।

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सयत्सारोमतुल्यानि वत्सेन सह वर्तत इति स्रवत्सा तस्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च
उभयतोमुखी दान- यावन्ति रोमाणि तावत्संस्याकानि युगानि कृतवेदादीनि उभयतोमुखी
फलम् । ददत्स्वर्गमाप्नोति पूर्वेषां विधिना चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावच्चदानं महाफलमित्यत आह

यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भाभिर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं
उभयतोमुखी लक्षणं उभयतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी । यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सा
नदाने फले च । गौः पृथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

यथाकथंचिद्वत्सा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्षिप्तां दाता स्वर्गं महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्धेयशृङ्गायभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तविधिना धेनुं दोग्ध्रीं अधेनुं वा अवन्ध्यां
अरोगां रोगरहितां अपरिक्षिप्तां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्वा दाता स्वर्गं
सामान्यगोदाने फलम् । महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

१५ गोदानसामान्याह

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्यां सुरार्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्यासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परिचर्या यथा
शक्त्युपधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरिहरेण्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिरारपणम् । पादशौचं
२० द्विजानाम् समानानामपिकानां च । तेषामेवोच्छिष्टस्य संमार्जनं । एतान्यनन्तराकेन गोदानेन
समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपांश्चान्नवल्लाम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
नेवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्वा स्वर्गं महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देगायतनादिषु । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवेशनार्थं गार्हस्थ्यार्थं
२५ यत्कन्या दीयते तस्मैवेशिकं । स्वर्णं सुवर्णं । धुर्यं भारसहो बलीरवदः । शेषं प्रसिद्धं । एतान् भूदीपा-
दीन् दत्वा स्वर्गलोके महीयते पूज्यते । स्वर्णफलं च भूमिदानादीनां न फलान्तरप्युदागार्थम् । 'यत्कि-
ंचित्पुरुषे पापं ज्ञानवोद्भूतवोद्भूति वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन नृक्षयति' । तथा 'वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुरामशय्यमभदः । निलयदः प्रजामिष्टां दीपदुग्धगुरुक्षमम् । वासोदुग्धन्द्रताडोक्यमन्त्रि-
णालोक्यमभदः' इत्यादिकथनान्तरमवगात् (मनुः अ. ४ श्लो. २२१, २२२) । गोचर्मलक्षणं च वृहस्प-

तिना दर्शितम् । 'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे गहीयते' ॥ २१० ॥

गृहधान्याम्योपानच्छात्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं मल्लिकार्जुनं । धान्यानि च शालिगोधुमादीनि । अभयं गीतगानं । उपानहो । छत्रं । माल्यं मल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्यमाग्रादिकं । प्रियं यशस्य प्रियं धर्मादिकं । शय्यां च दत्त्वाऽत्यन्तं अतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्यादि-
हस्ते दातुमशक्यत्वाद्धर्मोदीनामसंभवः । धूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानप्रवणात् ।
'देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देवं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्' ।

अपुण्यदाने तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रकुतस्य । 'यः पापमबलं शत्वा प्रति-
गृह्णाति कुर्मतिः । गहिताचरणस्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् । सर्वं द्विगुणसाहस्रभानन्त्यं च प्रदातृत्विति'
स्मरणात् । इह च सर्वत्र देशकालपात्रविशेषादेयविशेषाद्वातृविशेषाद्दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां तद्-
देव हीति' प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीनोः फलतारतम्यं ब्रह्मण्यम् ॥ २११ ॥

दानाफलमुक्तम् । इदानीं दानव्यतिरेकेणपि दानफलवाप्तिहेतुमाह

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

१५

तद्वत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्माच्चदानं सर्वं दानेभ्योऽप्यधिकं अतस्तद्द-
द्व्यापनादिवारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति अविच्युतं च्युतिर्यथा न भवति । आ भूततत्पूर्वं ब्रह्म-
लोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं, स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमश-
क्यत्वात् ॥ २१२ ॥

२०

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

दानं विनाऽपि दान-
फलवाप्ति ।

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति अग्री यय-
त्याहं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्समवाप्नोति ॥ २१३ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसंगेऽपवादमाह

२५

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्याऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः अन्नं यवाः । क्षितिर्भूचिक । शेषं मल्लिकार्जुनं । एतत्कुशादिकं स्वयमुपासीतं न प्रत्या-
ख्येयं । चकाराह्वादि । 'शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मण्डिनाधि । मत्स्यान्धानाः पयो मांसं

शाकं चैव न निर्णुदेत् ' (अ ४ श्लो. २५०) । तथा । ' एघोदकं मूलफलमन्नमभ्युपतं च यत् । सर्वतः पतिगृहीयान्मन्त्रव्याभयदक्षिणामिति ' मनुस्मरणात् (अ. ४ श्लो. २४७), ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

यद्यस्मादयाचितमेतत्कुशाद्याहृतं दुष्कृतकारिणोऽपि संवन्धि ग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मान्न प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलात्कुलमदन्तीति कुलटाः स्वेरिण्यादिकाः । पण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्वतः पतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवतातिथ्यर्चनादेरापदय कृत्वात्तदर्थमनात्मकारणात् पतिताद्यत्यन्तं कुत्सितपुण्यं सर्वतः पतिगृहीयात् । गुरोर्वा मातापित्रादयः । भृत्या भरणीया भार्यापुत्रा-
पतिप्रहनिवृत्तेषु-
वादान्तरमाह । दयः ॥ २१६ ॥

इति दानधर्मप्रकरणम्

१५

अथ आह्नप्रकरणम् १०

इदानीं आह्नप्रकरणमारभ्यते । आह्नं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अद्भ्या त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च तत्रिविधं । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधी चोदितमहरहमात्रास्याष्टमादिषु । अनियतनिमित्तोपाधी चोदितं नैमित्तिकं, यथा पुत्रग्रन्मादिषु । फलकामनोपाधी विहितं काम्यं, यथा स्वर्गादिकामनायां वृत्तिकादि-
नशत्रेषु । पुनश्च पञ्चविधं । अहरहः आह्नं पार्वणं वृद्धिआह्नमेकोद्दिष्टं सापिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहः आह्नं । ' अन्नं पितृमनुष्येभ्यः ' इत्यादिनोक्तम् । तथा च मनुः । ' दया-
दहरहः आह्नमन्नायेनोद्देशेन वा । पयोमूलफलैर्नाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमशयामिति ' ॥

अपुना पार्वणं वृद्धिआह्नं च दशविंशत्येवोः फाटानाह

१५

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिविपुत्वस्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

शान्द्रं प्रतिरुचिश्चैव शान्द्रकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्दयव्यापिन्यामपराह्ण्यापिनी ग्राह्या ।
‘अपराहः पितृणामिति’ वचनात् । अपराह्ण्य पञ्चषाविमके दिने चतुर्थी भागस्त्रिमुहूर्तः ।
अष्टकांश्चतस्रः ‘हेमन्तशिक्षितयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका’ इत्याश्वलायनोक्ताः । वृद्धिः ५
पुत्रजन्मादि । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः । अथनवद्वयं दक्षिणोचरसंज्ञकम् । द्रव्यं वृंशरमांसादिकं ।
ब्राह्मणसंपत्तिर्विध्यमाणा । विषुवद्वयं भेषतुलयोः सूर्यगमन । सूर्यसंक्रमः आदित्यस्य राशेः
राश्यन्तरगमनं । अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयमतिपादानार्थम् ।
व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया । ‘यवेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव को स्थितः । याम्या
तिथिर्भेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तितेति’ परिभाषिता । हस्तिच्छायेति केचित् । तेह न गृह्यते ।
कालप्रकरणात् । ग्रहणं सोमसूर्ययोरुपरामः । यदा च कर्तुः शान्द्रं प्रति रुचिर्भवति तदाऽपि ।
चशब्दायुगादिप्रभृतयः । एते शान्द्रकालाः । यद्यपि ‘चन्द्रसूर्यगहे नाद्यादिति’ ग्रहणे भोजननिषे-
धस्तथाऽपि भोक्तृदोषो दातुर्भुज्यः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहः शान्द्रव्यनिरिकष्यमाणचतुर्विधशान्द्रं ब्राह्मणसंपत्तिमाह

अध्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

१५

वेदार्थविज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अनन्यमनस्कतयाऽप्यस्खलिताध्ययनक्षमा अध्याः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसंपन्नः । वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मवित् । युवा मध्यम-
भाक्षे ब्राह्मणादयः । वयस्कः । सर्वस्येदं विशेषण । ‘मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति’ वेदार्थविद्युत् ।
ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनाद्भूतं च तद्भूताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः २०
ऋग्वेदेकदेशस्तद्वत् च तद्भूताचरणेन तदधीते इति त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्वत् च
तद्भूताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । एते ब्राह्मणाः शान्द्रसंपद इति वक्ष्यमाणविद्या-
संबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयकृत्विजामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

१५

स्वस्त्रीयो भागिनेयः । कृत्विशुक्लक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदेक-
देशः तद्वत् च तद्भूताचरणेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्यासिद्धं । एते च पूर्वोक्त-
श्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः । ‘एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकल्पयोः । अनुकल्पस्त्वयं भोक्तृः
सदा सद्भिराहृतः’ (अ. ३ श्रौ. १४७) इत्यभिप्राय मनुना स्वस्त्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः । तपोनिष्ठास्तपःशीलाः । सम्पादयन्त्यौ त्रेताग्रयणं यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः पञ्चाग्निव्याध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वानको नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरास्त-
त्पूजापराः । चकारात् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः । श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षय्य-
फलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

१० रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाऽङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेमाङ्गना यः
पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धवधिरवृद्धप्रजननखलतिदुर्ध्वमप्रभृतयो निरस्ताः ।
पुनर्भूतकलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्मचर्ये एव स्वलित-
ब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलौ 'परदारेषु जायेते द्वौ सुती कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते
भर्तारि गोलक' इत्येवमुक्तलक्षणकौ (मनुः अ. ३ श्लो. १७४) । कुनखी संकुचितनखः । श्यावदन्तकः
स्वभावात्कृष्णदन्तः । एते श्राद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

१५ **भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यमिशस्तकः ।**

मित्रधृक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

२० वेतनग्रहणेन चोऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । वेतनदानेन च नोऽधीते सोऽपि । क्लीबो
नपुंसकः । असाक्षिः सदिर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयति स कन्यादूषी । सताऽसता वा ब्रह्महत्यादि-
नाभियुक्तोऽमिशस्तः । मित्रधृक् मित्रघ्नोही । परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी
यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः परिविष्टा । ज्येष्ठे अकृतदारे अकृताग्निपरिग्रहे वा यः कनी-
यान् दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिविष्टा । ज्येष्ठस्तु परिविष्टिः । यथाह मनुः (अ. ३
श्लो. १७) १। 'दाराग्निहोत्रसंयोग यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिविष्टा स विज्ञेयः परिविष्टिस्तु पूर्वज इति ।'
एवं दातृयानकावपि । 'परिविष्टिः परिविष्टा च यया परिविष्टते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृया-
जकपथमा' इति (अ. ३ श्लो. १७२) ॥ २२३ ॥

२५ **मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।**

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विनाशकारणेन मातापितृगुरुस्त्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्रत्याग्यपि । 'वृद्धो
च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यभार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुजव्रीदिति' समान-

निर्दंशात् । कुण्डास्याचं योऽभ्रात्यसी कुण्डाशी । एवं गोलस्यापि । 'यस्तयोरन्तमभ्राति ॥ कुण्डाशी प्रकीर्तित ॥' इति वचनात् । वृषलो निर्धर्मस्तत्पुनो वृषलात्मजः । परपूर्वा पुनर्धुः तस्याः पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कृतवदेवलरूपभूतयः । एते भ्रात्रे निन्दिताः श्रुतिपिन्दाः । 'अभ्याः संयुक्तं वेदेष्वित्यादिना' । भ्रातृयोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तत्रातिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः केषांचिदोग्यादीनां प्रतिषेधवचनं उक्तलक्षणब्राह्मणासंभवे श्रुतिप्रसिद्धि-
तानां प्राप्त्यर्थम् ॥ २२४ ॥

एव भ्रातृनालान् ब्राह्मणां श्रौक्त्वाऽपुनः पार्षणप्रयोगमाह

निमन्त्रयेत पूर्वेष्वर्वाह्यणानात्मवान् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वैकान्ब्राह्मणान् 'भ्रात्रे क्षणः क्रियतामिति' पूर्वेष्वर्निमन्त्रयेत प्रार्थनया क्षणमभ्युपग-
मयेत् । अपरेष्वर्वा । 'पूर्वेष्वपरेष्वर्वा भ्रातृकर्मण्यवस्थिते । निमन्त्रयेत व्यवहारं
पार्षणभाहप्रयोगः । सम्यग्विषयान् यथोद्दिशानिति' मनुस्मरणात् (अ. १ श्लो. १८७) । आत्मवान्
शोकोन्मावादिरहितः सन् दोषबाध भवति । यद्वा आत्मवान् नियतेन्द्रियो भवेत् । शुचिः प्रयतश्च ।
तैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्कायव्यापारैः संयतैर्नियतैर्भविताभ्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समम्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराह्णे तूक्तलक्षणे ताश्चिमन्त्रितान्ब्राह्मणान्माह्व स्वागतवचनेन पूजयित्वा हृतपादधाव-
भानाचान्तान् कृतेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणिनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्येनापराह्णे
इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादिपञ्चसु मुहूर्तेषु परित्यापनं श्रेयस्कम् । 'अग्नौ मुहूर्ता विसृज्याता
दश पञ्च च सर्वदा' । तत्राहमो मुहूर्ता यः सकालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति २०
भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥ कर्ष्यं मुहूर्ताकुतपायन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्त-
पञ्चकं ह्येतत्त्वभाभवनमिष्यते ॥' इति वचनात् । तथाऽन्यदपि भ्रात्रोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम् । 'मध्याह्नः
खट्वापात्र च तथा नेपालकम्बल' । रोप्यं दर्भास्तिला गावो द्वाहित्रभाह्वः स्मृतः । पाप कुस्तितामि-
त्याहुस्तस्य सतापकारिणः । अष्टावते यतस्तस्मान्कुतपा इति विभुता' इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

दैवे आभ्युदयिके भ्रात्रे युग्मान् समान् ब्राह्मणान् उपवेशयेत् । कथं ? यथाशक्ति शक्ति-
मनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे दौदौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या दौदौ तिसृणां वा द्वौ एवं पित्रादीना-

मेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवं पृथक् तन्त्रं वा । पित्र्ये पार्वणश्राद्धे अयुग्मान्विपमानुपवेशयेदिति संव्रण्यते । एतच्च परिस्तुते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्त दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽनन्तरे देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्मान्विष्य इति पार्वणश्राद्धाद्भूते वैश्वदेवेऽप्ययुग्मप्रसंगे इदमारभ्यते

द्वौ देव प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

द्वौ देव इति । देवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुस्ताबुपवेश्यौ । पित्र्ये अयुग्मान्विपमोपवेश्यौ प्रसंगे विशेष उच्यते । त्रयः पित्र्ये इति । पित्र्ये पित्र्यादिस्थाने त्रय उदङ्मुस्ता उपवेश्याः । पक्षान्तरमाह । एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकैकमुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः । माता-
१० महानामप्येवं श्राद्धे निमन्वणादि द्वौ देव प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वेत्येव मतं पितृश्राद्ध-
पत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं पृथक् तन्त्रेण वा कर्तव्यम् । तन्त्रशब्दः समुदायवाचक इति । यदा तु द्वापेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा तु वैश्वदेवे प्राक् प्रकल्प्य उभयमैकैकं ब्राह्मणं नियुज्यात् । यथाह यस्मिन् (अ. ८ श्लो. ३०-३१) । 'ययैकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्वृत्य सर्वस्य प्रहृतस्य तु ॥ देवतायतने । कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । १५ मास्येदन्नं तदग्रे तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति ' ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो ' विश्वे देवास ' इत्यृचा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणद्वन्द्वं जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगुणितानासने दक्षिणतो दत्त्वा ' विश्वान्देवानावाहयिष्ये ' इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ते 'आवाहये'त्यनुज्ञातो ' विश्वे देवास २० आगते ' त्यनया ऋचा ' आगच्छन्तु महाभामा ' इत्यनेन च स्मार्तं मन्त्रेण तान्नावाहयेत् । एतच्च पशोपवीतिना प्रदक्षिणं च कार्यम् । ' अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति ' पित्र्ये विशेष-
स्मरणात् ॥ २२९ ॥

यवेरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

' शन्नो दिव्या ' पयः क्षिप्त्वा ' यवोऽसीति ' यवांस्तथा ॥ २३० ॥

१५ ' या दिव्या ' इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो पित्र्येदेवार्थं ब्राह्मणमपीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवेरन्ववकीर्य अनन्तरं तेनसादिभाजने सपवित्रके सुशुग्मान्तर्हिते ' शन्नो देवीरभिष्टय ' इत्यनपर्चाऽऽपः क्षिप्त्वा ' यवोऽसि धान्यराजो वेत्यादिना मन्त्रेण यवान् । ततो गन्धपुष्पाणि च क्षिप्त्वाऽनन्तरमर्घ्यराजपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मण-
हस्तेषु ' या दिव्या आपः पयमेत्यादिना मन्त्रेण ' विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं ' इत्यर्घ्योद्गमं विनि-
१० क्षिपेत् ॥ २३० ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाऽऽच्छादनदानं च करशौचार्यमम्बु च ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणाम् ॥ २३२ ॥

अथ करशौचार्यमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं मन्त्रपुष्पं धूपदीपदानं कुर्यात् । तथाऽऽच्छादन-
दानं च । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । 'चन्दनकुङ्कुमकूर्पूरागरुप्रकान्धपुलेपनार्थमिति' १
विष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च । 'आग्ने जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मलिका श्वेतयुषिका । जलोद्भवानि स-
र्वाणि कुसुमानि च चमररुमि'त्युक्तानि । यज्यानि च । 'उत्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोज्ज्वानि च ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च' । न कण्टकिज अकण्टकिजमपि शुक्रं सुगन्धि यत्तद्व्यात् ।
न रक्तं रक्तमपि कुङ्कुम जलजं च दद्यादित्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः ।
'प्राण्यङ्गं सर्वं धूपार्थं न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलं श्रीखण्डागरुदेवदारुसरलादि दद्यादिति' । १०
दीपे च विशेषः शास्त्रेभ्योक्तः । 'घृतेन दीपो द्वातव्यास्तिलतैलेन वा पुनः । वसामेदोज्ज्वं दीपं प्रयजेन
निवर्जयेत्' । आच्छादनं च 'शुभ्रं नवमदत सदृशं दद्यादिति' । एतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदङ्मुखः
कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः । यथाह वृद्धशातातपः । 'उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां
दक्षिणामुखः । प्रदद्यात्वार्षणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः' इति ॥ २३१ ॥ २३२ ॥

द्विगुणास्तु कुशान्दत्त्वा 'ह्युशन्तस्त्वे'त्युच्चा पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपे'दायन्तु न'स्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डान्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा । अत्र तत इति वदता का-
ण्डानुममयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणां अयामान्कुशान्द्विगुणमुशान् । अप्रदक्षिणं वामतो विहरार्थ-
मासनेषूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं दद्यात् । 'अपः प्रदाय द्विगुणमुशान्कुशान्दत्त्वाऽऽपः प्रदायेत्या-
श्वलायमन्तरणात् । एतच्चाद्यन्तयोदकद्वयं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रति पदार्थमतिपादनार्थं १०
द्रष्टव्यम् । 'अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य' इति ब्राह्मणान्ब्रह्मा 'आवा-
हयेति' तैत्तिरीयाः । 'उशन्तस्त्वा निधीमही'त्यनया कृत्वा पित्रादीनावाह्य 'आयन्तु नः पितर'
इत्यादिना मन्त्रेणोपनिष्ठेत् ॥ २३३ ॥

'अपहृता' इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्त्वाऽर्घ्यं संभ्रवांस्तेषां पाते कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः 'स्थानमसीति' न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्था यवसाध्यानि कार्याणि अकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽर्घ्यपात्रासादना-
च्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रार्थे विशेषः । तिलान् अपहृताऽऽसुरा रक्षासीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्यरि-
तोऽप्रदक्षिणमन्त्रवकीर्य राजतादिपात्रेषु विष्णुमकुशनिर्मितकूर्चान्तर्हितेषु 'शत्रोर्देवीरिति' मन्त्रेणापः १०

क्षिप्त्वा 'तिलोऽसि सोमदैवत्य' इत्यादिमन्त्रेण तिलान्पुष्पगन्धानि च क्षिप्त्वा 'स्वधार्घ्या' इति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा 'या दिव्या' इति मन्त्रान्ते 'पितरिदन्तेऽर्घ्यं पितामहे-
दन्तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यमिति' ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् । एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्घ्यं दत्वा तेषामर्घ्याणां संस्वान् ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा
५. दक्षिणायां कुशस्तम्भं भूमौ निधाय तस्योपरि 'पितृभ्यः स्थानमसी'त्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युञ्जमधो-
मुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि
'पितरयन्ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना' प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।

'कुरुष्वे'त्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृतप्लुतं घृताकमनमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेत् 'अग्नौ करिष्ये' इति ।

अग्नौ ररणम् ।

घृतग्रहणं स्रपशकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैः 'कुरुष्वे'त्यभ्यनुज्ञातः माचीनापी-
त्यग्निमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् । 'सोमाय पितृमते स्वधा

१० नमः । अग्नये कन्यवाहनाय स्वधा नमः' इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ हुत्वा मेक्षणमनुग्रह्य हुतशेषं
मृन्मयवर्ज्यं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतः रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु ।
समाहितोऽनन्यमनस्कः ।

अत्र यवप्यग्रायित्यविशेषणोक्तं तथाप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे आपासनाग्नेरभावात् पिण्डपितृ-
यज्ञान्तरभाविनि पार्वणभाज्ये विहितदक्षिणाग्नेः सन्निधानादक्षिणाग्नौ होमः । 'कर्म स्मार्तं विवाहामावि-

१० त्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः । 'आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहि-
ताग्निस्त्वीपसद आग्न्यभावे द्विजेऽप्नुवेति' । अर्थाधानपक्षे त्वीपासनादित्यज्ञावादादहिताग्नेरनाहिताग्नि-
रप्यीपासनामाग्रेषामांकरणहोमः । एवमन्वष्टनादिषु द्विष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशात् । काम्यादिषु
चतुर्षु ब्राह्मणपात्राण्येव होमः । यथाहर्षुल्लकाराः । 'अन्वष्टक्यं च पूर्वयुग्मांसि मास्यथ पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यमेकोदित्तमथाष्टमम् । चतुरायेषु साक्षीनां वस्ति होमो निर्णीयते । पित्र्यमाह्वणहस्ते

१५ स्पादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' । अस्यार्थः । 'हेमन्तशिरीशरयोभ्रतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीवष्टना' इत्यष्टका
विरिताः । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टम्यम् । तत्तम्या क्रियमाणं पूर्वेषु ॥ मासि मासि कृष्णपक्षे
पञ्चमीभूतिषु यस्यां कस्यांचित्तिथावन्वष्टक्यातिदेशेन यदिरित अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञानन्तरं
यदिरितं तत्पार्वणम् । रश्मादिकामनायां कृत्तिः त्रिदिनशत्रेषु यदिरितं तत्काम्यम् । अभ्युदयेषु पुत्रोत्प-
त्त्यादिषु तद्भागारामदेवनामातिश्रादिषु च यदिरितम् । अष्टम्यां या अष्टका विरिता । एकोदित्तं । अर्ध-

१० शोदिदृष्टान्देन गग्निर्द्वीकरणं लक्षणयि तत्रैकोदित्तस्यापि मद्रावात् । न केचन पार्वणस्य साक्षादेकोदित्ते
तद्भावात् । अथवा गृहभाष्यकारमतेन साक्षादेकोदित्तेऽपि पाणिहोमस्य सद्रावत्तासाक्षेदेकोदित्तेन ।
इतिपाठानामायेषु चतुर्षु सामिदृश्यादी होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्यब्राह्मणहस्ते निमित्तकस्यापि प्रतीत-

पितृकस्य द्विजस्य पार्ष्णं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः । 'न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु स' इति वचनात् । एवं काम्याभ्युदयिकाष्टकौ द्विष्टेषु पाणावेव । 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति' मनुस्मरणात् । (अ. ३. श्लो. २१२) पाणिदत्तस्य पृथग्भासप्रतिषेध उच्यते । यथादुर्मुहकाराः । 'अन्नं पाणितले दत्तं पृथगग्रन्थबुद्धयः । पितरस्तेन तुप्यन्ति शेषाच्च न लभन्ति ते । यच्च पाणितले दत्तं यद्यान्वदुपकल्पितम् । एकीभावेन ५ भोक्तव्यं पृथग्भावो न विपत्' इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

दत्त्वाऽन्नं 'पृथिवी पात्रमिति' पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अन्नमोदनसूपपायसपुतादिकं भाजनेषु दत्त्वा 'पृथिवी ते मात्रमित्यादिना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा 'इदं विष्णुर्विचक्षणे' इत्यनया क्रत्या अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं १० निवेशयेत् । तत्र च वैश्वदेवे यशोपवीती 'विष्णो हव्यं रक्षेति' । पित्र्ये माचीनावीती 'विष्णो कर्त्तुं रक्षेति' । 'विष्णो हव्यं च कर्त्तुं च भूयाद्रक्षेति वै क्रमादिति' मनुस्मरणात् ॥ २३८ ॥

सध्याहृतिकां गायत्रीं 'मधु वाता' इति वृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥ १५

अनन्तरं 'विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिविध्यमाणं चातृभेरिति' यवोदकेन देवे निवेद्य तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुक्तशर्मणे 'इदमन्नं परिविष्टं परिविध्यमाणं चातृभेरिति' तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्त्वा पूर्वोक्ताभिर्व्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं 'मधु वाता' इति वृचं 'मधुमधुमध्विति' त्रिवारं जप्त्वा 'यथासुखं जुषध्वमिति' श्रूयात् । 'संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्री मधुमज्जपः । आह निवेद्यापोशनं जुषमेषोऽथ भोजनम् । तथा गयत्री २० त्रिःसहस्राऽपि जपेद्भ्रातृनिर्पूर्वकम् । 'मधु वाता' इति वृचं मध्वित्येतद्विक्रमं तथेति 'पारस्करादि-वचनात् । भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्यता सौमिनो भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृभेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्योष्णपेयात्मकं पञ्चविधं, इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्तुं वा रोचते, हविष्यं २५ श्राद्धहविर्योग्यं 'श्रीहिराण्यवगोधूममुद्रमायमुन्यन्नकालसाकमहाशक्तेलाशुष्टीमरीचहिङ्गुदशर्करा-कर्पूरस्तेष्ववसांभरणसनालिकेरकदलीबदरगव्यपयोदधिवृतपायसपुमांसप्रभृति' स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्यमित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरस्यातिषिद्धस्य कोद्रवमसूरचणककुलित्यपुलाकनिष्पावराज-मापहृष्माण्डवार्ताकृबृहतीद्वयोपोदकीवंशादुरपिण्डीवचाशतपुष्पोपरविडलवणमाहिषचामरक्षीरदधिवृत-पायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसंभवेऽपि । अत्वरोऽप्ययः । आतृभेर्दद्यादिति संवन्धः । ३०

तुराद्यायथा किंचिदुच्छिष्यते तथा दद्यात् । उच्छेपणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् । 'उच्छेपणं भूमिगतमजिह्मस्यासृष्टस्य च । दासवर्गस्य तत्त्वित्वे भागधेयं प्रचक्षते' इति मनुस्मरणात् (अ. ३ श्रौ. २४६) । तथा आतृतेः पवित्राणि पुरुषसूक्तावगानीषभृतीनि जप्त्वा तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याह्निकमित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय 'तृप्ताः स्थ' शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय 'तृप्ताः स्थेति' तान्पृष्ट्वा 'तृप्ताः स्म' इति तैत्तिरीयः 'शेषमप्यास्ति किं क्रियतामिति' पृष्ट्वा 'इष्टैः सहोपभुज्यता'मित्यभुपगम्य तदन्नं पितृस्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणायदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं 'ये अग्निदग्धा' इत्यनया ऋचा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूपायं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४१ ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्द्वै पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुधणसद्भावे अग्नौ ऋणशिशुचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाया-
१० पिण्डप्रदानम् ।
सन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्वमुपादाय सतिलं तिलमिधं, दक्षिणामुखः उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्म एवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं
२० अक्षय्योदकप्रदानम् ।
ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यात् । 'स्वस्ति ब्रूतेति' ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते 'अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति' ब्राह्मणहस्ते उद्वान् कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति' वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

दत्त्वा तु दाक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

'वाच्यतामि'त्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं यथाशीलं रिहण्यरजतादिदाक्षिणां दत्त्वा 'स्वधां वाचयिष्ये' इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणै-
१० यथाशासनम् ।
'वाच्यतामि'त्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च 'स्वधोच्यता-
मिति' स्वधाधारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

'विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां' विप्रश्चोक्तमिदं जपेत् ॥ २४५ ॥

ते च ब्राह्मणा 'अस्तु स्वधेति' ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना मूमी उदकं सिञ्चेत् ।
'ततो विष्टेदेवाः प्रीयन्तामिति' ब्रूयात् । ब्राह्मणेभ्य 'प्रीयन्तां विष्टेदेवा' इत्युक्त इदमनन्तरोच्य-
मानं जपेत् ॥ २४५ ॥

‘दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति’ ॥ २४६ ॥ ५

दातारो हिरण्याद्रेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च वर्धन्तां अध्ययना-
ध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्परया । श्रद्धा
ब्राह्मणार्थना । च पित्र्यकर्मण्यास्था नोऽस्माकं मा व्यगमत् मा गच्छतु । देयं च हिर-
ण्यादि बहु अपर्यन्तं अस्माकं भवत्विति जपेदित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इत्युक्तोक्त्या प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

‘वाजे वाज’ इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं मार्धनामन्त्रं जप्त्वा उक्त्वा च प्रिया वाचः ‘धन्या वर्य भवच्चरणयुगलरजः-
पवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाचशनकुरामविगणय्य भवज्जिरनुगृहीता वयमि’त्येवंरूपाः । प्रणिपत्य
प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जयेदित्याह । ‘वाजे वाजे बत वाजिनो न’ इत्यनया
ऋचा पितृपूर्वं प्रणिपतामहादि विष्टेदेवान्तं दर्भान्वारम्भेण ‘उतिष्ठत पितर’ इति प्रीतः स्मृति-
मना विसर्जनं कुर्यात् ॥ २४७ ॥

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलिताभ्यां द्वाकानि निवेशिताः
स्थापिताः तत्पितृपात्रं न्युज्य सदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतच्चार्शमन्त्रजया २०
दूर्ध्वं ‘वाजे वाजे’ इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम् । ‘कृत्वा विसर्जयेदिति’ कस्याप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणामनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैः प्रास्यतामि’त्यनुज्ञातः तान्यदक्षिणीकृत्य मतिनिवृत्तः
पितृसेवितं आद्विशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परित्यज्या । मासे तु ‘यथारूपीति’ २५
‘द्विजकाम्यये’त्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने आद्व कृतं तत्सधन्विनी रात्रि भोक्तुमिच्छांते सह कर्ता
ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुनर्भोजनादिरहितोऽपि भवेत् । ‘दन्तधावनताम्बूल छिग्रध्यानमभोजनम् ।
रत्यौषधपराजानि आद्वकृतस्य वर्जयेत् । पुनर्भोजनमप्यायं भाराध्ययनमथेयम् । दानं श्रुतिग्रहं होमं
आद्वभुक्तवत् वर्जयेदिति’ वचनात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्वणं आह्नमुक्तं दानी वृद्धिः आह्नमाह

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते आह्ने एवमुक्तेन प्रकरणेन पितृन् यजेत् पूजयेत् । तत्र विशेष-

५ वृद्धिः आह्नः ।

माह । प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रद-

क्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणमपार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितॄणां विशेष-

णम् । अतश्चापानादौ 'नान्दीमुखान्पितॄन्वाहयिष्ये नान्दीमुखान् । पितामहानि'त्यादिप्रयोगो
ब्रह्मण्यः । कथं यजेतेत्याह । दधिकर्कन्धूमिश्रान् । कर्कन्धूर्ध्वरीकलं । दध्ना बद्धरीकलेभ्य मिथान्
पिण्डान्त्वा यजेतेति संवध्यते । तिलसाध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः ।

- १० अत्र च ब्राह्मणसंख्या दर्शितेव 'युगमान्देवे यथाशकीति' । अत्र प्रदक्षिणावृत्कादिपरिगणन-
मन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां विशेषपरिगणनां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः । 'अधाम्युद-
यिके युग्मा ब्राह्मणाः अष्टौ दर्भाः मातृमुखा यशोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारी यशेस्ति लार्धो
गन्धादिदानं द्विदिः ऋतुदर्भानासने दद्यात्' । 'यशोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः' । प्रब्रवज्जिः प्रचः
पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितृनिर्मोहोक्तान्भीणयाहि नः स्वाहेति यथावपनम् । विश्वेदेवा इदं योऽर्घ्यं नान्दी-
१५ मुखः पितर इदं योऽर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानम् । पाणी होमोऽग्रये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय
पितृमते स्वाहेति' 'मधु वाता ऋतायत' इति तृचः स्थाने 'उपास्मै गायतेति' पञ्च मधुमतीः भावयेत् ।
'अक्षन्मीमदन्तेति' यष्टीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान् गोमयेनोपलिप्य प्राचानामान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु वृष-
२० दाम्यभिभेग भुक्तशेषेणैकस्य द्वा द्वौ पिण्डौ द्यादित्यादि । यद्यपि 'पितृन् यजेतेति' सामान्येनोक्तं
तथापि आह्नवयं वमभ्य स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह शास्तातपः । 'मातुः आह्नं तु पूर्वं स्यात्पि-
२५ तृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ आह्नवयं स्मृतमिति' ॥ २५० ॥

एकोद्विष्टमाह

एकोद्विष्टं देवहीनमेकार्घ्यकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्रीकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्विष्टं एव उद्विष्टो यस्मिन् आह्ने तदेकोद्विष्टमिति कर्म नामधेयम् । शेषं एवैवदाचरोदि-

- १५ त्पुनर्महात् । पार्वणसंस्कारपर्ययात् विशेषोऽभिधीयते । देवराहितं विश्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमे-
कदर्मपवित्रकं च आवाहनाग्रीकरणहोमेन च रहितम् । अपसव्यवत् प्राचीनार्वाकप्र-
त्ययम् । अनेनान्तोऽनाम्पुद्विष्टं यशोपवीतित्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

'उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने' विप्रविसर्जने ।

'अभिरम्यतामिति' यदेद्वयुस्तेऽभिरताः स्म ह' ॥ २५२ ॥

किंच । यदुक्तं ' स्वस्ति वाच्य ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव चेति ' तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठता-
मिति । वदेत् । चिमचिसर्जने वर्तव्ये 'वाजे वाज' इति जपानन्तरं दर्भान्वारम्भेणाभिरम्यतामिति ।
ब्रूयात् । ते ' चाभिरताः स्म ' इति ब्रूयुः । हेति प्रसिद्धम् । शेषं पूर्ववादेति यावत् ।

एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः । ' पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पितृकम् । एकोद्दिष्टं
तु मध्याह्ने मातृवृद्धिनिमित्तकमिति ' । ' भुञ्जीत पितृसेवितमि 'त्येकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते । ' नव- ५
भाह्नेषु यच्छिष्टे गृहे पर्युषितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्तश्चिष्टं च न भुञ्जीत कदाचनेति ' । नवभाह्ने तु
दर्शितम् । ' ग्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमेकादशे चैव तन्नवभाह्नेमुच्यते ' ॥ २५२ ॥

सपिण्डीकरणमाह

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ॥ २५३ ॥

' ये समाना ' इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं
पात्रचतुष्टयं वदता पितृवर्गे चत्वारो प्राप्रणा दर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं
किञ्चिद्वशेषं भिषा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् । ' ये समानाः समनस ' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । १५
शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनान्तं पूर्यवत् पार्ष्णवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थान-
प्राक्षणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्ष्णवत् । एतत्सपिण्डीकरण-
मन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तम् । स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यं ।

एव वदता पार्ष्णे मातृभाह्ने पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दः पितृप्रपितामहविषयं
केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तर- २०
मृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुष्ठानन्तर्भावो न युक्तः । अत एवाह यमः । ' यः सपिण्डीकृतं प्रेतं
पृथक्सिण्डे नियोजयेत् । विधिप्रस्तेन भवति पितृह्य चोपनायत ' इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति
चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । ' प्रेतस्य एव निष्ठणीयादिति ' च प्रयोगदर्शनात् ।

अपि च ' सपिण्डीकरणं आह देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशे-
दिति ' । सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य आह्रादिप्रतिषेधो दृश्यते । स चानन्तरभूतस्य न सम्भवति । २५
अमावास्यादौ आह्राधिधानात् । ' सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत ' इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य
त्रिष्वन्तर्भावे एव घटते । चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं
सप्तमे निवृत्तिरिति । ' पितृपात्रेष्विष्येतकृषि पितृमुस्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथाप्रापितामहप्रमुख-
त्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेदिति तदयुक्तम् ।

न ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम् । अपि तु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या १०
पितृत्वप्राप्त्यर्थं प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः । ' प्रेतलोके

- तु वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुत्तुष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दनेति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादिआह-
 द्वेषतासंबन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते ।
 'यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतशब्दानि षोडश । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः आहृतैरपि' । तथा ।
 'चतुरो निर्वेपित्विंशान्पूर्वं तेषु समापयेत् । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमभ्युत' इत्यादिवचनात् ।
 ५ 'यः सपिण्डीकृत प्रेतमित्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्ष्णाविधानेन सह पिण्ड-
 दानमवगम्यते । एतच्च सांत्सारिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानाद्योपपद्यते । यदपि 'पुनः प्रेतं न निर्दिशे-
 दिति' तदपि प्रेतशब्दं नोच्चारयेत् । अपि तु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थः । न च प्रकर्षमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः ।
 यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याऽभिधीयत इत्युक्तं योऽपि प्रतीतिमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः
 सोऽपि भूतपूर्वगत्या 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत' इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थ्यापित्वात्
 १. द्वितीयस्य पञ्चम्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठ्यापित्वात् सप्तमे विनिवर्तत इति । एवमपि षट्ते ।

अपि च निर्वाप्य पिण्डान्ये न सापिण्ड्य अव्यापकत्वात् । अपि त्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तं
 पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या आहृदेवतात्वमुपगतो वर्तत इति पितृपात्रेऽप्यित्यविरुद्धम् । तस्मादनन्तर-
 मृतपात्रोदकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् । आचार्यस्तु परमत-
 मेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रतीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते
 १५ पितामहे प्रपितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येव । 'व्युत्क्रमाच्च प्रतीतानां नैव कार्या सपिण्ड-
 तेति' वचनात् । यत्तु मनुवचनं (अ. ३ श्लो. २२१) 'पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि
 पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहमिति' तदपि पितृशब्दप्रयोगनियमाय । न
 पिण्डद्वयदानार्थम् । कथं 'प्रियमाणे तु पितरि पूर्वोपायेन निर्वपेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवे-
 च्चापि पितामहः' । सोऽपि पूर्वोपायेन निर्वपेदित्यन्वयः ।

२० पक्षद्वयेऽपि कथं निर्नेपेदित्याह । 'पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहमिति'त्याद्यन्तर्ग्रहणेन
 सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवंप्रयोगः । न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य
 वाऽऽदित्वं बृद्धप्रपितामहस्य तत्पितृत्वाऽन्तत्वं । अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धिवचनात् । प्रियमाणे पितरि
 'पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति' पितामहे प्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पिता-
 महेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतः पिण्डपितृयज्ञे 'शुन्यन्तां पितर' इत्यादिमन्त्राणामूहो न भवति ।

१५ यदपि चिच्छुवचनं 'यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितृपिण्ड निधाय पितामहात्पराम्बां द्वाभ्यां
 दद्यादिति' तस्यायमर्थः । पितामहे प्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय
 पितुर्यः पितामहस्तत्पराम्बां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्तत्त्वमनः प्रपितामहः संमदानभूतः स्थित
 एवेति । प्रपितामहाय ततः पराम्बां द्वाभ्यां च दद्यादिति । शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वाक एव ।

एव गोब्राह्मणादिहस्तस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः । यथाह कात्यायनः । 'ब्राह्मणा-
 १. दिहते ताते पतित संगवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देय येभ्य एव दद्यात्सर्विनि' गोब्राह्मणहस्तस्य
 पितुः सपिण्डीकरणमभवे तमुदय्य पितामहादिभ्यः पार्ष्णाविधानमुपपन्नमिति सपिण्डीकरणाभावोऽव-

गम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि 'ये नराः संततिच्छिन्ना नास्ति तेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्ये-
कोद्दिष्टानि षोडशेति' ।

मातुः पिण्डदानादौ भोजे विप्रतिपत्तिः भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दानव्यामिति उभयत्र वचन-
दर्शनात् । 'स्वगोत्राद्भक्ष्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदक-
क्रिये' त्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् । 'पितृगोत्रं समुत्पूज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तो च ५
नारीणां पैतृकं कुलमित्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावमुपादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च
पितृगोत्रमेव तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिवृत्तेऽपि । आह्लादिविवाहेषु धीहियवत् बृहद्रथन्तरात्म-
वत् विकल्प एव । तत्र च 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्स तां भार्ग-
तेन गच्छन्नुपपत्तीति' वचनात् । वंशपरम्परायां तत्समाचारेण व्यवस्था । एवंविधविषयग्यतिरेके-
णास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारतस्तत्रात्मनस्तुष्टिरेव १०
चेति' वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका । यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे' इति ।

मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानीव वाक्यानि वृक्ष्यन्ते । तत्र 'पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डी-
करणं स्मृतम्' । तथा भर्ताऽपि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैतृ-
नस्तिराह । 'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । स्वभ्रात्रादिभिः सहैवास्या सपिण्डीकरणं
भवेदिति' पत्या सह सपिण्डीकरणम् । यम आह । 'पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । १५
सा मृताऽपि हि तैवेक्यं गता मन्नाहुतिवैरिति' । उद्देशनात् तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम् ।
'पितुः पितामहे यद्वत्पूर्वं संवत्सरे मुनिः । भर्तुर्मातामहे तद्वद्देया कार्या सपिण्डता' । तथा 'पिता
पितामहे षोडशेः पूर्वं संवत्सरे मुनिः । माता मातामहे तद्वदित्याह भर्गवान्निश्वः' ।

इत्येव विविधेषु वचनेषु सन्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रतीतायां भर्ता स्वमात्रेव सापिण्ड्यं कुर्यात् ।
अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रेव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिनिवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च २०
मातामहेनैव । आह्लादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् ।

अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारेऽप्यानिवृत्तश्चेत्तदा 'ऽऽत्म-
नस्तुष्टिरेव चेति' पथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृ-
भ्रातृ पृथग्विहित 'अन्वष्टकांस्तु वृद्धी च गणायाम् च क्षयेऽहनि । मातुः भ्रातृ पृथक्कुर्याद्व्यष्ट-
पतिना सह' । तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्ष्ण्यभ्रातृ कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहैति पतिसापिण्ड्ये २५
तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तन्नेव सह । यथाह ज्ञातातपः । 'एरुधृतिव-
मायाति सपिण्डीकरणे वृत्ते । पत्नी पतिपितृणां च तस्यादर्शेन भागिनीति' । एवं सति मातामहेन
मातुः सापिण्ड्ये मातामहभ्रातृ पितृभ्रातृवाचित्यमेव । पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामह-
भ्रातृ न निर्यं । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुर्मं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शक्यनुसारेणानुमुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति यदुक्ता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णं प्राप्तेति दर्शितम् । यथाहश्वलायनः । 'अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वेति' । कात्यायनोऽप्याह । 'ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् । त्रिपक्षे वा यदा चार्वागबुद्धिरापयते तदेति' । द्वादशाहे त्रिपक्षे बुद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं शाश्वतेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । 'शाश्विकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुरिति' वचनात् । निरश्चित् त्रिपक्षे बुद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा भाक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम् । उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले तानि कर्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् । 'श्राद्धानि षोडशादुक्ता नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापापं विदधीत सपिण्डतामिति' ।

षोडशश्राद्धानि च । 'द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासि चाश्विके । श्राद्धानि षोडशेतानि संस्तृतानि मनीषिभिरिति' दर्शितानि । तथा । 'यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरमिति' । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एषेतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सौम्यमाप्तकल्पः । यदा त्वरापत्कल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाश्विकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । 'सपिण्डीकरणादर्वाकुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्ययं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यधीति' स्मरणात् ।

एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु भ्रातृषु सत्त्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् । 'नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वधीति' स्मरणात् । इदं च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनो पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम् । प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । संन्यासिनो तु न कर्तव्यम् । यथाहोदशनाः । 'एकोद्दिष्टं न कुर्यात् १५ यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत' इति । पुत्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाह-संस्कारः कृतस्तेनैवादशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम् । 'असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्यादादि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति' स्मरणात् । श्राद्धानामप्येतत्कर्तव्यममन्त्रकं द्वादशेऽहनि । 'एव सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं श्राद्धानां द्वादशेऽह्नीति' यिष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं ताव- १० त्सारिक्पार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

एकोद्दिष्टकालानाह

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावेदकोद्दिष्टं कार्यं । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेव
 एकोद्दिष्टमेव कर्तव्यं । आद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रवृत्तिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदिवसापरिज्ञाने
 तच्छ्रृण्वदिवसे अमावास्याया वा कार्यम् । 'अपरिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्यायां अवणदिवसे वेति' स्मर-
 णात् । अमावास्यायामिति गमनमाससंबन्धिन्याममावास्यायामिति । 'प्रवासादिवसे देवं तन्मासेन्दुश-
 येऽपि वेति' स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यन्नाहिताग्नेर्विशेषो जातृकण्येनोक्तः । 'ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं
 मृतेऽहनेयं तज्जवेत् । अथस्तु कारयेद्वाहादाहिताग्नेर्दिनन्मन' इति । तत्र त्रिपक्षादर्वाग्यमेतत्कर्म
 सदाहदिवसादारभ्याहिताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु
 सर्वं मृतार एव । आद्यमेकादशेऽहनीत्याशौचोपलक्षणमिति केचित् । 'शुचिना कर्म कर्तव्यं' इति
 शुद्धेरङ्गत्वात् 'अन्नाशौचापगम' इति सामान्ये सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च ।
 तदनुक्तम् । 'एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं च पृथक्पृथक्-
 गिति' पैठीनसिस्मरणविरोधात् । 'आप आद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुंस्तत्कालिकी
 शुद्धिरशुद्धः पुनरेव स' इति शस्त्रवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषय-
 मपि घटते प्रतिसंवत्सरं चैवमिति । प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहनि एकोद्दिष्टमुपदिष्ट योगीश्वरेण । तथा च
 स्मृत्यन्तरम् । 'वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सत्क्रिया । अर्द्धं भोग्येच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च
 निर्वपेदिति' । यमोऽप्याह । 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः । मातापित्रोः पृथक्पृथक्कोद्दिष्टं १५
 मृतेऽहनीति' । व्यासस्तु पार्ष्णं प्रतिपेयता । 'एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्ष्णं कुते नरः । अहृतं तद्विजानी-
 याज्जवेच्च पितृघातक' इति । जमदग्निस्तु पार्ष्णमाह । 'आपाय च सपिण्डत्वमोरसे पिबिवरसुतः ।
 कुर्वीत वर्षावच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति' । शातातपोऽप्याह । 'सपिण्डीकरणं कृत्वा
 कुर्यात्पार्ष्णवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं विद्वाद्दद्याल्लेयोदितो विधिरिति' ।

एवंवचनविप्रातिपत्तौ दाक्षिणात्या इव व्यवस्थामाहः । औरसक्षेत्रजाम्बां मातापित्रोः क्षयाहे २०
 पार्ष्णमेव कर्तव्यम् । दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमिति । जातृकण्यवचनात् । 'प्रत्यब्दं पार्ष्णेनैव विधिना
 क्षेत्रजैरसी । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति' तदस्त्व । न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति अपितु
 प्रत्यब्दमिति । संति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धानि अक्षय्यतृतीयामाघीविशाखीमभूतिषु ।
 अतो न क्षयाहविषयपार्ष्णिकोद्दिष्टव्यवस्थापनयाऽभ्यम् । यत्तु पराशरवचनम् । 'पितुर्गतस्य देवत्वमौर-
 सस्य त्रिपौरुषम् । सर्वज्ञानेकमोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनीति' तदपि न व्यवस्थापकं । यस्मादयमर्थः । २५
 देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रोरसेन त्रिपौरुष पार्ष्णं कार्यम् । अनेकमोत्राणां भिन्नमोत्राणां
 मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकसर्वैकोद्दिष्टमेवेति । किंच । 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्ट-
 मेव कर्तव्यमौरसेनापीत्युक्तं पैठीनसिना । 'एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणा-
 दूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्ष्णमिति' ।

उदीच्याः पुनरेव व्यवस्थापयन्ति । आमवास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्ष्णमन्यत्र १०
 मृताह एकोद्दिष्टमेवेति । 'अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽन्यथा पुनः । पार्ष्णं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं
 कदाचनेति' स्मरणात् । तदपि नादियन्ते बृहदाः । अनिश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलाना
 मृतां क्षयाहमात्रपार्ष्णविषयाणां वचनादाममावास्याप्रेतपक्षमृताहविषयत्वेनातिसंकोचस्यायुक्तत्वात् ।

सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्र हि सामान्यवचनेनोपसंहारः यत्र सामान्याविशेषसंबन्ध-
ज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा 'सप्तदशसामिधेनीरनुज्यादि'त्यनारभ्याधीतस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्त-
दशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसंबन्धेनार्थवशात् मित्रविन्दादिप्रकरणपरितेन सप्तदशांवाक्येन मित्र-
विन्दादिविकारात्पूर्वसंबन्धबोधेनार्थवत्ता मित्रविन्दादिप्रकरणे उपसंहारः । इह तु द्योमृताहमात्रविष-
य यत्ताच्चार्थवत्तेति । अतोऽत्र पाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । न चैकोद्दिष्ट-
वचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेनव्यवस्था युक्ता । उभय-
त्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः
पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनीति ।' तथा 'आपाय सह पिण्डव्यमोरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्श-
वच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति ।'

१० यदपि कैश्चिदुच्यते मातापित्रोः क्षयाहे सामिः पार्वणं कुर्यान्मिराग्निकोद्दिष्टमिति 'वर्षे वर्षे
सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः । पित्रोरग्नमानधीर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनीति । सुमन्तुस्मरणात् ।
तदपि सप्तमतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम् । 'ब्रह्मप्रयस्तु ये विद्या ये चैकाग्र्य एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्व-
मेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति । स्मरणात् ।

तत्रैवं निर्णयः । संन्यासिना क्षयाहे सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम् । 'एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्ड-
१५ ग्रहणादिह । सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदेति । प्रचेतसः स्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे प्रेत-
पक्षक्षयाहे च पार्वणमेव । 'अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनरित्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियम-
परत्वात् । अन्यत्र क्षयाहे पार्वणिकोद्दिष्टयोर्ग्राह्यववद्विकल्प एव । तथा वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां
व्यवस्थितो विकल्पः । असत्यामैच्छिक इत्यलमतिमसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यभाङ्गाग्निरिक्तसर्पभाङ्गशेषमिदमभिधीयते

११ पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं । गवे अजाय ब्राह्मणाय वा तदग्निं
पिण्डान्दद्यात् । अमावास्या जले वा प्रक्षिपेत् । किंच । सत्सु विप्रेषु
पिण्डप्रदोक्तवत् । भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नोदासयेत् ॥ २५७ ॥

२५

भोजनविशेषेण फलविशेषमाह

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु चत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्पतैः ॥ २५८ ॥
एणरोरववाराहशाशैर्मांसैर्ययाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याऽमिवृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

जातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति आह्वदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

- ५ कन्यायां रूपलक्षणशीलवती कन्यावेदिनो जामातरः शुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः । पश्यः शूद्राः अजादयः । सत्सुताः सम्मार्गवर्तिनः । द्यूतं द्यूतविजयः । कृषिः कृषिफलं । घाणिज्यं घाणिज्यलाभः । द्विदंष्ट्रा गवाक्षयः । एकदंष्ट्रा अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययन-
तदर्थानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसे तदन्तः । स्वर्णरूप्ये हेमरजते तत्र्यतिरिक्तं अपुसीतादि कुप्यकं ।
जातिश्रेष्ठं जातिश्रेष्ठत्वं । सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपञ्चादयः । एतानि
१० कन्यादीनि चतुर्दशकलानि कृष्णप्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमात्राणां चतुर्दशीमात्राणां ति-
थिषु आह्वदो यथाक्रममाप्नोति ।

- ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्विष्टविधिना आह्वं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादि
हता न भवन्ति । 'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्विष्टं मुनिः कार्यं चतुर्दश्यां महालय ' इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य तापिण्ड्यातस्य महालये भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव आह्वं
१५ नान्यस्येति नियम्यते । ' न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति ' । अनभ क्षयाहादीं शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तेर आह्वं न च भाद्रपदकृष्णपक्षे एषायं विधिरिति मन्यव्यम् । ' पौष्ठपचामपरपक्षे मासि मासि वैवमिति ' शौनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषात्कन्दविशेषमाह

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शीर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।

१० पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥ २६५ ॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव घाणिज्यप्रभृतीनापि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुर्ष्यं गा अप्यजाधिकम् ।

अश्वानापुश्च विधिवद्यः आह्वं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुपादिमान् ।

१५ आस्तिकः श्रद्धाधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

शुभिशमादिं कृत्वा भण्यन् प्रतिशब्दं यः आह्वं दद्यान् न यथाकर्म स्वर्गादीनामुपदेन्ता
न्मानानामपि पदानिहः अश्वानां चैव व्यपेतमदमत्सरे भवति । आस्तिको विष्णुभक्तः । श्रद्धा-
धानः आद्यानिशानुष्ठानः । व्यपेतमदमत्सरः मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । स्वर्ग निर-

तिशयसुखं । अपत्यमविशेषेण । ओजः आत्मशक्त्यतिशयः । शौर्यं निर्भयत्वं । क्षेत्रं फलवत् । बलं शरीरं । पुत्रो गुणवान् । श्रेष्ठञ्च जातिषु । सौभाग्यं जनप्रियता । समृद्धिर्धनादेः । सु-
ख्यता अभ्यता । शुभं सामान्येन । प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहतासृता । वाणिज्यप्रभृतयः वाणिज्य-
वृषिकुसीदगोरक्षाः । अरोगित्वं अनामययोगित्वं । यशः प्रख्यातिः । वीरशोकता इष्टविशो-
गादिजनितदुःखाभावः । परमा गतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं सुवर्णादि । वेदा ऋग्वेदादयः । ५
भिषक्सिद्धिः औषधफलवाप्तिः । कृष्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । गावः मत्स्यः । अ-
जाश्च अजयश्च अम्बाश्च । आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

‘मासहृद्व्याऽभितृष्यन्ति दक्षैरिह पितामहा’ इत्यनेन पितृणां आद्वेयं तृतिमवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् ।
मातिरिक्तकृमिकर्मरशेन स्वर्गनरकादिगन्तानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्विस्तररूपानादिभिस्तृष्य-
तमवाप्तुः, संभवेऽपि स्वयमात्मनोऽप्यनीशा यथा मृगादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत्र आह

१०

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

न ह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिश्राद्धैरुच्यन्ते किंत्वधिष्ठातृवत्त्वादि- १५
देवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिश्राद्धैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किन्तु शरीरविशिष्टा आत्मान
उच्यन्ते, एवमाधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिश्राद्धैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वत्सा-
दयः पुत्रादिभिर्विस्तेनाभपानादिना वृक्षाः सन्तस्तानपि देवदत्तादीस्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रादीन्फलेन संयो-
जयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायाम्यदत्तेन दोहदाभपानादिना स्वयमुपभुक्तेन वृक्षा सती स्वग्रठगतम-
प्यपत्यं तर्पयति दोहदाभाविप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वत्सवो रुद्रा अदितिमुताः २०
आदित्या एव ये पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दाभ्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्ध-
कर्मणि संप्रदानभूताः किन्तु मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशय-
योगेन । किंच न केवलं पितृस्तर्पयन्ति अपि तु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं
सुखानि च ‘प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः’ । चकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि
स्वयं प्रीता पितामहा वत्सादयः प्रयच्छन्तीति ॥ २६९ ॥ २७० ॥

२५

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यर्थाहितान्यप्यभिधास्यन्ते च ; नेत्रो स्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविज्ञेन भवतीत्यविज्ञार्थं कर्म निधास्यन् विघ्नस्य कारकज्ञापकहेतुताह

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धचर्यं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धचर्यमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानादिघ्नस्य प्राग्भावपरिपालनायो-
पस्थितस्य मध्यंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्यैवोभयविधहेतुपरिज्ञानात् । विनायको
विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्धचर्यं स्वरूपफलसाधनत्वविद्यतसिद्धये विनियोजितः
नियुक्तः । रुद्रेण ब्रह्मण । चक्रादिष्णुना च । गणानां पुष्पदन्तमभृतीनामाधिपत्ये
१० स्वाम्ये च ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

कापायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

१५ **अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥**

ब्रजन्नपि तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुमतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जानीष्व हे
मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यक्षमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नारस्यायां जलमत्यर्थमव-
गाहते श्रोतसा ह्रियते निमज्जाति वा । मुण्डितशिरसः पुरुषान् पश्यति । कापायवाससो रज-
१० नीलादिवस्त्रमानरणांश्च क्रव्यादा नाम मांसाशिनः पक्षिणो गृध्रादीन्मुगांश्च व्याम्रादीन् अधिरोहति ।
तथाऽन्त्यजैर्भांडालादिभिः गर्दभैः खैरुष्टैः कमलकैः सह परिवृत्तस्तिष्ठति । ब्रजन् गच्छन्नात्मानं
परैः सन्नुभिः पृष्टो पावजिरनुमतमभिधूषमानं आत्मानं मन्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्वाह

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न मर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

धणिग्लामं न चाऽऽप्नोति कृपिं चापि कृषीषलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षितचित्तः । विफलारम्भः विफला आरम्भा यस्य स तथोक्तः न कश्चित्फल-
मामोति । संसीदत्यनिमित्ततः । विना कारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राजकुले जातः
श्रुतशौचैर्यैर्विदुश्वयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नाऽपीप्सितं भर्तारं,
अङ्गना गर्भिण्यपत्यं, कतुमती गर्भं । अप्ययनतदर्शज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः विनया-
चारयुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा । न लभते इति सर्वत्र संबध्यते । वणिक् वाणिज्योप-
जीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिकविक्रयादिषु लाभं । कृषीवलः कर्षकः तत्राभियुक्तोऽपि कृषिकलं,
नाप्नोति । एवं यो यथा वृत्त्या जीवति न तत्र निफलारम्भश्चेतेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥
॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारकज्ञापनहेतुनिधाय विज्ञापयाम्यर्थं कर्मविधानमाह

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।

१०

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽभागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभिवचनं कर्तव्यम् ।
पुण्ये स्नानशूलनक्षत्रादियुक्तेऽह्नि दिवसे न रात्रौ विधिपूर्वकं शास्त्रोक्तिकर्तव्यतापहितम् ।

गौरसर्पकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वोपधेः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥ १०

गौरसर्पकल्केन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोत्सादितस्योदतिताङ्गस्य ।

तथा सर्वोपधेः म्रियद्गुणाग्रेतरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकुसुमैर्कादिभि-

स्नपनविधिमाह ।

विलिप्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य द्विजा आह्वयः शुभाः

भुताभ्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाहृतयश्चत्वारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो मुबन्तिवति वाच्याः । अस्मिन्समये
गुह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

१०

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्ब्रह्मीकात्संगमात् हृदात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहता ह्येकवर्णेश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ।

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

किंच । अश्वस्थानागजस्थानाद्ब्रह्मीकात्संगमात्शोष्यहृदेभ्य आहतां षड्विधां मुदं गोरोचनां २५.
गन्धान् चन्दनकुङ्कुमागुरुभृतीन् गुग्गुलं च तासाम् विनिक्षिपेत् । या आपः आहता एक-
वर्णेश्चतुर्भिः कुर्मैः शुभैरवधनस्फुटिताकालकैः हृदादशोभ्यात् संगमात् । ततश्चानडुहे चर्मणि
रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमानि प्राचीनवैभर्द्रं मनोऽपमासनं श्रीपर्णोन्निर्मितं स्थाप्यं । तत
उक्तोक्तमृत्तिकागन्धादिसहितां चतादिषु लोकोपशोभितान् नानासद्दामवेष्टितकण्डान् चन्दनचर्चितान्

नवाहतवरविभूषितान् चतसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ विलिप्ते स्थण्डिले रचितपञ्चवर्णस्वास्तिके
लोहितमानहुहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमास्तीर्य तस्योपरि श्वेतवस्त्रपञ्चादितमासनं स्थापयेदित्येतद्-
द्रासनम् । एतस्मिन्नुपाविष्टस्य स्वास्तिवाच्याः दिजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

‘सहस्राक्षं शतधारमुपिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिपिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ’ ॥ २८१ ॥

किञ्च । गम्भिवाचनानन्तरं जीवन्वतिपुत्राभि रूपगुणशालिनीभिः सुवेपाभिः कृतमङ्गलं पूर्व-
दिग्देशावस्थितं फलशमादायनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चैर्द्वारुः ‘सहस्राक्षमेकशतिकां शतधारं बहुमवाह-
मुपिभिर्मन्यादिभिर्वदुक्कं पावनं पवित्रं कृतं उत्पादितं तेनोद्वेकन त्वां विनायंकोपमुष्टं विनाय-
कोपसर्गशान्तये अभिपिञ्चामि, पावमान्यश्चेता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८१ ॥

१०

तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं फलशमादायनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चेत्

‘भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो वदुः ’ ॥ २८२ ॥

भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च
भगं सप्तर्षयश्च वदुःरिति ॥ २८२ ॥

१५

ततस्तृतीयं फलशमादायनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चेत्

‘यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षणोरापस्तद् व्रन्तु सर्वदा ’ ॥ २८३ ॥

ते तव केशेषु दौर्भाग्यं अकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्षणोश्च
तत्सर्वमापेदेव्यो व्रन्तु उपशमयन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

२०

ततश्चतुर्थं फलशमादाय पुनरेकैस्त्रिभिर्मन्त्रैराभिपिञ्चेत् । ‘सर्वमन्त्रैश्चतुर्थमिति’ मन्त्रलिङ्गात्

‘ज्ञातस्य सार्पपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य तु ॥ २८४ ॥

उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हितं सार्पपं तैलं उदुम्बरवृक्षोद्वेगेन
सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

२५

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

अनन्तरं किं कुशोदित्याह

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

दद्याच्चतुष्पथे गूर्णे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलांश्च पलालौदनमेव च ।

मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधमपि ।

मूलकं पूरिकापूतं तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् ।

एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

मितसमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्तुष्ट्यादिति गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्थी विभक्तिः । अतश्च ॐ मिताय स्वाहा ॐ ममिताय स्वाहा ॐ शालाय स्वाहा ॐ कट-
इटाय स्वाहा ॐ कूष्माण्डाय स्वाहा ॐ राजपुत्राय स्वाहेति पदं मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लीकिकेऽग्नौ १०
स्थालीपाकविधिना चतुर्ष्वप्यित्वा एतैरेव पदभिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नेवाग्नौ दत्त्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निम-
निर्कृतिवरुणवायुसोमेशानमृगानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तिस्तेभ्यो बलिं दद्यात् ।

कृताकृतापुपहारदध्यजातं विनायकस्योपाहृत्य त्रिभिधानाञ्जनन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा ।
'तत्पुरुषाय विद्महे वक्तुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात्' । इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं ।
'सुभगपि विद्महे काममालिन्धं धीमहि । तन्नो गीरी प्रचोदयात्' । इत्येवाम्बिकां च नम- १५
स्कुर्वात् । तत उपहारक्षेपमास्तीर्णकुक्षे शूलैर्निधाय चतुष्पथे निदध्यात् । 'बलिं गृह्णन्तिमे देवा
आदित्या वसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौ रक्षाः सुपर्णाः पञ्चगा वराः । असुरा धातुधानाश्च पिशाचो-
रगमातरः । शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्धः पूतनाः शिवाः । जुम्भकाः सिद्धयन्त्रवा ममाविद्याधरा
नराः । दिक्शाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः । अगतां शान्तिकतारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।
मा विघ्न मा च मे यार्य मा मन्तु परिपन्थिनः । सौम्या भवन्तु तुताश्च भूतमेताः सुखावहाः' इत्ये- २०
तैर्मन्त्रैः कृताकृताः सद्दृढवर्तास्तन्दुलाः पललं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पललौदनः
मत्स्याः पक्वा अपक्वाश्च मांसमेतावदेव च पक्वमपक्वं च पुष्पं चित्रं तृप्तीतादिनानावर्णं
श्वन्दनादिसुगन्धिद्रव्यं । सुरा त्रिविधा गौडी माघी पैत्री च । मूलकः मूलककन्दाकारो भक्ष्य-
विशेषः । पूरिका प्रसिद्धा । अपूपः जेहपको मोधूमाविकारः उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिशादिमय्यक्ताः
प्रोताः स्रजः दध्यन्नं दधिभिन्नमग्नं पायसं गुडपिष्टं गुडपिष्टं शाल्यादिपिष्टं मोदकाः लड्डकाः २५
अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बिकां वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

किं हृत्वेत्याह ।

दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

स कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्तोपतिष्ठेदिति गतेनान्वयः ॥ २९० ॥

उपस्थानमन्त्रमाह

'रूपं देहि यशो देहि मगं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे' ॥ २९१ ॥

ततः शुक्राम्बरधरः शुक्रमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्ब्रह्मयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

विनायकोपस्थाने भगवन्नित्यूहः । ततोऽभिवेकानन्तरं यजमानः शुक्राम्बरधरः शुक्रमाल्या-
नुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यथासक्तिं गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाय विनायकपूजनाविधित्वाय
५ दद्यात् । अपिसन्नायथासक्तिं दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोग-
क्रमः । चतुर्भिर्ब्रह्मणैः सार्धमुत्तलक्षणे गुरुर्गच्छति भद्रासनरचनानन्तरं तत्राभिधौ विनायकं तज्जननीं
चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं अर्पित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याह-
वाचने कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सर्पं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायभिषेकशालायां
चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु ज्ञानानन्तरं शुक्रमाल्याम्बरधरो गुरुणा
१० सहितो विनायकाम्भिकाभ्यामुपहारं दत्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्वा दूर्वासर्पपुष्पा-
भिले च दत्वा विनायकमम्भिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुपहारशेषं शृणु कृत्वा शिरसा भूमिं गत्वा
वत्सरे निदध्यात् । अनन्तरं वत्सयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

इति विनायकपूजनाविधिः

अस्यैव विनायकपूजनाविधिः उक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह

१५ एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमविभेदमाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयो-
गान्तरमाह । श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः ।
आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजासुपक्षि-
१० पति । ग्रहांश्चैव विधायत इति । ग्रहानादित्यादीन् वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धि-
माप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

२५ आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य
महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः । आदित्य-
स्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादिनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति ।
तथा चक्षुषी चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिकल्पः ॥

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२

‘ग्रहाधैव विधानतः’ । फर्मणां फलमाप्नोति भिष चाम्पान्तुत्तमामि त्वनेन ग्रहपूजायार्कमणामविघ्न
फलमिदि श्रीश फलमित्युक्तमिदानीं फलान्तराण्याह

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकामः इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः । सत्यादिवृद्धयर्थं
प्रवर्षणं वृष्टिः । आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकाठर्जिवनं । पुष्टिरननयशरीरस्य । एताः कामयत इति
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः । तथाऽभिचरन्नपि अदृ-
ष्टोपायेन परपीडा अभिचारः । तन्नामश्च ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

ग्रहानां

१०

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

ग्रहा पूजा इत्युक्तं किं कृतेत्याह

ताम्रकात्स्फादिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकाहुभौ ।

१५

राजताद्वपसः सीसात्कास्यात्कार्पा ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

पथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

१०

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्नादिभिर्विधावनं कार्याः । तदलाभे स्ववर्णवर्णकेः पटे लेख्याः मण्डलकेषु
वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्विधावर्णेन लेख्या इत्यन्वयः ।

दिभुजत्वादिविशेषस्तु मन्त्रपुराणोक्तो द्रष्टव्यः ।

यथा । “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमयुति । सताम्बरसस्यश्च दिभुजः स्यात्तदा रविः ।”

“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतमूषणः । मद्राणाणिर्दिनाहश्च कर्तव्यो वरदः शशी ।”

“रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलमद्रापरः । शतभुजो मेघममो वरदः स्याद्भरासुतः ।”

“पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमयुतिः । खड्गचर्मगद्रापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ।”

“ देयदेव्यगुरु तद्वत्पीतम्भेतो चतुर्भुजः । दण्डिनो वरदो कार्या साक्षात्पूजकमण्डलः । ”

“ इन्द्रनीलपुतिः शूली वरदो गृध्रमाहनः । बाणबाणसनधरः कर्तव्योऽर्कस्तुतः सदा । ”

“ करालवदनः खट्वाक्षर्मशूली वरपदः । नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते । ”

“ भूषां दिवाहवः सर्वे यदिदो विद्वताननाः । गृध्रासनगता नित्यं कृतवः सुर्वरपदाः । ”

५ “ सर्वे कीरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वाङ्गुलेनोद्दिष्टाः तानं शतमष्टोत्तरं तदेति ।
एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः ।

“ मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याशुभं पूर्वोत्तरेण तु ।

पूर्वेण भार्गवं विद्यास्तोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।

पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुक्रतण्डुलैरिति । ”

१० पूजाविधिमाह । यथाचर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णः तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि ।
बलयश्च धूपश्च सर्वस्यो गुणगुणैर्यः । चरवश्च प्रतिदिवसं अग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं चतुरभ्यतुरो
मुष्टीभिर्विषममुष्मे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अनन्तरं सुगन्धिदेऽग्राविष्माधानाद्या-
धारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण
कृत्वा वरवो होतव्याः ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

११

मन्त्रानाम्

‘ आकृष्णेन ’ ‘ इमं देवा ’ ‘ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ’ ।

‘ उद्बुध्यस्वेति ’ च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

‘ बृहस्पते अतियदर्य ’ स्तथैवा‘ज्ञात्परिश्रुतः ’ ।

‘ शन्नोदेवी’स्तथा ‘काण्डा’त्केतुं कृण्वन्नि ‘मां’स्तथा ॥ ३०१ ॥

१० आकृष्णेन रजसावर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां वेदितव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

इदानीं समिध आह

अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ३०२ ॥

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्च साद्रीः अभग्नाः सत्वचः प्रादेश-
२५ मात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव च ।

होतव्या मधुसर्पिर्मर्या दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किंच । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासंभवं मधुना सर्पिणा
दध्ना क्षीरेण वा युता आकाः अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

त्वत्तिनिरोधो भवतोऽन्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादोऽकाले निरोधश्च । जगद्भिन्नेरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योग-
क्षेमकारिणां पूज्यतमा गृहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकविध्वषिकारः । तथा च गौतमेन (अ. ११
सू. १) । ' राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यगतिः ' राजानमपि हृत्य ' वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच
ततश्चैतान्स्वधर्मं स्थापयेदित्यादीन् (अ. ११ सू. १।१०) कांश्चिद्धर्मानुक्त्वा, 'यानि च देवोत्पातचिन्तकाः
= प्रब्रूयुस्तान्याद्रियेत । तद्धीनमपि क्षेत्रे योगक्षेमं प्रतिजानते इति ' (अ. ११ सू. १।५।१६) । शान्तिकर्षाद्विधा-
यनुष्ठानेहेतुमभिधाय ' शान्तिकपुण्याहस्वस्थयनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्यायुद्धिकानि विद्वेषिणः स्तम्भनाभि-
चारदिपट्टद्वियुक्तानि च शालाग्रां कुर्यादिति ' (अ. ११ सू. १७) शान्तिहृद्दीनि दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३

- १० माधारणान्ग्रहस्थधमांस्तत्त्वेदानीं राज्याभिषेकाद्विष्णुः पृथक् पृथक् विद्वेषधर्मानाह
महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुपस्तथा ।
धार्मिकोऽध्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥
१५ स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिष्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

पुरुषार्थसाधनरुमारम्भाध्यवसाय उत्साहः महानुत्साहो यस्यासीं महोत्साहः । बहुदेयार्थदर्शी

अथ राजधर्माः । स्थूललक्षः । परवृत्तोपकारापकारौ न विस्मरतीति कृतज्ञः । तपोज्ञानादि-

वृद्धानां सेवकः । विनयेन युक्तो विनीतः । विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्त-

२० श्रातकधर्मकलाप उच्यते । ' न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादपि यं वदेदित्यदिनोक्तः । सत्त्वसंपन्नः

संपदापद्रोर्हर्षविषादरहितः । मातृतः पितृतत्वाभिजनवान्कुलीनः । सत्यवाक्सत्यवचनशीलः ।

शुचिर्ब्राह्मन्तरजीवयुक्तः । अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बते-

ऽसावदीर्घसूत्रः । अधिगतार्थाविस्मरणशीलः स्मृतिमान् । अक्षुद्रोऽसद्वृणदेपी । अपरुपः

परदोषाकीर्तनः । धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः । न विषयं व्यसनानि यस्यासीं अव्यसनः ।

२५ व्यसनानि चाष्टदश । यथाह मनुः (अ. ७ श्लो. ४७।४८) । ' मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः

परिवादः क्षियो मदः । तोषत्रिकं वृथायातः कामजो दशको यथः । पैशुन्यं साहसं दोह ईर्ष्याऽसू-

याऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ' इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि यथाह

मनुः (अ. ७ श्लो. ५०।५१) । ' यानमश्लाः क्षियन्तेव मृगया च यथाकमम् । एतत्कष्टतमं विद्याकृतुष्वं

कामजे गणे । दण्डस्य पातनं चैव वाक्पाशव्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्याकष्टमेतत्रिकं सदेति ।

प्राज्ञो गम्भीरार्थवधारणक्षमः । शूरो निर्भयः । रहस्यधित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः । स्थिरान्ध-
गोता स्वस्य समसु राज्याङ्गेषु यत्प्रत्यवेष्टाद्वारशैथिल्यं तत्स्थिरान्धं तस्य गोता प्रच्छाद्यिता ।
आन्वीक्षिक्यामात्मविधायां दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां वगर्तायां कृपिवागिज्यपशुपालन-
रूपाया धनोपचयहेतुभूतायां ज्ञप्त्यां अग्यजुःशामय्यां च विनीतः तत्तद्विज्ञः प्रावीण्यं नीतः ।
यथाह मनुः (अ. ७ श्लो. ४३) । ' वैवियेभ्यसयी विद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः । आन्वी-
क्षिकीं चात्मविद्वद्यो वार्ताभ्यांश्च लोकतः ' इति । नराधिपो राज्याभिषेकः स्यादिति सर्वत्र
संबन्धः ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥

इवमर्थिभ्यस्तुक्तस्यान्तरङ्गान्धमार्गान्धमिधमैवदानीं बहिर्द्वानाह

संमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान्शुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ३१२ ॥

महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान् ? प्राज्ञान् हिताहितविषक-
कुशलान् । मौलान्स्वर्षशपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्यापि हर्षविषादस्थाने विकाररहितान् ।
शुचीन्धर्मार्थिकामभयोपवाशुद्धान् । ते च सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह मनुः (अ. ७ श्लो. ५४)
' मौलान्गान्धविदः शूरान्दण्डज्ञानकुलोद्भवान् । सचिवान्नन चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति ' ।

एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं सधिविग्रहादितृक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैर्न्य-
सैश्च । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशासार्थविचारकुजलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं
विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

जीदृशो पुरोहित कुर्यादित्याह

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतो हितं दानमानसत्कारैरात्मसंबन्धं कुर्यात् । कथं-
भूतं ? दैवज्ञं महोत्पाततच्छमनादेर्वेदितारं । उदितोदितं विद्याभिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैः
उदितं समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् । अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चार्त्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताभिहोत्रादिस्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्धयर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञांश्च
राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१४ ॥

भोगांश्च दत्त्वा विप्रेभ्यो यसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् मुखानि तत्साधनदानद्वारेण दयात् । वसूनि च सुवर्णरूप्य-
भूषभूतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि । यस्मादेष राज्ञां अक्षया निधिः शेषधिः यद्ब्राह्मणेभ्यो
दीयते । साधनगर्भमेव दानपातौ सत्त्वां राज्ञां दानप्रधान्यवतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तेरद्वैतम् ।

अग्नेः सकशादिप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकशादिप्राप्त्याद् भुक्तिक्षिप्तात् राजसूयादेरपि विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठ-
मिहोच्यते । यत् एतद्वस्त्वन् क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिमादिरहितं प्रायश्चित्तेरद्वैतं प्राय-
श्चित्तापामरितम् ॥ ३१६ ॥

‘अग्निं मिथ्यैव दद्यादित्युक्तं, यथा परिवार्या दद्यादित्याह’

अलब्धमीहेच्छुर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेच्चीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलभाय धर्मशास्त्रानुसारेण यत्नेन । यत्नेन लब्धं तत्पालयेत् । स्वयमवेक्षया
रक्षेत् । पालितं तत्परतया नीत्या वणिक्प्रथादिकया वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु विविधेषु धर्मा-
र्थकामपात्रेषु । निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ३१७ ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा ‘एकस्य भाण्डभरकस्येयंतो

लेख्यरक्षणम् । स्मृतिः ‘‘ एकस्य पर्णभरस्येयान्ति पर्णानितीति ’ वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं

कारयेत् । किमर्थम् ? आगामिनः एष्यन्तो ये भद्राः साधनो नृपतयो भूपास्ते-
पामनेन दत्तमनेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन भूयस्तेन भूमिदाने निबन्ध-
दाने वाऽधिकारो न भोगपनेनेति दर्शितम् ॥ ३१८ ॥

‘लेख्यं कारयेदित्युक्तं, कथं कारयेदित्याह

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ ३२० ॥

वार्पासिके पटे ताम्रपट्टे पलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहपितामहपितृन् । बहुवचन-

पटताम्रपट्टादि-
कारणप्रकारः ।

स्वार्थवचनाय वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्यात्मनो च स्वहस्त-

तिथरीतार प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्यं । प्रतिगृह्यत इति

प्रतिपहो निबन्धस्तस्य रूपकादिपरिमाणं । दीयते इति दानं क्षेत्रादि तस्य छेदः छिद्यते अने-

मेति छेदः नवादादौ निवर्तनं सत्यस्मिणं च तस्योपवर्णनं अमुकनवा दक्षिणतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनपरिमाणं च लेख्यमेवं आवाटस्य नदीनगरवत्यदिः संचारित्वेन भूमेर्नृनाधिकभावसंभवाच्चानिवृत्त्यर्थं स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन 'मत्तं मे अमुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन सपत्नं युक्तं, कालेन च द्विविधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन, चन्द्रसूर्योपरागादिना भेषजं, स्वमुद्रया गरुडचराहादिरूपथोपरि बहिष्कृतं अङ्कितं स्थिरं वृद्धं शासनं शिष्यन्ते भविष्यन्तो नृपतयः अनेन दानाच्छूयेनुपालनमिति शासनं कारयेत् । महीपतिर्न भोगपतिः । संधिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् । 'संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्वा न राज्ञा नमिति । स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानकले सिद्धे शासनकारणं भोगाभिवृद्ध्या फलानिश्चयार्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह

१०

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वति जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुभ्यो रितं पशुशुद्धिकरम् । आजीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलफलमुष्पादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गलस्तथाऽप्यत्र सजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते । तं देशमावसेत् अधिवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां फौदास्य सुवर्णादेरात्मनश्च रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वति । तत्र पङ्क्तिष्व । यथाह मनुः (अ. ७ श्लो. ७०) । " धैर्यदुर्गं महीदुर्गं मेघदुर्गं पौर्णमेव च । नैदुर्गं गिरिर्दुर्गं च समाश्रित्य वसेत्पुनरिति " ॥ ३२१ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलान्शुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

किं । तत्र तत्र धर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यान्विकाणिः प्रकुर्यान्नियुजति । य-१० यादुः । ' धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । सीषु क्रीडानियुजति नीषाभिन्वेषु कर्मस्विति । कीदृशमभिव्यक्तात्तान् अनन्यव्यापारान् । कुशलान् तत्तद्व्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधपञ्चद्वयम् । आयकर्मसु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु, व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु । उद्यतान् अनलशान् । पञ्चद्व्यापारात्त्वादियुक्तान् । उक्तं च । ' प्राप्तत्वंसुपपाशुद्विरपमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्ययमाभौचः स्वामिभक्तिश्च योग्यतेति ' ॥ ३२२ ॥

१५

' भोग, धन दयाद्विधेभ्यो वस्तुनि विविधानि चानि ' सामान्येन स्मरद्वान्मुक्तं ; इदानीं नृपाणां निवास-
स्थानस्य दाने फलानिश्चयमाह

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्वर्णार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाम्यश्चामयं सदा ॥ ३२३ ॥

१ विशद्वेन पञ्चयोजनं देशेन समन्तता आसन्नं धनं दुर्गम् । धनद्विगमिन्वपि वाटः । २ पाषाणोत्पाद्युन-
द्वाद्दशहस्तोच्छ्रितेन बहुविधेन सुवर्णभूषणपरिधयजाम्येन साधारणमश्वत्थादिषु जैन प्राचरेण समन्तादेदितसद्वार
महीदुर्गम् । ३ अगाधोद्वेन समन्ततो वेदिनमन्दुर्गम् । ४ वृत्तजम्ब्य वाक्त्रम् । ५ चतुर्भुजकलजं वृद्धम् ।
६ गिरिणा वेष्टितं गिरिदुर्गम् ।

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विपते यद्वर्णार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते । यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

‘वर्णार्जितं देवमि’शुनः’ ; द्रव्यार्जनं वा रणे प्रवृत्तस्य विपश्चिरापि संभवतीति न धर्मो नाप्यर्थ इति नतो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यन आह

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा वध्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासस्ता यथा । यद्यकूटैरविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वप्यनिवर्तिनाम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किञ्च । स्वबलेषु करितुरगरथपदातिषु भग्नेष्वनिवर्तिनां परबलाभिमुखयायिनां पदानि क्रतु-
तुल्यानि अश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह । विपलायिनां पराङ्मुखानां हतानां राजा
सुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवांहवादिनं क्लीबं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपि च । ‘तवाहमिति’ यो वदति तं । क्लीबं नपुंसकं । निर्हेति निरायुधं । परसंगतमन्येन सह युद्धयमानं । विनिवृत्तं युद्धादिनिवृत्तं । युद्धप्रेक्षणको युद्धदर्शी । तमपि न हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः । आदिग्रहणादश्वसारध्यादीनां ग्रहणम् । यथाह गौतमः (अ. १० सू. १७।२८) । ‘न क्षोषो हिंसामामाहे । अन्यत्र व्यवस्यारथ्यानामुपवृत्ताअलिप्रकीर्णकेसपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षाखडबूतगो-
१०. ग्राहणमादिभ्य इति’ । शंखोऽप्याह । ‘न पानीयं पिबन्तं न भुजानं नोपानहौ मुञ्चन्तं नावर्माणं सर्वमा न क्षिप्यं न करोणुं न घाजिनं न सारथिनं दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यादिति’ ॥ ३२६ ॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकाल उत्थाय स्वयमेवायव्ययौ
२५ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथाकालं भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

हिरण्यव्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारंस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मंत्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यादिकं व्यापृतैर्हिरण्यायानयननिष्ठैरानीतं स्वयमेव निरीक्ष्य भाण्डागारेषु
निक्षिपेत् । ततश्चारान् विभ्वस्तान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये वृत्तान्तपरिज्ञानाय पश्चिमाजक-
१. तापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्ताश्चारान्दृष्ट्वा वचिन्विशयेत् । तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत् ।

दृताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रति गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः । निमृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासन-
हराश्चेति । तत्र निमृष्टार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्तमात्रं ये
परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राजलेश्वरहारिणः । तान्पूर्वमेतिनानामतन्मन्त्रिसंगतः
पश्येत् । वृष्ट्वा तद्वार्तामाकलय्य पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराहे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः कला-
कुशलैः परिहासवैदिभिः परिवृतः । सीभिश्च स्पर्शयौवनवैद्ध्यशालिनीभिः । 'भुक्तवान्विहेरश्चैव सीभिरन्तः-
पुरे सह । विदित्य तु यथाकाम पुनः कार्याणि चिन्तयेदिति' मनुस्मरणात् (अ. ७ श्लो. २२९) ।
ततो विशिष्टैर्बलकुसुमविलेपनालङ्कारैरलङ्कृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि वृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना
सह तद्रक्षणविदेशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च सुश्रोत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सार्धकाले संध्यामुपास्य । सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुलत्वाद्विस्मरणार्थम् ।
'अनन्तरं ये पूर्ववृष्ट्वा, क्वचित्स्थाने निवेशितास्तेषां चारणां गूढभाषितमन्तर्वेदमानी शस्त्रपाणि, शृणु-
यात् । उक्तं च (मनुस्मृ. अ. ७ श्लो. २२३) । 'संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेदमानी शस्त्रभृत् । रक्षस्या-
ख्यायिनां चैव प्रणिधीना च चेष्टेतिमिति' । ततो नृत्यगीतादिभिः कञ्चित्कालं शीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य
भुञ्जीत । 'गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेन्नो जनार्थं च सीभिरन्तःपुरं तहेति'
स्मरणात् (मनुस्मृ. अ. ७ श्लो. २२४) । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धचेतयैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकृतव्यतारस्तथा ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्टन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वा काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

तदनन्तरं तूर्यशालघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादयोपेण प्रतिबुद्धचेत् । प्रति-
बुद्ध्यं च शास्त्रविद्विर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् । सर्व-
कृतव्यतारं सर्वकार्याणि च । एतच्च सम्यं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येषु अग्नं नियोज-
येत् । यथाह मनुः (अ. ७ श्लो. २२६) । 'एतद्भुजं समातिष्ठेदयोगः प्रथिवीपतिः । अस्वस्थः
सर्वमेतन्मन्त्रिमुख्ये निवेदयेदिति' ॥ ३३१ ॥

अनन्तरं तदस्य एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेषु सामन्ता-
 यधिकारिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत् तच्चिकीर्षितपरिणामाय । ततः प्रातःसंध्यामुपास्या-
 ग्रिहोत्रं हुत्वा पुरोहितविविगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो ह्यष्टा तेभ्यश्च
 ग्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहितानादिश्य, वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीर-
 ५ स्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य, गां दोग्ध्रां काश्चनं मर्हो च नैवेदिकानि विवाहोपयोगीनि
 कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च मुपाधवलित्वादीनि श्रोत्रियेभ्योऽपीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति
 प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

१० किंच । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपत्स्वपि क्षमी क्षमावान् । स्निग्धेषु जेहवत्सु मित्रादिष्वजिह्वः
 अवकः । अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणनाहितनिवर्तनेन च पितेय दया-
 वान्स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

प्रजापरिपालनफलमाह

पुण्यात्पट्टभागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

१५ **सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥**

यस्माच्च न्यायेन शास्त्राक्तमार्गेण प्रजा. परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपुण्यात् पट्टागं
 पट्टं भागमादत्ते, यस्माच्च सर्वेभ्यो भूम्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपालनमधिकफलम् ।
 तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति मतेन संबन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

२० **पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥**

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ताः
 इन्द्रजालिकफितकादयः । सहो बलं । सहसा बलेन कृतं साहसं । महश्च तस्माहसं च महासाहसं तेन
 वर्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसव्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकदुर्वृत्तयः । एतैः पीड्य-
 २५ मानाः बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था गणका खेखकाश्च तैः पीड्यमानाः विशेषतो
 रक्षेत् । तेषां राजबन्धुभतयाऽतिमायावित्वाच्च दुर्निवारत्वाच्च ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः ।

तस्मात्तु नृपतेरर्थं यस्माद्ब्रह्मात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किञ्चित्किल्बिषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पा-
 ३० पादर्थं नृपतेर्भवति, यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाम्भ्यः करान् शुल्काति ॥ ३३७ ॥

२० **ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चरैर्ज्ञात्वा विवेक्षितम् ।**

साधून्संमानयेद्राजा विपरितांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सद्दानमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राजा अधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारिरुक्लक्षणेः सम्यक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् संभानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्नुष्टचरित्रान्स्वग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्रव्यरहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । श्रोत्रियान्सद्दानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥ ३४० ॥

यौडौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिराच्छी-
घनेन विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीकः बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥ १०

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तस्कराद्विगतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव । संतापकारि-
त्वादपुण्यपराशिर्हुताशनशब्देनोच्यते । स राजाः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा नाशमनीत्वा न
निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥ १५

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्त स कुल वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन्
आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपङ्कगं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किंच यदा परदेशो वशमुपागतः तदा न तत्र देशाचारादिमकर. कार्यः । यस्मिन्देशे य
आचारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवास्मै परिपालनीयः यदि शास्त्रविरुद्धो
न भवति । 'यदा वशमुपागतः' इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम्
(मनुस्. अ. ७ श्लो. १९५) । 'उपरुद्ध्यास्मिंसीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयन्नास्य सततं २५
पवसानोदकेन्यनमिति ' ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथाऽस्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्यमित्यायुक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुर-
क्षितं कुर्यात् यथाऽस्य राज्ञः कर्मणां संधिविग्रहादीनामाफलोदयात्फलनिष्पत्तेः प्राग्यावदन्त्ये
मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किंच । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासीनश्च । ते च त्रयस्त्रिविधाः
सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापन्नपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमोऽरिः
यस्यापकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपितृपुत्रस्त्रीयमातृ-
पुत्रस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशाधिपतिः ।
१ सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनो प्राकृतोदासीनो इत्यन्तरितदेशाधिपतिः ।

अरिश्चतुर्विधः यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽन्तरभूषतिः ।
व्यसनी हीनमलो विरक्तप्रकृतिर्विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः ।
प्रबलमित्रबलयुक्तः कर्शनीयः । निर्मूलनात्समुच्छेदं पीडनं बलमिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः प्राहुः
कोशदण्डापकर्षणादिति ।

१५ मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंहणीयम् । कोशमलाधिकं कर्श-
नीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति । प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतोऽरिः । तत्परः
प्राकृतं मित्रं । तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वात्कोकाः । एतद्वाज्यमण्डलं क्रमशः
पूर्वादिक्रमेण चिन्त्यं । तेषां चेद्विहितं ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा च सामादिभिरुपपादैर्बक्ष्यमाणैरनुसंधेयम् ।

एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च ' त्रयस्त्रय आत्मा चैक ' इति त्रयोदशराजकमिदं राजमण्डलं
२० पञ्चाकारं पार्श्विग्राहकन्दासाराद्यस्त्वरिमित्रोदासीनैवेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शित-
मिति योगीश्वरेण न पृथगुक्तः ॥ ३४५ ॥

सामादिभिरुपक्रमैरित्युक्तं, इदानीं तानुपायानाह

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धचेयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

२५ साम प्रियभाषणं । दानं सुवर्णादिः । भेदो भेदकरणम् । तत्सामन्तादीनां परस्परतो वैरस्यो-
त्पादनम् । दण्ड उपांशुप्रकाशाम्यां घनापहारादिर्वधपर्यन्तोऽपकारः । एते सामादयः परिपन्थ्या-
दिसाधनोपायाः एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धचेयुः । तेषां च मध्ये दण्ड-
स्त्वगतिका गतिः । उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः । एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण ।
यातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राज्यव्यवहारविषयाः अपि तु सकललो-

कन्यवहारविषयाः । यथा । 'अधीष्य पुत्रकाधीष्व दास्यामि तव मोदकान् । यदाऽन्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पादयामि ते' इति ॥ ३४६ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनसंश्रयो ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्व्यवस्थाकरणं । विग्रहोऽपकारः । यानं परंप्रति यात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयो बलवदाभरणं । द्वैधीभावः स्वशलस्य द्विधाकरणं । एतान्संधियभृतीन् गुणान् यथावत् देशकालशक्तिमिज्ञादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यानकालानाह

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्मीणादिभिर्गुणैश्च समजलेन्यनृणादिभिरुपेतं संपन्नं, शत्रुश्च हीनो बलाविभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यम्बादीनि तानि च पूरुषाश्च वाहनपूरुषाः हृष्टाः वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः, तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

प्राणिनामभ्युदयविनिर्वाणानां देवायत्तत्वादि देवमस्ति नृदः स्वयमेव परराष्ट्रादि वशीमधिष्यति ।

अथ नास्ति हृष्टेऽपि पीरुषे न भविष्यति अतो व्यर्थं एषाव वाशमवाप्त इत्यत्र आह

१५

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।

तत्र देवमभिव्यक्तं पीरुषं पीरवेदहिकम् ॥ ३४९ ॥

कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा सा न केवलं दैवे व्यवस्थिता अपि तु पुरुषकारेऽपि । लोके-तथादर्शनात्, चिकित्साकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपि च पुरुषकाराभावे देवमेव नास्तीत्याह । तत्र दैवमिति । यतः पूर्वदेशान्तं पीरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलो- १० दयामिव्यक्तं पीरुषं पीरवेदहिकं कर्म । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यत्रो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

इदानीं यत्तत्तत्प्राप्त्याह

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ३५० ॥

१६

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं दैवादिवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमेव इति । केचित्कालात्केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह । देवादीनां संयोगे समु- १० चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्थादयो मन्यन्ते ॥ ३५० ॥

एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

१५. लाभाय पराराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तं; लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभो मूललाभो मित्रलाभश्चेति; तेषु मित्र-
लाभो ज्यागन् तनस्तत्प्राप्त्युपाये यत्नो विधानस्य तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मात् हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्र
१० कुर्यात् । सानादिभिः सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः सत्यमूलत्वान्मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

इदानीं राज्याङ्गान्याह

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

‘महोत्साह’ इत्याद्युत्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो
१५ ब्राह्मणादिप्रजाः । दुर्गं धन्यदुर्गादि । कोशः सुवर्णादिधनराशिः । दण्डो हस्तयस्त्रयपातिलक्षणं चतुरङ्ग-
बलं । मित्राणि सहजवृत्तिमप्राकृतानि । एताः स्वाभ्यायाः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं
राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

२० तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चकसदृशधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिस्तिकादिषु नृपो दण्डं
पातयेत् प्रयोजयेत् । हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितोऽस्य च दण्ड इति
यौगिकी संज्ञा । ‘दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तान्दमयेदित्यादि’मौतमस्मरणात् (अ. ११
सू. २८) ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

२५ स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन वृषणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्यायानुसारेण
नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्यः ? इत्याह- । सत्यसंधेनाप्रतारकेण । शुचिना

जितारिपङ्गुर्गेण । सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन । धीमता नयानयकुशलेन ॥ दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ॥ ३५५ ॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सर्गितं इदं सर्वं जगदानन्दयेत् * हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तभेज्जगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

* न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः, अपि तु प्रयोक्तृदृष्टादृष्टद्विरपरीत्यादौ

अधर्मदण्डनं स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिर्जयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च विनाश- १०
यतीति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतः धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिर्जयानां हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अर्घ्योऽर्घ्यं आचार्यादिः । शेषः प्रसिद्धः । एते भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्माच्चलितः दण्ड्याः
किमुतान्ये । यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम । : कोऽपि नास्ति । एतश्च मातापित्रादि- १५
व्यतिरेकेण । तथा च स्मृत्यन्तरम् । ' अदण्ड्यो मातापितरौ । भ्रातरूपविनाशकपुरोहितवानवायाः
भुतशीलशोषाचारवन्तस्ते हि धर्मापिभारिणः ' इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्डयान्दण्डयेद्राजा सम्प्रवध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात्कतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३५९ ॥

किंच । यस्तु दण्डयान्स्वधर्मपक्षनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक् शास्त्रदृष्टेन मार्गेण पिबन्- १०
दण्डादिना दण्डयति यध्यान्वधर्मान् घातयति तत्र राज्ञः शुद्धिदक्षिणैः कतुभिरिति भवति ।
वरदक्षिणैः कतुभिरिति भाष्योक्तमर्थः । न च कतुभिरादण्ड्यदण्डनं काम्यमिति सन्तत्यम् । अक्षरमेव प्राक्-
विधास्मरणात् । यथाह वसिष्ठः (अ. १९ सू. ४-१४३) । ' दण्ड्योऽर्घ्यं गजैश्च श्वशुराणां । विराजं
पुरोहितः । इष्टमदण्ड्यदण्डने पुरोहितसिगमं राज्ञेति ' ॥ ३५९ ॥

* इष्टं सम्प्रदण्ड्यं वरदक्षिणैः इत्युक्तं, दण्डयितुं च स्वप्रदण्ड्यमन्यत्रोक्तं भवतीति
नन्ददक्षिणायां स्वप्रदण्ड्यमन्यत्रोक्तं १३२ वचनं न्यायिकम्

इति संचिन्त्य नृपतिः कतुनुत्पफलं पृथक् ।

व्यवहारान्वयं पश्येत्सम्यैः परिवृतोऽन्यहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तमकारेण क्रतुतुल्यं फलं दण्ड्यदण्डेन स्वर्गादिनाशं चादण्ड्यदण्डेन सम्यग्वि-
चिन्त्य पृथक्पृथक्वर्णादिकेमेण सम्यैर्वैश्यमाणलक्षणेः परिवृतः प्रतिदिनं व्यवहारान्वक्ष्यमाण-
मार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रोणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनां । जातयो मूर्धावसिक्तप्रभृतयः । श्रेणयस्तां बुलिकादीनां । गणा हेला-
शुकादीनां । जानपदाः कारुकादयः । एतान्स्वधर्माच्चलितान् प्रच्युतान् राजः यथापराधं वि-
नीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मं स्थापयेत् ।

‘दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेदित्युक्तं स च दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । यथाह नारदः
१० (परिशिष्टे श्लो. ५३।५४) । ‘शारीरभार्यदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडनादित्तु
मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव चेति ’ ॥ द्विविधोऽप्यपराधानुसा-
रेणैकधा भवति । आहस्य ‘शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनैकधेति ’ ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णलमापसुवर्णपलादिशब्दैर्ध्वजदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रविदेशं भिन्नपरिमाणार्था इत्येकरूपपरत्वेऽपि देशभेदेन
शून्याधिकदण्डो मापुदिति कृष्णलादिशब्दानां नियतपरिमाणविषयस्य दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह

१५ जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्रो राजसर्पण उच्यते ॥ ३६२ ॥
गौरस्तु ते त्रयः पद् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३ ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ।

२० जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्भजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योमीश्वरादिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ते च त्रसरेणवोऽष्टौ लिखा स्येदजयूकाण्डम् । ता लिखास्तिस्रो राजसर्पणो राजिका । ते राजसर्पणा-
स्तयो गौरसर्पणः सिद्धार्थः । गौरसर्पणाः पद् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पणा
अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्पणा अपि मध्यमशब्दादेव सर्पणादिशब्दाः न केवलमुन्मान-
वचनाः किं तु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा प्रस्थपरिमिता यवाः प्रस्थ उच्यते एवं सर्प-
२५ णादुन्मितं द्रव्यं सर्पणादिशब्दैः । सर्पणादिशब्दानां च केवलमुन्मानवचनत्वे त्रसरेणूनुपसहस्रयोन्मातुमश-
क्यत्वाच्चहारेण कृष्णलादिव्यवहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतमसूक्ष्मतममध्य-
सर्पणादुन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारो मध्य इति नियम्यते ।

ते मध्यमा यवास्तत्र एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः पञ्चैको मापः । ते मापाः षोडशैकः
सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वाऽपि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः ।

तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तेः पञ्चभि-
र्मापः । मापैः षोडशभिः सुवर्णैः । स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पल-
मिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिक-
निष्कस्य द्वाविंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च
दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशतितमो भागः कृष्णलः,
सुवर्णश्चतुर्निष्कः, षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पलमिति पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एव-
मन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारा-
नुसारेणास्मादेव सूत्राद्ग्रहणीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एष सुवर्णस्योन्मान प्रतिपाद्येदानीं राजतस्याह

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमापो रूप्यतन्मन्धी मापः । ते रूप्यमापाः षोडश धरणं पुराण
इत्यस्यैव संशान्तरम् । 'ते षोडश स्याद्वर्णं पुराणश्चैव राजत' इति मनुस्मरणात् (अ. ८
श्लो. १३६) । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एकोऽपि
राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

इदानीं ताम्रसंज्ञमानमाह

कार्षिकेस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्षं इति लोकप्रसिद्धः । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः ।
कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च । 'कार्षापणस्तु विशेषस्ताम्रिकः कार्षिकः २०
पणः' इति मनुवचनात् (अ. ८ श्लो. १३६) । पञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमापः पणो भवति ।
तथा सति 'मापो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्ण-
पलपक्षे षोडशमापः पणो भवति । अस्मिन् पक्षे सुवर्णकार्षापणपणसंज्ञानां समानार्थत्वेऽपि पण-
कार्षापणसंज्ञा ताम्रविषयावेव । एवं ताम्रद्वेयरूप्यताप्राणानुन्मानमुक्तम् । दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् ।
कार्षापणनिकादीनामापि लोकाव्यवहारादभूतानामेवोन्मानं दृष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह

साशीतिपणसहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसहस्रः । अशीत्या सह वर्तते इति साशीतिः ।
अशीत्यधिरूपणमहसपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्धं मध्यमः
तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिरूपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः तदर्ध-
मधमः तस्य चत्वारिंशदधिरूपणपञ्चशतपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः
स्मृत उक्तो मन्यादिभिः । 'यत् पणानां द्वे सन्ते सार्धं मध्यमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विशेषः

सहसं त्वेव चोत्तम' इति मनुनोक्तं (अ. ८ श्लो. १३८) । तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

दण्डभेदानाह

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिग्दण्डो धिक्धिगिति कुत्सनं । वाग्दण्डस्तु परुषदापवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारात्मकः । वधदण्डः 'शारीरोऽवरोधादिजीवितान्' एते चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एकैकशः, समस्ता द्विधाः विचतुरो वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्यः । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. १२९) । 'धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरमिति' ॥ ३६७ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथाऽपराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्ड्येषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथा मुद्दिपूर्वाहुद्दिपूर्वसकृदावृत्त्यनुसारेण च ।

यद्यपि राजानमधिकृत्यार्यं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतस्यार्यं धर्मो वेदितव्यः । 'राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप' (मनुस्मृ. अ. ७ श्लो. १) इत्यत्र वृथानृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्तत्वादीति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिमाजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृती १० अष्टमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ सदाचारः प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्घातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवाहप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थधर्मप्रकरणम् । ६ ज्ञातकप्रकरणम् । ७ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दावधर्मप्रकरणम् । १० आश्रमप्रकरणम् । ११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ सहशान्तिप्रकरणम् । १३ राज्यधर्मप्रकरणम् । १४ अष्टोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

ममिताक्षराऽपि विपुलार्थवती परिपिचति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

श्रीविज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराटीकया समेता ।

अथ व्यवहाराध्यायः ॥

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति ।
दुष्टपरिणानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तद्व्यवहारदर्शनमहर्हः कर्तव्यमित्युक्तम्
(आचाराध्याये ३६० श्लोके) । “व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सम्यग्परिवृतोऽन्वहमिति” । स च व्यवहारः
कीदृशः कतिविधः कथं चेतीति कर्तव्यताकलापो नाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविचर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंयन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा, कश्चिदिदं
क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति, अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकवि-
धव्यवहारलक्षणम् ।
पश्य दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रम्यायं धर्मः किंतु प्रजा-
पालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः ।
विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैः । ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः । ब्राह्मणैः महति कृतीया-
निर्देशात्क्षत्रियमप्राधान्यम् । ‘सहयुक्तेऽप्रधान’ इति स्मरणात् (२-३-१९) । अतश्चादर्शनेऽन्य-
थादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । यथाह भनुः । “अदण्डशान्दण्डयन् राजा दण्ड्या-
क्षेवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरके चाधिगच्छतीति । (अ. ८ श्लो. १२८)
कथं धर्मशास्त्रानुसारेण । नार्थशास्त्रानुसारेण । देजादिममयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राधिकृतस्य
धर्मशास्त्रविषयत्वाच्च पृथगुपादानम् । यथा च वक्ष्यति । ‘निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको
मवेत् । सोऽपि यत्नेन नरक्षयो धर्मो राजकृतश्च य’ इति (अं. १८६ श्लो.) । क्रोधलोभ-
विचर्जित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविचर्जित इति वचनमादरार्थम् ।
क्रोधोऽमर्षः । लोभो लिप्तातिगयः ॥ १ ॥

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा समासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

किञ्च । श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मशाः

धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः

सभ्याश्चाह ।

द्वेषरागादिरहिताः । एवंभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति

उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषणोक्तं

तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः । “स तु मन्यैः स्थिरयुक्तः प्राज्ञैर्मलैर्द्विजोत्तमैः ।

धर्मशास्त्रार्थकुशलैर्यशास्त्रविशारदैरिति” । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनसार्धवत्त्वात् । ‘यस्मि-

न्देशे निपीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय’ इति मनुस्मरणाच्च (अ. ७ श्लो. ११) । दृष्टरूपतिस्तु ।

सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह । ‘लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोप-

विष्टा विप्राः स्युः सा यत्रसदशी समेति’ । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोको-

सभ्यानां संख्या-
माह ।

क्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् ।

तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभायासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुन-

रुक्तिप्रसंगाच्च । तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः । “सप्रा-

द्धिवाकः सामात्यः सम्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा सर्वे तिष्ठति धर्मतः” इति ।

तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः, सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अत एवोक्तम् । ‘निर्युक्तो वाऽनि-

युक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति’ । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा

करोति, तदाऽसौ नियारणीयोऽन्यथा-दोषः । उक्तं च कात्यायनेन । “अन्यायेनापि तं यान्तं

येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि तद्वाग्निस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृप” इति । अनियुक्तानां पुनर-

न्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोऽनिवारणे । “सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा

समञ्जसम् । अश्रुवन्विश्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषीति” मनुस्मरणात् (अ. ७ श्लो. १३).

रिपौ मित्रे चेति । चकारालोकरञ्जनार्थं कतिपर्यैवणिमिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।

यथाह कात्यायनः । “कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । यणिग्भिः सात्कतिपर्यैः कुलभूतैर-

धिष्ठितमिति” ॥ २ ॥

अपश्यता कार्यवशाद्यवहारानृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण, पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित्

सर्वान्वर्गान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति विचारयतीति स सर्वधर्म-

व्यवहारानृपः

परदेदित्युक्तं तत्रा-

नुक्त्यन्वमाह ।

विद्वद्ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनेनो-

क्तगुणविशिष्टं कुर्यात् । यथाह । “दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।

परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति” । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं

वा नियुज्जीत न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः । “ब्राह्मणो यत्र न स्नातु क्षत्रियं तत्र योज-

१. ‘अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति’ इति ऑग्लमट्ट जॉलीकृत ‘वारदीयरवृत्तौ’ पाठः

(अ. ३ श्लो २)

नेच्छते कर्तुमन्याव्यं वा करोति य” इति । स पुनश्चाष्टादशधा गिद्यते ॥ यथाह मनुः ।
(अ. ८ श्लो. ४-७.) “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्त-
स्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामि-
पालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।

५ स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च धृतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थितावि-
व्यवहारभेदाः ।

हेति” एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्बहुत्वं गतानि ॥ यथाह नारदः (१-२०) ।

“एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् । क्रियामेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत ” इति ॥

आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति ॥
यथाह मनुः (८-४३) । “नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा वाऽप्यस्य पुरुषः । न च प्रापितमन्येन
१० प्रसेतार्थं कथयनेति ” । परैरिति परेण परान्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यव-
हारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुन श्रेयस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रयजनस्य च । अनादेयो
भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृत इति नारदद्वयचनं तद्विघ्नसाध्यविषयम् । आवेदयति राज्ञे इत्यनेनैव
राज्ञा पृष्ठो विनीतवेष आवेदयेत् । आवेदितं च शुक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्घ्याह्वानमकल्पादीनां
चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ यथा । “काले कार्या-
१५ र्थिनः पृच्छेद्गृह्णन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा भैधीर्ब्रूहि मानव । केन
कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्ठः स यद्भूयास्तस्यैर्वाज्ञेयः सह । विमृश्य
कार्यं न्वाव्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्पबाल-
स्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् । भक्तोन्मत्तप्रमत्तातान्भृ-

त्यान्नाह्वानयेद्वृषः । न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णो-
२० आह्वानानाह्वाने । तमां कन्यां तां ज्ञातिप्रमुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वरिण्यो गणि-
कैश्च याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते । कालं देशं च विज्ञाय
तद्वपवादः । कार्याणां च बलाबले । अकल्पादीनपि शनैर्यानिराह्वानयेद्वृषः । ज्ञात्वाऽभि-
योगं येऽपि स्तुर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्ग्राजा गुरुकार्येष्वप्यकोपयन्निति” ।

आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धेयं नारदेनोक्ता (१-४७-५४) । “वृत्तव्येर्धे हतिघ्नन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।

२५ आसेधयेद्विवादार्थं यावदाह्वानदर्शनम् । स्थानसेधः कालकृतः प्रधासात्कर्म-
णस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् । आसेधकाल आसिद्ध आसेधं
योऽतिवर्तते । सविनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् । नदीसन्तारकान्ता-

रुद्धदेशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराधयान् । निर्वेष्टुकामो रोगातो विद्यधुर्यसने
स्थितः । अग्निशुक्तसथायेन राजकार्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपालाः सस्या-
३० विक्रमेदण्डमाव-
माह । वापे कृषीवलाः शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विप्रह” इति । आसेधो
राजाज्यावरोधः अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा मुहूर्तं प्रेषयिष्यन्ति नच

ते परार्थवादिनः “ यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्ड्यः साम-
वहारेषु विमुच्यते ” नारदवचनात् (२-२३) ॥ ५ ॥

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किं कुर्यादित्यत आह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्पादनार्मजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्थात् इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी । तस्याग्रतः पुरतो
लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमायं दनकाले आपेदितं तथा ।
भाषाश्रयम् । न पुनरन्यथा । अन्यथावाचित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । “ अन्यवादी
क्रियाद्वेषो नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च ह्रीनः पयविधः स्मृतः ” इति । आवे-
दनकाल एवार्थिवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह । समामासेत्यादि ॥
मध्यस्तरमासपक्षलिखितारोदिना अर्थिप्रत्यर्थिनाम ब्राह्मणजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्य-
तत्संख्यास्यानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ॥ यथोक्तम् । “ अर्थयदर्थसंबुद्धं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं
निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च । यथर्तुमासपक्षाहोत्रेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावमयसाध्याख्या-
यात्याकारयथोपुतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावधारमप्रत्यर्थिनामवत् । परात्पूर्वजानेकराजनामभिर-
ङ्कितम् । क्षमालिङ्गात्तमपीडावत्कथिताहर्तुदागमम् । यथावेदयते राज्ञे तद्गोपेत्यभिधीयत ” इति ।
आपरा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः
समामासादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः ।

संघर्षरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहकृतेषु निर्णयार्थमुप-
युज्यते, आधी प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु गलवत्तेरिति वचनात् । अर्थव्यवहारेऽपि एकस्मिन्स-
घर्षरं यत्संख्याकं यद्व्ययं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्व्ययं तत्सं-
ख्याकं तत्सतेन गृहीतं वाच्यमानो यदि भूयात्सत्य गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति । वत्सरान्तरे
गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासापि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः
स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते । “ देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च
प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि
निवेशयेदिति ” श्रणत्वात् । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव
पूर्वापरदिग्भिभागपरिच्छिन्नः मध्यविशेषो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादिः ।
संज्ञा च देवदत्तादिः । अधिवासः समीपदेशो निवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि भूपरि-
माणम् । क्षेत्रनाम शालिखेत्रं क्रमुकक्षेत्रम् । कुण्डभूमिः पाण्डुभूमिः इति । पितुः पितामहस्य
च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां यथाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समामासादीनां यस्मिन्व्यव-
हारे यावदुपयुज्यते । तत्र तावत्लेखनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥

- एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षामासत्वं सिद्धमेवेति योगी-
श्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्तं । “अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्र-
योजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षामासं विवर्जयेत्” । अप्रसिद्धं मदीयं शशविपाणं गृहीत्वा
न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधमसद्गृहीतप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थमभिधे-
यरहितं कचटतपजडदगवेत्यादि । निष्प्रयोजनं यथाऽयं देवदत्तोऽसद्गृहसन्निधौ
पक्षामासाः । सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यं यथाऽहं देवदत्तेन सञ्चूयमानमुपहसित इत्यादि ।
एतत्साधनासंभवादसाध्यम् । अल्पकालत्वाच्च साक्षिसंभवो, लिखितं दूरतो, अल्पत्वान्न दिव्य-
मिति । विरुद्धं यथाऽहं भूकेन शत इत्यादि । पुराष्टादिविरुद्धं वा । एतेषां स्वभावेनैव
निराकरणमिति न निराक्रियते । तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानं तदप्यनेकपदसं-
कीर्णस्य निराकरणं न क्रियते । “राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा सम-
स्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे
व्यवहाराः प्रकीर्तिता” इति ॥

- यत्तनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते तदा न
दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वाऽपहृतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादि-
पदसंकरे पक्षामास इति चेत्तदपि न । मदीया रूपका अनेन बुद्ध्या गृहीताः, सुवर्णं चास्य
हस्ते निक्षिप्तम्, मदीयं क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियामेदात्क्रमेण
व्यवहारो न युगपदित्येतावत् । यथाह कात्यायनः । “बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चि-
तम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्तत्सुमुत्सयेति” । यस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न
सिध्यतीति तस्यार्थः । अर्धिम्रहणात्पुत्रपौत्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव
तदेकार्थत्वाक्षेपात् ॥ ‘अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिग्रहितोऽपि वा । यो यस्सार्थं विवदते तयो-
र्जयपराजयाविति’ स्मरणात् । नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतस्य भूमौ फलेकं वा
पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवाषोद्वारेण विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् । “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं
प्राट्टिवाकोऽभिलेखयत् । पाण्डुलेखेन फलेकं ततः पत्रे विशोधितं” इति कात्यायनस्मर-
णात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शने कर्तव्यं नातः परमनवस्थाप्रसंगात् । अत एव नारदेनो-
क्तम् । “शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धमोत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेदिति” ।
पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सम्यास्तदा रागाद्योमादित्युक्तदण्डेन सम्यान् दण्ड-
यित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारुढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

- श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनासौ श्रुतार्थः । तन्वोत्तरं पूर्वपक्षादुत्तराय भवतीत्युत्तरं, लेख्यं
लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वोक्तम्
उच्यते । निराकरणं तदुच्यते । यथाह । “पट्टस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो निदुरि^१ति । पञ्चस व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सार
न्याय्यं न्यायादनेपेतम् । असंदिग्धं सन्देहरहितम् । अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्या-
ख्यागम्यं अप्रतिद्वपदप्रयोगेण दुःसिद्धनिगक्तिसमासाध्याहारमिधानेन वा अन्यदेशभाषामिधानेन
वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् ॥ तच्च चतुर्विधम् । संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यव-
स्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति ॥ यथाह कात्यायनः । “सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।”
पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्वाचतुर्विधमिति^२ । तत्र सत्योत्तरं यथा । रूपकशतं महं धारयती-
त्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह । साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाह-
रचतुर्विधमुत्तरम् ।

तेति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति । तथा च कात्यायनः । “अभियु-
क्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपहवम् । मिथ्या तच्च विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” इति । तच्च
मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् । ‘मिथ्यैतन्नामिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।’^३

मिथ्योत्तरं
चतुर्विधम् ।
अज्ञातश्चास्ति तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम ।
सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा । यथाह भारद्वाजः । ‘अर्थिना
लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं त्रयास्त्यवस्कन्दनं स्मृतमिति ।’^४ आह-
न्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्त एवं त्रयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण परा-
जित इति ॥ उक्तं च कात्यायनेन । “आचारेणायसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो^५
जितः पूर्वं प्राह्म्यायस्तु स उच्यते” इति ।

एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तरमासत्यमर्थसिद्धं । स्पष्टी-
कृतं च स्मृत्यन्तरे । “संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यमन्यतथा नैवोत्तरं
भवेत् । यद्यस्तपदमन्यपि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसि-
द्धयः” इति । तत्र संदिग्धम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माप-^६
शतं वेति । प्रकृतादन्यत् । यथा सुवर्णशताभियोगे षण्णशतं धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्ण-
शताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदे-
शव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति । व्यस्तपदं । कृणादानाभियोगे
पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति । अत्रापि देशस्थानादिवि-
शेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वारणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते^७
क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र प्यनिना
प्राड्विवाकः सम्बो वा अर्थो वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वा-
परविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं दुःसि-
द्धनिगक्तिसमासाध्याहारमिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदेशभाषामिधानेन वा । यथा सुवर्ण-
शतविषये पितृवृक्षाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य^८
पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्ण-
शतमनेन वृक्षा गृहीतं वृक्षेरेव दत्ता न गृह्णित्यभियोगेन सत्यं वृक्षेर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति ।

- उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः । यथाह कात्यायनः । पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च संकराच्चदनुत्तरमिति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्, 'न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्वाद्यादिनोद्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति' । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोद्वयोरपि क्रिया
- ५ प्राप्नोति । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्गन्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्गन्याये जयपत्रेण वा प्राङ्गन्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तौ तु साक्षिले-
- १० ख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं योगपथेन तत्सांशस्य तेन तेन विना सिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति । यत्र पुनरुभयोः संकरः तत्र यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः
- ११ प्रवर्तनीयः । पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र संप्रतिपत्तेः उत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथा ह्यारीतेन । 'मिथ्योत्तरं कारणं च स्वातामेकत्र चेदुभे । सत्यं चापि सद्गान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमि' त्युक्तवोक्तम् । 'यत्प्रभृतार्थविषयं यत्र वा स्वाक्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा' । संकीर्णं भवतीति शेषः । शेषापेक्षया ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थं,
- १२ यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे, सत्यं सुवर्णं गृहीतं, रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि तु गृहीतानि, प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादल्पविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्या-प्राङ्गन्यायसंकरे कारणप्राङ्गन्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु न गृहीतानि, गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा, यत्र-
- १३ विषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूतिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्यापुत्तरक्रिया-मादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र ॥ मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्याप्तिव्यम् । यथा । नृद्धमाहिकतया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्याम् गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्येतत् एतत्पदशितकालात्पूर्वमेवासद्रुहे स्थिता मम गृहे जाता वेति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्पत्वाच्चानुत्तरं नापि मिथ्यैव । कारणोपन्यासात् । नापि कारणम् । एक-
- १४ देशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात्संकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया । कारणे प्रतिवादिनीति वचनात् । ननु मिथ्याक्रिया पूर्ववाद इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्मान्दुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् । सर्वस्यासि कारणोत्तरस्य मिथ्यामहचरितरूपत्वात् । शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रमि-

द्व्यकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् । यथा । सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च द्व्यरीतेन स्पष्टमुक्तम् । “ मिथ्याकारणयोर्वाऽपि आद्यं कारणमुत्तरमिति ” । यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम् । यथा । रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदक्षिणार्थं पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया । ‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत्क्रियामिति’ वचनात् । शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः । यथा शतमनेन गृहीतमित्यभिप्रेत्युक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति न कचिद्वादिप्रतिवादिनो रेकरिमन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ॥

१०

एवमुत्तरे पक्षे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षित आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् । सद्य एवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः साध्यः स चासावर्थक्षेत्रे प्रतिज्ञातार्थः, तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रति-^{१५}ज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तं अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्यवार्थां ज्ञात इति स एव साधनं लेखयेत् । कारणो-^{१०}त्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाधेवार्थांनि स एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाधेवार्थां स एव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अर्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोद्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति ताव-^{१०}तैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते । एतदेव द्व्यरीतेन स्पष्टमुक्तम् । ‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति’ ॥ ७ ॥

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्वधा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितमाश्यादित्यलङ्घनस्य सिद्धौ निर्वृत्तौ सिद्धि-
 तनः किमिन्द्र- साध्यस्य जयलङ्घना प्राप्नोति । अतोऽन्मात्रकागदन्धया प्रकारान्तरे साध-^{२५}
 तगाहः । नमिद्धो विपरीत साध्यस्यासिद्धि पराजयलङ्घनमाप्नोतीति संबन्धः ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहाराष्टयः पदेदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमिन्द्र चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषु ऋणादा-
 नादिषूपदर्शितो वर्णितः । तत्र ‘प्रत्यर्थिनोऽन्मतो लेख्यं’ इति भाषापादः
 प्रथमः । ‘धुनार्थस्तोत्तरं लेख्यं’ इत्युत्तरपादो द्वितीयः । ‘ततोऽर्थी लेखये-^{१०}
 त्साध’ इति क्रियापादस्तृतीयः । ‘तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति’ साध्यसिद्ध-
 पादश्चतुर्थः । यथोक्तम् । ‘परस्परं ननुप्यागां सार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्या-

एवं व्यवहार-
 रूपमभिप्राययोग-
 रतिः ।

याद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत' इति । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धि-
क्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सम्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया सा-
दिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धा-
भावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥ इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायायुना कचिद्व्यवहारविशेषे कंचिद्विशेषं दर्शयितुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

- १० अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभि-
योगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः
स्वामियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

- १५ अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् ।
अथ अर्थिनं प्रत्याह ।
किंच । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं, तद्विप्रकृतिं विरुद्धमायं न नयेत् न प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति । यद्वरतु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति ।

- ननु प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यग्रेवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्र-
१० कृतिं नयेदिति । उच्यते । यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषा-
समयेऽपि तथैव लेखनीयं एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथाऽनेन रूपकशतं
धृत्वा गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये वरग्रन्तं धृत्वा गृहीतमिति
न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्वीनवादी दण्ड्यः स्यादिति ।
नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदान्तरागमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं धृत्वा
१५ गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वद-
तीति । तत्र वस्त्वन्तरागमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरागमनं निषिध्यत इति न पौनरुक्त्यम् ।
एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन । " पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो
हीनवादी स वै नर " इति । हीनवादी दण्ड्यो भवति । न प्रकृतादर्थाद्वीयते । अतः प्रत्य-

धिर्नोऽर्धिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिलीर्येत्यायुपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धयसिद्धिविषयः ।
अत एव वक्ष्यति । ‘छले निरस्य मृतेन व्यवहाराच्चवेष्टुप’ इति (श्लो. १९) ।

एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहारादीयत
एव । यथाह नारदः । “ सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूम्यूणादाने शास्त्रो-
प्यर्थाग्न हीयत ” इति । अस्माकं । सर्वेष्वर्थविवादेषु, न मन्युकृतेषु, वाक्छले प्रमादा-
भिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतादर्थादीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं पर-
स्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्यूणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डोऽपि यथा प्रकृतादर्थाग्न हीयते एवं
सर्वेष्वर्थविवादेऽपि । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादर्थादीयत
इति गम्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले
हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन्न केवलं दण्डः पराजीयते च ॥ ९ ॥

‘ अभियोगमनिलीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेद्दि ’ त्यस्यापवादमाह—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वादण्डपारुष्यात्मके । साहसेषु विषयज्ञादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्यभियो-
गसंभवे स्वाभियोगमनिलीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्यत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूप-
त्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्ये शुगपब्यवहारासंभवः समानः । सत्यम् । नात्र ॥
शुगपब्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा
हि । अनेनाहं ताडितः शतो धैत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शतो वेति प्रत्यभियोगे दण्डा-
त्परत्वम् । यथाह नारदः । “ पूर्वमाक्षार्येद्यस्तु नियतं स्वात्स दोषमाक् । पश्चाद्यः सोऽप्य-
सत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुरिति ॥ यदा पुनर्द्वयोर्गुणपक्षादनादिप्रवृत्तिसत्त्वाविकदण्डनिवृत्तिः ।
“ पारुष्ये साहसे वापि शुगपरसंप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्वात्समत्तयोरिति ॥
एवं शुगपब्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान्, श्रृणादानादिषु तु निरर्थक एव ।

अधिप्रत्यर्धिनोर्विधिमुक्त्वा ससम्यस्य समापतेः कर्तव्यमाह—

उभयोः प्रतिभूर्ग्राहः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरधिप्रत्यर्धिनोः । सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताभ्यादिषु
पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य कार्यं च साधितघनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः ॥

प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्ग्राहः । ससम्येन समापतिना ।

तत्सांसमवेऽधिप्रत्यर्धिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रति-
दिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः । “ अथ चेत्यतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनसान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनमिति ॥ १० ॥

अधिप्रत्यर्धिनोर्निर्णयकार्ये ससम्येन समापतिना प्रतिभूर्ग्राह इत्युक्तम् किं तत्रिर्णयकार्यं ।
यस्मिन्प्रतिभूर्ग्राह इत्यपेक्षित आह—

निह्वे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपह्वे कृते यदाऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गी-
कारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपलापदण्डम् । अथार्थी भाव-
यितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगादभियुक्तधनाद्विगुणं धनं
दद्याद्राज्ञे । प्राङ्मन्ये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम् । तत्राप्यर्थ्यपह्ववादी प्रत्यर्थिना
भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्मन्यं कारणं वा भावयितुं न
शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्रकृतं धनं । संप्रति-
पत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानाद-
धनव्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयत्वम् । राज्ञाऽधमर्णिको दाप्य इत्यस्य ऋणादानविष-
यत्वेऽपि तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् । कथं अ-
भियोगस्य निह्वेऽभिपुक्तेन कृते यद्यभियोगी साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र
तत्र प्रतिपदोक्तमेव । चशब्दोऽवधारणे । धनं दण्डं दद्याद्राज्ञ इत्यनुवादः । अथाभियोक्ता
अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधि-
यते । अत्रापि प्राङ्मन्ये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्वयदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

‘ततोऽर्थी लेख्येऽस्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमि’ति वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं दर्शितं
तत्रापवादमाह—

साहसस्तयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विषगरादिनिमित्तं प्राणिज्यापादनादि । स्तेयं चौर्यं । पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं
वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशपः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातस्त-
स्तिन् । द्वन्द्वैक्यद्रावादिकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां दास्यां च । कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादे
दास्या मत्वविवादे । विवादयेदुत्तर दापयेत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र
विवादान्तरेषु । काल उत्तरदानकालः । इच्छयाभिप्रत्यर्थिमभ्यसमाश्रयिनी । स्मृत
उक्तः ॥ १२ ॥

देशदेशान्तरं याति सृष्टिणी परिलेढि च ।

ललाटं स्त्रियते चास्य मुखं वर्षवर्षमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो नयोऽष्टौ निर्धुजत्वपि ॥ १४ ॥

स्वभावादिकृतिं गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः ॥ परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्यायकर्मभिर्यः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विमज्य दर्शयति । देशादेशान्तरं याति न कचिदवतिष्ठते । सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ । परिलेदि जिह्वा-
दुष्टलक्षणमाह ।

प्रेण स्पर्शयति । घटयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदविन्द्वद्धितं भवति । मुखं च चैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुरत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः । शुष्यत्सगद्ददं स्खलद्यात्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु भाषत इति वाचो विकृतिः । परोक्षां वाचं प्रतिवचनदानेन न प्रपूजयति । चन्द्रधर्मा प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेलिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्मुञ्जति वकयतीत्यपि कायस्य विकृतिः ।

एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते । न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विषयेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पपञ्जयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पपञ्जयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पद्येत् ।

न चाहूतो वदेत्किंचिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

किंच । संदिग्धमर्थमधमर्णनानङ्गीकृतमेव । यः स्वतन्त्रः साधनविशेषः साधयत्यामेधादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पद्येतपलायेत, यश्चाभिपुक्तो राजा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्बदति, मोऽपि हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति नम्रप्यते । 'अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः' इति प्रस्तुतत्वाद्दीनपरिज्ञानमात्रमेव मा भूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यश्चापि शासोऽप्यर्थाच्च हीयत इत्यर्थाद्हीनत्वदर्शना-
दत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

अथ यत्र द्वावपि शुगपदमधिकारिण प्राप्तौ भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्तमकुटुम्बो देशान्तरं गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । ततो द्वावपि शुगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकारिणं प्राप्तौ तत्र कस्य कियेत्याकाक्षित आह—

साक्षिपूजयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः । साक्षिषु समवसु । साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी । न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वेव एव वदति मत्तमनेन पूर्वं प्रतिग्रहीतमुपभुक्तं च, किं तु १. रोजेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा ग्रहं दत्तमिति, अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मत्तं दत्तमिति, तत्र पूर्वपक्षोऽप्राप्यतवाऽधरीभूतसखिन् पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं

चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति । ग्राह्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते . उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानं न युक्तम् । असार्थस्य ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन । “ मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । ग्राह्यायविधिसिद्धौ ॥ जयपत्रं क्रिया भवेदि ”त्युक्त्वा । ‘ द्वयोर्विषयदोषं द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिण ’ इति वदता एतस्य च *सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्धेदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

१० अपि च । यदि विवादो व्यवहारः । स्वपणः पणनं पणस्तेन सह वर्तत इति सपणः स्यात्तदा । तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे । हीनं पराजितं पूर्वोक्तं । दण्डं, स्वकृतं च पणं राज्ञे अधिके च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्भ्राजा ।

यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाच्चहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते, अन्यस्तु न किंचित्प्रतिजानीते, तत्रापि व्यवहारः अवर्तते । तस्मिन् प्रकृते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वपणं चेति विशेषोपादानात् ।

यत्र त्वेकः शतम्, अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपणश्चेद्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहाराभयेनृपः ।

१० भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किंच । छलं प्रमादाभिहितं । निरस्य परित्यज्य । भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण । व्यवहाराभयेदन्तं नृपः । तस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि । अनुपन्यस्तमनभिहितं । हीयते हानिमुपगच्छति । व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं कर्तव्यं यथाऽर्थिप्रत्यर्थिगौ सत्यमेव वदतस्तथा सप्तम्येन ममापतिना यतितव्यं मामादिभिरुपायैः । तथा सति साक्ष्यादिनिरेपेक्षेणैव निर्णयो भवति ।

अथ सर्वथाऽपि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । ‘ भूतच्छलानुसारित्वाद्भिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं छलमिति ’ । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः, छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्षिलेख्यादिभिरव्यवहारनिर्णये कदाचिद्भूतत्वानुसरणं भवति । कदाचिद्भवति । साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

‘भूतमप्यनुपन्यसं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह’—

निहुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।^१

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेकं । सुवर्णं रजतवत्सादि । लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहुते अपजानीते तदाऽर्थिनैकदेशे हिरण्ये सास्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजतावर्थं^५ पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः । पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्तृत इति निवेपमानो, न ग्राह्यो न दापयितव्यो नृपेण ।

एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात् । अर्थिनैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरनामसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादसादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्णयः ।^{१०} एवं च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां न दोषः । तथा च गौतमो । ‘न्यायाधिगमे तर्कोऽम्बुपायस्तेनाम्बुपेत्य यथास्थानं गमयेदि’त्युक्त्वा तस्माद्ग्राजाचार्यादनिन्धावित्युपसंहरति । न चैकदेशभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते । एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनौक्तम् । ‘अनेकार्थभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी । साक्षिभिरावेदवाप्तौ लभते साधित धनमि’ति^{१५} तत्पुत्राद्युपविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतियदसिद्धवयादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न कचिदमत्यवादीति निहुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निहुवाभावादपेक्षिततर्कभावाच्च । अनेकार्थभियोगेऽपीति कात्यायनवचनं सामान्य-विषयम् । विशेषशास्त्रस्य विषयं निहुवोत्तर परिहृत्वाज्ञानोत्तरे प्रवर्तते ।

ननु ऋणादिषु विधादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाऽप्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न^{१०} सिद्ध्यतीति यदत्रा कात्यायनेनानेकार्थभियोगे साक्षिभिरैकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कृतस्त्याः । उच्यते । लिखितसर्वार्थसाधनत्वोपपन्नैः साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिक्यभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तत्सार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरसाधनमोऽस्त्येव । छलं निरसेति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टः^{२५} साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावदेव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । ‘साध्यार्थोऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितमिति’ ॥ २० ॥

ननु निहुते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिसाध्याऽनेकार्थभियोगेऽपीतीयमपि स्मृतिरेव; तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरनाधनादप्रामाण्यं कस्याच्च भवति, विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयत,^{३०} इत्यत आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादा-
दिलक्षणो न्यायो बलवान्त्वमर्थः । स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह । व्यवहारत
धर्मशास्त्रयो- इति । व्यवहाराद्बहुव्यवहारादन्यव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते । अतश्च प्रकृतो-
विरोधे । दाहरणेऽपि विषयव्यवस्यैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथा-
संभवे योज्यम् ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

- धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसाधर्मशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनी-
तिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विधक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति
स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो
पर्व सर्वत्रप्र- विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं
संगेऽपवादमाह । बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितं तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्र-
योर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव न विषयव्यवस्था नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । (मनुस्मृ.
अ. ८ श्लो. ३५०,) । न तावत् 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणे वा बहुधुतम् । आतता-
यिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं
वा मनुयुक्तं मनुयुच्छति । तथा । 'आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । (प्रकाशं वा)
जिघांसन्तं जिघांसीयाद्वा तेन प्रत्यहा भवेदि'त्याद्यर्थशास्त्रम् । 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्या-
कामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत' इत्यादि धर्मशास्त्रं, तयोर्विरोधे धर्म-
शास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावाच्च बलाबलचिन्ताऽवतरति ।
तथाहि । 'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोरुपप्यत' इत्युपक्रम्यात्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां
च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च भ्रन्धमेण न दण्डभागित्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशलेण हन् न दण्डभागित्युपपत्त्या
तत्सार्थवादाधर्ममिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि । गुर्वादीनस्तस्यावध्यानप्याततायिनो हन्या-
दिकमुताप्यानि । वाशब्दश्चवणादपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्चवणाश्च गुर्वादीनां वध्यत्व-
प्रतीतिः । नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुमन्तुवचनाच्च । 'आचार्यं च प्रवक्तारं
मातरं पितरं गुरुम् । न हिंसाद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः' इति मनुवचनाच्च । आचा-
र्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनं सार्थवद्वाच्यम् । हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्य-
शास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चनेत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरेकविषय-
मेव । यतः 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव यडेते खाततायिनः' । यथा
उद्यतासिर्विषामिश्च शपोचतकरस्तथा । आचर्येण हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । मर्यादितक्रम-
कारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः' इति सामान्येनातता-
यिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना
निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विषयेन तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मा-

दन्वदिहोदाहरणं वक्तव्यम् । उच्यते । हिरण्यमुमिलमेभ्यो मित्रलब्धिवंश यतः । अतो यतेत तत्प्राप्तवित्पर्यशास्त्रं । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रं । तयोः कचिद्विषये विरोधो भवति । यथा । चतुष्पाद्यवहारे वर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्र-लब्धिमवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्प्राप्तशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अत एव धर्मार्थसन्निपाते अर्थमाहिणः एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परा-मृश्यते ॥ २१ ॥

ततोऽर्थां लेख्येत्तद्यः प्रतिज्ञातार्थमापनमित्युक्तं, किं तत्साधनमित्यपेक्षित आह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तस्य द्विविधं मानुषं दैविकं चेति । तत्र मानर्थं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चौरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् (आचाराध्याये ३१८ श्लो.) चौरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरुपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः (साक्षिप्रकरणे ५) ।

ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शाब्देऽन्तर्भावोक्तं प्रामाण्यम् । उक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् । उच्यते । भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषैर्दुष्का स्वस्वहेतुभूतकया-प्रमाणचतुष्टयम् । दिकमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ वाऽन्तर्भवतीति प्रमाणमेव । एषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपमेवानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मानुषाभावे एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव यचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरवगमगम्यत्वान् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्वर्माधिकारिणं प्राज्ञयोरेको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते तत्र मानुष्येव प्राप्ता । तथा च कात्यायनः । 'यद्येको मानुषीं ब्रूयादस्यो ब्रूयात् दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयाद्बहु दैवीं क्रियां नृप' इति । यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं समवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यभियोगापहवे ग्रहणसाक्षिणः सन्ति; नो संख्यायां वृद्धिविशेषे वा; अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेश-विभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन । 'यद्येकदेशस्यासाऽपि क्रिया विधेय मानुषी । सा प्राप्ता न तु पूर्णाऽपि दैविकी वदतां नृणामिति' । यत्तु गूढसाहसिकानां तु प्राप्ते दिव्यैः परीक्षणमिति तदपि मानुषासंभवकृतनियमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम् । 'अरण्ये निर्जने राजावन्तर्वेदमणि साहसे । न्यासापहवने चैव दिव्या संभ-यति क्रियेति' । तदपि मानुषासंभव एव । तस्मान्मानुषाभावे एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम् । अस्य चापवादो दृश्यते । 'अक्रान्ते साहमे वादे पारुष्ये दण्डबाधिके । बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चेति' । तथा लेख्यादीनामपि कचिन्नियमो दृश्यते तथा । 'पूगत्रे-

णीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्मास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः । तथा । 'द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया । मुक्तिरेव तु शुर्वी सान्न दिव्यं न च साक्षिणः । दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिना निर्णये सति । विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । द्यूते समाप्तये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकमिति ' ॥ २२ ॥

उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलाबलविवेके चासति पूर्वपरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह—

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया । कियत इति क्रिया कार्यं । बलवति उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजयी भवति । 'पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तद्यथा, कश्चिद्ब्रह्मणेन धारणं साधयति, कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं; तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति । तथा, पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमद्वीकृतवान्; तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिशतग्रहणं बलवत् । पश्चाद्भावित्वात्पूर्वाभाधेनानुत्पत्तेः । उक्तं च । 'पूर्वाभाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सैत्सतीति ।

१५. **आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥**

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा । एकमेव क्षेत्रमन्यसाधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वसैव तद्वदिति नोत्तरस्य एवं प्रतिग्रहे क्रये च । नन्याहितस्य तदानीमस्तत्प्राप्तुनराधानमेव न संभवति । एवं कस्यापवादमाह ।

दत्तस्य च क्रीतस्य दानकुर्या नोपपद्यते तस्मादिदं वचनमनर्थकम् । उच्यते ।

२०. अस्त्येऽपि मोहात्कश्चिद्विभोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥ २३ ॥

मुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्मुक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिन्मुक्तेः कार्यान्तरमाह—

पश्यतोऽनुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्पिकी ।

परेण मुज्यमानाया धनस्य दशवार्पिकी ॥ २४ ॥

२५. परेणासंबन्धेन । मुज्यमानां भुव धनं वा । पश्यतः अनुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येति अप्रतिषेधयतः । तस्या भूमेर्विशतिवार्पिकी अप्रतिरवं विशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्पिकी हानिः ।

नन्येतदनुपपन्नम् । नक्षप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषिद्धस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् । उपभोगस्य

२६. स्वत्वेऽप्रमाणत्वात् प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् । रिक्यकयादिषु स्वत्वकारकहेतुषु अपाठाय । तथाहि । 'स्वामी रिक्यकयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विनिर्जितम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्येव स्वत्वकारणेहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । न

चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्व-
हेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतस्मिन्पा-
दयिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् ।

अपि च । 'अनागमं तु यो भुङ्क्ते न हून्यन्द्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी-
पति' इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । नचानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतत्परोक्षभोग-
विषयम् पश्यतोऽभ्युपगत इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्य-
विशेषाभिधानात् । 'नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्वा तस्मिन्नेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो
व्यवस्थितः' इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकरणाभावेन हानेरसंभवात् । न
चैतन्मन्तव्यम् । आधिप्रतिग्रहकृत्येषु पूर्वस्थाः क्रियायाः प्रावक्ष्यादपवादेन, भूविषये विंशति-
वर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्तायाः, उत्तरविषयक्रियायाः प्रावक्ष्यमनेनोच्यते ।
इति । यतस्तैःपूर्वैरपि क्रिया तत्पतो नोपपद्यते स्वमेव साधेयं देयं विक्रेयं च भवति । न चाहि-
तस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्वत्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः सूर्यते । 'अदेयं
यश्च गृण्णाति यश्च देयं प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छासौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति' ।
तथाध्यादीनां त्रयाणामपवादस्यैव श्लोकस्याधिस्त्रीमादीनामुचरैः श्लोकेऽपवादो नोपपद्यते । तस्मा-
द्भूत्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहानिः । यतः । 'उपेक्षां कुर्वन्तस्तस्य तूष्णीं-
भूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेक्षायां लिङ्गा-
भावकृता व्यवहारहानिरुक्ता न तु वस्त्वभावकृता । तथा मनुनाऽपि (अ. ८ श्लो. १४८) ।
'अजडश्चेदपौगण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्यवहारेण भोक्ता तद्वनमर्हतीति' व्यव-
हारतो भग्नो दर्शितो न वस्तुतः । व्यवहारमङ्गश्चैव । भोक्ता किल वदति 'अजडोऽयमपौगण्डो
बालोऽयमस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरयं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । यद्यस्य
स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदाहरे इति' तत्र चायं निहत्तरो भव-
तीति । एवं निहत्तरस्यापि बालवो व्यवहारो भवत्येव । 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नये-
त्तुप' (या. व. व्यव. १९) इति नियमात् ।

अथ मतम् । यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिरुक्तापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहार-
हानिश्चा भवतीति तन्निवृत्त्यै तूष्णीं न स्थानव्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न स्मार्तकालाया
भुक्तेर्हानिश्चाकारणत्वाभावात् तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्राभिधित्सायां विंशतिग्रहणमविद्य-
क्षितं स्यात् । अचोच्यते । विंशतिग्रहणमूर्ध्वपत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थम् । यथाह कात्यायनः ।
'शक्तस्य सनिधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते । विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितमिति ।
तदपि न आप्यादिभ्यः विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनापवादार्थमवात् । यथाह
कात्यायनः । 'अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्युक्तः मुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोष-
विवर्जिता । तथा । 'सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रक्षकव्या-
यायद्वर्षाणि विंशतिरिति' । एतेन धनस्य दशवर्षाणीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्या-

- न्योऽर्थो वक्तव्यः । उच्यते । भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः । तथाहि । निराक्रोशं विशतिवर्षोपमोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते, अप्रतिपेक्षलक्षणात्स्वापराधात्, अस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव । पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे ।
 ५ अनुव्रत इति वचनात् । विशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विशतिमहणात् ।

- ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्वानिरुपपन्नैव । बाढं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने यथा तदुत्पन्नपूरणनसृक्षादीनां । यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपमोगाच्चटं तत्र स्वरूपनाशादेव सत्त्वनाशः । 'अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्तृथिवीपतिरित्यनेन वचनेन निष्क्यरूपेण गणयित्वा चौरवत्तत्समद्रव्यदानं प्राप्तं हानिविशतिवार्पिकीति अपोद्यते ।
 १० राजदण्डः पुनरस्त्येव विशतेरूर्ध्वमपि । अनागमोपमोगादपवादामावाच । तस्मात्स्यामुपेक्षालक्षणत्वापराधादस्माच्च वचनाद्विशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभत इति स्थितम् । एतेन धनस्य दशवार्पिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

- १५ आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्धने जडबालधने; आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानि तैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः (अ. २ श्लो. १) । 'स्वं द्रव्यं यत्र विसंभान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
 भस्वापवादमाह । निक्षेपो नाम तस्मोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । उपनिधानमुपनिधिः । आध्या-
 १० विपु पश्यतोऽमुष्यतोऽपि भूमेर्विशतेरूर्ध्वं धनस्य दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमपि हानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात् । उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथाहि । आधेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः । सीम्नाश्विरकृततुपाङ्गारादिचिह्नैः सुसाध्यत्वा-
 दुपेक्षा संभवति । उपनिक्षेपोपनिध्योर्भुक्तेः प्रतिपिद्धत्वात् । प्रतिपेधातिक्रमोपभोगे च सोदय-
 फललामादुपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोर्यजडत्वाद्बालत्वादुपेक्षा युक्तैव । राशौ बहुकार्यव्याकुल-
 १५ त्वात् । स्त्रीणामज्ञानात् अप्रागल्भ्याच्च । श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुल-
 त्वादुपेक्षा युक्तैव । तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात् । समक्षभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहानिः ॥ २५ ॥

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्वनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

- १० आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां (श्लो. २५) । चिरकालोपमोगबलेनापहर्तारं । विवादास्पदीभूतं धनं । स्वामिने दापयेदित्यनुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न संभवति तथापि मर्यादायाः

प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथेत्यादिवक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डे-
नापहतुर्दमन न भवति बहुघनत्वेन । तदा शक्यपेक्षं घनं दापयेत् ।
यावता तस्य दण्डोपशमो भवति तावदापयेत् । दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादा-
माह ।

न्तान् दमयेदिति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं
नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः । यस्य पुनः किमपि घनं नास्ति असौ धिग्दण्डादिना
दमनीयः । तथा च मनुः (अ. ८ श्लो. १२९) । 'धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्' । वधदण्डोऽपि शरीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दशधा
दर्शितः । तथाह मनुः (अ. ८ श्लो. १२४-१२५) । 'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वाय-
भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्वरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् । उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च
पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च घनं देहस्तथैव चेति' । एतेषां यन्निमित्तापराधस्तत्रैवोपस्थादौ ।
निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागार वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं
कात्यायनेन । 'घनदानासह बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो
ब्राह्मणादृत' इति । ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मविधोगादीनि प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः ।
'कर्मविधोगविरूपापननिर्वासनाङ्ककरणादीन्यधृत्ताविति' । नारदेनापि (अ. १४ श्लो. ८-९)
'वधः सर्वस्वहरणं पुरात्रिवासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उच्चमसाहसः । अविशे-
षेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृत' इत्युक्तोक्तम् । वधादृते ब्राह्मणस्य, 'न वध ब्राह्मणोऽर्हतीति
(अ. १४ श्लो. ९-१०) । शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः
प्रयाणं गर्दभेन चेति । अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता । 'शुस्तस्ये भगः कार्यः सुरापाने
सुरापञ्चजः । स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महृण्यशिरः पुमानिति' । यत्तु 'चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्ये-
स्यापस्तम्बवचनम् । ब्राह्मणस्य, पुरात्रिवासनममये, वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति
तस्यार्थो न चक्षुरुद्धरणम् । 'अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्' 'न शरीरो ब्राह्मणे दण्ड' इत्यादि
मनुगौतमवचनविरोधात् इत्यल प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

स्वत्याव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात्
कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

२५

स्वत्वहेतुः प्रतिमहकयाविरागमः । स भोगद्वयधिको बलीयान् । स्वत्वबोधने भोगस्या-
गमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः (अ. १ श्लो. ८५) । आगमेन विमुद्धेन भोगो याति प्रमा-
णताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति । न च भोगमात्रात्स्वत्वागमः । परकी-
यस्याप्यपहारादिनोपभोगप्रसङ्गात् । अत एव 'भोग केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्कर' इति स्मर्यते (अ. १ श्लो. ८६) । अतश्च सागमो
दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं
भवति । तथा च स्मर्यते । 'सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरबोजितः । प्रत्यर्थिसंनिधानोऽपि
परिभोगोऽपि पञ्चधेति' । क्वचिन्नागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह । चिना पूर्वक्र-
मागतादिति । पूर्वेषां पित्रादीनां प्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्याद्विना

- आगमोऽभ्यधिक इति संबन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । दिना पूर्वक्रमागतमित्येतच्च स्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन । 'स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमामावात्क्रमात्रिपुरुषागतेति' । स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः । 'शताद्युर्थं पुरुष' इति श्रुतेः । अनुगमामावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमादनिश्चयामावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे वा निश्चिते अव्यभिचारा-
- १० दाक्षिसागमः स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एवानागमं तु यो भुङ्क्ते बह्व्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्युक्तम् । न चानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशाद्बह्व्यब्दशतान्यपीति अपिशब्दप्रयोगात्प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च चैतद्विध्यते । 'आदौ तु कारणं दानं मध्ये
- ११ भुक्तिस्तु सागमे'ति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतत् द्रष्टव्यम् । 'यदप्यन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति' (ना. अ. १ श्लो. ९१) । तदपि पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायाभेकवर्षान्तरैरेव पुरुषत्रयातिक्रमसंभवात् । द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगः । तथा सति । 'स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते' इति स्मृतिविरोधः । अन्येनापि यद्भुक्तमित्येतन्नान्यायेनापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यम् । किंपुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्चवणात् । यच्चोक्तं हारीतेन । 'यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति' । तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् ।
- १२ क्रमात्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यचागमः प्रमाणात्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणात्तरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणात्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्व गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वागमसंभवा-
- १३ दिति सर्वमनवधम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं; आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वत्वाऽपि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति । अयमभिसंधिः ।

स्वस्त्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याचमिव्याहारोद्धेसी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकस्तु पुनरुपादानाभिर्गर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते । ' दद्यात्कृष्णानिने पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाधं दाम्भी शिरसि दापयेदिति ' १५ आश्वलायनोऽप्याह । ' अनुमन्त्रयेत्प्राण्यभिष्टोदप्राणिकन्यां चेति ' । तत्र हिरण्ययत्नादाबुद्धकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् । त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । क्षेत्रादी पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानकयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति । तत्सहितादागमाभावात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि १० पूर्वकालागम एव बलीयानिति । अथवा । लिखितं साक्षिणी भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधमित्युक्तं, एतेषां समदाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते । ' आगमोऽभ्यधिको भोगादिना पूर्वकमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ' इति । अयमर्थः । आपे पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादभ्यधिको बलवान् । पूर्वकमागताद्भोगादिना । स पुनः पूर्वकमागतो भोगश्चतुर्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् । मध्ये तु भोगरहितादागमास्तोकभोगस- १५ हितोऽभ्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम् । ' आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका संतता या चिरन्तनीति ' ॥ २७ ॥

पश्यतोऽब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षोपभोगादूर्ध्वं फलानुमरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवदण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुदरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमप्रतिग्रहादेरिति लिखितादिमिहद्वरेत् भावयेत् । अनेन चायस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुदरेत् । किं तु अविच्छिन्नाप्रतिरघसमक्षभोगम् । १५ अनेन आगममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तृतीयोऽनागमं नापि विशिष्टं भोगमुदरेदपि तु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातमोऽगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेकव्यम् । विष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव । दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च १० द्द्वारितेन । ' आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्त- थोरपीति ' ॥ २८ ॥

अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य ग्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह—

योऽभियुक्तः परेतः सात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

- ५ यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽङ्कृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् ; यस्माच्च तस्मिन्व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम् । 'नवारुढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संतोष्यो न तं भोगो निवर्तयेदिति' ॥ २९ ॥

अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तारि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति स्थितम् । निर्णीतेऽपि व्यवहारो

- १० स्थिते च व्यवहर्तारि वा व्यवहारः कचित्पुनः प्रवर्तते कश्चिन्न प्रवर्तत इति व्यवसासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राजा । अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः । 'राज्ञा सभासदः कार्या' इत्यादिनोक्ताः । पूगाः समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्म्मपञ्जीयिनां संघाताः । यथा हेडायुकादीनां ताम्बूलिककुबिन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि ज्ञातिसंबन्धिवन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं पठितं, तत्तद्गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणां व्यवहर्तृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शन-

- १५ कार्ये । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारो पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कुदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । एवं पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति । कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारो नृपगमनं भवतीत्युक्तम् । 'कुलानि श्रेयणश्चैव पूगाश्चाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहारप्राप्यां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति' (अ. १ श्लो. ७) । तत्र च नृपगमने सौत्तरसम्येन राज्ञा पूर्वं सम्यैः सह सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदाऽसौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाऽधिकृताः सम्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलैर्व्यवहारदर्शभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तते, प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्तत इत्याह—

- १० गलोपाधिविनिर्वाचान् व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिःशुश्रूकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

चलेन बलात्कारेण, उपाधिना भयादिना, विनिर्वृत्तान्निष्पन्नान्यवहाराशिवर्तयेत् ।
तथा स्त्रीभिर्नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । अन्तरागारे गृहाम्यन्तरे, बहिर्ग्रामादिभ्यः, शत्रुभिश्च
कृतान्वयवहारान्निवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

मत्तोन्मत्तार्थव्यसनिचालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

अपि च । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्त उन्मादेन, पञ्चविधेन घातपित्तश्लेष्मसंनिपात-

ग्रहसंभवेनोपसृष्टः । आर्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्तिः

मत्तोन्मत्तादि-
मिथोजितो व्यव-
हारो न सिध्यति । तज्जनितं दुःखं तद्वान् व्यसनी । घातो व्यवहारायोग्यः । भीतोऽरातिभ्यः ।
आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः । 'पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राजा विसर्जितः । अना-

देयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृत' इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो, १०

व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनियुक्तसंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः । यत्तु

स्मरणम् । 'गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधेऽपि मिथस्तेषां व्यवहारो न

सिद्ध्यति' तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथ-

चिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् । तथाहि । 'शिष्यशिष्टिरथेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन

मन् राज्ञा शास्य' इति गौतमस्मरणात् । 'नोत्तमाङ्गे कथं च नेति' मनुस्मरणात् । यदि गुरुः १५

कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि

राशे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा भूयां पितामहोपाचेत्यादिवचनात्पितामहो-

पात्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि

नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकारिणं प्रवेशयति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥

तथा 'दुर्मिक्षे व्याधिकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतस्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हतीति' २०

स्मरणात् । दुर्मिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विद्यामानधनोऽपि याच्यमानो

न ददाति तदा दम्पत्योरपीप्यत एव व्यवहारः । तथा मत्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारा-

न्वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि । गर्भदासादीनधिकृत्य । 'यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।

दासत्वास्य विमुच्येत पुत्रमागं लभेत चेति' नारदोक्तत्वात् । तदभोचने पुत्रमागादाने च

स्वामिना सह व्यवहारः केन कार्यते । तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वदिमिर्व्यव- २५

हार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससम्पन्नेनेति 'गुरोः शिष्य' इत्यादिश्लोकस्य

तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि 'एकस्य

बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेप्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृत' इति नारदवचनम् ।

तत्रैकस्यापि । 'गणद्रव्यं हरेषस्य संविदं लह्येयश्च यः' । तथा 'एकं प्रान्तं बहूनां चे'त्यादिस-

रणादेकार्थबहुभिः सार्धं व्यवहार इष्यत एवेति । मित्रार्थेनहुमिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति १०

दृष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्यवहारो भवत्येवेति । तदन्यासां कुलस्त्रीणां

पतिषु जीवरसु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेप्यजनस्य चेति एतदपि प्रेप्य-

जनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वाम्यवहारोऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्यव्यवहारसुक्त्वा इदानीं परावर्त्यद्रव्यमाह—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेद्भिन्नैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौलिकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्मावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः ।

असत्यवादित्वात् । अधिममस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरने-
परावर्त्यद्रव्यं । नोक्ता । अथ च कालावधिं वक्ष्यति । 'शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाह-

तम् । अर्याक्संपरसरत्स्वामी हरेत् परतो नृप' इति । मनुना पुनः संवत्सरप्रथमवधित्वेन

निर्दिष्टम् । 'प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा व्यब्धं निधापयेत् । अर्वाक् व्यब्धाद्वरेत्स्वामी परतो

नृपतिर्हरेदिति' (अ. ८ श्लो. ३०) । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्स-

रादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किञ्चि-

द्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह । 'आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगता-

न्नपः । दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुसरन्निति' (अ. ८ श्लो. ३३) । तत्र प्रथमे वर्षे

कृत्स्नमेव दद्यात् । द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं, चतुर्थ्यादिषु पष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं

दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगन्ने दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशम-

धिगन्ने दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह गौतमः । 'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा

रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशो राज्ञः शेषमिति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । 'राज्ञो

व्यब्धं निधापयेदिति' स्मरणात् । 'हरेत् परतो नृप' इत्येतदपि स्वामिन्यनागते व्यब्धादूर्ध्वं

व्ययीकरणाभ्यनुज्ञा । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राज्ञा स्वांशमथर्तय

तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति 'पणानेकशफे दद्यादि'त्यादिना ३३

रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्वाधिगमे विधिमुक्त्वा, अपुनः भूमौ चिरनिखातस्य

सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यसाधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विज्ञेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्टांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्म-

णस्तु विद्वान् धृताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव

निधिप्राप्तो । गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण ॥ राजविद्वद्ब्राह्मणव्य-

तिरित्येन अपिद्वद्ब्राह्मणस्यधियादिना, निधौ लब्धे, राजा पष्टांशमधिगमे दत्त्वा शेषं निधिं

स्वयमेवाहरेत् । यथाह यस्मिन् । 'आप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेत् पष्टमंशमधि-

गन्ने दद्यादिति । 'गौतमोऽपि । 'निध्विधिगमो राजधनं भवति । न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य अत्रा-
क्षणोऽप्याख्याता पृथगंशं लभेतेत्येक' इति । अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ
विज्ञातश्च राज्ञोऽप्यनिवेदितविज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञेन निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा
स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्यतेपक्षया । अथ निधेरपि सामान्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः
स्वत्वं भावयति तदा तस्यै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वाञ्छं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ५
(अ. ८ सो. ३५) 'ममायमिति यो ब्रूयाच्चिधिं सत्येन मानवः । तस्माददीत पद्भागं राजा
द्वादशमेव वे'ति । अंशविकल्पस्तु घर्णकालापेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्भिः समामोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरैर्हृतं द्रव्यं, चौरैभ्यो विजित्य, जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्यै १०
चौरहृतं प्रत्याह । राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं
तस्य किल्बिषमामोति । तस्य चौरस्य च । यथाह मनुः (अ. ८ सो. ४०) । 'दातव्यं सर्ववर्णैभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिष-
मिति' । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपयुक्ते तदा चौरस्य किल्बिषमामोति । अथ चौरहृतमुपे-
क्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहृतं तदा १५
तापद्धनं स्वकोशादह्यात् । यथाह गौतमः । 'चौरहृतमदजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा
दद्यादिति' । कृष्णद्वैपायनोऽपि । 'प्रत्याहृतं न शक्तस्तु धनं चौरहृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि
देयं स्यादशक्तेन महीक्षितेति' ॥ ३६ ॥ इति असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणासाधारणरूपी व्यवहारमातृकामभिभाषाधुनाधादशानां व्यवहारपदानामाचवृणादानपदं १०
दर्शयति । 'अशीति भागो वृद्धिः सा'दित्यादिना 'मोच्य आधित्तदुत्पन्ने
प्रविष्टे द्विगुणे धनं' इत्येवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सप्तविधम् । ईदृशमूर्धं
देयं, ईदृशमेदेयं, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन् समये देयं, अनेन प्रकारेण
देयं, मित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च
नारदेन स्पष्टीकृतम् । 'ऋणं देयमेदेयं च येन यच्च यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्च ऋणादा- २५
नमिति स्मृतमिति' (अ. १ सो. १) । तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह । तत्पूर्वकरवादि-
तरेषाम् ॥

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं । बन्धकं विश्वसारथं यदापीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह १०

सवन्धकेप्रयोगे
अशीतिभागो
शुद्धिः ।

वर्तत इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतिभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे । वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेष्वधर्म्ये द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं मासिमासीत्येव । द्वौ वा

- “प्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन् वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयत’ इति (व्या. सू. ५-१-४७) । ‘संख्याया अतिशदन्तायाः कन्’ (५-१-२२) । ‘तदन्तविधि’श्च (१-१-७२) अत्र द्रष्टव्यः । ‘वृद्धेर्वृद्धिश्चकृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्वात्कायिका फायकर्मणा ।’ इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विमज्य प्रति-
१० दिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन (अ. १ श्लो. १०-१०४) ‘कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शालेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधे’त्युक्तम् । ‘कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं सवन्ती या शुद्धिः सा कालिका मता । शुद्धिः सा कारिता नामाधर्मणेन स्वयंकृता । शूद्रेऽपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति’ ॥ ३७ ॥

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

- ११ कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः । ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलामार्धमतिगहनं प्राणघनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च सामुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति । ‘कान्तारोग्भ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतं उत्तमर्ण आदयात् । मूलनाशस्तपि गङ्कितत्वादिति’ ॥

दद्युर्वा स्वकर्ता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

- १२ सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधर्मणाः अवन्धके सवन्धके वा स्वश्रुतां साम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । यथाह नारदः (अ. १ श्लो. १०८) । ‘न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्वादनाकारिता कचिद् । अनाकारितमभ्यु-
१३ र्ध्वं यत्सराधाद्विपर्यत’ इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् । ‘यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संयत्सरात्तस्य तद्वर्नं
१४ वृद्धिमाभ्यादिति’ । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवो-
क्तम् । ‘श्रुतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मागययात्तस्य तद्वर्नं वृद्धिमाभ्या-
१५ दिति’ । यः पुनः स्वदेने स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचितकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह । ‘स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यायाचिनः कचिद् । तं ततोऽ-
१६ वारितां वृद्धिंमनिच्छन्तं च दापयेदिति’ । अनाकारितशूद्रेऽप्युदाहो नारदेनोक्तः । ‘पण्यमूल्यं
१७ भूमीर्नामो दण्डो यम प्रकल्पितः । धृषादानाश्रिकपणा यर्षन्ते नातिवशिता’ इति । अयिप-
क्षिना अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह पशुस्त्रीणां संततिरेवं वृद्धिः—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ।

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य क्रियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह—

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्ट-
रसादीनां वृद्धिः । गुणा वृद्धिः । परा जातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथास- १०
वृद्धयं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन ॥ 'रसस्य त्रैगु-
ण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं, धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च ।
सुला घृतं त्रितयमष्टगुणमिति' । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम् ।
'धान्ये शदे लवे वासे नातिक्रामति पञ्चतामिति' (अ. ८ श्लो. १५१) । शदः क्षेत्रफलं
पुष्पमूलफलादि । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः । याहो बलीवदतुरगादिः । धान्यशदलववास- १५
विषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतायशेन दुर्मिक्षादिकालयशेन च
व्यवस्था द्रष्टव्या ।

एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च येदित्यव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मि-
न्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यातिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृत्प्रयो-
गेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिमंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णे देयस्य द्वैगुण्यसंभवात्पूर्वाहृतवृद्ध्या १०
सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते एव । यथाह मनुः । 'कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति'
(अ. ८ श्लो. १५१) । सकृदाहतेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं, तस्य
वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहतेति पाठे तु शनैः शनैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिमंवत्सरं वाऽधमर्णादाहता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौत- १५
मेनाप्युक्तम् । 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगसेति' । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे
द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो
दर्शितः ॥ ३९ ॥

क्रणप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते—

प्रपन्नं साध्यवद्यर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यथ तद्धनम् ॥ ४० ॥

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं । साध्यादिभिर्माषितं वा । साध्यवन्त्याहारं धर्मादिभिरुपा-
येरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः । (अ.

८ स्तो. ४९) । ' धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं प्रथमेन बलेन चेति ' । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेख्याधुपायेन । छलेन उत्सवादिब्याजेन भूषणादिग्रहणेन । अचरितेन अमोजनेन । पञ्चमे-
नोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना । उपचार्यै प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कु-

र्यादिति ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न चाच्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन । ' पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वर्णिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थोत्स हीयेत तत्समं चाभ्यासमिति ' । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साधयमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण । धनिने तद्वर्णं
१० दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः । ' राजा तु स्वामिने विप्रं सान्धेयैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत् । रिक्थिनं मुहदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति ' । साधयमानो नृपं गच्छेदित्येतत् स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं च बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बहुपूतमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञ्यपेक्षित आह—

गृहीतालुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

१५ दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेण अधमर्णिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन्नाज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह—

१० राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तायैव सुत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थत्वासाधितादृशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य

स्वायर्थं ३५५-

शतम् ।

१५ पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं मागमुत्तमर्णाद्राज्ञा भृत्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थवर्णने तु दण्डविभागो दर्शितो ' निहये मापितो दद्यादि'त्यादिना ॥ ४२ ॥

उत्तममधमर्णिकं प्रत्युक्तं । अपुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शून्यर्थापो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

१० ब्राह्मणादिउत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्म कारयेत् सजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कृतुम्भाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः

निर्धनाधर्मान-
कविपदे । शनैः यथोदयं यथासंगवमृण दाप्यः । अत्र च हीनजातिग्रहणं समजाते-
रप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् ।
प्राक्षणग्रहणं च श्रेष्ठजातेरुपलक्षणं अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः
शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम् । (अ. ८ स्तो. १७७) ' कर्म-
णापि समं कुर्याद्वनिकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति ' । उत्तमर्णेन च
समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्बर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किंच । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोमाद्यदि न गृह्णाति
मध्यस्थस्थापि- तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्थापनादूर्ध्वं न १०
त न बर्धते । बर्धते । अत्र स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्बर्धत एव ॥ ४४ ॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तैः कुटुम्भार्थं यदणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विविधनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

कुटुम्भार्थं कृत- अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्भार्थमेकैकेन वा यदणं कृतं तदणं कुटुम्बी दद्यात् । १५
यदणं देयम् । तस्मिन्प्रेते प्रोषिते वा तद्विविधनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्यते कुटुम्भार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योषिद्वार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण १०
अदेयमृणम् । कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्भार्थाद्वत्
इति सर्वविशेषणम् । अतश्च कुटुम्भार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना
देयम् । तदभावे तद्वायहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामद्युतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

एथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं । कामकृतं स्त्रीव्यसननिर्वृत्तं । द्यूते पराजयनिर्वृत्तं । दण्डशुल्क-
योर्वशिष्टं वृथादानं धूर्तबन्दिमहादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् । ' धूर्ते बन्दिनि महे च कुर्वेद्ये
कितये शठे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति ' आरणात् । एतदृणं पित्रा कृतं

पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । यत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टमहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । 'दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमित्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् । 'मघशुल्कघृतकामदण्डा पुत्रान्नाप्यावेहेयुरिति' । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

५ न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्भृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रजकः । व्याधो मृगयुः । एतेषां योषिर्निर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं । यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं

स्त्रीकृतऋणदानं ।

१० तदाश्रया योषिर्दधीना । यस्माद्भृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्वेऽपि ये योषि-
दधीनजीवनास्तैऽपि योषिःकृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

१५ मुमुर्षुणा प्रयत्नता वा पत्या निशुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया भ्रूणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् ।

प्रतिपन्नमृणं देयम् ।

यच्च स्वयमेव कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि भ्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् । संदेहामावात् । उच्यते । 'भार्या पुत्रश्च दासश्च भ्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्वनमिति' वचनाभिर्जनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्क्यामि-

१० दमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन ख्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । 'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतं' मित्येतयोरेववादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

१५ पुनरपि यदृणं दातव्यं, यत्र च काले दातव्यं तन्नित्यमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निहवे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽचिन्तितसनीयव्याप्यापमिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमास्यापने पुत्रेण पौत्रेण वा विनृषणामावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं

१० देयम् ।

तत्र क्रमोऽप्ययमेव विप्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निहवे कृते अर्धिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्यथः ।

अत्र पितरि श्रोषित इत्येतावदुक्तम् । कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । 'नार्वाक्संवत्स-
रार्द्धिस्तापितरि श्रोषिते सुतः । ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे आतर्यथाऽपि वेति' (अ. १ श्लो.
१४) । प्रेतोऽप्यप्रासव्यवहारकालो न दद्यात् । आप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् । स च कालस्तेनैव
दर्शितः (अ. १ श्लो. ३५-३६) । 'गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आश्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आपो-
दशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति शन्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत' इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं
बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथाऽपि नर्णमागमवति । यथाऽह (अ. १ श्लो. ३१) । 'अप्राप्तव्यवहारश्चे-
त्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णमाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं शुणवयःकृतमिति । तथा आपो-
धाहाननिषेधश्च कृत्यते । 'अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती । विषमस्याश्च नासेष्या न
चैतानाहयेन्नृप' इति । तस्मात् । 'अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणापिता
मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेदिति' । पुत्रेण व्यवहारशक्त्या जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् ।
आद्ये तु बालस्याप्यधिकारः । 'न प्रसाभिव्याहरेदन्वत्र स्वयानिनयनारिति' गौतमस्मरणात् ।

पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण ऋणं दद्याः । अविभ-
क्ताश्चेत्संभूयसमुत्पद्यमानेन शुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानमूत एव वा दद्यादिति गम्यते ।
यथाह नारदः । 'अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्यांस्ततः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्ता-
वद्वहते धुरमिति' । अत्र च पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं । तथाऽपि पुत्रेण, यथा पिता सप्त-
द्विकं ददाति तथैव ऋणं देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवग-
न्तव्यः । 'ऋणमात्मीयवपिर्द्वयं देयं पुत्रैर्विभाषितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य स्थिति'
वृद्धरूपतियचनात् । अत्र विभाषितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभाषितमित्यत्र साक्षिग्रहणं
प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्वृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रसादेयमगृहीतप-
नस । एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते ॥ ५० ॥

ऋणापाकरणे ऋणी तरपुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च समवाये क्रमोऽपि
दर्शितः । इदानीं क्रमस्तरसमवाये च क्रममाह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योपिद्वाहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य कथादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । विभागद्वारेण रिक्थं
गृह्णातीति रिक्थग्राहः । स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति । यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण
गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भार्यं गृह्णातीति योपिद्वाहः ।

स तथैव दाप्यः । यो यदीया योषितं गृह्णाति ॥ तत्कृतमृणं दाप्यः ।

ऋणदानाधिका-
रिणाक्रममाह ।

योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्देदेन निर्देशः । पुत्रश्चान-

न्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः । अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितं मानृषि-
तुसंबन्धिद्रव्यं येषासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः । पुत्रहीनस्य

रिक्थिनः ऋणं दाप्य इति संबन्धः ।

पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । यत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्ववशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । 'दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमित्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् । 'मघशुल्कशूतकामदण्डो पुत्राग्राह्यावे-
हेयुरिति' । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

५ न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकन्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रजकः । व्याधो

मृगशुः । एतेषां योषिर्द्विर्यदृणं कृतं तत्पतिमिदं । यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीविनं

स्त्रीकृतऋणदानं ।

१० तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषि-
दधीनजीवनास्तेऽपि योषिकृतमृणं दधुरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

१५ सुमूर्तुणा प्रयत्सता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च

पत्या सह भार्याया ऋणं कृतं तदपि मर्त्रमावे भार्याया अपुत्रया देयम् ।
प्रतिपन्नमृणं देयम् ।

यच्च स्वयमेव कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि प्रयं स्त्रिया देयमिति

न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते । 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य तद्वनमिति' वचनाभिधानत्वेन प्रतिपन्नादिप्यदानाशङ्कायामि-

२० दमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन रुयादीनां निर्धनत्वमभिधीयते ।

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यरस्त्री दातुमर्हतीत्ये-

तत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्त्र्य प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । 'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या

वा सह यत्कृतं' मित्येतयोपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह

कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

२५ पुनरपि मृदृणं दातव्यं, यत्र च काले दातव्यं तत्रितयमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिमुखेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिमावितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेनं गतोऽचिच्छिन्नीयव्याप्यायमिभूतो वा तदा

तत्कृतमृणमास्याग्ने पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च ।

तत्र ऋणोऽप्ययमेव पित्रमात्रेण पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा

निह्वे कृते अर्धिना साक्ष्यादिभिर्मावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः ।

१ मघशुल्कशूतकामदण्डान् इति पाठः । २ फ-पुत्राग्राभिर्भवेयुः ।

घर्णमुद्धतम् । दधुः पैतामहं पौत्रास्तत्तुर्थाच्चिबर्तत' इति सर्वं निरवधम् । यद्वा । योषिद्वाहामधे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योषिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति रिक्थ-
शब्देन योषिदेवोच्यते । 'सैव चास्य धनं स्मृतमि'ति स्मरणात् । 'यो यस्य हरते दारान् स
तस्य हरते धनमिति' च ।

ननु योषिद्वाहामधे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् । उभयस-
ङ्गाये न कश्चिदाप्य इति । नैप दोषः । अन्तिमसौरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूमाहिणः सप्रधनस्त्री-
हारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः, पुत्राभावे ॥ निर्धननिरपत्ययोषिद्वाहो दाप्य इति । एतदेवोक्तं
नारदेन (अ. श्लो. २३) । 'धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरते । पुत्रोऽसतोः स्त्रीध-
निनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरे'ति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरते स ऋणभाक् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः । स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्त्री स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनो-
सतोः पुत्र एव ऋणभाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋण-
भाक् पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इति विवे-
क्षायां उत्तमर्णस्य दाप्यास्तदभावे तत्पुत्रादिः तत्पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते ।
पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादि-
स्तस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथा च नारदेन (अ. १ श्लो. ११२-११३) । 'ब्राह्मणस्य तु
यद्द्वयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् । निर्धनेत्सकुल्येषु तदभावे स्वबन्धुष्वित्य' भिहितम् । 'यद्वा
तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिशान्धवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेभ्यस्तस्यप्यु निक्षिपे-
दिति' ॥ ५१ ॥

अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगादन्वदपि प्रतिषेधति ।

३०

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

भ्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

प्रतिपुत्रो भावः प्रातिभाव्यं । भ्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चायिभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागा-
त्प्राक्प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं
साधारणधनत्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात्
ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्परानु-
मत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं परस्परानुमति-
व्यतिरेकेणापि भवति ।

ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणा-
नर्थक्यात् । विभागाभावश्चापस्तम्बेन दर्शितः । 'जायामत्योर्न विभागो विद्यत' इति । सत्यम् ।
श्रौतस्मार्तमिसापेक्षे कर्मसु तत्कलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि ।
जायामत्योर्न विद्यते इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् । पाणिग्रहणादि

एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव । रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । 'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति' । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते । 'न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तापदिश्यते' इति स्मरणात् । तद्वृणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्त-
 १० त्वात् । अनन्याधितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात् । संभवे च रिक्थग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राही ऋणं दाप्य इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभवति । स्त्रीबान्धवधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थग्राह्याभावात् । तथा च 'स्त्रीवादीनमुक्रम्य भर्तव्यास्तु निरंशका' इति वक्ष्यति (व्य. अ. सो. १४०) ।
 ११ तथा 'सर्वणांपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेतेकैवामिति' गौतमस्मरणात् । अतश्च स्त्रीवादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सर्वणांपुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः ।

योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णापाकरणा-
 धिकारी भवत्येव । योषिद्ग्राहो यश्चतसृणां स्त्रीरिणीनामन्तिमां गृह्णाति यश्च पुनर्मुखां तिसृणां
 प्रथमाम् । यथाह नारदः (अ. १२ सो. ४५-५३) । 'परपूर्वाः स्त्रिय-
 परपूर्वादिस्त्री-
 १२ स्त्रय्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूत्स्त्रिविधा तासां स्वर्यारणां तु
 चतुर्विधा । कन्यैवाश्रयतयोनिर्वा पाणिग्रहणद्वयिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम
 पुनः संस्कारकर्मणा । देशधर्मान्वेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहस्यज्ज्येष्ठा सा द्वितीया
 प्रकीर्तिता । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नमभिचार । असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सव-
 र्णाय सविण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता । भीमसूताऽप्रसूता या पत्यापेय तु जीयति । कामा-
 १३ स्तामाश्रयेदयं प्रथमा स्वर्यरिणी तु सा । कौमारं पतिमुत्सृज्य या स्वयं पुरुषं श्रिता । पुनः
 पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता । भूते भर्तुरे तु प्राप्तान्देवरादीनपास या । उपगच्छे-
 त्यरं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाद्धनकीता भुविपासातुरा च या । तवाहमित्यु-
 पगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता । अन्तिमा स्त्रीरिणीनां या प्रथमा च पुनर्मुखाम् । ऋणं तयोः
 पतिकृतं दद्यात्तामुपाधित' इति । तदन्वोऽपि योषिद्ग्राह ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः
 १४ (अ. १ सो. २१) । 'या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या याऽन्यमाश्रयेत् । सोऽन्या दद्याद्वर्णं
 मर्तुर्गृह्येद्वा तथैव ताम्' । यदुधेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना । यदुधेनैति यावत् ।
 तथा 'अधनस्य धपुत्रस्य गृहस्थोऽपि यः गम्यम् । ऋणं धोदुः स भजते सैव चाप्य धनं स्मृतमिति'
 (अ. १ सो. २२) ।

पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याधितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थग्राहोऽप्यन्यग्रहणयोग्यमेव
 १५ ऋणापाकरणेऽधिकारो नाप्यन्यग्रहणादेरित्येवमर्थम् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य
 प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा ऋणं दाप्याः नान्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणा-
 भावेऽपि दाप्याभिर्युक्तम् । यथाह नारदः (अ. १ सो. ४) । 'क्रमादप्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्य-

व्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यात् वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्राति-
माव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ पौत्रपौत्रौ च प्रातिमाव्यायातं
अप्रातिमाव्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतघनौ न दाप्याविति । यदपि ऋणम् । 'खादको
वित्तहीनः स्याद्वृद्धको वित्तवान्यदि । गूलं तस्य भवेदह्यं न वृद्धिं दातुमर्हतीति' । तदपि
लभकः प्रतिभूः खादकोऽधमर्णः । लभको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण गूलमेव दातव्यं न
वृद्धिरिति ध्यास्त्येयम् ।

यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि
तत्सादेव बन्धकात् प्रातिमाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः । 'गृहीत्वा बन्धकं
यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा घनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदह्यं सुत' इति । दर्शनग्रहणं
प्रत्ययसौपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्नेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह—

भहवः स्युर्येदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभूवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथावचि ॥ ५५ ॥

यथेकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभूयः स्युस्तर्धं संविमज्य स्वांशेन दद्युः । एक-
च्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्वाधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एक-
प्रतिभूवामनेक-च्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तस्या दाने प्रतिभू-
वोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः । यदे दर्शने प्रत्यये च तथैकच्छायाश्रितेषु
प्रतिभूषु तत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथावचि यथाक्रमं अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षायां स्वार्थं
यः प्राथयेत स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिदेशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च
संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिं दाप्यः ।
यथाह कात्यायनः । 'एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । श्रोपिते तत्सुतः सर्वं
पित्रंशं ॥ मृते सममिति' ॥ ५५ ॥

प्रातिमाव्ये ऋणदानविधियुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्भव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं यत्तु धनिनो दा-
पितो न पुनर्द्विगुण्यलोमेन स्वयमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः । 'यं चार्थं
ऋणिकैः प्रतिभू-प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति' ।
यः द्विगुणं दातव्यम् ।
ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभूवस्तद्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषम-
नपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसाधार्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् ।

ननु इदं प्रतिभूवचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमावाधेनाप्युप-
पद्यते । यथा जातेष्विधानां शुचित्वानाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुसीमां सद्यः

सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति । हि यस्मात्प्राणिग्रहणादारम्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते ।
जायापती अभिमादधीयातामिति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाभिसाध्येषु कर्मसु सहा-
धिकारः । तथा कर्म सार्तं विवाहामावित्यादिसरणाद्विवाहसिद्धाभिसाध्येष्वपि कर्मसु सहा-
धिकार एव । अतश्चोभयविधाभिनिरेपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते ।
तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते । 'दिविज्योतिरजरमारभेता'मित्यादि ।
येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञयाऽ-
नुष्ठितानां फलेष्वपि ।

ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् । द्रव्यपरिग्रहेषु च । न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने
स्तेयमुपदिशन्तीति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पठ्या दर्शितमनेन । न पुनर्विभागभावः यस्मा-
द्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्या तत्र कारणमुक्तम् । भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथि-
भोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्यायामपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति ।
अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया ।
यथा वक्ष्यति । 'यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिका' इति (व्य.अ.श्लो११५) ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाष्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य मुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाष्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदाद्विधा भिद्यते ।
यथा : दर्शने दर्शनपेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्र-
प्रातिभाष्यं वि-
विधम् ।
त्ययेनास धनं प्रयच्छ नायं त्वां वक्षयिष्यते । यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयं उर्वरा
प्रायभूरस्य ग्रामवरो वाऽस्तीति । दाने यथयं न ददाति तदानीमहमेव दास्या-
मीति प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं संबन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिमुखौ । वितथे
अन्यथामये अदर्शने विश्वाससम्भितो च । दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमणस्य । इतरस्य
दानप्रतिमुखः मुता अपि दाप्याः । वितथ इत्येव शाल्येन निर्धनत्वेन वाऽधमणं प्रतिकुर्वति
इतरस्य मुता अपीति वदता पूर्वयोः मुता न दाप्या इत्युक्तम् । मुता इति वदता न पौत्रा
५५ दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाष्यायातं पैतृक-
मृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः ।
दर्शनप्रतिभूः ते च मृतमेव दद्युर्न श्रुदिम् । 'ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाष्यागतं सुतः ।
उपैक्यं न देयम् ।
रामं दद्यात्समुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः' इति व्यासवचनात् । प्रातिभा-

व्यन्मतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यात्तृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्राति-
माव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ च प्रातिमाव्यायातं
अप्रातिमाव्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतघनौ न दाप्याविति । यदपि ऋणम् । 'खादको
वित्तहीनः साक्षप्रको वित्तवान्दि । मूलं तस्य भवेद्वयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति' । तदपि
लभकः प्रतिभूः खादकोऽधमर्णः । लभको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न
वृद्धिरिति व्याख्येयम् ।

यद्य दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषां बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि
तस्मादेव बन्धकात् प्रातिमाव्यायातमृणं दधुरेव । यथाह कात्यायनः । 'गृहीत्वा बन्धकं
यद्य दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा घनात्तस्मादाप्यः साक्षार्ण्यं मुत' इति । दर्शनमहणं
प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्ननेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह—

भहवः स्युर्येदि स्वांशैर्दधुः प्रतिभूवो घनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेपु धनिकस्य यथावृचि ॥ ५५ ॥

यथेकस्मिन्प्रयोगे द्वौ यद्यहो वा प्रतिभूवः स्युस्तर्दणं संविमज्ज स्वांशेन दधुः । एक-
च्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकसाधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एक-
प्रतिभूषामनेक-च्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभू-
षोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तथैकच्छायाश्रितेषु
प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथावृचि यथाकामं अतश्च धनिको विचाद्यपेक्षायां स्वार्थं
यः प्रार्थयते ॥ एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिदेशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च
संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कसिश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिर्कं दाप्यः ।
यथाह कात्यायनः । 'एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो वस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं
पित्रंशं तु मृते सममिति' ॥ ५५ ॥

प्रातिभाव्ये ऋणदानविधिसुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य सन्नवेत् ॥ ५६ ॥

यद्रव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दा-
पितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः । 'यं चार्थं
अृणिकैःप्रतिभू-प्रतिभूर्दद्यान्निकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति' ।
वःद्विगुण दातव्यम् । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभूवस्तद्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषम-
नपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् ।

ननु इदं प्रतिभूवचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वोक्तकालकलकक्रमाधेनाप्युप-
पत्ते । यथा जातेऽभिधानं शुचित्वाभाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे यशुशीर्षां सद्यः

सन्तत्यमावाभ्युदयदानमेव प्राप्नोतीति । तदसत् । वसदानहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधान-इदं वचनमनर्थकं सात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि च सन्तत्यमावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिमूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संपद्यते तदा सन्ततिरेव संभवत्येव । यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास-
 ५० तीति न किंचिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिमुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । न च प्रीति-
 दत्तस्य याचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति । यथाह । ‘प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्वर्धते न त्वयाचितम् । याच्य-
 मानमदत्तं चेद्वर्धते पक्षकं शतमिति ’ । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनाद-
 १० प्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं
 १० यचनारम्भसामर्थ्यादिति सुसूक्तम् ॥ ५६ ॥

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपशूनादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्याख्यात
 १० एव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्व्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह
 कालविशेषमनपेक्ष्य सृष्टो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे काले
 अधमर्णे दर्शयितुमसमर्थः तदा तद्व्येपणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि तं दर्शयति
 तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः । ‘नष्टस्यान्येपणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ
 दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूमेवेत् । काले व्यतीति प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दाप-
 १० येत्तसु प्रेते चैव विधिः स्मृतः’ इति कात्यायनवचनात् । लक्षकविशेषनिपेक्षश्च तेनैवोक्तः ।
 ‘न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न फयित् ।
 नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रमजिता नराः । न
 शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः । नावि-
 ज्ञातो महीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीतिः’ । संदिग्धोऽभिज्ञः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकप्र-
 १० णचारिणः । इति प्रतिभूविधिः ।

धनप्रयोगे विश्वासहेतुं द्वौ प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः । ‘विसम्भहेतुं द्वावत्र प्रतिभूरा-
 धिरेव चेति’ । तत्र प्रतिभूरुपितः । इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्यो-

परि विश्वासाधर्मधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । स च द्विविधः ।

आधिभिधिः । कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः । गोप्यो भोग्यश्च ।

१० यथाह नारदः । ‘अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालेऽपनेयश्च यावदेयो-
 चतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यतथैव चेति’ । कृते काले आधानकाल एवा-

मुष्मिन्काले दीप्तोत्पदादौ मयाज्यमाधिमोक्तव्योऽन्यथा तथैवाधिमोक्तव्यमिति ।

आधिनेयः । एवं निरूपिते काले अपनेयः आत्मप्रमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः । देयं

दानं देयमनतिक्रम्य यावदेयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावदेयमुद्यतो यावदेयोद्यतः
गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः ॥ ५७ ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोक्ष्यते ५
तदा नश्यति । अधमर्णस्य धनं प्रयोज्यः खं भवति । कालकृतः । आधि-
स्थाने चतुर्विध-
स्थापेतिशेषमाह । साध्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत्
द्वैगुण्यात् प्रागुक्तं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्मात्सौ फलभोग्यः । क्षेत्रा-
रामादिः । स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमेण नाश
उक्तः काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभाव उक्तः । फलभोग्यो न
नश्यतीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण
निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम् । बृहस्पतिवचनात् । हिरण्ये
द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धन
दत्त्वा ऋणी बन्धमवामुयादिति ।

बन्धाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनि- १५
नश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्यादेरभावात्, मनुवचनविरोधाच्च । (अ. ८ स्तो. १४३) । 'न चाधेः
कालसंरोधाग्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः' इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेन निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति न च विक्रयः ।
एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधादधिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते । आधीकरणमेव
लोके सोपाधिकः स्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिसीकारश्च सोपाधिकः स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र १०
धनद्वैगुण्ये, निरूपितकाले प्राप्ते च, द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी
स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वरं भवति । न च मनुवचनविरोधः । यतः । (अ. ८ स्तो.
१४३) । 'न त्वेवाधौ सोपकारं कौसीदीं वृद्धिमामुयादिति' भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते, 'न चाधेः
कालसंरोधाग्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः' इति । भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रय-
निषेधेन यतिनः स्वत्वं न भवति । इहाभ्युक्तम् । फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु १५
पृथगारब्धं मनुना । (अ. ८ स्तो. १४४) । 'न भोक्तव्यो नलदाधिर्मुञ्चानो वृद्धिमुत्सृजेदिति' ।
इहापि वक्ष्यते । 'भोग्याधिमो नो वृद्धिरिति' । आधिः प्रणश्येद्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्यु-
च्यते । इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिमोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च देवराजकृताद्वे ॥ ५९ ॥

किं च गोप्याधेऽप्राप्तकृताहारेणभोगेन न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यापि वृद्धिर्हा-
तव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारे उपकारकाणि बलीवर्दताम्रकटाहादी

गोप्याधेर्भोगे
वृद्धिर्न ।

भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति
संबन्धः । नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः ।

तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपमुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या ।

भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्हातव्या । विनष्टः आत्यन्तिकं
नाशं प्राप्नोति सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते ।

आधिनाशे ।

यदा न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूलनाशः स्वादैवराजकृतादृत' इति

नारदवचनात् । दैवराजकृतादृते । दैवमध्युदकदेशोपप्लवादि । दैवकृतादिनाशाद्विना । तथा

स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दात-

व्यम् ।

अधमर्णेनाप्यन्तरं वा । यथाऽह । 'स्रोतसापहते क्षेत्रे राजा चैवापहा-

१० रिते । आधिरन्योऽयं कर्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति । तत्र स्रोतसापहते इति दैवकृतोप-
लक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनमागवा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अपि च । आधेर्मौल्यस गोप्यस च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः न साक्षिले-

११ ल्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाऽह नारदः । 'आधेस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरसोमयस्मापि भोगो यद्यसि नान्ययेति । अस्य च कलं 'आधौ प्रति-

आधिसिद्धिः ।

ग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तेरिति । स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा बलवती । स्वीकार-

रहिता तु पूर्वाऽपि न बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारताम्-

विश्रुत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तां गतस्तदाऽधिरन्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा देयम् ।

१२ रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति यदताऽऽधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विशुणे इत्यस्वापवादमाह—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यद्वारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनचरितं । चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं

१३ वा कृतम् । एतदुक्तं भवति । धनिनः सच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेना-

ल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽधमर्णस्य सच्छाशयत्वेनाल्पमूल्याधि

द्विगुणे धने

आधिर्नरक्षणीय-

स्वाराजः ।

गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाऽधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्वन्न न्यो वृद्ध्या सह

दापयेत् । अयमाशयः । एवं रूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति ।

किं तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा, सत्यद्वारकृतं । करणं कारः ।

१४ भावे धम् । सत्यम् कारः सत्यद्वारः । 'करे मत्यागदयेति' मुग् (व्या. सू. ६-३-७०)

सत्यद्वारेण कृतं मत्यद्वारकृतम् । अयमभिप्रायः । यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं परिभाषितं

'द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश' इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।

अन्योऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकं । चरित्रसन्धेन गङ्गास्नानादिहोत्रादि-
जनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद्व्यमात्मसात्कृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणीभूतं
दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति । कयविकयादिव्यवस्था-
निर्याहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् । तत्रापि येनाङ्गुली-
यकावर्पितं स एव चेष्टव्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् । इतरश्रेष्ठव्यवस्थातिवर्ती तदा तदे-
वाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किं च धनदानेनाधिमोक्षणाथोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः ।
अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चौरवद्गुण्यो भवति । असन्निहिते पुनः प्रयोजकः ।
आधिनोक्षः । कुले तदासहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णकः स्वीयं बन्धकं गृहीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताऽप्यसन्निहितस्तदासाधनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयो-
क्त्याधिविक्रयेण धनदित्साधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्साधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं स्थापयेत् तत् ऊर्ध्वं
विषर्धते । यावद्दानी धनं गृहीत्वा तमाधि मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृग्निने प्रवेशयति ।

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमृगकाल
एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणिकाद्वाऽपि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणिकाधमर्णादिना अधमर्णे असन्निहिते, माक्षिभिसदासैश्च सह तमाधि विक्रीय
तद्धनं गृहीयाद्दानी । चाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्पणग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने
धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा आधि. प्रणश्येद्विगुण इत्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्त धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं नदाऽधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने द्रव्ये
द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाऽऽधिमोक्तव्यः । यदि वाऽश्ववेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाऽऽ-
धिमोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरण वा भोगामावेन यदा द्विगुणीभूत-
मृणं तदाऽऽधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः ।
अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थाध्युपभोगवि-
पद्यमिदं वचनम् । तमेवं क्षयाधिमार्चक्षते लौकिकाः । यत्र तु वृद्धयर्थ एवाध्युपभोग इति

भोगार्था
विशेषमाह ।

परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् । एतदेव स्पष्टीकृतं
 बृहस्पतिना । 'ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् । यदि
 प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनमाग्धनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विनेति' । असाधः ।
 फलं भोग्यं यस्मासौ फलभोग्यः बन्धक आधिः । स च द्विविधः । सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो
 ५ वृद्धिमात्रार्थापाकरणार्थश्च । तत्र च सवृद्धिमूल्यापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्मासौ
 पूर्णकालस्तमाप्नुयादणी । यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमाप्नुयादि-
 त्यर्थः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वाऽऽप्नुयादणी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।
 अस्यापवादमाह । 'यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्परस्परमतं विना' । तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरप्यधि-
 कफलं यदि स्यात्तदा न धनमाग्धनी । सामकं न लभते धनी मूल्यमदत्तवैवर्णा बन्धमाप्नुयादिति
 १० यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्वन्धकं बृद्धयेऽप्यपर्याप्तं तदा सामकं दत्त्वाऽपि बन्धं न लभेताधमर्णः
 वृद्धिशेषमपि दत्तव्यं लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयप्रापवादमाह । उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्पराभुमत्समावे यदि
 प्रकर्षितमित्याद्युक्तं परस्पराभुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि
 मूल्यमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

१५

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४

वासनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्णादि तत्त्वं वासनस्यं यदर्प्यं रूपसंख्यादि-
 विशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विसन्मादर्प्यते स्थाप्यते तद्द्रव्यमौ-
 १० पनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः । 'असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
 उपनिधिप्रत्याह । तजानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति' । प्रतिदेयं तथैव तत् । यस्मिन्
 स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहृतं तं तु राजर्दविकतस्करैः ।

१५ तमुपनिधिं रासा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वाऽपहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ । यस्मिन्नुपहितं
 धनिन एव तत् द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाऽहं नारदः ।
 उपनिधिघन- 'ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः । देवराजकृते तद्वञ्चेतस्मिन्मा-
 २० प्रपवादः रितमिति' । (२-९)

अस्यापवादमाह—

१० त्रैपञ्चेन्मागिते दत्ते दाप्यो दण्डं च तत्तमम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रष्टो नाशः संजातस्तथापि तद्रव्यं गृह्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपशुद्धे व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधि सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं^५ व्यवहारे सलामं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तम् । 'निक्षेपे^५ चोत्तराप्रति^५ वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न चेद्दद्याद्दर्धते पञ्चकं शतमिति' । एतच्च मक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः । 'मक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिद्भूयं प्रदाप्यः स्वात् द्रव्यमज्ञाननाशितमिति' । किञ्चिद्भूयमिति चतुर्थीसहीनम् ।

उपनिधेर्धर्मान् याचितादिष्वतिदिशति—

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विधाहापुत्सवेषु वस्त्रालङ्कारादि याचित्वा नीतं याचितम् । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिने दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो, गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं^५ निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटक्यादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णदेः प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षायां त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्षते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् । यथाऽऽह नारदः । "एष एव विधिर्दण्डो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपूषनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तयैव चेति" । एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

'प्रमाणं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमित्युक्तम् । तत्र मुक्तिर्निरूपिता । साम्प्रतं साक्षिसवरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः ।

(अ. ८. श्लो. ७४.) । "ममक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यतीति" ।

स च द्विविधः । कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः, अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतश्च^५ पद्धिषु इत्येकादशविधः । यथाह नारदः । (अ. १. श्लो. १४९—१५०.) । "एकादशविधः

साक्षी शास्त्रे दण्डो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यते" इति ।

साक्षिभेदः ।

तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः । "लिखितः स्मरितश्चैव यदन्धमिदं एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः" इति । लिखितादीनां च सवरूपं कात्यायनेनो-

क्तम् । 'अर्थिना भव्यमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्र-

कादृत' इति । 'स्मारितः पत्रकादृत' इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम् । 'यस्तु
तेषां पृथक् पृथ-
ग्लक्षणाणि ।

कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहो-

- च्यत' इति । यस्तु यदृच्छयाऽऽगतः साक्षी क्रियते स यदृच्छामिश्रः । अनयोः
पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः । 'प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ
त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति' । तथा । 'अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्रावितः स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यत' इति । तथा । 'साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपपुनरि
भाषते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वाऽपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित' इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन
दर्शितः । (अ. १ श्लो. १५१-१५२.) 'ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।
१० कार्येष्वधिकृतो यः सादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिण' इति ।
प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसम्बोधोपलक्षणार्थम् । 'लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वतः । नृपे
पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृता' इति ।

ते साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

१५ धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनरूपः शीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः । सत्यवा-

दिनः सत्यवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकु-

१० साक्षिलक्षणाणि । दिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः ।

श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाः व्यवराः साक्षिणो भ-

वन्ति । प्रयः अवराः अन्यून येषां ते व्यवराः त्रिभ्योऽर्थाद् न भवन्ति । परतस्तु यथाकामं भव-

न्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धावसिक्तादयः अनु-

साक्षिर्भूता । लोचनमाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिक्तानां मूर्धावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ।

१५ एवमन्वष्टादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् । वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां

ग्रामणा एवोक्तलक्षणा उक्तमन्वष्टाकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा गीणां साक्ष्यं विद्य एव कुर्युः । यथाऽऽह मनुः । (अ. ८. श्लो. ६८.) 'स्त्रीणां साक्ष्यं

विद्यः पुरुषैरिति । राजातिमवर्णासंभवे सर्वे मूर्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिक्ता-

दिषु ब्राह्मणादिषु च यथामंभवं साक्षिणो भवन्ति ।

१० उत्तलक्षणां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो

यक्तव्याः । ते च पञ्चविधा नारदेन (अ. १. श्लो. १५७.) दर्शिताः । "असाक्ष्यपि हि

शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो वृषैः । वचनादोपतो भेदात्स्वयमुक्तेर्मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह । (अ. १. स्तो. १५८.) “श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनाग्राह्य हेतुरुदाहृत” इति । तापसा वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शंखः । ‘पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरित्राजकवानप्रस्था निर्गन्धाश्चासाक्षिण’ इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः । (अ. १. स्तो. १५९.) “स्तेनाः साह-^५ सिकाश्चण्डाः कितवा यश्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दृष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यत” इति । चण्डाः कोपनाः । कितवा धूतकृतः । भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम् । “साक्षिणां लिखितामां च निर्दिष्टानां च यादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिण” इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम् । (अ. १. स्तो. १६१.) ‘स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति’ । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । (अ. १. स्तो. १६२.) ‘योऽर्थः श्रावयितव्यः स्वात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । ऋ तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर’ इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत्, ब्रूमन्नाथं साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे चानिदेदिते साक्षित्वं कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते माक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु समूर्णुणा मुखेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽस्मी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाऽऽह नारदः । “मृतान्तरोऽ-^{१५} र्थिनि प्रेते समूर्णुश्रावितादृते’ । तथा, ‘श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षात्साह पदम् चान्वाहितादिष्यति” ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तानेतान् साक्षिणो दर्शयति—

स्त्रीबालवृद्धकितवमचोन्मत्तामिश्रस्तकाः ।

रक्षावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रिपाः ॥ ७० ॥

२०

पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिशुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽश्वदेवी । मत्तः पाना-
बन्धाः साक्षिणः ।
दिनः । उन्मत्तो ग्रहादिष्टः । अमिश्रस्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रक्षा-^{२५}
यतारी चारणः । पाखण्डिनो निर्गन्धप्रमृत्तयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसंबन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यः । रिपुः शत्रुः । तस्करः लोभः । साहसी स्वबलाद्यष्टमकारि । दृष्टदोषो दृष्टवितथवचनः । निर्धूतो बन्धुमित्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः^{३०} साक्षिणो न भवन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायी धर्मवित् । स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति ।

अपिशब्दबलाद्वावपि । यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं

एकसाक्षिविषये । समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् त्र्यवरग्रहणम् ।

तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह—

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि । तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च सा-

क्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवेति । सत्याभावादेहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । 'मनुष्यमारणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं साक्षतुर्विधमिति' वचनाद्यध-

पि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसा-

स्पृश्यगुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिदसमीपगान् ।

अधिप्रत्यर्धिससिधौ साक्षिणः समवेतान् । 'नासमवेताः पृष्टाः प्रभृतिरिति' गौतमवचनात् ।

वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तथापि काल्पत्यनेन विज्ञेयो दर्शितः । 'समान्तःसा-

क्षिश्रावणमाह । क्षिणः सर्वानधिप्रत्यर्धिससिधौ । प्राद्विवाको नियुज्जीत विधिनाऽनेन मान्य-

यन् ॥ देयब्राह्मणसामिष्ये साक्ष्यं वृच्छेदृते द्विजान् । उदम्बुखान्ब्रान्बुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् । आहूय साक्षिणः वृच्छेदियम्य शपथैर्मृशम् । समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति' । तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः । (अ. ८ सो. ११३)

'सत्येन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणपुत्रैः । गोवीजकायनेर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति' । ब्राह्मणभ्रम्यया भुवतः सत्यं ते नश्यतीति' श्रापयेन् । क्षत्रियं 'ब्राह्मणापुत्रानि तव विफलानीति' ।

'गोवीजकायनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति' वैश्यम् । शूद्र-भ्रम्यया भुवतस्तस्य सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति श्रापयेत् । अत्र चापवादस्तोनैव दर्शितः । (अ. ८ सो. १०२)

'शोरक्षकान् पानिजकांस्थया करुणुसीलवान् । प्रेष्यान्वापुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रपदाचरोदिति' । विप्रप्रहणं क्षत्रियवैश्ययोश्चलक्षणार्थम् । कुन्दीलवा गायत्र्याः । प्रतिवादिना साक्षिदपणे दत्ते

प्रत्यक्षयोग्यदपणेषु काल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनासोक्तत्वं निर्णयो न ग-

त्यन्तरेणेति नानपस्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य मापयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदाऽसौ दो-

पानुसारेण दण्ड्यः । अयं साक्षयति तदा न साक्षिणः । यथाऽऽह । “असाधयन् दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृता” इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्थी यदा क्रियान्तरभिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति । ‘जितः सविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थित’ इति स्मरणात् । साकाङ्क्षश्चेत्क्रियान्तरमवलम्बेतेत्यभिप्रायः ॥

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

‘स तान्सर्वान्वामोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतं ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे वृथा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान् सर्वान्वामोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति । तथा जन्मान्तरशतैर्धत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति यस्ते अनृतपदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति संबन्धः ।

एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च । गोरक्षकान् बाणिजकानित्युक्तत्वात् । १५
अन्यानेकजन्मार्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतमात्रेणानुपपत्तेः । साक्षिसंज्ञासार्धमिदमुच्यते । यथाऽऽह नारदः । “पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहृतम्यकीर्तनैः । अनृतसापवादैश्च मृशानुज्ञासयेदिति” ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु आविताः साक्षिणः कथंचिन्न ब्रूयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पदचत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथंचिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सदृष्टिकमृणं धनिने दाप्यः । सदशबन्धकं दशमाशसहितं दशमांशश्च राज्ञो भवति । ‘राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधितादशकं शतमित्युक्तत्वात् । एतच्च पदचत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽर्धम्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याख्यायुपपन्नविरहितस्य । यथाऽऽह १५
मनुः । (अ. ८ श्लो. १०७) । “त्रिषष्टादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तदर्थं प्रामुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वश” इति । अगद इति राजद्वैपौषपुवविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दीरात्म्यात् प्रत्याह—

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

‘स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमयं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति । नाङ्गीकरोति स

साक्ष्यादाने दण्डः । कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन च । कूटसाक्षिणां च दण्डं
वक्ष्यति (श्लो. ८०) । कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः ।
कृतोऽपि वा कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः । यथाऽऽह मनुः (अ. ८ श्लो. ११७) । 'यस्मिन्
यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेदिति' ॥ ७७ ॥

५ साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां
वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुता-
१० साक्षिणां विप्र-
तिपत्तौ निर्णयः ।
ध्ययनतदर्थानुष्ठानघनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गुणिनः
कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । 'उभयानुमतः साक्षी
भवत्येकोऽपि धर्मविदिति' गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु भेदादसाक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येना
गृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिमिश्र कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह—

१५ यस्योच्चः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य यादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां यदन्ति सत्यमेव
जानीमो वयमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरी-
१० साक्षिद्वारा जय-
पराजयौ ।
त्येन मिथ्यैतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञा-
तार्थस्य विस्मरणादिना मावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण
निर्णयः कार्यः, न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम् ।
यथाऽऽह । 'स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यदोपवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः
पुनरिति' ॥ ७९ ॥

'अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय' इत्यस्यापवादमाह—

२५ उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटा स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणेः साक्षिभिः साक्ष्ये साक्षिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वैर्म्यो
गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वं
१० तदपवादः ।
साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः ।

१० नन्येतदनुपपन्नम् । अविप्रत्यर्थिसम्यगरमापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्णयिते
प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात् । 'निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं

साक्षिणो वाऽपि पूर्वभावेदितं न चेत् । 'यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिक्त-
व्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति' (अ. १ श्लो. ६३) नारदवचनाच्च । उच्यते । यदाऽर्थी प्रतिज्ञा-
तार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः
साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च । 'यस्य च द्रष्टुं करणं, यत्र
च भिष्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीन' इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादा-
स्तज्जनितस्य ज्ञानस्य प्रमाणयेन करणदोषकल्पना । तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षो-
पदेशाच्च 'साक्षिभिर्नोपितं वाक्यं सह सम्भैः परीक्षयेदिति' कात्यायनेनाप्युक्तम् । 'यदा शुद्धा
क्रिया न्यायात्तदा तैर्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिरिति' ।
क्रिया साक्षिलक्षणा 'वार्धिसंबन्धिने नाम्ना' इति न्यायाच्चदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षि-
वाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन । 'सत्येन शुद्ध्यते वाक्यमिति' स्मर-
णात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽयगतोऽर्थः स शुद्धसत्ताभूत इति स्थिति-
रीदृशी भव्यादा न्यायविदाम् । करणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सति अवितथ एवार्थ इत्यर्थः ।

ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान् साक्षिणोऽतिफ्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीकियते । नैव दोषः ।
यतः 'क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते । स अयेऽवधृते सम्भैः पुनस्तां नामुयात्क्रियामिति'
कात्यायनेन जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाज्यावधारणात्प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहो
दर्शितः । नारदेनापि 'निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेदिति' (अ. १ श्लो. ६२) वदता
जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपरि-
तुष्यता क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम् ।

एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा अस्तमिहिताः
साक्षिणः मन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः । 'स्वभावेनैव बहुयुल्लङ्घ्यं व्यावहारिकमि'त्यस्य
सर्वव्यवहारोपपत्त्यात् । 'निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वाऽपि
पूर्वभावेदितं न चेदिति' नारदवचनाच्च (अ. १ श्लो. ६२) । पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा
अपि तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्या न दिव्यम् । 'संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्देविकी क्रियामिति'
स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यताऽप्यर्थिना न प्रमाणान्तरमन्वे-
षणीयम् । मनुवचनादिति परिसमाप्तीन्यो व्यवहारः ।

यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषादो-
पेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्तत्सहावधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन सा-
क्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्र च दोषावधारणे विवादास्पदाभूतमृण दाप्या । सारानुसारेण दण्ड-
नीयाश्च । अथ दोषानवधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष्यम् । यथाह मनुः । (अ. ८
श्लो. १०८) । 'यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्त्वाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽभिर्ज्ञातिपरमृणं दाप्यो
दणं च म' इति । एतच्च 'यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेदि'त्यस्यापरितुष्यप्रत्य-
यविषयेऽप्यादौ द्रष्टव्यः ।

केचिद्भुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थ्यनुकूलमभिहितवत्सु

- यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वाऽन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथा हि । अर्थी नाम साध्यसार्थस्य निर्देशः, तत्प्रतिपक्षस्तदभाववादी प्रत्यर्थी; तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भायस्य चाभावनिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव क्रिया युक्ता । अपि चोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्वर्यते । 'ग्राह्यन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति' । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया । 'न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया साक्षादिनोद्घोरिति' स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमाद्विगुणा वाऽन्यथा श्रूयुरित्यनुपपन्नम् । अथ मतम् । द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति १० प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव यदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकांक्षयां 'द्वयोर्विचदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युक्तस्य साक्षिण' इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यापवादमाह । 'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये' इति । अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा १५ प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता, उभयोरपि भाववादित्वाच्चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं, परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति तदप्याचार्यो नानुमन्यते । 'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये' इत्यपि शब्दादर्थोत्पकरणाद्वाऽर्थस्थानवगमादित्यलं असङ्गेन ॥ ८० ॥

कूटसाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—

- २० पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

- यो धनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोतीति स कूटकृत् । साक्षिणश्च ये तथा कूटास्ते धिवादाद्विवादपराजयात्पराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तः त दण्डं द्विगुणं पृथक्पृथगेकैकशो दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राज्ञिर्वासी न दण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च द्रष्टव्यम् । 'लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च मनुनोक्तम् । (अ. ८ श्लो. १२०।१२१.) । 'लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयादौ मध्यमो दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधोऽनु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्दे शते पूर्णं बालिद्याच्छतमेव त्विति' । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् । भयं संत्रासः । मैत्री स्नेहास्तिमयः । कामः स्त्रीव्यतिरेकामिलापः । क्रोधोऽमर्षः । अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिद्यं ज्ञानानुत्पादः । सहसादिषु तात्त्रिकाः पणा गृह्यन्ते ।

- तथा (मनु. अ. ८ श्लो. १२३.) । 'कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धानिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेदिति' । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानितिवर्तमानकालनिर्देशात् । स्त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत् ।

अर्थशारे प्रयासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् । अस्य चार्थशास्त्ररूपत्वात् । तथापि प्रवासनमोष्ठेदेन जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं दण्डयित्वा विवामयेत् म्वराष्ट्राश्लिष्कासयेत् । वाससो विगतो विवामाः । विवाससं करोतीति निधि श्रुते णाविष्वत्पानिपदिकस्येति टिलोपे रूपम् । नभीकुर्यादित्यर्थः । अथवा यसत्यस्मिन्निति वासो गृहं; विवासयेत् भग्नं कुर्यादिति । ब्राह्मणस्यापि लो-
मादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तथोक्तो दण्ड एव । अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तथापि जातिद्रव्यानुबन्धधर्मेण विवासनं नग्रीकरणं गृहभङ्गो देशा-
भिर्वासनं चेति द्वयस्य द्रष्टव्यम् । लोमादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशाभिर्वासनमेव ।
अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुक्तं द्रष्टव्यम् ।

न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे, स्वल्पेऽप्यपराधे नग्रीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डभावे वा प्रसज्येत । “यत्तुर्गमपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरे धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति” स्मरणाच्च । तथा (मनु. अ. ८ श्लो. ३७८) । “सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तं विषां धलाङ्गजमिति” स्मरणात् । यत्तु शस्त्रध्वजनम् “त्रयाणां वर्णानां घनापहारवधनक्रियाविवासनाङ्ककरणं”
ब्राह्मणस्येति । तत्र घनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् । “शारीरस्त्वबरो-
धादिर्विवितान्तः प्रकीर्तितः । काष्णिग्यादिसवर्धदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव चेति” । वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम् । “राष्ट्रादेन बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति” तत्प्रथमकृतसाहसविषयं न सर्वविषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्वति । (अ. ८ श्लो. ३८०) । ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति’ सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा । मनुः (अ. ८ श्लो. ३८१) । ‘न ब्राह्मणवधाद्भयानघमो विवते मुनिः । तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेदिति’ ॥ ८१ ॥

यः साक्ष्यं आचितोऽन्येभ्यो निहृते तत्तमोवृत्तः ।

त दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

अपि च यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्वैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं आचितः सन्निगदनकाले
तमोवृत्तो रागाद्याकान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहृते, नाहमत्र साक्षी भवामीति
स किंवादपराजये यो दण्डस्त दण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्य-
दण्डदानासमर्थं विवासयेत् । विवासनं च नग्रीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनल-
क्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषा त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्यु-
चितकर्मकरणनिगडभन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा १०
सर्वे साक्ष्यं निहृवते तदा सर्वे समानदोषाः । यदा ॥ साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदाऽ-
नुबन्धाधर्मेण दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः । “उक्त्वाऽन्यथा श्रुवाणाञ्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छ-
लान्विता” इति । न चान्वेनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यमुत्तरेत्याः । यथाह नारदः । (अ. १

श्लो. १६५) । 'न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदयेद्यैव चान्येन हीयेतैवं समा-
चरन्निति' ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं; तदपवादार्थमाह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

- ५ यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वज्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्
सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्य-
नुज्ञायते । यत्र शङ्कामियोगाद्वा सत्यवचने वर्णिनो वधोऽनृतवचने न कस्यापि
वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यत-
रस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूर्णीभावाभ्यनुज्ञा, राजा यधनु-
१० मन्यते । अथ राजा कथमप्यवचने न मुञ्चति तदा भेदादसाक्षित्वं कर्तव्यम् ।
तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवचने वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु
वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।

तर्ह्यसत्यवचने तूर्णीभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञया प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

- १५ तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशो नि-
र्वाप्यः कर्तव्यः । सारस्वती देयता अस्तेति सारस्वतः । अनवसाधितान्तरूपमपकौदने चरु-
शब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः । साक्षिणामनृतवचनमवचनं च यन्निषिद्धं
तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेद'श्रुवन्विमुच्यन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषीति'
अनृतवचने प्रायश्चित्तम् ।
च सामान्येनानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ।
२० न. च मन्तव्यम् साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधा-
तिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तौदवस्थ्यादभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्षिणामसत्यवचनावच-
नप्रतिषेधातिक्रमयोर्भूयान्प्रत्यवायः असाधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवद्भ्यनुज्ञावचनम् ।
यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथा-
पीहाभ्यनुज्ञावचनाप्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याऽल्पीयानप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न
२५ निर्वर्तत इति अभ्यन्ते ।

एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न
च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमेऽपि
साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम्

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ । सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधं, शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितं (या. व. आ. अ. श्रौ. ३१८) । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम्, स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् अनयोश्च देगाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः (अ. १ श्रौ. १३५) । 'लेख्यं ॥ द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं ५ तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्त्वयोरिति' । तत्रान्यकृतमाह ।

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरूपा तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वदृष्ट्या इयता कालेनैतावदेयमियती प्र-
तिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपक्षौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं १०

अन्यकृते
विशेषमाह ।

लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो वसिष्ठ-
धनिकपूर्वकं धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्ष-
णाः साक्षिणो वा कर्तव्याः । 'कर्त्ता यो युक्तं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः ।

प्रवर्तते विवादेषु स्वकृतं वाऽथ लेख्यकमिति' अरणात् ॥ ८४ ॥

समासासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

सग्रहचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपि च समा संबन्धः । मासश्चैत्रादिः । तदर्थं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । बह्वस्तिभिः
प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्ग्राहणादिः । स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः
समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सग्रहचारिकं बहूचादिशाखाप्रयुक्तम् । गुणनाम, 'बहूचः कठ'
इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदिशब्दात् द्रव्यजातिसंख्यावारादेर्मह-
णम् । एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेद्ययेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किंच धनिकाधमर्णयोर्ध्वः स्वरूपा व्यवस्थितसामिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो

अधमर्णस्य
सम्पत्तिः ।

नामात्मीयं स्वहस्तेनाक्षिलेख्ये यदुपरि लेखितं तन्मयामुकपुत्रस्य मतम्-१५
भिन्नेतमिति निवेद्ययेत्पत्रे लिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा तस्मिन्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽहम-
मुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । ते च समाः संख्यातो गुणतश्च क-
र्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन, साक्षी च साक्ष्यन्तरेण,
सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः । “अलिपिज्ञं ऋणी यः सात्स्वमतं तु स
लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः” इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकमुनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

किंच । ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाम्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन
देवदत्तेन विष्णुमित्रस्त्रुना एतद्वेद्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

विना तु साक्षिभिल्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यद्वेद्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्यिनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः ।

बलोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना छललोमक्रोधभयमदादिलक्षणेन
यत्कृतं तस्माद्विना । नारदोऽप्याह । “भक्तभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथेति” (अ. १ श्लो. १३७) । तच्चैतत्स्वहस्तकृतं

परहस्तकृतं च यद्वेद्यं देशाचारानुसारेण समन्धकव्यवहारेऽबन्धकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमाप-
रिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत् न पुनः साधुशब्दैरेव, प्रातिस्निकदेशमापयाऽपि
लेखनीयम् । यथाह नारदः । “देशाचारविरुद्धं यद्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्य-
मविलुप्तक्रमाक्षरमिति” (अ. १ श्लो. १३६) । विधानं विधिः आधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणं
गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि, तद्यत्तं विस्पष्टं यस्मिन्सद्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्त-
क्रमाक्षरम् । अर्थानां क्रमाः, क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि; अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन्सद-
विलुप्तक्रमाक्षरं । तदेवभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दग्नियमोऽत्रेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्युणं त्रिभिरेव देयमित्याह—

प्रणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तुतत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं
न चतुर्थ्यादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देय-
मिति नियतमेव । चादम् । असौत्रोत्तर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रमत्रामपवादराङ्गाम-
पनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथाहि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनानभिहितम् । ‘एवं का-
लमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते ऋणमिति’ । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां सं-
वन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्च चतुर्थ्यादि-

दीप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । 'लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेदिति' । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यमस्ति तत्कर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्धादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावच्चर्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकोऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापाकरणानधिकारेणाध्याहरणे-
अस्यापवादमाह । 'ऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते

तावदेवाधिर्भुज्यते' इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्धादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव 'फलभोग्यो न नश्यतीति' । सत्यम् । तदप्येतत्क्षिप्रतत्त्वपवादयचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवयम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तुं कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे । दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिग्धमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पक्ष-
१५

जीर्णादि-
पत्रविषये ।

नि वा यस्मिन्तु दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये । नष्टे कालवशेनोन्मृष्टे मयीर्दीर्घत्वा-
दिना मृदितलिप्यक्षरे । हृते तत्करादिभिर्भिन्ने विदलिते । दग्धे प्रज्वलिते ।
छिन्ने द्विधाभूते सति भवति । एतच्चाधिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् ।

विमत्स्यां ॥ व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गाध्यापेक्षया कालो दातव्यः ।

दुर्गदेशस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः । "लेख्ये देशान्तरस्थे जीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमततो द्रष्टृदर्शनमिति" (अ. १ श्लो. १४६) । सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्थानयनाय कालकरणं कालाप्रधिर्दातव्यः । असतोः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं वै द्रष्टारः साक्षिणैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । 'अलेख्यसाक्षिके दीर्घी व्यवहारे विनिर्दिशेदिति' करणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् ।

राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः ; "राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वपुत्रा-
चिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमदिति" । तथाऽन्यदपि राजकीयं जयपत्रकं चूडचसिष्टेनोक्तम् । "यथोपन्यस्तसाध्यार्थमयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सात्रधारणकं चैव जयपत्रकमप्येतत्" । "प्राड्विवाकादिहस्ताद् गुदितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्यदिने जयपत्रकमिति" । तथा समासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्रसेति स्वहस्तं ददुः । "समासदक्ष ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव त" इति मनुस्मरणात् ।

समासदां च परस्पराभ्युपगम्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति । यथाह नारदः । “यत्र सम्यो जनः सर्वः साध्येतदिति मन्यते । स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेदिति” । (अ. ३ श्लो. १७) एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव । “साध्येत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यत” इति सरणात् । यत्र तु हीनता यथा । “अन्यवादी क्रिया-
५ द्वेयी नोपस्थात निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत” इति (अ. २ श्लो. ३३) । तत्र न जयपत्रकमस्ति अपि तु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थम् । जयपत्रं तु प्राङ्मन्यायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

- १० शुद्धमशुद्धं वेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यत्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्वक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः सादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिः । क्रिया तत्सा-
१५ क्षुपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धः अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य सभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभि-
हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः सादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः । ‘द्रुपिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेदिति’ साक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तु ह्यारीतवचनम् । ‘न मयैतत्कृतं पत्रं कूट-
२० मतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णय’ इति ॥ ९२ ॥

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव दातुमृणमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

- २५ यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव ले-
लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः । ख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताधारचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

- १० ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

दत्त्वर्ण पाटयेद्वेद्वेयं शुद्ध्यै वाऽन्यत्तु कारयेत् ।

क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं

नष्टं वा तदा शुद्धये अधर्म्मण्यनिवृत्त्यर्थमन्यहेस्यं कारयेदुत्तमर्णं अधर्म्मणः । पूर्वोक्तक्रमेणो-
त्तमर्णो विमुद्धिपत्रमधर्म्मर्णाय दद्यादित्यर्थः ।

ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह—

साक्षिमच भवेद्यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम्

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितसाक्षिभुकिलक्षणं त्रिविधं मानुषप्रमाणयुक्तम् । अथावमरप्राप्तं दिव्यं प्रमाण-
मभिधासन् 'तुलाभ्याप इत्यादि'भिरप्यैः पद्यभिः श्लोकेर्दिव्यमातुकां कथयति । तत्र तावदि-
व्याम्युपदिशति ॥

तुलाभ्यापो विपं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशान्तानि पथ दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धसार्थस्य भवेद्विनिवृ-
त्त्ये दातव्यानीति ॥

अन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति । 'धटोऽभिरुक्कं चैव विपं कोशस्तथैव च ।
तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापक' इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्येवेत्यत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यथेति नियम्यते, न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्स्वावधिं
च वक्ष्यति । नन्वस्याभियोगेऽपि कोशोऽस्त्येव । 'कोशमस्त्येऽपि दापयेदिति' स्मरणात् । सत्यम् ।
कोशस्य तुलाविषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति वियमार्थः । किं ॥ सायधम्माभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । १०
अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात् । 'अवधम्माभिधुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव
कोशस्य शङ्कास्त्येव न संशयः' इति स्मरणात् ॥

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सायधम्भेषु चाविज्ञेयेण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तारि शीर्षकस्येऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरः । व्यवहारस्य १५
चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते; तत्र निश्रुतीति शीर्षकस्यः; तत्प्रयुक्त-
दण्डभागित्वर्थः ॥ ९५ ॥

'ततोऽर्थी लेख्येऽत्मनः प्रतिज्ञातार्थमाचनमिति' (७ श्लोके) भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रिया-
म्यवस्था दर्शिता; तदपराधार्थमाह—

रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्याऽभियोक्तृभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्याऽन्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोऽभियुक्तः अभियोक्ता वा शिरः शरीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिसन्धिः । न मानुषप्रमाणवद्विव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं अपि तु भावाभावविशेषेण गोचरयति । अतश्च ५ मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने ग्राह्याये वाऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्वेच्छया दिव्यं भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासायष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं । तुलादीनि विपान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो दर्शितः । तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यल्पापवादमाह—

विनाऽपि शीर्षकात्कुर्याच्चपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

१० राजद्रोहाभिशाङ्कायां अथहत्यादिपातकाभिशाङ्कायां च शिरःस्वायिना विनाऽपि तुलादीनि कुर्यात् । महाचौर्याभिशाङ्कायां च । यथाऽऽह । 'राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विनेति' । तण्डुलः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव । 'चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय' इति पितामहवचनात् ॥ ततमापस्तु महाचौर्याभिशाङ्कायामेव । 'चौर्यशङ्काभियुक्तानां ततमापो विधीयत' इति स्मरणात् ॥ अन्ये पुनः १५ शपथा अल्पार्थविपयाः । 'सत्यवाहनशस्त्राणि गोनीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि मुकृतानि च । स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ॥ अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण' इति नारदादिस्मरणात् ॥

यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं यत्तद्विव्यमिति लोकप्रसिद्ध्या शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यप- १० देशो ब्राह्मणपरिग्राजकवत् । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्याद्भूत समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन । तण्डुलानां ततमापस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्काविषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति सन्तोदव्यम् ॥ एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि ।

यसु पितामहवचनम् 'स्वावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति'; तदपि लिखितसामन्ता-

१५ दिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेष्वपि प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । श्रृणादिषु विवादेषु उक्तलक्षणसाक्ष्यपन्यासे अर्थिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि च दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषसंभवादिव्यस्य निर्दोषत्वेन यस्तुतत्त्वविषयत्वात्तलक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः । "तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि । दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेदिति" । स्वावरेषु विवादेषु १० प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्तादिदष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ब्राह्मणमिति विकल्पनिराकरणार्थम् । स्वावरेषु विवादेभ्यित्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे स्वावरविवादेभ्यनिर्णयप्रसंगात् ॥ ९६ ॥

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपत्राह्वणसन्धिषौ ॥ ९७ ॥

किंच । पूर्वैरुपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सम्यानां च ग्राहणानां सन्धिषौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राद्विवाकः । 'त्रिसप्तोपोषिताय स्युरेकरात्रोपि-
ताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवासस' इत्युपवासविकल्पः ५
दिव्ये साधारण-
पितामहोक्तो बलयदनलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः ।
उपवासनियमश्च कारवितुः प्राद्विवाकस्यापि । 'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राद्विवाकः
समाचरेत् । अन्येषु यथाचर्युः सोपवासो नृपाजयेति' पितामहवचनात् ॥

अत्र च यद्यपि 'सूर्योदय' इत्यविशेषेणोक्तं तथापि शिशुसमाचाराक्रान्तुवारे दिव्यानि देयानि ।
तत्रापि 'पूर्वाह्णेऽभिपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥ १०
दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशमिद्विविधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतल' इति
पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डुलतप्तमाषप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव
प्रदानम् । 'पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितमिति' सामान्येन नारदस्मरणात् । अह्नि विधा
विभक्ते पूर्वं भागः पूर्वाह्णो, मध्यो मध्याह्णः, उत्तमोऽपराह्णः ।

तथाऽपरोऽपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्तावत् । "अग्नेः शिशिर- १५
हेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः । शरद्रीध्रेषु सन्तिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव
वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला
न्यासोऽयं कालिकीति" । कोशग्रहणं सर्वशोषधानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सर्व-
कालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि । 'न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽभिशोषणम् । न प्राद्वि
विषं दद्यात्प्रयते न तुलां तथा । नापराह्णे न मध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति' । 'न शीते तोयशुद्धिः १०
स्यादित्यत्र शीतग्रन्थेन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकालेऽभिरोधनमित्यत्रोष्णकालग्रन्थेन
ग्रीष्मशरद्वोर्विधानलब्धस्यापि पुनर्विषेध आदरार्थः । प्रयोजनं ॥ वस्यते ॥ ९७ ॥

तुला स्त्रीशालवृद्धान्धपङ्कग्राहणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

श्रीं स्त्रीमात्रं जातिवियोगस्वाविशेषानादरेण । शाल आ षोडशाद्वर्षाब्जानिविशेषानादरेण १५
वृद्धोऽशीनिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्कः पादविकलः । ग्राहणो जाति-
मात्रम् । रोगी व्याधित । एतेषां शोषणार्थं तुल्येति नियम्यते । अग्निः काल-
साप्तमाषश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । चाग्नौऽन्धोऽन्धवारणे । विपस्य यवा
उत्तररिमाणाः । सप्तैव शूद्रस्य शोषणार्थं भवन्ति । ग्राहणस्य तुल्यविधानात् शूद्रस्य यवाः सप्त
विपस्य वेति विषविधानादग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् । एतेदेव न्यटीकृतं पितामहेन १०
'ग्राहणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य दुताशनः । वैश्यस्य सन्तिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दास्येदिति' ।

यत्तु रुपादीनां दिव्याभावस्वरूपम् । 'सम्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणां च न भवेद्विष्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षित' इति तद्ब्रुव्या वाऽन्यतरः कुर्यादिति' विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति । अवष्टम्भाभियोगेषु रुपादीनामभियोक्तृत्वसंभियोज्यानमेव दिव्यमेतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्परभियोगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे रुपादीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैवैशाखेषु रुपादीनां सर्वदिव्यसमवधाने नियामकतयाऽर्थवत् । न च सर्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति । 'स्त्रीणां च न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादि-मिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति' विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोशाभ्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् ।

- १० तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः । 'सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वाप्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विनेति' पितामह-वचनात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्य-समवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षासमिरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामभिविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वमिरेव न कदाचिद्विषम् । 'ब्राह्मणस्य विषं विनेति' प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । १५ येषां तु व्याधिविशेषेणाभ्यादिनिषेधः, 'कुष्ठिनां यज्जयेदग्निं सलिलं श्वासकसिनाम् । पित्तश्लेष्मवर्ता नित्यं विषं तु परियज्जयेदिति' तेषामभ्यादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति । तथा 'तोयमभिविषं चैव दातव्यं बलिनां नृणामिति' वचनादुर्बलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधाद्दुर्बलाना-मतिक्रमेण जातिवचोवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं; तत्राभियोगस्य यदपेक्ष्यं महत्त्वं तदिदानीमाह—

- २० नासहस्राद्वरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ।

पणसहस्रादूर्धाक् फालं विषं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्ति जलमपि । यथोक्तम् । 'तुलादीनि विपान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति' । अत्र कोशस्याग्रहणम् 'कोशमल्पेऽपि दापये-दि'त्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्वरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्ध्वमेव भवन्तीति । नार्थागित्यर्थः । नन्वर्वागप्यभ्यादीनि पितामहेन दर्शितानि । 'सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्रार्धं १५ तथाऽऽयसम् । अर्धस्वार्धं तु सलिलं तस्वार्धं तु विषं स्मृतमिति' । सत्वम् । तत्रेत्थं व्यवस्था । यद्ब्रुव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनमितरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् । अपहृत्वे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन ।

- 'दत्तसापहृत्त्रो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ १० ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दद्यादेव हुताशनम् ॥ पृथ्वा नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशदशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलः । ततोऽर्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥ ततोऽर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थान्यां न हीयत' इति ॥

‘श्रुत्या संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः ‘शोडश मापाः सुवर्ण’ इत्युक्तपरिमाणवचनः । नाशशब्दश्चात्रापहवचनः । ‘नामहसाद्धरेत्फाल’मित्यत्र तु तात्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ।

ननु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्नुक्तानि । तत्कथं ‘नासहसाद्धरेत्फाल’मित्यत्राह—

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहेषु महापातकामियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि कुर्युरपवासाः ५
दिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः । “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे ।
निधेयो निश्चलः पूज्यो भूपमास्त्यानुलेपनैरिति” । निधेयो घटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता ।
‘इन्द्रस्यानेऽभिशास्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलो-
म्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येषु समाम्ये दिव्यं देयं विदुर्बुधाः । अस्पृश्याधम-
दासानां स्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि १०
दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेदिति’ । इति दिव्यमातृका ॥ ९९ ॥

यद्यं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं धृष्टादिदिव्यानां प्रयोगमाह—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाधितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ १०० ॥

‘त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

१५

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यसि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद्भ्रमयोर्ध्वं मां’ तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयः तैः प्रतिमानेन गृहादिना समीभूतः

समीकृतस्तुलामाधितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्तो वा दिव्यकारी रेखां कृ- १०

पदादिदिव्य-
प्रयोगः ।

त्वा येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिष्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन्

पाण्डुलेख्येनाङ्कवित्त्वाऽवतारितस्तुलामिममन्त्रयेत् प्रार्ययेतानेन मन्त्रेण । ‘हे तुले

त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितोत्पादिता । तत्स-

त्वात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शोभने अस्मात्संशयान्मां विमो-

चय । हे मातः यद्यहं पापकृद्भ्रमत्ववाद्यस्मि ततो मां त्वमधो नय । अथ शुद्धः स- १५

त्ववाद्यसि ततो मामूर्ध्वं गमयेति’ । प्राड्वाकस्य तुल्यमिममन्त्रमन्त्रः स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु

दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणम् तु मन्त्रलिङ्गदेवावगम्यत इति न पृथगुक्तम् । धर्तनिर्माणं

पुनरासुरोहणाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तथाः—

“छित्वा तु यज्ञियं पृष्टं यूपध्वनमूर्ध्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

मघ्नः सौम्यो दानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च । चतुरस्रा तुला कार्या दद्याद्भृञ्जी तथैव च ॥ १०

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥

- ग्रान्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥
 तोरणे च तथा कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरद्भुतैः ॥
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाम्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकमुन्विनौ ॥
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा । शिख्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
 ५ प्राङ्मुखान्कल्पयेद्भान् शिख्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयत्कर्तुं न्यसिन्मुक्तिकां शुभाम् ।
 पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः ॥”

अथ च मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः ।

- “परीक्षका नियोकन्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांसकारास्तथैव च ॥
 कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यसमो घटः । उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥
 १० यस्मिन्न प्रवेत तोयं स विज्ञेयः समो घटः । तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ॥
 घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् । तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन मग्नवित् ॥
 वादित्रतुर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्घ्रिवाकस्ततो वदेत् ॥
 ‘एषोहि भगवन्धर्मं हस्मिन् दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्तादित्यमरुद्गणैः ॥
 आवाह्य तु घटे धर्मे पश्चादद्भुतानि विन्यसेत् । इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ॥
 १५ वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥
 इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णामो वह्निश्चापि सुवर्णमः ॥
 तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूमः प्रशस्तते । ईशानस्तु भवेदक्ष एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ॥
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुधाराधयेद्बुधः । धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
 प्रत्युषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथा गणम् ॥
 २० घाताज्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्मगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
 ततस्तथैव ततो विष्णुरजघ्न्यौ जघन्वजः । इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ॥
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः । वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः । सुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च । विशांपतिः ॥
 स्थाणुर्मवक्ष्य भगवान् रुद्रास्त्विंशकादश स्मृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 २५ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव क्रौमाटी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेंद्री चामुण्डा गणसंयुता ॥
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे भरुतां स्थानमुच्यते ॥
 गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च भरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 घटस्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्बुधः । एतासां देवतानां तु स्नानाग्रा पूजनं विदुः ॥
 भूपावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् । अर्घ्यादि पश्चादद्भुतानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
 ३० गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेदिति” ।

अथ च तुला पताकाध्वजालङ्कृतां विधाय तस्मिन् ‘छेहीति’ भस्त्रेण धर्ममावाह्य ‘धर्मायार्घ्यं कल्पयामि नमः’ इत्यादिना प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयशोपवीताचमनीयमुकुटकटा-

विभूपान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः खनामभिश्चतुर्थ्यन्तैरर्घ्यादिभूपान्तं पदार्थानुसम-
येन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववदद्यात् । गन्धपुष्पाणि
च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि । यथाह नारदः । “रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूषाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत् घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति” । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यधालाभं रक्तेर-
न्येया पूजनमिति पूजाक्रमः । एतच्च सर्वं प्राङ्निवाकः कुर्यात् । यथोक्तम् । “प्राङ्निवाकस्ततो
विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतश्रुतोपसंपन्नः श्रान्तचित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्रा-
णिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथा-
विधि” । तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकमौ होमः कार्यः । यथाह । “चतुर्दिक्षु
तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवेनाथ
स्वाहान्तेनैव होमयेत्” । प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्य-१०
चरुप्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः ।

एवं हवनान्तं देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमग्नमहितं पथे लिखित्वा तत्पत्रं
शोष्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाऽऽह । “यथार्थमभियुक्तः सात्तिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन
सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम्” । मन्त्रश्चायम् ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धौर्धूमिरापो हृदयं यमश्च ।

१५

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ।

एतच्च धर्मावाहनादि शिरसि पश्चोपपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वेदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम् ।
“इदं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वेदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेदिति” ।
अनन्तरं प्राङ्निवाको धटमामघयेत् । “धटमामघयेच्च विधिनाऽनेन शास्त्रादिति” स्मरणात् ।
मन्त्राश्च दर्शिताः । “एव घटं प्रक्षणां सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धक्करद्वर्ममूर्तिस्त्वं
टकारात्कुटिलं नरम् । धृतो भावयसे यस्मादटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां
पापानि मुकृतानि च । स्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिस्तोऽयं मानुषः
शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्मादमृतं तस्मात्तुमर्हसीति” । शोष्यस्तु “त्वं तुष्टे” इत्यादिना पूर्वोक्तेन
मन्त्रेण हुलामामघयेत् । अनन्तरं प्राङ्निवाकः शिरोगतपत्रकं शोष्य यथास्यानं निवेश्य च घटमा-
रोपयति । “पुनरारोपयेत्तस्मिन् स्थित्वाऽवस्थितपत्रकमिति” स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीयन्तकं
यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् । “ज्योतिर्विज्ञाप्रणः श्रेष्ठः
कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाह्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैरिति” स्मरणात् । दग्गुर्वसरो-
च्चारणकालः प्राणः । पद्प्राणा विनाडी । उक्तं च । “दग्गुर्वर्णः प्राणः पद् प्राणाः स्याद्विना-
डिका तासां । पञ्च घटी घटीनां पञ्चाहोरात्र उक्तम्” । “प्राग्भिर्दिवसेमाम” इति ।

तस्मिन् काले शुद्धशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राजा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी
कथयन्ति । यथोक्तं पितामहेन । “माक्षिणां प्राप्तिः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः
शुचयोऽनुष्ण्या नियोक्तव्या उपेण तु । शंसन्ति माक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी श्रेये तदेति” ।

प्रान्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥
 तोणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणान्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकसुम्बिनौ ॥
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा । शिष्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
 ५ प्राङ्मुखान्कल्पयेदर्मान् शिष्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनयसिन्धुतिर्कां शुभाम् ।
 पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निटकाग्रावपांसुभिः ॥”

अथ च श्रुतिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः ।

- “परीक्षका नियोकन्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥
 कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः । उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥
 १० यस्मिन्न भवेत् तोयं स विज्ञेयः समो घटः । तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ॥
 घटे तु कारयेन्नित्यं पताकापञ्चशोभितम् । तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन मन्त्रवित् ॥
 वादिभ्रतुर्यथोपैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्घ्रियाकस्ततो वदेत् ॥
 ‘एषोहि भगवन्धर्मं ह्यस्मिन् दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥
 आवाह्य तु घटे धर्मे पश्चादङ्गानि विन्यसेत् । इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ॥
 १५ वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥
 इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णामो वह्निश्चापि सुवर्णमः ॥
 तथैव निश्चितः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्त्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं प्यायेत्कामादिमान् ॥
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसून्मारापयेद्दुधः । धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैत्रानिलोज्ज्वलः ॥
 प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथा गणम् ॥
 २० धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
 ततस्त्यग्धा ततो विष्णुरजघन्यौ जघन्यजः । इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ॥
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः । वीरभद्रश्च शन्भुश्च गिरिशश्च महायशः ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ॥
 स्यात्पुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 २५ ग्राही माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेंद्री चासुण्डा गणसंयुता ॥
 निश्चितेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
 गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्दुधः । एतासां देवतानां तु स्नानाद्वा पूजनं विदुः ॥
 मूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं कमात् । अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूपान्तमुपकल्पयेत् ॥
 ३० गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेदिति” ।

अथ च तुला पताकापञ्चजालकृतां विधाय तस्मामे‘सिर्हीनि’ मन्त्रेण धर्ममावाह्य ‘धर्मायार्घ्यं कल्पयामि
 नम’ इत्यादिना प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताधमनीयमुकुटकटका-

सप्तमे पद' इति तदप्यश्वत्थपत्राभावे अर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशं-
सावचनेन मुख्यत्वावगमात् । 'पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु
पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुध' इति ॥ १०३ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक' ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि उप-
स्तापनादिनां पावकत्वेन वर्तसे । पावक इन्द्रिहेतो । कवे क्रान्तद-
र्शिन । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति ह्यन्त्रोपे-
पञ्चमी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य मत्वं ब्रूहि दर्शयैत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिमित्तापैः
संतप्तं सन्दंशेन पुरत आनीते कर्ता पश्चिममण्डले प्राप्नुवन्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् ।
यथाह नारदः । "अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम् । तापे तृतीये संताप्य श्रूयात्सत्य-
पुरस्कृतमिति" (अ० १ स्तो० २८९) । अस्मार्थः । लोहशुद्धयर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य
पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे सताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं
सत्यशब्दयुक्तं 'त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं' कर्ता श्रूयादिति । प्राङ्निवाकस्तु मण्डलभूमागाह-
शिष्यप्रदेशे लौकिकमभिसुप्तसमाधाय 'अग्नये पावकाय स्वाहेति' आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहु-
याद्ब्रौ । 'घृतमष्टोत्तरं शतमिति' सरणात् ( ) । इत्या च तस्मिन्मासयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मि-
न्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहृद्यन्तं पृथोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्नि-
मेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।

'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्यं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुग्धं सर्वदेवानां त्वं मुग्धं ब्रह्मयादिनाम् ॥

जठरस्यो हि भूतानां ततो येरिषि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते ॥

पापेषु दर्शयारमानमर्चिष्मान् भव पावक । अथवा शुद्धमात्रेषु शीतो भव हुतारान् ॥

त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहारानिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संज्ञयादत्मादमन्तं ज्ञातुमर्हतीति ॥ १०४ ॥

तस्मैत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोस्त्वयोरपि ॥ १०५ ॥

अपि च । तस्य कर्तुरित्युक्तवन्तस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं कृतवतो लौहं लोह-
विकारं, पिण्डं । पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलमभिते, सममसरहितम् । सर्वतश्च समं घृतं सूर्यं
च तथाष्टाहुतायाम् । 'असर्हानं समं कृत्वा अष्टाहुतमयोजयम् । पिण्डं तु तापयेद्ब्रौ पञ्चाश-
त्पलिकं सममिति' पितामहस्मरणत्वात् । अग्निवर्णमभिसुप्तशुभयोर्हस्तयोस्त्वयोरप्यपदधिर्द्वौ-
घन्तरितयोरन्यसेत् निक्षिपेत्प्राङ्निवाकः ॥ १०५ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्नयेत् ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् । “तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्वाद्य संशयः । समो वा हीयमानो वा न स शुद्धो भवेन्नर इति” । यत्तु पितामहवचनम् । “अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयत” इति । तत्र यद्यभियुक्तसार्थत्वात्पत्वं बहुलं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां छेदो भङ्गो वा भवति तदाऽप्यशुद्धिरेव । ‘कक्षच्छेदे तुलामङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षमङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेदिति’ स्मरणात् । कक्षं शिष्यतलम् । कर्कटौ तुलान्तयोः शिष्यापारावीपद्धकावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः ।

यदा तु दृश्यमानकारणक एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् । ‘शिष्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति’ स्मरणात् । ततश्च ‘श्रुत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणामिध तोपयेत् । एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते’ । यदा तूक्तलक्षणं घटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा घायमाधुपघातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्यात् । ‘विशालामुन्नतां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् । यत्रस्या नोपहन्येत शमिश्राण्डालयायसैः । तत्रैव लोकपालादीन् सर्वान् दिक्षु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेदेतान् गन्धमाल्यानुलेपनैः । कपाटबीजसंयुक्तां परिचारक-
१० रक्षिताम् । मृत्पानीयाग्रिसंयुक्तामश्नान् कारयेद्युष’ इति स्मरणात् । बीजानि यवमीसादीनाम् ।
॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

करौ विमृदितग्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताभ्यत्यस्य पत्राणि तावत्पत्राणि वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तमाधारणधर्मेण सप्त तुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्ते च वि-
१० प्यन्ते सत्ययमप्रिविधौ विनोषः । विमृदितग्रीहेर्विमृदिता विघर्षिता ग्रीहयः
शशनी क्रमा-
प्राप्तमभिदिष्यमाह ।
कराभ्यां येनासी विमृदितग्रीहस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकमणकिणादि-
स्थानेष्वलक्तकरमादिनाऽङ्कयित्वा । यथाह नारदः । “हस्तद्वयेषु सर्वेषु कुर्या-
द्वंशपदानि विधि” । अनन्तरं सप्ताभ्यत्यस्य पत्राणि हस्तयोरग्निलीकृतयोन्यसेत् । ‘पत्रै-
रल्लिमापूर्य आश्वथैः गन्धभिः समेरिति’ स्मरणात् । तानि च हृन्मगहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् ।
१० यावन्त्यभ्यत्यर्णानि सप्तशृङ्गो वेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुभ्रानि भवन्ति । ‘वेष्टयेत् गिते-
हन्तो सप्तभिः सूत्रतंतुभिरीति’ नारदवचनान् । तथा सप्त गन्धीपत्राणि मसैव दुर्वापर्णानि चाशतांश्च
दम्पत्तानश्रुतांश्चाश्वत्थपत्राणांमुपरि निन्यसेत् । ‘अग्नौ पिप्पलपत्राणि गन्धीपत्राण्यधाशतान् । दुर्वायाः
सप्त पत्राणि दम्पत्तान्श्चाश्रुतादयमेदिनि’ स्मरणम् । ‘कुसुमानि च शिव्यमेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि
अद्यत्तान्मुननोदधि । हृन्मयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रभावनेन तथेति’ पितामहवचनान् । मुननयः
१० पुष्पाणि । यदपि स्मरणम् । ‘अयन्तमे तु पानिम्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अग्नौर्हितं रक्षःशुद्धमदग्धः

१ तत्राभ्यत्यस्य भेदोऽस्ति घटभ्यत्यस्य । तावतीं पत्राणि समानाकाराण्यन्यं तेन सप्तपत्राणां गृह्येन वेष्टये-
त्यर्थ इति भट्टनः ॥

हस्ताभ्यामन्यत्र दहते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः । 'प्रस्वल्नमिश्रस्तश्चेत्स्या-
नादन्यत्र दहते । अदग्धं ते विदुर्देवास्तस्य मृयोऽपि दापयेदिति' ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराऽष्टममण्डलादवर्गावेव पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरे-
दित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । अत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेषुर्भूतशुद्धिं विधाय परेषुर्मण्डलानि यथा-
शास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मघैस्तत्र तत्र संपूज्यादिमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्य
उपोषितस्य ज्ञातस्माद्रचाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो ग्रीहिमर्दनादिकं करसंस्कारं विधाय
प्रतिज्ञापत्रं समभ्रक्तं कर्तुः शिरसि बध्ना प्राङ्निवाकस्तृतीये तोषेऽभिभिममिष्य ततमयःपिण्डं सन्दं-
शेन गृहीत्वा कर्त्रभिभमन्त्रितं तस्याज्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नयमे मण्डले
प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥ १०७ ॥ इत्यभिधिविधिः ।

सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिदमोदकस्यस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमुदकमभिशाप्याभिमम्य नाभि-
दमोदकस्यस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोष्यो जलं प्रविशेत् जले
निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां मत्याम् । " गन्धमालयैः सुरभिर्मिश्रशीरधु-
तादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामायै समाहित" इति नारदस्मरणात् ।
तथा साधारणधर्मेषु धर्मायाहनादिमकलदेवतापूनाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशितोनि-
वेशनान्तेषु सत्सु च । तथा । 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं
प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुमपरीक्षण' इति प्राङ्निवाकेनोदकाभि-
मन्त्रणे कृते शोष्यः 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नारदे-
नोक्तानि । " नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च । हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु चेति " (अ० १ श्लो० ३०५) । तथा पितामहेनापि । 'स्थिरतोये निमज्जेत् न ग्राहिणि न चालपके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते । देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्ज-
येन्नित्यं शीघ्रागसु नदीषु च । आविशेत्सलिले नित्यमूर्ध्वपङ्क्तिवर्जितम्' इति । आहार्यं तडागादिभ्य
आहृतं ताप्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्यश्च यज्ञियवृक्षोद्भवं धर्मस्थूणामवष्टभ्य
प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां अग्रश्च चेति' स्मरणात् ॥ १०८ ॥

समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्राहं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जवित्येकस्मिन्युरूपे अन्यो जवी शरणातस्थानस्थितः पूर्व-

मुक्तमिषुमानीय जले निमग्राहं यदि पश्यति तदा न शुद्धो भवति । एतदुक्तं

तत् किं तैव्य-
मित्यन आह ।

भवति । त्रिषु शेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यमशरणातस्थानं गत्वा तमा-

दाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोहस्थाने तोरणमूले तिष्ठति ।

एवं स्थितयोस्तयोस्तूर्त्वायसां करतालिकायां शोष्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूल-

स पुरुषस्तसं लोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।
 ततः किङ्क्या- पचकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह
 दित्यत आह ।
पितामहः । 'न मण्डलमतिक्रमेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदमिति ।'

ससैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तं, तत्रैकैकं मण्डलं किंप्रमाणं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प-
 ५ माणकमित्यत आह—

पोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

पोडश अङ्गुलानि यस्य तत् पोडशाङ्गुलकम् । पोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् ।
 मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव । पोडशाङ्गुलकमेव सप्त मण्डलानि ब्रजेदिति वदता प्रथम-
 मवस्थानमण्डलमेकमुक्तं अतश्चाष्टमण्डलानि पोडशाङ्गुलकानि मण्डलान्तराणि ॥ सप्त ताव-
 १० प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिसंख्ययोक्तम् । “द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्त-
 रम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्सप्तमधिकं भूमेरङ्गुलमानतः” ( ) इति ।
 अयमर्थः । अवस्थानमण्डलात्पोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिं-
 शदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्ता-
 रालानि द्वात्रिंशदङ्गुलान्येवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गु-
 १५ लमानमिति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्मिन्स्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलं विधाय
 द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभ-
 ज्यान्तरालभूभागान् पोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विपोडशाङ्गुलप्रमाणेषु ग-
 न्त्पदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम् । “मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्त-
 र्पदसंमितमिति” । यत्तु पितामहेनोक्तम् । ‘कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताद्वयमं तथा । आशेयं
 २० मण्डलं चाधं द्वितीयं चारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्र-
 दैवत्यं षष्ठं कौबेरसुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति
 दिव्यविदो विदुः । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां
 शतद्वयम् । पदपञ्चाशत्सप्तमधिकभूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ।
 मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिता’ इति, तत्रवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्र-
 २५ माणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं पोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां पदप-
 ञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि ससैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति
 नवमे क्षिपतीति न विरुद्धते अङ्गुलप्रमाणं च । ‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्चा वा ग्रीहयस्त्रयः ।
 प्रमाणमङ्गुलसोक्तं वितस्त्रिर्द्वादशाङ्गुलः । हस्ते वितस्त्रिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सह-
 स्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति’ बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

३० सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वाऽग्निं श्रुदितग्रीहिरदग्धः शुद्धिमाभुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्नितप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा करभ्यां ग्रीहीन्मर्दयित्वा
 भदग्धहस्तधेच्छुद्धिमाभुयात् । दग्धहस्तधेदनुद इत्यर्थे सिद्धम् । यस्तु सप्तासात्प्रसूयन्

हस्ताभ्यामन्यत्र दधते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः । 'प्रसृष्टलवभिशस्तश्चेत्स्या-
नादन्यत्र दधते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेदिति' ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराऽष्टममण्डलादुर्वागेव पिण्डः पतति दग्धादगधत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरे-
दित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । अत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेषुभूतशुद्धिं विधाय परेषुमण्डलानि यथा-
शास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र संपूज्याभिमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्य
उपोषितस्य स्नातस्त्राद्र्वासासः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो मीहिमर्दनादिकं करसंस्कारं विधाय
प्रतिज्ञापत्रं समभ्रकं कर्तुः शिरसि नम्रा प्राङ्मुखस्तृतीये तापेऽग्निमभिमन्त्र्य तप्तमयःपिण्डं सन्द-
शेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं तस्माज्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले
प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥ १०७ ॥ इत्यग्निविधिः ।

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिधाप्य कम् ।

नाभिदग्धोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विधेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन भग्न्येन कमुदकमभिधाप्याभिमन्त्र्य नाभि-
दग्धोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोष्यो जलं प्रविशेत् जले
निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्याम् । " गन्धमात्यैः सुरभिर्मधुक्षीरघृ-
तादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः " इति नारदस्मृत्यात् ।
संप्रत्युदक-
विधिमाह ।

तथा साधारणधर्मेण धर्मायाहनादिमकलदेवतापूजाहोमसमभ्रकप्रतिज्ञाप्रशिरोगि-
वेशनान्तेषु सत्सु च । तथा । ' तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सुरैराणं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं
प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षण ' इति प्राङ्मुखोदकाभि-
मन्त्रणे कृते शोष्यः ' सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणे 'त्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नारदे-
नोक्तानि । " नदीषु तलवेणानु सागरेषु बहेषु च । ह्रदेषु देवसातेषु तडागेषु सरःसु चेति " (अ० १ स्तो० ३०५) । तथा पितामहेनापि । ' स्थिरतोये निमज्जेतु न प्राहिणि न चाल्यके ।
चण्डौषालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते । देवसातेषु यक्षोय तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्ज-
येन्नित्यं शीघ्रगामु नदीषु च । आविशेषेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविबर्जितम् " इति । आहार्यं तडागादिभ्य
आहृतं ताप्रकटाहादिशिशं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थस्य यज्ञियवृक्षोद्भवं धर्मस्थूणामचरम्य
प्रादुसुखस्तिष्ठेत् । ' उदके प्रादुसुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति ' स्मृत्यात् ॥ १०८ ॥

समकालमिष्टं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्राङ्गं पश्येच्चेलुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जवित्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्थानस्थितः पूर्व-
मुक्तमिष्टमानीय जले निमग्राङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं
ततः किर्तन-
मित्त आह ।
भवति । त्रिषु शरेषु मुकेष्वेको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमा-
दाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति ।
एव ' स्थितयोऽस्तयोस्तृतीयसां ' कर्तालिकायां शोष्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूल-

स्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदाऽशुद्धो भवतीति ।

एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । 'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमञ्जनम् । गच्छेतोरण-
मूलानु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेतोरणमूलं
यतः स पुरुषो गतः ॥ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा
शुद्धिं विनिर्दिशेदिति' ॥ जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन ( ) । "पञ्चाशतो धावकानां
थौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणादिति" । तोरणं च निमज्जनस-
मीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् । "गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचाविति" नारदस्मरणात् । ( )

१० शरत्रयं वैष्णवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं संपूजयेत् । 'गरान् संपूजयेत्पूर्वं
वैष्णवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेदिति' पितामहवचनात् ।

धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम् । "कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं पट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः । मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरप्रथम् । हस्तानां तु
शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकान्तधेति" । अङ्गु-
लानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं, कूरं धनुः, एवं पट्शतं पञ्चशतं च एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं
हस्तचतुष्टयं कूरस्य धनुषः प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम् । मन्दस्य नवाङ्गुलाधिक-
मित्युक्तं भवति । शराश्चानायसाम्रां धैण्याः कार्याः । 'शरांश्चानायसाम्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयंश्चैव क्षेप्ता तु सट्ठं क्षिपेदिति' स्मरणात् । क्षेप्ता तु क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा प्राहणः सोप-
धातो नियोक्तव्यः । यदाह । 'क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अकूरहृदयः
शान्तः सोपधासस्ततः क्षिपेदिति' । त्रिषु सुक्तेषु मध्यमः शरो ब्राह्मः । तेषां च प्रेषितानां च
शराणां शास्त्रचोदनात् । 'मध्यमस्तु शरो ब्राह्मः पुरुषेण बलीयसे'ति वचनात् । तत्रापि
पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । 'शरस्य पतनं ब्राह्मं सर्पणं तु विचर्जेयत् । सर्पन् सर्पन्
शरो यायादुरादुरतरं यत' इति वचनात् ॥ वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः
'इधुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते चातिवायति । विषमे भूपदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले । तृणशु-
ल्भमलतामल्लीपङ्कपाषाणसंयुत' इति पितामहवचनात् ।

निमग्नान् पश्येच्छुद्धिमाप्नुयादिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दर्शिता । स्थानान्तरगमने
चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता । 'अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनादिति'—'स्थानाद्वाऽन्यत्र-
गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशित' इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाचमिप्रायेण । 'शिरो-
मात्रं तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति' विशेषा-
भिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । उक्तलक्षणजलाशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्त-
प्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ सशर धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूज-
यित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्टा शोष्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राड्विवाको
जलमभिमन्त्रयते । 'तौय त्वं प्राणिनां प्राण' इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोष्यः 'सत्येनेत्या-

दिना, मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूलस्य नामिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविये-
कस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च शरणमूले स्थिते प्राङ्निवाकेन तालत्रये दत्ते शुगपद्ममनमज्जनमथ
शरानयनमिति ॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

‘ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वासादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ’ ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं मन्त्रयेद्विमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

त्वं विपेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शुद्धप्रभं मन्त्रयेत् । तच्च
भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धातोर्यात्वन्तरप्राप्तिः । १०

इदानीं विष-
विनिर्माह । ‘ धातोर्यात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत ’ इति वचनात् । धातयश्च त्यगसृष्ट्या-
समेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च
लक्षणानि पृथगेव विपस्तत्रै कथितानि । ‘ वेगो रोमाश्चमाद्यो रचयति विषजः
स्वेदवक्रोपशोषौ तस्रोऽर्धस्तपरी द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽमौ
नयति विवशाता कण्ठभङ्गं च हिक्कां पष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्येति । ’ १५

अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः । ‘ दद्याद्विषं सोपवासो देवप्राक्षणसन्धिषौ ।
घूपोपहारमग्नैश्च पूजयित्वा महेश्वरमिति ’ ( ) । प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य
पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्ता विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोण्यस्य शिरसि निधाय
विषमभिमन्त्रयते । ‘ त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धा-
नाममृतं भव । मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्त्वेन नर पापात्सत्येना- १०
सामृतं भवेति ’ ।

एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय दद्यात् । नारदवचनात् । ‘ द्विजानां सन्निधावेव
दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ’ इति ( ) । विषं च वत्सना-
भादि ग्राह्यम् । ‘ शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य येनि ’ पितामहवचनात् । वर्ज्यानि च
तथैवोक्तानि । ‘ चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । मूमिमानि च सर्वाणि १५
विषाणि परिवर्जयेदिति । नारदेनापि । “ शृष्टं च चारितं चैव घृषितं मिथितं तथा । कालकू-
टमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेदिति ” । (अ० १ श्लो० ३२१)

कालश्च नारदेनोक्तः (अ० १ श्लो० ३१९) । “ तोलयित्वेष्टितं काले देयं तद्धि हिमागमे ।
नापराहे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मविदिति ” । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् । “ वर्षे चतुर्थवा
मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा गन्धयवा शरदस्तथा ततोऽपि हीति ” स्मरणात् ( ) । १०
अल्पेति पठ्येत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः ।

वसन्तस्य च सर्वदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्त यवा विपं च घृतप्लुत देयम् । नारदवचनात् ।
 “विपस्य पलपट्भागान्भागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्याद्घृतप्लुतमिति” (अ० १
 श्लो० ३२३) । पलं चात्र चतुःसुवर्णिकम् । तस्य पष्ठो भागो दशमापाः पञ्चदश यवाश्च भवन्ति । एवं पञ्चदशानां
 ५५ भाषाणां यवाः सार्धं शतं भवन्ति । पूर्वं च दशयवा इति पष्टपृथिकं शतं यवाः पलस्य पष्ठो भागस्त-
 स्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवास्तस्माष्टभागहीनः एकयवहीनः विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतप्लुतं द-
 द्यात् । घृतं च विपात् त्रिंशद्गुणं ब्राह्मम् । ‘पूर्वाह्ने शीतले देशे विपं देयं तु देहिनाम् । घृते
 नियोजितं क्षरणं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति ’ कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विपम् ।

शोष्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । ‘त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभ-
 १० याद्राजा रक्षयेदिव्यकारिणम् ॥ औपधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनय विपापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु
 गूढोत्पन्नाम्परीक्षयेदिति’ पितामहस्मरणत्वात् ॥ तथा च विपमपि रक्षणीयम् । ‘शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं
 गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंसूढमग्नोपहृतं च यदिति” नारदस्मरणत्वात् (अ० १ श्लो० ३२२) ।
 तथा विपे पीते यायत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः ॥ यथाह ना-
 रदः । “पञ्चतालिशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकिरितमिति” ।
 १५ पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिरुक्तोऽल्पमात्रविषयः । ‘भक्षिते तु यदा स्वस्यो मूर्च्छाछर्दिबिष-
 र्जितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति’ । अत्र च प्राङ्निवाकः सोपवासो
 महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विपं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शोष्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय
 विपमभिमण्ड्य दक्षिणामिमुखाय स्थिताय विपं प्रयच्छति । स च शोष्यो विपमभिमण्ड्य भक्षय-
 तीति क्रमः ॥ ११० ॥ १११ ॥ इति विपविधानम् ।

२० देवानुग्रान्तसमभ्यर्च्य तत्त्वानोदकमाहरेत् ।
 संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसूतित्रयम् ॥ ११२ ॥

उग्रान्देवान् दुर्गाऽऽदित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्त्राप्य तत्त्वानो-
 दकमाहरेत् । आहत्य च ‘तोय त्वं प्राणिनां प्राण ’ इत्यादिना तत्तोयं
 अथ कोश-
 विधिमाह ।
 २५ प्राङ्निवाकः संश्राव्य शोष्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा ‘सत्येन माभिरक्ष त्वं
 वरुणे’त्यनेनाभिगन्धितं पाययेत्प्रसूतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेण धर्मावाहना-
 दिसकलदेयतापूजाहोमसमन्वकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च ।

अत्र च आप्यदेवनियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः । ‘भक्तो यो
 यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पायये-
 चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । मास्करस्य ॥ यत्तोयं ब्राह्मणं तच्च पाययेत् ॥ दुर्गायाः आपयेच्छू-
 १० लमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां आपयेदायुधानि त्विति’ देवतानियमः ।
 ‘विश्वे सर्वशङ्कासु संधिकार्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्ध्य’ इति
 कार्यनियमः । ‘पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्त्रार्द्रपटस्य च । सशूकसाव्यसनिनः कोशपानं विधी-

यते' । सशूक आसिकः । 'मघपस्त्रीन्वसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नासिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे वृत्तधे ह्यिवकुत्सिते । नासिकजात्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेदिति' । महापराधो महापातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाखण्डी । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दाशाः कैयर्ताः । इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोष्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह । "तमाहूया-
मिश्रस्रं तु मण्डलाम्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसूतित्रयमिति" ( ) ॥११२॥

अनु हुलादिषु विषान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धशुद्धिमावना, कोशे तु कथमित्यत आह—

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभं व्यसनं दुःखं घोरं महत् ॥ नो नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्स शुद्धो येदित्यः । ऊर्ध्वं पुनरवघेन दोषः । यथाह नारदः (अ० १. स्तो० ३३१) । "ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्विकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोग्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादि"त्यर्थसिद्धमेवोक्तम् । 'अर्वाक् चतुर्दशादह' इत्येतन्महामियोगविषयम् । महाभियोगेभ्येतानीति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवश्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयाणि । 'कोशमह्येऽपि दापयेदिति' स्मरणम् । तानि च, त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहाद्विसप्तकात् ॥ वैकृतं यस्य इत्येतत् पापकृश उदाहृतं इति । महाभियोगोक्तद्वयादर्वाचीनं इम्यं त्रिषा विमज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

हुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वत्पामियोगविषयान्यभ्यानि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः ।

'तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चोरे तु तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चयः ॥ १०

तण्डुलान्कारयेच्छुक्रान् शालेर्नान्यस्य कस्य चित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्नातः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् शशी तत्रैव यासयेत् । प्राह्मुखो गोपितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव ॥ ॥

लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पयेद्यत्र तत्र शुद्धं विनिर्दिशेदिति' ॥

शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीयेत्प्राङ्निवाकः ॥ भक्षयित्वेति च व्यन्तात्स्वरे रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्वविद्वांसि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि । 'सौवर्गं राजतं वापि ताम्रं वा पौष्टशाहुलम् ।

चतुरहुलस्नातं तु मृन्मये याञ्च मण्डलम्' । वर्तुलमित्यर्थः । 'पूरयेदृष्टतैलाम्नां विंशत्या तु

पलेस्तु तत् । सुवर्णमापकं तस्मिन् सुतोषे निक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाह्मयोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ।

करामं यो न धनुषाद्विरफोदो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकण्टुलिः' ॥ उद्धरे- १०

दिति वचनात्प्रादुराद्येऽप्यमार्थं न प्रत्येकमादराणीयम् ॥

अपरकल्पः । " सौवर्णे राजते ताग्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्रे

तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन

द्वितीयकल्पः ।

सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्ताम्रमुद्रिकाम् । अमद्बीचितरङ्गाढ्ये ह्यनखस्पर्शगोचरे ॥

परीक्षेताद्रूपेण चरुकारं सुधोपकम् । ततश्चानेन मध्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । 'परं पवित्रम-

मृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिर्मशीतं शुचौ भव' । उपोषितं ततः स्नात-

मार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमभ्यगतां तथा । प्रदेशिनीं च तस्याय परीक्षेयुः

परीक्षकाः ॥ यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति" ॥ अत्रापि धर्मावाहनाय-

नुसन्धातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्राद्विवाकस्य । 'त्वमग्रे सर्वभूतानामिति' शेष्यस्याभ्यभिन्न-

णमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति' वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धारणम् ॥ इति तप्तमापविधिः ।

१० धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच । 'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्म-

परीक्षणम् । हन्तूणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्' । हन्तूणामिति साहसभियोगेषु ।

याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु । 'राजतं कारये-

द्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति' प्रतिमाविधानं । सीसकं वा आयसं वेति ॥

पक्षान्तरमाह । 'लिखेद्भर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्ध-

११ माल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः सादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥ एवंविधायोपलक्ष्य पि-

ण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन शुद्धा वाऽपि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृद्भाण्डकेऽनुपहृते स्वाय्यौ

चानुपलक्षितौ ॥ उपलिते शुचौ देशे देवप्राक्षणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च

पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥

अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः' इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते । 'अभियुक्तस्तयोश्चैकं

१२ प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः सादधर्मो तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्मा-

धर्मपरीक्षणमिति' ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्यादिभिरुक्ताः । यथा ।

(अ. ८ श्लो. ११३-११४) " निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादर्वाणस्तु

पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवी-

शपथाः ।

जकायनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरि"त्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनु-

नोक्ता । 'न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति' । आर्तिरपि यस्य नो राजदैविकं

ध्यसनं जायते घोरमित्युक्तम् । कालनियमश्च एकरात्रमारम्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारम्य पञ्चरा-

त्रपर्यन्तं एकरात्रमभृत्तित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् । एवं दिव्यैर्जयपराजयावधा-

रणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायनेन । 'शतार्थं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागमेवेदिति' ।

१३ तं दण्डमाह । 'विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमापकदिव्ये च क्रमादण्डं

प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं पद्मशतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्रिष्वेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पये-

दिति' ॥ 'निहवे भावितो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुधीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

अथ दायविभागप्रकरणम्. ८.

प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् । अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥ तत्र

दायशब्देन यद्द्वयं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ॥
दायनिर्णयः ।

॥ च द्विविधः । अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्र-
त्वेन पौत्रत्वेन च वितुषर्त्तं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु ५

अप्रतिबन्ध-
सप्रतिबन्धदाय-
लक्षणम् ।

पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्ध-
स्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं
तत्पुत्रादिपितृव्यहनीयः ।

विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम् ।
एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन ॥ “विभागोऽर्थस्य पितृव्यस्य तनयैर्न कल्प्यते । दायभाग इति १०
प्रोक्तं व्यवहारपदं युधैरिति” (अ. १३ श्लो. १) । पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् ।
तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिहै निरूपणीयम् । कसिन्काले, कस्य, कथं, कैश्च,
विभागः कर्तव्य इति । तत्र कसिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते ।
कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागस्तत्त्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति ।

तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते । किं जालैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्य- १५
मिति । तत्र जालैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् (अ. १०. ३९/४२) । ‘स्वामी
रित्यथैकसमधिगम्यपरिमहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं । क्षत्रियस्य विभितं निर्विदं । वैश्यश्च-
योरेति’ प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्त्वात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः । (अ. ८ श्लो.
१४०) “योऽदत्तादायिनो हस्तादिप्लेते ब्राह्मणो धनम् । राजनाप्यापनाद्वाऽपि यथा स्तेनस्त-
थैव न” इति । अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनु- २०
पपक्षं स्वास्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चैतत्त्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न
भूयार्त्तं अपहर्तुरेव स्वत्वात् । अथान्यत्वं तेनापहृतमिति भाषहर्तुः स्वम् । एव तर्हि सुवर्णरज-
सादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्मान्जालैकसमधिगम्यं स्वत्व-
मिति ॥ अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्व लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ब्रीदादिचत् । आहवनी-
यादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाध- २५
नत्वमस्त्येव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिप-
रिदृश्यमानाभ्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमस्ति तु स्वत्वेनैव । न हि
यस्य यत्स्व न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टास्त-
व्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् ।

१ पितृभ्रात्रादीनां । २ क स=पितृत्वेन । ३ क स ग घ फ=पैत्रस्य । ४ क स ग घ फ=पैत्रस्येति ।

५ दायविभागो । ६ क स ग घ फ=त्यादित्वेन । ७ अ=अन्यथा स ।

वादः । 'एकोऽपि स्थावरे कुर्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थं च विशेषतः' इति । अस्यार्थः । अग्रासव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञादानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथा-विधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पौषणे वाऽवश्यं कर्तव्येषु पितृश्राद्धादियु-
 ५ स्थावरस्य दानाधमनविक्रयभेकोपि समर्थः कुर्यादिति ॥ यत्तु वचनम् (बृहस्पतिः २५-१३) ।

- ५ 'अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे सभाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः' इति तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते-
 पुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वर-
 त्वेनातो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यदपि । 'स्वग्राम-
 ज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन यद्विर्गच्छति भेदिनीति' । तत्रापि ग्रामानुमतिः
 १० 'प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः' इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न
 पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाप्रतिपत्तिनिरासार्थः । ज्ञातिदाया-
 दानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव । 'हिरण्योदकदानेनेति', 'स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञयेति'
 स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् । भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यक-
 र्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा
 १५ दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः ।

पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं 'भूर्या पितामहोपात्ते'त्यत्र वक्ष्यामः (श्लो०
 १२१) । इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

- १० यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानारमनः सकाशात् पुत्रं
 पुत्रौ पुत्रान् ॥ इच्छया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।
 ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिवि-
 भागश्च मनुनेक्तः । (अ. ९ श्लो. ११२) 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च
 १५ ज्येष्ठविभागे यद्भरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस' इति । चाशब्दो
 विशेषमाह ।
 २५ वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः । सर्वं वा स्युः समांशिन इति । सर्वं वा ज्येष्ठादयः
 समांशभाजः कर्तव्याः ।

अयं च विपमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृकमायाते तु समस्त्वाम्यस्य वक्ष्यमाण-
 त्वाच्चेच्छया विपमो विभागो युक्तः । 'विभागं चेत्पिता कुर्यादिति' यदा पितृविभागेच्छा स ताव-

देकः कलः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरामणे मातरि च
 विभागकालः ।

१० निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन

‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं सममिति’ । (अ. १३ स्तो. २) पित्रोर्ऊर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य ।
 ‘मातुर्निवृत्ते रजसि व्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितृयुपरतस्यूह’ इति दर्शितः । अत्र
 पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते । गौतमेनापि । ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरमित्युक्त्या
 निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो दर्शितः ।
 तथा सखस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणाभिच्छया भवति^५
 विभागः । यथाह शङ्खः ॥ ‘अकामे पितरि रिक्थविभागो बृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि
 चेति’ ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया-विभागो द्विधा दर्शितः समो विपमश्च तथ समविभागे विशेषमाह—

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः
 कर्तव्याः । यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्थादा
 वक्ष्यति ‘दत्ते त्वर्थे प्रकल्पयेदिति’ ॥ यदा तु भ्रष्टमागादिना ज्येष्ठादीन् वि-
 भजति तदा पत्न्यः भ्रष्टाविभागात् लभन्ते किंतुद्वतोद्धारसमुदायारममाने-
 वांशान् लभन्ते सोद्धारं च । यथाह्यपस्तम्बः । ‘परीमाणं च गृहेऽलङ्कारो^५
 भार्याया’ इति ॥ ११५ ॥

ज्येष्ठं वा भ्रष्टमागेन सर्वं वा स्युः समांशिन इति पक्षद्वयेऽप्युपवादमाह—

शक्तस्मानिहमानस्य किंचिदत्वा पृथक्क्रिया ।

सयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो, यत्किंचिदसारम्,
 पृथक्क्रिया विभागः कार्यः मित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिपृक्षा माभूदिति ॥ ११६ ॥

‘ज्येष्ठं वा भ्रष्टमागेनेति’ न्यूनाधिकविभागो दर्शितः; तत्र शास्त्रोक्तोद्धारदिविपमविभागव्यति-
 र्केणान्धाविपमविभागनिषेधार्थमाह—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो
 भवति तदाऽग्नौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु रिक्त-^५
 कृतोऽपि निवर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः (अ. १३ स्तो. १६) । ‘आधितः कुपितश्चैव
 भिययागुक्तमानसः । अन्यथासायवशी च न विभागे विता प्रभुरिति’ ॥ ११६ ॥

१ रमणः कामः । वरपरवृत्तौ निरुक्तः । व्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाविवद्व्योतिस्तुतोविशेषणम् ।
 २ ‘विरचितरिपतां दिनानि विभागमाह बृद्धस्ततिः । ‘क्रमागेने गृह्येने मित्रा पुत्राः सप्तमिनिः ॥ पितृके न
 विभागास्तैः पुत्राः पितुरनिच्छया’ । भर्त्राविपमहापत्रिच चने सविच्छेदवि विभागास्तै इत्यर्थः ॥’
 ३ अ. ९ स्तो. ११२-११७.

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कथन्तरं प्रकारनियमं चाह—

विभजेरनुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्मातापित्रोरुर्ध्वं प्रायणैदिति कालो दर्शितः । मुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननुर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य (मनु. अ. ९ श्लो. १०५) 'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवे-
पितृमरणानन्तरं ५ रिक्थमृणं पितरं तथे'त्युक्तम् (मनु. अ. ९ श्लो. ११२) 'ज्येष्ठस्य विश उ-
समविभागः । द्वारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु ययीयस' इति ।

सर्वस्वाद्धनसमुदायाद्विशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छेष्टं तज्येष्टाय दातव्यम् । तदर्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं
१० च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरुर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः । तथा ।
(अ. ९. श्लो. ११६ । ११७) 'उद्धारोऽनुद्धते त्वेषामियं स्वादंशकल्पना । एकाधिकं हरे-
ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं ययीयांस इति धर्मो व्यवस्थित' इति । ज्येष्ठस्य द्वौ
भागौ, तदनन्तरजातस्य सार्धं एको भागः, ततोऽनुजातानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि
विषमो विभागो दर्शितः पित्रोरुर्ध्वं विभजतां । जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो
१५ दर्शितो 'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठमागेनेति' । अतः सर्वस्वमपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं सममेव
विभजेरिति नियम्यते ?

अत्रोच्यते । सत्यम् । अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्ट्यापि लोकविद्विष्टत्वाद्वातु-
ष्ठयः । 'अस्यैर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न त्विति' निषेधात् । यथा । महोक्षं वा महानं
वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा मैत्रावरुणी गां
२० यशामनुपगम्यामालभेत् इति गद्यालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तं च । 'यथा
नियोगधर्मो नो नानुवगम्यावधोऽपि वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव मंत्रति वर्तते' इति । आप-
स्तम्बोऽपि । 'जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सममिति' स्वमतेमुक्त्वा 'ज्येष्ठो दायदा इत्येक' इति
कृत्स्नधनमहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषेण, 'मुयर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्त-
रथः पितुः, परीमाणं च गृहेऽल्लङ्कारो आर्याया ज्ञातिधनं चेत्येक' इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं
२५ दर्शयित्वा तं शास्त्रमतिविद्वमिति निराकृतवान् । तं च शास्त्रमतिषेधं स्वयमेव दर्शयति न मनुः ।
'पुत्रेभ्यो दायं ध्यमजदित्यतिशेषेण श्रूयते' इति । तस्माद्विषमो विभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोक-
विद्विष्टोऽपि निरोपायः नानुष्ठय इति सममेव विभजेरिति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं मुता विभजेरन्त्युक्तं तत्र मानृषनेऽन्यथादमाह—

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्

१० मातुर्धनं दुदितरौ विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मानृषनार्थाद्वरणावशिष्टं अतश्चर्नमं न्यूनं

वा मातृधनं सुता विभजेरन्वित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकृतगृहं पुत्रैरेवात्मकरणीयं न दुहितृभिः कृणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतत् ।
 मातृधनं कन्या-
 गामि । 'पुमान्पुंगवोऽधिके शुक्रं स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया' इति वयवयवानां दुहितृषु बाहु-
 ल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि, पितृधनं पुत्रगामि, पित्र्यवयवानां पुत्रेषु बाहु-
 ल्यादिति । तत्र च गौतमेन विज्ञेयो दर्शितः । 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां चेति'^१
 अन्वयार्थः । प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रति-
 स्थितानामेवेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनः ॥

दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह—

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्यथः पुत्रादिगृह्णीयात् । एतच्च 'विभजेरन् सुताः १०
 पित्रोरुर्ध्वमि'त्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्यमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्ववेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्याद्विधया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

१५

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यस्त्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रमकाशाचलन्धं, औद्वाहिकं विवाहलब्धं
 दायादानां भ्रातृणां तच्च भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत् किंचिद् द्रव्यं
 भविष्याभ्यामाह
 धन्यैर्हृतममामर्ष्यादिना पित्रादिभिरुद्धत यः पुत्राणां मध्ये इतगम्यनुम-
 योद्धरति तद्दायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात् । उद्धर्तव्यं गृह्णीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमु-
 द्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह द्राह्मः । 'पूर्वं नष्टं तु यो भूमिमेकधेदुद्धरेत्क्र-
 मात् । यथामार्गं लभन्तेऽन्ये दत्त्यांशं तु तुरीयकमिति' । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा
 विधया वेदाध्ययनेनाप्यापनेन वेदार्थभ्याख्यानानेन वा बह्वर्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् ।
 अर्जक एव गृह्णीयात् ।

अथ च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किंचित्त्वयमर्जितमिति सर्वेणैव । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन
 यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धतं, पितृद्र-
 व्याविरोधेन विधया बह्वर्धमिति, प्रत्येकमभिसम्पद्यते । तथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्राप्युपदा-
 रेण यन्मैत्रम्, आतुरादिबिबाहेषु बह्वर्धम्, तथा पितृद्रव्यप्ययेन यत्क्रमायातमुद्धतं, तथा
 पितृद्रव्यप्ययेन लब्धया विधया बह्वर्धं, तत् सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः विना च विभजनीयम् । तथा
 पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् ।

अथ च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिनाऽन्वयव्यम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनानि १०

यन्मैत्रादि लब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ॥ “कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातृभ्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याध-
नात्सत्तात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्निति” । (अ. १३ श्लो. १०) तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं
कात्यायनेन । “परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं
५ तदुच्यते” इति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचार-
विरुद्धमापद्यते । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । (अ. ९ श्लो. २०८) “अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रेणेन
यदुपार्जयेत् । दायदेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति” । श्रेणेन मेवया युद्धादिना ।

ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादि लब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् । विभागप्राप्त्य-
भावात् । यथेन लब्धं तत्तत्सैव नान्यत्वेति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिद्विधं
१० प्राप्तिमाह । (मनु. अ. ९ श्लो. ३०४) “यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो
यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः” इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा
यवीयसां यवीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि मृत्युसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिपि-
प्यते इति । तदसत् । न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किंतु सिद्धस्यानुवादोऽयम् । लोकसिद्धसंज्ञा-
नुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा ‘मग्नवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वं तत्र समांशिन’
५ इति प्राप्तस्यापवाद इति सन्तुष्यतु मयान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठा-
दिपदाविषयया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रं । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनो-
क्तस्य यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यस्यापवाद इति व्याख्येयम् ।

तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना । (अ. ९ श्लो. २१९) “वरं पत्रमलङ्कारं धृताश-
मुदकं शिवः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते” इति । धृतानामेव वरदानामविभा-
१० ज्यत्वं यथेन धृतं तत्तत्सैव पितृधृतानि तु पितरूर्ध्वं विभजतां आद्यमोक्षे दातव्यानि । यथाह
मृदुरूपतिः । “वरालङ्कारमप्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आद्यमोक्षे
ममर्पयेदिति” (अ. २५-९१) । अमिनवानि तु वरानि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनमथ-
शिबिकादि तदपि यथेनारुदं तत्तत्सैव । विध्यं तु वरवदेव । अथादीनां षड्रुपे ॥ तद्विप्रयोर-
जीविनां विभाज्यत्वमेव । येष्वेव अविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य । “अजातिकं मकराकं न जातु विपनं
१५ भजेत् । अजातिकं मकराकं ज्येष्ठस्यैव विधीयते” इति मनुस्मरणात् । (अ. ९ श्लो. ११९)
अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधुनः साधारणो विभाज्य एव । (मनु. अ. ९ श्लो.
२००) “पत्नी जीवति यः स्त्रीभिर्गृहद्वारे धृतो भवेत् । न तं भजेन्नदायादा भजमानाः
पतन्ति त” इति ॥ “अलङ्कारो धृतो भवेदिति” विमर्शेनोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते ।
१० कृताश्रं तदुल्लेखोपादादि तदप्यविभाज्यं यथाममं मोक्षक्यम् ॥ उदकं तृदकाधारः शूपादिः
तत्र विपनं मृत्युद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोक्तमप्यम् । त्रिविधं दास्यो विपना न मृत्युद्वारेण
विभाज्याः पर्यायेण कर्म धारदिगव्याः; अरुद्धास्तु त्रिधा नैरिण्यायाः समा अपि पुत्रेन विभा-
ज्याः । “स्त्रीषु च मनुजस्य विभाग” इति गौतमस्मरणात् (अ. २८ श्लो. ७) । योगत्र येमथ योगशे-

मम् । योगशब्देनालम्ब्यभागकरणं श्रौतसार्ताधिसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । श्लेमशब्देन लब्ध-
परिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतद्वागारागनिर्माणादि पूर्वं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृ-
द्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम् । यथाह लौगाक्षिः । 'क्षेमं पूर्वं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव चेति' । 'योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमघिपुरो-
हितादय उच्यन्ते' इति केचित् । 'छत्रचामरश्लोपानवभृताय' इत्यन्ये । प्रचारो गृहारमादिपु-
प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्तूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम् । 'अविभाज्यं सगो-
त्रागमा सहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रिय' इति तद्वाङ्मनोरपन्नक्षत्रिया-
दिपुत्रविषयम् । 'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विभ्रासुतो
हरेदिति' स्मरणात् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं यक्ष्यते । निय-
मातिक्रमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पितृद्रव्यविरोधेन यदार्जितं तद्विमजनीयमिति १०
स्थितं । तत्रार्जकस्य भागद्वयम् यस्मिष्ठवचनात् । 'येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्यशमेव
लभेतेति' (१७-५१) ॥ ११ ॥ ११९ ॥

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां आतृणां सामान्यसार्धस्य कृषिवाणिज्यादिना समुत्थाने सम्यग्य-
अस्याऽपवादमाह । धने केनचित्कृते समस्य विभागो नार्जितपुत्रश्रद्धयम् ॥ १५

पित्र्ये द्रव्ये तु पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामह-
द्रव्ये विभागकल्पना । न स्वरूपपेक्षया । एतदुक्तं भवति । यदा अविभक्ता
अनेकपुत्राणां विभागप्रकारः । आतरः पुत्रानुत्पाद्य विष्ट गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावप्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति १०
पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वैवेक स्वपित्र्यमंशं लभेते । अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं
चत्वारोऽप्येकमंशं पित्र्यं लभन्ते इति । तथा केषुचित्पुत्रेषु प्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य
विनष्टेष्वयमेव न्यायो प्रियमाणाः सांशानेव लभन्ते । नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेषांशं लभन्ते
इति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

अधुना विभक्ते पितर्यदिघमानआतृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति अप्रियमाणे १५
पितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात् । भवतु वा सार्जितवत् पितुरिच्छयेवेत्याशङ्कित आह—

भूर्या पितामहोपाचा निवन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वार्म्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः शालिक्षेयादिका । निवन्ध एकस्य पर्णमारकस्येयन्ति पर्णानि । तथा एकस्य क्रु-

पितामहधने पितुः कफलभारकसेयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं पुत्रस्य च सत्ता समाना । लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तत्सदृशं समानम् । तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्मागद्वयम् । अतः 'पितृतो भागकल्पनेत्ये-

- ५ तत्साम्ये समेऽपि वाचनिकम् । 'विभागं चेत्पिता कुर्यादि'त्येतत्स्वार्जितविषयम् । तथा 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्ये'तदपि स्वार्जितविषयम् । 'जीवतोरस्वतन्त्रः स्वाज्जरयाऽपि समन्वित' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा अनीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि । तथा च सरजस्कायां मातरि, सस्पृहे च पितरि, विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथा अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्य-
१० धिकारः । विप्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । मनुरपि । (अ. ९ श्लो. २०९) 'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनयासं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितमिति' । यत्पि-
१५ तामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति यदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमाक् ।

- १० विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां आर्यायामुत्पन्नो विभागमाक् । विभज्यते इति विभागः । विप्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागमाक् । विप्रोरुच्यं तयोरंशं लभत इत्यर्थः ।
विप्रमरणोत्तर-
गुल्फे विशेषः । मातृभागं चासत्त्वां दुहितरि । 'मातृदुहितरः शेषमि'त्युक्तत्वात् । अतःसवर्णा-
यामुत्पन्नास्तु स्वांशमेव पित्र्याहभेते । मातृकं तु सर्वमेव । एतदेव मनुनोक्तम्
(अ. ९ श्लो. २१६) 'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेदनमिति' । विप्रोरिदं पित्र्यमिति
१५ व्याख्येयम् । 'अनीशः पूर्वजः विप्रोर्भ्रातृभ्रागे विभक्तज' इति स्मरणात् । विभक्तयोर्माताविप्रो-
र्भागे 'विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तर-
कालं पित्रा यत्किञ्चिद्वर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ॥ 'पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशः पूर्वजाः स्मृता' इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः
पितुरुच्यं तैः सार्धं विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः (अ. श्लो. २१६) 'संसृष्टास्तेन वा
२० ये स्युर्विभजेत स तैः सहेति' ।

१ क-उषा-विभक्तेन; घ ज-तया विभक्तेन । २ क ज-य सत्त्वां दुहितरि । ३ घ-विप्रतन्त्रे ।

४ ज-विभागः ।

पितुरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पृष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतादनात् । कीदृशात् आयव्ययविशोधि-
तात् । आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं । ताम्या-
मायव्ययाम्यां यच्छोषितं तस्मात् उद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्वि-
केषु भागेषु तदुत्पन्नमायं प्रवेक्ष्य पितृकृत चर्षमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चि-
किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति ।

एतच्च विभागसमयेऽप्रजस्य भ्रातृभार्यायामस्पृष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् ।
स्पृष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह यस्मिष्ठः (१७-४०-४१.) । 'अथ भ्रातृणां ।
दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तामामा पुत्रलाभादिति' । गृहीतगर्भाणामा प्रसवात्प्रतीक्षणमिति
योजनीयम् ॥ १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभ-
क्ताय पुत्राय केहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि
दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तमलङ्कारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न
विभक्तजस्य स्यं भवति । न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि यस्य यदत्तं तत्तस्यैव; तथाऽसति विभक्तजे
विभक्तयोः पित्रोरक्षं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव नान्यथेति वेदितव्यम् ॥

जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं 'यदि कुर्यात्समानंशानित्यादिना' ; पितुरुर्ध्वं वि-
भागेऽपि मातुः स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह—

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितुरुर्ध्वं पितुः प्रयाणादूर्ध्वं विभजतां माताऽपि स्वपुत्रांशसमं अंशं
मातुःसमांशत्वं । हरेत् । यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोऽधिक्रियत इत्यत आह—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितुरुर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः ।

भगिन्यश्च निजादंशादत्वांऽंशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

असार्धः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशात्तुर्ध्वमंशं दत्त्वा ।

अनेन दुहितरोऽपि पितुस्तुभ्यं अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पि-

तादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किं तु यजातीया कन्या
 भर्तृकृतासु
 भगिनीषु विशेष-
 माह ।
 तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि
 ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या

भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी, पुत्रश्चैकः, कन्या चैका,
 तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्था विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं
 पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ पुत्रौ, एका कन्या, तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य, एकं भागं
 चतुर्था विभज्य, तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ अथ त्वेकः पुत्रो, द्वे
 कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य, एकं भागं चतुर्था विभज्य, तत्र द्वौ भागौ द्वाम्यां कन्याभ्यां

११ दत्त्वाऽयमिष्टं मयि पुत्रो गृह्णात्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् ।
 यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः, क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांती-
 श्चतुर्था विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणी-
 पुत्रौ, क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन्
 चतुर्था विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ एवं

१२ जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वशोहनीयम् । न च निजादं-
 शाद्दत्त्वाऽंशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशावियक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्तेति व्याख्यानं
 युक्तम् । मनुवचनविरोधात् (अ. ९ श्लो. ११८) “स्वैभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदुषुर्भ्रातरः
 पृथक् । सासादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सव” इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्म-
 णीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वैभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यश्चतुरेऽंशान् हरेद्विप्र इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः

१३ न्वात्स्वाद्दंशादात्मीयार्त्मीयभागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दधुः । न चारमभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय
 इत्युच्यते । किंतु स्वजातिविहितादेकसादंशात्पृथक्पृथगेकस्यै कन्यायै चतुर्थांशो देय इति जाति-
 वैषम्ये संख्यावैषम्ये च त्रिभागश्रुतिरुक्तैव । ‘पतिताः स्युरदित्सव’ इत्यकरणे प्रत्यवायध्व-
 णादवश्यं दातव्यता प्रतीयते ।

अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेत् । स्वतिष्ठ-

१४ येषु चतुर्थांशदानावियक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायध्वणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते ।
 अंगदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायां बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता श्रामोतीति तदुच्यतीत्या
 परिहृतमेव । न ब्रह्मात्म्यादागादुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन तथा सादतोऽन्तरादाय-
 मेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं न भारुचेः । तस्मात्पितुस्तुभ्यं कन्याऽप्यंशभागिनी ।
 पूर्वं चेष्टादिकमिषिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवयम् ॥ १२४ ॥

१५ एवं विभागं चेत्पिता कुर्यादित्यादिना द्रव्येन समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्वा गृह
 विभागश्रुतिरुक्ता । अपुनः मिश्रजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विद्वास्तु द्वेकभागिनः ॥ १२५ ॥

‘तिस्रोवर्णानुपल्लेपेति’ ब्राह्मणस्य चतसः, क्षत्रियस्य तिस्रो, वैश्यस्य द्वे, शूद्रस्यैकैति, भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शब्दः । अतश्च वर्णे वर्णे ५

ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति ।
 विज्ञानीय-
 विभागमाह । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्वतुरो भागांलभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामु-
 त्पन्नाः प्रत्येकं त्रींशोन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति ।
 क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं त्रिंशेकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियाया-
 मुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विद्वाः १०
 वैश्येणोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं द्वेकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं
 द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां
 पूर्वोक्त एव विभागः ।

यद्यपि चतुस्त्रिंशेकभागा इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूयतिरिक्तविषयनिर्दिष्टं द्रष्टव्यम् ।
 यतः स्मरति । ‘न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विदा- १५
 सुतो हरेदिति’ । प्रतिग्रहग्रहणात्कन्यादिना लब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रा-
 पुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च । शूद्राणां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्ता
 भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनः (मनुः अ. ९
 श्लो. १५५) ‘ब्राह्मणक्षत्रियविश्रां शूद्रापुत्रो न रिकथभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य
 धनं भवेदिति’ । तदपि जीवता पित्र यदि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्वात्तद्विषयम् । यदा तु १०
 प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

अथ सर्वविभागशेष किंचिदुच्यते—

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विभागकालेचाज्ञातं, विभक्ते पितृधने यदृश्यते तत्समैरं- १५

शैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरशैरिति वदता उच्चारवि-

आत्रादिवचनस्य
 स्थापितद्रव्यस्य
 विभागमाह ।

भागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शि-

तम् । एवं च वचनसार्धवत्त्वाच्च समुदायद्रव्यापहारे दोषमावपत्यम् । ननु

मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् (अ. ९

श्लो. २१३) ‘यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभादन्धूयवीयसः । स ज्येष्ठः स्वादभागश्च नियन्तव्यश्च १०

राजभिरिति’ वचनात् । नैतत् यतः समाधितत्वात्तद्व्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं

- वदता ज्येष्ठपरतन्नाणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डौपपिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते । गौतमः । 'यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते एवैनं स यदि चैनं न चयतेऽयं पुत्रमथ पौत्रं चयत' इति यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स भागाद्युन्न एनं नोत्तरं चयते नाशयति दोषिणं करोति ।
- ५ यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽपि वर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव । यथा मौढ्ये चरौ विपन्ने सदृशतया मापेषु गृह्यमाणेषु अयज्ञिया वै मापा इति निषेधो न प्रविशति । मुद्राययवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षि-
- १० णोक्ते, मुद्राययवेषु गृह्यमाणेषु वर्जनीयतया मापावयवा अपि गृह्यन्ते एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राज्ञान्तिनोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

ब्रामुध्यायणस्य भागविशेषं दर्शयन्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

- १५ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञात' (आ. अ. श्लो. ६८-६९) इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परमार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजिक्षेत्रिणोरौरसो रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च ।

- धर्मत इत्यस्यार्थः । यदाऽसौ निमुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको ब्रामुध्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु निमुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति न बीजिनः । स च न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति । यथोक्तं मनुना । (अ. ९ श्लो. ५३) "क्रियाम्भुपगमोत्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्मैह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति" । क्रियाम्भुपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत्क्षेत्रं क्षेत्र-
- १५ भ्यामिति बीजाप्यपत्यार्थं बीजिने दैत्येते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ भ्यामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । (मनुः अ. ९ श्लो. ५२) "फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यहं क्षेत्रिणामथो बीजाद्योनिर्वलीयसीति" । फलं त्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्तित्वेत्येवमनभिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव यतो बीजाद्योनिर्वलीयसीति । गवाश्चादिषु तथा दर्शनात् ।

१ दण्डौपपिकयान्माषाणमोऽर्षापरिस्थिते । यथा, 'नृपेण दंडो भक्षितः' इत्यनेन तासहचरितम-
पुत्रमप्यनभिसंधायानं भवतीति नियतसमानन्यायाद्योत्तरमापगतीत्येव न्यायो दंडौपपिका सा. द. १०
२ क क-प्रवर्तनीयतया; घ-मावर्तनीयतया । ३ क क घ झ-मावर्तनीयतया । ४ क्रियाम्भुपगमावर्ततः ।

अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् । (अ. ९ स्तो. ५९।६०) । “देवराट्वा सपिण्डाद्वा श्रिया सम्यङ्निवृत्तया । प्रजेप्सिताधि-
नियोगः । गन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां निवृत्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचनेत्येवं” नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति
नियोगनिन्दा । “नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुज्यानां
धर्मो हन्युः सन्नातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् । न
विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणा-
मपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां शुक्लान् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां संकरं
चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यायै
गर्हन्ते तं हि साधवः” इति (अ. ९ स्तो. ६४-६८) ॥

न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु
व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् । संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव । (अ. ५ स्तो.
१५७) “कामं तु क्षपयेदेहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्य
त्विति ” जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य, “आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचा-
रिणी । यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमारप्रव्रजचरिणां ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता । स्वर्गं
गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभायां तु स्त्री भर्तारमतिवर्तेते । सेह निन्दा-
मदामोति परलोकाच्च हीयते ” (अ. ५ स्तो. १५८-१६१) इति पुनार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं
निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् ॥

एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कर्तार्यो धर्म्यो नियोग इत्यत आह । (मनु. अ. ९ स्तो.
५९।७०) “यस्या श्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन
धर्मनियोगः । विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्रवत्सां शुचिप्रताम् ।
मिथो भजेता प्रसवात्सकृत्सकृदुत्तौ ” इति ॥ “यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्त्रेणैव
तस्याः पतिरित्यस्मादेव यच्चादावगम्यते तस्मिन्प्रेते देवरस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो
विन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमभिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृतान्यद्वापाह-
नियमादिना शुक्रवत्सां शुचिप्रतां मनोवाक्यसंयतां । मिथो रहस्या गर्भग्रहणात् प्रपृत्वेकवारं
गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको घृतान्यद्वादिनियमविविधयुक्ताभिगमनाद्गमिति न देवरस्य
आर्याश्रमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति । न देवरस्य । संविदा तू-
योरपि ॥ १२७ ॥

समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागाकृतिरुक्ता, अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्य-
वस्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मृतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्वात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

उरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात

औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः । पुत्रिकायाः

१० पुत्रक्षेत्रजलक्षणादि । सुतः पुत्रिकासुतः । अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः । “अत्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेद्वितीति”

(१७-१७) । अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात्

मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः । “द्वितीयः पुत्रिकैवेति” (१७-१५) । द्वितीयः

पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः ॥ ब्यामुप्यायणस्तु जनकसौरसादपकुशेऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्र-

१५ जातस्तु सगोत्रेणेत्तरेण वा । इतरेणासपिण्डेन देवरेण चोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेष-

जत्वनिश्चयामावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चयं सति बोद्धव्यम् । कानीनस्तु कन्यका-

गूढजकानीनौ । यामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूदा सा भवेत्तथा पितृगृह

एव सस्थिता । अथोदा तदा बोद्धेव पुत्रः । यथाह मनुः (अ. ९ श्लो. १७२) “पितृये-

१० इमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाग्रा बोधुः कन्यासमुद्भवमिति ” ॥ १२९ ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्तृनुजया प्रोषिते

प्रेते वा मर्तरि पित्रा बोभाभ्यां वा सवर्णाया यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः

पुत्रः । यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो. १६८) “माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सर्वेऽं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः” इति । आपद्भ-

१५ ह्णादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकः पुत्रो न देयः । “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्

प्रतिगृह्णीयाद्विति” वसिष्ठस्मरणात् (१५.३) तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । (मनुः अ. ९

श्लोक. १०६) “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः” इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे

सुर्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च = पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाह्वय राजनि चावेप निवेशनमप्ये

१ ज्ञ-मित्रः । २ ‘वृत्तीयः पुत्रिका विधायते’ इति ‘वावे संस्कृतसीरीज’तर्गतः पाठः ।

३ ॥ इदमन्मात्रभावे पित्रेव दद्यात् । मित्रभावे मानवोभयसत्वे तु बन्धुवतीति मदनः । ४ सप्तमं कुलश-

णादिभिर्न ज्ञानेति मेधातिथिः । सप्तमं ज्ञानेति कुलश्रुमन् ।

व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति ” वस्तिष्ठेनोक्तः । (१५-६)
 ‘अदूरवान्धवमि’त्यत्यन्तदेशमाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेध्वमि योजनीयम् ।
 समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं च
 पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्णं इत्येव । यत्तु भन्तुनोक्तम् । (अ. ९ श्लो. १७४) “ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धमन्तिक्रात् । स क्रीतकः सुत-
 स्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति ” । तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् ।
 न जाता । ‘सजतीयेष्वयं प्रोक्त’ इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंदत्तः । कृत्रिमस्तु पुत्रः
 स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे सत्पततप्रत्वात् ।
 वत्तात्मा तु पुत्रो-यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा ‘तवाहं पुत्रो भवामीति’ स्वयं दत्तत्वमु-
 पगतः । सद्वोद्वजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोद्वः पुत्रः ॥ १३१ ॥
 अपयिद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृष्यते स ग्रहीतुः पुत्रः । सर्वत्र स्वयं इत्येव ॥
 एवं मुख्यान्मुख्यपुत्राननुक्रम्येतेषां दायग्रहणे क्रममाह—

पिण्डदौऽश्वहरैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदो-
 ऽश्वहरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे
 दायग्रहणक्रमः ।
 प्राप्ते भन्तुरपवादमाह । (अ. ९ श्लो. १३४) “ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि
 पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया ” इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्
 पूर्वस्मिन् सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थीदामागित्वमुक्तं वस्तिष्ठेन (१५-९) । ‘तस्मिन्नेत्यतिगृहीते
 औरस उत्पद्येत चतुर्थ्यभागागामी स्यात् दत्तक’ इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शना-
 र्थम् । प्रकरणविशेषात् । तथा च कात्यायनः । ‘ उत्पद्ये स्वीरसे पुत्रे चतुर्थीशहराः सुताः । सव-
 र्णां अमवर्णांस्तु द्वासाच्छादनमजना ’ इति । सवर्णां दत्तकक्षेत्रजादयस्ते मत्वीरसे चतुर्थीशहराः ।
 असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोद्वजपौनर्मवासे स्वीरसे सति न चतुर्थीशहराः किंतु द्वासाच्छाद-
 नमाननाः ।

यदपि विष्णुवचनम् । ‘ अग्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोद्वजाः । पौनर्मवध नैवेते
 पिण्डरिक्तांशमागिन ’ इति । तदप्यौरसे सति चतुर्थीशनिषेधपरमेव । औरमाद्यभावे तु
 कानीनादीनामपि सकलपितृव्यधनग्रहणमस्त्येव । ‘पूर्वाभावे परः पर’ इति वचनात् ॥ यदपि
 भन्तुवचनम् (अ. ९ श्लो. १६३) “ एक एवौरसः पुत्रः पितृव्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृ-
 संभार्यं प्रदद्यात् प्रजीवनमिति ” तदपि दत्तकानीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् ।
 तत्र क्षेत्रजस्य विगीणो दर्शितस्तैर्नैव । (अ. ९ श्लो. १६४) “ पत् ॥ क्षेत्रजसां प्रदद्या-
 त्पैतृकादनात् । औरसो निमजन् दाय पितृव्यं पथममेव वेति ” । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये

पद्यमंशम् । एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम् ॥ यदपि भञ्जना पुत्राणां पङ्कद्वयमुप-
न्यस्य पूर्वपङ्कस्य दायदावान्धवत्वमुक्तं उत्तरपङ्कसादायादवान्धवत्वमुक्तम् । (अ. ९ श्लो.
१५९।१६०) “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपि वद्वश्च दायदा-
वान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्मवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड् दायदावा-
न्धवा” इति । तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थहरान्तरामात्रे पूर्वषट्-
कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरपङ्कस्य तु तन्नास्ति । बान्धवत्वं पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोद-
कप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ॥ (अ. ९ श्लो. २४२) “गोत्र-
रिक्थे जनयितुर्न भजेद्विश्रमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेयः” अत्र
दक्षिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्वामात्रे सर्वेषाम-
विशिष्टम् । (मनु. अ. ९ श्लो. १८५) “न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितु” रित्यौ-
रसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु (मनु.
अ. ९ श्लो. १६३) “एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरि”त्यनेनैव रिक्थमाक्त्वसौ-
क्तत्वात् । दायदाशब्दस्य दायदादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभागविषयत्वेन प्रति-
द्वत्वाच्च । दासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्यत्वेन पाठो गुणवदगुणवद्विषयो वेदितव्यः ।
१५ शौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वामात्रे परः
परोऽशमागिति ॥ यत्तु (अ. ९ श्लो. १८२) “मातृणामेकजातानामेकभ्रेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजस्येदिति” ॥ तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽन्येषां पुत्रीक-
रणनिषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । तस्मिन्ना गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥
इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तथैव नियममाह—

सजातीयेष्वयं श्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं ‘पूर्वामात्रे परः पर’ इत्युक्तो विधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र
च कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्मवशाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिल-
क्षणाभावसोक्तत्वात् । तथाऽनुलोमजानां भ्रातृवसित्तादीनामौरमेव्यन्तर्मावात्तेषामप्यमात्रे क्षेत्र-
जादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्यामावेऽपि न लभते ।
१५ यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो. १५४) “यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं
दशमादपाञ्चद्रापुत्राय धर्मतः” इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽपि विद्यमान-
द्विजातिपुत्रो वा स्यात्किञ्चित् क्षेत्रजादिर्वाऽन्यो वा सपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनैरादृशमांसादधिकं
न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्रामात्रे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुना शूद्रघनविभागे विशेषमाह—

१६ जातोऽपि दासां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां मुताद्यते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यमुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुष्यं तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते आतरस्त्रं दासीपुत्रं वर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागा-
 शूद्रेणापरिणी-
 दास्यमुत्पन्ने विशेष-
 माह ।
 दर्धं दद्युरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णीयात् । यदि परिणीतादुहितरस्त्रपुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्धमा-
 गिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यमुत्पन्नः पितुरिच्छ-
 याऽप्यंशं न लभते, नाप्यर्धं, दूरत एव कृत्स्नम् । किंत्वनुकूलश्रेष्ठीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुख्यगौणसुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायवादक्रम उच्यते—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा वन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेभ्यः विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः । तस्यापुत्रस्य स्वर्थातस्य परलोकं गतस्य
 धनभाक् धनमाही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्वाभाव
 विभक्त्यापुत्र-
 स्वासंस्मृतिनो धने-
 अधिकारिणः ।
 उत्तर उत्तरो धनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनुलोमजेषु
 प्रतिलोमजेषु यणेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो
 वेदितव्यः ।

तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता । ‘पत्युर्नो यज्ञसंयोग’ इति स्मरणात् ।
 एकवचनं च जात्यभिप्रायेण अतश्च बह्वयश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च यथारां विभज्य धनं
 गृह्णन्ति । यथा घृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति । ‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालय-
 न्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति’ । घृद्धिप्प्युरपि । ‘अपुत्रधनं
 पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामेति’ । कात्यायनोऽपि ।
 ‘पत्नी पत्युर्वर्धनहारी या स्वादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता ययनूदा भवेत्तदेति’ । तथा ।
 ‘अपुत्रस्यार्यकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता आता पुत्राश्च कीर्तिता’ इति ।
 बृहस्पतिरपि । ‘कुल्येषु विधमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागाहारी’ ।
 एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । “आतृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिन्नेत्यप्रजेत वा । विमजेरन्
 धनं तस्य शेषासे स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनस्ययात् । रक्षन्ति शय्यां
 भर्तृश्रेष्ठान्छिपुस्तिरासु त्विति” (अ. १३ स्तो. २५-२६) पत्नीसद्भावेऽपि आतृणां धनग्रहणं पत्नीनां च
 भरणमात्रं नारदोक्तम् । मैनुनाऽपि । (अ. ९ स्तो. १८५) “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं आतर एव
 वे”त्यपुत्रस्य धनं पितृभ्रातृवैति दर्शितम् । यथा (अ. ९ स्तो. २१७) “अनपत्यस्य पुत्रस्य
 माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनमिति” । मातुः पितामसाश्च धन-
 संबन्धो दर्शितः । शंखेनापि । ‘स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य आतृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां

ज्येष्ठा वा पत्नीति । आतृणां पित्रोज्येष्ठयाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्या-
यनेनारपि । 'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । आता वा जननी वाऽथ माता वा
तत्पितुः क्रमादि'त्यवभादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारेभ्वरेण व्यवस्था दर्शिता ।

- पत्नी गृह्णीयादित्येतद्वचनजातं विभक्तआतृस्रोविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति ।
५ कुत एतत् नियोगसम्बन्धायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति । 'पिता हरेदपुत्रस्य'त्यादिवच-
नात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यद्व्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतमवचनाच्च । (२८-२१-२२)
'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्तं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेतेति' । अस्यार्थः । पिण्डगोत्रर्षि-
संबन्धा अनपत्यस्य रिक्तं भजेरन् स्त्री वा रिक्तं भजेत् । यदि बीजं लिप्सेतेति । मनुष्ये (अ.
९ श्लो. १४६) " धनं यो विगृह्याद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं आतुरुपाय दद्यात्तस्यैव
१० तद्धनमिति " । अनेनैतद्वर्णयतिः—विभक्तधनेऽपि आतृपुत्रेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो
नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि । (मनु. अ. ९ श्लो. १२०) " कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्र-
मुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः " इति । तथा चक्षिष्टोऽपि ।
'रिक्त्यलोभाद्भास्ति नियोगः' इति (१७-६५) । रिक्त्यलोभान्नियोगं प्रतिषेधन् नियोगद्वारक एव
पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमात्रमेव नारदवचनात् ।
१५ "भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जीवनक्षयादिति" (१३-२६) । योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते ।
(व्य.अ. १४२) "अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्यासा व्यवहारिण्यः प्रतिकूलतयैव
चेति" । अपि च । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्वनग्रहणमयुक्तम् । तथा च
केनापि स्मृतम् । 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थमाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादन-
भाजनाः । यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्माच्चद्विनिर्जयेत् । स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मि-
२० ण्यिति' तदनुपपन्नम् । 'पत्नी दुहितरः' इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरस्तुतत्वाच्च ।

- अपि च इदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र
नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति । उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो
न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारदव्ययम् ॥
अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति भेदं तदप्यसत् । (मनु. अ.
२५९ श्लो. १९४) "अध्यक्ष्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । आतृमातृपितृप्रातं पश्चि-
२५ क्षीधनं स्मृतमि"त्यादिविरोधात् । किंच । सर्वपुत्राभावे 'पत्नी दुहितरः' इत्यारब्धे तत्र नियुक्ताया
धनसंबन्धं वदता क्षेत्रज्ञस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्यपुत्रप्रकरणे
'पत्नीति' नारदव्ययम् । अथ 'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्तं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य । बीजं लिप्सेतेति'
(२८-२१-२२) गौतमवचनाच्चियुक्ताया धनसंबन्ध इति तदप्यसत् । न हि यदि बीजं लिप्सेत
३० तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किंत्वनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा
भजेरन् स्त्री वा । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वा
शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तम् । न

निशुक्ताया स्मृतिलोकनिन्दितायाः । 'अपुत्रा शयनं मर्तुः पालयन्ती मृते स्थिता । पश्येव दद्यात्तपिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति' संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् । तथा नियोगश्च निन्दितो नियोगनिन्दा । मनुना । (अ. ९ श्लो. ६४) "नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-

तिभिः । अन्यस्मिन् हि निशुञ्जाना धर्मं हन्तुः सनातनमि"त्यादिना । यत्तु यत्तिष्ठवचनम् । 'रिक्थलोभाच्चासि नियोग' इति । तदविमक्ते संसृष्टिनि वा मर्तरि मृते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारदवचनम् । 'भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवन्महायादिति' । तदपि 'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव न इष्यते' इति (१३-२४) । संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्र-प्रतिपादनपरम् । न च 'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादि'त्येतस्य संसृष्टिनिषयत्वे 'संसृष्टानां तु यो भाग' इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तनिवरणेन स्त्रीधनस्यापिमाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च १० भरणमात्रं पिधीयते । यद् 'प्युत्रा योषितश्चैषामि'त्यादिवचनं तत् स्त्रीवादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते ।

यत्तु द्विजातिधनस्य यशार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराच्च धनग्रहणमयुक्तमिति तदसत् । सर्वस्य ब्रह्मजातस्य यशार्थत्वे दानहोमापसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वात् दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तर्कमेकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति 'धर्ममर्थं च फलं च यथाशक्ति न हृषयेत्' । तथा । 'न पूर्वोक्तमन्यन्दिनापराधानफलान् १५ कुर्याद्यथाशक्ति धर्मोर्धकाभेद्यः' तथा । 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवये'त्यादिप्राज्ञ-लक्ष्यगौतममनुवचनविरोधः । अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिरण्यपारणस्य ऋतवर्धनानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धतं स्यात् । किंच । यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्तधर्माधिकारादनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतश्यवचनं 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हती'-त्यादि तदस्तु पारतश्यं, धनस्वीकारे तु को विरोधः ? कथं तर्हि यज्ञार्थं ब्रह्ममुत्पन्नमित्यादिवच- १० नम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवार्जितं यद्दानं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिमिरथीत्येवंपरं तत् । 'यज्ञार्थं लब्धमददद्वांसः काकोपि वा मयेदिति' दोषश्चवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् ।

यदपि कात्यायनेनेोक्तम् । 'अदायिकं राजगामि योषिद्रुतौर्धदेहिकम् । अपास श्रोत्रि-यद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तर्पयेदिति' अदायिकं दायादरहितं यद्दानं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषि-द्रुतौर्धदेहिकमपास तत्स्त्रीणामनानाच्छादनोपयुक्तं और्धदेहिकं धनिनः ब्राह्मणपुत्रं चापास १५ परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः । 'श्रोत्रियद्रव्यं च योषिद्रुतौर्धदेहिकमपास श्रोत्रियायोपपादयेदिति' । एतदप्यवरुद्धरीविषयम् । योषिद्रहणान् । नारदवचनं च (१३-५२) । 'अन्यत्र ब्राह्मणार्तिकं तु राजा धर्मपरायणः । तत्पत्नीणां जीवनं दयादेप दायविधिः स्मृत' इत्यवरुद्धरीविषयमेव । स्त्रीतन्द्ग्रहणात् । इह तु पत्नीतन्द्गादायाः संयताया धनमग्रहणमविरुद्धम् । तस्माद्विमकारसंसृष्टिन्युत्रे स्मर्यते यवी धनं प्रथमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धो भवतीति । विभागश्लोक- १० स्वासंसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् ।

एतेनाल्पधनविषयत्वं स्त्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । तथा सौरसेषु पुत्रेषु सन्तानि

॥ याज्ञवल्क्ये आचाराध्याये श्लो. २१५ मनुस्मृते अ. २२ श्लो. ९६. १ कृष्ण-धर्मोपलक्षणम् ।

जीवद्विभागो अजीवद्विभागो च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम् । यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । 'पितुरुत्सवं विमजतां माताऽप्यंशं समं हरेदिति' च । तथा सत्यपुत्रस्य स्वर्ग्यतस्य धनं पत्नी मरणादतिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम् । अथ 'पत्न्यः कार्याः समांशिका' इत्यत्र 'माताऽप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतं तदसत् । अंश-
 ५ शब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात् । ख्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथा हि । 'पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' 'माताऽप्यंशं समं हरेदिति' च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तम् वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति ॥ यथा 'चातुर्मासेषु द्वयोः प्रणयन्ती'त्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन 'न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपकिरन्ति न शुनासीरीय' इत्युत्तरवेदि-
 १० प्रतिषेधे दर्शिते, राक्षान्तैकदेशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरथ प्रतिषेधः किंतु 'पौतं वपन्तीति' प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया 'उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽय-
 मि'त्यभिहिते, 'पुनः पूर्वपक्षिणोपात्तं वपन्तीति' प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तर-
 वेदिं प्रापयति' मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् ।
 राक्षान्तैऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणय-
 १५ न्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनयोपात्तं वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रचाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम् ।

यदपि मतम् । (अ. ९ स्तो. १८५) 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति' मनुस्मरणात् । तथा 'स्वर्ग्यतस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति' शांखस्मरणाच्च, अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामि इति प्राप्तं, 'भरणं चास्य कुर्वीरन्त्नीणामाजी-
 २० वनक्षयादि'त्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्ग्यते भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरो; यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति, ततो न्यूनं वा, तदा किं पत्न्येव गृह्णात्सुत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्वपत्नीत्यस्तत्त्वज्ञाप-
 नार्थं 'पत्नी दुहितर' इत्याख्यमिति तदप्यत्र भगवानाचार्यो न गृह्यति । यतः । (मनु. अ. ९ स्तो. १८५) 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति' विकल्पस्मरणात्तेदं क्रमपरं
 २५ वचनमपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तथासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्याचक्षे । शांखवचनमपि संसृष्टप्रौढविषयमिति । अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते । 'धनमागुचरोत्तर' इत्यस्य च 'पत्नी दुहितर' इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम् ।
 पत्नी पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् ।
 यत्तु ह्यरीतवचनम् । 'विधवा यौवनस्था चेज्जारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षयपार्थ-
 ३० तु दातव्यं जीवनं तदेति' तदपि शङ्कितव्यमिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । असादेय वचनादनाशङ्कितव्यमिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शांखेन । ज्येष्ठा

पित्रभावे आतरो धनभाजः । तथा च मनुः (अ. ९ श्लो. १८५) 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं आतर एव वेति' । यत्पुनर्धारेऽश्वरेणोक्तम् । (अ. ९ श्लो. २१७) "अन-

पत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वन-

मिति' मनुचचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः

५५ पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामहेव गृह्णातीति" एतदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् ।

'चतुस्त्रिवेकभागाः स्युरित्यादिनेति' (अ. ९ श्लो. १८९) यत्पुनर्'रहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा

नित्यमिति स्थितिरिति' मनुस्मरणं तद्वृषामिप्रायं न तु पुत्रामिप्रायम् । आलुप्यपि सोदराः

प्रथमं गृहीषुः मित्रोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति'

१० स्मरणात् । सोदराणामभावे मित्रोदरा धनभाजः ।

मित्रोदरा आतृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः । आतृआतृपुत्रसमभावे धनभाजः । आतृपुत्राणामनधिकारः । मात्रभावे आतृपुत्राणामधिकारवचनात् ॥ यदा

एषपुत्रे आतरी स्वर्यति तद्भातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते आतृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भाता

भातृपुत्राः मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां आतृणां च विभज्य ग्रहणे

१५ धनभाजः । पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ।

आतृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च ।

गोत्रजाः पिता- तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । (अ. ९ श्लो. २१७) 'मातर्यपि च वृत्तायां

मही । पितुर्माता धनं हरेदिति' मात्रानन्तरं पितामहा धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां आतृ-

सुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशमावात् । 'पितुर्माता धनं हरेदि'त्यस्य वचनस्य धनग्रह-

१० णाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ।

पितामहाश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः । मिश्रगोत्राणां सपि-

पितामहादयो ण्डानां बन्धुसम्बन्धेन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः

धनभाजः । पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपि-

समानोदकाः । तामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमा सप्तमास्तमानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं

१५ वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः ।

जन्मनामशानावधिका वा । यथाह बृहन्मनुः 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानो-

दकमायस्तु निवर्तताचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते' इति ।

१ तदभावे भगिनी । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत्' इति मनूक्तेः (अ. ९ श्लो. १८८)

'बहोवे दातव्यो यत्र सकुल्या बन्धवास्तथा । यस्त्वासप्तस्वरत्नेषां सोऽनपत्यपणं हरेदिति' । बृहस्पत्युक्तेः तस्या

अपि भातृगोत्र उपपत्त्येन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । सगोत्रता परं नास्ति नच साऽयं धनग्रहणप्रबोधकत्वेनोक्त ।

मयूखः ।

गोवजामावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः । आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धव-
गोवजामावे श्रेति । यथोक्तम् । “आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्म-
बन्धवः । मातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः
सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा इति” ॥ तत्र चान्तरह्णत्वात्प्रथममारमबन्धवो धनभाजस्त-
दभावे पितृप्रमथयस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः ॥ ‘पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे
आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापसम्बन्धकारणात्’ (२-६-१४-२-३) ॥ शिष्याभावे सत्रक्षचारी
शिष्यः धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाप्ययनतदर्शनज्ञानप्राप्तिः स सत्रक्षचारी ।
सत्रक्षचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृह्णीयात् । ‘श्रोत्रिया ब्राह्मणस्नानपत्न्यस्य १०
रिक्थं भजेरसिति’ गौतमस्मरणात् (२८-४१) । तदभावे ब्राह्मणमाग्नम् । यथाह मनुः ।
(अ. ९ श्लो. १८८) ‘सर्वेषामभ्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थमागिनः । श्रैविष्याः क्षत्रियो दान्तास्ताथा
धर्मो न हीयते’ इति ॥ ‘न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात्’ । (अ. ९ श्लो. १८९)
‘अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थिति’ रिति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम् ‘ब्राह्मणार्थस्य
तन्नाशे दायदक्षेत्र कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनसी साक्षपूज्यवेति’ ॥ क्षत्रियादिधनं सत्रक्ष- १५
चारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् । न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (अ. ९ श्लो. १८९) ‘इतरेषां तु
वर्णानां सर्वामावे हरेत्सु’ इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं । इदानीं तदुभयापवादमाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थमागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च, क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रे-
कतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपसृज्येणस्य तु धनं माश्रादय
वानप्रस्थयति- एष गृह्णति । नैष्ठिकस्य ॥ धनं तदपश्चादत्येनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतस्तु
ब्रह्मचारिणां धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरप्यात्मशास्त्रधर्मव्यवधारणतद्दर्शानुष्ठा-
धनेऽपि भागिनः । नक्षत्रः । दुर्दृष्टस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेक- १५
तीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपक्षो भ्राता । एकतीर्थी एकधर्मी । धर्मभ्राता आसारेक-
तीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु मत्सम्प्येकतीर्थ्यैव गृह्णाति ।

‘नन्वनंदास्त्वाध्रमान्तरगताः’ इति (१७-५२) वसिष्ठस्मरणादाध्रमास्तरगतानां रिक्थ-
संबन्ध एव नास्ति कुतसादिभागः । न च नैष्ठिकस्य सार्जितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनि-
वेधात् । ‘अनिचयो मिशुरिति’ गौतमस्मरणात् (३-११) । मिशोरपि न सार्जितधनसंबन्धस्तु- १०
भयः । उच्यते । वानप्रस्थस्य तारात् । ‘अहो मारुत धन्नां वा तथा संब्रह्मस्य वा । अयं न
निचयं कुर्यात्तन्नाशपुणे त्यजेदिति’ वचनाद्नसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि, ‘क्षीरीनाम्नादनाम वा
१३

वासोऽपि विभूयाच्च सः । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथेत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबन्धो-
ऽस्त्येव नैष्ठिकस्यापि शरीरयागार्थं वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्गातस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्यस्यापवादमाह—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी.

- ५ विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृते संसृष्टे तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टित्वं च न येन केनापि किंतु
पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह गृहस्पतिः । 'विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र सं-
सृष्टिपत्नः स्थितः । पितृव्येणाथवा ग्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते' इति । तस्य संसृष्टिनो
विकारिणमाह । मृतस्यांशं भागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य
संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्टेवापहरेत् गृह्णीयात् न पत्न्यादिः ॥

- ११ संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

- संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टि-
जातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोद-
१२ रसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति, न भिन्नोदरः संसृष्टपत्नीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥
इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्गाते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चांसंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धन-
ग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

अंसंसृष्टपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

- १० अन्योदर्यः सापन्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनः अन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी ।
अनेनान्यद्व्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । अंसंसृष्टीत्येतदु-
त्तरेणापि संबध्यते । अतश्चांसंसृष्टपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोसावित्यत आह । संसृष्ट इति ।
संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति यावत् । अनेनांसंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं
कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः, नान्यमातृजः । अत्रैव-
१५ शब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति ।

- एवं चा'संसृष्टपि चादद्यात्'दित्यपिशब्दप्रवणात् 'संसृष्टो नान्यमातृज' एवेत्यवधारणनिषेधा-
च्चांसंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्र-
हणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । (अ. ९ श्लो. २१०) 'विभक्तैः
सहजीवन्तो विभजेरनुपनर्यदीति' संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य (अ. ९ श्लो. २११ । २१२) "येषां
१० ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । प्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते । सोदर्यो
विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः सयम् । आतरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनामय" इति वदता येषां

भ्रातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वांश्चाश्रमदानतोऽश्रमदाने, सार्वविभक्तिकस्तसि, विभागकाल इति यावत् । हीयेत स्वांशात् अयेत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा अयेत वा तस्य भागो न लुप्यते अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिर्न एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह । 'सोदर्या विमज्जेयुस्त्वमिति' । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संगूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च आतरो^{१५} मित्रोदराः संसृष्टास्ते च सनामयो भगिन्वश्च समं विमज्जेयुः । समं विमज्ज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १३९ ॥

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यदायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—

ह्योऽथ पतितस्तज्जः पञ्चुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या मर्त्य्याः स्युर्निरंशकाः ॥ १४० ॥

ह्योऽथपतितोऽपि प्रकृतिः । पतितो ब्रह्मादिः । तज्जः पतितोत्पन्नः । पञ्चुः पादविकलः ।

उन्मत्तकः पातिकपैसिकसैम्भिकसन्निपातमहामहेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः । अनंशाः ।

जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति । अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः । अचिकित्सरोगः अप्रतिसमाधेययस्मादिरोगग्रस्तः ।

आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्यपपातकिनधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह पतिष्ठः ।^{१५} 'अनंशास्त्याश्रमान्तरगता' इति (१७-५२) नारदेनापि । 'पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतज्जं लभेरक्षेत्रजाः कुत' इति (अ. १३ स्तो. २१) । मनु-रपि (अ. ९ स्तो. २०१) 'अनंशी ह्यनपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया' इति । निरिन्द्रियो निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्याद्यादिना स निरिन्द्रियः ।

एते ह्योऽथोऽनंशा रिक्थभाजो न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया भवेयुः ।^{१५}

अमरणे तु पतितत्वदोषः । 'सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा । तेषां भरणम् ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽददद्भवेदिति' मनुस्मरणात् (अ. ९ स्तो. २०२)

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः ।

एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनशत्वमुपपन्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौप-पादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरत्येव । 'विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णयां विभागमापि'त्यस्य^{१५} समानन्यायत्वात् । पतितादिषु पुष्टिज्ञत्वमविवक्षितं अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युत्तदोषदुष्टा-नामनशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

ह्योऽथपतितस्तज्जः पञ्चुन्मत्तको जडः—

औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

एतेषां ह्योऽथपतितस्तज्जः पञ्चुन्मत्तको जडः—

पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युत्तदोषदुष्टा-नामनशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

सुताश्चैषां प्रमर्तव्या यावद्वै मर्तृसात्कृता ॥ १४१ ॥

ह्रीवादिदुहितृणां एषां ह्रीवादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भर-
विशेषमाह । जीयाः । चान्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

एषां ह्रीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्या मरणीयाः । व्यभि-
ह्रीवादिपत्नीनां चारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति । मर-
विशेषमाह । जीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण मरणमपि न कर्त-
व्यम् ॥ १४२ ॥

१० 'विमर्जेर्यसुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुंघनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषघनविभागो विस्तरेणाभि-
हितः । इदानीं स्त्रीघनविभागं विस्तरेणाभिधासंस्तत्स्वरूपं तावदाह—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीघनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं, यच्च विवाहकालेऽप्राप्तधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं,
१५ आधिवेदनिकं अधिवेदनमित्तं 'अधिविन्नस्त्रियै दद्यादिति' वक्ष्यमाणं । आद्यशब्देन रिक्प-

स्त्रीघनं क्रयसंविभागपरिमहाधिगमप्राप्तमेतत् स्त्रीघनं मन्वादिभिरुक्तम् ।
सन्नेदाश्च । स्त्रीघनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया 'अयुक्त-

त्वात् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् ॥ (अ. ९ श्लो. १९४) । 'अध्यग्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिक-
मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पङ्क्तिं स्त्रीघनं स्मृतमिति' स्त्रीघनस्य पङ्क्तिधत्वं तद्व्यूनसंख्याव्यवच्छे-

२० दार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय ॥ अध्यग्यादिस्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम् । "विवाहकाले

अध्यग्यादि- यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निरुक्तं सद्भिः स्त्रीघनं परिकीर्तितम् ॥
स्त्रीघनलक्षणम् । यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीघनं

तदुदाहृतम् । प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छवध्या वा अशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं
तदुच्यते ॥ ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदा-

२५ यिकं स्मृतमिति" ॥ १४३ ॥

चन्द्रुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

किञ्च । चन्द्रुभिः कन्याया मातृचन्द्रुभिः पितृचन्द्रुभिश्च यदत्तं शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या
एवं स्त्रीघनमुक्तं दीयते । मन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तं च कात्या-
तद्विभागमाह । यनेन । 'विवाहात्परतो यच्च लब्धं मर्तृकुलात्स्त्रिया । मन्वाधेयं ॥ तद्व्यं

१० लब्धं पितृकुलात्तयेति' । स्त्रीघनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां मृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारभेदमाह—

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तृर्गोत्रादिषु चतुर्विधं ।

दुहितृणां प्रमृता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्थप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यारथं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । विवाहभेदेना- शेषेष्वामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि । माता- पिताभेदाः । च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः ॥ प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रस- ताऽपत्यवती चेद्दुहितृणां तद्धनं भवति । अप्रज दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षा- दुहितृणां 'मातुर्दुहितरः शेषाम्'त्यत्रोक्तत्वात् ।

अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोदानूदासमभायेऽनूदा गृह्णाति । तदभावे परिणीताः । तत्रापि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिताममवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे १५ प्रतिष्ठिता यथाह गौतमः (२८-२४) । 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रजानामप्रतिष्ठितानां चेति' । तत्र चशब्दात् प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणामेव । 'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति' गौतमवचनात् (२८-२५) ॥

सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति । 'दुहितृणां प्रमृता चेति'त्यस्माद्ग्रहणात् । तासां भिन्नमातृकाणां विपमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना । 'प्रतिभानृतो वा स्ववर्गेण भगविशेषः' १० इति गौतमस्मरणात् (२८-१७) ॥ दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम् । यथाह मनुः । (अ. ९. स्तो. १९३) 'यास्तासां स्सुदुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामक्षा धनार्किचिरद- देयं प्रीतिपूर्वकमिति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः । (अ. १३. स्तो. २) 'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वय' इति । तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपराभर्शात् ॥

दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । 'ताम्य ऋतेऽन्वय' इत्युक्तत्वात् । मनुरपि दुहि- १५ तृणां पुत्राणां च मातृधनसम्बन्धं दर्शयति ॥ 'जनन्या संस्थितायां तु सगं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्त्यश्च सनाभव' इति (अ. ९. स्तो. १९२) । मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन्, सनाभयः भगिन्त्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगि- न्यश्च संभूय भजेरन्निति । इतरतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतिः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथो 'देवदत्तः कृषिं कुर्याच्चतुदत्तश्चेति' । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । १० सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्याहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराऽप्युत्तमजातीयसपत्नी-

दुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । मनुः । (अ. ९. स्तो. १९८) 'स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्यै वा भवेदिति' । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्सुपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याघनं स्त्रिया कन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः । 'रिक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युरिति' गौतमस्मरणात् (१२-४०) । 'पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति' पौत्राणामपि पितामर्षणापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्तमर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः ॥

स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह—

दत्ता कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वाऽपहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहरणकार-
बाग्दत्तकन्या-णाभावे । सति तु कारणे, 'दत्तामपि हरेत्कन्यां त्रेयांश्चेद्भर आग्रजेदि'त्यपह-
१० हरेण दण्डः । राभ्यनुज्ञानात् दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंब-
न्धिनां बोधचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् भ्रियते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आददीत ।
१५ वाग्दानोत्तरं परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरारमनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य,
कन्यामरणे निर्णयः । विगणव्यावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिमिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं
वा क्रमागतं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः । 'रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे
मातुस्तदभावे पितुरिति' धौधायनस्मरणात् (परिशिष्टे ७) ॥ १४६ ॥

मृताप्रजःस्त्रीधनं मर्तुगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे
१० कचिद्भर्तुरग्न्यनुज्ञाभाह—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

दुर्भिक्षे कुटुम्बमरणार्थं धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके बन्दिग्रहण-
निग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति । प्रकारान्तरेणापहरन्द-
१५ दुर्भिक्षादिसंके- धात् । मर्त्यव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यम् ।
मर्त्रां स्त्रीधनं 'जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः । तांश्छिप्याश्चौरदण्डेन धार्मिकः
प्राप्नुयान् । पृथिवीपतिरिति' दण्डविधानात् (मनु अ. ८ स्तो. २९) । तथा । 'पत्यौ
जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धैतो भवेत् । न तं मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते' इति
दोषघ्नवणाच्च (मनु अ. ९ स्तो. २००) ॥ १४७ ॥

१ फ इ तथा च । २ मनुस्मृतिटीकायां 'ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येति' राघवानन्दः; 'तस्या अपत्यस्य तदनं भवेदिति' रामचन्द्रः । ३ श्रुतो मर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तथा धृत इत्यर्थः ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्या उपरि विवाहः साऽधिविघ्ना सा चासौ स्त्री चेत्यधिविघ्नस्त्री तस्यै अधिविघ्नस्त्रिये
आधिवेदनिकं आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनायै व्ययीकृतं
स्त्रीधनमुक्तं तदाह । तावद्दद्यात् । यस्यै अगुरेण भर्ता वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः
स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्वार्थे दद्यात् । अर्घशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति, अतश्च
यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावदेवमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्संबन्धे निर्णयहेतूनाह—

विभागनिष्ठे ज्ञातिवन्धुसाहच्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निष्ठे अपलापे ज्ञातिभिः, पितृवन्धुभिर्मामृष्यवन्धुभिः मातुलादिभिः सा-
क्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा
यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक् पञ्चमहायज्ञादि-
विभागस्य निष्ठे धर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम् । 'आतृणामविभक्तानामेको धर्मः
विभागनिर्णयः । प्रयतते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तथा पृथक् पृथगिति' (अ. १३ स्तो. १५
३७) ॥ तथा पराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि । 'साक्षित्यं प्राप्तिमात्रं च दानं ग्रहणमेव
च । विभक्ता आतरः कुरुर्नानिभक्ताः कथंचनेति' (अ. १३ स्तो. ३९) ॥ १४९ ॥

इति रिक्थविभागप्रकरणम्

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९.

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाकृपाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुपद्भुमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च साम-
न्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां निहितां सीमां नयेयुः नि- २०

श्रित्युः ॥ सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्र-

अधुना सीमा-
विवादनिर्णय उच्यते

सीमा गृहसीमा चेति ॥ सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन ।

"ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैषानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्च-
विधा स्युतेति ॥" ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यात्वात् । मत्सिनी

सलिलवती । मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजलक्षणत्वात् । नैघानी निखाततुपाङ्गारादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्धिप्रत्यर्धिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृविद्वाभावे राजेच्छया निर्मिता ।

एवंभूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः । “आधिक्यं न्यूनता चांशे
५ अस्ति नास्तित्वमेव च । अमोगमुक्तिः सीमा च पट्टभवादस्य हेतवः” इति ॥ तथाहि ।
ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्वाधिक्ये वि-
वादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्ते न ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो
ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमान-
मोगैव भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिरन्तन्वेव मे मुक्तिरित्यमोगमुक्तौ विवादः । इयं मर्या-
१० देयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एष विवादः संभवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
श्रुत्यर्थान्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकरणे तस्मान्तर्भावः ।

समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्चनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।
‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिम्य हीति’
कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ‘ग्रामः पलायित’ इति
१५ यथा । सामन्तग्रहणं च तत्संसक्तानुपलक्षणार्थम् । उक्तं च कात्यायनेन । ‘संसक्त-
कास्तु सामन्तास्तत्संसक्तानुपलक्षणार्थम् । संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्तिता’ इति ॥
स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रहेण मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम् । ‘नित्य-
ग्रमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः । ये तत्र
पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात् तु ते मौला अपिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपग्रह-
२० णसंभोगकार्याभ्यानोपबिद्धिताः । उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृता’ इति ॥ गोपाः
गोचारकाः । सीमाकृपाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो
व्याधादयः । ते च मनुनोक्ताः । (अ. ८ श्लो. २६०) ‘व्याधान् श्राकुनिकान् गोपान् कैव-
र्तान् मूलखातकान् । व्यालग्राहान् च वृत्तीनान्यांश्च वनगोचरानिति’ ॥ स्थलमुद्यतो भूप्रदेशः ।
अङ्गारोऽमेरुच्छिष्टम् । तुपा धान्यत्वचः । हुमा व्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्रवाहपथः । चैत्यं
२५ पाषाणादिवन्धः । आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्र-
काराणि । तथा च मनुः । (अ. ८ श्लो. २४६।२७।२८) ‘सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत व्यग्रोधाश्चैत्य-
किंशुकान् । शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ गुल्मान्वेणूश्च
सीमावृक्षाः । विविधान् शमीवलीस्थलानि च । शरान्कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न न-
श्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च । सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि
३० चेति’ प्रकाशरूपाणि ॥ (अ. ८ श्लो. २४९।५०।५१।५२) ‘उपच्छिन्नानि चान्यानि सीमालि-
ङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां दीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवाला-
स्तुपान् भस्मकपालिकाः । करीपमिटकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि
कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां

राजा विवदमानयोरिति ' प्रच्छल्लिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशाप्रकाशस्मैलिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः
सीमांप्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया संदिग्धानि तदा निर्णयो-
पायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः स्थितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः । पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि चेति एवं समसंख्याः
प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्तान्वरधरा भूर्ध्वारोपितस्थितिरण्डाः सीमानं नयेयुः
प्रदर्शयेयुः । 'सामन्ता चेति' विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यप्रियायम् । यथा-
सीमाविवादे
सीमादर्शकाः ।
ह मनुः । (अ. ८ स्तो. २५३) 'साक्षिप्रत्यय एव स्वात्सीमावादविनि-
र्णय' इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम् । तदु-
क्तम् । मनुः (अ. ८ स्तो. २५८) 'साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमा-
विनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधाविति' ॥ तदभावे तत्संस्तकादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाह
कात्यायनः । 'सार्धसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्धगौरवात् । तत्संस्तकैस्तु कर्तव्यं उद्धारो नाम
संशयः ॥ संस्तक्तसक्तदोषे तु तत्संस्तकाः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राजा धर्मः
विज्ञानतेति' ।

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्रामाः । तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धतादयः । 'स्वावरे षट्प्र-
कारेऽपि कार्या नात्र विचारणेति' कात्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः संख्या-
गुणातिरेकेण संभवन्ति । 'सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरा
त्रेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मता' इति खरणात् । ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रैः शपथैः शापिताः ।
सन्तः सीमां नयेयुः । (अ० ८ स्तो० २५६) 'शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी स्रग्विणो रक्तवाससः ।
मुकृतैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसमिति' मनुखरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्नि-
वासार्थं नेकस्य । 'एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय
मूर्धनिति' नारदेनैकस्याम्यनुज्ञानात् (अ० ११ स्तो० १०) ॥ योज्यं (अ० ११ स्तो० ९)
'नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य कियैवा बहुषु स्थिते त्येकस्य
निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥

खलादिचिह्नान्मात्रेणपि साक्षिमामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायमिशेषो नारदेनोक्तः । (अ० ११
स्तो० ६) 'निम्नग्रापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगेदर्शनादिति' । निम्न-
गाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु
तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारम्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधाव्यमाणाद्वा प्रत्यर्षिसप्तसप्तविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोप-
क्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुषुः ॥

वृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः । 'आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूमा-
गलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिण' इति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः
सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. २५४) 'आमेयककुलानां तु
समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोरिति' । ते च पृथाः साक्ष्या-
५ दयः ऐकमत्येन समस्ताः सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः ।

तैर्निर्णीतां सीमानं तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समा-
रोपयेत् । उक्तं च मनुना (अ. ८ श्लो. २६१) 'ते पृथस्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्ण-
यम् । नियमनीयास्तथा सीमां सर्वोत्सांश्चैव नामत' इति ॥ एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाच-
ङ्क्रमणविनादारम्य यावन्निपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनारसीमानिर्णयः ।
१० अयं च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः । 'सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यत' इति ॥ १५२ ॥

यदा स्वमीपास्तुक्तसाक्षिवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधि-
कसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितयां दण्डनीयास्तदाह—

अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

१५ अनृते मिथ्यावादने निमित्तभूते खति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशद-
धिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डा-
न्तरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः (अ. ८ श्लो. २५७) 'यथोक्तेन नयन्तसे पूयन्ते
सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः सुर्विशतं दममिति' ॥ नारदोऽपि (अ. ११ श्लो. ७) ।
'अथ चेदन्तं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहस-
१० मिति' । सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय 'क्षेपाश्चेदन्तं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं
॥ जपन्याले विनेयाः पूर्वसाहसमिति' तत्संसक्तादिषु प्रथमसाहसमुक्त्या ॥ मौलादीनामपि
तमेव दण्डमाह । 'मौलवृद्धादयस्त्वन्वे दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसे-
नानृते स्थिता' इति (अ. ११ श्लो. ८) । आदिशब्देन गोपशाकुनिकक्याघवनगोचराणां
ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वादिद्विप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये
१५ तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषित्वसंमसाहदण्डविधानमुपपद्यत एव ।

'अनृते तु पृथक् दण्ड्या' इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ॥ 'यहनां ॥ गृहीतानां न सर्वे
निर्णयं यदि । कुर्बुर्माद्या लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसमिति' ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां
कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः । 'कीर्तिते
यदि भेदः सादृष्ट्यास्तूत्तमसाहसमिति' । एवमज्ञानादिनाञ्जतवदने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा
१५ पुनः सीमानिचारः प्रवर्तयितव्यः । 'अज्ञानोच्चां दण्डयित्वा पुनः सीमां निचारयेदिति'त्यस्या ।
'त्यस्तवा दुष्टान्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह । संनिध्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो भिदु-
रिति' निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृद्धादीनामभावे राजैव सीमः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र अर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविमज्य असेयं भूरसेयमित्युभयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्तरसोपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २६५) 'सीमायामविपश्चायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रविशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिर्दिति' ॥ १५३ ॥

असत्यामप्यतद्भावाशङ्कयामस्याः स्मृतेर्न्यायमूलतां दर्शयितुमतिदेशमाह—

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेष्टमसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आरामः पुष्पकलोपचयहेतुर्भूभागः । आयतनं निवेशनं पलाङ्कटाद्यर्थं विमत्तो भूभू-
वेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराणुपलक्षणार्थम् । निपानं पानीयस्थानं वापीकूप-
प्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेष्टम गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादिल-
क्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्णणेद्भूतजलप्रवाहेषु अनयोर्युद्धयोर्मध्येन जलोपः प्रवहति ॥
अनयोर्येत्थेयंप्रकारे विवादे आदिग्रहणारासादेभ्यश्चि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथा च
कात्यायनः । 'क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनपदेवगृहेषु चेति' १५४

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसंगेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमातिक्रमणे
सीमानमविलिङ्ग्य कर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे, यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यम-
साहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाणुपलक्षणार्थम् । यदा
मर्यादातीतं पुनः सीयप्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विजतो दमो वेदितव्यः यथाह मनुः ।
भेदादिषु दण्डाः । (अ. ८ श्लो. १६४) 'गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरत् । शतानि ॥

पञ्च दण्डवः सादृशानाद्विजतो दम' इति । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपरालोचनया कदाचि-
दुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत एवाह । 'यथः सर्वस्य हरणं पुरश्चर्यासनादने । तद्वत्-
च्छेदे शयुक्तो दण्ड उत्तमसाहस' इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृषादिकं प्रार्थनयाऽर्घदानेन वा लब्धवानुषो निर्गतुमिच्छति तन्निषेधतः
क्षेत्रमाग्नि एव दण्ड इत्याह—

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्पाणकारकः ।

परभूमिं हरन्कृपः सल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥ १५६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन् नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहवन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः, स चे-
दीपत्पीडाकरो बहुपकारकश्च भवति । कूपश्चात्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहुदकत्वेन कल्याण-
कारकश्चातो बहुदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्या-
सेतोर्निषेधकस्य
क्षेत्रस्वामिन एव
दण्डः ।
युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नयादिसमीप-
क्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारकस्तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ सेतोश्च
द्वैविध्यमुक्तं नारदेन (अ. ११ श्लो. १८) । 'सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो
बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः सात्त्वन्निवर्तनादिति ' ॥

यदा त्वन्वनिर्मितं सेतुं मेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनः तद्वश्यं नृपं वा
पृष्ठैव संस्क्र्यात् । यथाह नारदः (अ. ११ श्लो. २०-२१) । 'पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्टा स्वामिनं
१० तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्कलमागमयेत् ॥ मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वश्यं चाऽपि मानये ।
राजानमामय्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति' ॥ १५६ ॥

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टमिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

१५ क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य, तदभावे राजानं वा, यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ फलमाह
न भवत्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः । तस्मात्प्रार्थनया अर्धदानेन
वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं याऽनुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यम् ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कचिद्विध्यन्तरमाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

१० स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्थे अहमिदं क्षेत्रं कृषामीति अङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन
कर्षयति तस्य क्षेत्रं यद्यपि फालाहनं ईषद्वलेन विदारितं न सम्यग्बीजवापाहं तथापि तैल
कृष्टस्य फलं यावत्त्रयोत्पत्त्याहं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ कर्षको दापनीयः । तस्य क्षेत्रं पूर्व-
कर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

१५ इति मीमात्रिवादप्रकरणम् ॥

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावामावात् तेषामाद्यमृणादानमित्यादिना पाठक्रमो न वि-
शित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते—

मापानदौ तु मदिपी सस्यघातस्य कारिणी ।

१० दण्डनीया तदर्थं तु गौस्तदर्थमजाविकम् ॥ १५९ ॥

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ मापान्दण्डनीयाः । गौस्तर्द्धं चतुरो मापान् ।
अजा मेपाश्च मापद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां घनसंबन्धाभावात्तत्सामी पुरुषो लक्ष्यते ।

मापश्चात्र तात्रिकपणविंशतिमो मागः । 'मापो विंशतिमो भागः पणस परिकी-
र्तित' इति नारदखरणात् ।
गवादिपशुभिः तित' इति नारदखरणात् ।
परमस्त्रादिभक्षणे एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वे तु 'पणस पादौ द्वौ गां तु तद्विगुणं महिषीं
पशुस्त्रामिनो दण्डः ।

तथा । तथाञ्जाविकवत्सानां पादौ दण्डः प्रकीर्तित' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् (अ. ११ श्लो. ३१) । 'मापं गां दापयेदण्डं द्वौ मापौ महिषीं
तथा । तथाजाविकवत्सानां दण्डः सादर्द्धमापिक' इति तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावज्ञेयमक्षण-
विषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन कचिदण्डद्वैगुण्यमाह—

१०

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

यदि पशवः परक्षेत्रे ससं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेखरे तदा यथोक्तादण्डाद्विगु-
णो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताचतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः ।
'वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुण' इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे वाजतिदेशमाह—

१५

सममेपां विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विधीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः, तदुपचातेऽपीतरक्षेत्रदण्डेन ससं
दण्डमेपां महिष्यादीनां विधात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमम् । महिषी यत्र
यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योप-
रोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्याहण्डस्य चापराधानुसारिवाखरोष्ट्रमिति समाहारो न १०
विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशे गोस्त्रामिनो दण्ड उक्तः, इदानीं क्षेत्रस्त्रामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह—

यावत्ससं विनश्येत्तु तावत्स्त्राक्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहण क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्पालधान्यादिकं गवादिभिर्वि- १५
नाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्त्रामिने
गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तघनद-
ण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम् । 'या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाश-
येत् । न तत्र गोमिनां दण्डः पालसं दण्डमर्हतीति' वचनात् ॥

गोमी पुनः स्थापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवाहति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र १०
गोस्त्रामिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिद्विगुणोपमोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलमागित्वात् । गवादिभक्षि-

तावशिष्टं पलालादिकं गोस्वामिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् ।
अत एव नारदः (११-३८) । 'गोभिस्तु मक्षितं ससं यो नरः प्रतिपाचते । सामन्तानु-
मतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलालं गोमिनो देयं धान्यं वै कर्षकस्य त्विति ' ॥ १६१ ॥

पथि ग्रामविधीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविधीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो गोभिर्मक्षिते
गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं दण्डाभावायार्थं विनष्टस्य
क्षेत्रविशेषे मूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चारेण चौरवत् चौरस्य यादृ-
शो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति ।

१० एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । 'यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं
नृपतिः पशुरक्षिणामिति' दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् (अ. ८ श्लो. २३८)
'आवृते पुनर्माग्रादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । (अ. ८ श्लो. २३९)
वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगमिति' ॥ १६२ ॥

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

१५ पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिमुताः ॥ १६३ ॥

महांश्चासावुक्ता च महोक्षो वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन
या त्यक्ताः । सूतिका प्रसृता अनिर्देशाद्वा । आगन्तुकः स्वयंयात्परि-
पशुविशेषेऽपि भ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः । परसस्यमक्षणेऽपि न दण्ड्याः ।
दण्डाभावाद्वा । येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिमुताः दैवराजोपहृताः ससना-

२० शकारिणो न दण्ड्याः ।

आदिग्रहणादस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः । 'अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजा-
पाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यो काणकुन्जा च ये शशत्कृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च
सूतिका वाऽभिसारिणी । अदण्ड्याश्चोन्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति ' ॥ अत्रोत्सृष्टपशूनाम-
स्वामिकत्वेन दण्डत्वासंभवात् दण्डान्तार्धमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एव महोक्षादय-

२५ इति ॥ १६३ ॥

गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते—

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

१ 'गावरान् गोमिनां देवा' इति पाठः । २ क फ-कान्तुदो च; 'अदण्ड्याः काणकुन्जाश्च वृषाश्च
कृतलक्षणाः' इति पाठान्तरम् । ३ ट-एकदण्डः कृतलक्षणाः प्रसृतावमेव कृतलक्षणाः । ३ क ग फ-
स्वामिपरिणी; अभिसारिणी स्वयंयात्परिणी पुनः स्वयंयात्परिणी । ४ नावद्वरमुतावति (अ. ११ श्लो. ३२)
एतदर्थमेव वचनाम् ।

‘गोखामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा यथा समर्पिताः पञ्चवस्तुधैव सायंकाले गोपो गोखामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन खापराधेन मृताघ्नष्टांश्च गोपविषये आह । पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः खामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च नारदोक्तः । ‘गवां शताद्वरसतरी धेनुः स्वाद्विशता भृतिः । प्रतिसंवत्सर गोषे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनीति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः । (अ. ८ श्लो. २३२) ‘नष्टं जगधं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकोरेण प्रदद्यात्पाल एव त्विति ’ ॥ प्रसह्य चौरैरपहृतान् न दाप्यः । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २३३) ‘विकर्म्य ॥ इतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च खामिनः स्वस्य शंससीति । दैवराजमृतानां पुनः कर्णादिप्रदर्शनीयम् । (अ. ८ श्लो. २३४) ‘कर्णौ चर्म च घालांश्च बलिं सायुं च रोचनाम् । पशुषु खामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्निति ’ मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः खामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किंच । पालदोषेण पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः । खामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोकोऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैश्चः पुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्यमहस्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । गवादीनां प्रचारणार्थं क्रियानपि भूभागोऽङ्कुरः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गोप्रसक्ताय गोप्रचारमाह । द्विजस्तृणैश्चः गवाभिदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववद-नियारित आहरेत् । फलानि स्वपरिवृतादेव । ‘गोष्वर्थं तृणमेघाति वीरुद्ध-नस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानामिति ’ गौतमस्मरणात् (१२-२८) ॥

यत्तच्चापरिगृहीतविषयम् । परिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहदेव स्वस्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम् (१०-३१) । ‘स्वामी त्रिविक्रयसन्निमानपरिमहाधिगमेध्विति । यत्पुनरुक्तम् । ‘तृणं वा यदि या काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि शुद्धानो हस्तच्छेदममर्हतीति ’ तद्विजव्यतिरिक्तविषयमनापृच्छियं वा । गवादिन्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

१ क फ- विपुष्पाणि । २ अंकादि दशंयेति कचित्पाठः । ३ ‘अर्धत्रयोदशपणः अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण इति वाक्य । तारवृत्तीवपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समसन्त उत्तरपदलोप्येति वार्तिकापुरस्सरपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु निश्चयेनैवैवाधोभिकत्रयोदशपणो दण्डः इतिव्याख्यातं तत् सार्ध-दिमात्रादि अर्धत्रिमात्रादि मन्त्राण्यकारणव्यवयोगदर्शनादुपेक्ष्य । इति श्रीबाभ्रूसाह्यी मोघे हलनेः गोपितमितायरापुस्तके टिप्पणीयं इत्यनेन ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः । सर्वतोदिशं अनुसससं कार्यम् । खर्व-

१५ गवादिप्रचारार्थं यस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं परीणाहः । नगरस्य बहुजनसं-
क्षेत्रपरिमाणम् । कीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तम् (७-१) ।

१० 'निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः'
इति । तत्र किमित्याह—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलानीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृहीत्वात् ।

१५ अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्ष-
णार्थम् । अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम् । 'अस्वामिविक्रयं दान-
मार्धि च विनियतयेदिति ।' केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रय्ये दोषो भवति ।

तथा हीनाद्रव्याग्नोपायहीनाद्रहसि चैकान्तेऽसंभाव्ये द्रव्यादपि, हीनमूल्येनाल्पतरेण च
मूल्येन क्रये, वेलानीने वेलया हीनो वेलानीनः क्रयो राज्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो
१० भवति । तस्करयत् दण्डभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । 'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदा-
मुयात् । प्रकाशे क्रयतः शुद्धिः केतुः सेयं रहः क्रयादिति ।' ॥ १६८ ॥

स्वाम्यभिमुक्तं केना किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपर्त्ता च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

१५ नष्टमपहृतं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् । चौरोद्धरणका-
दिभिः । आत्मविशुद्धयर्थं राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथानिदितदेवान्तरं गतः कालान्तरे वा
विपक्षस्तदा मूल्यमाहरणशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् ।

तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्याख्यातं तदिदमनुपपन्नम् । 'विक्रेतुर्दर्शनाच्च-
द्विरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुप-
१० देशतः । नष्टमपहृतं वाऽऽनीयद्रव्यमासाद्य केतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्तारं विक्रेतारं म्यानपाला-

दिभिर्प्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालायसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक् पलायनशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

प्राहिते हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दम् ॥

केता मूल्यमवाप्नोति तसाद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः केता न मयेदमपहतमन्यसकाशात्कीतमिति वक्ति तदा तस्य केतुर्वि-
केतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किं तु तत्पदशितेन विक्रेत्रा सह
नाधिकस्य विचारः । यथाह चूडरूपतिः । ‘मूलं समाहूते केता नाभियोज्यः कथं धन । मूलेन
सह यादस्तु नाधिकस्य विधीयत’ इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी ॥
नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति । नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं केता च मूल्यमवाप्नोति ।

अथासौ देशांतरगतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं कालो देयः । ‘प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं
याऽपि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राप्यसंख्ययेति, सरणात् ॥ अधादिज्ञातदेशतया
मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोषयित्वैव शुद्धो भवति । ‘असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशो-
धयेदिति’ यच्च नाह ॥ यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्द्रव्येन वा क्रयं न शोषयति, मूलं च न प्रद-
शयति, तदा स एव दण्डमाप्तयतीति । ‘अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽन्यविशोधयन् । यथाभि-
योगं घनिने धनं दाप्यो दम च स’ इति मनुसरणात् ॥ १७० ॥

खं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं; तच्छिप्नुना किं कर्तव्यमित्यत आह—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चवन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाषिते ॥ १७१ ॥

आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहतं वेत्यपि भाष्यं
साधनीयं तत्सामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाषिते पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यस्य

नष्टवस्तु-
निष्पन्नायाः । पञ्चमांशो दमो नाधिकेण राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रयः । पूर्वस्वामी नष्टमा-
रमीय साधयेत् । ततः केता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतार आनयेत् ।
अथानेतुं न शक्नोति तदाऽऽत्मदोषपरिहाराय क्रयं शोषयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य ॥

समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्यवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीय द्रव्यमपहतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्श-

तत्कारस्य दिना यो गृह्णाति असौ यद्धुत्तरान् नष्टति पणान् दण्डनीयः । तत्कर-१०
प्रच्छादकं प्रलाह । प्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

स्थूलेनोर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्याससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मनिर्मिते पटादौ पञ्च-
कचिल्लम्बलादेशं पला वृद्धिः । सूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासो
विषयम् ॥ १७९ ॥

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये बल्कलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्त्विकादिकं चित्रं सूत्रैः
क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्राचारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमवद्धः
तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशप्रभवे बल्कलेषु वृक्ष-
त्वद्विमितेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः किंतु यावद्वयनार्धं फुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्याप्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन हासवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तदाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

ज्ञानक्षीमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयानिज्ञाः देशं काल-
मुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं
शिद्धिपत्तो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति प्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् १४

मांसप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यमपरं विवादपदमभिधानमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् ॥
'अभ्युपेत्य ॥ शुश्रूषां यस्यां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते' इति (५-१) ।
आशङ्करेण शुश्रूषा तामशीकृत्य पश्याद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यम् ॥
शुश्रूषकश्च पशुविधः । शिष्योऽन्तेवासी मृतकोऽधिकमंकृद्भाग इति तेषामापाश्रयकारः कर्म-
करा इत्युच्यन्ते ते च पुनर्मकर्मकारिणः । दाताः पुनर्यहजातादयः पयदगप्रकाशः गृहद्वारा-
शुश्रूषान्तरस्यानरकरजोधनाद्यनुमकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन राशीकृतम्—

'शुश्रूषकः पशुविधः साधे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरगणेषां दाम्नागिरजयाः ॥

शिष्यान्तेवासिमृतकाश्चतुर्थ्यस्यधिकमंकृन् । धने कर्मकरा ज्ञेया दाम्नास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमन्ततप्रत्यक्षमेषामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्मकरस्तुषो विनेषो वृधिरप्येव ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमनुभं शुभमेव च । अनुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरण्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्णुत्रयमहणोज्जनम् ॥
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमभ्यान्ततः । अनुभं कर्म विशेषं शुभमन्यदतः परमिति' ॥

(अ. ५ श्लो. २-७)

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिष्यार्थी । मूत्येन यः कर्म करोति स भृतकः ।
कर्मयुक्ततामधिष्ठाताऽधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रशोधनार्थं गर्तादिकम् । अवस्करो गृह-
मार्जितं पांखादिनिचयस्थानम् । उज्जनं त्यागः । भृतकश्चात्र विविधः । तदुक्तम् । 'उत्तम-
स्त्यायुधीयोज्ज मप्यमस्तु कृषीवलः । अधमो नारयाही स्वादित्येवं त्रिविधो भृत' इति ॥ दासः
पुनः, 'गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्गृहाहितः
दासभेदाः । स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महत्तन्मर्णापुद्गप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः ॥

प्रमज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विशेषस्तथैव वदवाहृतः । विक्रेता चारमनः शास्त्रे दासाः
पञ्चदश स्मृताः' ॥ गृहे दासां जातो गृहजातः । क्रीतो मूत्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना ।
दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्मिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः
स्वामिना घनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । पुद्गप्राप्तः
समेरु विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति ॥
परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः 'तवाह दास' इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रमज्यावसितः
प्रमज्यातश्चयुतः । कृतः, 'एतावत्कालं त्वदास' इति अभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं
भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वदवाहृतः वदया गृहदासी तया हृतः तल्लोभेन
तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असायात्मविक्रतेत्येवं पञ्चदश प्रकाराः ॥
यत्तु मनुना (अ. ८ श्लो. ४१५) 'पूजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदन्त्रिमौ । पैतृको
दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनय' इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्रेषां दासत्वप्रतिपादनपरम् । न तु परि-
संख्यार्थम् । तत्रैषां शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृदासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।
'आहृतैश्चाप्यधीयीत लब्धं चासौ निवेदयेदि'त्यादिना ॥ अधिकर्मकृद्भृतकानां तु घेतनादानप्र-
करणे वक्ष्यते । 'यो' यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु घेतनमित्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह—

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागाच्चन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरुपहृत्य विक्रीतः अपिशान्दादाहितो दत्तश्च
स मुच्यते । यदि स्वामी न मुच्यति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन । 'चौरा-
हृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासां तेषु हि नेष्यत' इति ॥
(५-३८) ॥ चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षत्यसौपि मोचयितव्यः ।
तदिदं सर्वदासानां साधारणं दासनिवृत्तिकारणम् । 'यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।

मन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ।
दत्तादत्तरूपम् । नारदेन च 'दत्तं सप्तविधं श्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति' प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः
स्वरूपं विवृतम् ।

‘पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

५ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोक्तोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्तद्वार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलामेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये बाध्यमसंयुते । यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तस्मैत्यमिति ॥

(अ. ४ श्लो. ८-११)

अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् । भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या
१० भन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकार-
रूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याश्रुतिभ्यो यद्वत्तम् । यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं ।
तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् ।

भयेन भन्दिप्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्घातनायान्वसै दत्तम् । पुत्रवियो-
गादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परि-
१५ हासेनोपहासेन दत्तम् । एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यसै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः ।
छलयोगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन
लोकयादानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन मदनीयमत्तेन
वातिकाधुन्मादग्रसेन वा अपवर्जितं दत्तम् । यथाज्यं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलामेच्छया
दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा धृतादौ
२० विनिपुजनाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् ।

आर्तदत्तत्वात्तत्त्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । ‘स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रायितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते द्वाप्यस्तरसुतो नात्र संशयः’ इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ मनुः (अ. ८ श्लो. १६५) ‘योगाघमनविकीर्तं योगदानप्रति-
ग्रहम् । यस्य चाप्युपाधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेदिति’ ॥ योग उपाधिः । येनागामिनोपाधि-
२५ विशेषेणाधिक्रियदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् कयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः
पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेवं प्रयच्छति तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः (४-१२) ।
‘गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छक’ इति ॥ १७६ ॥
इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

१० अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं च । नारदेनोक्तम् (९-१) । ‘क्रीत्वा मूलेन य
१ क-योगदानं

राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा
 ५ संवत्सरादपार्श्वं प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृहीयात् ।
 स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूक्ष्मेण यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः । 'प्रन-
 ६ द्दस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रभूयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्षयामिति' (१०-३६-३७) । यत्पुनर्मनुना
 विध्यन्तरस्तुक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३०) 'प्रनदस्वामिकं द्रव्यं राजा ध्यवद्दं निर्धापयेत् । अर्वाक्ष
 ७ ध्यवद्दाद्वरेस्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति' तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नप्राखणविषयम् । रक्षणनिमित्त-
 १० पद्मागमहणं च तेनैवोक्तम् । (मनु. अ. ८ श्लो. ३३) 'आददीताश्च पद्मागं प्रनष्टाधिग-
 तावुपः । दशमं द्वादशं चाऽपि सतां धर्ममनुस्मरामिति' । नृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं
 षष्ठादयो मागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनूक्तपद्मागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् ।
 १५ परस्वामिक- मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पा-
 नष्टकथपशूना- दम् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणान् दद्यादिति सर्व-
 मेकदिने भृतिमाह । मानुषं ज्यते ॥ अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति बीप्ताबलात्प्रत्येकं
 २० संवन्धोऽयमन्यते ॥ १७४ ॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहितविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धाभिधानद्वयं
 दानार्थं व्यवहारपदं अभिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् (४-१) । 'दत्ता
 २५ दत्ताप्रदानिकम् । द्रव्यमन्यग्न्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति'
 असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकं
 दत्ताप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दानारूपे तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गा-
 श्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपाकर्मत्वार्थादुक्तं भवति । दत्तस्नानपाकर्म
 अपुनरादानं यत्र दानारूपे विवादपदे तद्दत्तानपाकर्म । तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम् । यथाह

नारदः । (४-२) 'अयं देयमर्धेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः' इति । तत्र देयमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते । अर्धेयमस्तथा निषिद्धतया वा दानानर्हं यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्वत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते । तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बमरणवशिष्टमिति यावत्तदद्यात् । तद्भरणसाधयकत्वात् । तथाच मनुः । (अ. ८ सो. ३५) 'वृद्धो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।' अप्यकार्यशतं कृत्वा मर्त्य्या मनुजवीदिति । 'कुटुम्बाविरोधेन' इत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । 'स्वं दद्यादि' इत्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पद्यानामप्यर्धेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनादविधत्वं दद्याना-
अर्धेयम् ।

मुक्तम् (४-३) । 'अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्ये सति ॥ आपत्स्वपि च कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्बाहुराचार्या यच्चान्यसौ प्रतिश्रुतमिति' ॥ एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वस्वाम्यामिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्यस्य सद्भावात् ॥ अन्वाहितादीनां स्वरूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

स्वं दद्यादित्यनेन दारमुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—

दारमुताद्वे ।

नान्ये सति सर्वस्वं यच्चान्यसौ प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

दारमुताद्वे दारमुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारमुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यभ्यवेद्यविद्यमाने सर्वे धनं न दद्यात् । 'पुत्रानुत्पाद्य संस्तुत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेदिति' स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यसौ प्रतिश्रुतमन्यसौ न देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारमुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाददेयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीना प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्वात्स्वावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः, सः प्रकाशः कर्तव्यः विवादनिराकरणार्थम् । स्वात्स्वरस्य च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यसौ धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्यै देयमेव यद्यसौ धर्मात्प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । 'प्रतियुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति' गौतमस्मरणात् (५-२३) । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यद्वत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम् । किंतु तथैवानु-
१ क फ-देयधनग्रहणं ।

मन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्पादुक्तं भवति ।
 दत्तादत्तस्वरूपम् । नारदेन च 'दत्तं समविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति' प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः
 स्वरूपं विवृतम् ।

'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्यत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

५ अदत्तं तु मयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाऽपर्मसंयुते । यदत्तं सादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति ॥

(अ. ४ स्तो. ८-११)

अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् । भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या
 १० भन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकार-
 रूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम् । यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं ।
 तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् ।

मयेन भन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्घातनायान्यसौ दत्तम् । पुत्रवियो-
 गादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परि-
 १५ हासेनोपहासेन दत्तम् । एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यसौ ददात्यन्योऽपि तसौ ददातीति दानव्यत्यासः ।
 छलयोगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन
 लोकवादानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिमूढेन । मत्तेन मदनीयमत्तेन
 वातिकाधुन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । यथाऽयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया
 दत्तम् । अचतुर्वेदाम् चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा घृतादौ
 २० विनिपुञ्जनाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् ।

आर्तदत्तसादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । 'स्वस्वेनार्तेन वा दत्तं ध्यावितं धर्मकारणात् ।
 अदत्त्या ॥ मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः' इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
 वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ मनुः (अ. ८ स्तो. १६५) 'योगाधमनविक्रीतं योगेदानप्रति-
 १५ ग्रहम् । यम् चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेदिति' ॥ योग उपाधिः । योगागामिनोपाधि-
 २० विज्ञापेणाधिक्रयदानप्रतिग्रहाः श्रुतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः
 पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः (४-१२) ।
 'गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्या दत्तप्रतीच्छकः' इति ॥ १७६ ॥
 इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

१० अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं च । नारदेनोक्तम् (९-१) । 'क्रीत्या मूल्येन य

पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते' इति ॥ तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाहि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् (९-२) । 'क्रीत्वा मूल्यान यत्पण्यं दुष्क्रीत मन्यते क्रीयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविद्यतमिति' । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः (९-३) । 'द्वितीयेऽहि ददत्केता मूल्यात् त्रिंशंशमावेहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तदिति' ॥ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजै-
व्यतिरिक्तोपयोगादि विनश्वरवस्तुविषयम् ॥

बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासन्यहार्द्धमासिकम् ।

बीजायोवाहारस्तस्मिन् दोषपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

यीजं बीजादिबीजम् । अयो लोहादि । बाह्यो बलीवर्दादिः । रक्षं मुक्ताप्रवालादिकम् ।
रुही दासी । बौह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः
परीक्षाकालो विशेषः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यक्त्वबुद्ध्याऽनुशयो भवति तदा दशाहा-
म्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनरुत्पन्नमित्युपदेशप्रयोजनम् ॥ यत्तु मनुवचनम् । (अ. ८ स्तो.
२२२) 'क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यत्सेहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्व्यं दद्याच्चै-
याददीत चेति' तदुक्तंलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरदृष्टेः त्रयानशयनासनादिविषयम् । १५

सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं
तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम् । 'क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्यामिमत्
क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति' ॥ १७७ ॥

दोषादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

यहौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते अतः कटकदिनिर्माणार्थं वायत्स्वर्णकारद्वये प्रक्षिप्तं
तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने
पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च शत इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्य-
मानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे पञ्च दशायसि ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशप-
लानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कास्यस्य तु त्रपुताप्रयोनित्वात्सदनुसारेण क्षयः कल्प्यः ।
इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः ॥ १७८ ॥

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः क्षुस्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

१ तस्मिन्नेवाहि बीजिकमिति ममूले पाठः । २ अन्तर्दशाहात् । ३ अन्तर्दशाहात् । ४ अन्तर्दशाहात् । ५ अन्तर्दशाहात् । ६ अन्तर्दशाहात् ।
७ अन्तर्दशाहात् । ८ अन्तर्दशाहात् । ९ अन्तर्दशाहात् । १० अन्तर्दशाहात् । ११ अन्तर्दशाहात् । १२ अन्तर्दशाहात् । १३ अन्तर्दशाहात् । १४ अन्तर्दशाहात् । १५ अन्तर्दशाहात् ।
१६ अन्तर्दशाहात् । १७ अन्तर्दशाहात् । १८ अन्तर्दशाहात् । १९ अन्तर्दशाहात् । २० अन्तर्दशाहात् । २१ अन्तर्दशाहात् । २२ अन्तर्दशाहात् । २३ अन्तर्दशाहात् । २४ अन्तर्दशाहात् । २५ अन्तर्दशाहात् । २६ अन्तर्दशाहात् । २७ अन्तर्दशाहात् । २८ अन्तर्दशाहात् । २९ अन्तर्दशाहात् । ३० अन्तर्दशाहात् ।

स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं
 कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मनिर्मिते पटादौ पञ्च-
 क दिकम्बलारां
 वृद्धिमाह । पला वृद्धिः । सूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासो
 विषयम् ॥ १७९ ॥

कार्मिके रोमचन्द्रे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः
 क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्रोचारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमचन्द्रः
 द्रव्यान्तरे
 विशेषमाह । तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशप्रमये वल्कलेषु वृक्ष-
 स्वर्द्धिमितेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः किंतु यावद्वैयनार्थं कुपिन्दादिभ्यो

दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन ह्यसवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलायलम् ।

द्रव्याणां कुशला घूसुर्यचक्षाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

१५ शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे ह्यसमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं काल-
 मुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलायलं सारासरातां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं
 शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४

२० सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विशदयदमभिधातुमुपक्रमते । तत्तत्स्वरं च नारदोक्तम् ॥
 'अभ्युपेत्य तु श्रूषां यस्यां न प्रतिपद्यते । अश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते' इति (५-१) ।
 आशुश्रूषायां श्रूषां तामहीकृत्य पञ्चाधो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् ॥
 श्रूषापक्षः पञ्चाधिः । शिष्योऽन्तेवासी मृतकोऽधिकर्मकृदास इति तेषामाद्याश्रयारः कर्म-
 करः इत्युच्यते त्रिं चं शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः गृहद्वारा-
 २५ शुचिस्थानरभ्यावस्करशोधनाद्यनुमकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन दृष्टीकृतम्—

‘शुश्रूषकः पञ्चाधिः शाधे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरास्तेषां दागातिपयसाः ॥

शिष्यान्तेवासीमृतकाश्चतुर्गत्स्वधिकर्मकृन् । एते कर्मकरा भेदा दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्तत्प्रत्ययेषामाहुर्मनीषिणः । जानिकर्मकरस्त्वको पित्रोः शुचिरेव च ॥

कर्मापि द्विविधं त्रेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरभ्यावस्करशोधनम् । गुप्ताङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्णुव्रह्मणोज्जनम् ॥
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गेरुपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति' ॥

(अ. ५ श्लो. २-७)

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिष्यार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः ।^५
कर्मकुर्वतामपिष्ठाताऽधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गर्तादिकम् । अवस्करो गृह-
मार्जितं पांसादिनिचयस्थानम् । उज्ज्वलं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम् । 'उत्तम-
स्त्वायुधीयोऽत्र मप्यमस्तु कृपीवलः । गधमो मारवाही स्वादित्येवं त्रिविधो भृत' इति ॥ दासः

पुनः, 'गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्गृहादहितः

दासमेदाः ।

स्वामिना च यः ॥ योजितो महत्श्रणांशुद्विप्रप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः ॥

प्रमज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः
पञ्चदश स्मृताः' ॥ गृहे दासां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना ।
दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्मिश्रे यो दासस्त्वाय मरणाद्वसितः । आहितः
स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । शुद्धप्राप्तः
समेतं विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति^५
परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः 'तवाहं दास' इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रमज्यावसितः
प्रमज्यातद्भ्युतः । कृतः, 'एतावत्कालं त्यदास' इति अभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं
भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वड्वाहृतः वड्वा गृहदासी तया हृतः तल्लोभेन
तामुद्राक्ष दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रतेत्येवं पञ्चदश प्रकाराः ॥
यत्तु मनुना (अ. ८ श्लो. ४१५) 'पूजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ । पैतृको^{१०}
दण्डदासश्च समेते दासयोनय' इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनपरम् । न ॥ परि-
संख्यार्थम् । तथैषां शिष्यान्तेवासीभृतकाधिकर्मकृद्दासानां मध्ये शिष्यश्रुतिः प्रागेव प्रतिपादिता ।
'आहृतश्चाप्यधीर्यत लब्धं चास्ते निवेदयेदि'त्यादिना ॥ अधिकर्मकृद्भृतकानां ॥ भेतनादानप्र-
करणे वक्ष्यते । 'यो' यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य ॥ भेतनमित्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह—

१५

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः अपि सन्दादाहितो दत्तश्च
स मुच्यते । यदि स्वामी न मुच्यति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन । 'चौराप-
हृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासं तेषु हि नेष्यत' इति^{१०}
(५-३८) ॥ चौरव्याप्राधवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षत्वसावपि मोचयितव्यः ।
तदिदं सर्वदासानां साधारणं दासनिवृत्तिकारणम् । 'यो वैषा स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।

- दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रमागं लभेत चेति' नारदस्मरणात् (५-३०) ॥ भक्तदासादीनां प्राति-
 स्विक्मपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालमृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागादासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं
 यावदुपमुक्तं तावदत्त्वा मुच्येते । आहितर्णदासौ तु तन्निष्कयात् । यद्रुहीत्वा स्वामिना
 आहितो यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णान्मोचितस्तस्य निष्कयात्सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन
 ११ विशेषोऽप्युक्तः । 'अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संमक्षितं यद्वर्गिणे न तच्छुद्ध्येत
 कर्मणा ॥ भक्तसोत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमु-
 द्धरेत् ॥ अर्णं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते' इति (५-३१-३२) ॥ तथा तवा-
 हमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकयद्धवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम् ।
 यथा । 'तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरस्तुल्यकर्मणा ॥ कृत-
 १२ कालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निग्रहाद्धवायास्तु मुच्यते वडवाहृत' इति (५-३४)
 दासेन सह संमोगनिरोधादित्यर्थः ॥ तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राण-
 प्रदानतत्प्रासादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चा-
 नेन क्रमेण कर्तव्यः । 'स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय
 दासमोक्षविधिः । तस्यासौ भिन्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यादिरयाकिरेत्
 १३ अदास इत्यथोक्त्या त्रिः प्राबुखं तमवायुजेदिति तेनैवोक्तम्' (५-४२-४३) ॥ १८२ ॥

प्रग्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रग्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रग्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्तबेदाज्ञ एव दासो भवति ।
 मरणमेव तद्दासत्वसान्तोऽन्यस्मिन् काले न मोक्षोऽस्ति ॥

१४ **वर्णानामानुलोम्येन दासं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥**

प्राक्षणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । प्राक्षणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रियस्य वैश्यश्चूरी
 वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासमावो भवति । न प्रतिलोम्येन । स्वधर्मत्वा-
 वर्णापेक्षया दास्यम्यवस्थामाह । गिनः पुनः परिप्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव । यथाह नारदः
 (५-३९) । 'वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र
 १५ दास्यदासता मतेति' ॥ १८३ ॥

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

अन्तेवासी गुरोर्गृहे एतकालं वर्षचतुष्टयमापुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्यगृहे यत्तामीति
 यावदद्वीकृतं तावत्कालं चसेत् ; यपरि वर्षचतुष्टयादवगम्य लब्धापेक्षित-
 शिल्पविधिः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः गृहाशान् प्राप्तं भोजनं
 येन स तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति

१६ अन्तेवासी-
 भर्माणाह ।

तत्फलप्रदः । एषंभूतो भवेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः ।

‘स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षयेदेन स्वगृहे दत्तमोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवचनमाचरेत् ॥
शिक्षयन्तमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । वल्लद्वासयितव्यः स्याद्बन्धवन्धौ च सोऽर्हति ॥
शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यसैव तत्कलम् ॥
गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्यं प्रदक्षिणम् । शिक्षितश्चानुमान्येनमन्तेवासी निवर्तते’ इति ॥ ५
(अ. ५ श्लो. १६-२०) ॥

बधशब्दोऽत्र ताडनार्थः दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं विवादपदम्

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम् (१०-१) ।
‘पौखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय लभ्यते । समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ’ ॥
पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्थानपाकर्माव्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं
भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणाख्यस्य तत्र तु ।

त्रैविध्यं वृत्तिमद्रूपात्स्वधर्मः पालयतामिति ॥ १८५ ॥

राजा सपुरे दुर्गादी स्थानं भवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा
तद्ब्राह्मणव्रातं त्रैविध्यं वेदप्रयसंपन्नं वृत्तिमद्रूप्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रम-
निमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवन्निरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैरकर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

धौतस्वार्तिधर्मानुपमर्देन समवाप्तिष्णजो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणेदेवगृहालनादिरूपः

सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा च राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः

भोविवादीना
धर्मः ।

सामयिको धर्मो ‘यावत्प्रथमं भोजनं देयमसदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न २५
प्रस्थापनीया ’ इत्येवंरूपः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

१ पाखण्डिनः वेदमार्गविरोधिनां बाणिज्यादिकराः । नैगमाख्यविरोधिनाः । आदिपदेन त्रैविद्या एवमन्ते ॥

२ एक-संज्ञके ॥

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संवन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संचित्समयत्नां समयवर्गातिक्रमे समूहकृतां राजकृतां वा यो लुब्धयेदतिक्रमेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वरा-
दण्डः ।
प्रादिप्रवासयेन्निष्कासयेत् । अयं च दण्डोऽनुबन्धावतिशये द्रष्टव्यः ॥

अनुबन्धाल्पत्वे तु (अ. ८ स्तो. २१९।२२०) “ यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संवि-
५ दम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः-
सुवर्णं षणिष्कं शतमानं च राजतमिति ” मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णषणिष्क-
शतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

१० गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्गणनमिति रैगणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥
अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिबचनप्रतिबन्धकारी स राजा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥
राजा चेत्ये गणेषु वर्तनीयमित्याह—

१५ समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।
स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिष्ठस्यार्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान् गणिनो निर्वर्तितात्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः स
राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—

२० समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनेः प्रेरितो राजपार्श्वे यदिरप्ययरादिके लभते तदप्रार्थित एव महा-
जनेभ्यो निवेदेयत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥ १९० ॥

एवंप्रकाराद्य कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

२५ धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा आश्राम्यन्तरशीचयुक्ताः अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषां
वचनमितरैः कार्यमित्येतदादराद्ये पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वितिदिश्याह—

३० श्रेणिर्नैगमपासण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्वशक्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशितोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्यासप्रणीतत्वेन ग्रामाण्यमिच्छन्ति
पाशुपतादयः । चाखण्डिनो ये वेदस्य ग्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नमाः सौगतादयः । गणो मातः ।
आपुधीयादीनामेककर्मोपजीविनामेषां चतुर्विधानामप्ययमेव विधिः । यो 'निजधर्माविरोधे-
ने'त्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् । पूर्वोपाचां वृत्तिं
च पाठयेत् ॥ १९२ ॥

इति संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ॥

अथ धेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति धेतनस्थानपाकमार्गस्य व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारद्वेनोक्तम् (अ. ६
श्लो. १) । 'मृत्यानां धेतनसोक्तो दानादानविधिक्रमः । धेतनस्थानपाकमं तद्विधादपदं स्मृत-
मिति' । अस्मार्थः । मृत्यानां धेतनस्य चक्ष्यमाणसोक्तैरुक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादः ।
एवं तद्वेतनस्थानपाकमैरुच्यते । तत्र निर्णयमाह—

गृहीतयेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो मृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं धेतनं येनासौ म्नाङ्गीकृत कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणं भृतिं स्वामिने दद्यात् ।
यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते^१ एव धेतने त्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतं ताव-
दाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतं भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्यः । 'कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य
काप्यो दाया भृतिं बलादिति' नारदवचनमात् (६-५) ॥ भृतिरपि तेनैषोक्ता, 'मृत्याय धेतनं
दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितमिति' (६-२) ।
तैश्च मृत्यैरुपस्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां प्रमहयोक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमितरथा कृष्या-
दिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुससतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी वणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नधेतनमेव मृत्यै कर्म कारयति तस्मा-
द्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं मृत्याय महीक्षिता राश-
दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाश्रितकारिणं प्रत्याह—

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र सात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोलङ्घयेत्-
 सिधेयं वा देशे काले च लाभमन्यथा व्यापयतिशयसाध्यतया हीनं करोति तस्मिन् भृत्यके
 भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्दः इच्छा मवेद्यादिच्छति तावद्वाचा पुनः सर्वमेव भृतिमित्यर्थः ।
 यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरपि किमपि धनम-
 ५ धिकं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्यसाध्यक्रमेणि भृतिदानप्रकारमाह—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभयम् कियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चेद्याध्यायभिम-
 १० वादुभयम्, अपिशब्दाद्बहुभिरपि, यदि न परिसमापितं, तदा यो भृत्यो यावत्कर्म करोति
 तावत्तस्यै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं न पुनः समम् । नचावयवशः
 कर्मणि वेतनसापरिमापितत्वाद्दानमिति मन्तव्यम् । साध्ये तूभयम् कर्मणि निर्वातिते यथा-
 श्रुतं यावत्परिमापितं तावदुभयम् देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य
 देयम् ॥ १९६ ॥

१५ आनुषीयमारवाहफौ प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहेकेन नाशितं
 तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः (६-९) । 'भाण्डं व्यसनमाग-
 १० च्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु देवराजकृतादृते' इति ॥ यैः पुनः विवाहापर्यं
 मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति
 प्रस्थानविघ्नमाचरति तदाऽसौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् १९७

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्थपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

१५ किं च प्रक्रान्ते अप्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं
 दाप्यः । नन्यत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृत्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं इदानीं सप्तमो भागः
 इति विरोधः उच्यते । भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो
 भागः । यस्तु प्रस्थानलप्रसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः
 पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने गति कर्म त्यजति स भृतेः चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्थपथे पुनः
 १० सर्वां भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वानी पूर्वोक्तमदोष्यस्यापि
 पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः ।

एतच्चाव्याधितादिविषयम् । 'भृत्योऽनातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यद्यौ न देयं तस्य चेतनमिति' मनुवचनात् (अ. ८ श्लो. २१५) ॥ यदा पुनर्व्याध्यादावपगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पुनः पूरयति तदा लभत एव चेतनम् । 'आर्तस्तु कुर्यात्सख्यः सन् यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य सं लभेतैव चेतनमिति' मनु-
स्मरणात् (अ. ८ श्लो. २१६) ॥ यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्य एव वाऽऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पो न करोति परेण वा न समापयति तस्यै चेतनं न देयमिति । यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २१७) । 'यथोक्तमार्तः स्वस्यो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य चेतनं देयमल्पो न सापि कर्मण' इति ॥ १९८ ॥

इति चेतनानदानप्रकरणम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

१०

अधुना द्यूतसमाह्वयस्य विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं नारद्वेनामिहितम् (१६-१) । 'अक्षप्रमैशलाकाद्यैर्देवनं जिज्ञाकारितम् । पणक्रीडावयोमिश्र पदं द्यूतसमाह्वयम्' ॥ अक्षाः पाशकाः । ब्रधश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुङ्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेपमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयस्य विवादपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना । (अ. ९ श्लो. २२३) 'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विशेषः समाह्वय' इति ॥

तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—

ग्लहे शतिकद्वेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्दूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाध्या शतिका शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यत्सा सौ शतिकवृद्धिस्तस्माद्दूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मश्रुत्यर्थं सभिको गृहीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलभेत्यादिना' कन् (व्या स. ५-१-४७) । जितग्लहस्य विंशतितमं मागं गृहीयादित्यर्थः । समा कितव-
निवासायां यत्सौ स सभिकः । कल्पितास्मादिनिखिलक्रीडोपकरणसदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपि पूर्णशतिकद्वेः कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं मागं गृहीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं कृषवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

१ ज-भृत्यो नातो । २ फ-स्वरित चेतन । ३ ज-अस्तरन्धसल्लकापैः । ४ फ-१६शिल्पिज्जायलभ सत्यादिना कन् । ५ फ-अस्त्रास्ति अशौ ।

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राह्वयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवंकृतवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्यै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं द्रव्यमुद्राह्वयेत् । वन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुदरेत् ।
५५ उद्धृत्य च तद्वनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन (१६-२) । 'सभिकः कारयेत् घृतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति' ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

१० जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिक-
रहिते अदत्तराजभागे घृते जितं पणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

१५ द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । तत्र 'धृताभ्य-
यनसंपन्नौ' इत्यादिनिर्णयमो नास्ति । साक्षिणश्च घृते घृतकारा एव कार्याः । न तत्र 'स्त्रीबाल-
वृद्धकितवेत्यादि' निषेधोऽस्ति ॥

कचित् घृतं निषेद्धं दण्डमाह—

२० राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कूटैरक्षादिभिर्दपधिना च मतिवश्नहेतुना मणिमग्नौपधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादि-
नाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राधिरासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः (१६-६) । 'कूटा-
क्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालाभासज्य स स्वेषां विनयः स्मृतः' इति ॥
यानि च मनुष्यचनानि घृतनिषेधपरणि (अ. ९ श्लो. २२४) 'घृतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्
२५ कारयेत् या । तान् सर्वान् पातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्षदेवन-
विषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितघृतनिषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

घृतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

किंच । यत्पूर्वोक्तं घृतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यम् घृतम् तत्तपोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् । तत्स्करज्ञानरूपं प्रयो-
३० जनं पर्यालोच्य प्रायशः प्रीतिनिर्गतपना एव कितना भवन्त्यतथीरिज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

धृतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशद्वाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्युते समाह्वये ॥ २०३ ॥

गृहे शक्तिकष्टद्वेरित्यादिना यो धृतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्युते मलमेपमहिषादिनिर्वर्त्य
समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति धृतसमाह्वयार्थं प्रकरणम् ॥

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन (१५-१) । देशजातिकुलादीना-
माक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसं-
युतम् उच्चैर्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गमवधं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पा-
रुष्यं कथ्यते । तत्र 'कलहप्रियाः खलु गौडा' इति देशाक्रोशः । 'नितान्तं खलु लोलुपा-
विप्रा' इति जात्याक्रोशः । 'क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा' इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणा-
त्स्वविधाशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरा-
दिमेवैव प्रैविष्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् (१५-२३) । 'निष्ठुरास्त्रीकृतीप्रत्वात्तदपि
त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्वात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं
न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्त्रीप्रमादुर्मनीषिणः' इति ॥ तत्र 'धिष्णूर्ध्वं जालमनि'त्यादि, साक्षे-
पम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवध भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमस्त्रीलम् । 'मुरापोऽसी'त्यादि-
महापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचसीजम् ॥

तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविधौ दण्डमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुःक्षर्मप्रभृतयः ।
तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थतया स्तुत्या यो 'नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध' इत्यु-
च्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनः 'श्रुष्ट्युष्माणेषोऽन्ध' इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र 'विकृताकृतिरेव
दर्शनीयस्त्वमसी'त्युच्यते तदव्यथास्तोत्र । एवविधैर्यः क्षेपं निर्मत्स्यं करोत्यसौ अर्धोपिकत्र-
योदशपणान् दण्डनीयः । (अ. ८ श्लो. २७४) 'काणं वाऽप्यथवा खड्गमन्यं वाऽपि तयावि-
धम् । तप्येनापि हवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरमिति' यन्मनुवचनं तदतिदुर्लभं तद्वर्णदियम् ॥
यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । (अ. ८
श्लो. २७५) 'मातर पितरं जायां आतर श्वशुर गुरुम् । आश्वारयन् शतं दाप्यः पन्थानं
चाददद्गुरोति' एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह -

अभिगन्ताऽसि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

‘त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मीति’ शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां

५ पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डं विधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्त-
दपेक्षयाऽर्धः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परमार्थास्तु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्य-
१० पेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तथोत्तमेषु च स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चा-
शत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह—

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च
१५ अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः ।
परस्पराक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यम् ।

तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते ।
यथा मूर्धावसिकं ब्राह्मणाद्वीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाकुक्ष्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पण-
दण्डात्किंचिदधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाकुक्ष्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छ-
२० तदण्डादनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिकोऽपि तावाकुक्ष्य तमेव दण्डमर्हति । मूर्धाव-
सिक्ताम्बुद्वयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ ।
एवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ २०६ ॥

एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रैतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणात्रिगुणा दमाः ।

२५ वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धाधहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादो अपिधेपोः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादस्तेषु आम्रमाक्रोशकारिणोः
क्षत्रियवैश्ययोर्व्याक्रमेण पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः दत्तापणात्रिगुणाः
गार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताहनं त्रिहाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः । (अ. ८ सो. १०-२६७) । ‘ततः ब्राह्मणमाकुक्ष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु

वधमर्हतीति । विदुश्शूयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुलन्यायतया शतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविद्वद्वाणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्तच्छतपरिमितारक्षत्रियदण्डात्प्रतिवर्णमर्धसार्धस्य हानिं कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना । (अ. ८ श्लो. २६८) । 'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभि-
शमने । वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत्शूद्रे द्वादशको दमः' इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे चाश्रुते यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्यहनीयम् । 'ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति' गौतमस्मरणात् (१२-१४) । 'विदुश्शूयोरवमेव सज्जातिं प्रति तत्तत्' इति मनुस्मरणाच्च (अ. ८ श्लो. २७७) ॥ २०७ ॥

पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह—

बाहुग्रीवानेव सक्थि विनाशे वाचिके दमः ।

शल्यस्तदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे, वाचिके वाचा प्रतिपादिते तत्र बाहू छिनग्रीत्वेवंरूपे, शल्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात्सिक्कादिषु वाचिके विनाशे तदधिकः तस्य शतसार्धं तदर्थं तथसास्त्यसौ तदधिकः । पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदि-
तव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ज्वरीदिना क्षीणशक्तिः 'स्त्वद्वाङ्मायज्ञमज्ञं करोमी'त्वेवं शपत्यसौ द्वादशपणान्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकाले तस्या-
शक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

तीन्नाक्रोशे दण्डमाह ।

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्विनिर्णयनाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनर्भोक्तृत्वमसीत्वेवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूमानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किंच । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नालोकां, राज्ञां, देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । यं

पुनर्ग्राहणमूर्ध्नावसित्तादिजातीनां पूगाः संघातेषां आक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणम् ॥

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

५ दण्डपारुष्यं नाम संप्रति प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् । 'परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते' इति (१५-४) । परगात्रेषु स्यादजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वायादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य १० तद्दण्डपारुष्यम् ।

तस्य स्वयंगोरणादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात् पुनत्रैविध्यं तेनैवोक्तम् । 'तस्योपेष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःसङ्गपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्ठकशोधनमिति' (अ. १५-स्रो. ५-६) । निःसङ्गपातनं निःसङ्गप्रहरणम् । त्रीण्येव १५ साहसानि त्रिप्रकाराण्येव । साहसात्कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः ॥

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धे वरानुसन्धातुरेव दण्डमाकृत्यम् । तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा अपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घात- २० येदेव, नार्थं गृहीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः ।

१ विधिः पञ्चविधस्तुक्तः एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते दण्डमाग्नोऽतिवर्तते । पूर्वमाध्यायेषस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरपक्षयोस्तुत्यमनुवभाति यः पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाग्नोऽति पूर्वो वा यदि चेतरः । पारुष्यदोषावृत्तयोर्दुर्गपत्संप्रवृत्तयोः ॥ १५ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः । अपाकषण्डचण्डालन्यदेषु यधवृत्तिषु ॥ हस्तिप्रमात्यदासेषु शुर्वाचार्यवृत्तेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव क्षतिवर्तेऽप्येते सन्ते जनं नृप । स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयमाह्वयः ॥ मला स्तेते मनुष्याणां घनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति ॥' (अ. १५ स्रो. ७-१४)

एवं भूदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह—

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिमिश्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्ब्रह्मसहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्वर्णादिसरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूटचिह्नकृतसंभा-^५ वनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

मसपङ्कजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

अस्मन्ना पङ्केन रेणुना वा यः पर स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दण्ड्यः । अमेध्यमिति अशुभेष्मन्तुल्यकेशकर्णविट्पृष्ठादिभिरुच्छिद्यदिकं च गृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठचूतं शुक्लनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादशपणात् द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ॥ पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः । 'छादिमूत्रपुरीषाद्यैरापायः स चतुर्गुणः । पट्टणः कायमध्ये खान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः' इति ॥ आद्यग्रहणाद्ब्रह्मसाशुकासुहृन्म-^५ जानो गृह्यन्ते ॥ २१३ ॥

एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परमार्यासु चाविशेषेण । तथोक्तमेषु स्वापेक्षया अधिकश्रुतमृतेषु पूर्वोक्तदशपणाद्विंशतिपणाच्च दण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोह-^५ श्चित्तवैकल्यात् । मदो मद्यपानजन्योऽप्यस्याविशेषः । आद्यग्रहणाद्ब्रह्मविशेषादिकम् । एतैर्युक्तेन मसादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१४ ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह—

विप्रपीडाकरं छेद्यमद्रमप्राहणस्य तु ।

उद्गूर्णो ग्रथमो दण्डः संस्पर्शो तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

प्राहणानां पीडाकरमप्राहणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रिय-^५ वैश्ययोऽपि पीडां कुर्वन्तः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । 'येन केनचिदङ्गेन हिंसाच्छ्रेयांसमन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनमिति' (अ. ८ श्लो. २७९) । द्विजातिमात्रस्थापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽप्येव दण्डस्तुल्यव्यापत्वात् ।

उद्गूर्णो वधार्थमुच्यते शमार्थदिके ग्रथमप्राहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि^{१०} हस्तादिच्छेदनमेव 'पाणिमुच्यते दण्डो वा पाणिच्छेदनमर्हतीति' मनुस्मृत्यात् ॥ (अ. ८

श्लो. २८०) उद्गोरणार्थं शस्त्रादिरूपशर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसार्धदण्डो वेदितव्यः ॥
मग्नादिस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाम्पारुष्यो-
क्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । 'अवनिष्ठीवतो दर्पाद्भावोद्यो छेदयेन्नृपः ।
अवमूचयतो भेदमवशर्शयतो गुदमिति' मनुस्मरणात् (अ० ८ श्लो० २८२) ॥ २१५ ॥

५ एवं प्रातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह—

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः ॥
परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

११ पादकेशांशुककरोरुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किंच । पादकेशचस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उलुखति शटित्याकर्षयति असौ दश-
पणं दण्ड्यः । पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादा-
ध्यासं तस्मिन् समुचिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीडयाकृष्य
१५ च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दापयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन चिना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽमृजः ॥ २१८ ॥

किंच । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताङ्गं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ
द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गाढताङ्गेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं
१० चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मांसस्थिविभेदे पुनर्विशेषो मनुनां दर्शितः । (अ. ८
श्लो. २८४) 'त्यग्मेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पणिक्कान्प्र-
वासस्रवस्थिभेदक' इति ॥ २१८ ॥

करपाददत्तो भग्ने छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो ग्रणोज्जेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

१५ किंच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भग्ने कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने मृतमरणस्यो-
ज्जेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमगाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना
निषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टामोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराचाहुस्रवां च भग्ने मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

१० किंच । गमनमोजनमापणनितोधे नेत्रस्य आदिमहणाभिधायार्थं प्रतिभेदने । कन्धरा
ग्रीवा । पाहुः प्रतिहः । सक्थि उल्लेखेण प्रत्येकं भग्ने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं भतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

अपि च । यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्माद्भ्रमज्जादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्वस्मिन् अप-
राधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषां प्राति-
लोभ्यानुलोभ्यापराधयोरप्येतस्यैव सर्वणविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं
वृद्धिं च कल्पयेत् । 'वाक्पारुष्ये च एथोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये
दाप्यो राज्ञा यथाक्रममिति' स्मरणात् ॥

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

कलहे वर्तमाने यथेनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहृतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तो
दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

किंच । यो यस्य ताडनाहुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादी औपचार्यं पथ्यार्थं च यो
व्ययः कियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यान्न समु-
त्थानजव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्त्याऽनन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह—

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तत्रयं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विघाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंश-
तिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः समन्विता ग्राह्याः । पुनः
संपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

पोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपि च । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन् पोडशपणान् दण्ड्यः । प्रा-
णहरं पुनर्विपभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमस्तादृशं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने अस्त्रकुसावणे शाखाङ्ग-

च्छेदने, शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि

करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः ।

द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डमणस्यासौ

द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंस्तो न पुनर्द्विपणसि-

श्रुत्तुष्यणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डादुत्तरमुपरितन-
दण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतवित्त्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन
गुरुत्वसंपादनमिति निरवयम् ॥ २२५ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किंच तेषां शुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं
दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौजयाजिप्रमृतीनामेतेषु स्थानेषु तौदनलोहितस्त्रावणादिनिमित्तेषु
पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

प्ररोहा अङ्गुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याश्चिन्नाः पुनरुष्ठाः प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः
शाखा येषां घटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशा-
खाविरामिरोहे
दण्डमाह ।
खा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिप-
णदण्डादारभ्य पूर्वसात् पूर्वसादुत्तरोत्तरदण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंश-

तिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिव्यपराधेषु भवन्तीति ।
अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणांमात्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनु-
पजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

वृक्षविशेषान्प्रत्याह—

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने मुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च विप्लव-
पलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवलीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्ड-
कादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः
काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । औपधयः कलपाकाव-
गुल्मादीन्
प्रत्याह ।
रानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः
गुह्यचीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डा-

र्धदण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

अथ साहसप्रकरणम् २०

संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यामुल्लक्षणं तावदाह—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यसापह-
रणं साहसम् । कुतः प्रसभहरणात् प्रसभ हरणाद्वलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् ॥ एतदुक्तं
भवति । राजदण्डं जमभ्रोशं योत्संध्यं राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणपरदारप्रभर्पणादिक
क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्ट-
म्भेन क्रियमाणस्यात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् । ‘सहसा क्रियते
कर्म यत्किञ्चिद्बलवर्धितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते’ इति (१४-१) । तदिदं
साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति १०
दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।

तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम् ।

‘तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तत्सौक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूलोदकादीनां क्षेपोपकरणस्य च । मद्भाशेषोपमर्दायैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासःपञ्चजनानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ १५

व्यापादो विपशस्त्रायैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यथान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रजैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । यद्यः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाह्वने ॥

तदङ्गच्छेद इत्तुक्तो दण्ड उत्तमसाहसे’ इति (अ० १४ सो० ३-८) ॥

यथादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति
निह्वते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसा-
मान्यदण्डविधानमपहाराव्यतिरिक्तविषय गम्यते ॥ २३० ॥ २५

साहसस्य प्रयोजयितार प्रत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्वेवमुक्त्वा कारयत्यसौ साहसिकादण्डात् द्विगुणं दण्डं दाप्यः ।
यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्वेवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दा-
प्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भातृभार्याग्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

- “ अर्घ्यस्यार्घ्यहस्ताचार्यादेराक्षेपमात्रातिक्रमं च यः करोति यश्च आतृभार्यो ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुद्रायति, तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदि-
 साहसिकविशेष प्रत्याह ।
 ग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

- “ स्वच्छन्दं विधवागामी विष्कुष्टे नाभिधावकः ।
 अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥ २३४ ॥
 शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥
 वृषभुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥
 पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

- किंच । नियोगं विना यः स्नेच्छया विधवां गच्छति । चौरादिमयाकुलैर्विष्कुष्टे यः शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृषाऽऽक्रोशं करोति । यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन् स्पृशति । यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं 'मातरं गृहीष्यामी'त्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः शूद्रपशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृषभुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाघौषध-
 १० तान् दिगम्बरादीन् दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं 'मातरं गृहीष्यामी'त्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः शूद्रपशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृषभुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाघौषध-
 प्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्य वधकः । दासी-
 गर्भस्य पातयिता च । ये च पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं
 ११ दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्जेजकादीनां दण्डमाह—

वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रमावक्रमाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य घावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदाऽऽसौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते, अवकयं वा एतावत्कालमुपभोगार्थं दत्तं दीयते महामेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति, आधिल्वं वा नयति, स्वसुहृदो याचितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि स्क्ष्णशास्त्रमलीफलेके क्षालनीयानि, न पापाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि, इतरथा दण्ड्यः । ५ 'शास्त्रमले फलेके स्क्ष्णे निज्याद्व्यसांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्दरेत्र च वासयेदिति' मनुस्मरणात् (अ. ८ श्लो. ३९६) ।

यदा पुनस्तानि प्रमादान्नाशयति तदा नारदेभ्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'मूल्याष्टमागो ह्रियेत सकृद्भौ-
तस्य वाससः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयाशश्चतुर्थैतेऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्र-
मात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्नानियमः क्षय' इति (अ. ९ श्लो. ८-९) । अष्टपणक्रीतस्य १०
सकृद्भौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमागोनपणं मूल्यं देयम् । त्रिघातस्य तु पादोनं त्रिघातस्य पुनस्तृ-
तीयांशन्दूनम् । चतुर्घातस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादा-
व्यपचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः ।
यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ, चकारात्तयोर्धः कलहं वर्धयति सोऽपि, त्रिप-
णादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रत्यद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं
द्रुमनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृतं देशप्रसिद्धपरिमाणान्यथा न्यूनत्ववाधिक्यं वा द्रुमादेर-
व्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादिगर्मत्वं वा करोति, यश्च तैः कूटैर्जानघ्नसि व्यवहरति, तावुमौ
प्रत्येकमुत्तमसाहस्रं दण्डनीयो ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह—

अकूटं कूटकं भूते कूटं यथाप्यकूटकं ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्ममेव द्रुमादिकं सम्यगितिभूते सम्यक् च वा कूटकमिति
असावुत्तमसाहस्रं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

भिपक्षिभ्यामचरन्दण्ड्यास्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्मिषक् मिथ्या आपुर्वेदानमिश्र एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मुष्य-
राजपुरुषेषु चिकित्साभाच्चरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममप्यमोत्तमसाहसान् दण्ड-
चिकित्सकं
नीयः । तत्रापि तिर्यंगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण
प्रत्याह ।
दण्डस्य लघुगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अवच्यं यश्च बभाति वदं यश्च प्रमुञ्चति ।

अग्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजानया विना बभाति । यश्च वदं व्यवहारार्थमाहूतं अनि-
वृत्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ १४३ ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्टं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वणिक् मीटिकाप्रासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया या अन्वया या परि-
हरति अमौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
वृद्धिदानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजलेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजमोषपद्रव्यम् । क्षौद्रो घृतादिः । गन्धद्रव्यमुशीरदि । आदिशब्दादिहुमरीचादि ।
एतेष्वगारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृषार्थमणिसूत्रायाःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

१० द्विष । न विपते बहुमुन्वा जानिर्वणिग्मृषार्थादिके तदजाति, तस्मिन् जातिकरणे, विक्र-
यार्थं गन्धवर्णरसान्तरगुणधारेण बहुमुन्वजानीयमाहृत्यसम्पादनेन । यथा मलिकामोदगन्धधारेण
मृत्तिकायां गुग्गुलुमन्त्रकमिति । मार्जारमृषार्थे पणोत्कर्षापादनेन व्यामथमेति । रक्तिक-
मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मम इति । वार्त्तिके सूत्रे गुणोत्कर्षापादनेन पट्टमुपमिति । वाता-
यरो वर्णोत्कर्षापादनेन राजमिति । विह्वकाष्ठे पण्डनामोदगन्धधारेण पण्डनमिति । कूटो-
त्कर्षापादनेन लवणमिति । वार्त्तिके यास्तस्मिन् गुणोत्कर्षापादनेन यौगपमिति । शिखण्डादिना-
माहृत्यमृषार्थेः षोडशगुणो दण्डो विहितः ॥ २४६ ॥

गमुद्रपरिपतं च गारमाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयनो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिमे पने तु पश्चात्करणे तु शुगमुष्यये ।

द्विपनो द्विपये दण्डो मूल्यरदौ च इदिमान् ॥ २४८ ॥

मुद्रः पिधानं । मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकं । परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्यदेव सुकानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति, यश्च स्वारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्यूल्यमूले पणे भिन्ने न्यूनं न्यूनपणमूल्य इति यावत् । यस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम्, द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्डः । इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

संभूय कुर्वतामर्थं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्थस्य हासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरुपितार्थस्य हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः, संभूय मिलित्वा, कारूणां राज-
कादीनां, शिल्पिनां चित्रकारादीनां, सबाधं पीडाकरमर्षान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं १०
दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्थेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किंच । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्थेण हीनमूल्येन आर्ययमाना उप-
रुन्धन्ति, महार्थेण वा विक्रीणन्ते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥ १५

केन पुनरर्थेण पणितव्यमित्यत आह—

राजनि स्थाप्यते योऽर्थः अत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्त्रवस्तस्माद्राजिनां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्थः स्थाप्यते निरुप्यते तेनार्थेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो
वा कार्यः । निर्गतः सद्यो निःस्त्रवो विशेषस्तस्माद्राजनिरुपितार्थाद्यो निःसद्यः ॥ एव १०
वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्थकरणे विशेषो दर्शितः ।
(अ. ८ स्म. ४०२) । 'पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्षतं-
स्थापनं नृप' इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये न यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

किंच । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीति असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं
गृहीयात् । पारदेशप्राप्तं पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान्ताभं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य
ग्रहणदिवस एव विक्रयः संप्रचते ।

यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षवशाहामोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्थे
निरुपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्थो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥ १५

पारदेक्ष्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरागमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽ-
र्धस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते
तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यार्धो राज्ञा स्थापनीयः ॥ २५३ ॥

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासङ्गिकं परिसमाध्याधुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम् ।

‘विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यज्ञं प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते’ इति (८-१) ॥

१० तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पङ्क्तिव्यत्यं तेनैव प्रत्यपादि । ‘लोकेऽस्मि-
न्निद्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । पङ्क्तिव्यत्यं तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं
तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति’ (अ. ८ श्लो. २-३) । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं
कनककस्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाह्यदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि ।
रूपतः पण्याहनादि । श्रिया दीप्त्या भरकतपञ्चरागादीति ॥ २५३ ॥

१५ एतत्पदप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गमं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेता तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
केन्द्रे न समर्पयति, तस्य पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सारकालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदाऽ-

१० र्धहासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता केन्द्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यहासकृतः पण्यसोदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येयं
पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तोनोदयेन
सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुर्वाञ्छावशादापनीयः ।
यथाह नारदः । ‘अर्धेऽन्वेद्यं हवीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्वाग्निबानेन नियमो दिग्गमं
१५ दिग्विचारिणामिति’ (८-५) ॥

यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभागस्तदा तस्मिन्पण्ये वारगृह्णदिने य उपभोगस्तदाञ्छाद-
नमुशनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमग्नौ दाप्यः । यथाह नारदः । ‘विक्रीय पण्यं
मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति । स्थावरस्य ह्येव दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति’ (८-१) । विक्रेतु-
रुपभोगः क्षय उच्यते । केतुर्धनं धित्वेन क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुट्यपातस्य घातादिरूपः ।

१० तस्य तु ‘उपहन्वेत वा पण्यं दमेतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽन्यो विक्रीयासंप्रयच्छत’ (८-६)
इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा स्वसौ केता देशान्तरात्पण्यमहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे

विक्रीणानस यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये 'क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनुक्तं (अ.
८-२२२) वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत्केतुदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किञ्च । यदा पुनर्जातानुशयः केता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र
विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं केता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहृतं तदा
केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरूपेण केतुदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याग्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अपि च । यदा पुनः केत्रा आर्ष्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति, अजातानुशयोऽपि,
तच्च राजदैविकेनोपहृतं भवति, तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं
केत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्याद्द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

किञ्च । यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते, सदोषं वा
पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते, तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र
विशेषो दर्शितः । 'अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्यै तत्प्रयच्छति । द्वयं तद्विगुणो दाप्यो विन-
यस्तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं
तावदेव त्विति, (८-६-७) ॥

सर्वधायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाह्यात्रकेयकेतुविक्रेत्रोर्नि-
यमकारिणः समयादौ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । यथाह नारदः । 'दत्तमूल्यस्य
पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरविक्रय' इति (८-१०) ॥ २५७ ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः; क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितं; अधुना तदुभयसाधारणं धर्ममाह—

क्षयं वृद्धिं च घणित्वा पण्यानामविज्ञानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् पञ्चागदण्डमाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्घ्यकृतां वृद्धिमपश्यता केत्रा अनु-
शयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धनं पण्यस्यमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धि-
क्षयपरिज्ञाने पुनः केतुविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु
नारदेनोक्तः । 'क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी । विक्रेतुः प्रतिदयं तत्तस्मिन्ने-
वाहवचिक्षतम् ॥ द्वितीयेऽपि ददत्तेता मूल्यात्रिंशंमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽपि परतः
केतुरेव तदिति' (९-२-३) ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवचनार्थं पण्यपरिमाणं निहृते, शुल्कमहणस्यानाद्वाऽपसरति, यथा-
स्येदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा, ते सर्वे पण्यादष्टगुणं
दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्यन् दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमग्नये ॥ २६३ ॥

अपि च, शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजं 'गर्भप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं
नृपो हरेदि'त्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानचेऽभिहितम् । 'पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योपिच पादार्थं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रमजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नरा' इति (अ० ८ स्तो० ४०४।५।७।) । शुल्कद्वयेऽ-
प्ययमपरो विशेषः । 'न भिक्षकार्षापणमसि शुल्कं न शिल्पशूची न शिरीषं न दूते । न भैक्ष-
लब्धे न हृतावशेषे न श्रोत्रिये प्रमजिते न यज्ञे' इति ॥ तीर्थतेऽनेनेति तरिः नावादिः तज्ज-
न्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः स यदा स्वलोह्यं शुल्कं यस्मात् तदा दशपणान् दण्डनीयः । 'वेशो
पेक्षम प्रतिवेश' इति स्वपेक्षमाभिसुखं स्वपेक्षमपार्थस्यं चोच्यते, तत्र भवाः प्रातिवेश्याः, ब्राह्मणाश्च
ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः, तेषां श्रुतश्रुतसंपूर्णानां आद्यादिषु विभवे सत्यनिमग्नये ॥
एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरगते भ्रूते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिदेशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंसं दायादाः पुत्राय-
पत्यवर्गो वन्धवो मानृपश्च मातुलाद्याः ज्ञातयोऽप्यस्ववर्गश्चनिरिक्ताः सरिण्डा-
देशान्तरग-
त-
विधिक्रमं प्रत्याह ।
या आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतानि वा गृह्णीयुः ।
तैर्विना दायादापमावे राजा गृह्णीयात् ।

वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमस्तु यस्मै इदितर
इत्यादिप्रतिपादित एवाप्यापि वेदितव्यः । शिष्यसम्प्रदाचारिब्राह्मणविषयो वनिकप्राक्षिष वचन-
प्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः रिण्डदानवर्गदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे
सर्वे वणिजः संसृतिनो विमज्य गृह्णीयुः । तेषामप्यभावे दशगुणं दायादापाममनं प्रतीक्ष्याना-
गतेषु स्वमेव राजा गृह्णीयात् । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम् । 'एकस्मिन् चेन्मन्मतेन दाया-
दोऽस्य तदामुयात् । अन्यो कञ्चसि दायादे तत्तत्राधेयं एव ते ॥ तदभावे तु गुणं तत्कार-
येदशगुणस्य ॥ अन्नामिकमदायाद दशगुणमिते ततः ॥ राजा तदाममस्तु यदिदेव धर्मो न
हीयत' इति (अ. ३ स्तो. ७-१७-१८) ॥ २६४ ॥

लिप्तं स्वज्ञेयुर्निर्लभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

किंच । जिह्मो वधकः तं निर्गतलाममाच्छिद्य त्यजेयुर्वहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डमारवाहनं तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

प्रागुपदिष्टं यणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन लामालामौ 'यथाद्रव्यमि'त्यादिवणिग्धर्मकचनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीयलानां

नटनर्तकतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्तनप्रकार आख्यातः ।

ऋत्विजां धनविभागे विशेषप्रकारः ।

तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः । (अ० ८ स्तो०

२१०) 'सर्वेषामर्थिनो मुख्यास्तदर्थेनार्थिनोऽपरः । तृतीयिनस्तृतीयांशश्च-

१० तुर्थांशश्च पादिनः' इति ॥ अस्यायमर्थः । 'ज्योतिष्टोमेन तं शतेन दीक्षयन्तीति' वचनेन गवां

शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्यं विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य

कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशस्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो

होत्रव्ययुत्रस्रोद्गातारः ते गोशतस्यार्थिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिदशादष्टाचत्वारिंशद्रूपार्धेनार्ध-

भाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृव्राक्षाणाञ्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्थेन मुख्यांशस्यार्धेन चतुर्विंशति-

१० रूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकेद्रात्रीप्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यांशस्य षोडश-

गोरूपतृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः आवस्तुदुज्जेतुपोतुसुब्रह्मण्यास्ते मुख्यभागस्य

यश्चतुर्थांशो द्वादशगोरूपसप्तभाजः ॥

ननु कथमयमंशनियमो घटते । न तावदत्र समयो नापि द्रव्यसमवायो नापि वचनं यद्वशा-

द्भागनियमः स्यादतः 'समं स्यादश्रुतत्वादिति' न्यायेन सर्वेषां समांशमाकर्त्तव्यं कर्मानुरूपेण वांश-

१० भास्त्वमिति युक्तम् ॥ अत्रोच्यते । ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति

सिद्धयदनुयादो न घटते । यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशमाकर्त्तव्यं मैत्रावरु-

णादीनां न स्यादतो वैदिकार्थिप्रभृतिसमाख्याबलात् प्रागुक्तोऽशनियमोऽयकल्प्यत इति

निरवयवम् ॥ २६५ ॥

इति संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनामिहितम् (अ. ८ स्तो. ३३२) 'सात्साहसं

स्वन्वयवत्प्रसप्तं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽप्यहृत्येत च यदिति' ।

स्तेयलक्षणम् । अन्वययत् । द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसगलम् । प्रसप्तं नलावष्टमेन यत्परधन-

हरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसप्तशं धनयित्वा

१० यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न भवेदं कृतमिति भयाशिष्टते तदपि

स्येयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम् । 'उपायैर्विनिर्धरेषां लुब्धिविवाजकर्षणम् । सुममत्प्रमत्तेभ्यः शीघ्र-
माहुर्मनीषिणः' इति (१४-१७) ॥

तत्र तत्करमहणपूर्वकत्वाद्दण्डनस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्तेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यद्यौरौज्यमिति जर्नविख्याप्यते अमौ ग्राहकः राजपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्महीतम्यः ।
लोप्तेणापहतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः ।
यद्य पूर्वकर्मापराधी ग्राह्यः प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासौ अशुद्धपा-
रकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिर्द्दयैः ।

घृतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कमिदमसुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च घृच्छका गृहचारिणः ।

निराया ध्वयचन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किंच । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः इत्यन्येऽपि यस्यामर्जलिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः । जाति-
निर्द्दयेन नाहं शङ्क इत्येवंस्त्येण । नामनिर्द्दयेन नाहं लसिथ इत्येवंस्त्येण । आदिग्रहणा-
त्स्वदेशगामकुलाद्यपलयेन च लसिता ग्राह्याः । घृतपण्याह्नवानपराणादिभ्यश्चेन्ध्वनिद्रव्यका-
राया 'कुतस्त्योऽग्नि इत्येव'मिति चौरमादिभिः पृष्ठे यदि शुष्कमुखो मिश्रस्वरो वा भवति तर्ज-
सावपि ग्राह्यः । बहुपचनात् सिद्धललाटादीनां ग्रहणम् ॥

तथा ये निष्कारणं क्रियम्य धनं हि दास्य गृहमिति घृच्छन्ति, येऽन्तराधारमेनामानं
गृहयित्वा ये चरन्ति, ये बायामावेति बहुव्ययकारिणः, ये च विनष्टद्रव्यानां जीर्णवस्त्रभिर्ग-
भाजनादीनामभिज्ञातनामिकानां विक्रयकारो यो चौर्यमभ्यस्यता ग्राह्याः ।

एवं मानादिपर्यायैर्दिग्गान्गुरुकान् गृहीत्या घृते धीराः हिंसा मोक्षश्च इति मन्मथगोपेन न
कुतश्चिद्दर्शनमात्रेण चौरनिर्णयं कुर्यात् । अर्थरन्तारि लोप्यारिदिक्कमन्पर्वमन्त्रः । दण्ड-
भारदः । 'अन्वह्मात्यरिजालकानाहुन्दिने भुवि । धीमेन वा परिशिष्ये लोप्ये दण्डादरीचयेत्'
तथा । 'अगस्ताः मन्मथगोपः मन्मथगोपमिति । इदमन्ते विविधा भावगान्गुर्दः एति-
धनमिति' ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनायम् गतोऽर्थेन इत्यह --

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नान्मानं चेद्विज्ञोपयेत् ।

दापयित्वा गतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतमस्तिमान्मन्मथगोपेन न शोषयति तर्हि दण्डयन्तमन्मथगोप-
मन्मथगोपमन्मथगोपः । अतो दण्डयेत् मन्मथगोपेन वा शोषयेत् ॥

ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावस्वरूपत्वात् । उच्यते । दि-
व्यस तावद्वायामावगोचरत्वं 'रुच्याज्वान्यतरः कुर्यादि' त्वत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि
साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टभावस्वरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनामा-
वमपि गोचरयत्येव । यथा 'नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ' इत्यभिपुक्तैर्भाविते चौर्याभावसा-
५ प्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मूल्य-
कल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्य-
विषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिशुद्धमध्यमद्रव्यापहारविषयम् । 'साहसेषु य
१० चोरे दण्डमाह ।
एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्त-
मादिति' नारदवचनेन (१४-२१) । वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्ययस्यापितत्वात् ॥
यत्पुनर्दण्डमनुवचनम् । 'अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेपां मलारमकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा
नार्यदण्डेन दण्डयेदिति' तदपि महापराधविषयम् ॥

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

१५ ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यपराधेऽपि न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशाग्निष्कासयेत् ।
अङ्कनं च श्वपदाकारं कार्यम् । तथा च मनुः (अ. ९ श्लो. २३७) । 'गुरुतल्पे भगः कार्यः
चौतविशेषेऽप- सुरापाने सुराप्यजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति ।' एतच्च
वादमाह । दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् ॥ यथाह मनुः । (अ. ९ श्लो.
२४०) प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्गया राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूतमसाह-
१० समिति' ॥ २७० ॥

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विचीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुर्वीतके ॥ २७१ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो घनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरपेक्षादोष-
चौरदंशेन अप- सत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्या राज्ञेऽप्येते । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने
१५ हृतद्रव्यमास्तुपाप- दधात् । यदि चौरपदं स्वग्रामाभिर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र
माह । प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चाप्येते । तथा च नारदः । 'गोचरे
यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्रामो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् । निर्गते पुन-
रेतस्मात्त चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेदिति' (प्र. १६-१७) ॥
विचीते त्वपहारे विचीतस्वामिन एव दोषः । यदा त्वघ्न्येव तद्धृतं भवत्यर्थातके वा विचीतादन्यथ
१० दोषे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

खसीभिः दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी ग्रहिः क्रोशाद्ग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किंच । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे भोपादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव द्युः । यदि सीमो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरा-
र्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे घातितो मुषितो वा चौरपदं च
जनसंमर्दादिना मध्यं तदा पश्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा
दद्यात् । विकल्पवचने तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतघनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । १५

यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राज्ञा दद्यात् । 'चौरहृतम-
वजित्य यथास्यानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यादिति' गौतमस्मरणात् ( ) ॥ मुषितामुषितसन्देहे
मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं
दाप्यो बन्धुभिर्घातपि साधयेदिति' मृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जरानां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

वन्दिग्राह्यादीन् बलाबलमेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारवि-
अपराधविशेषेण शोषोपदेशः । 'कोष्ठगाराधुभागारदेवतागारभेदकान् । हस्तधरयहर्तृश्च हन्यादेवा-
दण्डविशेषमाह । 'विचार्यमिति' मनुस्मरणात् (अ. ९ सो. ३८०)

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यां द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किंच । यत्तापुक्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं विसृज्योक्त्य वा योऽपह-
रत्यसौ ग्रन्थिभेदकः । तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जनाङ्गुलेन च हीनौ कार्या ।
द्वितीयापराधे पुनः, करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्वीनं ययोस्तौ कर-
पादैकहीनकौ कार्या । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरिकमेकं करं पादं च छिन्यादित्यर्थः । १५

एतद्व्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम् । 'तद्वत्तच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस' इति नारद-
वचनात् (१४-८) । तृतीयापराधे तु नय एव । तथा च मनुः । 'अङ्गुलीर्मृगिभेदस्य छेदये-
त्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणी तृतीये वधमर्हतीति' (अ. ९ सो. २७७) । जातिद्रव्यपरिमाणतो
मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिमहविनियोगवयःशक्तिगुणदेगकालादीनां दण्डगुरुलघुमावकारणानामा- १५
नन्त्याप्रतिद्रव्यं सज्जमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह —

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल-
नीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम् । 'क्षुद्राणां गमनक्षुद्रास्त्रिदशकर्मवृत्तादि यन् । शमी- १५
धाम्यं कृताभं च क्षुद्रं द्रव्यमुदातहम् ॥ वासः कौरोधवज्र्यं च गोवज्र्यं पत्रवराणां । हिरण्यवज्र्यं

लोहं च मध्यं ग्रीहियथा अपि ॥ हिरण्यरत्नकौशेयं स्त्रीपुङ्गो गजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्' (अ. १४ श्लो. १४-१६) ।

त्रिप्रकोरप्यपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसस्तुो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः । 'साहसेषु य एयोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुकमा-
दिति' ॥ मृग्येषु मणिकमलिकादिषु गोवाजित्यतिरिक्तेषु च महिषमेपादिपशुषु ब्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधान्यादिषु तत्तममावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः ।

तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्वेतुभूतं देशकालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिणामपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि । 'अष्टपाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य
१० द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति' । अयमर्थः । किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । यस्मिन्नपहोर यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे अष्टगुण आपादनीयः । इतरेषां पुनर्विद्वत्तत्राक्षणादीनां विदुषां द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडशत्रात्रिंशत् तु षष्ठिगुणा दण्डा आपादनीयाः । यस्याद्विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे दण्डभूयस्त्वम् । मनुनाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः (अ. ८ श्लो. ३३७।३३८) । 'अष्टपाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव ॥
१५ वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् । द्विगुणा या चतुःषष्टिस्तद्विषगुणयेति' इति ॥ तथा परिणामकृतमपि दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. ३२०) । 'धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तरा च तद्धनमिति' ॥ विंशतिद्रोणकः कुम्भः ।

हर्तुर्हियमाणस्तामिगुणोपेक्षया सुमिक्षदुर्मिक्षकालाघोपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा
२० योज्याः ॥ तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु । 'सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च दाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः । पञ्चाशत्तत्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेदिति' (मनुः, अ. ८ श्लो. ३२१।३२२) । तथा द्रव्यविशेषादपि । 'पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरेण वधमर्हति' (मनुः, अ. ८ श्लो. ३२३) । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् । 'पुरुषं हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः ।
२५ ऋषपराधे तु सर्वस्वं कन्यां ॥ हरतो वधः' इति ॥ क्षुद्रद्रव्याणां तु, 'आपतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । काष्ठभाण्डतृणादीनां मृग्ययानां तथैव च ॥ वेणुयैणवमाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरेण फलमूलयोः । गोरसेश्रुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वानानां कृताञ्जानां मत्स्यानां मासिपस्य च । सर्वेषां मूल्यभूतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः' इति नारदस्मरणात् (प्र. २२-२४) ॥

३० यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्पर्यन्तोऽसौ मापमूल्ये तदधिकमूल्ये या यथायोग्यं व्यदस्थापनीयः ॥ यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं 'तन्मूल्याद्विगुणो दमः' इति तदल्पप्रयोजनशराद्यादिविषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वं । 'संधिं छित्त्वा तु ये चीर्ये

राशौ कुर्वन्ति तत्कराः । तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । इत्येवं सर्वेषामानन्या-
त्यतिद्वयं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डशुलघुभावः कल्पनीयः ।

पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः । 'द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविध-
द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच्च दण्ड दातुमर्हति' (अ. ८ सो. ३४१) । तथा । 'चणकप्रीहि-
गोधूमयवानां सुद्रमापयोः । अनिषिद्धैर्ब्रह्मातव्यो मुष्टिरैकः पथि स्थितः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं
भक्तानि पठनश्रुता । अश्वसनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण' इति (मनुः ११-१६) ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह—

भक्तावकाशाभ्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाघर्षः । उदकं तृप्ति-
तत्स । मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः
पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्द्यां दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो
दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः । 'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषमागिन' इति नारद-
स्मरणात् (१४-१९) ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किंच । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीप्राक्षणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो
दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु 'दासीगर्भविनाशकृदि'त्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । प्राक्षण-
गर्भे ॥ 'हत्वा गर्भमविज्ञातमि'त्यत्र प्रसहत्यानिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाम् प्रमापणे शीत-
वृत्ताघपेक्षयोत्तमो वाऽधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषप्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

अपि च । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणप्री मगर्भयानिनी च या च पुरुषस्य हप्री सेतूनां
भेदी च एता गभीरहिताः स्त्रीगले शिलां यच्चा अप्सु प्रवेशयेत् यथा न शक्यन्ति ॥ २७८ ॥

विषामिदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठां कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किंच । अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमज्ञानादिषु रिपुं ददाति शिरां । या च
दाहार्थं प्रागादिष्वपि ददाति । तथा या च निजगर्भान्तरात्पतिं मारयति तां छित्कर्णकरनासौष्ठां
कृत्वा अदान्तैर्दुष्टवलीर्षदैः प्रवासं मारयेत् । स्वयंप्रकरणे यदेतत्साहचर्यं दण्डविधाने तन्प्राप्त-
धिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संवन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नाश्च वान्धवाः केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संवन्धिनो योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि द्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन चाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं जनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरा-

१० कथं प्रष्टव्या सीत् । कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः । कुतो वा वृत्तिकामः । केन वा सह देश-
वत्यत आह । न्तर गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक् विश्वास प्रष्टव्याः ।
तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाषा ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एषं नाना-
प्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेदमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

किंच । क्षेत्रं पक्ककलसलोपेतम् । वेदम् गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवी-
तमुक्तलक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वेद्यित्वा
दहेत् । क्षेत्रवेदाहकानां मारणदण्डप्रसंगाद्दण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयप्रकरणम् ॥

१०

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणाख्ये विवाहपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहस्यदिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन
विवृतम् । त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालमापाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥
कटाक्षवेक्षणं हासं प्रथमं साहसं स्मृतम् । त्रेपणं गन्धमास्त्यानां धूपभूषणवाससाम् । प्रलोमनं
चास्त्रपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविक्तेषु परस्परसुपाश्रयः । केशाकेशिमहं चैव सन्धक्
१० संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञानोपायं तावदाह—

पुमान्संग्रहणे प्राहः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तया ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेस्यादिमिलितैर्जात्वा गृहीतव्यः । परस्परं केशमहणपूर्विका-
फीडा केशाकेदि । 'तत्र तेनेदमिति सरूप' (व्या.सू.२-२-२७) इति बहुव्रीहौ सति 'इच्छकर्म-
व्यतिहार' (व्या.सू.५-४-१२) इति समासत इच्छमत्वयः । अव्ययत्वाच्च सुसमृतीया विभक्तिः ॥
ततश्चायमर्थः परमार्यया सह केशाकेशिकीदनेनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतमणैः रागकृतैर्लि-
ङ्गैर्हयोः संग्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो गृहीतव्यः । परस्त्रीमहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदा-
सार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजननमूर्धरुहादिस्पर्शनं सामिलाप इवा-
चरति । तथा अदेशे निर्जने जनताफीर्णे यांश्चकाराकुले संलापनं करोति । परमार्यया वा सह-
कमश्चकारौ रिरसयेवावतिष्ठते सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः ।

एतच्च शङ्क्यमानदोषपुरुषविषयमितरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः । 'यस्त्वनाक्षारितः
पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिद्गृहि तस्य व्यतिक्रम' (अ. ८ श्लो. ३५५) । इति ॥
यः परस्त्रिया स्तुष्टः क्षमते जसावपि ग्राह्यः इति तेनैवोक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३५८) । 'स्त्रियं
स्तुष्टेदेवेशे यः स्तुष्टो वा मय्येत्तथा । परस्परस्नानमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति' । यश्च ममेयं ॥
विदग्धाऽसकृद्रमिति स्नायया भुजंगजनसमक्षं ख्यापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । 'दर्पाद्वा
यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं ममेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति' ॥ २८४ ॥

प्रतिपिङ्गयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सैतापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिपिङ्गव इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्न सह संग्राहणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना
स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुं-
सयोः प्रतिपिङ्गे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णातिमारेण यो दण्डो वश्यते ॥ एव विज्ञेयः ।
एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । नैव चारणदारेषु विभिर्नात्मोपजीविषु । सज्ययन्ति हि ते नारी
निगूढाश्चारयन्ति चेति' मनुस्मरणेन (अ. ८ श्लो. ३६२) ॥ २८५ ॥—

सजाताबुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्या कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां वटात्कारेण सजातीयगुणपरदाराभिगमने मातृपतिपणसहस्रं दण्डनीयः ।
यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुणसमभिगच्छति तदा मध्यमसाहस्रं दण्डनीयः । यदा
हृदिदानीं संग्रहणे पुनः सजातीयगुणानुलोम्येन गुणां वा प्रजाति तदा मानये विज्ञेय उक्तः (अ. १०
श्लो. ३७८) । 'सहस्रं प्राश्नो दण्डो गुणां विषां वटाह्वनम् । श-

तानि पञ्च दण्ड्यः स्थादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेदम्' इति ॥

एतच्च गुरुसखिमार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृ-
व्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यमार्या च समोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रप्र-
जिता घात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रसोत्क-
र्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयत' इति नारदस्मृत्यात् ॥

प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयमन्यत्र तु घनदण्डः ।
'उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विभुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दण्ड्यौ वा कटाभिना ॥
ब्राह्मणी यद्यगुतां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति'
१५ मनुस्मृत्यात् (अ. ८ श्लो. ३७६ । ३७७) । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णी स्त्रियं व्रजतो लिङ्ग-
च्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ (अ. ८ श्लो.
३७३) । 'शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयत' इति ।
नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणाज्ञासादेशे कर्तनम् । आनुलोम्ये सर्वर्णं वा व्रजन्त्या
दण्डः कल्प्यः ॥

१५ अयं च यथाशुपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकारान्न द्विजातिमात्रस्य । तस्य 'ब्राह्मणः
परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति' शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बनेन
कार्यतिपातशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् । (मनु. अ. ८ श्लो. ३४८) । 'शस्त्रं द्विजा-
तिभिर्मांसं घर्षो यशोपकृष्यते' । तथा (मनु. अ. ८ श्लो. ३५१) 'नास्तथायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति' शस्त्रग्रहणान्यनुज्ञानाच्च ॥

१६ तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यरुच्यभिगमने यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह
मनुः । (अ. ८ श्लो. ३८२) । 'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्या-
मगुप्तायां ताडुभौ दण्डमर्हत' इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह ।

अलङ्कृतां हरेत्कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।

१५ दण्डं दद्यात्सर्वर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहमिमुक्षीभूतामलङ्कृतां सर्वर्णां कन्यामपहरन्तुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं
सर्वर्णां हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णां कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव ॥ दण्डविधा-
नाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्त्यसौ देयेति गम्यते ॥ २८७ ॥

सकामासनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

१५ आनुलोम्याप- यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषमावाप्तं दण्डः । अन्यथा
दण्डे दण्डमाह । त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्तित्यनुवर्तते । यथाकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य कर-
श्चेत्तद्व्ययः, यदा पुनस्तामेवाहुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा मन्तूकपद्मसहितोऽहुलि-
कन्यादूषणे च्छेदः । (अ. ८ श्लो. ३६७) 'अविपक्ष तु यः कन्यां कुर्यादपेण मानवः ।
दण्डमाह । तस्याशु कर्त्तव्यं अहुल्यो दण्डं चार्हति पट्सतमिति' यदा पुनः सानुरागां पूर्व-
वदूषयति तदाऽपि तेनैव विशेष उक्तः (अ. ८ श्लो. ३६८) । 'सकामां दूषयन्तुल्यो नाहुलि-
च्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रमङ्गविनिवृत्तये' इति ॥

यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषतेनैवोक्तः । (अ. ८ श्लो. ३६९)
'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्य-
मर्हति ॥ अहुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथेति' । कन्यां कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामामकामां वाऽभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रिया-
देर्वध एव । (अ. ८ श्लो. ३६६) । 'उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हतीति' मनुस्मृ-
णात् ॥ यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुक्लं तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति ॥
वितरि तु शुक्लमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो वध एव ।
यथाह मनुः । 'शुक्लं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि' । (अ. ८ श्लो. ३६६) । 'योऽ-
कामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयन्तुल्यो न वधं प्राप्नुवाञ्जर' इति (अ. ८
श्लो. ३६४) ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिशंसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

किंच । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽप्यमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापसारराज-
यस्मादिदीर्घकुसितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषाग्रकाश्येयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्या-
भिशंसने तु पुनरविप्रमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु
शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्त्वावसायिनीमविशेषात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छ-
त्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

अवरुद्धासु दासीषु मुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्तित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णक्षियो दासस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासायै
गृह एव स्यातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुषनियतपरिमहाः शु-
जिष्याः । यदा दासोऽवरुद्धा मुजिष्या वा भवेयुस्तदा तामु, तथा चशब्दाद्वेश्या-
स्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां मुजिष्याणां च ग्रहणम् तामु च सर्वपुरुष-
साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान् दण्डनीयः । परपरिगृ-
हीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन । "स्त्रैरिण्यत्रास्त्री यस्या दासी
निष्कासनी च या । गम्याः स्वरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आसेव तु मुजिष्यासु दोषः

सात्परदारवत् । गम्यास्तपि हि नोपेयाद्यत्ताः परस्परिग्रहा' इति (१२-७८-७९) ॥ निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव ।
 ५ 'स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं कामतः श्रेयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत' इति मनुस्मरणात् ॥ न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । 'दुःशीलः कामघृसो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्व स्थिति' (मनु-स्मृ. अ. ५ श्लोक. १५४।१५७) निषेधस्मरणात् ॥

१० नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिरिरिक्तायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दास्यभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंचरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्मधिकारव्युत्तिः । पारतर्क्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि 'वेद्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमजत्वे तु तासां नित-रामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् । पतितसंसर्गस्य
 १५ निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादि-रक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः । दण्डभावश्चावरुद्धासु दामीष्विति निय-तपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानाच्चतुपाधिरहितास्वार्थदयगम्यते । स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डा-भावो विधानाभावात् ॥ 'कन्यां मजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेदिति' (मनुस्मृ. ८-३६५) लिङ्गनिर्दर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तृणां चाविशे-
 २० पाद्भवत्येव ।

यत्पुनर्वैश्यानां जात्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम् । 'वेद्या वर्णानुलोमापन्तः पातित्व्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् । ब्राह्मणादिवदिति । तन्न । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकान्ति-करत्वात् । अतो वेद्याख्या काचिज्जातिरनादिवैश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वैश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूल्यं
 २५ प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे । 'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तत्सन्ततिर्वैश्याख्या पञ्चमी जातिरिति' । अतस्मात्सा नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषा-

१ झ-उत्कृष्टाः ।

२ 'वेद्याख्या जातिरिद्धि पूर्वा नाधुनिका द्विजाः । समानजातेर्ना भेदाज्जाता पुंभोगवृत्तिका ॥ १ ॥

पञ्चचूडा क्षप्तरसश्चासन्देवपुरे सुरा । ननृतुर्देवराज्ये कदाचिद्वानपूर्वकम् ॥ २ ॥

तासां नृत्वेन गानेन दृष्टः सावित्रि जायनीत् । शिवायः कोपनो बाम्नी दुर्वास मुनिपुंगवः ॥ ३ ॥

शुद्धः साध्विति सामंशे भाषमुच्चैर्गो मुनिः । तद्वा महादाय्यं जहमुत्ताः क्षियः खलः ॥ ४ ॥

असार्कं गानचातुर्यं वेति किं वेदपाठकः । इत्यनालोकिनो भानैर्ध्विः क्षोषसमाकुलः ॥ ५ ॥

रागाय बाल भूमेर्कं नार्हो ययं शुरु च । ततो भीताश्चाप्सरसो रुदुर्नैतिपूर्वकः ॥ ६ ॥

भिगमनेनावृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां । यद्यपि न दण्डस्त-
थाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव 'स्वदारनियतः सदेति' नियमात् । 'पशुवेद्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत'
इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवघम् ॥ २९० ॥

अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीसैरिण्यादिमुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तासमुजिष्यासु
दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह ।—

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दक्षपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीसैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो
दक्षपणो दण्डः । यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं
चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्ती-
मपि बलाद्गच्छन्ति तदा तेषामदोषः । यदि व्याघ्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सधमा
न्यत्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडया स्पृतेति' नारदयचनात् ॥ २९१ ॥

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ २९२ ॥

यदा शुल्कं गृहीत्वा स्वस्याऽपि अर्थपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं
दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्वस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । 'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं
वहेत् । अनिच्छन्तश्शुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति' (नारदस्थ. अ. ६ श्लो. १८)
तेनैयोक्तम् । तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः (श्लो. १९) । 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय
पुमान् स्त्रियम् । आक्रमेण च संगच्छन् घातदन्तनखादिभिः ॥ अयोनी वाऽभिगच्छेद्यो बहु-
भिर्वाऽपि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुका-
स्तद्गृहीताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति' ॥ २९२ ॥

आह्वानान् दीननायेति आर्षना चक्रादरात् । ततः प्रसन्नो भगवान्द्रष्टव्यः परंतपः ॥ ७ ॥

उद्दिष्टापवचनं नैतदमनीच्छकसंनिधौ । चातुर्वर्ण्यांदासु आनिर्देश्यास्त्वा पचमी भवेत् ॥ ८ ॥

तदा शुक्तिर्भवेदासा नाम्बया निर्जराः कचिद् ॥ ९ ॥

साध भूलेकनासाप सैरिण्यः कामलंपथः । दिवादिवर्णनातीनां दास्य चतुर्मुदा परम् ॥ १० ॥

तेभ्यो जाता सततियां सा वेश्या परिकीर्तिता । तासां वेद प्रवक्ष्यामि गुणभेदात् पचमी ॥ ११ ॥

वेश्या कलावती रमा नायिका च उदयवती । वेदयासु चित्रवेषाढ्या नायिका रूपशालिनी ॥ १२ ॥

कलावती रतिकला गगनशास्त्रकृतजना । रमा रूपकलनेषुकुण्डल परिकीर्तिता ॥ १३ ॥

नित्यं द्वित्रीणि षट्क वा नराणामुपभोगिनी । कलरूपविहीना च नापी प्रोक्ता उदयवती ॥ १४ ॥

सैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्षं कामतथ्यरेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्य न प्रतिलोमयतः ॥ १५ ॥

वागयता नियतं श्रेष्ठ पुरुषं चोपभोगिनी । भर्मेपलीन सा प्रोक्ता वेश्यास्तपि पतिव्रता ॥ १६ ॥

शुल्कं गृहीत्वा चैकस्य रूपकं यदि वा बहु । परं श्लोकदातारं साक्षादिदं ॥ काशुनि ॥ १७ ॥

वेश्याऽपि ॥ सती वेश्या भर्मेपलीन सेवक ॥”

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किंच । यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाऽभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

५ अन्त्याभिगमने त्वङ्मयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽन्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्थागमे वधः ॥ २९४ ॥

किंच । अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् 'सहसं त्वन्त्यजस्त्रिय' इति मनुवचनात्पणसहसं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रा-
न्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्तानभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव
१० चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिर्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ॥

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपरं मनुनारदाम्यां विवृतम् । तत्र
नारदः । 'विवाहादिनिधिः स्त्रीणां यत्र पुसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते'
इति (१२१) ॥ मनुरप्याह । 'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः सौर्दिबानिश्च । विपयेषु
१५ च सज्जन्त्यः स स्थाप्या ह्यारामो वश' इत्यादि (अ. ९ श्लो. २) ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परम-
र्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथाऽपि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः पर-
स्परानिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागवतीति व्यव-
हारप्रकरणे राजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं
प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

१० अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तद्वक्ष्यते च कथितं नारदेन—

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

पुरः प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पार्श्वेण्डिजैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥

२५ वर्णसंस्कारदोषश्च तद्दृष्टिनिमित्तस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्सत्त्वात्प्रकीर्णके ॥

इति (अ. १७ श्लो. १-४)

प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोलङ्घनतदाज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः ।
नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ।
एवं च वदता 'यो नृपाश्रयो व्यवहार'स्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थालक्षितं भवति ॥

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्मूल्यमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो लिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तातुमात्रुत्तमसाहसं दण्ड्यो ॥ २९५ ॥ ५

प्रसंगान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—

अभक्ष्येण द्विजं द्रव्यं दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यान्हेणाक्षपानादिभिश्चनेन द्रव्यरूपेण वा ब्राह्मणं दूषयित्वा खादयित्वा उत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेव दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्थं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादण्डतारतम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यथोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किंच रसवेद्यापादितवर्णोत्कर्षः कूटैः स्वर्णव्यवहारीलः यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमां-
सस्य कुत्सितमांसस्य आदिसंबन्धस्य विक्रीयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च । ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकैरस्त्रिभिर्द्वेर्हीनाः कार्याः । चशब्दादङ्गच्छेदेन समुचितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तम् (अ. ९ श्लो. २९२) । 'सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्तवशः क्षुरैरिति' तदेवमेव राजस्वर्णविषयम् ॥ २९७ ॥

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषु पापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गोत्रादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽमौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरति प्रकर्षणोन्मेषापमाणस्य । तथा लकुटलोष्टसायकपापाणोत्क्षेपणे बाहुना युयेन च युगं बहताऽश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्यास्यतो न भवत्यपसरति प्रजल्पतः । काष्ठालोष्टेषु हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरनुद्धिकरणनि-
मित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोभरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किंच । नसि भवा रज्जुर्नसा छिन्ना शकटादियुक्तवर्लीवर्दनस्य रज्जुर्यसिन् तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा भग्नयुगेन । आदिग्रहणाद्ग्राह्यचक्रादिना च । यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽप-
सरता । चशब्दादतिर्यगपगच्छता प्रतिशुषं चागच्छता च । मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा

दोषभाङ् न भवति अतत्प्रयत्नजनितत्वादिसनस्य । तथा च मनुः (अ. ९ श्लो. २९१ । २९२) ।
‘छिन्ननसे मग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षमङ्गे च यानस्य चक्रमङ्गे तथैव च । छेदने चैव
यन्त्राणां योक्तृरस्योस्तथैव च । आक्रमन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुः प्रवीदिति’ ॥ २९९ ॥

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि स्वामी यद्य-
उपेक्षायां स्वामिनो
दण्डमाह ।
मोक्षयन् उपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसादृत्यं
दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा
द्विगुणम् ।

१० यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी । यथाह मनुः ।
(अ. ८ श्लो. २९४) । ‘प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हतीति’ ॥ प्राजको यन्ता । आसो-
ऽमियुक्तः । प्राणिविशेषाश्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः (अ. ८ श्लो. २९६ । २९७९८) ।

‘मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किंत्वपी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्घं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥
शुद्राणां च पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्सु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

१५ गर्दमाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमार्षकः । मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वशृकरनिपातन’ ॥
इति ॥ ३०० ॥

जारं चौरैरत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किंच । स्वयंशकलङ्कमयाज्जारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्चश-
१० तानि यस्मिन् दमे स तथोक्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताज्जनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण
गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्तस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किंच । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्याभिन्नस्रोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज-
१५ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं, तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविबुद्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षय-
करस्य वा, भेत्तारं अभिन्नकर्णेण जपन्तं तस्य जिह्वामुत्प्लुत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशापहरणादौ
पुनर्वध एव । ‘राशः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपकारै-
कानिति’ मनुस्मरणात् (अ. ९ श्लो. २७५) । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेदवधरूपैरित्यर्थः ॥

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तद्वापहर्तव्यम् चौर्योपकरणं विना । यथाह नारदः ।
१० ‘आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्बाह्यजीविनाम् । वेद्यास्त्रीणामलङ्कारान् घाततोषादि तद्विदाम् ।
यच्च यस्मिन् उपकरणं येन जीवन्ति कारुण्यैः’ । सर्वस्वहरणेऽप्येतैश्च राजा हर्तुमर्हतीति’ (अ. १७

श्लो. १० ११) । 'ब्राह्मणस्य पुनर्न शरीरो दण्डः' इति निषेधाद्वपस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । 'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरास्त्रिवासनाङ्कने । ललाटे चामिशस्त्राङ्कः प्रयाणं गर्दभेन त्विति' मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदण्ड उचमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किंच । मृतशरीरसंघन्धिना यज्ञपुण्यादेर्विक्रेतुः, गुरोः नित्राचार्यादेस्ताडयितुः, तथा राजा-
नुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किंच । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं मिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रविस्मृतादिहितेऽप्यु-
व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं 'संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यती'त्यादिरूपमादेशं करोति । तथा
यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि
यस्मिन्दमे स तथोक्तः । 'श्राद्धभोजनार्थं पुनः, शूद्रस्य विप्रवेधधारिणः तस्यालोक्या यज्ञोपवीत-
वद्वपुष्यालिखेदिति' स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव ।
'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्घातयेदिति' स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्मृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

दुर्दृष्टान्स्मृत्याचारप्राप्तघर्मोलङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेन शङ्कमानान् व्यय-
हारान्पुनः सर्वं 'राजा सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः सजयिनः प्रत्येकं विवादपदे,
यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतुदण्डविधिपरत्वाद्बचनस्य 'रागाहोभादित्या-
दिना' (व्य. अ. ४) श्लोकेनापौनहचयम् ।

यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्ड्या न जयी नापि सभ्याः ।
यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः ।
पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः समासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छतीति' १५
वचनात् (नारद ३-१२) । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैकस्वैव 'पापापूर्वस्य'
विभागाय । यथोक्तम् । 'कर्तृसमवायिफलजननसमावत्वादपूर्वस्य' ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—

यो मन्येताजितोऽसीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्मर्यादगर्भेण पराजितोऽपि औद्धत्याच्चाहं पराजितोऽसीति मन्येत तमायान्तं कूट-
लेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दाप-

येत् ॥ नारदेनाप्युक्तम् । 'तीरितं चानुशिष्टं वा यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति' (१-६५) । 'तीरितं साक्षिण्यदिनिर्णयितमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डं दण्डपर्यन्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् (अ. ९ श्लो. २३३) । 'तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क च न विद्येते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेदिति' । तदर्थप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वासङ्कायां पुनर्द्विगुणं दण्डं प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् । न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तयितव्य इत्येवं परम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । 'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञा ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेदिति' स्मरणात् ॥ ३०६ ॥

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशङ्कुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद्वृहीतस्तं त्रिशङ्कुणीकृतं 'वरुणायेदमिति' संकल्प्य अन्यायगृहीत- ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्मादण्डरूपेण यावद्वृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै दण्डधनस्य प्रतिदेयमितरथाऽपहारदोषप्रसङ्गनात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविगच्छेदामावाचेति ॥ ३०७ ॥

१५ उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतव्यवहारकाण्डविवृतिर्विहिता ।

ऋजुसंमिताक्षरपदग्रन्थनामधुना गभीरविबतार्थवती ॥ २ ॥

गंभीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्मिर्नाम्ना मिताक्षरा ।

५० अन्वर्थाऽल्पाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती परिर्विचिन्ति श्रवणयोरमृतं ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभमहोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञानेश्वरमहारा-
कस्य कृतौ ऋजुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोऽध्यायो व्यवहाराख्यः
५५ समाप्तिमगात् ॥

अथास्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ । उपनिधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिविक्रयः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्यानुश्रूपा १४ । संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १६ । द्यूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाक्पा-
१० रुष्यम् १८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रीयसंप्रदानम् २१ । संभूयसमुत्थानम् २२ । सेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ । इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

अथाशौचप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धन्वा उक्ताः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः । अधुना तदधिकारसकोच- हेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते । आशीचशब्देन च कालः ज्ञानाद्यपनोपः ५ पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रम् । ‘अशुद्धा बान्धवाः सर्वे’ इत्यादावशुद्धत्वाभियानात् । अत्राशुद्धशब्दस्य च व्यदहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात् वृद्धस्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दा- र्थावगतेः । किंच यथाशौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात् तदप्ययोग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेयं कल्प्यते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तपोग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादौघप्रसंग इत्युपेक्षणीयोऽयं १ पक्षः ॥

नवाशौचिभिः सपिण्डाद्यैर्वत्कर्मण्यं तत्तावदाह

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुषज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

स दग्धय्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थयत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेत् भूमाववटं कृत्वा निदध्यान्न पुनर्देहिदित्यर्थः । न च ‘सकृत्प्राप्तं नित्यमुदकमि’त्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अयं च गन्धमात्यानुलेपमादिभिरलंकृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादनुषज्यास्थिनिचयराहितायां बहिर्गामानिखननीयः । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो ६८) । “ ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निदध्यान्धिषा १ बहिः । अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिचयनादृते ॥ नास्य कार्योऽग्निस्तंकारो नास्य कार्योदकक्रिया १ अरण्ये काष्ठवत्तयक्त्वा क्षिपेयुह्यहमेव तु ” ॥ अरण्ये काष्ठवत्तयक्त्वेत्यस्यायमर्थः । यथाऽरण्ये काष्ठं त्यक्तोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोनाद्विवर्षिकमपि स्वातायां भूमौ परित्यज्य तद्विषये भ्रातृपौत्र- देहिकेषु उदासीनैर्भविष्यमित्याचारादिप्रातश्चाद्यभावोऽनेन वृष्टान्तेन सूच्यते । स च घृतेनाभ्यन्यं यमगाथाः पठद्भिर्निधातव्यः । “ ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं घृताकं निरुनेद्वह्निः । यमगाथा गायमानो यम- २ सूक्तमनुस्मरेति ” यमस्मरणात् ॥

ततस्तस्मादूनद्विवापिकादितरः पूर्णदिवसो यो मृतोऽसौ श्मशानपर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः
समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैर्नुव्रज्योऽनुगन्तव्योऽस्मादेव वचनात् ऊनदिवसस्यानुगमननियतमिति
गम्यते ॥ ‘ अनुगम्य च पेरिवांसमित्यादि ’ यमसूक्तम् । यमदेवत्या गाथाश्च अपद्भिर्लौकि-
केनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु तन्मथितेन दग्धव्यो न लौकि-
केन । तस्याग्निं संपादयकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः लौकिकाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
“ चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः स्मृतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतितान्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः ” इति
देवदत्तस्मरणात् ॥

लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः । “ तूर्णोभयोदकं कुर्यात्तूर्णो संस्कारमेव च । सर्वेषां
कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया इयमिति ” ॥ अयमर्थः । चाँलकर्मानन्तरकाले नियमेनाशुदकदानं कार्यम् ।
“ अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया भेताभ्युदयकामनया इयं अग्न्युदकदानात्मकं तूर्णो
कार्यम् । न नियमेनेति विकल्पः । मनुनाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः (अ. ५ श्लो. ७०) । “ नाग्नि-
वर्षस्य कर्तव्या भान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ” । उदकग्रहणं
साहचर्यादग्निं संस्कारस्याऽप्युपलक्षणार्थम् । “ नाग्निवर्षस्येति ” वचनात् । कुलधर्मपेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्ण-
त्रयादूर्ध्वमग्न्युदकदानादिमियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनादर्पयत्वात्प्रागपि कृतचूडस्य तयोर्नियम
इति विवेचनीयम् ।

उपेतश्चेद्युपनीतस्तर्हि आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेर्दाहप्रक्रियया स्वगृहादिप्रसिद्धया
लौकिकाग्निं दग्धव्यः । अर्थयत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः । ययस्य कृतद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभ-
वति भूमिजोषणमोक्षणादि तत्तदुपादेयम् । यत्पुनर्लसप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्निरर्तते । तथा
लौकिकाग्निविधानेन उपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृहाग्निना दाहविधानेन च अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनीया-
देशपि नियुक्तिरिति ॥ अग्न्यन्तरविधानं च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम् । “ आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्य-
स्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरैकेन लौकिकेनापरो जनः ” इति ।

न च शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम् । “ यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तुर्यं कार्यं
हवीं च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मण लिप्यत ” इति यमस्मरणात् । तथा दाहश्च धर्मा-
यनन्तरं कार्यः । ‘ प्रेतं दहेच्छुभेर्गन्धः स्नापितं सविभूषितमिति ’ स्मरणात् । प्रचेतसाऽप्युक्तम् । “ स्नानं
प्रेतस्य पुत्रार्थवैस्त्राद्यैः पूजनं ततः । नग्नेर्दहं दहेचेव किञ्चिद्देयं परित्यजेदिति ” । किञ्चिद्देयमिति शप-
मन्त्रेकदेशं श्मशानवासार्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ॥

प्रेतनिर्हारेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः (अ. ५ श्लो. १०४) । “ न विमं स्वेष्टे तिष्ठत्सु
मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्गा ब्याहृतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ ” अत्र च स्वेष्टे तिष्ठत्सु इत्यवि-
वक्षितम् । अस्वर्गत्वादिदोषवचनात् ॥ “ दक्षिणेन मृतं शूद्रं परद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोचरपूर्वत्सु
यथासंख्या दिजातयः ” ॥ तथा हारीतोऽपि । “ न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति ” ॥

यदा ॥ प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदाऽस्थिभिः प्रतिवृत्तिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः
शीतलकादिशुशोक्तमार्गेण प्रतिवृत्तिं कृत्वा संस्कारः कार्यः । आशीर्चं चात्र दशाहदिकमेव । “ आहि-

तामिश्रेत्ववसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमिति ॥ वसिष्ठस्मरणात् (अ. ४ सू. ३७) ॥
अनाहितामिस्तु त्रिरात्रं “शुषिष्टैर्जलसंभिष्टैर्दग्धव्यञ्ज तथाम्रिना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा
स बान्धवैः । एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भविषीति ॥ वचनात् ॥

ततश्चायमर्थः । नामकरणादूर्वाङ्घ्रिखननमेव न चोदकदानादि । तत ऊर्ध्वं यावत् त्रिवर्षं
वैकलिकमग्न्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं नृणीभिर्वाग्न्युदकदानं नियतं वर्षत्रयात्प्रागपि ५
कृतचूडस्य उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्न्यावृता दाहं कृत्वा सर्वभार्य्यदेहिर्हर्कं कार्यम् । अयं तु विशेषः ।
उपनीतस्य लौकिकमग्निना दाहः कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभव पात्रयोजनं च
कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

सत्काशानन्तरं ऋक् नैर्व्यमित्यन आह

सप्तमाद्दशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

१०

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥

सप्तमाद्दशमाद्दशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानोदकाश्च ‘अपनः-
शोशुचदधमि’त्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपयन्ति । अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनमृतोदक-
दानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एव मातामहाचार्येण्यनन्तरं उदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायु-
ग्मास्तु तिथिस्तु कार्यम् । ‘प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमेषुदकक्रियेति’ गौतमस्मरणात् (अ. १४ सू. ३७) । १५
एतच्च ज्ञानानन्तरं कार्यम् । ‘शरीरमग्नेः संयोज्यानेवक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्तीति’ ज्ञातात्पस्मरणात् ॥

तथा प्रचेतसाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः । प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुद-
क्रान्ते प्रसिद्धेयुरपस्ययशोषवीतवाससो दक्षिणाभिमुखं आक्षणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवै-
श्ययोरेति ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ यावन्त्याशीचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः ।
‘यावद्दाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दधुरिति’ । तथा प्रचेतसाऽप्युक्तम् । “दिने दिनेऽजली- १०
नृणीन्मृदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्बुद्धिः प्रकर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यत” इति ॥ प्रतिदिनमजलीनां
बुद्धिः कार्या यावद्दशमः पिण्डः समाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि
शास्त्रार्थः सिद्धस्तथापि बहुक्रेषावहत्वेन गुरतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशया भविष्यतीति
कल्पनीयम् । अन्यथा गुरतरकल्पाप्राप्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । वसिष्ठेनापिशेषोऽभिहितः । (अ. ४
सू. १२) “सत्येतत्तन्मां पाणिन्यामुदकक्रियां कुर्वीरिति” ॥ ३ ॥

१५

वक्ष्यमाणसङ्कल्पमैकनामगोत्रादिभिर्गुणैर्विगिण्डादङ्गदानस्य समानगोत्रेषु मातामहादिवसनिदेशमाह

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरत्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा समोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्यार्णवं च प्रेतानां
नित्यमुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं । प्रत्ताः परिणीता दुहितृभगिन्यादयः । स्वस्त्रीयो भागिनयः । १०

श्वशुरः प्रसिद्धः । ऋत्विजो याजकाः । एषां संख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं दार्यम् । याम इच्छा । कामेनोदकदानं कामोदकं । प्रेताभ्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयमस्त्या न देयमिति अकरणे प्रत्य-
वायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्चोदकदानमित्थं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मीनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य
‘अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यात्विति’ सकृदेवोदकं प्रसिञ्च्युः । ‘त्रिर्वा त्रिः पत्येकं कुर्युः प्रेत-
स्तृप्यात्विति’ प्रचेतः स्मरणात् ॥ प्रतिदिनमञ्जलिबुद्धिस्तु प्रतिपादितैव ।
तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

“नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्यवत् । वस्त्रं संशोषयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणं तत आदाय विधे दद्याद्दशाञ्जलिम् ॥

द्वादश क्षमिये दद्याद्द्वैत्ये पञ्चदश रमुताः । विंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रदिशेद्दृढम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुद्गन्धानप्रतिषेधमाह

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रभ्युनद्धिजातिकर्माधिकारा
उदकादिवानं न कुर्युः । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वं मृतानां सपिण्डादीनां उदकदानमाशौचं च कुर्या-
देव । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. ८८) । “आदिष्टी नोदकं कुर्याद्वायस्य समापनात् । समाप्ते
तूदकं दत्त्वा विराजमशुचिर्भवेदिति” । आदिष्टी “कस्य ब्रह्मचर्यस्यपोहानं कर्म कुरु दिवा मा स्वा-
प्सीरि”त्यादिमृतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते ।

एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति शङ्क्यंति । ‘आचार्यविश्रुपाध्यायानित्यत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते ।
आदिष्टीति प्रकान्तप्रायश्चित्तं कथ्यते । तस्मैवाकमुदकं दानादिविधेयः प्रायश्चित्तरूपमतस्तमात्युत्तरकाल-
मुदकदानादौचविधिरिति । तथा क्लीबादीनां चोदकादायित्वं निषिद्धम् । “क्लीबाया नोदकं कुर्युः
स्तेना ज्ञात्वा विधर्मिणः । गर्भभर्तृदृढश्चैव सुराप्यश्चैनं योषितः” इति बृहद्भस्मस्मरणत् ॥ ५ ॥

एवमुद्गन्धाने कर्तृविशेषनिषेधमुक्त्वा सप्रदानविशेषणं प्रतिषेधमाह

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपालादि श्रुतिबाललिङ्गधारणं पाखण्डं त्रयेणां ते पाखण्डिनः । अनाश्रिताः
अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः सुवर्णासुतमद्रव्यहारिणः । भर्तृघ्न्यः पतिघातिन्यः ।
कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्सगर्भजाह्वयघातिन्यो गृह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रति-

पिडास्तानरताः । आत्मत्यागिन्यः विराड्पुद्गोद्वन्धनावैरात्मान यात्यजन्ति । एते पातण्ड्या-
दयश्चिरात् दशरात्रं वेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च भाजना न भवन्ति ।
भाजयन्तीति भाजनाः । सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तमुता न भवन्ति । अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुद-
कदानादि न कार्यमित्येतत्पतिपादनपरं वचनम् ।

अत्र च सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् । “ लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं कर्मणः ”
फलम् । मीमांसा कुरालाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकमि’त्यनुपादेयगतत्वात् । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह
गौतमः (अ. १४ सू. ११) । “ प्रायोऽपराशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति । ”
प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । गिरिशिखरादुत्थगतः प्रपतनम् । अत्र चेच्छतामिति वि-
शेषणोपादानात् प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् । “ अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेतान्युदका-
दिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति ” अंगिरःस्मरणात् ॥

तथा मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः । “ चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह्मणावपुतादपि । वृद्धि-
म्यश्च दण्डम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यत्प्रादयते । नोपतिष्ठति तत्सर्व-
मन्तरिक्षे विनश्यतीति ” ॥ एतदपि इच्छापूर्वमात्महमनविषयम् । गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन
हतस्याशौचनिषेधस्योक्तत्वात् । अत्रापि ‘चाण्डालादुदकात्सर्पादिति’ तत्साहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्वविषयत्व-
निश्चयः । अतो दर्पादिना चाण्डालादीन् हन्तुं गतो यस्तेमरितस्तस्यायं ‘ सर्वत एवात्मानं गोपाये-
दिति ’ विध्यतिक्रमनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं वृद्धदंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पादृच्छतो
मरणेऽयं निषेध इति अनुसंधेयम् । अयं चाशौचप्रतिषेधो वृषाहादिकालावच्छिन्नस्य । ‘ हतानां नृप-
गोविप्रैरत्वक्षं चात्मघातिनामिति ’ (अग्रे २१ श्लोके) सद्यःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तथा दाहादिकमप्येव न कार्यम् । “ नाशौचं नोदकं नाशु न दाहावन्यकर्म च । ब्रह्म-
दण्डहनानां च न कुर्यात्कटभारणमिति ” यस्मस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहता आह्वणदण्डहताः । प्रेतवहन
साधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यरुषाश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्नि-
यरुषात्रादिप्रतिपक्षिलोपप्रसंगात् अयं रमातो दाहादिनिषेधो विप्रादिहताग्निविषय नास्मन्दीत्याशङ्क-
नीयम् । एतच्छाण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनमग्निदण्डपात्राणां रमृत्यन्तरे प्रतिपत्त्यन्तरे विधीयते ।
“ बैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेद्द्वौ यजमनं वृथा मृत ” इति । तथा
तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तराशुक्तम् । “ आत्मनस्त्यागिना नास्ति पतिताना तथा क्रिया । तेषामपि
तथा ब्रह्मातोषे संस्थापनं हितमिति ” स्मरणात् । तरमादुविशेषेण सर्वेषां दहनानिनिषेधः ।
अतः श्रेहादिना निषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । “ कृत्वाऽग्निमुदकं द्यामं स्पर्शनं बह्वन
कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपानं च तप्तदृष्टेण दृष्टयतीति ” स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धि-
पूर्वकं वेदितव्यम् । अनुद्धिपूर्वकरणे तु “ एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा । कठोदकक्रियां
कृत्वा कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेदिति ” संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् । यः पुनः “स्तच्छवं केवल स्पष्टमशु वा पा-
तितं यदि । पूर्वोक्तानामाकारी चेदेकरात्रमोजनमिति ” स्पर्शाश्रुपातोरुपवात उक्तः । अथै
कृच्छ्रेष्वराशब्ध । ‘ तथा वन्यनच्छेदने वा मांसं भेदाहारस्त्रिवर्षं चेति ’ सुमन्तुना भैशाशिवमुक्तं
तदप्यशकस्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विधयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि ।

अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्ताविषयः । तेषामभ्यु-
शादर्शनात् । “ वृद्धः सौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषाङ्गियः । आत्मानं चातयेद्यस्तु भृग्वान्यनशाना-
न्मुनिः ॥ तस्य विराजमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरोदिति ॥
स्मरणात् ॥

- ५ एवं येन येनोपाग्निना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धाद्योर्ध्व-
देहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां घृद्धयाक्षयत्व्यङ्गागलेयाभ्यामुक्तम् । “ नारा-
यणबलिः कार्ष्णं लोकगर्हभयाच्चरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यवबीद्यमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि
दातव्यमन्नमेव तदक्षिणमिति ॥ ” द्यासेनाप्युक्तम् । “ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य
शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति ॥ ” एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादिसंभ-
१० दानत्वयोग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अत एव षट्त्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिक-
स्याभ्यनुज्ञा वृक्ष्यते । “ गोमहागणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संयत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहि-
कमि ” त्वेवं संयत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणबलिभेदार्थं कार्यः । कस्यांश्चिच्छृङ्खलादृश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य

- नारायणबलिः तत्समीपे मधुघ्ननचूतास्तिलमिश्रान्दश पिण्डान्विष्णुरूपेण प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनाम-
प्रयोगः । गोत्रे उच्चार्य दक्षिणामेव दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दृष्ट्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डमवा-
१५ हणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मांश्चाक्षणां नामान्यो-
पोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिमभ्रान्तं कृत्वा
पिण्डपितृयज्ञावृत्तोलिखनाद्यवनेजनान्तं तूर्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिशार-
सहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् ।
२० ततो विशानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतमुद्धृष्ट्वा संस्मरन् गोभूहिण्यादिभि-
रतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्वैधैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः
सार्धं भुञ्जीत ॥

सर्पहते त्वयं विशेषः । संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नामपूजां विधाय पूर्णं संवत्सरे

- नागबलिविधिः । नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् गां च प्रत्यक्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्व-
२५ देहिकं कुर्यात् ।

विष्णुपुराणान्त-
नारायणबलिः ।

नारायणबलिस्वरूपं च वैष्णवेऽभिरहितं यथा ।

एकादशीं समासाय शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । विष्णुं समर्चयेदेवं यमं वैवस्वतं तथा ॥

दश पिण्डान्वृताभ्यन्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् । तिलमिश्रान्मदद्याद् संयतो दक्षिणामुखः ॥

विष्णुं बुद्धीं समासाय नयन्मसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रब्रह्मं तत्र सुप्रेरभ्यर्चनं तथा ॥

धूपदीपप्रदानं च भक्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमन्त्रयेत् विप्रान्ते पञ्च सप्त नवापि वा ॥

विधातणः समृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्तमाहितान् । अपरेऽहनि संपाप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विषांस्तानुपवेशयेत् । उद्धृमुस्तान्यथाज्येष्ठ पितरूपमनुस्मरन् ॥
मनो निवेश्य विष्णीं वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः । आवाहनादि यत्कोकं देवपूर्वं तदाहोत् ॥
तुप्तान् ज्ञात्वा ततो विषान् तृप्तिं वृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
पञ्च पिण्डान्पद्माब्जं देवं रूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ॥
विष्णोर्नामं गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् । विप्रानाघम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् । गवा वज्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ॥
ततस्तिलाग्नेः विषास्तु हतैर्देर्मसमन्वितैः । क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वं तु नाम शुद्धौ निवेश्य च ॥
हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्याः समाहिताः । मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं विष्णुमते स्थित्वा सो दद्यादात्मघातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥
सर्वदर्शनमिदं सौवर्णं नागदानं प्रतिवृत्तिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाऽभिहितम्—
“सुवर्णभारनिष्पन्नं नाम कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवदितुराभूयमाभुयात्” ॥६॥

एवमुद्धरुद्दानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकान् यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यग्मुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाद्वले नबोद्धतुष्यद्या-
वृत्तभूभोगे सम्यक्स्थिताम्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्बक्ष्यमाणैरप्यपदेयुः शोकनिरसनसमर्थ-
वैचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शोकनिरसनसमर्थवैतिहासस्वरूपमाह

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स संभूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

मनुष्यशब्देन जरायुजाण्डादिचतुर्विधभूतजातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं तत्र संतरण-
धर्मित्वेन कदलीस्तम्भदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवद्विचरविनश्वरे संसारे सारस्य स्थिरस्य मार्गण-
मन्वेष्टनं यः करोति स संभूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः, तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवजित्स्थिं न
कार्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

किंच । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादिपञ्चभूता-
त्मकतया पञ्चकारं संभूतो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः

पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्थं परिदेवना । निष्पयोजनत्वाच्चानुशोचनं कर्तव्यम् । वस्तु-
स्थितेस्तथात्वात् । न हि केनचिद्वस्तुस्थितिरतिममिति शक्यते ॥ ९ ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुद्धिर्देवतानि च ।

फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

अपि च । नेदमाश्चर्यं मरणं नाम । यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि नाशं गच्छन्ति । तथा
समुद्रा अपि जरामरणाविरहिणोऽमरा अपि प्रलयसमये अवसानं गच्छन्ति कथमिवास्थिरतया फेन-
सन्निभो मरणधर्मा भूतसंघो विनाशो न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्माणः प्रपाणं । अतो निष्पयोजनः
शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादस्त्वादप्यनुशोचनं न कार्यमिन्याह

श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११ ॥

यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्वदननयननिर्गमितं श्लेष्माशु वाः यस्मादवशोऽकामोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते
तस्मान्न रोदितव्यं किंतु प्रेतहितेभ्युभिः स्वशक्त्यनुसारेण श्रद्धादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽस्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवच्चाति सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं गच्छेयुः ।
गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि विदश्य दशने ख-
ण्डनं कृत्वा खादित्वा वमनं कृत्वाऽग्न्युदक्गोमयसर्पपानालभ्य आदिग्रहणाद्दूर्वाप्रवालमग्निवृषभौ वेति ।
शंखोको दूर्वाङ्कुरवृषभवापि स्पृष्ट्वाऽस्मनि च पदं निधाय शनैरुत्सलितं वेश्म प्रविशेयुः ॥

अनिदेशमाह

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां छानसंयमात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तत्र केवलं शास्तीनामपि तु परेषामपि
धर्मार्थं प्रेतालद्वारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकमित्यत्र आदिशब्दो माङ्गलिकत्वात्प्राति-
लोमकमाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्थनिर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतां असापिण्डानां छान-
प्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः । यथाह पराशरः । “अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये बहन्ति द्विजातयः । पदे-
पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनलोपां
सयः शौचं विधीयत ” इति ॥ श्रेहादिना निर्हरणे तु मनुको विशेषः (अ. ५

श्लो. १०१।१०२) । “असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुद्धयति विरागेण मातुरा-
तांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमति तेषां तु दशहेनैव शुद्ध्यति । अनदन्नमन्नमैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत्”
इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था । यः चेहादिना शत्रुनिर्हणं कृत्वा तदीयमन्नमन्नाति तद्गृहे च वसति तस्य
दशहेनैव शुद्धिः, यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमन्नाति तस्य विरात्रम् । यः पुनर्निर्हणमात्रं
करोति न तद्गृहे वसति न च तदन्नमन्नाति तस्य गृह इति ॥ एतत्समातीयविषयम् ।

विजातीयविषये पुनर्यज्जातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशीचं कार्यम् । यथाह गौतमः
(अ. १४ सू. २९) । “अदग्नेर्दणः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वा वाऽवरं तत्र तच्छ्रयोक्तमाशीच-
मिति ” ॥ उपस्पर्शनं निर्हणम् । विप्रस्य शूद्रनिर्हणे मासमाशीचम् । शूद्रस्य तु विमानिर्हणे दशरात्र-
मित्येवं शत्रुवद्माशीचं कार्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्नचारिणं प्रत्याह

१०

आचार्यपिण्डपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।

सकटाक्षं च नाश्रीयान्नं च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उर्कलक्षणः । माता च पिता च पितरौ । उपाध्यायश्च पूर्वकः । एतास्मिन्-
स्यापि व्रती अन्नचारिण इत्येव न पुनरस्य व्रतप्रसङ्गः । कटशब्देनाशीचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमन्नं
सकटाक्षं तदन्नचारिणं नाश्रीयान्नं । न चाशीचिभिः सह संवसेत् । एवं वृत्ता आप्यायीदि- १५
व्यतिरिक्तप्रेतनिर्हणे तु अन्नचारिणो व्रतलोप इत्यर्थोक्तं भवति । अत एव वसिष्ठेनोक्तम् (अ. २३
श्लो. ७) । “अन्नचारिणः शयकर्मिणो व्रताच्चिब्रुतिरन्यत्र मातापित्रोरिति ” ॥ १५ ॥

आशीचिनो नियमविशेषमाह

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथक् ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

११

क्रीतमयाचितं लब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः भवेयुस्ति शेषः । क्रीतलब्धा-
शननियमान् तदलोभेऽनशनमर्थान्तिद्धं भवति । अत एव वसिष्ठः (अ. ४ सू. १४।१५) ।
“गृहान्नजित्वा अधःप्रस्तरं ब्रह्ममन्नान्त आसीरन् । क्रीतोत्पन्नेन वतंरचितः” । अधःप्रस्तर आशीचिनो
शयनासनाथस्तृणमयः प्रस्तरः ते च सविण्डा भूमावेव पृथक्पृथक् शयीरन् न स्वद्वारी ॥ मनुनाऽप्यत्र
विशेषो दर्शितः (अ. ५ श्लो. ७३) । “अहारलवणाग्नाः स्युर्मिमज्जेयुधे ते व्यहम् । मांसाशनं २५
च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति ” । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः । “अधः अग्न्याशयिनो
अन्नचारिणः शयकर्मिणः” इति ।

तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमन्नं दूर्णानि
क्षितो देयम् । यथाह मरीचः । “प्रेतपिण्डं महर्द्धिवाद्भूमिज्जिविर्जितम् । प्रागुदीच्यां यथे
द्वारा अन्नं प्रदत्तमानम्” इति । दर्भमन्त्रविर्जितत्वमनुपततिविषयम् । “अतस्कृतानां भूमौ २०
पिण्डं द्यावतस्कृतानां कुञ्जेष्विति” प्रचेत्तः स्मरणात् । तथा कर्तृनियमश्च गृह्यपरिदिष्टादिशेषः ।

‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् दशाहं समापयेदिति ’ ॥
तथा द्रव्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन दर्शितः । “शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निषेधेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्वयं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं धूपं तथैव चेति ॥”

पिण्डश्च पापाणे देयः । ‘भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दयुरिति’ शस्त्रस्मरणात् । न च
‘दयुरिति’ बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याह इनीयं किंतु पुत्रेणैव कार्यम् । तद्भावे प्रत्या-
सनेन सपिण्डानामन्यतमेन । तद्भावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । ‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः
शिष्याश्च दयुः तद्भावे क्वात्रिगाचार्याविति’ गौतमस्मरणात् (अ. १.५ सू. १.३।१४) । पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्ये-
ष्ठेनैव कार्यम् । ‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति ’
मरीचिस्मरणात् । पिण्डसंख्यानिर्दमश्च । ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेत्येवमाशौच-
विषसंज्ञया चिह्नयुताऽभिहितः । ‘यानदाशौचं प्रैतस्योदकं पिण्डमेकं च दयुरिति’ ॥ तथा स्मृत्य-
न्तरेऽपि । “नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेदिति” ॥
शुचित्ववचनमपरेषुः क्रियमाणआहार्यब्राह्मणनिमन्त्रणाभिधानेन । योगीन्द्रेण तु पिण्डत्रयदान-
मभिहितं । अनयोश्च गुरुलघुऋत्योऽुदकदानविषयोक्तौ व्यवस्था विज्ञेया ।

अत्रापरः शास्तातपीयो विशेषः । “आशौचस्य तु ह्यस्तेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव त्विति ” ॥
‘विरात्राशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः । “प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुर्णे दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रीरतु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथेति” ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

किंच । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये वृथक् वृथगाकाशे शिख्यादाद्येकाहं स्थापनी-
यम् । अत्र विशेषानुपादानात्ययमेऽहनि कार्यम् । तथा पारस्करवचनात् । ‘मेतात्र ब्राह्मण्युदकं
स्थाप्यं पिव चेदमिति क्षीरम्’ ॥

तथाऽस्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः । “प्रथमेऽहनि तृतीये वा सप्तमे
नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सहेति ” । काचिद्वितीये त्वास्थिसंचय इत्युक्तम् ।
चैप्पवे तु ‘चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप’ इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिने
स्वगृहोक्तविधिमाऽस्थिसंचयनं कार्यम् ।

अद्विरसा चात्र विशेषो दर्शितः । “अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । मेतीमृतं
तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः” ॥ देवताभ्यां इमशान-
वासिन्यः । तत्र पूर्वद्वयाः ‘इमशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिता’ इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्दे-
वानचिरमृतं च मेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाग्नेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति ।

तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम् । “दशमेऽहनि संपाप्ते ज्ञानं प्राप्तादहिर्भवेत् । तत्र
त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि चेति” देवलस्मरणात् ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि । “द्वितीयेऽहनि
कर्तव्यं क्षुत्कर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा मदानतः” इति । आन्ध्रमदानादर्धगानियम

इति यावत् । वपनं च केवामित्याकाङ्क्षायामापस्तम्बेनोक्तम् । ‘अनुभाविनां च परिवापन-
मिति’ । अयमर्थः । शवं दुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां चाविशेषेण वपनमुतात्पवयसा-
मित्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते । अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽत्यवय-
सस्तेषां वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गु-
रोर्मृतौ । आपानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतमिति” नियमदर्शनात् ॥

अद्याचित्तेन सकलभौतस्मार्तकर्मधिकारविवृत्तौ प्रसक्त्यां केचिदभ्यनुष्ठानार्थमाह

वैतानीपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः प्रेतानिषाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासायाः क्रिया
उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासन्नो गृह्याग्निस्तत्र भवा औपासनाः । सार्वमातर्होमक्रिया उच्यन्ते ।
ता वैतानीपासनाः वेदिक्यः क्रियाः कार्याः । कथं वेदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथा १.
हि । ‘यावज्जीवमाग्निहोत्रं खड्गपादि’त्यादिभुक्तिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टम् ॥ तथा अहरहः
स्नाहा कुर्यात् । अनाभावे केनचिदाकाङ्क्षादिति । श्रुत्यापासनहोमोऽपि चोपते ।

अत्र च भौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां क्षान्तादीनामनुष्ठानं गम्यते । अत एव वैया-
घ्रपादेनोक्तम् । “स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुया-
दिति” । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधाने नित्यनेमित्तिकाभिप्रायेण । यथाह पैठीनसिः । ‘नित्यानि विनि- १५
वर्तन्तेतानवर्ज्यं शालाग्री वैक’ इति । नित्यानि विनिवर्तन्तित्यविशेषेण आवश्यकानां नित्यनै-
त्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्त्यां ‘वैतानवर्ज्यमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । ‘शालाग्री वैक’ इति
गृह्याग्री भक्षानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वशौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः
शौचाभावादानुष्ठानम् ।

मनुनाऽन्येदेवरात्रेप्रायेणोक्तम् (अ. ५ श्लो. ८४) । “प्रत्यह्नोमिषु क्रिया” इति । १.
अग्निषु क्रिया न प्रत्यह्नेदिति अनुमितिमाध्यानाऽऽश्रमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अत एव स्वर्तः । ‘होमं तत्र
प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति’ । ऐश्वर्यायाऽनिषाध्य-
त्वेऽपि वचनाच्चिबुक्तिः । ‘विश्वे दशाहमासीत वैश्वदेविवर्जित’ इति तैत्तिरीयतत्वात् ॥ ‘सूतके कर्मणा
त्यागः संध्यादीनां विधीयत’ इति यद्यपि संध्यायां विनिवृत्तिः श्रूयते, तथाऽअलिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् ।
‘सूतके सावित्र्या चाज्जालं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति’ पैठीनसिस्तत्वात् ॥ १५
यद्यपि ‘वैतानीपासनाः कार्याः’ इति सामान्येनोक्तं तथाऽन्येन कारयितव्यम् । ‘अन्य एतानि कुर्ये-
रिति’ पैठीनसिस्तत्वात् । बृहः पत्तिनाऽप्युक्तम् । “सूतके मृतदेवैश्च असक्तो भाद्रभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन तु हावयेदिनि” । तथा रम्यतत्वेऽपि पिष्टपितृयज्ञादनाकर्माभ्युपग-
ादिकश्च नित्यहोमः कार्य एव । “सूतके तु समुत्पथे (मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिष्टयज्ञं चरं होममगो-
प्रेण कारयेदिति” आसूकपर्यस्मरणात् ।

१०

यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वं तथाऽपि रथद्रव्यादांमात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात् । तत्पानन्व-
निष्पादनात् । अत एवोक्तम् । ‘श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयादिति’ । सन्तुनं दीनं

प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत' इति होमप्रतिषेधः ॥ काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकाचभोजनमपि न कार्यम् । 'उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यत' इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः । दशाहानीत्याशीचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकशुक्लस्य संवन्ध्यर्चं असकुल्यैर्न भोक्तव्यं । सकुल्यानां पुनर्न दोषः । 'सूतके तु कुलस्थानमदोषं मनु-
५ रश्चरतीति' तेनैवोक्तत्वात् ।

अयं च निषेधो दातृभोक्शोरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । 'उभाभ्यामपरि-
ज्ञाते सूतकं नैव दोषहृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेदिति' पट्टत्रिंशन्मते दर्शनात् ॥
तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । 'विवाहोत्सवपक्षेषु त्वन्तरा
मृतसूतके । पूर्वसंकलिताथैष न दोषः परिकीर्तित' इति घृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः
१० पट्टत्रिंशन्मते दर्शितः । "विवाहोत्सवपक्षेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परेरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजो-
त्तमैः । भुज्जानेषु तु विभेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृता" इति ॥

तथाशीचपरिग्रहत्वेऽपि केषुचिद्व्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । 'लक्षणे नधुमांसे च
पुण्यमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्यसु दधिसर्पःपयेषु च ॥ तिलीपधाजिने चैव पक्वापके स्वर्पग्रहः ।
पण्येषु चैव सर्वेषु नाशीचं मृतसूतके' इति । पक्वं भक्ष्यजातं मोदकादि । अपक्वं तण्डुलादि । स्वर्पग्रह
१५ इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृहीयादित्यर्थः । पक्वापक्वाम्यनुज्ञातमन्नं सत्रमवृत्तविषयम् । 'अन्नसत्र-
मवृत्तानामामन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वाभमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदित्याङ्गिरस्मरणात् । अत्र
पक्वशब्दो भक्ष्यपतिरिक्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशीचे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः । 'आशीचं
पस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेदिति' । तदाशीचं केवलं
गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्व्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशीचेऽप्ययमे-
२० वार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः । 'अतिक्रान्ते दशाहे ॥ पश्चाज्जानाति चटुही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न
तद्व्यस्य कर्हिचिदिति' ॥ १७ ॥

एवमाशीचिनी विधिमतिनिरूप्यान्धर्मानभिधायापुना आशीचनिमित्तं काउनियम चाह

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशीचमिष्यते ।

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८ ॥

२५ शवनिमित्तं शावम् । सूतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशीचं लक्ष्यते । एव च
आशीचनिमित्तानि वदता जननमरणयोरआशीचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तत्र जननमरणमुत्पन्नज्ञातमेव
कालनियमाश्रयः । निमित्तम् । 'निर्देशं ज्ञातिमरणं भुक्त्वा पुत्रस्य जन्म चे'त्यादिलिङ्गदर्शनात् ।
तथा 'विगतं तु विदेशस्य दृष्ट्यायो हनिर्देशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाश्चभिर्भवेदित्यादि-
वाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्तिमात्रपेक्षत्वे आशीचस्य दशाहयाशीचकालनियमास्तत्पद्मभूतिका
३० एवेति ॥ अनिर्देशज्ञातिमरणप्रवणे दशरात्रशेषमेवाशीचमर्थ्यात्तिष्ठ्यतीति । यच्छेषं दशरात्रस्येत्यनार-
म्भणीयं स्यात् तस्माज्ज्ञातमेव मरणं जननं च निमित्तं तत्रोभयनिमित्तमपि आशीचं त्रिरात्रं दशरात्रं
चेष्यते मन्वादिभिः ॥

अत्राशीचकरणे अहर्ग्रहेण रात्रिग्रहणं वा अहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वादिभिरिष्यत इति वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदकस्वरूपविषयभेददर्शनार्थम् ॥ तथा हि । “ दशाहं शावमाशीचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्याच्चिपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥ जन्मन्त्येरोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति ग्रहानूदकदायिनः ” (वासिष्ठे - ४ अ. सू. १६।२० मनुस्मृ. अ. ५ श्लो. ५९।६।१६४) इत्येतैर्विक्रैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सममपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रम् । समानोदकानां त्रिरात्रमिति । यत्पुनः स्मृत्यन्तरवचनम् । “चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पाणिशाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव त्विति । तद्विगीतत्वाद्भास्वरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथाऽपिमधुपर्कद्विपञ्चालम्भनवत् लोकविद्विष्टत्वमनुवेष्टव्यम् । ‘ अस्तेयं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न त्विति ’ मनुस्मरणात् । न च सप्तमे प्रस्थाप्ये सपिण्ड एकाहो विवृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु ग्रहमिति युक्तम् ।

एवमविशेषेण सपिण्डानामाशीचं प्राप्ते कचिन्नियमार्थमाह । ऊनद्विवर्षं संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशीच । न सर्वेषां सपिण्डानाम् । तेषां तु वक्ष्यति ‘ आदन्तजननात्सयः ’ इति । तथा च पैङ्गवः । ‘ गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं जात उभयोः कृते मासि सोदराणां चेति । ’ अथवा अयमर्थः । ऊनद्विवर्षं संस्थिते उभयोर्मतापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशीचं न सपिण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे । ‘ ऊनद्विवर्षं प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेपामिति ’ अस्पृश्यत्वलक्षणमपिप्रेतं इतरस्य पुनः कर्म-प्यनधिकारलक्षणस्य । सपिण्डेष्वपि ‘ आदन्तजन्मनः सवः ’ इत्यादिभिर्निहितत्वात् ।

अथ द्वादशतः । सूतकं मातुरेव हीति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशीचं । मातुरेव केवलं तथोक्तद्विवर्षपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षं सपिण्डानामस्पृश्यत्वं प्रतिषेधताऽन्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुशातं भवति । तथा च देवलः । ‘ स्नाशीचफालादिशेषं स्पर्शने च त्रिभङ्गतः । शुद्धविद्वत्समविमर्शां यथाशास्रं मन्येदिति । ’ एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशीचे च त्रिरात्रादौ वेदितव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनोक्तम् । ‘ दशाहादिविभागेन कृते संचयने क्षमात् । अङ्गस्पर्शनिमित्तं वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिषतुःपञ्चदशाभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु । भोम्याभो दशभिर्विषं शेषां दिविषकुत्तरेति ॥ मुक्तर्दशाभिः श्युक्तेर्दशभिः पशुभिरपञ्चदशाभित्तिं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशीचमाह

१५

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवम् ।

तदहर्नं प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशीचं पित्रोर्मतापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डानाम् ।

तत्रास्पृश्यत्वं मातुर्भुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतस्तदसृग्दर्शनात् । जननाशीचमाह । नस्याः संबन्धित्वेनामुजो दर्शनात् ॥ अत एव यस्मिन् (अ. ४ ध. २३) । ३०

‘ नाशौचं विवर्तते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विपत इति ’ ।
 पितुस्तु ध्रुवं न भवति ज्ञानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संचर्तः । ‘ जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचैल
 तु विधीयते । माता शुद्धयेदशाहेन ज्ञानात्तु स्पर्शनं पितुरिति ’ । माता शुद्धयेदशाहेनेत्येतत्संव्यवहार-
 योग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः । ‘ सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण
 कर्माणि कारयेत् । मासेन स्त्रीजननीमिति ’ । अङ्गिरसा च सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावाः स्पृष्टीकृतः ।
 ‘ सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निविध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु ज्ञानमेव विधीयते ’ इति ।

यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्नं प्रदुष्येत । तन्निमित्तदानायाधिकारापहारकृच्च भवतीत्यर्थः ।
 यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेणां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तदहर्नं प्रदुष्येत ॥ तथा च
 बृहद्वाहायचलक्येनोक्तम् । “ कुमारजन्मदिवसे द्विषैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवासाः-
 १० शय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताचनं न तु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्वाद्यायणं चरे-
 दिति ’ ॥ व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः । “ सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं
 तु शुचिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे पठे दशमे चैव सर्वदा । विष्येतेषु न कुर्वीत सूतकं
 पितृजन्मनि ” ॥ मार्कण्डेयेनाऽप्युक्तम् । “ रक्षणीया तथा पक्षी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं
 कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतेश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्वुर्दशम्यां
 १५ चैवं सुनक्त ” इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते ‘ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमाचर्तव्यं ’ इति न्यायेन पुनर्दशाष्टायाशौच-
 ग्रामो तदपवादमह

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्बिशुद्धयति ।

पणीपेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्तमस्य ततो न्यूनस्य
 २० आशौचसंपाते निर्णयः । वाऽऽशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टेरेवाहोभिर्बि-
 शुद्धयति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथगाशौचं कार्यम् ॥

यदा पुनरस्याद्वर्तमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । यथा-
 होशनाः । “ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्यकालेनैव शुद्धय-
 तीति ” । यमोऽप्याह । ‘ अहोवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेदिति ’ ।

२५ अत्र ‘ चान्तरा जन्ममरणे ’ इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य
 पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । यथाहङ्गिराः । “ सूतके मृतके चेतस्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्रापिद्वत्य
 मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकमिति ” । तथा पट्टञ्जिज्ञान्मतेऽपि । “ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु मदा
 भवेत् । शावेन शुद्धयते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनीति ” । तस्माच्च सूतकान्तःपातिनः शावस्य
 पूर्वशेषेण शुद्धिः । किंतु शान्तःपातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तःपातित्वेऽपि शावस्य कपि-
 ३० त्वर्वाशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दार्शितः । “ मातर्यमि प्रमीतायामशुद्धौ श्रियते पिता । पितुः

शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीमिति । अयमर्थः । मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौच-
मध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किंतु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः
कार्या । तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गतायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किंतु
पूर्वाशौचं समाप्त्योपरि पक्षिणी क्षिपेदिति ॥

तथाऽऽशौचसन्निपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः (अ. १४ सू. ६।७) । ५
“ रात्रिशेषे सति श्वाभ्यां । म्रभाते सति तिसृभिरिति ” । अयमर्थः । रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यथा-
शौचान्तरं सन्निपातेत् तर्हि पूर्वाशौचं समाप्त्यानन्तरं श्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । म्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः
पश्चिमे यामे जननापाशौचान्तरसन्निपाते सति तिसृषु रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शाता-
नपेनाभ्युक्तम् । ‘ रात्रिशेषे ब्रह्माच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिक्रयद्वादिति ’ । प्रेतकिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि
न निवर्तत इति तेनैवोक्तम् । “ अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्याम्भरणं यदि । प्रेतसुहृदय कर्तव्यं पिण्ड-
दानं स्वन्नशुभिः ॥ मारुते प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान्द्वयाव-
धाविधीति ” ॥

तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिक-
मपि पुत्रजन्मनिमित्तं आशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव । तथाह प्रजापतिः । “ आशौचे तु
समुत्पत्ते पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तत्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यतीति ॥ ”

पूर्वप्रसक्तकालजननाशौचमभिधावाधुना अप्राप्तकालगर्भेन तरणविधित्वाशौचमाह

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्रवतिर्यद्यपि लोके द्रवद्रव्यकर्तुके परित्यज्ये प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्वद्रव्यसाधारणरूपेऽधः-
भक्तौ गर्भनिः- पतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात्तत्र च मासतुल्या निशा
स्रगे आशौचम् । इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्त्रावे यावन्तो गर्भप्रदणमासास्तत्समसंख्याका २०
निशाः शुद्धेः कारणम् ।

एतच्च स्त्रिया एव । ‘ गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां ज्ञानमात्रमेव पुरुषस्येति ’ बृहच्चसिद्ध-
स्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन (अ. १४ सू. १६) “ अथैवेति । त्रिरात्रमुक्तं तस्मात्तत्रया-
दर्धाग्वेदितव्यम् । “ गर्भसुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे अयः । राजन्ये तु चतुराशं वैश्ये पञ्चाहमेव
तु ॥ अष्टादेन ॥ शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तितेति ” मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादर्धाद् गर्भ-
सावे उत्तमे ब्राह्मणजातो त्रिरात्रमित्यर्थः ।

एतच्च पण्मासपर्यन्ते द्रवद्रव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परि-
पूर्णद्वगर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात् । “ षण्मासायन्तरे याव-
द्गर्भस्त्रावो भवेयदा । तदा माससमेस्तासां द्विसतेः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्पुंक्तं तामामाशौच-
मिष्यते । सयः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति ” स्मरणात् ॥

एतच्च सपिण्डानां सयःशौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् । यत्पुनर्यसिद्धयचनम्
(अ. ४ सू. २४) । “ ऊनाहिरार्थिके प्रेते गर्भस्य पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रमिति ” । तत्पश्च-

मपठयोः कठिनगर्भपतनविषयम् । “ आचतुर्थोद्भवेत्सावः पातः पञ्चमपठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ॥ सावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशीचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति ” मरीचिस्मरणात् ॥ सप्तममासप्रभृतिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशीचम् । “ जतमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति ” हारीतस्मरणात् । “ अतः ५ सूतके चेदौत्थानादाशीचं सूतकवदिति ” पारस्करवचनाच्च । औत्थानादासूतिकायां उत्थानादशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शिशुपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि । “ दशाहम्यन्तरे बाले श्रमिति तस्य बान्धवैः । शावाशीच न कर्तव्यं सूत्याशीचं विधीयत ” इति । तथा च स्मृत्यन्तरमपि । “ अन्तर्दशाहोपरतस्य मृतकाहोभिरौशीचमिति ” ।

एवमादिवचननिचयपर्यालोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशीचमकौषौ नास्तीति गम्यते । “ यत्पुनर्बृहद्दिष्टपुवचनम् । “ जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सप्तः शौचमिति ” तच्छिशुपरमनिमित्तस्याशीचस्य क्षान्नाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य । तथा च पारस्करः । “ गर्भे यदि विपत्तिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ” । सपिण्डानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । “ जीवजातो यदि मेयात्तस्य एव विशुद्धयतीति ” प्रेताशीचाभिप्रायम् । तथा च शङ्खेनोक्तम् । “ प्राङ्गामकरणात्सप्तः शौचमिति ” । यत्पुनः कात्यायनवचनम् । “ अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सप्त १५ एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति ” । तदपि वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु ‘ न प्रेतं नैव सूतकमिति ’ पाठस्तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवाऽयमर्थः । अन्तर्दशाहे यदि शिशुपरमस्तदा न प्रेताशीचं यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किंतु पूर्वाशीचैरेव शुद्धिरिति ॥

यत्पुन बृहन्मनुरवचनम् । “ जीवजातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः २० पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति ” । यच्च बृहत्पञ्चतोवचनम् । “ शुद्धं जीवतो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिर्दशाहेन सप्तः शुद्धास्तु गोविण ” इति । तत्रेयं व्यवस्था । जननानन्तरं नाभिवर्धनात्प्रादुर्भूतो पित्रादीनां जनननिमित्तमाशीचं दिनत्रयम् । सप्तः शौचं त्वग्निहोषार्थम् । “ अग्निहोषार्थं क्षान्तेः स्पर्शनात्तत्कालं शौचमिति ” शङ्खस्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुप्रयाणोऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशीचं सपिण्डानाम् । “ यावच्च छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिद्ये नाले ततः पञ्चा- २५ त्सूतकं तु विधीयत ” इति जैमिनिस्मरणात् । मनुनाऽप्ययमर्थो दर्शितः (अ. ५ श्रौ. ६६) । “ रात्रिभिर्गास्तुत्याभिर्गर्भज्ञाने विशुद्धयति । रजस्युपरते साध्वी क्षानेन स्त्री रजस्वलेति ” पूर्वभागस्यार्थो दर्शितः ।

उत्तरस्य त्वयमर्थः । रजमि निःस्रणादुपरते त्रिवृते रजस्वला स्त्री क्षानेन साध्वी देवादिकर्मयोग्या भवति । स्पर्शनादिविषये पुनरुपरतेऽपि रजसि चतुर्थेऽहनि क्षानाच्छुद्धा भवति । तदुक्तं ३० बृहन्मनूना । “ चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यावहारिकीति । तथा स्मृत्यन्तरम् । “ शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि क्षानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्मणि पित्र्ये च पक्ष्मेऽहनि शुद्धयतीति । पक्ष्मेऽहनीति रजस्वलाशुद्धि- रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्तदशदिनाभ्यन्तरे विरेकः । रजोदर्शनं तदा अशुचित्वं नास्त्येव । अष्टादशे त्वेकाहच्छुद्धिः । एकोनविंश- दपदात् । तत उत्तरेषु पञ्चाच्छुद्धिः । यथाहाविः । “ रजस्वला यदि अष्टा पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागश्चाचित्वं न विद्यते ॥ एकोनविंशतेरवमेकाहं स्यात्ततो ब्रह्म । विशत्वभृत्युत्तरेऽ
विरात्रमश्नुचिर्भवेदिति ॥ १ । ‘चतुर्दशदिनादर्वागश्चाचित्वं न विद्यते’ इति स्मृत्यन्तरं । तत्र छान-
प्रभृतित्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अथ चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विशदिनोत्तरकालमेव प्रायशो
रजोदर्शनं तद्विषयः । यस्याः पुनररुढ्यावनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात्प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्यास्ति-
रात्रमेवाशौचम् ।

तथा च याज्ञत्रिपत्रं ज्ञानादिरहितया स्थातव्यम् । “रजस्वला विरात्रमशुचिर्भवति । सा च
नाज्जीत नाभ्यज्जीत नाप्सु स्नायादधः शर्यात न दिवा स्वप्यात् । न ग्रहान्वीक्षेत नाग्निं स्पृशेत् नाग्नीं
याज रज्जुं सुमेत् न च दन्तान्धावयेत् न हस्तेन च किञ्चिदुचरेत् । अखर्वेण पात्रेण पिबेद्भक्षिना
वा पात्रेण लोरितायसेन वेति विशायत ॥ इति वसिष्ठस्मरणात् (अ. ५ सू. ४।५) ।

आह्निरस्तेऽपि विशेषः । ‘हस्तेऽभीयान्मुन्ये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी । ॥
रजस्वला नित्यम् । रजस्वला चतुर्थऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमशानुवादिति ॥ पाराशर्येऽपि विशेषः
“छाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रत चरेत् ॥ शिकगात्रा
भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गः कथञ्चन । न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यदासन्नं धारयेत् ॥ इति ॥

उद्दानस्ताऽप्यत्र विशेषो दर्शितः । “ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिभूता । कथं
रेणुरस्थायः तस्या भवेच्छौचं शुद्धिं स्यात्केन कर्मणा ? चतुर्थऽह्नि संप्ताते स्पृशेदप्या तु ॥
रिषेण । ता सियम् । सा च चैलावगाद्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दशद्वादश-
कृतो वा आचमेव पुनः पुनः । अन्ये च नाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच सा ॥ द्याच्छुभ्रया ततो
दानं पुण्याहेन विशुद्धयतीति ॥ अयं चातुरात्रे स्नानप्रकारोऽनुमरणीयः । “आतुरे स्नानं उत्पन्ने
दशकृतो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धयेत्सा आतुरः ॥ इति पराशरस्मरणात् ।
(मा. अ. श्लो. १९।२०)

यथा तु रजस्वलायाः स्तिकाया वा मृतिर्भवति तदाऽयं स्नानप्रकारः । “स्तिकायां मृतायां
तु कथं कुर्वन्ति यास्तिका । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च । पुण्यम्भिरभिमन्त्रयापो वाचा
शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधिः ॥ रजस्वलायास्तु । “पञ्चभिः स्नाप-
यित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा द्वाहयेद्विधिपूर्वकमिति ॥

एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युद्योत्तरकालमुत्पन्नं तदा तद्विषयभूतयाशौचादोत्राग्रगणना २५
रजस्वलामा श्रुति- कार्या । यदा तु रजस्या रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जाते तदाऽर्थरात्रात्मा कृत्वा जनना-
कायात्र मरण विशेषः । युत्पत्ती पूर्वदिनैरुद्देश्ययापित्वेऽपि आशीचस्थ तत्पूर्वद्विषयभूतयेव गणना
कार्यत्वेकः कल्पः । रात्रि मेघा विभज्याये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं यावामिति द्वितीयः ।
भारुदयादित्यपरः । यथाह कदम्पः ।

‘उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्वादस्तस्य शर्वरी ॥ ३०
अर्धरात्रावाधि- कालः सूतकादो विधीयते । रात्रिं कुर्याच्चिभागं तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥
उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव मधुत्यग्ने मृते रजसि सूतके ॥
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावज्जोदयते रविगतिः ॥ ३१

एतेषां च कल्पानां देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवस-

आहिताग्निमरणे प्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं तूभयोरिति संस्कार- विशेषः ।

दिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् । यथाह्यद्वित्राः । “अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहानमृताहस्तु यथातिथीति” ॥ ‘साग्नेः संस्कारकर्मण’ इति श्रवणादाहि-

५ ताम्रौ पितरि देशान्तरभूते तत्पुत्रादीनामासंस्कारात्संध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंधेयम् । तथा च पैठीनसिः । “अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि विज्ञातिषु । दाहादग्निमतो वियादिदेशस्थे भूते स्तीति” ॥ २० ॥

सपिण्डत्वादिना दशाहादिप्राप्तौ ऋषिभूःशुनिशेषेणापवादमाह ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

१० नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः । गोग्रहणं शृङ्गिदंष्ट्रादिदिरश्वाभुषलक्षणार्थम् । विप्रग्रहणमनय- दशाहादाशौ- जोपलक्षणम् । एतैर्हतानां संचन्धिना ये सपिण्डास्तेषाम् । विषोद्वन्धनादिभि- चापवादः । शृङ्गिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिग्रहणं ‘पाख- ण्ड्यनाभिता’ इत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्संबन्धिनां चान्यक्षमनुगतमक्षमन्वक्षम् । तयः शौचमित्यर्थः । न पुनर्दशाहादिकम् । तथा च गौतमः (अ. १४ सू. ८-११) । ‘गोब्राह्मण- १५ हतानामन्वक्षम् । राजकोषाच्च । युद्धे । मायोऽनाज्ञाक्षस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति’ । क्रोध- ग्रहणं प्रमाद्व्यापादितनिरासार्थम् । अयुद्धग्रहणं मुद्दहतस्येकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् । “ब्राह्मणार्थं विपक्षानां योपितां गोब्रहेऽपि च । आह्वेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकमिति” स्मरणात् ।

एतच्च युद्धकालक्षतेनेव कालान्तरविषयस्य । समरमूर्धनि हतरय पुनः तयः शौचम् । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. ९८) । “उद्यतेराह्वे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । तयः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽ- १० शौचमिति स्थितिरिति” ॥

हानस्यैव जननोदराशौचनिमित्ताज्जन्मदिनादुपरकालेऽपि हाने दशाहादिप्राप्तापवादमाह

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्तोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमादिश एव सपिण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सापिण्डे कालस्य दशाहायवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति । पूर्णे पुनराशौचकाले १५ दशाहादिके प्रेतयोदकं दत्वा शुद्धिर्भवति । उदकदानस्य ध्यानपूर्वकत्वात्कालोदकं दत्वा शुद्धिर्भ- वाति । तदुक्तं मनुना (अ. ५ श्लो. ७७) । “निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमापृत्य शुद्धो भवति मानवः” इति । पूर्णे दत्तोदकं शुचिरिति । प्रेतोदकदानसहचरितस्याशौ- चकालस्य शुद्धिहेतुत्वविधानात् जन्मन्यतिमान्ताशौचं सपिण्डानां नास्तीति गम्यते । पितुरस्तु निर्देशोऽपि जनने ध्यानमस्त्येव । “श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति” वचनात् ।

१० एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिमान्ताशौचं नास्तीत्यत्र ज्ञापकम् । अन्यथा “निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्देशमित्येवावश्यम् । तथा च देवदत्तः । ‘नाशुद्धिः प्रसवा- शौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति’ । तस्मादिषक्तानेवातिमान्ताशौचमिति स्थितिः ॥

स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां* दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह पराशरः ।
 “क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनितः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥ तथा च
 शातातपः । “एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुच्येत मृतसूतके” ॥
 वसिष्ठस्तु (अ. ४ सू. २८।२९) “पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः ” इति ॥
 * अङ्गिरास्त्वाह । “सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरितेषामिति शातातपोऽङ्ग-
 र्गीत् ” । इत्येवमनेकोच्चावचाऽऽशौचकल्पा दर्शिताः । तेषां लोके समाचाराभावाभातीव व्यवस्थाप्रदर्शन-
 मुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदर्श्यते ।

यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा हारीतायुक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः ।
 “दशाहाच्छुच्यते विप्रो जन्महानो स्योनिषु । पङ्क्तिभिर्धकेन क्षत्रविदृशूद्रयोर्मिध्विति” । विष्णु-
 १० श्म्याह । “क्षत्रियस्य चिदृशूद्रेषु सपिण्डेषु पञ्चात्रिरात्रान्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे पञ्चात्रेण शुद्धिः ।
 हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाऽऽशौचव्यपगमे शुद्धिरिति ” ॥ बौधायनेन
 (परिशिष्टे ३) त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम् । “क्षत्रविदृशूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरप्यिते ” इति ।

अनयोश्च एकयोरापदनापदिपत्यत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु स्वाम्याशौचेन स्पृश्यत्वं । कर्मा-
 १५ नाधिकारस्तु मासावधिरेव । तदाह्याङ्गिराः । “दासी दासश्च तत्रो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद-
 र्णस्य भवेच्छौचं दास्यां मासस्तु सूतकमिति । ”

प्रतिलोमानां त्वाशौचाभावे एव । ‘प्रतिलोमा धर्मेदीना’ इति स्मरणात् (गीतमसू. अ. ४
 सू. २०) । केनलं मृतां प्रसवे च मलापकर्णार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २९ ॥

यद्येकस्यापिंशपाद्वि द्वात्रिंशदाशौचम्यापवादमाह

१० . आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नेशिकी स्मृता ।
 त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ २३ ॥

यापता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्कालेऽतिस्य कालस्य तत्तत्सन्धिना तद्यः शौचं चूडा-
 कर्णादूर्वाद्भूतस्य संसन्धिनां निशिकी निशायां भया अतोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः । द्वात्रिंश उच्यते ।
 ततोऽर्वाच् चूडायाभ्योर्ध्वमनीनस्य ग्रहमशुद्धिः ।

१५ अत्र च ‘आदन्तजन्मनः सद्यः’ इति यदप्यत्रिशेषेणभिधानं तथाऽप्यस्मिन्साराभावे द्रष्टव्यम् ।
 ‘अदन्तजाते काले देते सद्य एव नास्याग्निगम्कारो नोदृङ्क्रियेति’ चैष्णवे अग्निगम्काररहितस्य
 सद्यःशौचविधानात् । गति त्वग्निगम्कारो ‘अदन्तदन्तकन्यासु कालेषु चेति’ वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च
 यमः । ‘अदन्तजाते तत्रैव निशी गर्भंयुते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामन्तरात्रमशौचकमिति’ ।

नामकरणात्प्राक्तयः शौचमेव नियतम् । 'प्राङ्नामकरणात्तयः शौचमिति' शङ्खस्मरणात् । चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते । 'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं भुतिचोदनादिति' स्मरणात् (मनुस्मृ. अ. २ श्लो. ३२) ॥ ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूडापर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वकृतचूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षं यापदेकाह एव । तथा च विष्णुः । 'दन्तजातेऽप्यकृतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिरिति' । तत ऊर्ध्वं प्राणुपनयमात् ग्रहः । यत्तु मनुवचनम् ५ (अ. ५ श्लो. ६७) । 'नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्वृतचूडकानां तु त्रिरात्राशुद्धिरिष्यते' इति तस्याप्ययमेव विषयः । यत्नान्निवर्षमाधिकृत्य तेनैवोक्तम् (अ. ५ श्लो. ६९) । 'अरण्ये काष्ठवत्पक्त्वा शिष्ययुक्त्यहमेव त्विति' । यच्च वसिष्ठवचनम् (अ. ४ सू. ३४) । 'ऊनद्विषं प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमिति' । तत्संवत्सरचूडाभिप्रायेण । यत्त्वङ्निरोचनम् 'यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथाऽपि दाहयित्वा नमाशौचं ग्रहमाचरेदिति' तद्वर्षत्रया- १० दूर्ध्वं कुलधर्मपिक्षया चौलोत्कर्षे वेदितव्यम् । 'विषं न्यूनत्रिवर्षं तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति' तेनैवाभिहितवान् ।

न चायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम् । न हि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यपि दन्तजनने अकृतचूडस्यैकाह वदता विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मान्प्राप्त्येव ग्याख्या ज्यायसी । यत्तु कश्यपवचनम् । 'बालानामकृतजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति' । १५ तन्मातापितृविषयम् । 'निरस्य तु पुत्राऽशुक्रमुपर्यर्शं दिशुःपति । वैजिकादभिसवन्धमादनुकम्पाद्वच्यहम्' (मनुस्मृ. अ. ५. श्लो. ६३) ॥ इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकृतया त्रिरात्रस्मरणात् ।

ततश्चायमर्थः । प्राङ्नामकरणात्तयः शौचम् । तदूर्ध्वं दन्तजननावर्गमिति सस्कारानि याया एकाऽहः । इतरथा तयः शौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्षिकाचौलादवर्गमेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य व्यवहारः । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि व्यवहारः । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां २० ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २१ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषाणां यथादमाह

अहस्त्यदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात्प्राप्तमहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । 'अवर्षाणां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' २५ इति वसिष्ठस्मरणात् (अ. ४ सू. २८) । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसंस्कारे सन्धेकाहो विशेषधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां तयः शौचम् । 'अकृतचूडायां तु कन्यायां तयः शौचं विधीयते' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राप्तपितृपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. ७२) । 'स्त्रीणामग्निसंस्कारानां तु व्यवहारश्चुष्यन्ति बान्धवाः । यथैतेनैव कल्पेन शुष्यन्ति तु सना- २०

भय ” इति । बान्धवाः पतिपक्षाधिरात्रेण शुष्यन्ति । सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन ‘ निवृत्तचूडकानामित्यादिमोक्षेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्माक् तस्यायुक्तत्वात् । अत एव मरीचिः । “ वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति ” । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः ।
 ५ ‘ संस्कृतास्तु सीपु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसम्भरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदेकरात्रं त्रिरात्रं वेति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयागे त्रिरात्रमिति व्यवस्था ।

इदं तु वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रियस्य द्वादशाहानीति तद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् । अत एव मनुना अनुपातवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चातुर्वर्ण्यधिकारे तत्पि पुनर्भर्तुणामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ’ इत्युक्तम् । तथाऽङ्गिरसाऽप्युक्तम् । “ अविशेषेण १० वर्णानामवर्ण्यस्तस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यारवका विधीयते ” इति । इत्याद्युपादवचनं च ‘ तुल्यं वयसि सर्वेषामिति ’ भास्करदर्शितम् ।

अतो यथा ‘ पिण्डयज्ञावृता देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः, यथा वा समानादकाशौचविधिः ‘ अन्तरा जन्ममरणे ’ इति संनिपाताशौचविधिश्च ‘ यदूर्ध्वं गर्भेष्वावे मासतुल्या निशा ’ इति, साक्षाशौचविधिः ‘ श्रोपिते कालशेषः स्यादशेषे ग्रहमेव त्विति ’ विदेशस्थाशौचविधिश्च,
 १० यथा वा गुर्वायाशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः, तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव “ क्षत्रे पद्भिः कृते चोले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिपर्याच्छेदे तु द्वादशाहो विधीयते ” । तथा “ यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संगृह्यते । तत्र शब्दे द्वादशाहः षण्णवक्ष्यर्ष्ययोरिति ’ इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिष्वचनानि विगीतत्वमुद्गत्याऽनादियमाणेर्धारेभ्यश्चरविभ्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । अविगीतानि चातर्नातक्षत्रादिविषय-
 १० तथा व्याख्येयानि ॥

श्रौतदिव्यनिर्देशमाह

गुर्यन्तोवास्पनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुत्वाध्यायः । अन्तेवासी शिष्यः । अनुचानोऽङ्गानां प्रवक्ता । मातुलग्रहणेनात्म-
 १० वन्धनो मातृबन्धनः पितृबन्धनश्च योनिबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च “ वनी कुहिर ” इत्यत्र दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी । ‘ एकं शाखामधिति श्रोत्रिय ’ इति सीधायनमरणत् । एतदन्तेष्वतोऽत्रमाशौचम् ।

यस्तु मुण्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वादशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाप संगृह्य वेदानध्याय्य वेदार्थं प्राप्तिन्या वृत्तिं च विदधाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा । ‘ महा-
 १० गुरुः दानाध्यायने वर्जयेदित्यादिलक्षणोक्तं द्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव ।
 १० यथा मनुः (अ. ५ श्लो. ८०) । “ त्रिरात्रमागुरुशौचमप्यार्यं संस्थिते स्मृति । तस्य पुत्रे च पत्न्या च दिशारात्रमिति स्थितिरिति ” । यदा त्वाचार्योदन्त्येहि करोति तदा दशरात्रमाशौचम् । (मनुस्मृ. अ. ५ श्लो. ६५) । “ एतेः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं ह्यपारमेधम् । प्रेताहारः सर्वं तत्र

पण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ॥ किंच । निवसत्यस्मिन्निति निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य यो राजा स्वामी विषयाधिपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम् । राज्ञो चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अत एव मनुः (अ. ५ श्लो. ८२) । “ प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थित ॥ इति ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिराशीचम् । अह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्याव-
५ नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनाशीचमाह

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कश्चित् ।

अनुगम्याम्मसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतमुक्नुवाचिः ॥ २६ ॥ :

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विमादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादि-
१० नाऽनुगच्छति तदाऽम्मसि तडागादिस्थे स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् । अस्य च घृतमाशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावाच्च भोजनप्रतिषेधः ।

इदं च समानोक्तृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः (अ. ५ श्लो. १०३) “ अनुगम्येच्छया प्रेतं शातिमशातिमेव च । स्नात्वा तचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ शातयो मातृस पिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वाच्च दोषः । निष्कृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं ब्रह्मण्यम् । तत्र
१५ शूद्रानुगमने “प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेत्तयमानं ॥ त्रिरात्रेण शुष्याति । त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णं नदीं गत्वा समुद्रगम् । प्राणायामदातं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति” पराशरो-
क्तम् । “क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रम् । मानुषास्थि श्लिग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशीचम् । अस्त्रिण्ये त्वहोरात्रं शूद्रानु-
गमने चैत्रमिति ॥ वसिष्ठोक्तम् (अ. २३ सू. २४।२६) । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी तथा क्षत्रि-
यस्यानन्तरं वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तराशूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्यहो-
२० यम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम् । “ मृतस्य मान्धवेः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्त-
दहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति” । तथाऽलङ्कारणमपि न कार्यम् । “कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्-
रणे कृते । अज्ञानादुपनासः स्यादराकी आनमिष्यते ॥ इति शब्देन प्रायश्चित्तस्याप्राप्तत्वात् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशीचे कश्चिदपवादमाह

महीपतीनां नाशीचं हतानां विशुद्धता तथा ।

गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यपि महीराज्येन इत्थं भूगोलकर्मभिधीयत तथाऽप्यत्र सकलायाः क्षितेरकभर्तृकत्वानुपपत्तेः
महीपतीनामिति षट्पञ्चानुरोधाच्च तदेकदेशभूतानि कण्डलानि लक्ष्यन्ते । तस्यालनापिकृतानां क्षत्रि-
यादीनामभिविधानां नाशीचम् । तेषां नाशीचं न कार्यमित्यर्थः । तथा विपुद्गतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं
विपद्गतानां च संश्रान्तिना ये सपिण्डास्तेत्याशीचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोदितोदभूमिरततोऽन-
२५ न्यामप्यमन्त्राभिषारादिदुर्गसिद्धधर्ममाशीचाभावादिच्छन्ति तेषां न कार्यम् ।

अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन सिद्धितं प्रजापरिरक्षणं तमेन दानमानसत्कारव्यवहारदर्शना-
दिना विना न संभवति तत्रैवराशौचाभावे न पुनः पञ्चमहायज्ञादिव्यपि । तथा च मनुः (अ. ५ श्लो. १४) ।
“ राशौ माहात्मिके स्थाने सयः शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षण्यमासनं चात्र कारणमिति ” ।
गौतमेनाप्युक्तम् (अ. १४ सू. ४२) । ‘ राशौ च कार्यविधातार्थमिति ’ राजभृत्यादेरप्याशौचं न भवति ।
यथाह प्रचेताः । “ कारवः शिल्पिनो वैवा दासीदामास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सयःशौचा-
मकीर्तिताः ” इति । कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनाश्चिकारवैलनिर्णयकादयः ।

अथ चारोचाभावः किंविषय इत्यपेक्षाया कर्मनिमित्तैः सन्देस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो शुद्धि-
रूपत्वात्त्रैव द्रष्टव्यः । अत्र एव विष्णुः । ‘ न राजा राजकर्मणि न मतिना व्रते न सत्रिणां सत्रे न
दांक्षणां कारुकर्मणोति ’ प्रतिनियताविषयेत्येवाराशौचाभावं दर्शयति । दातातपश्वेऽप्युक्तम् । “ वृत्तकर्म-
कराः शूद्रा दासीदामास्तथैव च । छाने शरीरमस्कारे गृहकर्मण्यद्विताः ” इति । इयं च दमादिशुद्धिः १०
रपरिहाणीयतया दातस्पर्शाविषयेत्यनुसंधेयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम् । ‘ सयः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदात-
स्महास्पृशिनः ’ । तथा । “ चिकित्स्वो यत्कुरुते तदभ्येन न क्षम्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो ह्यदो
भवति नित्यशः ” इति ॥ २७ ॥

अतिजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिप्रतिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

१५

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किंच । अतिजां वरणमभूताः वैतानोपासनाः कर्तृविशेषाः । दीक्षया संकृता दीक्षितास्तेषा
यज्ञियं यज्ञे भव कर्म कुर्वतां सद्यः शौचं विधीयत इति सर्वत्रानुपङ्गः । ‘ दीक्षितस्य वैतानीपासनाः
कार्याः ’ इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं वनमानेषु स्वयंकर्तृविविधानार्थं सयः छानेनविशुद्धयर्थं च । १०
सत्रिग्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुल्यनयाऽनसमप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां ॥ सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव
सिद्धेः । प्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणाविप्रवृत्ताः स्नातकव्रतमायश्चित्तप्रवृत्ताभ्योच्यन्ते । तथा ब्रह्म-
चर्यादिप्रतयोगिनः आह्वयवर्तुर्भक्तुश्च ग्रहणम् ।

तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“ नित्यमन्नपदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ २५

गृहीतनियमस्यापि तस्मादन्यस्य कस्यचित् । निर्मत्रितेषु विषेषु शारव्ये आह्निककर्मणि ॥

निमञ्चितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं स्थिते वञ्चित् ॥

मायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति ” ॥

सत्रिणां प्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे तत्त्ववहारे वा । तथा च विष्णुः । ‘ न मतिना
व्रते न सत्रिणां सत्रे ’ इति ॥

१०

ब्रह्मचर्यपकुर्वाणको नेष्टिकश्च यस्तु नित्यं दातव्यं न प्रतिगृहीता स वैखानसो दातृसन्दे-
नोच्यते । ब्रह्मविधायिः । एतेषां च त्रयाणामायमिणा सर्वत्र शुद्धिः । विशेषमपाणाभावात् । दाने
च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशीचम् । ‘ पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्प्रतीति ’ अतुस्मरणात् ।

स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः । ' विवाहोत्सवयशादिष्वन्तरा मृतसूतके । शेषमबं परैर्देयं दातृन्भो-
कृंश्च न स्पृशेदिति ' । यज्ञे षुषोत्सर्गादौ । विवाहे च पूर्वसंभृतसम्भारे ।

तथा च स्मृत्यन्तरे । 'यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे आद्धकर्मणीति ' सत्यः शौचमत्र प्रवृत्तम् ।
विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामायुत्सव-
५ मात्रोपलक्षणम् । ' न देवप्रतिष्ठोत्सर्गाविवाहेषु न देशविग्रहे नापयपि च कष्टायामाशीचामिति ' विष्णु-
स्मरणात् । संप्राप्ते युद्धे । 'संप्राप्ते समुपोब्धे राजानं संनाहयेदित्याश्वलायनायुक्तसंनहनविधी (३।१।२।८)
मात्थानिकशान्तिहोमादौ च सत्यः शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गे राजभयाद्वा विप्रवे तदुप-
शमनाथं शान्तिकर्मणि सत्यः शौचम् ।

विप्रवाभावेऽपि कचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता । " विवाहद्वग्यज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
१० कर्मणि । न तत्र सूतके तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति " । तथा कष्टायामप्यापादि व्याध्याद्यभिभवेन
सुदुर्पापस्थायां दुरितशमनार्थं दाने तथा सद्बुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिभ्रान्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तज्ज-
गोपयोगिनि प्रतिग्रहे सत्यः शुद्धिः ।

इयं च शुद्धिर्यस्य सत्यः शौचं विनाऽऽर्च्यपशमो न भवति अश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वे-
काहपरीतसंचितधनस्तस्यैकाहः, यस्मिन्प्रयोगितसंचयी तस्य त्र्यहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भी-
१५ धान्यस्तस्य चतुरहः, कुसूलधान्यकस्य दशह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमा-
शीचम् । आपद्रुपाधिकत्वात् आशीचस्योचस्य । अत एव मनुना (अ. ४ श्लो. ७) । " कुशल-
धान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहहिको वाऽपि भवेद्वस्तनिक एवचे " तत्र प्रतिपादित-
चतुर्विधसुहस्ताभिप्रायेण । " दशहं शावमाशीचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादस्त्वां त्र्यहमेकाह-
मेवचेति " (मनुस्मृतिः अ. ५ श्लो. ५९) कस्यचतुष्टयं प्रतिपादितम् । समानोदकविषयाश्च संकुशिताशी-
२० चरुत्याः पक्षिण्येकाहः सत्यः शौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसङ्गोचोपाधिकतया एव योज्याः ।

अयं चाशीचसङ्गोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनाऽर्तिस्तद्विषयो न सर्वत्रैत्यगन्तव्यम् ॥ मनुः ।
" एकाहाद्वाहणः शुष्येचोऽग्निवेदमन्वितः । त्र्यहत्केबलवेदस्तु विहीनो दशभिर्दिनेः "
इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाऽध्ययनज्ञानानुष्ठानयोगिशामेकाहादिना शुद्धिरित्येवं कस्मान्वेद्यते ।
उच्यते । ' दशहं शावमाशीचं सपिण्डेषु विधीयते ' इति सामान्यशास्त्रदशहमाधपुरःसरमेव
२५ ' एकाहाद्वाहणः शुद्धयेदिति ' विधायकं भवति । वापकस्य चानुपपत्तिनिबन्धनत्वात् । यावत्प्रसा-
धितेऽनुपपत्तिपशमो न भवति तावदापनीयम् । अतः कियदनेन भाष्यवित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषतम-
पेक्षामस्या ' अग्निवेदमन्वित ' इति वाक्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च
अनविद्यते न पुनर्दानादावपि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्निवेदभाष्यं
कर्म कृतं तस्यैकाहाशुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् ।

१. न येतमुक्तं । एवं च सति, ' मन्वेद्देवादिषु क्रियाः । वेतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च दुरिपो-
दिताः । ' तथा ' शास्त्रस्य स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सत्यः शौचमिदमेवमादिभिर्मन्वादिष्वधिकेकाहस्यग

भवति । ततः ' उभयय दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ' इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेध-
यन्निर्यमादिवचनैरविरोधोऽपि सिध्यति । अतः कृत्तिकर्मविशेषे इदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्व-
संध्यहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सप्तशौचविधानं बहुवेदस्य अज्ञोऽज्ञानताकृतायामार्तां द्रष्टव्यम् ।
इतरस्य तु ' दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ' इति प्रतिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये
यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं छात्वा शुष्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात् । यथाह मनुः
(अ. ५ श्लो. १९) । " विप्रः शुष्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो, बाहनामुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा
यर्हि शूद्रः कृतक्रियः " इति । अयमर्थः । कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विप्रोऽनुभूताशौच-
कालः कृतक्रियः कृतज्ञानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुष्यति । स्पृष्ट्वेति स्पर्शनाक्रियैवोच्यते न ज्ञानमात्रमने-
या । बाहनादियु तत्सैवानुपकृत्वा । अथवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं
विमादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शुष्येदिति । इत्याशौचकालानन्तरं भाविज्ञानप्रतिनिधित्वेनोच्यते इति । क्षत्रियादि-
बाहनादिकं स्पृष्ट्वा शुष्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलम्पादिनी ह्यद्विमभिधावेदानीं प्रसङ्गादयमित्युक्तव्यादिनी ह्यद्विमाह

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

अच्छिद्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या राजसूया । अशुचयः शवचाण्डालपतितसूतिकायाः शावाशौचिनश्च । एतेः संस्पृष्टः
स्नायात् । तेः पुनरुदक्याशुचिसंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचमेत् । आचम्याच्छिद्गानि
आपोहिष्ठेत्येवमादीनि श्रीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत् । शिवेव बहुवचनस्य वारितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं
च सकृन्मनसा जपेत् ।

ननु ' उदक्या संस्पृष्टः स्नायात् ' इत्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचने परामर्शः । सत्यमेव । १०
किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टयतिरिक्तज्ञानार्हमात्रस्पर्शेऽप्याचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्य-
विरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पाराशरः । " दुःस्वप्ने मेधुने बान्ते
विरिके क्षुरकर्मणि । चित्तप्लवङ्गमज्ञानस्थस्पर्शे ज्ञानमाचरेदिति " । तथा च मनुः । (अ. ५
श्लो. १४४) । " बान्तो विरिकः स्नात्वा तु मृतप्राशनमाचरेत् । आचमेदेव मुक्त्वाऽन्तं ज्ञानं मेधुनिनः
स्मृतमिति " । मेधुनिनः ज्ञानमृतकालविषयम् । अनृतौ तु ' यदा मच्छेच्छौचं मृतपुरीषवादि ' २५
गृहस्पतिस्मरणात् । अनृतावपि कालविशेषेण स्मृत्यन्तरे ज्ञानमुक्तम् । ' अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा
पर्वणि मेधुनम् । कृत्वा सचैल छात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेदिति ' । तथा च यमः । " अग्निर्ज-
ऽभ्युदिते बान्ते तथाऽप्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते " इति । तथा
गृहस्पतिः । ' मेधुने कटभूमे च सप्तः ज्ञानं विधीयते ' इत्येतदसचैलस्पर्शविषयम् । सचैले तु
चित्यादिस्पर्शे सचैलेमेव ज्ञानम् । यथाह च्यवनः । ' स्नानं श्वपाकं श्वेतधूम्रं देवद्रव्योपजीविनम् । १०
ग्रामयाजिनं सोमधिकारिणं शूषधितिं चितिकाष्टं मय मघभाण्डं सखेहं मानुषास्थिं शवस्पृष्टं रजस्वलां

महापातकिनं शय स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाहोत्तीर्णमिमुपस्पृश्य गायत्रीमष्टवारं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः
घ्रात्वा विराचामेदिति ।

एतच्च शुद्धिपूर्वविषयम् । अन्यत्र ज्ञानमात्रम् । ' शयस्पृष्टं दिवाक्रीर्तं चित्तिं सूपं रजस्वलम् ।

स्पृष्ट्वा त्वकामतो विषः ज्ञानं कृत्वा विशुध्यतीति । बृहस्पतिस्मरणात् । एवमन्यत्राऽपि वक्ष्यमाणेषु

विषयसमीकरणमूहनीयम् । तथा च कस्यपः । ' उदयास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने

चित्पारोहणे सूपसंस्पर्शने च सचैलं ज्ञानं पुनर्मन इति जपेत् महाध्याहृतिभिः सताज्याहुतीर्तुद्वया-

दिति । तथा स्पृष्ट्यन्तरे । " स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सप्तासा जलमाविशेत् । देवार्चनपरो विप्रो

वित्तार्थं वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हय्यकव्येषु गहितः " ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

" शैबान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्श्रद्धान्सासा जलमाविशेदिति " ॥

तथा । " अस्वर्या ह्यहृतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कद्रूपितेति । लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने निषेधः ॥

तथाऽङ्गिराः । " यस्तु छायां श्वपाकस्य आश्रणो ह्यधिरहति । तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य

विशुध्यतीति " ॥ तथा व्याघ्रपादः । " चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परितर्जयेत् । गोबालज्वजना-

द्वर्षाकसासा जलमाविशेदिति " । एतदतिशेकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम् ।

" युगं च त्रियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् । चाण्डालमृत्तिकोदक्यापतितानामपः क्रमादिति " ॥ तथा

पैठीनसिः । " काकोलूकस्पर्शने सचैलं ज्ञानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं ज्ञानं महाध्याहृतिहोमश्च ।

' अनुदकमूत्रपुरीषकरणे ' इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषादीनां चकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः । " भासवायसमाजार्-

त्यरोहं च श्वशृकरान् । अमेध्यानि च तंस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति " । मार्जारस्पर्शनिमित्तं

ज्ञानमुच्छिद्यस्तमेधुगानसमये च वेदितव्यम् । समाचारात् । अन्यत्र तु " मार्जारश्चैव श्वर्षं च माह-

तश्च सदा शुचिरिति । ज्ञानाभावः । श्वस्पर्शं तु ज्ञानं नाभेरूर्ध्वं वेदितव्यम् । अधस्तात्तु क्षालनमेव ।

नाभेरूर्ध्वं करी मुक्त्वा शुना यद्युपहन्यते । तत्र ज्ञानमभस्तात्वेवक्षाल्याचम्य शुध्यतीति " तन्नो-

नत्वात् " । तथा पक्षिस्पर्शं विशेषो जातूकण्येनोक्तः । " ऊर्ध्वं नाभेः करी मुक्त्वा यदङ्गं तंस्पृशे-

त्सगः । ज्ञानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यतीति " ॥ अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो

दर्शितः । " नाभेत्थस्तालवाहपु च काचिनेर्मलः मुराभिर्मयिपेहतो मृत्तोयस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः

शुध्येत् " । अन्यत्रोपरतो मृत्तोयैरतदङ्गं प्रक्षाल्य प्रायात् । तैरिन्द्रियेषूपहतमृत्तोय्य घ्रात्वा पञ्चम्येन

दशनच्छदोपहनमेति ।

एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शं ॥ ऊर्ध्वमापि नाभेः क्षालनमेव । दशाह

देवलः । " मानुषास्थि वसां विद्यामार्तं मूत्रेतर्ही । मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

ज्ञाना प्रमूज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य घृतः स्वात्यरिमार्तनादिति " ॥

तथा शङ्खः । " रथ्याकर्ममार्तोयेन धीवनायेन वा तथा । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः तपः घ्रातेन शुध-

तीति " ॥ यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । " कर्तुर्मं तु वर्षास्तु यविश्य क्षामगह्वरम् । जंघासोर्गर्भा-

स्तिसः पादयोर्दिशुण्मन्तः " इति । क्षामगह्वरं क्षामसहितदवाहप्रदेशं कर्तुर्मं परितरेत्यर्थः ॥ माहन-

शोषिने तु कर्दमादौ न दोषः । " रथ्याकर्ममार्तोयानि स्पृष्ट्वान्यन्यश्चयापसीः । माहनेनैव शुध्यन्ति परे-

द्रकषितानि चेति " आशुक्त्वान् (आचारे १९७) ॥

अस्थानि मनुना विशेष उक्तः (अ. ५ श्लो. ८७) । “ मारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं धारया विप्रो विशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं वा स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविमिति ” । इदं द्विजातारिथिविवचनम् । अन्यत्र यस्मिन्लोके (अ. १२ सू. २४) । “ मानुषास्त्रिभिर्गृह्य विराजमानाऽपि च त्रिभिर्गृह्य त्वहोरात्रम् ” । अमानुषे ॥ विष्णुक्तम् । “ भक्ष्यवर्ज्यं पञ्चनसस्तद्वत् तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत् प्रक्षालितं बिभृयादिति ” ॥ एवमन्येऽपि स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः ॥

एवं स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति बहुवचनमविरुद्धम् । ‘उदक्याश्चामिभिः स्नायादित्ये तच्चाण्डालाद्येतेनन्यवधानादस्पर्शं वेदितव्यम् । चेतन्यवधाने तु मानवम् (अ. ५ श्लो. ८५) । “ दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्पृष्ठिर्नैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यतीति ” ॥ तृतीयस्य त्वाचमनमेव । “ तमेव तु पृष्ठेऽप्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति ” संवर्तस्मरणात् ।

एतच्चाशुद्धिपूर्वकविषयम् । मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव । यथाह गौतमः (अ. १४ सू. २७) । “ पतितचण्डालसूतिकाद्वक्ष्यरावस्पृष्टितृष्टधुपस्पृष्टेन संचलमुदकोपस्पृष्टाणां शुद्धयेदिति ” । चतुर्थस्य त्वाचमनम् । “ उपस्पृष्ट्याश्चिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति ” देवलस्मरणात् । अशुचिना पुनरुदक्यादिस्पृष्टं देवलेन विशेष उक्तः ।

“ श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहरकम् । सूतिकां साविकां नारी रजसा च परिश्रुताम् ॥ १५

“ श्वकुक्कुटवराहांश्च ब्राम्हणस्तेऽप्युच्यमानवः । संचलः सगिरः स्नाया तदानीमेव शुध्यति ॥

“ अशुद्धान्स्वयमन्यतानशुद्धस्तु यदि पृष्टं । विशुध्यन्तुपशानेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनरिति ” । साविका प्रसवस्य कारवित्री । कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः । श्वादिषु तूपवात इति ध्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तेन द्रव्याशुद्धिप्रकरणोक्तान्तयेताव प्रकरणे वक्ष्यमाणान् शुद्धिहेतुननुकामनि

कालोऽग्निः कर्म मृद्वपुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽग्नी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाऽऽयादयोऽग्नी सर्वे स्वविषये शुद्धिरेतवस्तथा कालोऽपि दक्षरात्रादिकः । शास्त्रमभ्यस्या-
शुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावन्नुद्धिहेतुर्यथाऽभ्यधाधि पुनः पाकान्महीमयमिति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं यथा वक्ष्यति ‘अभ्येधावभूयस्नानादिति’ । तथा मृदपि शुद्धिकारणं यथा कथितम् (आचारे १८९ श्लो) ‘ सलिलं भस्म मृदाऽपि प्रसेधयं विशुद्ध्य ’ इति । दायुः २२ रपि शुद्धिहेतुः यथोदीरित (आचारे १९७ श्लो.) ‘ मास्तेनैव शुध्यन्तीति ’ । मनोऽपि वाचः-
शुद्धिसाधनं यथाऽऽग्नीय “ मनसा वा इपिता वाग्पदतीत्यादि ” । ज्ञानं वाप्यात्मिकं शुद्धिहेतु-
निदानं यथाऽभिधास्यति (अग्रे ३४ श्लो.) ‘ क्षेत्रज्ञेऽप्येवज्ञानादिति ’ । तपश्च कृच्छ्रादि यथा वदितं (अग्रे २६० श्लो.) ‘ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समो वा हस्ततप्यः ’ इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः यथा जल्पिष्यति (अग्रे ३३ श्लो.) ‘ वर्त्मनो जल्पति ’ । पश्चात्ता- १०

चापो विशुद्धिजनकः यथा गदितं 'स्थापनेनानुतापेनेति' । निराहारोऽपि शुद्धशुपादानं यथा व्याहरिष्यति (अमे ३०१ स्तो.) 'विरात्रोपोपितो जप्त्वेत्यादिः' ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत ।

शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किंच । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविना दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं यथा व्याख्यास्यति १० (अमे २५० स्तो.) 'पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्तेति' । नद्याः निदाघादौ अत्यतोपतया अनेध्योपहततीरायाः कूलद्वपवर्षाग्न्युपवाहः वेगः शुद्धिकृत । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकथमेव भणितम् (आपारे १९१ स्तो.) । 'अमेध्याकस्य मुक्तौथैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणादिति' । संन्यासः प्रमज्ज्या द्विजन्मनां मानसोपचारे शुद्धिकृत् ॥ ३२ ॥

तपो वेदाभ्यासो धेवविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि तु सर्वसाधारणं न वेदविदामेव । क्षान्ति-

१५ रूपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविख्यातदोषाणां अपमर्षणादिसूक्तजपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सत्तत्तत्कल्पात्मकं तस्यासत्तत्कल्पत्वाद्-
शुद्धस्य सत्यं साधुर्नकल्पः शोधकम् ॥ ३३ ॥

भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंज्ञो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं वपि-
रोऽहमित्येषं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते ।
२० तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकस्मिन्नापि वा जन्मनि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनो योऽयमन्वयः शरीरादेभ्य
व्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञास्येति' (भृगूपनिषदि) पञ्चकोश-
व्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये विद्याशब्देन चोपनिषदमस्थूलमनणरहस्यमसङ्गो ग्यमात्मैत्यादि त-
त्पदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकशुद्धेः संशयविपर्यय-
रूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपज्ञानं विशोधनं शब्दस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वंपदार्थभूतस्य 'तत्त्वमसी-
२५ त्यादिवाक्यजन्यात्माकाररूपादीश्वरज्ञानात् परमात्मशुद्धिर्मुक्तिरुत्पन्ना । यथा एताः शुद्धयः परमपु-
रार्थास्तदनुकतराकालशुद्धिरतीत्येवं प्रसंगार्थं भूतात्मादिविशुद्धयभिधानम् ॥ ३४ ॥

अथापद्धर्मप्रकरणम् २

“ आपद्यपि च कटाक्षा सद्यः शौचं विधीयते ” इत्यादि मुख्यशौचसंख्यानामनुष्ठानसंभवेन सद्यः शौचाद्यनुष्ठानप्रवृत्त्येकादानीं तत्प्रसङ्गादावपि “प्रतिग्रहोऽधिको विधेः याचनाध्यापने तथे”त्याद्युक्त-
याजनादिमुख्यवृत्तसंभवेन वृत्त्यन्तरमाह

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विजो विमो षट्सुदुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा शस्त्रमृणा-
दिनाऽपि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न
शूद्रवृत्त्या । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. ८२) : “ उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेज्जेत् ।
इपिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति ” ।

तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराभ्यणीया किंतु ब्राह्मणेन क्षात्री क्षत्रियेण वैश्यसंब-
न्धिनी वैश्येन च शूद्रादीत्येवं स्वानन्तरहीनवृत्तिरेव । ‘ अमीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरा पापीयसीं वृत्तिमा-
तिष्ठेन् । न तु कदाचिज्ज्यायसीमिति ’ यस्मिन्प्रवरणात् (अ. २ सू. २२।२३) । ज्यायसी
च ब्राह्मी वृत्तिः तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ उत्कृष्टं वाऽपकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्ये
कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ” इति । शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्याप- १५
कृष्टं शूद्रं कर्म मध्ये क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसर्ववर्णसाधारणे हि ते इति । शूद्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या
शिल्पिर्वा जीवेत् । “ शूद्रस्य द्विजशूभ्रूषा तयाऽजीवन्वर्णिभवेत् । शिल्पिर्वा विविधजीवेद्विजाति-
हितमाश्रयति ” प्रागुक्तत्वात् (आचारे १२० श्लो.) ॥ मनुना चात्र विशेषो दर्शितः (अ. १०
श्लो. १००) । “ येः कर्मभिः प्रचरितैः शूभ्रप्यन्ते विजातयः । तानि काङ्क्षककर्माणि शिल्पानि
दिविधानि चेति ” । अनेनैव न्यायेनानुलोकोक्त्यन्यामपि स्वानन्तरावृत्तिरुद्दनीया ।

एवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्या आपद्यं निस्तीर्य शशधिकाचलेनात्मानं पावयित्वा पथि
न्यसेत् । स्ववृत्तात्मानं स्थापयदित्यर्थः । यदाऽयमर्थः । गृहितवृत्त्याऽर्जितं धनं पथि न्यसेदुल्म-
जेदिति । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. १११) “ जपहोमेरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिपदनमितं ॥ त्यागेन तपसैव त्विति ” ॥ ३५ ॥

वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य षट्सुवर्णीयं तदाह

फलोपलक्ष्योमसोममनुप्यापुपवीरुधः ।

तिलीदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासयमधूच्छिष्टं मधु लाक्षा च बर्हिपः ।

सुधर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविपक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्धास्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीति कदाचन ।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिभव्यते । फलानि कदलीफलादीनि नदरेद्बुद्ध्यातिरिक्तानि ।

- ५ यथाह नारदः (अ. १ श्लो. ६५) । “ स्वयंशीर्णानि पर्णानि फलानां नदरेद्बुद्धेः । गच्छः कार्पासिकं सूत्रं तत्रेद्विहृतं भवेदिति ” । उपलं माणिक्यावश्ममात्रं क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रम् । क्षौमग्रहणं तान्तरादेरुपलक्षणम् । यथाह मनुः (अ. १० श्लो. ८५) । “ सर्वं च तान्तरं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युरक्तानि फलमूले तथाप्यधीरिति ” । सोमो लतावैशेषः । मनुष्यपदेनाविशेषात् ह्रीपुंनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूर्णं मण्डकदिभक्ष्यमात्रम् । यीरधो वेमा-
 १० मृतादिलताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रस्ता गुहेक्षुरसार्करादयः । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. ८८) । “ क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशानिति ” । क्षारा यवक्षारादयः । दधिर्क्षीरोग्रहणं मत्स्यपिण्डकिलाटकूर्चिकादीनां तत्रिकाराणामुपलक्षणम् । ‘क्षीरं लविकारमिति’ भौतमस्मरणात् (अ. ७ सू. ११) । घृतग्रहणं तैलादिष्वेहमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रसिद्धम् । शालं लङ्कादि । आसवग्रहणं मयमात्रोपलक्षणम् । मधूच्छिष्टं तिक्थकं । मधु क्षौद्रं । लाक्षा
 १५ जतु । घर्हिषः कुशाः । मृत् प्रसिद्धा । चर्मजिनं । पुष्पं प्रसिद्धं । अजलोमकृतः कम्बलः । कुतुपः । केदारभ्रमर्यादिसम्बद्धाः । तक्कमुदम्बित् । विषं शूङ्ग्यादि । क्षितिर्भूमिः । ‘नित्यं भूमिमीहियमान्य-
 २० श्वर्यभेदेन नङ्गश्चैव’ इति सुमन्तुस्मरणात् । कौशेयं कौशप्रभं वस्त्रम् । नीलं नीलीरसम् । लवणग्रहणेनैव त्रिदशीवर्षलैस्त्रयसाधुद्रक्षोमककृत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते । मांसं प्रसिद्धम् । एकदाफा हयादयः । क्षीरग्रहणं लेहमात्रोपलक्षणम् । शार्कं सर्वमविशेषात् । ओषधयः फलपाकान्ताः । आर्द्रा-
 २५ पपय इति विशेषोपादानात् शुष्केषु न दोषः । पिण्याकः प्रसिद्धः । पशव आरण्याः “ आरण्याश्च पशून्पश्वन्दिष्टिगन्ध वयासि चेति ” मनुस्मरणात् (अ. १० श्लो. ८९) । गन्धार्धवन्द्यागुरुभु-
 ३० तयः । सर्वानेतान्येवैवृत्त्या जीवन्नाहणः कदाचिदपि न विक्रीणीति । क्षत्रियादेस्तु न दोषः । अत एव नारदेन (अ. १ श्लो. ६१) । “ वैश्यगुणाविक्रियं ब्राह्मणस्य पयो दधीति ” ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अनिष्टमवसाह

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

- यथापश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वमाधनवीत्यादिधान्याभावेन न निष्पद्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. ९०) । “ काममुत्पाद्य कृप्यां तु स्वयमेव कृषीबलः । विनीयति तिलान्
 १० सुदान्धर्मार्थमपिरतिद्वितानिति ” । धर्मग्रहणमावश्यकत्वेन ग्राह्योपलक्षणम् । अत एव नारदः (अ. १ श्लो. ६६) । “ अज्ञको भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोर्मन्थय च । यद्यपश्यं तु रिक्ताग्निः । धान्येन तन्वमाः ” इति । यदन्यथा विक्रीणीति तर्हि दोषः । “ भोजनान्यजनदानादित्यङ्गुदने

तिलैः । कृमिभूत्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जतीति” मनुस्मरणात् (अ. १० श्लो. ९१) । सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव । (मनुः अ. १० श्लो. ९४) । “ रसा रसैर्निमातव्या न त्वेवं लवणं रसेः । कृताञ्च च कृताच्चेन तिला धान्येन तत्समाः ” इति । कृताञ्चं सिद्धान्तं तत्र कृताच्चेन परिवर्तनीयमिति यावत् । ‘कृताञ्चं चाकृताच्चेनेति’ पाठे सिद्धमन्मकृताच्चेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति यावत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिषिद्धानिर्गम दोषमाह

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मय्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यः पतनीयानि दिनातिकर्महानिकराणि । पयः-प्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शब्दानुत्यल्पापादकानि । एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता । यथाह । मनुः (अ. १० श्लो. ९२।९३) । “ सद्यः पतति यासेन लाक्षया लवणेन च । श्येणेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयान् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयाद्दिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं निगच्छति ” ॥ ४० ॥

आपद्धतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानो धाम्यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१ ॥

किञ्च । पस्त्वधनः अवसनकुटुम्बतया आपद्धतोऽपि क्षयवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा न प्राप्तिविक्षति स पतस्ततो हीनतरस्ततो हीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्यस्तद्धं भुञ्जानोऽपि वा नैवेनसा पापेन लिप्यते । पतस्तस्यामापद्धस्थापामसत्यतिमहादावधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीन-संस्कारोऽपि न दुष्यति तथाऽधमापद्धनोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवं च वदता आपद्धतस्य परधर्माभयणादिगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. ९७) । “ वरं स्वधर्मो मिश्रणो न पारक्यः स्नुषीतः । परधर्माभयादिषः सद्यः पतति जातितः ” इति ॥ ४१ ॥

कृपिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो मेक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किञ्च । आपत्तौ जीवनानीनि विरोधणात् कृष्यादीनां मध्ये अनापद्धस्थायां धम्य या कृपिः प्रतिविद्धा तस्य सा भृतिरेनाम्यनुज्ञायते । यथाऽऽपदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृषिर्निपक्षयि-योरन्यनुज्ञायते एवं शिल्पादीन्यप्यन्याम्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूपकरणादि । भृतिः मेष्यत्वम् । विद्या भूतकाध्यापनत्वात् । कुसीदं वृद्धचर्यं द्रव्ययोगः । तत्स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादिपहनदारेण जीवनरेतुः । गिरिस्तद्वनतृणेन्धनदारेण जीवनम् । सेवा परपितानुवर्तनम् । अनूपं प्रसृतृणवृक्षमलप्रायः प्रदेशः । तथा शृणयाचनम् । मेक्ष्यं स्नातवम्यापि । एतान्यापत्तौ जीव- ३५

नानि । तथा च मनुः (अ. १० श्लो. ११६) । “ विद्या शिल्पं भूतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः । गिरिर्भिक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ” ॥ ४२ ॥

यदा कृष्णादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यन आह

बुभुक्षितरूपहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणान्दरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमाभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन विराजं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वेद्यात् तदभावे शत्रियादा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. ११७) । “ तथैव सप्तमे भग्नं भक्षानि पटनधृता । अधस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ” इति । तथा प्रतिग्रहोत्तरकालं च यदपहतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम् । यदि नास्तिकेन स्वामिना त्वयेदं किं ममापहतमित्य-
१० भियुज्यते । यथाह मनुः (अ. ११ सू. १७) । “ खलात्क्षेत्रादगारादा यतो वाऽप्युपलभ्यते । वास्पातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीति ” ॥ ४३ ॥

इदमपरमापत्यसंगाद्वाज्ञो विधीयते

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

१५ योऽज्ञानया परितोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शीलमात्मगुणं, श्रुतं शास्त्र-
धरणं, अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य राजा धर्मादनुपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
अन्यथा तस्य दोषः । तथा च मनुः (अ. ७ श्लो. १३४) । “ यस्य राजस्तु विषये श्रो-
त्रियः सीदति शुभा । तस्य सीदति तद्वाङ् दुर्भिक्षन्याधिपीडितमिति ” ॥ ४४ ॥

इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३

यदुणांमात्राणि । गच्छे ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्मा धर्मादिताः । अथवनमयसरधारात्वनप्रस्थ-
धर्मान्मात्रादयिनुमाह

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

२० वने प्रव्रजेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः । वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः । गंगायां दे-
र्घ्यम् । भार्गवीं वृत्तिमाधित्य वनं प्रतिव्रजामुच्यते यावत् । अतो सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया येन भ-
र्त्सित्वेन मुने विन्यस्ता निश्चिता पत्नी येन स तथोक्तः । यदि सा पतिपरिषयाभिलाषेण स्वयमपि
वनं निगमिषति तदा तथाऽनुगतो वा सहितः । तथा ब्रह्मचारी उर्ध्वगताः । साग्निर्वनानामि-
महितः । तथा सोपासनो गृह्याग्निमहितः । वनं व्रजेत् । ‘ सुतविन्यस्तपत्नीकः ’ इति वदता
१० कृतमार्दव्यो वानप्रस्थो वनगमेऽधिक्रियत इति दक्षिताम् ।

एतच्चाग्रमसमुच्चयपक्षमद्वीकृत्योक्तम् । इतरथा 'अविप्रुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्सुतामावसेद्विष्यकृत-
गार्हस्थ्योऽपि यनवासोऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जातपीत्रस्य वा ।
यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. २) । " गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव वाऽपत्य
तदाऽऽरण्यं समाश्रयेदिति " । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिशेषो वियमानभार्यस्य । मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बा-
दिभिः वनवासस्मरणात् । अतो यत् 'दाहयित्वाऽग्निहोत्रेणेति' पुनराधानविधानं तदपरिपक्वपायाविषयम् । ५
'साग्निः सोपासनः' इत्यत्रापि यदाग्रन कृतं तदा श्रौताग्निमिगृह्येण च सहितो वनं व्रजेत् । सर्वाधाने तु श्रौति-
रेव केवलम् । यदि कथंचिन्मृगेष्वेष्टप्रातुरनाहिताग्नित्वादिना श्रौताग्रयोऽनाहितास्तर्हि केवलं सोपासने ऋजो-
दित्येवं विवेचनीयम् । अग्निवयनं च तन्निर्वर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थम् । अत एव मनुः (अ. ६
श्लो. ९) " वैतानिकं च शुद्धयादग्निरोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन्पर्वं पीर्णमासं च शक्तितः " इति ॥

१५

ननु च पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तदिरादिः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते । 'पत्न्या सह
पट्टयामिति' सहाधिकारनियमात् । सत्यमेवम् । किंतु च पत्नीनिशेषविधिवलादेव तन्निर्वर्त्येणाधिकारः
कल्प्यते । यथा हिरजस्वलायां यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्बुका स्यात्तामवकथ्य व्रजेतैववरोध-
विधिवलात्तत्पेक्षता । यथा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पत्न्यनुमन्यत इति न विरोधः । न च यथा ब्रह्म-
चारिणो विधुरस्य वा वनं प्रतिष्ठितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपः तथा निक्षिप्तपत्नीकस्यापि अग्निहोत्राद्यभाष १५
इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिपत्वेन भवणात् ।

न च ब्रह्मचारिविधुरयोरपि अग्निताप्यकर्मसु अनधिकारः । एवममासादूर्ध्वमाहितभाषणिकामे-
स्तदधिकारदर्शनात् । 'वानप्रस्थो जविलश्चीराजिनवासा न फालकृष्टमशितिष्ठेत् । अकृष्टं मूलफलं
संचिन्वीत । ऊर्ध्वरेताः क्षमाशयो द्यादेव न प्रतिगृहीयादूर्ध्वं पथभ्यो मातेभ्यः भावणिरेनाग्नि-
माधावाहिताग्निर्वृत्तमूलको द्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्ममानस्त्यमिति' वसिष्ठस्मरणात् २०
(अ. ९) । चिर वस्त्ररण्डो बलकल वा । न फालकृष्टमशितिष्ठेत्पृष्ठशेखरस्योपरि न निरतेत् । भार-
जिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

साग्निः सोपासने ऋजोद्व्यनदग्निज्ञा-वर्धनम्मानं कर्मानुष्ठानार्थमिच्छन्, न न गुणविधिना

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेत् श्मश्रुजटारोममृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

२०

फालग्रहणं वर्षणमाधनोपलक्षणम् । अकृष्टशेखरोज्ज्वेन नीवारवणुज्यामावादिना अग्नीस्तर्पयेत् ।
अग्निताप्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चक्षन्दाजिज्ञादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृन्देवानतिथीन् ।
अपिशब्दाज्ज्ञातानपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् । चक्षन्दादाभमपानानि । तथा च मनुः
(अ. ६ श्लो. ७) । " यज्जक्ष्यं स्यात्ततो द्यादलि भिक्षां च शक्तितः । अमूलफलभिक्षाभिरर्पणे
दाभमगतामिति " ॥ एवं पञ्चमहापशान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत । " देवानामभ्य १५

तद्धृत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मानि युजीत लवणं च स्वयंकृतमिति ” मनुस्मरणात् (अ. ६ श्लो. १२) । स्वयंकृतमूलरत्नवणम् । एवं भोजनार्थं यामाचर्ये च मुन्यन्ननियमात् ग्राम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अत एव मनुः (अ. ६ श्लो. ३) । “ संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदमिति ” ।

- ५ ननु च दर्शपूर्णमासादेर्वीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । न च वचनीयमकाल-
कृष्टेनाग्निभेति विशेषवचनसामर्थ्याद्गीह्यादिनाञ्च इति । विशेषविपरिण्याऽपि स्मृत्या श्रुतिवाधरयान्या-
प्यत्वात् । अकालकृष्टविषेभ्य स्मार्तान्निषाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवम् । वीह्यादेरप्यकालकृष्टत्व-
संभवाच्च विरोधः । अत एव मनुना (अ. ६ श्लो. १२) । “ वासन्तशारदमेध्यैर्मुन्यन्नेः स्वयमाहतेः ।
पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथगिति ” ॥ नीषारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे
१० सिद्धेऽपि पुनर्मध्यग्रहणं यशार्हवीह्यादिमात्सर्यं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदर्थं मेध्यमिति । तथा इमंश्राणि
मुखजानि रोमाणि, जटाशृङ्गाश्च शिरोरुहान्कसादीनि च रोमाणि विभूयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युप-
लक्षणम् । तथा च मनुः (अ. ६ श्लो. ६) । “ जटाश्च विभूयान्नित्यं इमंशुलोमनखांस्तथेति ” ।
तथाऽऽत्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वाङ्गद्रव्यसंचयनविधयः

अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याह्नः संवन्धि भोजनयजनादि वृष्टावृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् ।
मासस्य वा षण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संवन्धि कर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात् नाधिकम् ।
यपेर्विक्रियमाणमपि कथं चिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्त्वाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिपवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

किंच । दान्तो दर्पग्रहितः । त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु ज्ञानशीलः । तथा प्रतिग्रहे
पराद्भुजः । चराध्यायजनादिनिवृत्तश्च । स्वाध्यायवान् वेदाभ्यासरतः । तथा फलमूलभिशार्दि-
दानशीलः । सर्वप्राणरिताचरणनिरस्तश्च भवेत् ॥ ४८ ॥

दन्तोऽसलिकः कालपक्काशी वाऽश्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलश्रेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किंच । दन्ता एवोद्वलं निम्बुपीकणमाधनं दन्तोऽसलं तन्म्याग्निं स दन्तोऽसलिकः ।
कालेनैव पक्वं कालपक्वं नीषारवेषुश्यामाकादि बद्धोद्बुदादिफलं च तदशनशीलः कालपक्काशी ।
याशान्द्रोऽग्निपराशानो वा स्यात् । ‘कालपक्वमुणं वेति’ मनुकाग्निपक्काशित्वाभिप्रायः । अश्मकुट्टका
वा भवेत् । अश्मना कुहननचहननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टाध्या

भोजनाभ्यक्षनादिक्रियाः लकुचमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु घृतादिकैः । तथा च मनुः (अ. ६ श्लो. १३) । “ मेध्यवृक्षोद्भवानघात्नेहोद्भव फलसंभवानिति ” ॥ ४९ ॥

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिरवृत्त्यर्थमाह

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाऽप्यश्रीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्बध्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वा प्राजापत्यादिभिः फलं वर्तयेत् । यत्रा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽर्तिरेऽश्रीयतात् । मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्रीयतात् । अपिशब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनाऽपि । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. १९) । “ नक्तं वाऽर्चं समश्रीयद्वाहिवा वाऽऽहृत्य शक्तिः । चतुर्थकालिको वा स्यात्तदाऽप्यष्टमकालिकः ” इति । एतेषां कालनियमानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ ५० ॥

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

किंच । आहारविहारवसतत्पर्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात् । नोपविशेन्नापि तिष्ठेत् । दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वाच्च तन्निवृत्तिपरम् । तथा भूमावेव स्वप्यात् । तच्च भूमावेव, न शय्यान्तरितायां मञ्चकादौ वा । दिनं तु संप्रपदैर्नयेत् । स्थानासनरूपैर्वा विहारैः । संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचिच्चोपवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत् । योगाभ्यासेन वा । तथा च मनुः (अ. ६ श्लो. २९) । “ विविधाभ्युपनिषदोरात्मसंनिद्धये श्रुतीरिति ” । आत्मनः संनिद्धये महत्त्वप्राप्तये । तथाशब्दात्क्षितिपरिलोडनाद्वा नयेत् ॥ “ भूमौ विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनमिति ” मनुस्मरणात् (अ. ६ श्लो. २२) । प्रपदैः पादभ्ये ॥ ५१ ॥

ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

किंच । ‘ ज्यर्तुः सप्तस्रो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त ’ इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतसृषु दिषु चत्वार उपरिष्ठादादित्य इत्येवं पश्चात्तामग्रीनो मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु व्याघ्रगादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः । वर्षागराविनिवारणाविरहिणि भूतले निषेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिप्तं वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथाऽऽशीरारोपस्तथा यतेत । “ तपश्चरेद्देहमात्मनः ” इति मनुस्मरणात् (अ. ६ श्लो. २४) ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अक्लृद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

किंच । यः कश्चित्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति तस्मै न दुःखेत् । यश्चन्द-

नादिभिरुपलिम्पति सुखयाति तस्य तु न परितुष्येत् । किंतु तयोस्मयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्निपरिचर्याशनं प्रत्याह

अग्नीन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासोऽमिताशनः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मनि समारोप्य । वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः । मिताशनः स्वल्पाहारः । अपिशब्दात्फलमूलाशनश्च भवेत् । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. २५) । “ अग्नीनात्मनि चैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्धूलफलाशनः ” इति । मुनिर्मानवतपुनः । फलमूलासंभवे च यावत्प्राणधारणं भवति तावन्मात्रं भैक्ष्यं वानप्रस्थगृहेष्वप्यचरेत् ॥ ५४ ॥

यदा तु गृहसंभवे व्याघ्रभिक्षा वा तदा किं कार्यमित्यत आह

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासान्धौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अग्नौ ग्रासान्भुञ्जीत । वाग्यभैक्ष्यविधानान्मुन्यन्नानियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रीतः प्राणधारणं न संभवति तदा “ अग्नौ ग्रासा मुनेर्भैक्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडशेति ” स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

संक्रान्तुष्ठानाममर्थं प्रत्याह

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वाऽऽवर्त्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुर्वे भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः । प्रागुदीचीवेशानीं दिशं गच्छेत् । आवर्त्मसंक्षयात् वर्त्म वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. ३१) । “ अपराजितां वाऽस्थाय गच्छेदिशामजिह्वगः ” इति ।

महामस्थानेऽप्यशक्तो भूगुपतनादिकं वा कुर्यात् । ‘ वानप्रस्थो वीराभ्यान् ज्वलनाग्नुपवेशनं भूगुपतनं वाऽनुतिष्ठेदिति ’ स्मरणात् । आनाचमनादिधर्मा ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिरिताश्च विरोधिनोऽस्यापि भवन्ति । “ उत्तरं चेतद्विरोधीति ” गौतमस्मरणात् (अ. ३ सू. ९) । एवं प्रागुदीचेन्द्रादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुयागान्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके प्रवृत्तः प्राप्नोति । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. ३२) । “ आगो मरुर्धिर्यक्षाणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् । वीतसोरुभयो विभो ब्रह्मलोके महीपते ” इति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो न तु नित्यं ब्रह्म । तत्र लोकसम्पदस्याप्रयोगात् । तत्र तृतीयममग्नौ मुक्त्यनङ्गीरणाच्च । न च ‘ योगाभ्यासेन वा पुनरिति ’ त्रयोपामनविध्यनुपपत्त्या तज्ज्ञापयतिः परिहृयनीया । सादोऽस्यादिग्रात्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । अत एव शुनीं ‘ त्रयो धर्मरक्षणं ’ इत्युपब्रह्म ‘ यशोऽप्ययनं दानमिति ’ प्रथमः ‘ तप एवेति ’ द्वितीयः ‘ ब्रह्मचार्याचार्यकुलरागी ’ तृतीयः । अन्यन्तमाचार्यकुल एवमात्मानमवमादयामिति गार्हस्थ्यरात्रयस्यैवैष्टिकत्व-स्वरूपमभिधाय सर्व एते पुण्यलोकं भवन्तीति श्रयणापामभिमतां पुण्यलोकं कर्माभिमिधाय ब्रह्मलोकं गन्तुं त

मेतीति पारिशेष्यात् परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुनिलक्षणाभूतत्वपाप्मिभिहिता । यदपि ' ब्राह्म-
वृत्तसंस्थवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत ' इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्वद्वान्तरातुभूतपारिव्रज्य-
स्थेत्यवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

इति धानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४

वैश्वानरसंन्यासप्रकरणम् ।

पनाद्वृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्र्यामारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत्युत्रवानन्नकोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोषितपुण्यो विषयकषायपरिपाको भवति पुनश्च मदोदपाशज्ञा नोज्ञा-
न्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां
यतिधर्मनिरूपणम् । तत्संन्यासाश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्धाश्रमः ॥ अथवा
गृहाद्वाहस्थ्यादनुन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षः शाक्षिक इति द्योतयति ।
तथा च विकल्पां जाबालभूतो भूयते । ' ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य शुद्धी भवेत्, शुद्धी भूत्वा वनी भवेत्, १५
वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनादेति ' ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तरा-
श्रमवाधश्च गौतमेन दर्शितः (अ. ३ सू. ३५) । ' एकाश्रम्यै त्वाचार्याः मत्स्यक्षविधानाह्वारस्थ-
स्येति ' ।

एषां च समुच्चयविकल्पवाधपक्षाणां सर्वेषां भुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः । अतो यत्केचित्प-
ण्डितमन्यैरुक्तम् । 'स्मार्तत्वाग्नेष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रोतेन वाधः गार्हस्थ्यानधिगृह्यान्पल्लीपादिविध-
यता वेति' तत्स्वाध्यायाध्ययनवैपुर्त्यनिबन्धनमित्युपेक्षणियम् । किञ्च । यथा विष्णुकर्मणा ज्यावेशनापक्ष-
मत्तया पंगवादीनां श्रैतिष्वनधिकारस्तथा स्मार्तैर्विष्णुदुष्माहरणमिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं परवादि-
विषयतया नेष्टिकत्वायाश्रमनिर्वाहः ॥ अस्मिन्वाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः (अ. ६ श्लो. २५) ।
"आत्मन्यग्नीम्समारोप्य ब्राह्मणं प्रव्रजेद्गृहात्" तथा (अ. ६ श्लो. १७) । ' एष वोऽग्नेहितो धर्मो
ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ' इत्युपक्रमोपसहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात् । ' ब्राह्मणाः १५
प्रव्रजन्तीति ' श्रुतेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न दिजातिमात्रस्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां महत्तत्वात्
अदाणां वर्णानां ' वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा ' इति मूलसारवचनाच्च दिजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥

यदा च वनाद्वृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदती सर्ववेदसन्धिनीं दक्षिणां
यस्याः सा तपोका तां प्राजापतिदेवताकामिहिं कृत्वा तदन्ते तानग्र्यामारोप्य चात्मनि भूत्युक्त-
निधानेन स्मारोप्य । च्चदाद्वादुद्गथने पीर्णमास्यां पुरश्चरणमादी कृत्वा ' शुद्धेन कायिनाष्टी १.

आदानि निर्वपेत् दादश वेति ' वीधायनायुक्तं । पुरश्चरणादिकं च कृत्वा तथाऽधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकुपणार्पितार्थो यथाशक्त्यञ्जद्वय भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात् । चतुर्थाश्रमं प्रविशेन्नान्यथा ।

५ अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य प्रवज्यायामनधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः (अ. ६ श्लो. ३५) । “ ऋणानि शण्ण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः ” इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् । रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य । न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विषाधना-
र्जननियमयद्वन्द्वप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्षेपकत्वात् ।

१० ननु ' जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कणवान्जायते ब्रह्मचर्येणापि यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया प्रितुभ्यः ' इति (वासिष्ठे अ. ११ सू. ४८) । जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । नैवम् । न हि जातमात्रः अकृतद्वाराप्रिग्रहस्य यज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मण-
द्विर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृतद्वाराप्रिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

१५ एतमधिकारिण निरूप्य तद्वर्मानाह

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिग्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिताचरणः । ‘ हिसानुग्रहयोर्नारम्भीति ’
शौतमस्मरणात् (अ. १ सू. २१२४) । शान्तो बाल्यान्तःकरणोपरतः । श्रयो दण्डा अस्य सन्तीति
१० त्रिदण्डी । ते च दण्डा वेणया ग्राह्याः । ‘ प्राजापत्येद्वचनन्तरं वीन्धेनवान्दण्डान्मूर्धमाणान्दक्षिणेन
पाणिना धारयेत्तत्रेन सौदृकं कमण्डलुमिति ’ स्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत् । ‘ एर-
दण्डी त्रिदण्डी वेति ’ वीधायनस्मरणात् (२१०१४०) “ चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्म-
विद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वमंगलिरर्जितः ” इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा
क्षिन्नाधारणमपि वैकल्पिकम् । ‘ मुण्डः शिखी वेति ’ शौतमस्मरणात् (अ. १ सू. ९१) ।
१५ ‘ मुण्डोऽममोऽकोपोऽपरिग्रहः ’ इति वसिष्ठस्मरणात् (अ. १० सू. ६) । यशोपवीतधारणमपि वैकल्पिक-
मेव । ‘ सक्षिन्नाङ्गेदाभिहृत्य निमृज्य यशोपवीतमिति ’ काश्रुकभुतिदर्शनात् । ‘ कुटुम्बं पुत्र-
दायीञ्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केदाम् यशोपवीतं च त्यक्त्वा गृहगरेन्मुनिरिति ’ घाष्कलस्मरणाच्च ।
‘ अप यशोपवीतमभ्यु लोहति भूःस्वाहेति अथ दण्डमादत्ते सते मां गोपायेति ’ परिशिष्टदर्श-
नाच्च । दण्डशस्त्रिद्वय कन्याऽपि ग्राह्या । ‘ काशायी मुण्डसिदण्डी कमण्डलुपरिपादुभ्यामनरन्था-
मात्रः ’ इति देवदत्तस्मरणात् । शौचाप्यर्थं कमण्डलुगदितञ्च भवेत् । एकारामः प्रस-
१० तान्त्रेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । ‘ स्त्रीणां चरु ’ इति वीधायनेन गंगा-
मपि प्रवज्यास्मरणात् । तथा च दृशः । ‘ एकां भिक्षुर्धनञ्च हरेत् विधुनं स्मृतम् । यदा दामः

समाख्यात ऊर्ध्वं ॥ नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम् । अपि पेशन्यमात्सर्यं सन्निकर्षात्र संशयः ' इति । परिब्रज्य परिपूर्वो ब्रजतिस्त्रयागे वर्तते । अतश्चाहंममाभिमानं तत्तृत्तं च लौकिकं कर्मनिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत । तदुक्तं मनुना (अ. १२ श्लो. ८८।९.१०।१२) ।

“ सुताम्बुद्विकं चैव नैत्रेयसिद्धमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥

“ इह वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कर्मं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥

“ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च त्यागैर्दाभ्यामे च यत्नवानिति ॥”
अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममागमयेत् प्रविशेत्, न पुनः सुखेतिहा-
सार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः । ‘ ऊर्ध्वं वार्षिकान्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति ’ इति स्मरणात् ।
अशक्तो पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । ‘ आश्विमास-
श्चत्वारो मासा वर्षाकालः ’ इति वृत्तलस्मरणात् । “ एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र
वर्गसु मासास्तु चतुरो वसेदिति ” काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत्र आह

अग्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अग्रमत्तो याक्ष्यद्वारादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः (अ. १०
सू. ७) । ‘ सतागाराण्यसंरुत्पितानि चरेद्भैक्षमिति ’ । सायाह्ने अह्नःपञ्चमे भागे । तथा च मनुः
(अ. ६ श्लो. ५६) । “ विप्रमे सचमुगले व्यङ्गारे भुक्त्वा नने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यति-
श्चरेदिति ” । तथा “ एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्येच तु विस्तरे । भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विप्रेष्येति
सज्जतीति ” (अ. ६ श्लो. ५५) । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः ५६
(अ. ६ श्लो. ५०) । “ न चोत्पातनिमिषाभ्या न नक्षत्राद्भविष्या । मातृशतनवादाभ्यां भिक्षां लि-
प्सेत कर्हिचिदिति ” तेनोक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्वसिप्रवचनम् (अ. १० सू. २४) । ‘ ब्राह्मण-
कुले वा यत्नमेत तज्जुजीत सायणातर्मात्तवर्ज्यामिति ’ तदाशक्तविषयम् ॥ भिक्षुकैर्भिक्षणशालिः पात-
ण्ड्यादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनुनाऽत्र विशेष उक्तः (अ. ६ श्लो. ५१) । “ न तास्तेर्वाङ्मणैर्वा
ययोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं भिक्षुकैरप्यारमुपसम्पजेदिति ” ॥ यात्रया प्राणयात्रा वर्तते
तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथा च संवर्तः । “ अथो भिक्षा. समादाय मुनिः सत च
पञ्च वा । अग्निः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽग्नीयाच वाग्यतः ” इति । अलोलुपो मिष्टाचन्यजना-
दिष्वदसकः ॥ ५९ ॥

भिक्षावरणार्थं यात्रमाह

एतिपात्राणि मृद्रेणुदार्ढलाभुमयानि च ।

सलिलं ह्यङ्घ्रिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां तलिलं गोवालाववर्षणं च शुद्धिसाधनम् ।
 इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणप्रयोगाद्भूता नामध्यायुपहितविषया । तदुपघाते त्र्ययशुद्धिप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् ।
 अत एव मनुना (अ. ६ श्लो. ५३) । “ अतज्ज्ञानि पात्राणि तस्य स्थुर्निर्वणानि च । तेषामग्निः
 स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ” इति चमस्तवृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तता-
 ५ भावे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । ‘ तद्वैश्यं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं भ्रात्रया भुञ्जीते-
 १० नि देवलस्मरणान् ॥ ६० ॥

अधुनस्य येनतामौषस्यार्द्धं नियमिदयमाह

संनिरुद्धचेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः ॥ ६१ ॥

११ चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयंभ्यः सम्यङ्निरुद्ध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियाविषयौ
 प्रहाय त्यक्त्वा स्वशब्दादीर्प्यादीनापि तथा भूतानामपकरणे भयमरुर्वन् शुद्धान्तःकरणः समद्वैत-
 साक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

१२ किंच । विषयाभिज्ञानजनिनद्वेषकलुपितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कर्मपक्षयः प्राणायामैः
 कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरानन्दितसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च सति विषयासाक्षितज्जनित-
 दोषात्मकप्रातिग्रन्थक्षये मत्यात्मध्यानधारणाक्षे सन्त्यो भवति । तस्माद्विभिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतो
 अनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रसाधनत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः
 (अ. ६ श्लो. ७१) । “ दृष्टन्ते ध्यायमानानां धातॄणां हि यथा मत्तः । तथोन्द्रियाणां दृष्टान्ते
 २० दोषाः प्राणस्य निमहावृतिः ” ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायस्य संसारान्तरूपानिन्दपणमरह

आवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः ॥ ६३ ॥

भक्तो जानिमहश्चेपु प्रियाप्रियाविपर्ययः ।

२५ रेतस्यसिद्धयर्थं भूमयुरीनादिपुर्णानाविधगर्भवासा आवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । चरन्त्या-
 जननोपरममपि । तथा निषिद्धाचरणादिविद्याजन्या मारीतरादिनिरपपत्तमस्या गतयः । तथाऽऽ-
 धयो मनःपीडाः, व्याधयश्च जरातीक्ष्णारायाः, शार्धराः क्लेशाः अविद्यज्जन्तारागद्वेषाभिनिर्गताः
 पथ जरा पलितपलितपथभिभारः, रूपविपर्ययः सज्जन्तत्वादिना प्राक्तरस्य रूपस्यान्यथाभावः
 २० तथा मयुकरादौगामनेकज्ञानिषु भव उत्पत्तिः । तथा इष्टव्यामाप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिरित्यादिवृत्त-
 १० ह्येतानि स्मरन्तकर्म पर्यालोच्य तदतिदुर्तार्थनात्मकानेपापभूतेन्द्रियगन्धे दृश्यते ॥ ६३ ॥

इयमेवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यन आह

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । 'आत्मैकाग्रता' ध्यानम् । तस्या एव वाद्यविषयतोपरमः ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मशरीरभाणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञः आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितः । इत्येवं तत्त्वपदार्थयोर्भेदं सम्यक् पश्येत् अपरोक्षीकुर्यात् । अत एव श्रुतो 'आत्मा बाह्ये ब्रह्मः' इति साक्षात्काररूपं दर्शनमनय तत्साधनत्वेन 'भौतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणमनन-निदिध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः ।

अतो यदात्मनोऽपश्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किञ्च । प्राक्कनभूतेकोऽसाधुशक्तनाश्रये धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डलवादिभारथं कारणम् । यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः । तस्माद्यदात्मनोऽपश्यंमुहमङ्गरं पुरुषभाषणाद्वि तत्परेषां न तदाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वात् रागद्वेषमहा-णस्य प्रधानत्वेन दर्शसार्वभौमनिर्द्वन्द्वरूपं न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मतुना (अ. ६ श्लो. ६६) । " दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यच्च तत्राश्रमे वसन् । तमः सर्वेषु श्रुतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमिति " ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संपतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किञ्च । सत्यं यथार्थप्रतिवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोध-स्यानुत्पन्नम् । ह्रीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हितारितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगोऽनिष्टमाप्ती प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । दमो मदत्यागः । संपतेन्द्रियता अयदिद्विद्वेषविषेषु अनतिस्ङ्गः । विद्या आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिर्गुणैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन दण्डकमण्डलवादिभारणवात्यलक्षणस्तत्परादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गता बोधयति ॥ ६६ ॥

ननु ध्यानयोगेनऽसक्तिरित्येवमात्मन पश्येदित्युक्तं जतिपरमात्मनोर्भेदाभावादिभिरन आह

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तस्मात्स्फुलिङ्गकाः ।

सत्काशःदात्मन्तरतद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवारमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादवियोगोपाधिभेद-भिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति । हि यस्मान् । तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथा हि तत्तालोहपिण्डादयोगोललादिस्फुलिङ्गकास्तेजोऽयथा निःसरन्ति निःसृताश्च स्फुलिङ्ग-व्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उपपन्न आत्माऽऽत्मनि स्थितो ब्रह्म इति ।

यदाऽयमर्थः । ननु सुषुप्तिर्यमेव प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञाना ब्रह्मणि प्रलीनत्वात् कस्यापमात्मोः

पातनाविधित्यत आह । निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सुश्रुतेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाऽप्यात्मनः सकाशाद्विवोपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते । तस्मान्नोपातनाविधिनिरोधः । तेजसस्य पृथग्भावसाम्याद्दोषपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु प्रातुषान्नपुषां शेषज्ञानं निष्कारिष्यन्तया कथं तन्निबन्धनो जरापुजाण्डजादितुर्विध-
द्वेषतिग्रह इत्यत आह

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिद्भ्यासान्धर्मधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामरथायां परित्यज्यत्मात्मकाक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येष । तस्य च विशिष्टशरीरवर्णहेतुत्वमस्त्येष । “ याचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिता-
१० मिति ” मनुस्मरणात् (अ. १२ श्लो. ९) । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्यव्यतिरेकानिरेपेक्षः स्तन्य-
पानादिके कृते तुसिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपं यावन्व्यव्यतिरेकी तत्र निरेपेक्षं प्राग्भवीयानुभव-
भावितभावनानुभावाद्भक्तकार्यादिबोधः किञ्चित्तत्त्वपानादिकं करोति । किञ्चित्स्वभावतो यदु-
च्यता प्रयोजनाभिसंधिनिरेपेक्षं विधिलिकादिभक्षणं करोति । किञ्चिज्जान्तस्यासत्त्वशास्त्रधर्मोभयरूपं
करोति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ प्रातिजन्म यद्भयते दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन
१५ तदेवाभ्यसते पुनरिति ” । एवं जीवानां कर्मवेषिष्यं तत्कृतं जरापुजादिदेहवेषिष्यं मुच्यत एव । ६८ ।

मन्वेष्टे मति प्रयत्न एव कथञ्चिज्जीवन्मर्त्यदेवत्यात्मस्य च निरवशादिधर्मोभयकारणं विप्रयुमिषो-
जान इति ध्येयद्वार इत्याशङ्कयात्

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धां ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चानिर्भावेऽविद्यासमावेशयज्ञातमशब्दममवाधिनिमित्तमित्येष स्वयमेव
१० विविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः यामादक्षरोऽपिनिम्बरः । मनु सत्यादिगुणधारास्य
सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्तद्वृणान्याः प्रकृतेरेव जगत्कृतोत्पत्तिता न पुनर्वि-
गुणस्य अग्रगः । मित्रं संस्थाः । आमेव कर्ता । यन्मादृशो जीवोपभीष्यमुपरादुःखेरेतदुत्पत्तादृशादेवोद्धा । न
हायेतनायाः प्रकृतेर्निरूप्यतादृशविचित्रभोगूर्वमोग्यानुकूल भोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना पठते ।
१५ तस्मादात्मिनं वर्ता, तथा न एव ब्रह्म ईशको विस्तारकः । न नामि निरुणः यतस्तस्य विगुणशक्ति-
विद्या प्रकृतिप्रधानावपरपर्याया विभवे । पुनः स्वतो निरुण्येऽपि शक्तिमुनेन मत्वादिगुणयोगी
दध्यते । न चेताना प्रकृतेः कारणता, तस्मादात्मनं यशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिनां स्वतन्त्रं तत्त्वान्तं,
तादृग्विपत्ये प्रमाणभासन् । न च यच्चर्यं संचित्काशपि तेष नृत्तृश्चेति । यतः अकिमकारक न
२० शक्तिस्तस्मादात्मनं जगन्निर्वाहकऽपि कारणम् । तथा अज उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षा-
जन्मं नोपपद्यते तथाऽपि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तस्योभितयोन्मनेः गृह्यथो
जात इति ॥ ६९ ॥

शरीरप्रदणमकारमाह

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।

सृजत्येकोत्तरगुणास्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

मृष्टिरुमये स परमात्मा यथाऽऽकाशादीन् शब्दंरुणं गगनं स्रब्दस्पर्शगुणः पवनः स्रब्दस्पर्श-
रूपगुणं तेजः शब्दस्पर्शरूपरसवदुदकं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान्
सृजति । तथाऽऽत्मा जीवभावापन्नो भवन्नृत्ययमानोऽपि त्वशरीरस्यात्मकत्वे नापितानुपादत्ते
गृह्णाति ॥ ७० ॥

अथ शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत्र आह

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधिः ।

तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः मक्षितयाऽऽहुत्या पुगेढाशादित्तेनानाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालजशेन परि-
प्राज्याद्विहरीरसः सृष्टिर्भवाति । ततो व्रीह्याद्यौषधिरुपमजं । तच्चान्नं सेवितं सत् रसरूपेणादिक्रमेण
शुक्रशोणितभावावपद्यते ॥ ७१ ॥

तत्र किमित्यत्र आह

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्चधातून्स्वयं पथ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

मनुवैलापां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्ते विशुद्धे
वातपित्तश्लेष्मबुद्धमन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धेतांस्यधीजानीति । स्मृत्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्च-
धातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं पथभिज्जातुतात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणेऽदृष्ट-
कर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शारीरके । “ स्त्रीपुंसयोः
संयोगे योनी रजसाऽभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना
प्रेर्यमाणं गर्भाज्ञये तिष्ठतीति ” ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

धारणा श्रेयं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवामवी ।

तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किञ्च । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽ-
पानो व्यान उदानः समान इत्येव पञ्चवृत्तिभेदाभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवमनः । आयुः
कालविशेषावाच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृतिः । प्रतिश्वित्त्यैवम् । धारणा यथा मेधा च । श्रेयं

ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम् । दुःखमुदेगः । इच्छा स्पृहा । अहङ्कारोऽहंकृतिः । प्रयत्न उद्यमः । आकृतिराकारः । चणो गोरिमादिः । स्वरः पङ्कजगन्धारादिः । द्वेषो वैरम् । भयः पुत्रपश्वादि-
विभवः । अमयस्ताद्विपर्ययः । तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिभिच्छ्रुतः शरीरं निवृक्षमाणस्य
सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतो जन्मनाऽ

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्छितः ।

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असी चेतनः षष्ठो धातुः धातुविमूर्छितः धातुषु पृथिव्यादिषु विमूर्छितो लोलीभूतः
क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां यात एवावतिष्ठते । न
कठिणतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीपत्कठिणमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः ।
कौष्ठ्यपचनशठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीपदीपच्छेदप्यमाणं शुक्रसंपर्कात् द्रवीभूतं भूतजातं त्रिंशद्दिनेः
काठिण्यमापद्यत इति । तथा च स्तुभ्यते । “ द्वितीये शीतोष्णानिडैरभिपच्यमानो भूतसंघातो पनो जा-
यत ” इति । तृतीये तु मास्यङ्गेन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

आकाशाह्लाचयं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्तसु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।

रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किंच । आत्मा गृह्णातीति तर्पणं संबध्यते । जन्मनाहचिमानं लंबनमिषोपमो गिनम् ।
सौक्ष्म्यं सूक्ष्मशित्वम् । शब्दं विषयम् । श्रोत्रं भवणेन्द्रियम् । बलं दाढ्यम् । आदिग्रहणात्सुविरतं
विविकतां च । ‘ आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविकतां तर्पिन्द्रियतया भवेति ’ गर्भोपनिषद्दर्शनात् ।
पचनात्सरोन्द्रियम् । चेष्टां गन्तागमनादिकाम् । व्यूहनमह्वानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
पश्यादात्तपरीं च । पित्तानेजसो दर्शनम् । पक्त्तिरुत्पत्तिर्युक्तम् । पक्तिः शुक्रस्याजस्य पचनम् ।
मौष्ण्यमुष्णसंश्लेषमह्वानाम् । रूपं रसामिकादि । प्रकाशितां भोजिष्युक्तम् । तथा रंतागमपादि
च । ‘ शौर्षमर्षतीक्ष्णयस्त्र्यौष्ण्यघ्राणिष्णुनाहंतापचनरूपेन्द्रियाणि तेजसानीनि ’ गर्भोपनिषद्दर्शनात् ।
रसादुदकादग्नेन्द्रियम् । शैत्यमह्वानां श्लिष्यनाम् । मृदुतात्तरितं क्लेदवर्द्धनाम् । तथा भूमे-
र्गन्धं घ्राणेन्द्रियम् । गरिमाणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ।
ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चरति । तथा शरीरके । ‘ तस्माश्चतुर्थे मासि षष्ठ्यादाकाशेनायं

‘ गृह्णातीति ’ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किंच । गर्भस्यैवं हृदयं गर्भिण्याश्चापरामित्येवं द्विहृदया तस्या स्त्रिया यदभिलषितं तत् द्वौहृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपे वा दोषं प्राप्नोति । तस्मात्तदोपपरिहारार्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्संपादनीयम् । तथा च सुश्रुते । ' द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । तदभिलषितं दद्यात् । वीर्यघनं चिरायुषं पुत्रं जनयतीति ' । तथा च व्यायामादिकमपि गर्भग्रहण-प्रभृतिप्रकाराणि परिहरण्यम् । ' तत्तत्प्रभृति व्यायामव्यवायव्यतिवर्णद्विषास्वप्नरात्रिजामरणशोकभयदानारो-हणवेगधारणकुट्टासनशोणितमोक्षणानि परिहरेदिति ' तत्रैवाभिधानात् । गर्भग्रहणं च अमादिभिलिङ्ग-रसगन्तव्यम् । ' तद्योग्यहीतगर्भायाः श्रोमो ग्लानिः पिपासा सकृत्प्रसीदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च बोनेतिमादि ' तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्थैर्यं चतुर्थं त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

पष्ठे बलस्य घर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्रादुर्सेतस्याङ्गमन्वस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा पष्ठे बलस्य घर्णस्य करहरौम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुशिरायुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्गमांसस्मृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायु-वाहिनीभिः स्त्रायुभिर्स्थिबन्धनेः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विद्युज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्याजैः कञ्चन शुण्विशेषो धार्त्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुन-रतितरां चञ्चलतया क्षीमं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्विद्युज्यते । अनेनैव-स्वितरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् । " इति तिष्ठति यच्छुद्धमापदुष्णं सपीतम् । ओजःशरीरे संख्यातं तत्राशायाशमृच्छतीति " ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।

निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

किंच । एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णैर्ज्ञेन्द्रियो नवमे दशमे वाऽपि मासे अपिशब्दा-त्यासप्तमेऽष्टमे वा अत्यावासादिदोषकत्वबलवृत्तिहेतुमग्नमेतितः श्लेष्मस्थिर्मांसदिभिर्मितरपुष्पैश्च सज्वरः ।

छिद्रेण सूक्ष्मसुषिरेण सज्ज्वरो दुःसहदुःखाभिमुखमानो निःस्वार्थेते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वमेरितो बाण
इवातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरं च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनमृतिर्भवति । ' जातः ॥ वायुना स्पृष्टो
न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति ' निरुक्तस्याष्टादशोऽभिधानात् ॥ ८२ ॥

कायस्वरूपं विवृण्वन्नाह

तस्य पोढा शरीराणि पट् त्वचो धारयन्ति च ।

पटङ्गानि तथाऽङ्गानि च सह पट्चा शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं पटप्रकाराणि रक्तादिपट्धातुपरिपाक
हेतुभूतपट्प्रस्थानयोगित्वेन । तथा ह्यमरतो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते । रक्तं च
स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् । मांसं च स्वकोशानलपरिपकं मेदुस्त्वम् । मेदोऽपि स्वकोश-
१० षक्षिना एकमस्थिताम् । अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपकं मज्जात्वम् । मज्जाऽपि स्वकोशपाषकपरिपच्यमान-
श्चरमधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति ॥ एवात्मनः प्रथमः कोश । इत्येवं पट्-
कोशमिदयोगित्वात् पट्यकारत्वं शरीराणाम् । अमरसरूपस्य तु प्रथमधातोरेनियतात्वात् तेन प्रकारा-
न्तरत्वम् । तानि च शरीराणि पट् त्वचो धारयन्ति । रक्तमसमेदोस्थिमज्जाशुकाख्याः पट् धातव एव
रग्भास्तम्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वग्निवाच्छादकत्वात्त्वचरताः पट् त्वचो धारयन्ति । तदि-
१५ दमायुर्वेदमसिद्धम् । तथाऽङ्गानि च पट्चैव कस्युमं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं गात्रमिति । अस्थनां
तु पटिसहितं शतत्रयमुपरितनपट्छोबया वक्ष्यमाणमवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःपटिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशतैः सह द्वात्रिंशदन्ताद्यतुःपट्टि-
१० र्भवन्ति । नखाः करचरणरक्षा विंशतिः हस्तपादस्थानि । शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरि-
वर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव, तेषां नखानां शलाकास्त्रां च स्थानचतुष्टयं द्वौ चरणौ करौ
चेत्येवमस्त्रा चतुरुत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

पट्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

६५ किंच । विंशतिरङ्गुलयस्तासां एकैकस्याङ्गुलिं त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंवन्धीन्यस्थीनि पटिर्भवन्ति ।
पादयोः पश्चिमी भागौ पाण्यौ । तयोरास्थिनी द्वे एकैकस्मिन्नादे गुल्फौ द्वावित्येव चतुर्द्वे गुल्फेऽ
चत्वार्यस्थीनि बाह्योरत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि जङ्घयोस्तावदेव चत्वार्येत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।

अक्षतालूपकक्षोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

किंच । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः । कपोलो गणः । ऊरुः श्वेति तत्फलकम् । अंसो भुजशिरः । अक्षः कर्णत्रयोर्मध्ये संखादधोभागः । तातूपकं काकुदम् । ओष्णी ककुग्रती तत्फलकम् । तेषामेककत्रास्थीनि द्वे द्वे विनिर्दिशदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्याज्जञ्चेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किंच । गृहास्थ्येकं । पृष्ठे षष्ठिभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कंधरा सा पञ्चदशास्थी स्यात् भवेत् । षोडशोः सः र्जञ्जुः । प्रतिजञ्जु एकैकम् । हनुश्चिहुकम् । तत्रास्थ्येकमस्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाद्यनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किंच । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिमी द्वे । ललाटं भालं, अक्षि चञ्चः, गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यमदेशः, तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं तत्र म्रत्येकमस्थियुगलम् । नासा धनसंज्ञकाग्रस्थिमी । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंनन्धीन्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः । अर्बुदैश्चाप्यविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्धमेकादशतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

किंच । भ्रूकर्णयोर्मध्यमदेशावप्यविशेषौ शङ्खौ । शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरोधक्षस्तप्तदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्याधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

स्त्रिययाणि हानेन्द्रियाण्यह

१०

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयो विषयाः स्वरूपस्य कन्धनरेतसः । विषयशब्दस्य 'षिञ्ज् कन्धने' इत्यस्य 'शतोऽर्धुर्द्वि-
मत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंविस्तापनतयाऽनुभेयाणि प्राणादिपञ्चे-
न्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

११

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह

हस्ती पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोमयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्द्वयम् । उपस्थं रतिसंपादयसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा । पादौ च ।
एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हरानन्दन्यवहारविहारादिकर्मसाधनानि जानी-
यात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यम् । तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोर्भयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि द्वाविंशतिमाह

५ नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।
मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च ॥ ९३ ॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः एवमस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाम्नादि-
स्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि त्रयस्त्रिंशद्विमाह

१० यथा यसाऽवहननं नाभिः क्लोमा यकृत्प्लिहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदं एव च ।
उदरं च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

यथा प्रसिद्धा । यसा मांसश्लेकः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं फण्फुसः । प्लिहा आयुर्वेद-
१५ प्रसिद्धा । तीव्र मांसपिण्डाकारो रक्तः सप्यकुक्षिगती । यकृत् । कालिका क्लोमा मांसपिण्डस्ती । क्षुद्रान्त्रं
हृत्स्थानम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । बस्तिर्ग्रीवाशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽण्काचस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रं गुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्याहृद्वल-
यादन्तर्गुद्वलये द्वे तौ च गुदौ । कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ । अयं च प्राणायत-
नस्य विस्तार उक्तः । पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चाध्यायमाह

२० कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वृङ्गणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
२५ तालूदरं बस्तिशीर्षं चित्रुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥
अक्षिवर्णचतुष्कं च पट्टस्तंहदंशानि च ।
नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिकं अक्षितारे । अक्षिनासिकयोः सन्धी अक्षिकूटे । शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तदोष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । कुकुन्दरे जघनकूपकौ । वृङ्गणौ जघनोत्सङ्गी । वृङ्गौ पूर्वोक्ती । स्तनौ च श्लेष्मसंवातनौ । उपजिह्वा पण्डिका । स्फिजौ कटिपोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च पिण्डिका जङ्घयोत्सङ्गश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगतयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवटः शरीरे यः कश्चन निजो देशः कण्ठमूलकसादिः । ' अवटुरिति ' पाठे कृकाटिका । तथाऽङ्गोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति कर्णचतुष्टयम् । यदा अक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाऽक्षियुगलम् । कर्णयुगलम् । नासाविषाद्वयमायं पायुरुपस्थितानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्रायुशतानि च ।

१०

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

किञ्च । शिरा नामभिसंयुद्धाश्चत्वारिंशत्सख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखिन्यः सत्यः सप्तशतसख्या भवन्ति । तथाऽङ्गप्रत्यङ्गसंधिबन्धनाः स्रायवो नवशतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्धाश्चतुर्विंशतिसंख्या प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेक्ष्यः पुनः मांसलाकारा ऊरुपिण्डिकापङ्गप्रत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

१५

उन्नासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण सख्यान्ममाह

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।

पट्पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि । तथा च नवशतानि च । पट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येव हे सामश्रवःप्रभृतयो मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

१५

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं भ्रमशतं द्वे च संधिशते तथा ॥ १०२ ॥

किञ्च । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि प्रणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अस्यां तु द्वे सन्धिशते । स्रायुः शिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

१५

सकलशरीरसुषिरादितत्त्वामाह

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनेः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विंभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः स्वेदस्रवणमुपरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः । तथा सप्तोत्तरपष्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयै-
५ विंभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते । एतच्च शासद्वृत्त्याऽभिहितम् ।

चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावात् अत्यार्थस्य ह्यमतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानुरूपं हे गुणयो भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेचि सोऽपि महान् आयो बुद्धिप्रताम् । अतो यन्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

शरीररसादिपरमाणुमाह

१० रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सतैव तु पुरीपस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

पट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जीकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मीजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

१५ इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसी ॥ १०७ ॥

सम्यक् परिणताहारसरो रसस्तस्य परिमाणं नवदशलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीपस्य रक्तस्य सतैव । रक्तस्य जाडरानलपरिष्का-
पादितलीहित्यस्याचरतस्याष्टौञ्जलयः प्रकीर्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य पञ्चञ्जलयः । पित्तस्य पञ्च । मूत्रोच्चारणस्य चत्वारः । वसाया मांसछेदस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वाञ्जली ।
१० मज्जा त्वरिणतमुपरिगणतस्तस्यैकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्धाञ्जलिः । श्लेष्मीजसः श्लेष्मास्य तथा रेतसश्चरमपातोत्साग्देवार्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । निपमपातोऽनु नियमः । “ वेलक्षणयाच्छरीराणामभ्यायित्वात्तर्धेव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न नियते ” इत्या-
गुर्वेदस्मरणात् ॥ इतीदृशमस्थिध्याव्यापारव्यभेददृशविनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसी कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविषेकयोर्मोक्षोपायत्वात् अरिधमूत्रपुरी-
१५ पादिमाचुर्यशानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अन एव व्यासः । “ सर्वशुचिनिधानस्य कृतप्रस्य विनाशिनः । शरीररस्यापि कृते मदाः पापानि कुर्वन्ते ॥ यदि नामास्य कायस्य यदन्तन्मदाहिभित् ॥ दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकाश्च वारयेदिति ” । तस्मादीदृशकुत्सिनशरीरस्यात्यन्तिकनिनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतिन्यम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

उपासनीयान्तररस्यमाह

१० द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयाद्भिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाळ्यस्तासां मध्ये शशिमभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कश्चिदुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहित-
संशा द्वास्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिषो नाड्यस्तासामिष्टापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ
सत्र्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासाविवरसंघट्टे प्राणापानायतने । सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया दण्डबन्धे
ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । सासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रमभम् । तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप
इवाचलः प्रकाशमान आस्ते । स एवभूतो ज्ञातव्यः । तत्साक्षात्कारणादिह संसारे न पुनः संस-
रति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्याद्वाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किञ्च । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मानि स्वीर्ये योगस्तत्वाख्यर्थं बृहदारण्यकाख्यमादित्या-
यन्या प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्यानव्य इत्यन आह

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ १११ ॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा
ध्येयः । योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव तस्य ध्येयत्वं
यश्चित्तवृत्तेर्विषयवाप्ततिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम शरावत्संपुटनिःसृज्यभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैक-
निष्ठत्वम् ॥ १११ ॥

अस्य पुनश्चित्तवृत्तिनिराकारालम्बनतया समाधौ भाविरप्ते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् ।

सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्मादिगच्छति ॥ ११२ ॥

साध्यायावगतमार्गनितिक्रमेण सामगायं सामगानं । सामो गानात्मरूपेऽपि गायमिति विले-
षणं प्रगीतमन्वय्युदासार्थम् । अविच्युतमस्वलितं सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकप्रवृत्तिः ।
पठन्स्तदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारान्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् १५
' शब्दब्रह्माणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ' ॥ ११२ ॥

अस्य पुनर्विद्वत्सो गीतौ चित्तं नाभिरमृतं तेन लौकिक्योपासनादुन्मृतात्मोपासनं कार्यमित्याह

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं मकरीं तथा ।

औवेणकं सरोविन्दमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकमकयौवेणकानि सरोविन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतानि । अशब्दादासारितपर्यमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथायाश्चतस्रो गीतिकाः । इत्ये-
तदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैका-
ग्र्यतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

किंच । भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी । श्रूयते इति श्रुतिः । द्वाविंशतिविधा
१. सतत्त्वेष्टु । तथाहि । पञ्चमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः मपमधैवर्ता प्रत्येकं त्रिभुती गान्धार-
निपादा प्रत्येकं द्विभुती इति । जातयस्तु पञ्चादयः सप्त शब्दाः, संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधा-
स्तासु विशारदः प्रवीणः । ताल इति गीतपरिमार्गं कथ्यते । तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धमलोपासनतया
तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरतमैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ११५

विनाशितपापान्तरायकृतस्य फलान्तरमाह

१५

गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथंचियोगेन परमं पदं नाप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव
सह मोदते कीदृति ॥ ११६ ॥

पूर्वकमुपसहरति

१६

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगत्श्चात्मसंभवः ॥ ११७ ॥

प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरवदणभेदादिकञ्चयः कथितः 'अजः
शरीरवदणादि'त्यत्र परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिमकलभुवनोज्ज्वलः तस्मादुद्भूताश्च पृथिव्यादिभूत
तेपाताज्जीवानां स्थूलशरीरतया सम्भवश्च कथितः समीचीनं 'त यथाकाशमि'त्यादिनां ॥ ११७ ॥

१७

एतद्वचः प्रसङ्गं निरुणोति

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।

जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्य नः ॥ ११८ ॥

यदेतत्सकलसुरसुखनुजादिस्हितं जगदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नं आत्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्मत्तरीसुपादिशीरीषाग्भवतीत्येतस्मिन्नर्थे विमुह्यामः । अतो मोहापनुत्पर्यमस्माकं विस्तरशो यदस्व ॥ ११८ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृष्यते हि यः ।

सहस्रकरपद्मेनः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मनि आत्माभिमानरूपं मोहजालं तदपांस्य तत्रातिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरधारणलोचनः । सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः । सहस्रकः बहुशिरा वृक्षयते । एतच्च तप्तद्वोचरशब्दाधारतयोच्यते । तस्य साक्षात्कापादेसबन्धाभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति । यज्ञाच्च वृक्षवादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्वरूप्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

१५

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।

देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य बाधुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यभृतमुत्तमम् ।

यजन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागयो रसः अन्नरूपमात्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतयोत्तमः संभूतः । स देवान्संपदानकारकभूतान्सम्बन्धीणयित्वा यजमानं स्वामिलयितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चन्द्रमण्डलं प्रति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्रश्मिभिर्भानुमण्डलम् । "सेवा त्र्यधेय विद्या तपती"त्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममयं प्रस्तुतं नीयते । ततः स्वमण्डलादसौ सूर्योऽभृतस्तं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्मादृष्टिसपादितीपभिमयात्यजोत्पादितो रज्जात्पुनर्यज्ञः यज्ञाच्च पूर्वोभित्तमभ्यास पुनरन्नं । अत्राच्च पुनः क्रतुर्त्येवमेतदसिद्धं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशः ॥

विरहितं सम्यक्प्रतिवर्तते । इत्यनेन कमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानु-
रूपविग्रहपरिमहः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

ननु यद्यात्मनः संसरणमनाद्यन्तं तर्हि अनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत्र आह

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेपकर्मजः ॥ १२५ ॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि पुरुषः
शरीरेण समवायी भवति । भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपशुके । इत्येवंभूतेन संबन्धेन
संबन्धी भवत्येव । स च समवायः मोहेच्छाद्वेपजनितकर्मनिर्मेयो । न तु निःसर्गजातः तस्य कार्यत्वेन
विनाशोपपत्तेर्न निर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मेत्युक्तं, तत्प्रपञ्चविबुधाह

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।

मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ तत्कलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगदेतुतया
आविष्टो मया शुष्माकमुदाहृतः तस्य बदनमुजसङ्घिचरणजाता यथाक्रममत्रजन्माद्यध्वत्वारो
वर्णास्तथा तस्य पादाद्गर्मिस्तकात्सुरस्र प्राणात्प्राणाः, कर्णात्ककुभः, स्पर्शात्पवनो, यदनाद्भुत-
१० बहः, मनसः शशाङ्कः, नेत्राद्वायुः, जघनाद्गर्भः, जङ्घमाजङ्घमात्मकं जगच्च ॥ १२६॥१२७॥१२८॥

अत्र चोद्गन्धि

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ? ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगेश्वर । यद्यात्मन जीवादिभावं भजते तर्हि कथमस्मात् पापयोनिषु मृगपक्ष्या-
१५ दिषु जायते । अपि भोगप्रवेष्टादिदोषदुष्टत्वाच्च जन्मेत्युच्यते तत्र न । यस्मादीश्वर स्वतन्त्रः ।
कथमनिष्टैर्मोदरागादिभावैः संयुज्यते ॥ १२९ ॥

करणेनान्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंचन ।

येति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ? ॥ १३० ॥

किंच । तथेदमप्यत्र दूषणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मा-
न्तरानुभूतविषयं कस्माच्चोत्पद्यते । तथा सर्वपाणिगतां वेदनां सुखदुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोऽपि
सर्वदेहगतोऽपि कस्माच्च वेत्ति । तस्माद्दातृवैश्वरो जीवादिभावं भजत इत्ययुक्तम् ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वचोक्तयोत्तरमाह

अन्त्यपक्षिस्तावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

द्वोपैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः तथाऽप्यविद्यासमावेशशान्मोहरागादिभावेरभिभूय-
मानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादिविविधं कर्मनिचयमाचरति । तेन चान्द्रजगदिहीनयोनितामा-
पद्यते । अन्त्याश्वज्ज्वालान्द्वयः, पक्षिणः काकाद्वयः, स्थावरा वृक्षाद्वयः येषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता ।
तां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदैवैः जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच । शरीराणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाद्युपेक्षितारतम्याद्यथा-
ऽनन्तास्तथा तत्कार्याण्यपि कुञ्जवामनत्वादीनि रूपाणि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

ननु यदि कर्मजम्बानि कुञ्जवादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह

विपाकः कर्मणां मेत्य केपांचिदिह जायते ।

इह वाऽमुत्र धेकेपां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केपांचिज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं मेत्य देहान्तरे भवति । केपांचित्कारीमादि-
कर्मणां इष्ट्यादिकलमिहैव भवति । केपांचिचिन्मादीनां फलं पञ्चादिकमिह देहान्तरे वेत्पनियतम् ।
न ह्यनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादि-
भाव एव प्रयोजकभूतस्तदायत्तत्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैरन्त्यादिवांनी प्राप्नोतीत्युक्तं तत्रपञ्चवित्तमाह

परद्वय्याण्यमिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।

वितथामिनिवेशी च जायतेऽन्यास्तु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमपहरेयमिति आभिमुख्येन ध्यायंस्तथाऽनिष्टानि जह्यहत्यादीनि हिंस्रक-
कानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथे अस्त्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनः पुनः सकल्पः तदांश्च,
अश्वज्ज्वालान्त्याण्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्त्वनृतवदनशीलः पुरुषः, पिशुनः कर्णेजयः, परुषः परोद्देशकरभाषी, अनिबद्ध-
प्रलापी प्रवृत्तासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वावृत्त्यादितातम्याद्धीनोत्कृष्टेषु मृगपक्षिषु
जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः अदत्त परधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्चाविहितमार्गेण प्राणिनां
पातकञ्च दोषगुरुलघुभावतारतम्याचरुलताप्रतानादिस्थावरेषु जायते ॥ १३६ ॥

तत्त्वादिप्रणयनिकाकमाह

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनायभिमानरहितः । शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । दान्त
उपशमान्वितः । तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः । तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः
वेदार्थवेदी च यः स सात्विकः स च सत्त्वोद्देशकतारतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किंच । असत्कार्येषु तृणवादिग्रन्थ्यादिव्याभिरतो यस्तथा अधीरो व्यग्रचित्तः आरम्भी
सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च । स रजोगुणयुक्तः तद्वृणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरण-
नन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृलुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च । तथा नास्तिको धर्मादिनिन्दकः ।
याचनशीलः । प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः । क्रूरश्चाचारश्च असी तमोगुणयुक्तस्तारतम्या-
द्धीनहीनतरपञ्चादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

धर्मादिप्रणयनिकाकमाह

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

मावेरनिष्टेः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविद्धोऽथगात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संगारे पर्यटन् नानादिभेदुःखप्रदीर्घवि-
रमिभूतः पुनः पुनः संगारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः स कथं भावेरनिष्टेः संयुग्यत इति अस्य
षोडस्य नावकाशः ॥ १४० ॥

यदपि धरणेऽन्विनस्यापि इति द्वितीयं यौच्य तस्योचरमाह

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंघपरतयापि जन्मान्तरानुभूतार्थविवेचे न समर्थः अवि-
पक्वकरणो रागादिमलान्तरचित्तो यस्मात् यथा दर्शणो मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न ५
भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानस्यापि व्यापकमकारित्वान् नस्य च स्वतः सिद्धत्वात्कानुपलब्धेः शुक्ल इत्याशङ्क्याह

कद्वेर्वारो यथाऽपक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि यथा नापक्वकरणे ज्ञाता ॥ १४२ ॥

अपक्वे कद्वेर्वारौ तिक्तकर्कटिकार्या विद्यमानोऽपि मधुरो रसः यथा नोपलभ्यते तथाऽऽत्म- १०
न्यपक्वकरणे विद्यमानाऽपि ज्ञाता ज्ञातृता प्राग्भवीयस्तुगोचरता न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

‘वेत्ति सर्वगता कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनादिति’ यदुक्तं तत्रोत्तरमाह

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी मृक्तश्च सर्वासां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्वेही देशभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयाभाध्यात्मिकादिवद्भूत्वा वेदनां स्वकर्मापाजितः १५
एव देहे प्राप्नोति न देशान्तरगतां भोगायतनारम्भादृष्टवैलक्षण्यादेव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्तार्ह-
ङ्गापादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसविदा वेदिता भवति परिपक्वकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

नन्वेतस्मिन्नात्मनि मुरनरादिदेहेषु वेदमन्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवत् ।

तथाऽऽत्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥ १०

यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानुरेकोऽपि भिन्नेषु जल-
भाजनेषु करकमणिकमतिकादिषु नानेवानुभूयते, तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रती-
यते । द्वितीयदृष्टान्तोपमानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वबोतनार्थम् ॥ १४४ ॥

‘यथाघातुन्त्येव घट आदौ युगपत्प्रभृति’ त्पातुन्त्यर्थप्रसङ्गात्

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं मूञ्चेति धातवः ।

इमे लोका एष धात्मा तस्माच्च सत्पराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा । खं गगनं । अनिलो वायुः । तेजोऽग्निः । जलं प्रसिद्धं । मूञ्चेत्येते वातादि-
धातवः शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र स्यादयः पञ्च धातवो लोकयन्ते दूरयन्ते

इति लोकाः । जडा इति यावत् । एष चिदातुरात्मा एतस्माज्जडानदसमुदायात्स्वावरजद्गमा-
त्मकं जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्यहं

मृद्वण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

सृजत्पात्मानमात्मा च संभूय कारणानि च ॥ १४८ ॥

१० यथा हि कुलालो मुञ्चकचीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधकार्यजातं
रचयति । यथा वा वर्षकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहास्यं कार्यं करोति । यथा वा हेम-
कारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादि कार्यमुत्पादयति । यथा वा कोशकारकः
कीटविशेषो निजलालावाऽऽन्वयमात्रमन्वयं कोशाख्यमारभते तथाऽऽत्माऽपि पृथिव्यादीनि साधनानि
परस्परसापेक्षाणि तथा कारणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्सारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वय-
१५ मेवात्मानं निजकर्मपन्थवद्धं शरीरितया सृजति ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

किं पुनर्वैयपिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसङ्घावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह

महामूतानि सत्यानि यथाऽऽत्माऽपि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

यथा हि पृथिव्यादिमहामूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तथाऽऽत्माऽपि सत्यः । अन्यथा

१० यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता भूयो न स्यात्तर्हि एकेन चयुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन सार्ध-
नेन्द्रियेण को विजानाति 'यमहमद्राक्षे तमहं स्पृशामीति' ॥ १४९ ॥

घातं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

तथा कस्यचित्पुरुषस्य घातं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रयमाणां घातं 'तस्य यागिदमिति' कः प्रत्य-
भिजानाति । तस्मात् शानेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता भूय इति सिद्धम् ॥

२५ अतीताऽथ स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

रिच । सप्तात्मा भूयो न स्यात् तत्पुनर्भूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभाविनमस्मरणोद्बोध-
निवृत्त्या कर भवेत् । न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुनि अन्यस्य स्मृतिरुत्पद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य

कारकः । न हीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथा 'अहमेवाभिजनत्वादि संपन्न' इत्येवंविधो-
ऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मन्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धयर्थमुद्योगं
मनोवाक्यैः कः कुर्यात् । तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविशेषविध्वर्ध संसारस्य रूप विवृण्वन्नाह

स संदिग्धमतिः कर्मफलमास्ति न वेति वा ।

विपुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽर्हो पूर्वोक्त आत्मा विप्लुतोऽहङ्कारवृषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति
संदिग्धमतिर्भवति । तथाऽसिद्धोऽप्यङ्गतायोऽपि सिद्धमेव इत्यर्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेपामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विप्लुतमतेर्मम पुत्रकलत्रप्रेष्यपुत्रादयोऽहमेपामित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भवति ।
तथा हिताहितकरो कार्यप्रकरो स विप्लुतमतिविपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वाऽविशेषवान् ।

अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽधिनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच । शेषं जानातीति श्रेयज्ञः । तस्मिन्मात्मानि प्रकृतौ स्वात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे-
ऽहङ्कारावावशिष्टेष्वाम् विवेकानभिज्ञो भवति । तथाऽनसनहुताशनाम्बुप्रेषविशेषाशनादिषु विवृण्व-
नशान्दतमयनो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽधिनीतात्माऽसर्वतारामा अलक्ष्यार्थभिनिवेशयुक्तः
सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्या मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारं कथं पुनस्तस्य विस्त्रम्भो भवतीत्यत्र आह

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

रुपालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वधदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतेरूपायैः संशुद्धः सत्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा, वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तत्प्रति-
पादितध्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सत्पुरुषसङ्गः । प्रियहितवचनत्वम् । ललनालोकनालम्भयोः परित्यागः ।
सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनम् समत्वदर्शनम् । परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्यागः । जीर्णकापायधारणम् ।
तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु औत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधः । तन्द्रा निद्रानुकारिणी । आलस्यमनु-
त्साहः । तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिराशुचित्वादिदोषानुसंधानम् । तथा सकलगमना-
दिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिबन्धादिदोषपरामर्शः । तथा रजस्तमोविधुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः
निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः । शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः । एतैराचार्योपासनादिभिर्रूपाद्यैः सम्पक्-
शुद्धः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत्र आह

१० तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।
कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्मास्यतत्त्वस्मृतेरुपस्थाने निश्चलतपोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्कर्म-
बीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

१५ शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।
अविप्लुतमतिः सम्पद्गजातिसंस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

किंच । यस्य पुनर्प्राप्तिनोऽविप्लुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्पद्गोदाप्रतपेश्वरं
प्रति ध्यामिषते स यद्युपासनामयोगामयीनतयाऽऽत्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपादवशेन
जात्यन्तरानुभूतवृत्तिक्रीडादिनानागर्भाभावादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वे प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च जातो-
द्देगतस्तदिष्टोद्काशेन मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

१० यन्मयं दुःखकारणं वा पुनर्जाति न स्मरति तस्य वा गतिरित्यत्र आह

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।
नानारूपाणि कुर्वाणस्तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

भरतां नरः । स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितादिभिर्वर्णै-
रात्मनस्तनुं वर्णयति एवमपि तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोग्भोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि
१० कर्मनिमित्तानि कण्ठराण्यादौ ॥ १६२ ॥

कालकर्मोत्पत्तीनां दोषैर्मातुस्तथैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनवादिनिमित्तं किन्तु कालकर्मणां स्वकारणमितृषीमदोषो
मानुषोऽप्येति सर्वमेतन्महर्षिभारणम् । एतेन दृष्टादृष्टरूपेण कारणकलापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादि-
१० विकारो जन्मन आरपानिपतनालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

यत्र प्राहृतिप्रलयवापसरे महदाद्यस्मिन्विषयमिन्द्रो कर्मणो नाशार्थं तन्निबन्धनः प्रथमपिण्डपरि-
ग्रह इत्याशङ्क्याह

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहङ्कारौ मतिद्वौ । मतिः संतरणहेतुभूतो दोषराशिः । कर्मफलं धर्माधर्मरूपम् ।
शरीरं लिङ्गात्मकं । एतेरहङ्काराद्विपरिवृत्त्या कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु मतिनियन्तरूपणा जीवानां मतिनियनकालमेवोपरतिरुक्ता न पुनः समाप्तादौ युगपद्वकाले प्राणसंक्षय
इत्याशङ्क्याह

वर्त्याधारः स्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियाऽपि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैलद्विभानेकवार्तिवर्तिनीनां नानाज्वालानां युगपत्संस्थितिः तासां च स्थितीनां
तदुत्तरं दोषयमानपवनाह्निरूपविषयिहेतूपनिपातयौगपद्यायुगपदुपरतिर्यथा भवति तथैव तथै-
सारथिमाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्योपरतिहेतुयोगपयावकालेऽपि प्राणपरिक्षयो नायुगपन्नः । एत-
दुक्तं भवति । मतिनियतकालविषयिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धकार्याकरदृष्टहेतूपनिपातेन मतिबन्ध
इति ॥ १६५ ॥

मोक्षमार्गमाह

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कपिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिकम्प्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि मदीपवत् स्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतुभूता
'दासमतिषहसाणीत्यादि'भोक्तो । सितासितकर्बुराविरूपाः शर्वतः स्थितास्तेषामेको
रश्मिरूर्ध्वं व्यवस्थितः । योऽसौ शर्तण्डमण्डलं निभयं द्विष्यमर्धमिन्द्रियं चातिकम्प्य वर्तते । तेन
जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

स्वर्गमार्गमाह

यदस्यान्यद्वाग्भिज्ञतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्देशेन्यद्द्विष्यतमूर्ध्वकारमेव व्यवस्थितं तेन सुरशरीराणि तैज-
सानि सुलैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरज्वरचितामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्वस्मयश्च मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्वस्मयो मृदुप्रभास्तैरिह फलोपभोगार्थं संसारे संसरति अवशः

५ स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचैतन्यवादिपक्षे परिजिह्वीर्षुराह

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथाऽऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ।

वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

१५ वेदैः ' स एष नेति नेतीत्यात्मेति अस्थूलमनन्तरहस्वमपाणिपादमित्यादिभिः । शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिकादिभिः । विज्ञानैश्च ' मग्नेदं शरीरमित्यादिविदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः । तथा जन्म-मरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्मधर्मनियताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठातृनियतया । तथा गमनागमनान्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् ।

१६ न हि देहस्य चैतन्यादि संभवति । यतः कारणगुणयोक्तृकमेण कार्यद्वये वैशेषिकशृणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिसमवायः संभवति तद्वाग्धस्तम्भकुम्भादि-भौतिकेष्वनपलम्भात् । न च मदृशकिंचिदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् । शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यद्वीकृतस्यः ।

सत्यानृते मग्निदे । श्रेयो हितमाप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभ-

१५ कर्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननिर्यतः देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि । शाकुनं ज्ञानं पिङ्गलादि पतत्रिचेष्टालिङ्गकं ज्ञानम् । ग्रहाः सूर्यादयः । तत्संयोगजैः फलैः । तारा अभिन्यादि-व्यतिरिक्तानि ज्योतीरपि । नक्षत्राण्याम्बयुक्प्रभृतीनि । एतेषां संचारैः शुभाशुभफलयोतनैर्जागरैर्जागरावस्थानन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शने । तथा स्वप्नजैः स्वप्नापहृष्टाकारधारोष्णादिज्ञानैः । तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया मृष्टैस्तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुप-

१७ पदभानतथा । तथा मन्त्रौषधिफलैः प्रेषापूर्वकैः सुद्रव्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वेद्यमानं हे मुनयो वित्तं जानीत ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

अहङ्कारः स्मृतिर्मैधा द्वेयो बुद्धिः सुखं धृतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥
स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
निमेषश्चेतना यत्र आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥
यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किंच । अहङ्कृतिरहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभाषितसंस्कारोद्बोधनिग्रन्थना स्तन्य-
पानादिगोचरा । सुखमहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि वृष्टेर्धैर्यं इन्द्रियान्तरस्य संचारो धम-
हमद्राक्षं तमहं सृष्टामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसंचारः । अनेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरू-
पेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके तु गमनसत्यधचनादिहेतुतया आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपीनरक्त्यम् । धारणं १.
शरीरस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गो नियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः ।
पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतनाय लिङ्गत्वम् । अत्र स्वरूपेणेत्यपीनरक्त्यम् । तथा भावानामि-
न्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाऽधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूता-
नामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपत्तानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो योत-
नानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति प्रसिद्धम् ॥ १७४ ॥ १५
॥ १७५ ॥ १७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।
अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।
ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्दसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि भोजादीनि । सार्थानि सन्धादिविषयसाक्षितानि । मनःकर्मेन्द्रियाणि
वागादीनि । तथाऽहङ्कारो बुद्धिश्च विभ्रयात्मिका । पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि अव्यक्तं महति-
रित्येतत् क्षेत्रमस्य योऽसावीश्वरः सर्वगत अत एव सद्गुणः प्रमाणान्तरमाश्रित्वात् । असन् अस्पृ-
ष्टप्रतीतिरुत्पात् । सद्गुणसद्गुणोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ २५

बुद्ध्यादिव्यापिमाह

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः ।
तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्यादिगुणमाभ्यमन्यतम् तत्तत्प्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च
वैकारिकोत्तमो भूतादिपिप्ति त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते । तत्र तामसाद्भूतादिर्गोचरादहङ्कारात्तन्मा- ३०

घ्राणि आदिमहणाद्वगनादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्पुत्पद्यन्ते । च शब्दादेकारितेजसाभ्यां बुद्धि-
कर्मैन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

इणस्वरूपमाह

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिष्वभूतानां एकोत्तरवृद्ध्याप्य शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च सुखधादि-
विकाराणां मध्ये यो यस्मात्पट्टवृत्त्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्माह

यथाऽऽत्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकाद्विप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवर्ज्जाम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गैर्न्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

१५ मानसादिविप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सत्त्वात्मा यथाऽऽत्मानं सृजति तथा युष्मार्कं
कथितः । सत्त्वाद्यश्च गुणास्तस्यैवाविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवर्ज्जाम्यते
संसारे ग्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुञ्जवामनादिविकार-
सहितः यथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गैरिन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्वर्गिमार्गमाह

पितृपानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजवीथ्यमार्गः तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरमसी पितृयानस्तेनाग्निहोत्रिणः
स्वर्गकामाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

२५ किंच । ये दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाऽष्टाभिः सत्त्वगुणैर्द्विधा क्षान्तिरनसूया
सौचमनायासो मङ्गलमकार्षण्यमस्पृहेति । गौतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताः । तथा ये च सत्यवचननिरता-
स्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव सुरसदनमावृण्वन्ति ॥ १८५ ॥

ननु नैमित्तिकादिप्रतिसर्चोऽखिलाध्याएकप्रत्ययाद्विदिनोद्गास्तस्योषवित्ता जना कथमग्निहोत्रा-
दिकं कर्म करिष्यान्ति कथं नरां चाहूनकर्मणः स्वर्गमार्गमाधितोऽवन्तीत्यत आह

तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः सर्गादौ वेद- ५
स्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भवे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः अतो न प्रागुदितदोष-
समसङ्गाः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वाऽयतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

किंच । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः । नागवीथी शैरावतपन्थाः । तदन्तराले तावन्त एव अष्टा-
शीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलशाननिष्ठाः तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्यागि-
देवलोकं समाश्रिताः आस्युतसंप्लवं प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावा-
ध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कथं यद्वाप्ते मुनय इत्यत्र आह

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन बाह्ययम् ॥ १८९ ॥

यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाद्विद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्येतु-
परम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि १०
भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्वेद्यादिकं बाह्यमयं तदपि यत्तत्काशात्मप्रवृत्त
तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सति वेदस्य नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

तत्र किमित्यत्र आह

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलादेवानुवचनादयः सत्त्वशुद्ध्यापादनदारेणान्यज्ञानस्य हेतव
हृत्पुण्यपञ्च भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजपतिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्मान्नित्यतयाऽऽत्मप्रमाणभूतो वेदस्तस्मादसाधुक्रमेण सकलाभिमिर्नीनाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्यः अपरोक्षीकर्तव्यः । तत्रोपायं दर्शयति ।
५ श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः तदनन्तरं मन्तव्यः । युक्तिभिर्विचार-
यितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षीभवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः ।
एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति । लभन्ते
प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

प्राप्तिमार्गदेशयानमाह

क्रमात्ते समवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।

अपनं देवलोकं च सवितारं सर्वद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

तं विदितात्मानः क्रमादन्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु शुक्तिमार्गभूतेषु विश्राम्य तैः प्रस्था-
१५ पिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निः । अहर्दिनं । शुक्लपक्षः । तथोत्तरायणं । सुरसङ्ग । सवितार
सूर्यः । द्युतं च तेजः । तान् एवं क्रमादर्चिरादिस्थानगतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः
करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते । किंतु प्राकृतप्रतिषेधराशयो त्यक्कालङ्घ-
शरीराः परमात्मन्येकीभवन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पुर्वोक्तपितृयानमाह

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।

क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।

द्वन्द्वशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोकारस्ते क्रमाद्भूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानिनी-
२५ देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य मीक्षाघन्नरूपेण शुक्लत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति ।
एतन्मार्गद्वयं प्रमेचा यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति अर्था द्वन्द्वशूको भुजङ्गः,
पतङ्गः शलभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥

उपासनाप्रथायाह

ऊरुस्थोत्तानचरणः सद्ये न्यस्योत्तरं करम् ।

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टम्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवःप्रभुः ।

धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थोत्तानौ चरणी यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासन । तथोत्ताने सत्यकरे दक्षिणमुत्तानं १०
न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टम्य स्तम्भयित्वा । तथा निमीलिताक्षः सत्वस्थः
कानकोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् । तथा तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः ।
तथा संवृतास्यः पिहिताननः । सुनिश्चलो निष्कम्पः । तथा सम्मगिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः
प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन्
द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो बशीकृतपद्मनेन योगिना योऽसौ हृदये १५
दीपवक्त्रप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च इदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत् ।
धारणामवधारयेत् ।

धारणास्वरूपं च । ज्ञानव्यग्रप्रमणेन चोदिकादानकालो मात्रा । तामि पञ्चदशमात्राभि-
रुध्म. प्राणायाम. । त्रिशद्विर्ध्वमः । पञ्चचत्वारिंशद्विरुतमः । एवं प्राणायाम- २०

धारणालक्षणम् । मन्त्रयातिर्कका धारणा । तास्तिस्त्री योगशब्दवाच्यताश्च धारयेत् । यथो-
क्तमन्यत्र । “संक्रम्य चोदिकां द्यात्कराम जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः
स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैर्कका तामिर्योगस्तथैव
चेति ” ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

धारणान्तरयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।

निर्जं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धिर्हि लक्षणम् ।

सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमाप्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियैर्वर्धु मन्वादेरिव स्मरणम् ।
कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वन्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदुर्वायसि देशेऽभिव्यज्य- ३०

मानतया भोजपथमनासेदुपामात्रे शब्दानां ज्ञातृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्वाच्छा-
पशेनार्थानां करणनिरपेक्षतया 'सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं' लिङ्गम् । न चेतावदेव प्रयो-
जनं । किंतु, सिद्धे योगे त्यजन्नेहममृतत्वाय कल्पते । ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति
॥ २०२ ॥ २०३ ॥

५

यज्ञदानायुजसमेवे सत्यश्रद्धावुपायान्नामाह

अथवाऽप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।

अयाचिताशी मितमुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकर्मा अनिपिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादित-
सत्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

१०

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्रान्द्वकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सन्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपाजितधनः, अतिथिपूजातत्परः, नित्यनैमित्तिकश्रान्दानुष्ठान-
निरतः, गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान् केवलमैहिकपारिव्रज्यपरिग्रह एव मुक्ति-
साधनम् ॥ २०५ ॥

२०

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

‘वर्णाभ्येतराणां नो ऋद्धि धर्मान्क्षेपनः’ इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातमनुधिधर्ममध्ये षडप्रकारं धर्मं
मभिधायानुनाऽवशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तादाधिलक्ष्य प्राप्सुः प्रथमतः
स्वर्गोपचरार्थमधिकारिविशेषमदर्शनार्थं चार्थदात्वरूपं कर्मविना कं नास्तीति

३०

महापातकजान्घोराभ्ररकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिषष्ठकस्य महापातकसंज्ञा । ‘ब्रह्महा मथप’ इत्यत्र वक्ष्यते । तद्योगिनो महापातकि-
मस्ते । महापातकजनितान्तामिषादिनरकान्स्वजनितदुष्टतानुरुपान् घोरानतितीमवेदनापाद-
कत्वेनातिभयङ्करान्दारुणान्दुःखैकभोगनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षया-
१० दनन्तरं कर्मशेषात्पुनरिह संसारे दुःखतदुल्लभमृगाज्जादितिर्यगोनिषु प्रकर्षणं भूयोभूयो जायन्ते ।
महापातकिग्रहणमितरेषामभ्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोगिप्राप्तेर्विषयमार्ण-
त्वात् ॥ २०६ ॥

महापातनिना संसारप्रान्निमुक्ता नदिशेषकथनायाह

मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुल्कसवेणानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाभुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

मृगा हरिणादयः । श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः । तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति ।

पूर्वकृपात्रुतेन जन्माभ्याह । खरो रासभः । पुल्कसः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रत्वां जातः । वैदेहकेनाम्बपुत्र्यां जातो वेणः । तेषां योनीः सुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मांसविष्टागोमयादिजन्याः । ततः किञ्चित्पुलतयाः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः कीटाः । पतङ्गः शलभः । तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि । गुल्मस्तले प्राप्नुके ॥ १० तन्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति ।

एतच्चाकामकृतविषयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वपि दुःखघट्टयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः (अ. १२ श्लो. ५५-५८)

“ श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोवाजिमृगपक्षिणाम् । अण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विहङ्गानां चैव पक्षिणाम् । हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ १५

लूताहिसरद्राणां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विषः सहस्रशः ॥ ”

लूतोर्यनाभः । सरटः कृकलासः ।

“ तृणगुल्मलतानां च कन्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः । ”

इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एव च निर्वक्तव्यदुर्जीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्तीत्याह

१०

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

किञ्च । एव रौरवादिनाकेषु श्वसूकरसधादियोनिषु च दारुण दुःखमनुभूयानन्तरं दुस्तिक्षेपेण

पाषाडुतेषु रागिणो जनेनसंशय एव क्षयरोगादितल्लिङ्गमुक्तः । यन्तरेषु मानवशरीरेषु संसरन्ति ॥ २००

ब्रह्महा क्षयरोगी राज्यशमी भवेत् । निषिद्धसुरापानी स्वभावतः कृष्णदशनः ।

ब्राह्मणद्वेषां हर्ता कुत्सितनवित्वम् । गुरुद्वारागामी दुश्चर्मत्वं कुष्ठिताम् । एतेषां

ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः सवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

अन्नहर्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तेलहृत्तैलपापी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

१०

किंच । अन्नस्यापहर्ता आमयाची अजीर्णाच्चः । चागपहारकोऽनुज्ञाताध्यायी पुस्तका-
पहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पट्टदुल्यादिः । पिशुनो
विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः । तैलस्य हर्ता तैलपायी
कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसदोषसंकीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्त्यमाप्सुत्तरकालं
५ मानुषशरीरमाप्तौ द्रष्टव्यम् । “ यदा तदा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः । अवश्यं याति तिर्यक्तं जग्धा
चैवाहुतं हविरिति ” मनुस्मरणात् (अ. १२ श्लो. ६८) ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योषितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मत्वं च सुवर्ण्यतिरिक्तमपहरति असावरण्ये निर्जले देशे
१० ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पद्मशार्कं शिखीं हत्वा गन्धाच्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नाद्यपहारको जायते । तथा च
मनुः (अ. १२ श्लो. ६१) । “ मणिमुक्तामवालानि हत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च
१५ रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति ” । पद्मात्मकं शार्कं हत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहत्य शुच्छुन्दरी
राजदुहितास्या मूपिका जायते ॥ २१३ ॥

मूपको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः कपिः फलम् ।

जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं चकस्तथा ।

२० श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किंच । धान्यहारी आलुः । चानं दत्वोष्ट्रः । फलं यानरः । जलं प्लवः शकट-
विलास्यः पक्षी । पयः क्षीरं । काको ध्वाङ्गः । गृहोपस्करं मुसलादि हत्वा गृहकारी चटकास्यः
कीटविशेषः । मधु हत्वा दंशास्यः कीटः । पलं मोहं तद्दत्त्वा गृध्रास्यः पक्षी । गां हत्वा
गोधास्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा बलाकास्यः पक्षी । वस्त्रं हत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं
२५ हत्वा शारमेयः । लवणहारी चीर्यास्यः उर्ध्वः स्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किंचिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं पृष्टाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्तेर्योपाधिना वर्मविषाकं दर्शयितुमाह

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापहृतिप्रमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यप-
१० हर्तारो भवन्ति । यथा । “ कांस्यहारी-हंस ” इति । अथवा यत्फलप्राधनं द्रव्यमपहरति तत्तापान-

विकलो यथा ' पटुतामम्बहारक ' इति ॥ शब्देन कचिद्विशेषो दर्शितः । " अल्लहा कुष्टी । तैजसा-
पहारी मण्डली । देवमाह्वणाकोशकः सलतिः । गरदाग्निदातुमचौ । शुरुपति हन्ताऽपस्मारी । गोम्र-
भान्यः । धर्मपत्नी मुक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्देष्वेभि माणिविशेषः । कुण्डाशी भगमशो देवब्रह्मस्यहरः ।
पाण्डुरोगी न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी पण्डः । कौमारदात्यागी तुर्भगः । मिष्टैकैशी
वातगुल्मी । अभयभक्षको मण्डगाली । ब्राह्मणीगामी निर्वाजी । क्रूरकर्मा वामनः । ब्रह्मापहारी
पतंगः । शय्यापहारी क्षणकः । शत्रुशक्त्यपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मिश्रभुक् क्षर्या ।
मातापित्रोराकोशः सण्डकारः " इति ॥

गौतमोऽपि कचिद्विशेषमाह । " अनृतवागुत्सवः सुहृर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोद्वरी
दारत्यागी । कूटमाक्षी स्त्रीपदी उच्छिन्नजङ्घाचरणः । विचारविघ्नकर्ता छिन्नोदः । अवगुणी
छिन्नहस्तः । मातृमोऽन्धः । स्त्रुवागामी वातवृषणः । चतुष्पथे विष्मन्वित्तर्जने मूत्रकृच्छ्री ।
कन्यादूपकः पण्डः । ईर्ष्यालुर्मशकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रमापहारी
अत्यन्तद्विद्रिः । विवाविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अपाज्ययाजको
वराहः । अनिमज्जितभोजी वायसः । मुष्टिकभोजी बानरः । यतस्ततोऽश्वन्यागारः । कक्षपनवहनात्सव्योतः ।
वारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्युपितभोजी कृमिः । अदृष्टादायी बलीवर्दः । मत्सरी अमरः ।
अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्टी । शूद्राचार्यः पाकः । गोहर्ता सर्पः । जेहापहारी क्षर्या । अचापहारी अजीर्णा ।
ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुलकसिगजने अजगरः । प्रव्रजितगमने मरुपिशाचः । शूद्रोपगमने दीर्घ-
कीटः । सवर्णाभिगामी द्विद्रिः । अलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः । वार्षपिकोऽङ्गहीनः । अवि-
क्रयविक्रयी मृगः । राजमहिषीगामी नपुंसकः । राजाकोशको गर्दभः । गोगामी मण्डुकः । अन्ध्याया-
ध्ययने सुगालः । परद्रव्यापहारी परमेष्ठ्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमनाः " इति ।

स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्तेव जातिस्तु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः (अ. १९-
श्लो. ६९) । " स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवामुषुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति
ताः " इति ।

एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुलीभूतब्रह्मायुदेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षण-
शुक्लीनां द्वादशवार्षिकदिश्रुतमास्थ्यर्थं सप्तर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथा हि । पारक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । न च प्राय-
श्चित्तेन प्रारब्धफलप्राप्त्यर्थे विनाशो किञ्चन प्रयोजनमस्ति । न हि कार्मुकनिर्मुक्तो बाणो लक्ष्येयधे वेद्युस्तथा-
पारस्य वा सत्तां पुनरोपेक्षते । न च तदारब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः । न हि निमित्तकारणभूतचक्र-
चीवरादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः । न च नैसर्गिकं कौनल्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किञ्च ।
नरकतिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनुभूय तस्य हि कौनल्यादिको विकारस्वरमं फलम् । तेन चोत्पन्न-
मोत्रेण स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते मन्थनजनिताशुशुक्ष्णशिवेवतपिण्डवस्तस्मात् प्रापविनाशार्थं श्रुत-
परिचर्या नापि संन्यवहारार्थम् । न हि शिष्टाः कुनल्यादिभिः सह संबन्धं परिहर्तन्ति । प्राचीनज्ञा-
त्पापनाशेन संन्यवहर्षत्स्यापि सिद्धेर्नार्थो मतपर्यया ॥ यत्तु वासिष्ठेनोक्तम् (अ. २०-सू. ६) ।
' कुनली इयावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेदिति ' तत्क्षामकत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः पाप-
क्षयार्थं संन्यवहार्थमिच्छार्थं चेति मन्तव्यम् ॥ २३६ ॥

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दुरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किंच । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनुत्पन्नं नरकादि फलं तिर्यक्त्वं च प्राप्य

कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दुरिद्राश्च पुरुषेषु निरुद्धा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किंच । ततो दुर्लक्षणमनुप्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीणपापाः

प्राग्भवीयमुकृतशेषेण महाकुले भोगरूपेणाः विद्याधनधान्यसंपन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

एवं प्रायश्चित्तेषु प्रतीक्षितार्थं कर्मविधानमभिधायानुना तेष्वेवाधिकारिणं निरूपयितुमाह

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति । यद्वाच्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यं भग्नचित्सर्शादौ नैमित्तिकत्वेन

प्रायश्चित्ताधिकारि- बोधितं ज्ञानादिकं च तदुभयमुच्यते यस्याकरणात्, निन्दितस्य निपि-
निरूपणम् ।

अस्व सुरापानादेः करणात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृ-
च्छति माप्नोति । मत्प्रवायी भवतीति यावत् ॥

ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' इतीन्द्रियप्रसक्तैरपि निषिद्धत्वाभिन्दितग्रहणेतैव
मार्थत्वात्किमर्थं 'मनिग्रहाच्चेन्द्रियाणामिति' पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिषिद्धस्य नैका-

न्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेदिति' व्रतशब्दाधिका-
र- चन्द्रमणोच्चेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते । स बोधयरूप इति पृथगुपादानम् ॥

ननु विहिताकरणात् मत्प्रवेतीति कुतोऽवसितम् । न तावदग्निहोत्रादिवोदना पुरुषप्रवर्तनात्मका-
ननुष्ठानस्य प्रत्यवायहेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवेसति चेन्न हि सा ताव-

व्याप्तेन प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य मत्प्रवायेतुत्वमपि बन्ति । क्षीणशक्तित्वादानुपपत्तेः । किंच ।
यद्यप्यनुपपत्त्युपशमेऽपि प्रवृत्तिशिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवाय-

परिहारार्थतयेव तदवर्जनस्य पुरुषार्थत्वाद्धिदावपि फलान्तरं कल्प्येत । न चैतत्कर्याचिदपि संमतम् ॥

ननु यथा निषिद्धेर्मर्यादाव्रतप्रत्यवायपरिहारार्थतयेव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेर्मर्यादाव्रतप्र-
करणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्माच्च स्यात् । मैवम् । नहि सर्वाग्निहोत्रादेषु तावद्विधार्थपादाः

सन्ति । अ. च. 'विहितस्याननुष्ठानाच्चरः पतनमृच्छतीतीत्यं स्मृतिरेव काव्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् ।

न हि वाक्यान्तरमपीति कार्यं वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति । भवतु वा कथंचिदेकवाक्यतयाऽर्थवाद-
स्तथापि नाभावरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते ।

ननु 'ज्वरे चैवातिसारे च लंघनं परमौषधमित्यायुर्वेदवचनाज्जोजनाभावरूपं लंघनं ज्वर-
शान्तिं जनयतीति यथाऽजगम्यते तथाऽत्रापि भवतु । भवम् । यतो नात्रापि लंघनान्ज्वरशान्तिः किं
तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजननाद्वातुशाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्मा-
'विहितस्यानुष्ठानाचारः पतनमृच्छतीति' कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादि-
विषयाधिकारासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः ।

ननु "वान्ताश्च्युल्लङ्घयन् प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः । अनेच्यकुणपाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः ॥

मेवाक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूषमुक् । चेलासकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः "

(अ. १२ श्लो. ७१, ७२) इत्येतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं
पठन्ते ? उच्यते । यथा वान्तमथत उत्कथा वा दूषमानमुत्सस्य दुःखं तथाऽस्यापि विहितमकुर्वतः
पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिवन्मननुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यदा माग्भीषनिपिद्धाचराणा-
क्षितविहितानुष्ठानविरोधि रामालस्यादिजन्यं वान्ताश्च्युल्लङ्घयन् प्रेतत्वादिरूपमिति न कश्चिदभाष्य
कारणतेति मन्तव्यम् ॥

ननु पुंश्चलीवनरखरवृष्टामिध्याभिशास्तादौ विहिताकरणादिनिमित्तानामन्यनमस्याप्यभावात्कथं
प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्तविधानम् ? उच्यते । अस्मादेव प्रापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधा-
नाजन्मान्तराचरितानिपिद्धसेवादिजन्यपापार्पूर्वं समाशिसामिध्याभिशापादिकं तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनो-
द्यमेनानुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषपयस्मनिरपेक्षयेण कार्यरूपपापोत्यत्यनुपपत्तेः । न च पुंश्चल्यादि-
गतप्रपद्येन पुरुषान्तरे पापोत्यतिः कर्तृसमवाचित्वनियमाद्धर्माधर्मयोस्तस्माद्युक्तं च प्रायश्चित्ते निमित्तप्रप-
परिगणना ।

१०

तथा च मनुः (अ. ११ श्लो. ४४) । " अकुर्वन् विदितं कर्म निन्दितं च ममाचरन् ।
प्रसक्तभ्रेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः " ॥ इति नरग्रहणं प्रतिश्लोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकार-
माह्वयर्थम् । तेषामन्यदिसादिसाधारणधर्मन्यातिक्रमसंभवात् । यस्मादेवं निदिद्धाचराणादिना प्रत्यवेति
तस्मात्तेन कृतनिपिद्धसेवादिना पुरषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च विमुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्त-
शब्दभ्यां पापाक्षयार्थं नेमित्तिके कर्मरिसेवे ऋतः । एव प्रायश्चित्ते कृते अस्मान्तरात्मा शुद्धयया ३५
प्रसीदति लोकभ्याप संयवर्तु प्रसीदति । एवं च पद्वतैतदाहितम् । नेमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः ।
तत्र चार्पणवाङ्मत्तदुत्तिष्ठयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीययते । न च दुरितपरिनिहायुनाऽनष्टी-
यन इत्येतावता कामाधिकगणशङ्का कार्या । यस्मात् " चरितन्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुद्ध्यते ।
निन्देहि लक्ष्मिर्पुष्पा जायन्तेऽनिन्दितनम " (मनुः अ. ११ श्लो. ५३) इत्यक्रमेण क्षोषधर्मेना-
वश्यकत्वावगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

१०

प्रायश्चित्तप्रकरणे वीरनाथ

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २२१ ॥

परपेषु साक्षार्थव्यतिकमनितिषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपञ्चात्तापिनो मया दुष्कृतं कृतमि-
त्येवमुदेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहाचरकान्नामुवन्ति ॥ २२१ ॥

नरकस्वल्पं विवृण्वन्माह

एकविंशतिनरकाः

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली ।

रौरवं कुङ्कुलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥

संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् ।

महानरककाकोलं संगीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रप्रभृतीस्तापनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञापोषितावान्तरभेदान्महापातकीपपातक-
जनितभयङ्करदुस्तिरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताःपुरुषाधमाः प्रामुवन्ति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥
२५ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं ; तत्र विशेषमाह

प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तेर्यक्ष्यमाणज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति । न कामतः कृतम् । किंतु
तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च 'प्रायश्चित्तेरपैत्येनो
यदज्ञानकृतमित्युपक्रमकृत्यतियोगितया ज्ञानत इति वक्तव्यं यस्मात्तत इत्युक्तं तज्ज्ञानकामयोस्तुल्यत्व-
प्रदर्शनार्थम् । तथा हि । 'विहितं यदकामानां कामाच्छ्रिगुणं भवेत्' । तथा अज्ञादिपूर्वकियायामर्थं प्राय-
श्चित्तम् । तथा "म्लेच्छेनाधिगता श्रद्धा त्वज्ञानाच्च कथंचन । कृच्छ्रवर्षं पञ्चवर्षं शानाच्च द्विगुणं
भवेदि"त्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शानुत्पल्यफलत्वे ।

किंच । स्वन्मप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्या नियता । तपोरन्यतरापायेऽपि तस्या असंभवादतः
कामत इत्युक्ते ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च चौरादिभिर्विलासवर्त्य-
मानस्य सत्पि विषयज्ञाने कामनाभावाच्चाविनाभाव इति वाच्यम् । यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्तमत्वम् ॥ यद्यु श्रुत्वेऽपि पिपतिषोर्ग्रन्थ्या कर्देमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावा-
त्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव । एषमज्ञानकामयोरप्यव्यभिचार एव ॥

ननु 'प्रायश्चित्तरूपेण' इति न युक्तम् । फलविनाशव्यात्वमर्गः । मैवम् । यथा पापोत्पात्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयोऽपीति नात्र प्रमाणात्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षमङ्ग्या अयमर्थो दर्शितः । (अ. १९ सू. ३-९) " तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसते । न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते इति । कुर्यादित्यपरे । पुनः स्तोमेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति विश्रयते । ब्राह्म्यः स्तोमेनेष्टा । ब्रह्मचर्यं चोदुपनयनत इति । सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन पजते ।" इति । पुनः सवनमायान्तीति । सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रमधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसवन्यायेनार्थवादिकफलस्यैव कल्पनाया न्यायवत्त्वा दतो युक्तं 'प्रायश्चित्तरूपेण' इति ॥

ननु कामकृते प्रायश्चित्तभावात्कथं व्यवहार्यत्वं । तदभावेऽभिव्यक्तिरिति तदपराधे प्रायश्चित्तमिति' (अ. १८ सू. १) यत्तिष्ठवचनात् "इयं विशुद्धिरुदितामाभ्याकामतो दिग्म । वगमतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति (अ. ११ श्लो. ८९) मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् । "यः कामतो महापानं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृगुवज्रपतनकृते" इति । तथा 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेदिति' च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु यत्तिष्ठवचनम् । 'तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं' शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तभावात् इति ॥ यत्तु मनुवचनं 'मिथं विशुद्धिरुदितेत्यादि' तदपीयमिति सर्वनामपरानुष्टुप्प्राद्वशादपि कथंचनार्था एव १५ 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्राय । मरणान्ति- कादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥

ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्याच स्याद्विशेषापादि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यताऽपि कथं भवति ? उच्यते । उभयप्रायश्चित्तविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु "ब्रह्महृत्प्राप्यो गुरुतल्पगो मातृपितृ- योनिसंवत्स्राङ्गस्तेननास्ति कनिन्दिताकर्मभ्यासपतितत्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेत् गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धम्, तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतदशक्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः श्लोकेर्विनाशो नानुपपन्नस्तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (अ. ११ श्लो. ४५) । "अका- मतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहोरेके श्रुतिनिर्दर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमात्रपर्यम् । न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । "अकामतः कृतं पाप वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्या- पश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. ४६) । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्पवक्ष्यो भवत्येव । फलान्तरभावात् । "नास्यान्यस्मिन्नोक्तं प्रत्यापदिविधिते । कल्पं तु निन्दन्त्य" इत्यापस्तम्बस्मरणात् (१५१२४१२५१२६) ॥ २२६ ॥

निबिदात्तानादिरु प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं ; न्ययश्चादितुमाह

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यच्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हन्तिर्यं प्राणवियोगकरणे व्यापारे रुद्धः । यथापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनि-

पेक्षः प्राणवियोगो भवति । स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्ध-

महापानस्त्रि आह ।

सुरायाः पायी । स्तेनो ब्राह्मणस्य सुवर्णहर्ता । ब्राह्मणसुवर्णपिहरणं महापा-

तकमित्यापस्तम्बस्मरणात् गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तत्पशब्देन शयनवाचिना साहचर्या-

न द्वायी लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि ।

महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं स्याद्व्यते । तद्योगिनो महापातकिन इति लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यथा

तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संयसति 'एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्सम' इति
यस्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी ।

तथाशब्दः प्रकारवचनः अनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमान-

ममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्ष्ये हन्तुर्विमानमुपजनयन्मुपकरोति ॥ उच्यते । अत एव

मनुना ग्राहकस्य हिंसाफलसंमन्धो दर्शितः । " बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको

घातयेत्तत्र सर्वं ते घातकाः स्मृताः " इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध

उक्तः (१।११।२९।१२) । 'प्रयोजताऽनुमन्ता कर्ता चेति । स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिन्यो भूय आरभते

तस्मिन् फलपिशेय' इति । तत्राप्युक्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च विप्रकारः आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान

उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुचः सन्निधौ भृत्यादिकं यः प्रेषयति ' मदीयममित्रं जहीति ' ।

स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् पार्थनादिना ' मच्छत्रुं व्यापादयेत्सु 'श्च प्रवर्त-

यति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः 'सर्वं शत्रुमित्थं व्यापा-

दयेति ' मर्माच्छादनाद्युपदेशद्वाराः सर्वं मेरयन्कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यमतमेव फलमिति तेषां भेदः ।

अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः । कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चिन्पार्थमिति ॥

नन्वनुमनस्य कथं हिंसाहेतुत्वम् । न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वा-

न्नापि प्रयोजकत्वेन साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । न च ' माधु त्वयाऽध्य-

वमितमिति ' प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तादृशस्यानुमनस्य हिंसा प्रत्यहेतुत्वाद्ब्रह्महेतुत्वाच्च ।

उच्यते । यत्र हि राजादिभारतन्त्र्यात्स्वार्थं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिसिद्ध्येदभयादागमिदण्डभयाद्वा

शिथिलप्रयत्नो राजायनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हेतुः प्रवृत्तिमुपोदलयतीति हिंसाफलं प्रति हेतुतां प्रति-

पद्यते । तथाऽन्योऽपि भर्त्सनताद्वनधनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण

हिंसाहेतुर्भवत्यत एव सिष्णुनोक्तम् ।

"आकृष्टस्ताडितो वाऽपि धनेर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्याणांस्तमादुर्बलघातकमिति" ।

तथा ।

"शातिमिदं कर्तव्यं मुदत्तोवाथमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्याणांस्तमादुर्बलघातकमिति" ।

न च कृतेऽप्यन्यक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्युद्देशनादकारण्येति शङ्कनीयम् । पुरुषस्तभा-
वेति श्यात् । ये अल्पनेणापि निमित्तन जातमन्यवो भवन्ति तेऽन्याभिचार इति नाकारणता । एतेषां

चानुग्रहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारशुक्लाद्यवपेक्षया च फलशुक्लापवात् प्रायश्चित्तशुक्लाद्यव बोद्धव्यम् । 'यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः' इति वचनात् । तथा ह्यनुग्रह-
कस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकसद्व्यवहारदिव्यापार-
योगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भूयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमस्य प्रायश्चित्तं च । प्रयोजकस्य तु
स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोजकानां मध्ये प्रार्थ्यप्रवृत्त्येनोपदेष्टुरल्प- ५
फलत्वम् ॥

ननु प्रयोजकरुहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोजकस्य न फलसंबन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्तया प्रवर्तमान
स्यापि संबन्धः तर्हि स्थपिततडागखनितृप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफलप्रसङ्गः ।
उच्यते । 'शास्त्रफल प्रयोकरीति' न्यायेनाधिकारिकर्तृभूतफलजनका देवकूपतडागनिर्माणादयः ।
न च स्थपिततडागकर्मादयो देवकूपतडागकरणादिव्याधिकारिणः । अस्वर्गकामित्वात् । अथ पुनः ५१-१०
प्रयुक्तया प्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाज्जबन्धेव तद्व्यतिक्रममिदमन्यो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्रयोजका-
दप्यल्पफलत्वं प्रयोजकस्यापरादहिरङ्गत्वात्तुत्वाद्यानुमनस्य । निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिरेतु-
भूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसंधानं विना प्रवृत्तत्वाद्यानुमन्तुः सकाशादप्यल्पफलत्वम् ॥

ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुत्रयोत्याद्यनद्वारेण हननकर्तृत्व-
प्रसङ्गः । उच्यते । न हि पूर्वभाषितमात्रेण कारणत्वम् । कारणतयाऽपि तथाभाषित्वोपपत्तेः । यस्तत्तु १५
स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम् । यदि रथन्तरसामा सोमः
स्वादैनद्रवाद्यमानान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामतैव कर्तोरिन्द्रवायवाग्रतायां कारणं न हि तत्र सोम-
यागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारान्न च पित्रोस्तादृग्निप्रकारणलक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसङ्गः । अने-
नैव न्यायेन धर्माभिसंधिना निर्मितकूपवाप्यादीं प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे स्नानयितुर्दोषाभासः । ॥
हि 'कूपोऽनेन स्नानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपस्नाननिमित्तव्यापादनं यथाऽऽक्रोशादी । १०
अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति यथापितुस्तुत्येतव । तथा ह्यचिन्त्यपि हिंसा-
निमित्तयोगित्वे परोपकारार्थप्रवृत्तीं वचनादोषाभासः । यथाह संवर्तः ।

“मन्ये गोविन्दित्याद्यं मूढमर्षविमोचने । यज्ञे कृते विपत्तिभेदप्रायश्चित्तं न विपत्ते ॥

“औषधं श्रेयसाहारं ददन्नेन्द्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्वाभ्य ॥ वापेन लिप्यते ॥

“वाहश्चेद्विपत्तिभेदप्रयत्नैरपकुर्वताम् । प्राणसंज्ञासिद्धयर्थं प्रायश्चित्तं न विपत्ते ” इति । १५

एतथादाननिदाननिष्पुणमिषमिषयम् । इतरस्य तु 'भिषद्भिष्याधरन्दाप्यः' इत्यत्र दोषो
दर्शितः । यत्तु मन्युनिमित्तक्रोशनादिकमनुर्बनोऽपि नाम गृहीतोऽन्मादादिनाऽऽत्मानं व्यापादयति त-
न्नापि न दोषः । “अक्राणं तु यः कश्चिद्भिजः प्राणान्यतित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्वाभ्य ॥ ५
परिहीर्येति ॥” स्मरणात् ॥

तथा यथाप्याक्रोशनादिजनितमनुनाऽऽत्मानं रङ्गादिना ग्रहस्य मरणादर्षाक्रोशनादिरर्षा १०
धनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्षमुखं श्लाघयति “नात्राक्रोशः कस्यापराधः” इति तत्रापि वच-

नात्र दोषः । यथाह विष्णुः । “ उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते ” इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषशुद्धिप्रभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

ब्रह्महत्यासमान्याह

गुरुणामध्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरुणामाधिक्येनाधिकेषः अनुताभिर्शंसनम् । ‘गुरोरनुताभिर्शंसनमिति महापातकसमानीति’ गौतमस्मरणात् (अ. २१ सू. १०) । एतच्च लोकाविद्वितदोषाभिर्शंसनाविषयम् । ‘दोषं बुध्या न पूर्वपरेषां समाख्याता स्यात्संशयवहारे चेनं पश्चिरेदि’त्यापस्तम्बस्मरणात् (१।७।२१) । नास्तिक्याभि-
१० निवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं ; तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोद-
नालस्यादिना वा नाशार्थं विस्मरणम् । एतानि त्रयेषां ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः ‘स्वाध्यायाभि-
सुतत्याग’ इति अधीतत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कर्तव्यमित्युक्तुमुभयभरणाकुलतयाऽसच्छास्त्रभय-
व्यग्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह

निपिन्द्रमक्षणं जैहयमुत्कर्षे च वचोऽनुतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निपिन्द्रं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वमक्षणम् । अत एव मनुः (अ. ५ श्लो. १९) ।
“ छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुकुटम् । पलाण्डुं शूअनं चैव मत्वा जग्घ्वा पतेभरः ” इति ।
अमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् । “ अमत्येतानि षट् जग्घ्वा कृच्छ्रं सान्तापनं चरेत् । यदि चान्द्रायणे
१० वाऽपि शेषेषूपपत्तेदहरिति ” तेनैवोक्तत्वात् (अ. ५ श्लो. २०) । जैहयं कीदृश्यं अन्याभिसंधा-
नेनान्यपादित्वमन्यरुतृत्वं च । अथ च जैहयमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरु-
त्वाभिमित्तस्यापि गुरुविषयम् नैहयमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य
दिशेवावगातिः । यथा ‘यस्योभागमी अनुगतो स्यातां तुष्टो भवेतामभिमिन्धोचेतां वा पुनरापेयं तत्र प्राय-
श्चित्ता’ इत्यत्रोभाचित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन हविरुभयत्ववद्विषयित्वत्वेऽप्यग्निद्वयमिष्टादकपुनरापेयस्य
१५ नैमित्तिकविधियल्लादग्निद्वयानुगतितरेषु निमित्तमिति कल्प्यते । तथाऽवापीति युक्तं निमित्तगौरवक-
ल्पनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । रजस्वलाया
कामरदनं वज्रगसवेवनेमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

सुवर्णसंज्ञसमान्याह

अश्वरत्नमनुप्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निदोषस्य च सर्वं हि सुवर्णं तेयंसंमितम् ॥ २३० ॥

अम्बादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणे तत्तर्जं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुत्त्वसमान्मात्र

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्र तस्य भार्या कुमारीसमजातीया कन्यका तासु । “ सकामास्वनुलोमासु न दोषस्तत्त्वमथा दमः । वृषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधस्तथेति ” तमिव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अन्त्यजा व्याण्डाली । सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री ज्ञया । एतासां गमनं श्रव्येकं गुरुतल्पसमम् ।

एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्धाङ्गनिवृत्तां तु न गुरुतल्पेन समत्वं कित्त्वल्पमेव प्राय- १०
श्चित्तम् । “ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदु-
रिति ” (अ. ११ श्लो. ५८) । मानस्ये रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे
पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । अग्रहत्यादिसमत्ववचनं गुर्वधिशेषादिस्तमिमिसप्राय-
श्चित्तोपदेशार्थम् ।

ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुमाय- १५
श्चित्तोपदेशः बलादेव दोषगुरुत्वमगम्यते । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं भवति ।
किंतु दोषगौरवमाश्रयति प्रादुर्भावपरिमित्यादाङ्गीयम् । यतस्तादृशमाश्रयति प्रादुर्भावपरत्वे ब्रह्महत्यासमाधिदं गुरु-
तल्पसममित्यादिर्भेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्देनोपादिष्यमानं ब्रह्महत्यादि-
प्रायश्चित्तेभ्यः किंचिद्व्युत्क्रमेणोपादिष्यते । ‘लोके राजसमो मन्त्री’त्यादिग्राह्येषु समशब्दाय किंचिद्विनि-
प्रयोगदर्शनात् । महतः पातकमित्यस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं च सति याज्ञवल्क्येन अग्र- २०
हत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोक्तत्वेदनिन्दासुहृदपानां मनुना यत्प्राप्तानसाम्यम् । (अ. ११
श्लो. ५६) “ ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कीटसाक्ष्यं सुहृदपानं । गृहीताभ्यान्वयोर्नग्निः शुगपानसामानि
वदः ” इत्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपि वचनेषु विशेषः परिहर्तव्यः । यत्तु परित्यजेत् १
‘गुरोरलीरुनिर्धन्ये कृच्छ्रं दादृशरात्रं चरित्वा सत्पथः । अतो गुरुव्रमादानं पूर्ता भवति’ (अ. ११
पृ. २८) इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तद्व्यतिरेकं कृच्छ्रमुपाने वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥ १५

गुरुत्वपरिदेशमात्र

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं श्रुपामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्वा बधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥ १०

पितृष्वसादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्वा राज्ञा वधः कर्तव्यः ।
दण्डार्थः प्रायश्चित्तं च तदेव । चसन्दाद्राक्षीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः (अ. १२
श्लो. ७३-७५)

“माता मातृष्वसा श्वधूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृष्वसल्लिशिष्वस्री भगिनी तत्सली धुषा ॥”

“दुहिताऽऽचार्यभार्या च समोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥”

“आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्र नान्यो दण्डो विधीयते” इति ।

राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या न क्षत्रियस्यैव । तद्व्रमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेष्टात् । धात्री मातृष्वतिरिक्ता
स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र च मातृग्रहणं वृष्टा-
न्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्व-

१. पापेष्ववस्थितानिति । तस्य वधनिषेधात् । वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्प-
प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र धुषाभगिन्वोः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं
प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् ।

यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुनरुपान्वशीकृत्योपशुभ्रन्ते तदा तासामपि पुरुष-
ग्रह एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि शुर्षधिक्षेपादितनयामनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविष-
१५ याणि सयः पतनहेतुत्वात् पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः । “मातृष्वसा मातृसली दुहिता च पितृ-
ष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वधूर्मत्वा सयः पतेचरः” इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकर-
मुक्तम् (अ. २१ सू. १।२) । “मातृपितृयोनिषंबद्धाङ्गस्तेननास्तिकनिन्दितकर्मभ्यासिपतितात्याग्य-
पतितत्यागिनः पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति” । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाटान्महापातका-
न्धूनत्वमुपपातकाश्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम् । “महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
१० तानि पातकसंज्ञानि तद्धूनमुपपातकमिति” । तथा चाक्षिराः । “पातकेषु सदसं स्यान्महत्सु दिगुणं
तथा । उपपाते तुरीये स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति” ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एव महापातकानि तत्समानि च पातकानि वरिण्योपपातकानि वरिण्यपितृमाह

मोदधो धात्यता स्तेयमुणानां चानपाक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

मृतादध्ययनादानं मृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुप्यं लवणाक्रिया ॥ २३५ ॥

खीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृसुतत्यागस्तलोगाराविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासंदूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बांधवत्याग एव च ॥ २३९ ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसोपधर्जीवनम् ।
 हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥
 शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोषधो गोषिण्डव्याघ्रान्नम् । कालेऽनुपनीतत्वं ब्राह्म्यता । आह्वणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तपर-
 हणं स्तेयम् । गृहीतस्त्व सुवर्णदिशपदानं क्रणानामनपाकरणम् । तथा देवर्षिपितृणां संबन्ध्य-
 र्यानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽनाहिताभित्वम् ॥

ननु ज्योतिष्टोमाविकामधुतयः स्वाह्नूभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानं शयुजत इति मीमांसकमसिद्धि-
 तश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायधुताधाने प्रवृत्तिर्वाद्याधिन इव धना- १५
 उपपानकान्याह । जने । यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिसिद्धिं कथमनादितामिता-
 दोषः । उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनाभित्यभुतयोऽपि साधिकारित्वाद्विशेषादाधानस्य
 प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः ।

तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । स्रष्टोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कर्मायसो धातुर्दामि-
 सयोगः परिवेदनम् । पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणं पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुतत्समव्यतिरे- २०
 केण । पारिवित्यं कनीयासि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहसहितम् । बाधुर्ध्वं प्रतिपिद्धवृद्धपुज-
 वनम् । लवणस्योत्पादनम् । स्त्रिया यधः बाह्वण्या अप्यात्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षित-
 विद्रक्षत्रिययधः । निन्दितार्योपजीवनमराजस्यापितार्योपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति पर-
 लोक इत्यापभिनिवेशः । व्रतलोपां ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गः । सुतानापत्यानां विक्रयः । धान्यं
 मीढादि । कुप्यमक्षारद्रव्यं वपुसीसादि । पशवो गसादयः । तेषामपहरणम् ।

‘गोषधो ब्राह्म्यता स्तेयमित्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धन्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् ।
 अतो धान्यादिन्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव शायश्चित्तमपि तु ततो म्यूनमपि भवत्येव । एतेन
 बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् ।

अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शयमात्यादीनां याजनम् । मित्रमातुसुतानामपतितानां

त्यागो गृहाभिक्षासनम् । तद्वागारामस्य चोद्यनोपवनादेर्विक्रयः । कन्यायाः दूषणमङ्गु-
ल्यादिना योनिविदारणं न तु भोगः । तस्य 'सखिभार्याकुमारीष्विति' श्रुतत्पक्षमत्वस्योक्तत्वात् ।
परिविन्दकयाजनं । तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं शूरोन्वयः ।

गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्मतलोपग्रहणमशिष्टमितिदिद्वेष्य 'श्रीहरि-
चरणकमलप्रेक्षणम्' आक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेण प्राप्त्यर्थं न तु स्नातकमतप्राप्त्यर्थम् ।
तत्र "स्नातकमतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति" मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥
(अ. ११ श्लो. २०३)

तथाऽऽत्मार्यः च पाकलक्षणक्रियारम्भः । (मनु अ. ३ श्लो. ११८) "अयं स केवलं
शुद्धे यः पचत्यात्मकारणात्" इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामाश्रयविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनया
१० गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः, जायाया अपि, निषेधेणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो
प्राप्यताः । अग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्कारायकरणम् । बान्धवानां
पितृव्यमातुलादीनां त्यागः । सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाद्र्द्रमुमच्छेदो
न त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिस्या औपधेन च यत्नं जीवनं स्त्रीहिंसौपध-
जीवनम् । तत्र स्त्रीजीवने नाम भार्या पण्यभावेन प्रयोज्य तत्तथोपजीवनम् । स्त्रीधनेनो-
२५ पजीवने वा । हिंसा जीवनं माणिक्येन जीवनम् । औपधजीवने वशीकरणादिना । हिंस्यन्त्रस्थ
तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्मधिक्रयो द्रव्यग्रहणेन पर-
दास्यकरणम् । शूद्रसेवनं । हीनेषु मीचीकरणम् अनूढसर्वणदारस्य केवलहीनवर्णद्वारोपयमनं साधारणसी-
संभोगश्च । अगृहीताश्रमिष्यं सत्यधिकारे । पराश्रपरिपुष्टता परपाकरित्वम् । असच्छास्त्रस्य
चार्याकादिग्रन्थस्याधिगमः । सत्याकरेषु सुवर्णासुत्यतिस्थानेषु राजाश्रयाऽधिकारित्वम् ।
३० भार्याया विक्रयः । चशब्दान्मन्यायुकाभिचारामतिपूर्वेलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम् ।

एषा गोवपादीनां मन्त्रेकमुपपातकसंज्ञा वदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्तानि जाति-
भ्रंशकरसङ्घीकरणापात्रीकरणमटिनीकरणसंज्ञानि परिगणितानि । (अ. ११ श्लो. ६७-७०)

॥ ब्राह्मणस्य रजः कृत्या भ्रातिरमेयमययोः । जेह्यं च मिथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

॥ शराश्वोद्भूतमेभानामजाविक्रयस्तथा । सङ्घीकरणं शैवं शीनादिमहिषस्य च ॥

॥ निन्दितेभ्यो धनादानं पाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं सेयमस्तयस्य च भाषणम् ॥

॥ कृमिकीटपयोरत्या मषानुगतभोजनम् । फलेषु कुमुमन्तेयमपेयं च मलावहमिति ॥

अतोऽन्यनिमित्तजातं प्रदीर्घकं कथ्यते ।

१ = ११ श्लोकः । २ मृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि यथा । मृगयायाः द्विषाणाः पवित्राः स्त्रियाः मद्यः । शीर्षविक्रं
गृहाद्या च कामजी वृद्धो गणः ॥ पेषणं माहमं द्रोह ईर्ष्याऽमुखाऽर्थद्वेषणम् । शूद्रदण्डनं च पाकप्रेष कोष्ठयोऽपि
गणोऽप्युक्तः ॥ दूशोध्यन्तयोर्मुद्रं च सर्वं कचदो विदुः । नैवन्नेन जयेन्नैवं मणयित्वाभूमी मर्गः ॥ शनमस्ताः शिवध्वेन मृगया
च मयाकमम् । एतत्कटनमं विद्यामनुष्यः काम्यं गणे ॥ दण्डस्य वातन चैव वायवाभ्याप्येदुर्गणः । कोपनेऽपि
गणे विद्याकटमेतन् प्रिकं शद्धा ॥ मन्त्रकन्यास्य वर्गस्य मर्षवैशानुवहिनः । दुर्गं दुर्गं शुक्लं विद्यामनमामाश्रुः ॥
प्रमनस्य च शूद्रोप वसुधेन कटमुष्यते । अन्मन्मयोपो मजनि स्वर्गान्वयमनी मुनः ॥ मनुः अ. ७ श्लो. ४०-४१.

बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरेतरं लभीयासि दृष्टवसंज्ञाभेदभिधानि दर्शितानि । “ ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणमुवर्णापहरणं गुरुदहरममनमिति महापातकानि तत्त्वयोगश्च ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं छुपायमनमित्यतिपातकानि ॥ यागस्यक्षत्रियवधो वेदस्य च राजस्वलायाश्चार्त-
बन्त्याश्चात्रियोगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य ज्ञात्वागतस्य च पातनं ब्रह्महत्यासमाप्तिः । कीटसाक्षं सुद्रुध इत्येतां सुरापानसमी ॥ ब्राह्मणस्य भूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ॥ पितृव्यमातामहमातुलनूपपत्यभिगमनं ५ गुरुदारगमनसमम् ॥ पितृष्वसामातृष्वसूयमनं ओत्रियविसृपाध्यायमिधपत्यभिगमनं च स्वसुः सत्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया राजस्वलायाः शरणागततायाः प्रमजितायाः निक्षिप्तायाश्च गमनमित्ये-
तान्यनुपातकानि ” ॥

“ अनृतवचनं समुत्कर्षं राजगामि च पैशून्यं गुरोर्भालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दा अर्थातरय त्यागोऽग्निपितृमातृसुतदाराणां च । अभोज्यान्नभक्षणं परस्त्रापरहणं परदारानुगमनमयाज्यानां च याज- १० मम् आत्यतावृतकाध्यापनं भूतकाध्वयनादानं सर्वाकरोष्वधिकारो महायन्त्रदूषनं द्रुमगुल्मवर्तिलतावर्षाणां हिसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थं कियारम्भः अनाहिताशितादेव विदितृणामुण्डयनापा-
क्रिया असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मघपक्षीनिपेवणमित्युपपातरानि ” ॥ ब्राह्मणस्य हजः करणमेवमद्ययोर्मातिर्जैद्वयं पशुषु पुंसि च मेघुनाचरणमित्येतानि जातिप्रसंहराणि ॥ श्राग्यारण्य-
परानां हिसनं सङ्गीकरणम् । निन्दितेत्यो घनादानं बाणिज्यं कुपीदजीरनं असत्यभाषणं शस्त्रेतरम् १५ नित्यपारीकरणानि ॥ पक्षिणां जलचराणां जलजानां च पातनं द्विविधीटपातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि यद्वक्तुं तादृशीर्णकमिति ” ॥

कात्यायनेन तु महापातकममाना विष्णुनाऽनुपातकत्वेनेकानां पातरांशा दर्शिता ।
“ मर्यापयं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रासङ्गिकं श्रोत्रपापमित्येवं पञ्चशो गणः ” इति ॥

ननूपपातकादीनां ग्रन्थं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तादृ मातृ- २० पितृयोनिमबन्धाद्वा इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अपेक्षमुच्यते । यद्यपि महापातकतत्त्वमेविव सत्यः पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यथासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् । ‘ निन्दितकर्मग्यामी ॥ गौतम-
वचनादिति (अ. २१ पृ. १) । भवम् । अग्रासस्थानिरूप्यमागन्तात् दिःशतकृत्वो वेति । तज्जा-
विशेषोऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि दिर्विज्ञा स्वपिति यः शतकृत्वो वा गोवधं करोति तयोर्विशेषेण पातित्यं
स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थनादे श्रवणायविशेषः भूयते नायश्चित्तमूलत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि २५
यावत्प्रत्यक्षमने महापातकतुल्यत्वं भवति तावान्म्यामः पातित्यहेतुः । दिशाम्यमार्शं तु गृह्यहृत्वाऽप्य-
भ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यमनो पुनमुपपातकादेरभ्यसापेक्षया पतन-
हेतुत्वम् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥

११ अथवापार्थं संज्ञापेदुर्नाहिन प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा निमित्तकानि प्रदर्शयितुमार्थं

शिरःकपाली ध्वजवान् मिक्षाक्षी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि गितमुक्कशुद्धिसामुपात ॥ २४३ ॥

शिरः कपालमस्थास्तीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (अ. ११ श्लो. ७२)

“ कृत्वा श्वशरोर्ध्वजमिति ” मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृहीयात् । तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणाशिरःसंबन्धि ब्राह्मम् । “ ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेदिति ” शातातपस्मरणात् । तदलभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मम् । एतदुभयं पाणिनैव ब्राह्मम् । “ खट्वाङ्गकपालपाणिंरिति ” गौतमस्मरणात् (अ. २२ सू. ४) । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । न पुनः खट्वाङ्गदेशः । तेन ‘ महोशः खट्वाङ्गं परशुरित्यादिव्यवहारेषु तत्रैव प्रसिद्धः । एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा । “ मृन्मयकपालपाणिभिक्षायै ग्रामं प्रविशेदिति ” गौतमस्मरणात् (अ. २२ सू. ४) । तथा च धनपाणिना तेन भवितव्यम् । (अ. ११ श्लो. ७२) “ ब्रह्महा द्वादशान्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेदिति ” मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ वा । (मनु अ. ११ श्लो. ७८) “ कृतवापनो वा निषक्तो ब्रामान्ते गोब्रजेऽपि वा । आभ्ये वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ” इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो वेति निकल्पाभिधानाज्जरी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः । “ ब्रह्महा द्वादशान्दानि बालवासा जटी ध्वजीति ” ।

तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण प्राप्या । ‘ लोहित-
१५ केन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेदिति ’ आपस्तम्बस्मरणात् (१।१।१४) । स्नागाराण्ये-
याम् मृष्टं लभ्यते नात्रेत्येवमसंकल्पितानि । “ भिक्षार्थं प्रविशेत्सत्तायाराण्यसंकल्पितानि चरेज्जैक्यमिति ”
यसिष्ठस्मरणात् । तथा सायङ्काल एव सा प्राप्या । ‘ एककालाहार ’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।
तच्च भिक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कथंम् । ‘ चातुर्वर्ण्यं चरेद्देशं खट्वाङ्गी संघतात्मवान् ’ इति
संघर्तस्मरणात् ।

२० तथा ‘ ब्रह्महाऽस्मीनि ’ स्वकर्म स्थापयन् द्वारि स्थितो भिक्षां चरेत् । ‘ वेदमनो द्वारि ति-
ष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ’ इति पराशरस्मरणात् (प्रा. श्लो. ६७) । अयं च भिक्षाशित्व-
नियमो वन्येजीवनाशर्त्ता व्रज्यः । ‘ भिक्षार्थं प्रविशेद्ग्रामं वन्येर्थादि न जीवतीति ’ संघर्तस्मरणात् ।
तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । ‘ खट्वाङ्गपाणिर्द्वादशवन्नारान् ब्रह्मचारी भिक्षायै
ग्रामं प्रविशेत्सर्वमांशक्षणः । यथेषकामेव गन्धर्वाद्यादयस्य स्थानात्मन्यां विहोतत्पनेषूदकोपस्यशी
२५ सुदुषेदिति ’ गौतमस्मरणात् (अ. २२ सू. ४) । ब्रह्मचारिग्रहणं च ‘ वर्जयेन्मृगपुमांस्तं गन्ध-
मान्यादिवास्वप्राशनाभ्युपगन्धोपानखण्डकामवोपलोभमोहवैतुल्यभीतपारिदादनभयानीति ’ ब्रह्मचारिग्रह-
णं नैव विरुद्धधर्मपाठ्यर्थम् । अत एव श्रावः । ‘ स्थानातीरातनी मौनी मीमी दण्डवत्प्रणम्य । भिक्षा-
चार्याग्निरार्थं च कृन्माण्डोभिः सदा जपः ’ इति । तस्य भेद इति शेषः ॥

अत्र मन्त्रेन्द्रकण्ठशीति ध्यानविधानान् तद्ब्रह्ममन्त्रादिशान्तिरप्यवगम्यते । तथा ‘ सुचिना
३० कर्म कर्तव्यमिदं तस्य सर्वकर्मसाधारण्यस्मरणं सद्रूपवर्ण्यं भूतश्रीचमंगल्यं ध्यानवनांध्योपागनमपि
कार्यम् । तस्यापि शीघ्रागदानद्वारेण सर्वकर्मशेषस्यान् । तथा च वृक्षः । “ संपादीनोऽशु-
चिर्निन्द्यमर्हः सर्वकर्मसु । यन्निश्चिन्तुते कर्म न तस्य फलभाभवेदिनि ” । न च ‘ दिनातिरुर्मयो

तद्भावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणे न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न शूराः पित्रेदित्येवमादिष्वनपेक्षितव्योविशेषस्यैवाधिकादातव्यं तदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयम् । “ पुत्रानुत्पाप संस्तुत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यादिति ” तस्यैव पुत्रहिताचरणे अधिकृतत्वात् ।

यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मण्ये प्रयोजकभावमापन्नस्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुमायश्चित्तसंनि-
पातस्तत्र द्वादशार्षिकादिगुरुमायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसंबन्धिलघुमायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः
न चेन्न सत्यविशेषाल्लघुकलेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्यासङ्गनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितयाऽनुष्ठाने
विशेषानवगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिरवगम्यते । न च लघ्वन्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का ।
न च वैत्रवधजनितकस्मापक्षयार्थमनुष्ठयेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पापपापानिवृत्तिरिति वाच्यम् । वैत्रा-
घुदेशस्यानन्वत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिव्यत्यर्थं स्वर्गार्थं वाऽनुष्ठितेरात्रेयादिभिर्नित्यनियोगानि-
ष्पत्तिस्तद्बहुपुमायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः ।

यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोपचनम् । “ गवां सहस्रं विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमु-
च्येत सर्वपात्रेभ्य एव चेति ” तत्सर्वनस्यगुणबद्धाह्मणविषयम् । एतच्च “ दिगुणं सर्वनस्ये तु ब्राह्मणे
व्रतमादिशेदिति ” एतद्वाक्यविहितदिगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्याशकस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याति-
गुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकभाजापन्यमिति गणनायां १५
भाजापत्यानां षष्ठ्यधिकशतत्रयं भवति ।

यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते श्वहमुपवासोऽधिकस्तथाऽप्यत्र ब्रह्मण्येवधारणव्याहारत्वादिरूप-
तपोविशेषयुक्तत्वाद्बुपवसाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च “ प्राजापत्यक्रिया-
शक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । मयामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः ” इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजा-
पत्यमेकैकस्या धेनुं दीयमानायां धेनूनामपि षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति । न पुनः सहस्रमती यथोक्तः
एव विषयो युक्तः । यद्यपि शास्त्रवचनम् । “ पूर्ववदमति पूर्वं चतुर्वर्गेषु विप्रं प्रमाप्य द्वादशवत्सराण्यद्
ग्रीन्सार्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्तेषामन्ते गौसहस्रं तद्वर्षं तस्यार्थं तद्वर्षं च दद्यात्सर्वेनां वर्गानामानुपूर्व्ये-
र्गतिः ” द्वादशवार्षिकगौसहस्रयोः समुच्चयपरं तद्वाच्यार्थादिहनननियमं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् ।

तथा च वक्षः । “ समममाहमे दानं दिगुणं ब्राह्मणमुपै । आचार्ये शतसाहस्रं भोजिपे दत्त-
मक्षयमिति ” प्रतिपाद्योक्तवान् । “ सप्तं दिगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाकमम् । दाने फण्डविशेषः १५
स्यादिसार्पा तददेव हीति ” । तथा (११९।२४) आपस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्त्येकम-
स्मिन्नेव विषये । “ गुरुं हत्वा भोजियं वा एतदेव नतमोक्षमावृच्छुसाहोरेदिति ” । तत्र पारम्पर्य-
भारत्व्यमाने मते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाष्यते तदा तत्र समर्थस्य बहुपनस्याप्यं दानतत्पद-
समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकन्यातिरिक्तानां तु क्षुमन्तुपरादारायुक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरं
व्यवस्थां वक्ष्यामः ॥

अनु च द्वादशवार्षिकदिहत्यानां व्यवस्था कृतोऽवसिना । न तावत् द्वादशवार्षिकादिशिष्याय-
१०

वाक्यैरिति युक्तम् । तत्रापतीतिः । न च वाच्यं प्रमाणावगतशुक्लधुकल्पानां बाधो मा प्रसांक्षीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चयाद्वाङ्मिभावानामन्यतमाश्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते । न तावद्वादशवर्षिकमेतुदर्शनादीनां विषयकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विकल्पाश्रयणे गुरुकल्पानामनुष्ठानासंभवेनानर्थक्यप्रसङ्गान् । न च षोडशग्रहणाग्रहणवद्विषययोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति संभवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशग्रहणानुमूहीतेनातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न सम्भवति । उपदेशावगतनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात् । न चाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोजकानामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विनियोजकानि । अतः परस्परोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता । सा च जातिशक्तिगुणायपेक्षया कल्पनीया । “जातिशक्तिगुणायपेक्षं सृष्टुमुद्धि कृतं तथा । अनुबन्धादि विशाप प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ” देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिमाघश्रितस्य नैमित्तिकसमाप्त्यवधिमाह

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ।

तथाऽश्वमेधावभूथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

यश्चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापायमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मपाणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति गवां द्वादशकस्य वाऽसंपूर्णंऽपि द्वादशवर्षिकं शुद्ध्येत् । यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदङ्गत्वेन श्रियते तथापि शुद्ध्यत्येव । अत एव मनुना (अ. ११ श्लो. ७९) । “ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य चेति ” । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थमरणं च पृथगुपासम् । तथा परकीयान्धमेधावभूथास्यकर्माद्भूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयात् । स्नानं च स्वकल्पं विस्थाप्य कुर्यात् । तथा च मनुः (अ. ११ श्लो. ८२) । “शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभूथे स्नात्वा ह्यमेधे विमुच्यत ” इति । भूमिदेव ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां राजा यजमानेन नरदेवेन समवाये स्वीयमेनः शिष्टा विस्थाप्याश्वमेधावभूथे स्नात्वा शुद्ध्येत् यदि तेरनुज्ञातो भवति । “अश्वमेधावभूथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवतीति ” द्वादशस्मरणात् ।

अश्वमेधावभूथग्रहणमग्निहुत्वाप्यानां पञ्चदशरात्रादिकृत्वन्तराणामग्निहुत्समाप्तिवानां च सर्वमर्थो दीनामुपलक्षणम् । “अश्वमेधावभूथे वा अन्ययज्ञोऽप्यग्निहुत्तन्धेति ” गौतमस्मरणात् (अ. ११. ११०) । अयं च प्रकृतान्द्वादशवर्षिकस्य कथंचित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्यतो यतस्तमाप्त्यपरिरुच्यते । यथा ‘सारस्वते सवे श्रावं प्रसवर्णं प्राप्योत्थानमुपैकृशतानां वा गवां तदसत्स्यभावे गर्भस्त्वनं गृह्णन्तिमरणे चेति ’ । न पुनः स्वतन्त्रं माघभित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः । ‘द्वादशो वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोषयित्वा गवां वा द्वादशवर्षां -परित्राणात्स्य द्वाश्वमेधावभूथ-भानारा पूर्ता भवति ’ । अत एव मनुना (अ. ११ श्लो. ७८) । “हृतरात्रो वा निबन्धेति”

द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रकम्य । (अ. ११ श्लो. ७९) “ ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्मरत्याया गोसा गोर्ब्राह्मणस्य चे ” इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणवाणादिकमभिधाय (अ. ११ श्लो. ८१) “ एवं ब्रह्मतो नित्य ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्मदत्त्यां व्यपोहतीति ” द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् ॥

ननु ब्रह्मदत्त्यायाः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्राह्मणवाणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहेकफलत्वावगमात् ५ तस्मात्तत्रमेव युक्तम् । न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वावपि नाङ्गत्वम् । प्रधानानुवाहक ह्यङ्गं भवति । न च प्रातश्चद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्ये विधानं गम्यते । यथा ‘ सत्रायावपूर्य विश्वजिता यजेतेति ’ सत्रप्रयोगपटवृत्तस्य तत्परिमाणपनाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निवेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निष्ठातिप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाका । १० ह्युत्तराह्निकपरस्परमङ्गत्वेन युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्तिनाग्निविद्वामग्निप्रसमिन्धनप्रकाशानत्वेन सामिधेनीभिः सहेककार्येणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः । वसिष्ठगौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमात्यागेव पठितत्वात् । इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना (अ. ११ श्लो. ७३) ‘ लक्ष्यं शङ्कभूनां वा स्यान्प्रास्येद्व्यान्मानमग्रीं वेति प्रतिशङ्क्य ’ वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंहृतम् । (मनुः अ. ११ श्लो. ८६) “ अनोऽन्य- १५ तममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः । ब्रह्मदत्त्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवृत्तयेति ” । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणवाणादेरप्येकफलत्वाभाङ्गत्वमिति । उच्यते ॥ परिकृतमेतदन्तरा ‘ ब्राह्मणं मोचयित्वे ’त्यादिना शङ्कवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अङ्गस्यैव सत् प्रधानद्वारेण फलसंबन्धः । न च प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणवाणावधिकस्यैव अतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

२०

दीर्घतीग्रामचयस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

वृद्धा पथि निरातङ्गः कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किञ्च । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुशदिव्यापिना मस्तं पीडित ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि हृष्टा निरातङ्गं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु ‘ ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यव यदुक्तं ब्राह्मणगर्शणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ‘ ब्राह्मणं गायथापि वेति ’ ॥ सत्यमेवम् । किं स्वात्मप्राणपरित्यागेनापस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरोपश्रुत्यादितेति । विशेषः । अमुनेवाभिप्रायेणेत्येक मनुना । (अ. ११ श्लो. ८०) ‘ विप्रस्य तन्निमित्ते वा माणालाभे विमुच्यत ’ इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जघिन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

३०

किञ्च । विप्रस्याणहतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धि द्रव्यं सूक्ष्मरूप्यादिकं चोरेदितं साकल्येनानाय रक्षणं यः करोति स विशुद्ध्यति । आगमने प्रवृत्तः स्वयं चोरेयांतितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मण-

सर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीवन्नापि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्रान्त्यर्थम् । अत एव मनुना (अ. ११ श्लो. ८०) । “ विवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वेति ” विवारग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन कोटीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेन विनियोगाच्च स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

‘ लोमभ्यः स्वाहे’त्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेमिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

‘ लोमभ्यः स्वाहे’त्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततो लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते । स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ते च ह्ययमानद्रव्याणां लोमत्वग्लोहितमांसमेदःप्रायस्स्थिमज्जानामृष्टसंस्पृत्वाद्दो मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः (अ. २० सू. २५।२६) “ ब्रह्मर्होऽग्निमुपसमाधाय जुहुयात्लोमानि मृत्योर्होमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमम् । १ । त्वत्वं मृत्योर्होमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयम् । २ । लोहितं मृत्योर्होमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयम् । ३ । मांसानि मृत्योर्होमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थम् । ४ । मेदो मृत्योर्होमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमम् । ५ । आशूनि मृत्योर्होमि आशुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्होमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्होमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीम् । ८ । ” इति । अत्र च लोमप्रभृति तनुं जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमात्तोमस्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थ्यानिर्देशे लोमादीनां न देव-
तात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किंतु लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादि वसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव इविःसंभवावगमादेवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्त्वाभिनिवादाय मृत्युदेहेनाद्यो होमान्कृत्वाऽन्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्केचित्तुक्तमनादिद्रव्यत्वा-
वाच्यदविष्का होमा इति तदतिरूप्येनोक्तमित्युपेक्षणीयम् । ‘ जुहुयादि’त्यनेनाग्नी सिद्धे ‘ भूणशाग्नि-
मुपसमाधायेति ’ पुनरग्निमहणं लोकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं येतत् । पतिताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् ।
“ आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभागभवेत् । प्रायश्चित्तं शुद्धचेत् तदग्नीनां तु का गतिः ॥ येतानं प्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं क्षमयेदुभयः ” इत्युद्देशःस्मरणात् । तथा “ महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमा-
न्यादि । पुत्रादिः पालयेदर्शान् युक्तश्चादोषमंशयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्यादः कुर्यान्न प्रियते यदि ।
गृहं निचापिच्छीतमप्यस्येत्यपारिच्छदमिति ” कात्यायनस्मरणात् ।

तनुप्रक्षेपभ्योत्थायेत्तथापि विरथोमुसेन कर्तव्यः । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. ७३)

“ प्राप्तेयदात्मानमग्नौ वा समिद्धे विरवाहृतिरा ” इति । गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (अ. २२

सू. १।२) । ' प्रायश्चित्तमग्री सकर्मैह्यप्रक्षिरवस्यातस्येति ' । अवस्यातस्य अनशनकर्मिकलेवर-
स्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः 'अवशनेन कर्षितोऽग्निमारोहेदिति' ।

इदं च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह मध्यमाङ्गिराः । " प्राणान्तिकं
च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विशेषं नात्र संशयः " । तथा । " यः कामतो
महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य शुद्धिर्निदिष्टा भृगुप्रपतनादृते " इति । एतच्च प्रायश्चित्तं स्रत-
श्चमेव । न ब्राह्मणब्राह्मणादिवत् द्वादशवार्षिकांतर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किञ्च । अथवा संग्रामे युद्धभूमाबुभयदलपेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिम-
वाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनितनीववेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । १०

लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्त्यहमित्येवं विवृणो धनुर्विद्याविदो संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो न तु राज्ञा
बलात्कारमित्यर्थः । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. ७३) । " लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्याद्विधुतामिच्छ-
यात्मन " इति । इदं च मरणान्तिकत्वात् साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दादम्ब-
मेधादिनाऽपि शुद्ध्यति । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. ७४) । " यजेत वाऽम्बमेधेन स्वर्जिता-
गोसवेन च । अभिजिदिश्वभिजिद्रथा वा विवृताऽग्निधुताऽपि वेति " । ११

अम्बमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्येव । " यजेत वाऽम्बमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिरिति "
पराशरस्मरणात् । * नासार्वभौमो यजेत * त्यन्सार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाम्बमेधानुष्ठानं सार्व-
भौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् । " महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य
शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा गच्छति व्रताविनि " यमेन मरणकालाग्निप्रवेशात्तुल्यतया महाकृतोरम्बमेधस्य
निर्विघ्नत्वात् । १०

स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च
स्वर्जितादयर्चनाधाम प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । न च हंभ्यो-
पासनवद्विरोध इति शुक्तम् । आप्यनादेरुत्तरफितुरोपत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्बूनाधिक्याधपणेन
द्वादशवार्षिकायर्हेषु साक्षाद्व्यादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किञ्च । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारो । " जपेडा नियताहारः " इति मनु-
स्मरणात् (अ. ११ श्लो. ७५) । त्रिवारं मन्त्रत्रायणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहितामहं
पदकमव्युदासार्थम् । यदा मिताशनो भूत्वा ग्राह्यात्मवर्णाद्वारम्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः

प्रति सरस्वतीं भित्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् “ हविष्यमुवाऽनुचरेत्प्रतिशोतः सरस्वतीमिति ” मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. ७७) । अयं च वेदनपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यात्यन्त-
गुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्ट-
व्यम् । निमित्तेनञ्च । “ तिरस्कृतो यदा विषो निर्गुणो म्रियते यदि ” इति सुमन्तुवचनस्य दार्शि-
कत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् (अ. ११ श्लो. ७५) । “ जपित्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजे-
दिति ” तदपि आरण्ये नियतो जप्तेत्येतस्यैव विषयेऽज्ञाकस्यैव द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी तथा ॥ २५० ॥

किञ्च । ‘ न विधया केवलयेत्यायुक्लक्षणे पात्रे गोमूत्रहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं
१० दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरस्यैवेष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चादि-
तामिविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदेवत्यश्चरुर्भवति । ‘ य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनात्मिकस्येति ’ गृह्य-
कारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. ७६) ।
“ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति ” ।

इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविश-
२० मानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपम्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणोक्तम् ।

“ चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मपातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

“ सेतुमन्थपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्माच्छत्रोपानद्विपरिजतः ॥

“ अहं दुष्टकृत्कर्मा वै भद्रपातककारकः । गृहहारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मपातकः ॥

“ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीपुत्रवनेषु च ॥

३० “ स्त्रेषु एषापथेभ्यः पुण्यं गत्वा तु सामरम् । अथवा विप्रमुच्येत धत्वा तस्मिन्महोदधी ॥

“ ततः प्रुतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पुतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥

“ गवां वाऽपि शतं दद्याच्चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः ” इति ।

तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमिष्टिर्भवेन समानविषयम् ।

यश्च सुमन्तुवचनम् । “ अथवा संवत्सरं कृच्छ्रं चोद्ग्रहः शायी त्रिवर्णी कर्मावेदको भेदादारी

४० दिव्यनदीपुलिनसंगमाममगोष्ठपर्वतप्रसवणतपोवनविहारी स्यात्स्यान्वीतसती संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणि-

गोपान्यातिलभूमितपीपि ब्राह्मणेभ्यो ददन्मृतो भवति ” । तदपि हन्तुर्गुरुस्य धनवतो जातिमात्रव्यापा-

दने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्यसिष्ठवचनम् । “ द्वादशरात्रमभ्यस्य द्वादशरात्रमुपपन्नैवेति ” । तन्मनसाऽप्य-

वमितमद्रहस्यस्य सप्त एकोपरातजिपांसिभ्य वेदितव्यम् । यत्पुनः “ वण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्या-

मृतं भरेत् । पान्नायनं वा कुर्वित पराक्रुध्यमेव चेति ” वटवर्जिऽन्यमन्तराचनं तदपत्यनियतुस्स्य

५० सत्यपराधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अत्रत्यपात्रे बृहत्स्पतिराह । “ जघ्ण्यायाः मरुतायाः भगमे

होमरिधुते । गुर्येष्विरागध्यायी विराजोयोरिति दिजः ” इति । एतन्वान्यपि स्मृतिवचनान्यन्यप्य

विमानां म्यस्या भिक्षया ॥ कृपानां विकल्पः ।

एतानि च द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । शत्रियादेस्तु दिग्गणादिकम् । यथा-
हङ्गिराः । “ पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां दिग्गणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा शोका पर्यद्वच्च व्रतं
स्मृतमिति ” ॥ एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः
स एव तद्गुणविशिष्टे शत्रियादौ हन्तरि दिग्गुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अन्येव दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि
हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वेष्ट्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवाद्व- ५
गम्यते । यथोक्तम् । “ प्रतिलोमापवादेषु दिग्गुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादधर्ध-
हानितः ” इति ।

यत्तु चतुर्विंशतिमत्तवचनम् । “ प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्ष-
त्रियः कुर्यादर्थं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेणपि पाप्मस्त्विति ” तत्प्रतिलोमानुष्ठित-
चतुर्विंशताहस्यतिरिक्तविषयम् । तथा मूर्धावसिक्कादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । १०
दर्शितं दण्डतारतम्यम् । ‘ दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेति ’ । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मण-
वधे ब्राह्मणादतिरिक्त शत्रियात् न्यूनमप्यर्थं द्वादशवार्षिकं भवति ; अन्येव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नाना-
मपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् ।

तथा आभमिणामपि अङ्गिरसा विशेपो दर्शितः । “ गृहस्थोकानि पापानि कुर्वन्त्याभमिणो
यदि । शौचवच्छोषनं कुर्युरर्वाग्रहनिर्दहनादिति ” । शौचवादिति । “ एतच्छौचं गृहस्थानां दिग्गुणं १५
ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति ” वचनावया ब्रह्मचार्यादीनां शौचं
दिग्गुणादिक्रमेण वर्धते तथा शोषनं प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वेष्ट्यां षोडशवर्षादूर्ध्वमेव । अर्वाकुं पुनर्बलिं वाऽन्यूनदोषज्ञः ।
प्रायश्चित्तार्थमर्हन्तीति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्थप्रायश्चित्ताभिधानात् । न च द्वादशवार्षिकं चतुर्गुणे
क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समाप्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते इति शङ्कनीयम् । यतः प्रकान्त- २०
प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । तथा ह्यारीतः । “ प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि
विपद्यते । पूतस्तद्दहरेवासाविह लोके परम चेति ” । व्यासोऽप्याह । “ धर्मार्थं यतमानस्तु न
चेच्छक्नोति मानवः । प्राप्नो भवति तत्तुण्यमत्र वै नास्ति संशयः ” इति ॥ २५० ॥

अथानु निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यानिदेशमाह

यागस्थक्षत्रविट्पाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

१५

गर्भहा च यथावर्णं तथाऽऽत्रेयीनिपूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयायुदकसानीयापर्यन्ते सोमयामगयोगे वर्तमानो क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असी
ब्रह्महणि पुरुषे यद्व्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् । यत्रपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथा-
ऽप्यत्र सोमयामगमभिधत्ते । ‘ सवनगतौ च राजन्यवैश्याविति ’ यस्मिन्नेन सवनत्रयसंघापस्य सोमया-

गस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्यामतानां जातिशक्तिगुणाद्ये-
क्षया प्रागवद्व्यपस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणास्तिकं तु नातिदिश्यते । व्रतमहणात् ।
अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यम् । ‘ पूर्वयोर्व-
र्णयोर्वेदाध्यायिने हत्येति ’ प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् (१।९।२४।६) । “ गर्भ-
विनासु संभूतं हत्वा यथावर्ण यद्वर्णपुरूपवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजातसी-
युज्युक्तकव्यञ्जनगर्भवियम् । (अ. ११ श्लो. ८७) “ हत्या गर्भवशिष्टानामिति ” मानवे
विशेषदर्शनात् ।

अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भवस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतशान्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवा-
‘ स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध ’ इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः स्त्रीयुज्युक्तकत्वेनापिशान्तेऽपि
१० ब्राह्मणगर्भवत्वमात्रमुक्तं ब्रह्महत्यामतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने
यथायवमेव प्रायश्चित्तम् ।

यश्चात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोऽपि तथा व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरोद्दि-
त्यर्थः । आत्रेयीशब्देन क्रतुमत्युच्यते । ‘ रजस्वलामृतस्रातामात्रेयीमाहुरत्र होतृदपत्यं भवतीति ’
यसिष्ठस्मरणात् अविगोत्रज्ञा च । ‘ अविगोत्रां वा नारीमिति ’ । विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं
१५ भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । अत्र क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे
च क्षत्रहत्याव्रतमेव मन्यव्यापीति ।

यश्चात्ताम्रये अनृतवचनादिष्वपि । तयाह मनुः । (अ. ११ श्लो. ८८) “ उभर्वा
चैवानृतं साम्रये मतिरस्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निशेषं कृत्वा च स्त्रीमुद्वहामिति ” । यत्र व्यनशो
असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । मतिरम्भः क्रौधावेशः ।
२० निशेषश्च ब्राह्मणसंयन्धी । स्त्री चाहिताग्निभार्या पतिव्रतात्यादिगुणयुक्तोच्यते सनस्या च । यथा-
ह्नाङ्गिराः । “ आहिताग्नेर्दिजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीप्रस्तथै-
वेति ” । ‘ सनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरोदिति ’ पराशरस्मरणात् ॥ एवं च सनस्या-
मिशोऽत्रियात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशाच्चत्तिरिक्तीवधस्य स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकमध्य-
पाठादुपपातकत्वमेव ॥

२५ ननु ‘ ब्राह्मणो न हन्तव्य ’ इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयव्रतत्वेन लिङ्गवचनयोरपि वक्षितत्वाद्ब्राह्मण-
जातेष्व स्त्रीपुंसयोरविशेषाच्चतद्विक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेरैकश द्वादशशब्दान्तीत्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात्
हिमर्थं ‘ तयाऽऽत्रेयीनिषूदक ’ इत्यतिदेशान्वयम् । उच्यते । इत्यपि ब्राह्मणत्वे अनात्रेय्या वधस्य
मरापातकप्रायश्चित्तस्येति देशो न पातित्यस्य । अतः पतितत्यागादि कार्यमन न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्व्रतमहत्याऽपि घातार्थं चेत्समागतः ।

१० द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे यतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमिष्यनुवर्तते । ब्राह्मणादिरन्ते कृतनिष्यस्तस्यापादनार्थं सव्यमागत्य द्वादश-
दिनसरे कृते कथं पितृयथायातादिबन्धवदादौ न मृतस्तदा अहत्याऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि

व्रतं चरेत् । तथा च गौतमः (अ. २२ सू. ११) । ‘सुष्टेष्ट्राक्षणवधे अहत्याऽपीति’ ॥ ननु हनने तदभावे चैकप्रयश्चित्तान न युक्ता । सत्यम् । अत एवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनाभ्येव ब्रह्मरत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किञ्च । यस्तु सवनसंपाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादिमत्तं द्विगुणं समा-
दिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणायपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वस्यापेक्षेया पूर्वव-
देव व्यवस्थाऽवगन्तव्या । अद्रहत्यासमानां तु गुर्वधिषेपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्थो न
द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ क्रममात्रं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते ।

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसन्निभं काथापादिताम्रिस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा
सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्वन्त्ये एव धृतपयसी मास्ते । धृतपयःसाहचर्याच्च
स्त्रैगमेव गोमूत्रम् । एतच्चाहर्वासाच्च कार्यम् । ‘सुराप आर्द्रवासाच्च अश्विपर्णां सुरां पिबेदिति’ पैठी-
नसिस्तरगात् । तथा ‘लौहेन पात्रेण सुरापोऽश्विपर्णां सुरायायघेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेदिति’ १५
प्रचेत्तःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे । ‘सुरापानं सकृत्कृत्वाऽप्यश्विपर्णां सुरां पिबेदिति’ त्यङ्गिरः-
स्मरणात् । यत्तु यस्मिन्पचनम् (अ. २० सू. २२) । ‘अभ्यासे तु सुरायाश्च त्वश्विपर्णां सुरां
पिबेद्विज’ इति तत्सुराभ्यातिरिक्तमयपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् । ‘सुरापाने कामकृते
ज्वलन्ती तां विनिक्रिपेत् । मुले तथा विनिर्दिधि मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥’ बृहस्पतिस्मरणात् । यत्तु
(अ. ११ श्लो. १०) ‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहादश्विपर्णां सुरां पिबेदिति’ मनुना मोहमर्पणं १०
कृतं तच्छास्त्रार्थापरिहानानिमिषायेण ॥

अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं सुराशब्दे मद्यमात्रे रुढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीप्राहोस्तिर्पै-
ष्ट्यामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे रुढ इति वर्णयन्ति । ‘अभ्यासे तु सुराया’ इति वासिष्ठे
(अ. २० सू. २२) पैष्ट्यादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चासौ
गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम् । मद्जननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपाधिकतया सर्वत्र च
मुख्यत्वोपापत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्वयव्यत्वादिनि । तदयुक्तम् । ‘पानघं द्राक्षमापूकं खाजूरं तालमैश-
वम् । मध्वं तैरमारिष्टं मैत्र्यं नाळिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्नेकादृशेन ॥ द्वादशं तु
सुरामयं सर्वेषामप्रमं स्मृतमिति ॥ पुष्टस्त्वेन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे
सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रुढिं मन्यन्ते । तथा हि ।
मद्यप्यनेकञ्च सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति सन्देहो (अ. ११ श्लो. १४) १०
‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरोति’ मनुवचनादुदापिष्टमश्विर्पैष्ट्यादिभ्यः

निर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । न चानेकत्र शकिकल्पना दोषः । गदशकेरुपाधिवाश्रयणेन तस्य सुपरि-
हरत्वात् । न च तालादिरस्तेषामप्युपाधोर्वचमानत्वादतिप्रसङ्गः । पट्टादिशब्दवधोगुरुत्वाश्रयणात् ।
अतश्च । 'यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति' तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरम् ।
न पुनरनयोर्गौडीमाध्योः पैटीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् ।

- ५ द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्युक्तम् । 'द्वादशं तु सुरामयं सर्वेषामयमं स्मृत-
मिति' पुलस्त्यवचने गौडीमाध्यौम्यामपि सुरामयस्यातिरेकदर्शनात् । तथा । (मनुः अ. ११
श्लो. ९३) " सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते " इति । अत्रविकारस्यैव सुरात्वनिर्दे-
शादनशब्दस्य च । 'अनेन व्यजनमि'त्यादिषु मीक्षादिविकार एव प्रयोगदर्शनात् । गुह्यमधुनोश्च रसरूप-
त्वात्तथा सौत्रामणीग्रहेषु चात्रविकार एव सुराशब्दस्य भुतत्वात् पैट्येव सुरा मुख्योच्यते । इतर-
१० योस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम् । 'गौडी माध्यौति' मनुवचनात्तिसृष्वप्यौत्पत्तिकत्वमिर्धारणेति
तदप्युक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरं ।
अतो गुह्यमाश्वितानिमित्ततया गौडीमाध्यौर्गौणः सुराशब्दप्रयोगः ।

- एवं च नानेकशकिकल्पनादोषो नाप्युपाध्याययणं कृतम् । न चात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपल-
क्षणत्वम् । अतश्च (मनुः अ. ११ श्लो. ९३) " सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
१५ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा विभेदिति ?" पैट्या एव वर्णव्यसंबन्धित्वेन निषेधः । गौड्या-
दीनां तु मयानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्ययोः । (अ. ११ श्लो. ९५) " यक्ष-
रक्षःपिशाचात्रं मयं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तय्यं देवानामश्रुता हविरिति " मानवे ब्राह्मणे-
नेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनाऽपि ब्राह्मणस्यैव मयप्रतिषेधो दर्शितः । " माधूकमैश्वरं तैरं
तालं खार्जुपानसम् । मधूतं चैव मध्वीकं मेरेयं नातिकैरजम् । अमेध्यानि दशैतानि मयानि
२० ब्राह्मणस्य त्विति " बृहदयाज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावे दर्शितः । " कामादपि हि
राजन्वो वैश्यो वाऽपि कथंचन । मयमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते " इति ॥ व्यासेनापि तयो-
र्मध्यपानमनुज्ञानम् । " उभौ मन्त्रावशीनौ उभौ चन्दनमपिती । एकपर्महरथिनौ वृद्धौ मे
केदावाहनीपिती " । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मयमात्रनिषेधे सत्यपि " गौडी माध्यौ च पैटी च
विशेषा त्रिविधा सुरा । यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति " गौडीमाध्योः पुषद्विषेध-
१५ वचनं (मनुः अ. ११ श्लो. ९४) दोषगुरुत्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् ।

- अप्ये च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्याब्रूदायाश्च कन्याया भवत्येष । (मनुः अ. ११ श्लो. ९३) ।
" तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा विभेदिति " जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च (अ.
११ श्लो. ९०) " सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति " प्रायश्चित्तविधिराश्रये मनुना यत् द्विजग्रहणं
इति तद्वर्णयोपलक्षणार्थम् । निमित्तसूत्रनिषेधतापेक्षयात्रैव निषेधे निषेधे च वर्णमाश्रयावच्छेदक-
१५ त्वात् । यथा 'यस्य हविर्निहतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेभीति' निमित्तशक्ये हविर्माश्राम्युदराय निमित्त-
त्वावगती तत्तापेक्षानिमित्तशक्ये भूयमाणमपि त्रेधा तन्मुलाविभजेदिति' तन्मुलादहो तन्मुलादिरुप-
हविर्माश्रयोपलक्षणम् । इयंस्तु बिदोः । 'यादो बालेषु काम्यः सर्वपापेभ्यः विधिर्हिति' । यन्माराकाम-
२० कोऽनेन न मरणान्तिर्हिति' यादमेव दिगुणीकृत्य बह्वर्षिर्हिति' । विहितं यद्व्यामनां कामात-

द्विगुणं चरेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि श्रेयम् । तथा (मनुः अ. ११ श्लो. ९५)
' तद्ब्राह्मणेन नाचक्ष्यं देवानामश्रुता हविरिति ' मयस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीति-
नापि न पेयम् ॥

ननु कथमनुपनीतस्य दोषः । 'प्राणपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा' इति गौतमवच-
नात् (अ. २ सू. १) । तथा । " मयश्चतुरीपाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमादर्या-
दूर्ध्वं पित्रोः सुहृदुरोरिति " कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते । सुरामद्योनिषेधवाक्ये
जातिमात्रत्वावच्छेदकत्वश्रवणादपतिहतेषु निषेधप्रवृत्तिः । अत एव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम् ।
'सुरापाननिषेधस्तु जात्याभय इति स्थिति'रिति । अतः "पादो नालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वप्यं विधिरिति" ।
सर्वपापेषु सुरापानादिविनाति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा आतृकप्येन मद्यपानेऽपि
प्रायश्चित्तमुक्तम् । " अनुपेतस्तु यो गलो मयं मोहात्पिबेयादि । तस्य कृच्छ्रव्यं कुर्यान्मना जाता ॥
तथा पितेति" । अतो गौतमवचनं सुरादिष्वतिरिक्तशुक्रपर्युपितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोष-
स्यापनपरम् । अत एव प्राणपनयनात्तत्तदोपस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना । (अ. २
श्लो. २७) "गार्भेर्हर्मिजातकर्मचूडामीर्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो दिजानामपमृज्यत" इति ।

अयमर्थः । वैजर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृति पैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽध्युत्पत्ति-
प्रभृत्येव । राजन्यैरप्येषस्तु न कदाचिदपि गौर्ह्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो नापि ॥
मद्यमात्रप्रतिषेधः ॥ २५२ ॥

प्रायश्चित्तान्नरमाह

बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्यामृतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वाऽपि भक्षयेन्निसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो बालवासाः । बालवासोमहर्णं चौरवल्कलयोरुपलक्षणार्थम् । १०
' सुरापशुकतल्पगी चौरवल्कलवासां ब्रह्महत्यामृतं चरेयातामिति ' भवेत्स्मरणात् । जटिमहर्णं
मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्यामृतं चरेदित्यनेन सिद्धे यद्बालवसनादिमहर्णं तदन्यत्र संभवे
स्वयंभारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलमुद्ध्या यः सुरां पिबति तद्विषयम् ।
(मनुः अ. ११ श्लो. ८९) "इयं विश्वद्विरुदिता प्रमाप्याकामतो दिजमि"त्यकाशोपाधित्वेन निहितस्यैव
दादशवार्षिकीतिदेशात् । अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्स्वप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव दादश-
वार्षिकं कुर्यात् न पादोनम् । अत एव वृद्धहारीतः । ' दादशभिर्वर्षमहापाताकिनः पूयन्ते' इति ।

अथवा पिण्याकं पिण्डितं त्रिमयाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्री भक्षयेत् । कणारतन्दुललास्तान्वा
पूर्वभक्षयेत् । एतच्च सृष्टेय कार्यम् । (अ. ११ श्लो. ९२) ' कणान्वा भक्षयेद्वन्द्वं पिण्याके
वा सृष्टिशीति ' मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वावसानान्तर-
परिभाषाः । एतच्चोदकमुद्ध्या सुरापाने लड्ढेनोत्तरकाळे वेदितव्यम् । " एतदेव वतं कुर्यान्मयपसृष्टेने
कृते । पञ्चगव्यं तु तस्योक्तं श्रवणं कायशीघ्रमिति " व्यासवचनात् । न च सुरामहृष्टे यदुपलभ्य-

“ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमापाय सोमपः । प्राणानप्सु विषयम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति” तत्ते.म-
थाजिन एवामितिपूर्वं । मतिपूर्वं तु दिगुणम् । अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षरसुरामन्धप्राणस्य तु
‘प्रातिरमेयमदयोरिति’ जातिभ्रंशकरत्वात् । (अ. ११ श्लो. १२४) । “जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा-
ऽन्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुकं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एव मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानाद्दुदकञ्चुक्ष्वा सुरां मयं ब्राह्मणः पिबति, ये च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मू-
त्राणि प्राप्नुवन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्तद्वृत्त्यपूर्वकं पुनरुपनयनप्रायश्चित्तमर्हन्ति ।

अत्र मद्यपाने योऽयं पुनः संस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोऽस्तदम्यनुज्ञानस्य दर्शित- १०
त्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यानिलघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशकार्ष-
कस्य विहितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । (अ. २३ सू. २।३) । ‘अमत्या
मद्यपाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रतिष्यद्’ तत्तानि पिबेत् तत्तद्वृत्त्यतोऽस्य संस्कारः । मूत्रपुरीषकुणप-
रेतस्तं प्राशने चेति । मद्यप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १४६) । ‘अज्ञाना-
द्वाकर्ण्य पीत्वा संस्कारेण विशुद्ध्यतीति’ तदपि तत्तद्वृत्त्यपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनः १५
संस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तस्यावच्छायायानामुक्तकमेव कर्तव्यम् । यथोक्तम् । (१।२२।२२-२६)
‘अथोपेतपूर्वस्य कृताकृत केशवपने मेधाजननं च । निरुक्तं अपरिदानं । कालश्च । तत्तद्वितुर्वृणी-
मह इति सावित्रीमिति’ ।

मतिपूर्वमद्यपाने वासिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् (अ. २० सू. १९) । “मत्या मद्यपाने त्वसुराया.
सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिहृच्छ्री घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति” । चान्द्रायण वा शङ्कोकम् । ‘असु- १०
रामद्यपानी चान्द्रायणं चरेदिति’ । शुक्लमानमेषेरे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं पद्मात्रम् ।

“अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

“पश्रोदुम्बराबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा बह्वज्रेण विशुद्ध्यतीति” ।

एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमात्र्यो. पुनरज्ञतया पाने ‘असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः’ इति
वासिष्ठोक्तः (अ. २० सू. १९) । ‘हृच्छ्रातिहृच्छ्री घृतप्राशनं पुनः संस्कारो घृतप्राशस्य’ द्रष्टव्यः । २५
तयोर्मतिपूर्वपाने तु पिण्याकं वा कणान्वेति त्रैवार्षिकम् । ‘कामतस्तु तत्पानाम्पासे अभ्यासे तु सुराया
अग्निवर्णी सुरां पिबेन्मरणात्कृतो भवतीति’ वासिष्ठं (अ. २० सू. २२) मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् ।
मात्र सुराशब्दः पेष्यमिषायः । तस्याः सङ्ख्यानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवासित-
शुष्कभाण्डोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम् ‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः ।
कुशमूलविपकेन न्यह क्षीरेण वर्तयेदिति’ ॥

— मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्तदर्थस्याप्योपपादयेद्ब्रह्मणम् । अत एव मनुनोक्तम् (अ. ८ श्लो. ३१५) । “ स्कन्धेनादाय मुसलं लकुटं वाऽपि खादि-
रम् । अस्मिं चोभयतस्तीक्ष्णमादयं दण्डमेव वेति ” ॥ शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः । “ सुवर्णरतेनः
प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेद्विदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां शत-
यस्येति । ॥ राजा शिष्टः सन्पूतो भवतीति ” । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सङ्गदेव कार्यम् । अत एव
मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १००) । ‘ ततो मुसलमादाय सङ्खन्द्याचु तं स्वयमिति ’ ।

एवं सङ्खचाङ्गेन हतो मृतः शुद्धयेत् । मुक्तो वा मरणाजीवश्चापि शुद्धयेदिति यावत् ॥
तथा च संघर्तेनोक्तम् । “ ततो मुसलमादाय सङ्खन्द्याचु तं स्वयम् । यदि जिवति स स्तेनस्ततः
स्तेपाद्रिशुद्धयेत् ” इति ॥ यथोक्तं ब्राह्मणधे । ‘ मृतकल्पः प्रहराणो जीवचपि विशुद्धयेत्ति । ’ ॥

नन्वताडित एव राजा मुक्तः स्तेनः शुद्धयेदित्ययमर्थः कस्माच्चेप्यते । उच्यते । ‘ अग्नेनेर्त्वा
राजेति ’ गौतमीये (अ. १२ सू. ४२) ताडनमकुर्वतो राजो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो
दोषस्तथाऽप्यतिक्रान्तनिषेधेन राजा क्षेपदिना मुक्तः स्तेनः यथा न शुद्धयेदिति चेत् । उच्यते । एवं
प सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अपोच्यते । भोक्षोक्तकालं वा दशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्धयङ्गीकरणा-
भाकारणिकेति । तदप्यनुन्दरम् ‘ मुक्तः शुच्चिरिति ’ भोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः
प्राच्येव व्याख्या जायसी । मुक्तो वा मरणाजीवश्चापि विशुद्धयेदिति यावत् । १५

इदं च मरणान्तिक सार्ववर्षिकस्यापहर्तुं तु ब्राह्मणस्यैव । ‘ ब्राह्मणः स्वर्णहरति ’ नैमित्तिक-
वाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानामानाच्च । यत्पुन-
र्मानवे (अ. ११ श्लो. ९९) । “ सुवर्णस्तेयकृद्भिः ” इति विप्रमहर्षेण तन्मरणात्रोपलक्षणम् ।
“ प्रायश्चित्तं यते नरः ” इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । मनुः (अ. ११ श्लो. ५४) । “ यज्ञहत्या
सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ” इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्प्रापेक्षानैमित्तिकवाक्ये ‘ सुवर्णः
स्तेयकृद्भिः ’ इत्यत्र भूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदिनेष्ट्या यस्य हविरिति वाक्ये तन्नुल्ल-
ङ्घनं हविर्मात्रस्य ॥

इदं च राजा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । “ न जानु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति ”
मानवे (अ. ८ श्लो. ३८०) ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथंचिदतिक्रान्तनिषेधेन
राजा हन्यते तथापि शुद्धो भवति (मनुः अ. ११ श्लो. १००) । “ वधेन शुच्याति स्तेनो ब्राह्म-
णस्तपसैव वेति ” ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्धयभिधानात् । न च ‘ तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य
केवलतपसाऽपि शुध्यभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम्,
न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च । ‘ एकाद्यास्तु विकल्पेरापि
न्यायेनैकातार्तानामेव विकल्पो ग्राह्यवयोरिव । न च दण्डनपक्षोक्तार्थत्वं । दण्डस्य दण्डनार्थत्वात्तदस्य
पापक्षयेहेतुत्वात् । न च ‘ वधेन शुच्याति स्तेनः ’ इति सामान्यविपक्षेण नयेन ‘ ब्राह्मणस्तपसैव वेति ’
विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ‘ ब्राह्मणेभ्यो दृषि दीयतां, तर्कं कौण्डिन्याय वेति ’
विकल्पस्तस्मात् द्वयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना ‘ सुवर्णस्तेयकृ-

हिम् । इत्यभिधाय (अ. ११ श्लो. १००) “ गृहीत्वा सुसलं राजा सङ्गृह्णत्याहु तं स्वयमिति ” सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननाविधानात् । “ न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यातिरिक्तदण्डरूपहननाविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । “ मरणान्तिकं हि यत्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तच्च कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः ” इति मध्यमाक्षिरः । स्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः ।

“ जालसूर्यमरीचिस्थं वसरेषु रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिखाः तु तास्तिष्ठो राजसर्वम् उच्यते ॥ ”

“ गौरस्तु ते जयः पडिर्यवो मध्यस्तु ते जयः । कृष्णलः पथ ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति ”

षोडशमापपतिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ‘ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकम्’ । त्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य वृष्टार्थत्वात् । न द्रव्यार्थः । परिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतस्परत्वात्स्मृतिकारमवृत्तेः । अत एवोक्तं न्यायचिन्तिः । “ कार्यकाले संज्ञापतिभाषयोरुपस्थानामिति ” । तथा नामापि गुणकलोपवन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्याग्यानीत्यत्र तु न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् ।

किंच । दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकतमाधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमापात्मकसुवर्णपतिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । दिव्यादिमापात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहेमहरणमदुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच । सुवर्णाभ्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेमो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं षट्त्रिंशन्मते ।

१६ बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् । लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं शुभः ॥ राजसर्वपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्वपमात्रे च सावित्री वै दिनं जपेत् । यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्त्वनं कृष्टं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहृत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावत्तहारसिन्धिरिष्टं शुद्धयति । सुवर्णस्यापहरणे वत्सर यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं स्तेयमथवा ब्रह्मद्रव्यम् ॥

इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिभ्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्यादिमहास्मृतिषु षादशपार्श्वकनिषाणात् । “ बलाघे कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु षट्कर्तव्यं प्राणान्तिकमिहोच्यते ” ॥ सुवर्णपरिमाणाद्वर्णापीन्यभिदेतम् । इदं च स्तेयद्रव्यभित्तमपहृत्य तत्तन्नामिने दत्त्वेन कार्यम् । “ स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णदेः कृते पुनः । रणामिनेऽपहृतं देवं ॥ १० ॥ त्वेकादशापिनमिति ” स्मरणात् ॥ तथा (अ. ११ श्लो. १६४) “ चरेत्सान्त्वनं कृष्टं तन्निषात्पातमशुद्धये ” इति मनुस्मरणात् । दण्डमकरणेऽप्युच्यते । “ स्तेयत्वेकादशार्णं दाय्यस्तस्य च तद्व्यमिति ” ॥

यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा यस्येष्टोक्तं द्रष्टव्यम् (अ. २० सू. ४१) ।
 ' स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभिधाचेत् । ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेत् । मर-
 णात्पुनो भवतीति विज्ञायते ' इति । औदुम्बरं ताग्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्
 (अ. २० सू. ४२) । ' निष्कालको गोघृताको गोमयाग्निना पादमभूत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणा-
 त्पुनो भवतीति विज्ञायते ' इति । तदपि गुरुभोजनविषयागस्थादिविप्रद्रव्यापहाराविषयम् क्षत्रियाद्यपहर्तु-
 विषयं वा । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते । तथाऽश्वमेवायनुष्ठानेन वा । तथा
 प्रचेतसा मरणान्तिष्ठमभिधायोक्तम् । ' इष्टा वाऽश्वमेधेन गोसवेन वा विशुद्धयेदिति ' । एतच्च विद्-
 क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥ २५७ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह

अनिवेद्य नृपे शुभ्येत्सुरापघ्नतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्त्रीयं स्तेयं राजन्यनिषेध सुरापघ्नतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुभ्येत् । शरशिरोध्वजे
 तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापघ्नतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयम् । (मनुः अ. ११ स्तो. ८९)
 ' इयं विशुद्धिरदिता प्रमाम्याकामतो द्विजमित्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् ॥

मन्त्रकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा वज्रप्रान्तप्रथितं २५
 सुवर्णादिकमशानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरशुद्ध्या वा हत्वाऽनन्तरमेवान्यस्यै दत्तं नाशितं न वा
 पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु ताम्रादिकस्य रत्नवैधापानादितसुवर्ण-
 रूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् । मुख्यजातिसमवायाभावात् । न च मुख्यसावृष्ट्यमात्रेण गीणे
 सुस्यधर्मा भवन्ति । यद्यपीवृक्षमेवासुवर्णं सुवर्णप्रान्त्याऽपहरति तथापि नेवं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णपहा-
 रित्वादेव । न च ' सुश्वेद्वाङ्गणवधे अहत्वापीति ' वद्व्यापि दोष इति शाच्यम् । असुवर्णं मृदुत्तरादेव । २०
 न शमाङ्गणः सुश्वेदित्यस्य विषयः । यच्चेदं ' मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत् ।
 व्याहृत्या प्राणायामं शिराचरेत् । मृदुवी वृच्छं द्वादशरात्रं चरेदिति ' तदपि सम्यगर्थमववृत्तिविषयम् ।
 अतो नेवृक्षमशानतः स्वर्णपहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं । किंतु रजतादिशुद्ध्या पूर्वोक्त एव
 स्वर्णपहारः ;

अस्मिन्नेव विषये यदाऽपहर्ताऽन्यन्तमहाधनः तदाऽऽत्मतुलितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं २५
 नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तस्तदा विप्रतुष्टिकृद्दिप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं
 दद्यात् । यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा ' एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्वृतं समाचरेदिति '
 व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीवृक्षमेव कुक्षामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रि-
 प्रतिपादितपट्टार्थकं स्वभिद्रादिं वा ब्रह्मं कुर्यात्तीर्थयात्रा च । ' पवब्दं वाऽऽचरेत् वृच्छं यजेद्वा कतुना
 द्विजः । तीर्थानि वा ग्रामान्विद्वास्ततः स्तेयादिमुच्यते ' इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव ' हा कर्ष २०
 मया कृतमिति ' जातानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजाति वा तदाऽऽपस्तवीर्यं चतुर्थकालविताशनेन विवर्षम-
 यस्थानमाङ्गिरसं वा यज्ञाख्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ॥

ननु प्रत्यर्पणे त्यागे वाऽपहारधात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानिष्पन्न-
स्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यान्न तु प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । भवम् । अपहारस्योपभोगादिफलपर्यन्त-
त्वादुपभोगात्माद्भिबृत्ती च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभावाद्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वं पीतवान्त इवापेय-
द्रव्ये ॥ नन्वेवं सति चौरहस्तादृशादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलभावात्प्रायश्चित्ताल्पत्व-
मसङ्गः । भवम् । तस्य त्यागे स्वतः प्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रजत-
ताम्रादिसंयुष्टसुवर्णापहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापेति । आज्यत्वमिव
वृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् ।

अथ सुवर्णस्तेयसङ्कशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादि-
विषयता असुवर्णत्वादेव, किंतुपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम् (१।२५।११)
१० ' स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेदिति ' । तत्सुवर्णपरिमाणादर्षाद्वापाञ्चाधिकपरिमाणद्व-
यविषयम् । यत्तुक्तं सुमन्तुना । ' सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्हुद्वायात् प्रत्यहं
धिराश्रमुपवासं तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवतीति ' , तत्पूर्वोक्तमापपरिमाणसुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह
विकल्प्यते । यदप्यपरं तेनैवोक्तम् । ' सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवतीति ' तन्मनसाऽ-
पहारे प्रवृत्तस्य स्वत एवोपरतापनिहीर्यस्य वेदितव्यम् ।

१५ अत्रापि स्त्रीबालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि 'चाश्चरजमनुप्यस्त्रीभूषेनुहरणं
तथे'त्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम् ।

"रूप्यं कृत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमासताद्विगुणं चरेत् ॥

"आसहस्रात् त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥

"धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामिन्द्रवं स्मृतम् ॥ रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतमिति ॥

१० तद्वपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि
रत्नापहारे चान्द्रायणमुक्तं तद्वपि गद्याणसहस्राङ्गीनमूल्यरत्नापहारे ब्रह्मण्यम् । ऊर्ध्वं पुनः सुवर्ण-
स्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

उद्देशः—मार्गं गुरुतल्यगमनप्रायश्चित्तमाह

२५ तत्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योपिता स्वपेत् ।
गृहीत्योत्कृत्य वृषणीं निर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

" समा वा गुरुतल्यगः " इति वक्ष्यमाणश्लोकेन गुरुतल्यगपदस्य संबध्यते । तत्तेऽयःशयने
यथा मरणशयं भवति तथा तत्तं अभिरणं कृते वाष्प्यायते शयने अयोमय्या स्त्रीमतिरूपा ततया तत्

गुरुतत्पगः स्वप्यात् । एवं सुपुत्रा तनुं देहं उत्सृजेन्निषेतेति यावत् । शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म विरुधाप्य कुर्यात् । 'गुरुतत्पगिभाष्येनः' इति मनुस्मरणात् । (अ. ११ श्लो. १०३) तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम् । 'गुरुतत्पगो मृन्मयीमायसी वा स्त्रियः प्रतिवृत्तिमधिगर्णा कृत्वा कार्णापिसशयने, अयोमय्या सीप्रतिवृत्त्या कृत्वा, तमालिङ्ग्य पूतो भवतीति ' वृद्धहारीत-स्मरणात् । तथा सुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन कर्तव्यम् । ' निष्कालको घृताभ्यक्तस्ततां तां सूमी ' मृन्मयी वा परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत, इति वसिष्ठस्मरणात् (अ. २० सू. १४) ।

न च " गुरुतत्पगिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूमी ज्वलन्ती स्वाश्लिष्य मृत्युना स विधुष्यतीति " (अ. ११ श्लो. १०३) मनुवाक्यानुरोधेन तप्तलोहशयनं तप्तलोहयोपिदालिङ्गनं च निराश्रयायश्चित्तद्वयमित्यसाहचर्यम् । आयस्या योपिना स्वरेत् । कुत्रेत्याकांक्षायां तत्तस्यः शयनं इति पत्तरसापेक्षतरेकत्वाद्गमादेककल्पत्वमेव युक्तम् ॥ अथवा धूपणौ सलिङ्गी स्वयमुत्कृत्य शिल्पाऽअ- १० लिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यो दक्षिणप्रतीक्षां दिशि देहगतान्तमकुटिलगतिंत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १०४) । 'स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्याधाय चालली । नैर्ऋतीं दिशमा- तिष्ठेदनिपातादजिह्वग. ' इति । गमनं पृष्ठतोऽभीक्ष्माणेन कर्तव्यम् । 'क्षुरेण शिश्रुवृषणावुत्कृत्यानवैक्ष- माणो ब्रजेदिति' शाहलिवितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिनध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत् । ' सवृषणे शिश्रुवृषणाजलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेयवैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदामलया- १५ दिति' वसिष्ठस्मरणात् (अ. २० सू. १२) । यथाह नारदः (अ. १२ श्लो. ७५) । " आसा- मन्वतमां गच्छन्गुरुतत्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते " ॥

एवं दण्डार्थमपि लिङ्गापुत्कर्तनं पापस्यार्थमपि भवति । इदमेव मरणान्तिकवृण्डमभिमेत्योक्तं मनुना (अ. ११ श्लो. ३१८) । " राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्ग- मायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति " । धनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव । (अ. १ श्लो. २४०) । १० " प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाह्वा राता ललाटे स्फुर्दाप्यारतृचमसाहसमिति " तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतत्पगः शुद्धयेत् । गुरुशब्दश्चात्र गुरुपया वृत्त्या पितरि वर्तते । " निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभारयति चानेन ॥ विमो गुरुकथ्यते " इति (अ. २ श्लो. १४२) मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे नाक्ष्ये निषेकादिकर्तुर्जन- कस्यैव गुरुत्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् (आचारे १४ श्लो.) ' स १५ गुरुः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीति ' ।

ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते । 'उपनीय गुरुः शिष्यमित्यादिनाऽऽचार्ये' । (मनुः अ. २ श्लो. १४९), "स्वल्पं वा बहु वा यत्पुत्रं श्रुतस्योपकरोति यः । तपरीहं गुरुं विधाति" इत्या- ध्याये, व्याख्यानप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः । 'गुरुवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृप्रेषातार कविजो भयत्राताऽनदाता चेति' । न चानेकार्थकल्पनादेषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमूतायाः १० पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण (आचारे १५ श्लो.) । 'प्रेते मान्या यया पूर्वमेभ्यो माता मरीचसीति' । मान्दा इत्युपक्रम्य मरीचसीत्युपसंहारं कुर्वता न च 'उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पितृपत्याध्यायादधिकाचार्यातिरु-

तिशयितत्ववचनात् एव मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् ।
 ' जप्तादकमन्त्रादधोर्गरीयान्त्रादः पितेति ' (मनु अ. २ श्लो. १४६) । गौतमेना-
 प्युक्तम् (अ. २ सू. ५६) । ' आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति ' । किंच यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्य-
 त्वमच्यते तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्त्वेन गुरुवस्तत्पत्नीममनं गुर्वङ्गनाममन-
 ५ मिति युक्तम् । उच्यते । ' निषेकादीनीति ' मनुवचनं निषेकादिकर्तृजनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्
 अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्यासगौतमवचनं तत्परिचर्यापूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरं । अतो
 गुरुत्वप्रतिपादनपराभिषेकादीति मनुवचनान्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् ।

अत एव वासिष्ठे ' नाचार्यपुत्रशिश्वभार्यासु चैवमित्याचार्यदारेष्वातिदेशिकं गुरुत्वप्रायश्चित्तमुक्तम्
 (अ. २० सू. १५) । तथा आतृकण्यार्थादिभिरप्युक्तम् । ' आचार्यदेस्तु भार्यासु गुरुत्वमव-
 १० चोदि 'त्यादि । आचार्यादेर्मुष्यगुरुत्वे गुरुत्वदेशत एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किंच संव-
 र्त्तेन सप्तमेव पितृद्वारापहणं कृतम् । ' पितृद्वाराणामाहुता मातृवर्ज्यं नाराधमः ' इति । पट्विंशान्मते-
 ऽपि । " पितृभार्या तु पित्राय सवर्णा योऽभिगच्छतीति " । अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः ।
 तत्र गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वावशेषात् । अतः ' स विषो गुरुरुच्यते ' इति
 विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीममनमेव महापातकम् ।

१५ गमनं च चरमधातुविस्मर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं
 ' ततोऽप्यःशयने सार्धमापस्ये 'त्यायुक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तत्र जनन्यामकामकृते । तत्कृपन्त्यां
 तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । " पितृभार्या तु पित्राय सवर्णा योऽभिगच्छतीति ।
 जननीं चाप्यपित्राय नामृतः शुद्धिमाप्नुयादिति " पट्विंशान्मतेऽभिधानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते
 वासिष्ठम् (अ. २० सू. ४९) । ' निष्कालको घृताभ्यको गोमयमिना पादमभूत्यात्वान-
 २० नपदाहयेदिति ' द्रष्टव्यम् । अकामतोऽप्यासेऽप्येतदेव ॥

ननु च " मातुः सवर्णा भगिनीमाचार्यतनया तथा । आचार्यपत्नी स्वसुता गच्छन्तु गुरु-
 त्वलगः ॥ " इति अतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वीपदेशिकं प्रायश्चित्तमुक्तम् । उच्यते । ' पितृ-
 भार्या सवर्णामित्यस्मादेव सवर्णब्रह्मास्तीनरर्गसपत्नीविषयमिद्वर्मातिदेशिकमिति न विरोधः ॥ इदं च
 मुख्यत्वेन पुत्रस्य इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वेन न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (अ. १ श्लो. १८०) ।
 २५ " क्षेत्रजाद्रीन्नुतानेनानेकारुद्रा यथोचिताम् । पुत्रप्रतिनिधीनाहः कियल्लोपात्मनीपिणः " इति ।
 तयोभयेऽतः प्रकृषी ' ततोऽप्यःशयन ' इति प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्वेन श्रोताहने ॥ ' घृहीत्वोत्तुल्य
 पुण्याविति, द्वितीयम् । अनुबन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वस्योक्तत्वात् । तथा श्रोताहितस्य ॥
 मानवम् तत्तलोदशयनज्यलक्ष्म्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् ।

यद्यु दादो न दादुतापार्थिकमुक्तम् ॥ " अथ दादो जीतापार्थि पर्णमूलकलादानः । एककालं तदधीत सर्वं
 १० तु दादो गते ॥ रुक्मत्तेयी मुराषभ मज्जा गुरुत्वव्यगः । इतेनैतेन शुष्यन्ति महापातकिनश्चित्ते " इति ।
 तत्प्राप्त्यर्थं तमवर्णपितृद्वारागमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रकृतस्य रेतः सेवनात्माङ्गनि-
 वृत्तौ पदार्थिकमकामतान् पदार्थिकमिति कथ्यम् । जनन्यां तु कामतः प्रकृतस्य रेतः सेवनात्माङ्गनिवृत्तौ दादु-
 त्वापार्थिकमकामतान् पदार्थिकमिति कथ्यम् । यद्यु संवर्त्तेन ' पितृद्वाराणामाहुता मातृवर्ज्यं नाराधमः '
 इत्यादिना समादोहमात्रे तत्र द्रष्टव्यः उक्तः स हीनवर्णपितृद्वारेषु रेतः सेवनादवर्ज्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नी सवर्णा व्यभिचारिणीमुत्तिष्ठपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्ताद्यौशनसम् । ‘गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्मव्रतं पण्मासान्वा ततःकृच्छ्रं चरेदिति’ । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयम् (प्रा. श्लो. २६१) । ‘मातुः सपत्नी भगिनीमाचार्यतनयां तथेति’ गुरुतल्पव्रतातिदेशाच्चवर्षार्थिकम् ।

इदं चानिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिकस्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । ‘मत्या गत्वा पुनर्भीर्यां गुरोः शत्रुसुता द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिरिति’ कण्ठस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा ‘पित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथेति’ याज्ञवल्कीयो (प्रा. श्लो. २६३) वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः ।

वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम् । ‘ब्राह्मणी-पुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने षाड्यूनं द्वादशवार्षिकं नववार्षिकमिति यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकम् । शूद्रायां तु त्रिवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायां ॥ कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । ‘गुरोर्भीर्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । लिङ्गायं छेदयित्वा ॥ ततः शुष्येत्त किल्बिषादिति’ लौगाक्षिस्मरणात् ।

शूद्रायां ॥ कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । ‘पुनः शूद्रां गुरोर्मेत्वा पुद्ग्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यमवुष्टात्मा संघोद्वादशादिकं’ मित्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां गुरुभार्यागमने मतिपूर्वं गमने यमोक्तं त्रिवार्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्टव्यम् । ‘कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनभ्यां विहरन्निद्रोऽभ्युपवचनः ॥ अण्डःसायी विभिर्वर्षेत्तदपोहेत पातकमिति’ ॥ अत्रैवाभ्यासे जातकर्मण्योक्तम् । ‘गुरोः शत्रुसुतां भार्यां पुनर्मेत्वा त्वकामतः । अण्डभावं समुत्कृत्य पुद्गये-जीवन्मृतोऽपि वेति’ ॥

वैश्यायां त्वकामतो गमने ‘प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्येतेदेव याज्ञवल्कीयम् । तथा च वृद्धमनुः । ‘गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अष्टद्वयमक्रमात् कृच्छ्रं नित्यं स्वार्थे-दिति’ । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् । ‘अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोस्तान मोहितः । पटङ्गं ब्रह्मचर्यं च तंचरेदावदायुषमिति’ ॥

गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमतिपूर्वं मानवम् । (अ. ११ श्लो. १०५) “ स्वद्वान्नी चीर-
वासा वा इमंश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ” इति ॥ अथवा ‘गुरु-
दाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनी शाखां परिवृज्याघःशायी त्रिपवणी मैकाहारः पूतो भवतीति’
सुमन्तुक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् । (अ. ११ श्लो. १०६) ‘ चान्द्रायणं वा व्रीन्-
मासान्भ्यस्य नियतेन्द्रियः ’ इति । क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ व्याघ्रोक्तम् ।
“ कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं विमः क्षत्रियागमने गुरोसिति ” ।
अत्रेयं व्यवस्था । तथा प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्या-
तिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनःकृच्छ्राति, कृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैव कामतः
प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । “ चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च । सङ्गृह्णत्वा
गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः ” इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्त-
कृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ
कण्ठोक्तम् । “ तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्या वैश्यां सङ्गृह्णत्वा बुद्ध्या भातं
चरेत् द्विजः ” इति । अत्रोभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तथा
प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥

अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापतिराह । “ पञ्चरात्रं तु नाशीयात्सप्तौ वा तथैव च ।
वैश्यां भार्या गुरोर्गत्वा सङ्गृह्णन्मतो द्विजः ” इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् । उभयेच्छातः
प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ॥ शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ
जाबालिराह । “ अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सङ्गृह्णत्वा बुद्ध्या विमः
समाचरेदिति ” ॥ तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहि-
तायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य द्वैर्घतमसम् । “ प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।
गुरोः शूद्रां सङ्गृह्णत्वा चरेद्दिमः समाहितः ” इति । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः
प्रवृत्तौ सान्तपनम् । स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवासः इति ।

अनपेयं दिशाऽन्येषामपि स्मृतिवचनं विषयव्यवस्थोद्देशीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापातकि-
त्वमनिशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः । “ एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्त-
नामप्येष इति स्मृत ” इति ॥ अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमवशिष्टम् । अत एव पुरु-
षस्य मरणान्तिकमुत्स्या स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम् (मा. २३३ श्लो.) ।
‘ छिन्ना लिङ्गं वपस्तरस्य सकामायाः स्त्रियास्तथेति ’ । अकामतस्तु मनुजोक्तम् । (अ. ११ श्लो.
१८८) ‘ एतदेव मतं कार्यं योपितु पतितास्त्रि ’ इति । दादरावार्थिकमेवार्थकत्वनया कार्यम् ।

यानि पुनर्गुह्यतत्पसमानि “ सतिभार्याकुमारीषु ररयोनिष्वन्यजामु च । सगोत्रासु सप्तरीषु
गुह्यतत्पसमानि स्मृतमिति ” प्रतिपादितानि (श्लो. २३१), यानि चातिदेशविरयभूतानि ‘ पितुः
स्वसारं मातुश्च मातुलानीं ह्यनामपि । मातः सप्तरीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं रजसुतां
गच्छंस्तु मुह्यतत्पसमानि ” इति प्रतिपादितानि (श्लो. २३२) तथेकस्मात्तदूर्ध्वं कामतोऽप्यनेषु दया-
कुमेग वदार्थिकं नपार्थिकं च प्रापन्नितं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽप्यनन्ताभ्यासे मरणा-

न्तिकम् । तथा च बृहद्यजुः । “ रतः सित्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदा-
रेषु प्राणत्यागो विधीयते ” इति । अन्त्यजाश्चात्र “ चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा सूतो वैदेहिकस्तथा ।
मगधायोगवौ चैव संतेतेऽन्त्यावसाविनः ” इति मध्यमाह्निरुदक्षिता ज्ञातव्याः । न तु “ राजश्रम-
कारश्चेत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥

तथा । (अ. ११ श्लो. १७५) “ चाण्डालान्पत्नियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति ” चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनाऽपि काम-
तोऽप्यन्त्याभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा ज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं
द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽप्यन्त्याभ्यासे चाण्डालं, साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मर-
णान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः
(अ. ११ श्लो. १७८) “ यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीषेवनाह्निरजः । तद्वैश्वदेवपत्नित्थं त्रिभिर्वर्षै-
र्व्यवेहतीति ” । अत्र वृषलीशब्देन चाण्डाल्यभिधीयते । “ चाण्डाली बन्धकी वैश्या राजःस्था वा च
कन्यका । ऊहा वा च सगोत्रा स्यादृपत्यः पञ्च कीर्तिताः ” इति स्मृत्यन्तरे वृषलीशब्दप्रयोग-
दर्शनात् । बन्धकी शैरिणी । कथं पुनरध्याभ्यासावगमः । उच्यते । “ यत्करोत्येकरात्रेणेत्यप्यन्तर्गोपाप-
वर्गवशादभ्यास्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसयोगो गमनस्याभ्यासं विनाऽनुपपन्न इति गम-
नाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासाविषयं प्रागुक्तम् द्वादशवर्षादिगुरुतत्परमतातिदेशिकं १५
मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चाण्डालाद्याः सङ्गच्छन्ति तदा “ चाण्डालपुष्कसानां
तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राश्रमचरेज्जानाद्दक्षानदैन्द्वद्वयमिति ” यस्मात्पुक्तं सप्तसर्ग-
कृच्छ्रानुष्ठानम् । अमत्या चान्द्रायणद्वयं यथारूपेण द्रष्टव्यम् ।

‘स्वयोनिष्वन्त्यजासु चेत्येकावक्यसमभिव्याहाराच्चगिन्वत्तद्विषयीयमेव स्ववस्था वेदितव्या’ । मर-
णान्तिकं चात्राग्निप्रदेशनम् । “ जनन्यां च भगिन्यां च स्वमुतायां तथैव च । क्षुपायां गमनं चैव १०
विज्ञेयमतिगतकम् ॥ अतिपातकिनस्सर्वे प्रविशेयुर्द्विज्ञानमिति ” कात्यायनसंमतान् । जनन्यां
सङ्गमने भगिन्यादिषु चासङ्गमने अग्निप्रवेशः इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदति-
देशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य तुन्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यजुःमेनोक्तम् । “ चाण्डालीं
पुष्कसीं श्लेष्ठीं क्षुपां च भगिनीं सतीम् । मातापित्रोः स्वगारं च निक्षिप्तां क्षणायगताम् ॥ मातुलानीं
प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां श्रोत्रार्थी गत्वा चान्द्रायणं चोद्विषति ॥ यत्पुष्करीं रोचयन् १५
“ पतितान्पत्नियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । शशोपवासे कुर्वति चान्द्रायणमथापि वेति ॥
तदुभयमपि गुरुतत्पातिदेशविषयेषु कामनः प्रवृत्तस्य रेतःशेकादर्वाह्निकवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संपर्त-
वपनम् । “ भगिनीं मातुरातां च स्वसारं चान्यमातृजाम् । एता गत्वा शिषो मोहात्ततश्च तृप्तामपरेत्
इति ” तदनन्तरं एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःशेकादर्वाह्निकवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता
एव अत्यन्तव्यभिचारिणीर्नृच्छति तदाऽपिदमेव प्रायश्चित्तमुपलं चान्द्रायणततश्च कृच्छ्रात्मकं ॥ मेन १०
कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणरीषु गुरुणोपमुकाम्यपि गमने गुरुतत्त्वदोषो नास्ति ।
‘ जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणसिषो नास्ति गुरुतत्त्वमेव चेति ॥ ”
व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यापि स्मृतिवचनान्दुष्टाश्चप्रायश्चित्तविधिनिषेधान्यपि दिशन्त्यन्ते-
दनीया ग्रन्थौत्वभयाद्य लिख्यन्ते ॥ २६ ॥

इति ग्रन्थसमाप्तिप्रकरणम् ।

एवं ब्रह्महादिमहापातकिमायाश्चित्तमभिधायनसरप्राप्तं तत्संसर्गिण्यश्चिनापाह

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरैकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः ।

‘ यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ’ तदीयमायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रह-
णम् । न पुनः पातकत्वातिदेशार्थम् । तस्य ‘यश्च तेः सह संवसेदि’त्युपदेशत एव सिद्धत्वात् ।

अत्र च सत्यप्यतिदेशत्वे कुतश्चनेव द्वादशवार्षिकं कार्यम् साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः ।
अपिशब्दाच्च केवलमहापातकिसंयोगी तत्समः किं त्वतिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो
येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्समः इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति । अत एव
मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायामिहितम् । (अ. ११ श्लो. १८१) “यो येन पतितेनेयां
संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविमुक्तये ” इति । विष्णुनाऽपि सामान्येनोप-
पातक्यादेनस्विमात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तभाक्त्वं दर्शितम् । “पापात्मना येन सह यः संसृज्येत स
तस्यैव व्रतं कुर्यादिति ” । अत एव मनुना सामान्येनैव नस्विमात्रप्रतिषेधः कृतः । (अ. ११ श्लो.
१८९) “ एनस्विभिरनिर्णिकैर्नार्थं कंचित्समाचरेदिति ” । तथा । “न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते
कृते सतीति ” ।

एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं शुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् । “ पतितेन सहोयित्वा जानन्संव-
त्सरं नरः । मिथितस्तेन सोऽब्धान्ते स्वयं च पतितो भवेदिति ” वैशम्पयणनात् । अज्ञानतः संसर्गो
शुनर्यस्तिष्ठोक्तम् । “ पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण यौनेव वा सौमित्रेण वा यरस्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उप-
लब्धास्तासां परित्यागतस्तैश्च न संवसेदुदीर्घां दिशं गत्वाऽनश्रन्संहिताप्ययमधीयानः पूतो भवतीति
विहायते इति ” । “ ब्रह्महा मयपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तेः सह संव-
सेदिति ” सर्वनवचम् । तेरिति तृतीयया सर्वनामपरमृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्व-
वचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् ।

ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् ।
अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो नियत इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च
प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरणम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दिकसमधिगमे तु तस्मा-
त्तत्समं भवितुमर्हतीति । तेरिति प्रकृतविशेषपरामर्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्व-
हेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः शान्यभागादेर । अतः संसर्गिसंसर्गिणः
दिजातिकर्मण्यो हानिर्न भवति, प्रायश्चित्तं ॥ भवत्येव ।

न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । “ एनस्विभिरनि-
र्णिकैर्नार्थं कंचित्समाचरेदिति ” सामान्येनैव नस्विमात्रप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिणेतत्संसर्गापि प्रति-
षिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि शुनमेव प्रायश्चित्तं । तच्च पादहीनम् । “ यो येन संवसेदर्थं सोऽपि

तत्समतामियात् । पदहीनं चरेत्तोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिजः ” इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थयश्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्षहीनं त्रिपादेन च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् ।

अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टं तथाऽपि संसर्गिणस्तत्रातिदिश्यते । ‘स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति’ व्रतस्यैवातिदिशत् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र काम-
कृतेऽपि संसर्गं दादृशवार्तिकमकामतस्तु तदर्थम् । संसर्गश्च स्वनिबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह
बृहद्बृहस्पतिः । “ एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्कचभमिभ्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह-
भोजनम् ॥ न तथा संहरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमेः सहिति ” । देवल्लोऽपि । “ संलापस्पर्शनिःश्वाससह-
यानासनाशनात् । याजनाध्यापनापीनात्पार्प सक्रमते नृणामिति ” । एकशय्यासनमेकतृणासनमेकपङ्क्ति-
भोजनमेकभाण्डपचनमनेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा ?
तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । योनं तस्मै कन्यादानं तत्तत्काशाद्वा कन्यायाः पतिमहः । सह-
भोजनमेकामन्नभोजनम् । सलापः संभाषणम् । स्पर्शो ग्राह्यसम्पर्कः । निःश्वासः पतितमुखवायुसंपर्कः ।
सहयानमेकतुरगायारोहणम् । एतेषां मध्ये केन कर्मणा क्रियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विचिष्ट्यु-
क्तम् । ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्वानसीवमुल्लेख्येत्तु संवन्धैः
सय एवेति’ ।

१५

अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामन्नभोजने तु सद्यः पातित्यम् । “ याजनं योनिंसंघं स्वा-
ध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ” इति देवल्लस्मरणात् । सौवशब्देन
याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनम् । योनिसौवमुल्लेखिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येक-
मेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम् । ‘यः पतितैः सह योनिसुखसौवानां संवन्धानामन्यतमं संघं कुर्या-
त्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति’ सुमन्तस्मरणात् । एकयानादिचतुष्टयस्य ॥ समुद्दिष्टस्यैव पतनहेतुत्वम् ।
‘एकयानभोजनासनशयनैरिति’ इतरेतत्पुत्रानां निर्देशान् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि
घोषहेतुत्वमस्येव । “ आसनाच्छयनाद्यानात्सभायान्तहभोजनान् । संवायन्ति हि पापानि तैलमिन्दुरि-
षाम्भसीति ” पराशरवचनेन निरपेक्षानामपि पापहेतुत्वावगमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादि-
चतुष्टयेनानुपङ्क्तिरुतया समुच्चिन्नानामेव पतनहेतुत्वं न ब्रूयभूतानामत्यन्तान् । पापहेतुत्वं पुनरस्येव ।
‘सलापस्पर्शनिःश्वासेति’ देवल्लवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः सलापादिरहितं सहयानादिचतुष्टये कृते १५
पञ्चमभागोऽनं दादृशवार्तिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तस्मिन्नि तु पूर्णम् । एव च सति “ एभिस्तु संवत्सरो
वै वत्सरं तोऽपि ततमः ” इति योगीश्वरवचनमपि सत्यानादिचतुष्टयपरमेव युज्यते । अतः संलाप-
हीनां ब्रूयकमातित्यहेतुत्वं नास्व्यत एव अनुना । “ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याज-
नाध्यापनापीनाभ तु यानागनाशनादिति ” यानादिचतुष्टयस्यैव सत्त्वत्वेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् ।
(अ. ११ श्लो. १८०) । अत्रासनमहणं शयनस्याप्युक्तदृशम् ।

१६

अत्र च ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानागनाशनादिति’ व्यवहितेन संवन्धः ।
प्राग्दर्शितविष्णुवचनामुपोधात् । तथा । “ वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनशय्यादि
कुर्वाणः सर्वकालिस्मिन्नि ” वचनाच्च । न चानन्वपदो- । यानासनाशनादिरेवोत्तरप्राचारं कुर्या-

चिति भेदनिवक्षया संन्योषपतेः । यथा एतया पुनरापेक्षसंमितयेद्वेति । यद्वा । आचारजिते शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानासनाशनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव । प्राचीनवचननिचयानुरोधदेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं 'वत्सरं सोऽपि तत्तमः' इति । अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा षष्ठ्याधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं किं त्वन्यदेव । यथाह पराशरः ।

“संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

“मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्तमः ॥

“धिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरन् । चोत्सान्तपत्रं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥

“चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराशरः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वेन्दुवदपम् ॥

“अष्टमे च तथा पक्षे पण्मासान्कृच्छ्रमाचरोदिति” ॥

कामतः संसर्गं पुनर्निर्देशः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । सुमन्तुः । “पञ्चाहे तु चोत्सृष्टं दशाहे तसकृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरोदिति” ॥ “मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । पाण्मासिके तु संसर्गं कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः” इति । अत्र चाब्दिके संसर्गे इति किञ्चिन्नून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णं तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम् । “पाण्मासिके तु संसर्गं याजनाध्यापनादिना । एफत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरोदिति” । याजनाध्यापनयानैकपात्रभोजनानां पण्मासात्प्रातित्यवचनमेतद्वकामतोऽप्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिस्तंभन्ये द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः प्रातित्यस्योक्तत्वात् ।

एतद्दिगबलम्मेनैव दुहितृभगिनीघृषागाम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामनो नववार्षिकम्, अकामतः सार्पचतुर्वार्षिकं कल्पनीयम् । तस्मिन्पितृव्यद्वारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकमकामतस्तैवा-
र्षिकम् । अधोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोऽर्धमित्पहनीयम्, पुरुष-
पत्नीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्प्रातित्यमविशिष्टम् । यथाह शौनकः । “पुरुषस्य यानि पतन-
निमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव । आठणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति” । अतस्तासामपि
महापातक्रियभूतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्षवृत्त्या योजनीयम् । एवं बालबुद्धातृता-
णामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः । तथाऽनुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादोऽकामतस्तदर्धमि-
त्येषा दिक् ॥

पतितसंसर्गमनिर्दिष्टेन प्रतिषिद्धस्य सौनवेयव्यस्य कृत्विन्यनिमसवपाह

कन्यां समुद्गहेदेपां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

एषा पतिनां कन्यां पतितावस्थायामुपवासां इतसंसर्गकालोचितप्रायश्चित्ता-
मकिञ्चनामपूरीतबालशापदिपितृपनामुद्गहेत् । ‘कन्यां समुरदेदिति’ वदन्त्ययमेव कन्यां तदन-
पतिनसंसर्गां समुरदेष्ट पुनः पतितरत्नात्पतिनिशुद्धीपादिनि दर्शयति ।

एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चायं बृहन्मारीतेन स्पष्टीकृतः । “पतितस्य तु कुमारी विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहनेन वाससाऽऽच्छादितां ‘नाह-
मेतेषां न ममैत’ इति विरुद्धैरभिधानां तीर्थं स्वशुद्धे बोद्धहेदिति” । तथा ‘एषां कन्यां समुद्धहेदिति’
वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्तदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः (अ. १२ सू.
५१-५३) । ‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामरिक्षा- ५
मुद्धहेदिति’ ॥ २६१ ॥

इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गादिनिषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिषेधपक्षे प्रायश्चित्तमाह

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ।

अवकृष्टाः । सूतमागधादयः प्रतिलोभोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम् । तथा च
शङ्खः । ‘सर्वयामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति’ । यदाऽद्विरसोक्तम् । ‘सर्वान्पञ्चजानां
गमने भोजने संप्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याद्विरसभाषितमिति’ पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः
सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामतस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनः । चाण्डालवधे द्विपादः ।
मागधवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगे च पादद्वयम् । अन्यैव दिशा चान्द्रायण-
स्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भवचनम् । “प्रतिलोभप्रसृतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । १-
अन्तर्यभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषडिति” तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदेहकवधे
चत्वारः, चाण्डालवधे द्वाविंशति योग्यतयाऽन्यः । तत्रा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तरि द्विमासिकं, आयोगे
च द्विमासिकमिति व्यवस्था ॥

भित्तिकप्रसृतानां जपादितापवन्ताद्विपारितर्हिणां च शूद्रादीनां नद्विषयत्वेऽन्यथै-

शङ्खादिस्तथैवविधानामपिनारमाश्रयाह

२७

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रोऽजगदधिकारहीनस्तथाऽप्यनेन द्वादशवार्षिकादिऋतुसंशयेन वनेन शुध्यति ।
शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोभजानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभरस्तथाऽपि नमस्कार-
मन्त्रजपो भवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । “उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञानोऽस्य नम-
स्कारो मन्त्रः” इति । यदा वचनवलाज्जपादिरतिनेषं व्रतं कुर्यात् । “तस्मात्पूजं समासाय तदा १-
धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविनिर्गमि”त्यद्विरसमस्यात् । तथाऽपरमपि तेने-
षोक्तम् । “शूद्रः कालेन शुध्यत योजाद्वगदिति रतः । दनिर्वाऽप्युपशमिर्वा दिजशुभूषया तपेति” ।
यत्तु मानयम् । (अ. ३ श्लो. ८०) - “न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदिति” शूद्रस्य
व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपपन्नशूद्राभिप्रायम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरापचयम् । “कृष्णशूद्रदेतादि

कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते ” इति तत्काम्यकृच्छ्राभि-
प्रायम् । अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवत् अताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतम-
धनम् । (अ. ४ सू. २०) “ प्रतिलोमा धर्महीना ” इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्मा-
भिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

महापातकादिष्वङ्गकर्मणि महापातकानिपातकादुपपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वाऽधुनोपपातक-
प्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठमकप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं नाचद्वारं

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयमः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वाऽपि समाहितः ।

दद्याच्चिरान्नं चोपोप्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असी मासं समाहित आसीत । किं
कुर्यान्नश्नं तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधितृणानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् । आहारान्तरपरि-
त्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधानात् । तथा गोष्ठेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठाविधानेन दिवा च
१५ स्वापप्रतिषेधादार्घ्यं गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । मते
णिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्राप्तवर्षेन विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति
वचनादप्युक्ता ता गच्छन्ति तद्देशं स्वयमनुगच्छेद्यदा तु निवृत्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशङ्क्यकरण-
त्वात्स्वयमपि तिष्ठेदानीत वेति गम्यते । अनुगमनविधानाद्देशं ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठ-
प्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः ।

२० एव कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एका गां दत्वा तावता शास्तार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यापाः शुध्यती-
त्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते । पञ्चगव्यान्तरस्य ॥ निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव ।
अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अत एव जावालेन मासं प्राजापत्यस्य वृथक्
प्रायश्चित्तत्वमुक्तम् । “ प्राजापत्यं चोन्मामं गौहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी स्याद्गोप्रदानेन
शुध्यतीति ” । अनिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरैकानुवर्तनमुक्तञ्च वक्ष्यते ।

२५ अपरा विराजमुपशमं कृत्वा वृषभ एकादशो यामां यथां ता दद्यादिति मनश्चतुष्टयम् । तत्रा-
कामहृते ज्ञानिमात्रब्राह्मण्यमिरमोमाधरूपे उपशमं कृत्वा वृषभैकादशगोऽन्तर्गदित्वा विराजमुपशमो
प्रदृश्यः । विशिष्टश्रममिराया विशिष्टगुणवत्प्राप्त्यर्थे शुभ्यायधिष्ठस्य वक्ष्यमाणत्वात् । श्रियस्यधि-
न्याम्तु तादृग्निषे व्यापकत्वेन मासं पञ्चगव्यादिभ्यः व्रतमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासपञ्चगव्याशनस्यातिरिक्त-
त्वात्पञ्चगव्याशनमुक्तम् । ततश्च शत्रुः पशुः शरिरेऽपि प्राजापत्यकर्मणया पञ्चकृच्छ्राणां सम्प्राप्येन

पञ्च धेनवो भासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशमोदानसहितविराज्यता-
हर्षयस्त्वम् ।

कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां शुरुत्वम् ? । 'देवब्राह्मणाराहा तु विशेषेण द्रव्यमुत्तमामिति' नारदेन
तद्द्रव्यस्योत्तमत्वाभिधानात् । गोषु ब्राह्मणसंस्थासिद्धिं दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धिन्यास्तु तावृ-
ग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्वाये विराज्यये पाणिपूराभोजनमुक्तम् । अन्ये ५
विराज्येऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासवते क्रियमाणे षड्राज्यमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च
पाणिपूराभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याग्रायकल्पनया किञ्चिद्भूतं पशुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्माद्द्वय-
लपिष्ठत्वेन वैश्यस्वामिकृगोवधविषयता युक्ता ।

तादृश एव विषये शूद्रस्वामिकृगोहत्यायां मास प्राजापत्यवतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्राजापत्य-
हत्यात्मकेन प्रत्याग्रायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वस्यो लघुतमत्वाच्छूद्रविषयतोऽपि । अथ ?
चित्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्त्तुं ग्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु गुरुलघुभाष्यतारतम्यपेक्षया पूर्वोक्त एव विषये
योजनीयम् । यत्तु घृष्टाण्येव प्रतग्रयम् । "गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको
'वा चान्द्रायणप्रथाऽपि वेति" । यच्च काश्यपीयम् । "गौ हत्वा तर्चमणा प्रावृतो मासं गोघ्नेश्व-
स्त्रिवर्षस्त्रायार्यं नित्यं पञ्चगव्याहारः" इति । यच्च शातातपीयम् । 'मासं पञ्चगव्याहारः' इति तत्प-
ञ्चकमपि याज्ञवल्क्यीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम् । 'गोघ्नः पञ्चगव्या- १५
हारः पञ्चविंशतिराग्रमुपवसेत्सशिरलं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो मासानुमच्छन् गोघ्नेश्वो गो च
व्यादिति' । एतच्च याज्ञवल्क्यीयमासातिकृच्छ्रप्रतप्तमानविषयम् । व्याघ्ररात्रं शोषोप्येत्येन श्रियमेवात्य-
न्तमुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं 'मासं पञ्चगव्येनेति,
प्रतिपाद्य 'पठे फाले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुलोपविष्टासु शोषविशेषातिपूर्वं गच्छेन्नाति-
विषमेणावतारयेच्चालोद्ग्रे पाययेदन्ते प्राह्मणाभोजयित्वा तिलधेनुं व्यादिति' इदमप्यम् । अत्राप्य- २०
शक्तस्य 'गोघ्नो मासं यवागुं प्रसूतितन्दुलशृतां भुञ्जानो गोमयः प्रिय कुर्वन् शुध्यतीति' पैठिनसिनोक्तं
वेदितव्यम् ।

यत्तु सौमन्तम् । 'गोघ्नस्य गोप्रदानं गोघ्ने शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यपादानं गवानुगमनं
चेति', यच्च संघर्तेनोक्तम् । "सकुवावकृषेक्षासी पयोदधि घृतं सङ्गत् । एतानि कमशोऽभीयान्मासार्थं
सुप्तमाहितः ॥ ब्राह्मणाभोजयित्वा तु गा व्यादात्वशुध्यये" इति, यच्च द्वादश- २५
रात्रं पञ्चगव्याहारः' इति, तत्रितयमपि याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्येन समानविषयं मृतकल्यगोहत्या-
विषयं वा विषमप्रदेशज्ञानेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वं प्रायश्चित्त-
कामविषयम् ।

यदा पुनरीष्टग्विधामविशिष्टविषयस्वामिकामविशिष्टा या कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं
यवागूपान, मासद्वयं हविष्येण चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशमोदानमुक्तं सासादिना वर्तनमिति ३०
प्रतत्रितयमात्रातम् । यथाह (अ. ११ स्तो. १०८-११६)

“उपपातकस्युक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवागो घ्नेग्रेष्ठे चर्मणाद्रेण सङ्गुनः ॥

“चतुर्थकालमभ्यासादुत्तरालक्षणं मितम् । गोघ्नं चरेत्त्रयं द्वौ मासौ नियनेन्द्रियः ॥

“दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्पूर्वं रजः पिबेत् । शुभ्रपित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥
 “तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् । आसीनासु तथाऽऽसीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 “आतुरामभिशस्तां वा चौरव्यामादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वपापैर्विमोचयेत् ॥
 “उष्णे वर्षति शीते वा मास्ते वाति वा भूशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 “आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्ती न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥
 “अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो वा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यवोहति ॥
 “वृषभेकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वद्यो निवेदयेत्” ॥ इति ॥

एतच्चितययशवल्कीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगव्याशनवृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रौपवासरूप-
 व्रतव्रितविषयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । यत्तद्विद्वत्सा मानवेतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमिधायधिक-
 १० मभिहितम् । ‘अक्षारलवणं रुक्मं पष्ठे कालेऽस्य भोजनम् । गोमर्ती वा जपेद्विद्यामोहार्तं वेदमेव च ॥
 व्रतपद्धारोपेष्टं समन्त्रां चैवं भस्त्रलामिति’ तन्मानवविषयम् ।

एवं पुष्टितारुण्यादिकिञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । “अतिबालामतिवृद्धां च रोगि-
 णीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्दर्शं व्रतं द्विजः” इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गन्धर्धप्रायश्चित्तदर्श-
 नात् । यदा तु याशवल्कीयमासातिवृद्धमतिमत्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमाद्ययोगिनीं
 ११ कामतो व्यापादयति तदा ‘विहितं स्यादकामानां कामातद्विगुणं चरेदिति’ न्यायेन पूर्वात्तमेवा-
 कामविहितं मासातिवृद्धव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन । ‘गोव्रतचर्मैर्ध्वकालं परिधायैत्या-
 दिना मायवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम् । ‘वृषभेकादशाश्च गा दत्वा त्रयोदशे मस्ये पूतो भवतीति’ त-
 त्सपनस्थभोग्रियगोवधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु घसिष्ठेन (अ. २१।१८।२९) । “गो वेद-
 न्यातस्तस्याभ्रमणाऽऽर्द्धेन परिवेष्टितः पण्मासान् वृद्धतस्तद्व्याधातिष्ठेद्वृषभवेत्ती दद्यादिति” पाण्मासिकं
 १२ कृच्छ्रतस्तद्वृद्धानुष्ठानमुक्तम् । यद्यपि देवलेन । ‘गोव्रतः पण्मासांस्तत्रार्धपरिवृतो गोमजनिवासी गोभिरैव
 सह चरन् प्रमुष्यत’ इति तत् इयमपि हारीतीयेन समानविषयम् । तत्रैव कामकारकते क्रात्यायानीयं
 विधायिकम् । “गोव्रतचर्मसंवीतो वस्त्रोपेष्टथवा पुनः । गाभ्यानुगच्छेत्सततं मौनी वीरासनादिभिः ॥
 वर्षशीतातपक्रेषावस्त्रिपट्टभयार्दितः । मोक्षयेत्सर्जयत्वेन पूयते वस्त्रोस्त्रिभिरिति” द्रष्टव्यम् । यद्य द्वाद्वै-
 विधायिकम् । “पार्दं तु शूद्रदत्त्यायायुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परौगमने तथा ॥” इति,
 १५ तदपि क्रात्यायानीयव्रतसमानविषयम् ।

यत्तु यमेनाद्विरसीमितिरर्तव्यतामभिधाय “गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्य-
 माने सर्वस्वं वेदविद्वद्यो निवेदयेदिति” गोमहस्ययुक्तं गोशतयुक्तं च त्रैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् ।
 तत्र यदा सपनस्थभोग्रियातिवृत्तवृद्धकुम्भमाग्नसंवाग्निनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गभिर्णीं षट्शीर-
 तमणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्सवयज्ञं गङ्गादिना व्यापादयति तदा गोमहस्ययुक्तं त्रैमासिकं
 १६ कुर्यात् । “गभिर्णीं कपिलां दोर्गभीं होमधेनुं च मुखनाम् । सङ्गादिना पानयित्वा दिगुणं व्रतमाचरेत्”
 इति विशिष्टायां मरि चार्हस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अत एव प्रचेतसा । “क्षीमाभिर्णी-
 गोमभिर्णीमाष्टवृद्धपथेभूङ्गा भवनीनि” ईदृग्विषयैव गोवधमभिसंघाय दद्यात्प्रायश्चित्तमिति द्रष्टव्यम् । दीर्घाय तु
 प्रायश्चित्तं गोदानयुक्तं त्रैमासिकं व्रतं क्रात्यायानीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु गीतमेन

(अ. २२ सू. १५) । 'वृषभैकगोशतज्ञानमुच्चितं वैवार्धिकं श्राद्धं ब्रह्मचर्यं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम् । 'गां च हत्वा वैश्यवदिति' । (सू. १८)

एतच्च वैवार्धिकमतप्रत्याग्रायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकमताच्यूनत्वात्पूर्वोक्तविषये एव कामतो वधे । यदा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव वैवार्धिकं कल्प्यम् । यत्तु यमेनोक्तम् ।

“काष्ठलोदाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥

“काष्ठे सान्तपन्नं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तप्तहृष्टं तु पापाणे शस्त्रे चाप्यतिकृष्टकम् ॥

“प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । विंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणामिति ॥ तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानवैवार्धिकादिमतविषयेष्वेव काष्ठादिमाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादि-१० पूर्वकल्पप्रतिपादनपरं न तु निरपेक्षं लघुत्वाद्गतस्य ।

तथा न्योविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । “अतिवृद्धामतिवृषापतिबालां च रोमिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्वधमतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्या दद्याद्भेमतिलांस्तथेति ॥ मरीगादि-वधे यद्विहितं तस्यार्धम् ॥ बृहत्प्रचेतसाऽप्यत्र विशेष उक्तः । “एकवर्षं ह्ये वत्से हृष्टपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्विपादस्तु बिहायने । बिहायने विपादः स्यात्प्राजापत्यमतः १५ परमिति ॥

तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायेनाविशेषेण दिगुणमतप्राप्तां षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः । “पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वी पादौ बृहतां गते । पादोनं मतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते । दिगुणं गोवर्तं कुर्याद्विषा गोमस्य निष्कृतिरिति ॥ १०

बहुकर्तुके ॥ हनने संवर्तापस्तम्बी विशेषमाह तुः । “एका चेद्वहभिः काचिद्वैवाद्यापादिता षचित् । पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथगिति ॥ याज्ञविकगोहत्यायां बह्वत्तुपदिष्टं तत्पादं मत्त्येकं कुर्याच्चिन्तात् । एका चेदित्युपलक्षणमित्यतो बहुभिर्द्वयोर्बहूनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादवर्षं पादोनं वा कल्पनीयम् । एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । 'द्वैपादिति' विशेषणोपादानात् । कामकारे तु बहूनामपि मत्त्येकं वृत्तदोषसंवन्धात्कृतव्रतसंवन्धो युक्तः । सविणमिव प्रतिपुरुषं वृत्तव्यापातसमवायात् । १५ “एकं मतां बहूनां तु यथोकाद्विगुणो दमः” इति मत्त्येकं दण्डद्विगुण्यदर्शनाच्च ।

यदा त्वेकेनैव बन्धनाद्व्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तत्र संवर्तापस्तम्बी विशेषमाह तुः । “व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धने तथा । भिषज्जियोपचारे च दिगुणं गोवर्तं चरेदिति ॥ बह्वृषपि व्यापनेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तत्त्वेण, क्रितुं वचनमलाद्विगुणमेव । तथा भियगपि विरुद्धोपपदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने दिगुणं गोवर्तं कुर्यात् । भियग्यतिरित्यस्य १० केवलं उपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रतिबुद्धोपपदाने व्यास आह । “ओषधं हवणं येष पुण्यार्थ-

मपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयते ” इति ॥ यत्स्वापस्तम्बेनोक्तम् । “पादमेकं चरेद्दोषे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चेत्सर्वं निपातने ” इति । तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयम्, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तुर्निमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः । “पापाणैर्लकुटैर्वाऽपि श्लेष्णान्येन वा बलात् । निपा-
५ तयन्ति ये गास्तु कुरक्षं कुर्युर्वतं हि ते ॥ तथैव बाहुजह्नोरुपाध्वर्षीबाद्धिमोटनैरिति ” ।

एतदुक्तं भवति । पापाणस्त्रिङ्गादिभिर्घोषाभ्योदनादिना वा येऽङ्गानि पातयन्ति ते साक्षादन्तार-
स्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिनस्तेषां न कृत्स्नमत-
संबन्धः किंतु तदवयवैरेव पाददिपादादिभिरिति । तत्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि
वचनात्कचित्पादः कचिद्विपादः पादोऽनं कचिदिति युक्तम् । अत्राह पराशरः “मघां बन्धनयोः कस्तु
१ भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चार्णं कुर्याद्वाहणभोजनम् ।
अनहुत्साहितां गांश्च दद्यादिपाय दक्षिणामिति ” ॥

अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया मत्पनेक्षमाण आस्ते
तदा ब्रह्मण्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात् । यदा तु न प्रमादसंस्मरणं करोति तदा
“पादमेकं चरेद्दोषे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चेत्सर्वं निपातने ” इत्यङ्गिरसोक्तं
१५ वैमासिकपादं किंचिदधिकं वा विंशत्यहर्गोवधप्रतं कुर्यात् ॥ आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः ।
“अतिदाहातिबाह्व्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेदिति ” । लक्षण-
मात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः । “अन्यत्राङ्गुलक्ष्मां वाहने मोचने तथा । सार्धं संगोपनार्थं च न
दुष्प्रेद्बोधबन्धने ” इति पराशरस्मरणात् । अङ्गुलं स्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं साम्प्रतोपलक्षणम् ।
वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः ।

२० “न नालिकेरेण न शाणवालेन चापि मौजेन न बन्धशृङ्खलैः ।
एतेस्तु गायो न निबन्धनीया बध्वा तु तिष्ठेत्पराङ्मुह्यता ॥
कुरीः कुरीश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविजिते ” इति घ्न्यास्तस्मरणात् ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः । “वण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र मोर्भरेत् । गोकृच्छ्रार्थं
भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तस्मृतम् । अतिदाहातिदग्धेन संयते चैव योजने । बध्वा शृङ्खलपाशेभ्य मृते
२५ पादोनमाचरेदिति ” ॥ पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचित्प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः । “जलीयपल्लवे
मग्रा मेघविपुलताऽपि वा । श्वरे वा पतिताकस्माच्छूपापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं
गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतपाताहता वा स्यादुद्धन्यनहताऽपि वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं
विनिर्दिशेदिति ” ॥

इदं तु कार्यान्तरपरिच्छेदोपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यस्तयोपेक्षायां त्वर्धम् । “पल्लवलीय-

१ मृगव्याम्रश्वापदादिनिपातने । श्वप्रपपातसर्पादिमृते कृच्छ्रार्धमाचरेत् । अपाटन्तानु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागार

उपध्वे ” इति विष्णुस्मरणात् । तथा सत्यपि व्यापादने कचिदुपकारार्थप्रवृत्तौ वचनादोपा-
भावः । यथाह संवर्तः । “यन्त्रणे गोचिकित्सायै मूढगर्भविमोचने । यज्ञे कृते विपत्तिः स्थानं स पापेन
लिप्येत” इति । यन्त्रणं व्याध्यादिनिर्यातनार्थं सर्वशत्रुशुभादिप्रवेशनम् । तथा । “औषधं ज्वेदमाहारं
ददद्गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिभ्येन स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते शरीरेण वेदमभङ्गान्निपा-
तने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते ” । अथ
पराशरेऽप्याह । “अतिवृष्टिताना च प्रायश्चित्तं न विद्यते । कृपसाते च धर्मार्थं गृहदाहे च या
भूता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ” इति ।

इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कर्त्तव्यमिदं द्वादशद्वयेन स्मृतविषयम् । इतरथात्वापस्तम्बेनो-
क्तम् । “कान्तरेष्वथ वृणुषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयत ”
इति । तथाऽस्थ्यादिभङ्गे मरणभावेऽपि कचित्प्रायश्चित्तमुक्तम् । “अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं १
तथा । पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्थं तु यवाग्निघेदिति ” । यत्त्वाङ्गिरसम् । “शृङ्गदन्ता-
स्थिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं पितृदत्तं स्वस्थाऽपि यदि गोर्भवेदिति ” वज्रशब्दवाच्यं
क्षीरादिवर्तनमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयम् ।

इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्यापन्नगोष्ठदृशीं वा दत्तैव कार्यम् । यथाह पराशरः । “ग्राम-
पणे प्राणभूता दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यत्रवीचयः ” इति । मनुरपि । १५
(अ. ८ श्लो. २८८) “यो यस्य हिंसाद्व्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टि
राशे दद्याच्च तत्तममिति ” ।

एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तजनं प्रायश्चित्तस्यैव हन्तुर्वेदित-यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृद्धद्विष्णुना ।
विशेषोऽभिहितः । “विमे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकं शूद्रजातिषु
शस्यत ” इति । यत्तद्विरोधचनम् । “पर्याया ब्राह्मणानां तु सा राशो द्विगुणा यता । वैश्यानां २
त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्वयं व्रत स्मृतमिति ” तत्रातिलोभ्येन वाग्दण्डपाक्यादिरिषयम् । तथा क्षीरद-
यालादीनां त्वर्धम् , अनुपनीतस्य बालस्य पादः, इति च प्रागुक्तमनुत्थेयम् ॥

स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः । “वपनं नैव नारीणां नानुबन्ध्या जपादिम् । न गोष्ठे क्षपनं
सासां न वसीरन् गराजिनम् ॥ सर्वान्केशान्समृद्ध्य उदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वैर्नैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं
स्मृतमिति ” । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तने दर्शितः । “पादेऽङ्गुली रोमवपनं द्विपादे स्मभुणोऽपि च । त्रिपादे ३
तु शिखान्तं सशिखं तु निपातने ” इति पादशायश्चित्तार्हस्य कण्ठादुपस्तनाङ्गुली रोमवपनं वपनम् । अर्ध-
प्रायश्चित्तार्हस्य तु स्मभुणामपि । पादोनप्रायश्चित्तार्हस्य पुनः शिरोमन्त्रानामपि शिस्तावर्तनानाम् ।
पादचतुष्टयार्हस्य तु सक्षिरास्य सकलकेशजतस्येति । एवमेतद्विगवल्क्येनान्येषामपि स्मृतिवचसा
विषयो निरूपणीयः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

अधुनाऽन्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

• पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवचमतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनाऽन्येषां ब्राह्म्यतादीनामुपपातकानां शुद्धि-
र्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणेन मासं पयोव्रतेन वा पराकेण वा शुद्धिर्भवेत् ।

अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोवधासाधारणैः कतिपयेन्यूनत्वमवगम्यते । एतच्च
व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु “एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो
द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वेति” मनुक्तं (अ. ११ श्लो. ११७)
त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अत एव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चि-
१० तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिवर्जितानामविशेषेण वेदितव्यः । अवकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव ।

न्यूनोक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशता युक्ता । इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तमाधरापेक्षत्वमत-
ङ्गात् । वैदम् । तथा सत्युक्तनिष्कृतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये
सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा ‘अयाज्यानां च याजनं । व्रीहं चू-
नाचेत् । ब्राह्म्ययाजकोऽभिचरन्नपीति’ स एव विषयः केवलं परिहीयेत न पुनर्विशेषतः पठितस्यान्य-
१५ चापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि । यथा इन्वयार्थं द्रुमच्छेदः ‘वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने
जप्यमुक्षतमिति’ । अतो ब्राह्म्यतादिषु अस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टैः प्रायश्चित्तैः सहोपपातक-
शुद्धिः स्यादेवमित्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषयताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागे
वाऽऽश्रयणीयः ।

तानि स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेण ब्राह्म्यतादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्म्यतायां मनु-
२० नेदमुक्तम् । (अ. ११ श्लो. १११) “येषां द्विजानां सावित्री नाम्न्येत यथाविधि । तौभारयित्वा
श्रीन् कृच्छ्रान् यथानिधुपनाययेदिति” । यच्च यमेनोक्तम् । “सावित्री पतिता यस्य वृक्षवर्षाणि
पञ्च च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रभृतिपावकम् । हविषा
भोजयेद्येव ब्राह्मणनाम पञ्च च ॥ ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति” तदुभयमपि याज्ञ-
वल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् (अ. ११ सू. ७६।७९) । ‘पतितसावित्रीक-
२५ उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्गेन्यासं पयसा पक्षमाग्निशयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमथाचितेन
त्रिरात्रमम्भशोऽष्टोरात्रमुपगमेत् । अन्वमेधावभृथं गच्छेत् । ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेतेति’ ।

अनेयं व्यवस्था । गत्योपनेवाद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं शक्त्य-
पेक्षया भवति । अनापयतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैवं पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि क्रियत्कालातिक्रमे
तूद्दालकव्रतं ब्राह्म्यस्तोमो वेति । येषां तु पित्रादयोऽप्यनुगृणीतास्तेषामपस्तम्बोक्तम् । (१।१।३२)
१० “यस्य पितापितामहाऽनुगृणीतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविषकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य प्रपितामहा-
देर्नानुगमने तस्य उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविषकं ब्रह्मचर्यमिति ।”

तथा स्तेयेऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तव्रतचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १६२) “ धान्यान्नपनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोचम ” । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रायेन विमु-
ध्यतीति ” । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विपपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं क्षत्रियादेस्त्वत्वं
कल्प्यम् । “ अथाष्टापाय स्तेयकिल्बिष शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्षं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूय-
स्त्वमिति ” । क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डान्तकस्य दर्शनात् । तथा । “ विभे तु सकलं देयं पादोमं क्षत्रिये स्मृत-
मिति ” । पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा । क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डानुसारेण प्रायश्चित्ता-
रूपत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्ये पाण्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्र-
परिग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरान्नाप्युक्तनीयम् ।

इदं च दशरुम्भधान्यापहारविषयम् । अधिकेतु “ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो दम उत्तमः ।
पलसहस्रादधिके घघः ” इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहचर्यादन्नधने चैता- १०
वज्रान्यपरिमिते वेदितव्ये । अन्नशब्देन तन्बुलादिकमभिधीयते । धनशब्देन ताम्ररजतादिकम् ।

इदं तु प्रायश्चित्तं कामकाराविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा । “ मनुष्याणां
च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन त्विति ” । (मनुः अ. ११ श्लो. १६३)
सार्धशतद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायण प्राप्तमपीतरगोश्चव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते—“ तायन्मूल्य-
जलापहारे पानीयस्य तुणस्य च । तन्मूल्याद्विगुणो दण्ड इति पञ्चशतं तथेति ” ॥ चान्द्रायणविषये १५
पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्परिमाणदण्डचान्द्रायणयोगोवधादौ सहचरितत्वात्तथा “ कृच्छ्रातिहृच्छ्रेन्द्वयोः
पणपञ्चशतं तथेति ” चान्द्रायणविषये पञ्चशतपणदण्डविधानाच्च ।

एतच्च क्षत्रियादिविद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणसर्ववन्धिव्यापहारे तु (मनुः अ. ११ श्लो. ५७) ।
“ निक्षेपस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च हस्मरतेयसमं स्मृतमिति ” द्रष्टव्यम्
तथा । (मनुः अ. ११ श्लो. १६४) “ द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेदमनः । श्वेत्सान्त- २०
पनं कृच्छ्रं तन्निर्घात्यात्मशुद्धये ” ॥ इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रयपुसीसादिविद्रव्यापहारविशेषणस्तेयसामान्योप-
पातकप्रायश्चित्तापवादः ।

इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्थतृतीयशतमूलस्य पञ्चदशाशार्धत्रयपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् ।
चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्तस्य । तथा द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यमाप्तव्रतापवादः । (मनुः अ. ११
श्लो. १६५) “ भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुण्यमूलकतानां च पञ्चगव्यं विशेषतः २५
मिति ” । एकवारभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहारे इदम् । द्विवारभोजनपर्याप्तापहारे त्रिरात्रम् । यथाह
पैठीनसिः । “ भक्ष्यभोज्याकस्योदरपूजणमात्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्र वा पञ्चमव्याहारश्चेति ” । यानादी-
नामप्येतत्साहचर्यादितावन्मूल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि ह्यियमाणद्रव्यन्यूनान्नाधिकभावेन
प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुरुभावः कल्पनीयः । तथा । (मनुः अ. ११ श्लो. १६६) “ तृणकाष्ठ-
द्रुमाणां च शुष्कानस्य गुडस्य च । तेलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनमिति ” ॥

एषां च तृणादीनां भक्ष्यादिविगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्रिगुणमूल्यावर्णापेतत्वाय-
श्चित्तम् । तथा । (मनुः अ. ११ श्लो. १६७) “ मणिमुक्ताप्रवालाणां ताम्रस्य रजतस्य च । अय-

स्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कदचतेति ॥ ३ ॥ अत्रापि भक्ष्यादिवत् द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्यद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा । (मनुः अ. ११ श्लो. १६८)

॥ कार्पासकीटजीर्णानां द्विचैरेकसुरस्य च । पक्षिगन्धौपधीनां च रज्ज्वाश्वेवं त्र्यहं पयः ॥ इति ।

अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्त्रिगुणमूल्यानामपहार एवेतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । ह्रियमाणद्रव्य-

न्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव ।

इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः । “ दत्तं वाप-
हृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेदिति ” । कृष्णापाकरणं च ‘ पुत्रपौत्रैर्कर्मणं देयमिति ’ विहितं तस्यान-
पाकरणे तथा वैदिकस्य च ‘ जायमानो वै ब्राह्मण ’ इत्येतद्वाक्येनर्णसंस्तुतयश्चाचरणे च ‘ उपपातकशुद्धिः ;
स्यादेशमि’त्यादिनोपपातकसामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र
१. मनुनोक्तम् (अ. ११ श्लो. २७) । “ इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदम्बुपर्यये । लुप्तानां पशुसोमानां
निष्कृत्यर्थमसंभवे ” इति । अम्बुपर्यये संवत्सरान्ते ।

तथाऽपिकृतस्यानाहितामित्येऽप्येतदेव व्रतचतुष्टयं शतारावूर्ध्वमापदि शक्यपेक्षया योज्यम् ।
अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाकपुनर्वत्सरात् कार्पाजिनिर्विशेषमाह । “ काले त्वाधाय कर्माणि
कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वन् विरात्रेण मासि मासि विशुद्धयति ॥ अनाहिताग्नां पित्रादौ भक्ष्यमाणः
२. सुतो यदि । स हि ब्राह्मणेन पशुना यजेत्तन्निष्कयाय त्विति ” । एकाग्रैरपि विशेषस्तेनैवाकः ।
“ वृत्तदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेदर्थं प्रतिमासमहोऽपि वेति ” ।

तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । यथाऽहं हारीतः । “ गुह-
तिलपुष्पमूलफलपक्वाचविक्रये सोमपानं सौम्यः कृच्छ्रः । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधिपुतगन्धतक-
चर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् ” । तथा । ऊर्णाकेशकेशरिभूधेनुवेश्माश्मशस्त्रविक्रये च
३. भक्ष्यमांसप्रायश्चित्तस्थशुद्धनलशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः । हिङ्गुगुग्गुलहरितालमनःशिलाजनैरैरिक्तशालवण-
मणिमुक्तामवालवैणववेषुमृन्मयेषु च तप्तकृच्छ्रः । आरामतडागोदपानपुष्करिणीमुक्तविक्रये त्रिपवण-
चाम्पधःशायी चतुर्थकालादारो वृक्षसहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्ण-
विक्रये चेति । एवमन्यैरपि शङ्खविष्णुवाद्यकवचनेयैश्च प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रानापदि मानव-
मुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयं शक्यपेक्षया योज्यम् ॥

४. तथा परिवर्तिर च वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः (अ. २० सू. ८) । ‘ परिविविदानः कृच्छ्राति’
कृच्छ्री चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निवेशेत तां चैवोपयच्छेतेति ’ । परिविविदानः परिवेत्ता उच्यते ।
तत्स्वरूपं च प्राग्व्याख्यातम् । असौ कृच्छ्रानिकृच्छ्री चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां स्त्रोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्या-
हतभैक्षवह्नुपरिभ्रमपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्देहत् । कामित्यपेक्षायामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव स्त्रोढां
ज्येष्ठाय निवेदितां तेन तेन चानुज्ञातामुद्देहत् ।

५. यशु हारीतेनोक्तम् । ‘ ज्येष्ठेऽतिविष्टे कनीयाभिविशगानः परिवेत्ता भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठः
परिवेदनी कन्या परिदार्यी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पाव-
येयुरिति । यदपि शङ्खेनोक्तम् । “ परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भिक्षं चरेयातामिति ”

तदुभयमपि कामकारेण कन्यापिवाचननुशातोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं वैमासिकम् । पूर्वोक्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीयं च मतचतुष्टयमज्ञातविषयम् ।

यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । “ कृच्छ्रौ द्वयोः पारिविवे कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अतिकृच्छ्रं चरेदाता होता चान्द्रायणं चरेदिति ” । एतच्च पर्याहिताभ्यादीनामपि समानम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः “ परिविचित्परिवेत्तृपर्याहितपर्याध्वत्रयेदिधिपूदिधिपूपतीनां सक्तस्य प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ” । अत एव वसिष्ठेनाग्नेदिधिपूत्वादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् । (अ. २० सू. ११०) ‘ अग्नेदिधिपूतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् ता वैवोपयच्छेत् । दिधिपूतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा तस्मै दत्तां पुनर्निविशेतेति ’ । अग्नेदिधियादेर्लक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । “ ज्येष्ठायां यजनद्वयां कन्यायामुच्यतेऽनुजा । या साऽग्नेदिधिपूर्जया पूर्वा तु दिधिपूः स्मृताति ” । तत्राग्नेदिधिपूतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चादप्येनोदामुदरेत् । दिधिपूतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्योढां ज्येष्ठां कनीयस्याः पूर्वविबोद्रे दत्त्वाऽन्यामुदहेदिति पश्चिद्वनम् । तथा । भूतकाव्यापकभूतकाध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्ममुचर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य सिष्णुनोक्तम् । “ भूतकाध्यापनं कृत्वा भूतकाध्यापितस्तथा । अनुदोगप्रदानेन व्रीन्पक्षाणीयतः पिबेदिति ” । उत्कपहेतोरधीयानस्य नाशित त्वयेत्येव पर्यनुयोगोऽनुयोगप्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे । “ दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरत्रवीदि ” । त्पुक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तमतेः सहास्य शक्त्यपेक्षया विरुल्यः ।

तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानववैमासिकस्य याज्ञवल्कीयवचनचतुष्टयस्यापि गुरुद्वारादावपवाद उक्तः । तथाऽन्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषणापवाद उक्तः । यथाह गौतमः । “ द्वे परवारे । व्रीणि ओवियस्येति ” (अ. २२सू. २१।३०) । तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् (अ. २२सू. ३४) । “ उपपातकेषु चैवमिति ” । तत्रैव व्यवस्था । ऋतु- १० काले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं । तस्मिन्नेव काले कर्नसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव ओवियभार्ग्या गमने व्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ।

यथा ओवियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । तादृग्विधायामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्समानदृष्ट्या शूद्रायां पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं २५ कल्पनीयम् । अत एव शङ्गेन “ वैश्यामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिवर्षणं चासुतिष्ठेत्क्षत्रियायां द्वे वर्षे व्रीणि ब्राह्मण्या वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति । वर्णक्रमेण ह्यग्रेस दशितः । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिषु स्त्रीषु क्रमेण दिवार्षिकवार्षिकपाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रयोर्वार्षिकपाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्र्या परभार्यायां पाण्मासिकमेव । यत्त्वापस्तम्बीयम् “ त्वर्णायामनन्यपूर्वायां सप्तस्मिन्पाते पादः पतत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थं तर्पमिति ” । ३० तद्वैतमीयविचारिकेण सम्पन्नविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुर्मासे द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानदेकस्यामेव गमनाभ्यासे भेदे प्रायश्चित्तं किन्तु प्रतिगमनं पादद्वयं कल्प्यम् ।

एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामत पुनरेतदेवार्पकृत्या पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अनुनु-

राजन्यवैश्यसेवायां त्वहोरात्रं विरात्रं कृच्छ्रार्थमिति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः ।
“ विप्राः शूद्रेण संश्रुता न चेत्समात्वसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥ ”

एतदनिच्छन्त्यां स्वपतिप्रान्त्या वा वेदितव्यम् ।

“ चान्द्रायणे दे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ ”

“ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्द्विश्येन संगतम् ॥ ”

“ शूद्रं गत्वा चरेद्द्विश्यः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोम्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितमिति । ”

प्रजातायास्तु चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः ।

“ विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ ”

“ शूद्रगर्भे भवेत्स्यागश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भसावे धातुदोषैश्चोचान्द्रायणत्रयमिति ॥ ” “ अकाम-

कारतः ” इति विशेषणोपादानात् । कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा त्वानिःसृत-

गर्भे च दशमासं स्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्ताभावः । “ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण

संगताः । अप्रजाता विश्वेन्द्रचन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ” इति वसिष्ठस्मरणात् (अ. २१ सू. २१) ।

यदा त्वाहितगर्भे च पश्चाच्छूद्रादिभिर्व्याभिचरति तदा गर्भगतशङ्काया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं

कुर्यात् । “ अन्तर्वती तु या नारी समेताक्रम्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ ”

जाते गर्भे यतः पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावत्कम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स यथाविधीति ”

स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदा त्वौकृत्यात्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥

अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । “ रजकव्याधशैलूपपेणुचर्मोपजी-

विनः । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामादेन्दवत्रयमिति ” । तथा चाण्डालस्याप्यन्त्यजगमनेऽपि । “ चाण्डालं

पुल्लकं श्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयमिति ” । अकामत इति

पश्चनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा

“ चाण्डालेन तु संपर्के यदि गच्छेत्कथञ्चन । सशिसं वपनं कुर्याज्जुह्वीयायावकीदनम् ॥ ”

“ विरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोमयोदकदर्दने ॥ ”

“ तत्र स्थित्वा निराहारा सा विरात्र ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ॥ ”

“ क्षीरे सुवर्णसंमिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् । एकभक्तं चरेत्पश्चात्पावत्पुष्पवती भवेत् ॥ ”

“ बहिस्तावच्च निवेद्योपावचरति तद्व्रतम् । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ”

“ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धये स्वार्थभुजोऽवकीदिति । ”

एतदप्युपागविषयमेव । “ यदि गच्छेत्कथञ्चनेति ” वचनात् ॥ अप्यशूद्रेणाप्यन्त्यजान्यवाये

प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् । “ संश्रुता स्यादधान्त्यैर्या वा कृच्छ्रान्दं समाचरोदिति ” । कामतः सकृद्-

मने इदम् ।

यदा त्वाहितगर्भाया एव पश्चाच्चाण्डालादिव्यनायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः ।

“ अन्तर्वती तु युवतिः संश्रुता चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ ”

“न प्रचारं शूरे कुर्वाच चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्वा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥

“प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्यादप्राय दक्षिणामिति ॥”

यदा तु कामतोऽत्यन्तसंपर्कं करोति तदा “अन्त्यजनेन तु संपर्कं भोजने नैधुने कृते । प्रविशेत्संपर्कदेशो मृत्युना सा विश्वद्वयती” मृत्युशान्तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति तदा पुलिङ्गेनाङ्गनीया मध्या वा भवेत् । तर्हानवर्णोपभुक्ता वा साऽङ्गुष्ठा मध्याऽथवा भवेदिति । परा-
हारस्मरणात् ॥ तथा परिविक्रितप्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तप्रायश्चित्तवद्भवस्या विशेषः । इयंस्तु विशेषः । परिवेत्तुर्यस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रे तत्र परिवित्तेः प्राज्ञापन्यमिति । “परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादश-
रात्रं चरित्वा पुनर्विनिवेशे तं चरेत्पयच्छेदिति वसिष्ठस्मरणात् (अ. २० सू. ८) । पार्श्वप्लवणकप्रयोजस्तु मनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणायपेक्षया योग्यानि ॥ २६५ ॥

लक्षणकथनान्तरं श्रीशुद्धाचिन्तनवध इत्युपपातक्रमेण पठितं तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह

अपभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याघ्नतं द्यापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्वहाऽयं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।

पण्मासाच्छूद्रहोऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्वशाथवा ॥ २६७ ॥

एतमधिकं यस्मिन्नाहले तदेकसहस्रं तस्य पूरण एकसहस्रः अपभैकसहस्रो यासां गयां ततः
अपभैकसहस्रास्ताः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्याघ्नतं वर्षत्रयं कुर्यात् ।
वैश्वहाती पुनोत्तत् अष्टहत्याघ्नतमेकवर्षं चरेत् । गवामुपभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्या-
घ्नतं पण्मासं चरेत् । यद्वा दशधेनूंचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवध-
विषयम् । “अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्येति” प्रकन्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां मानयेऽभिधानात् ।
(अ. ११ श्लो. १२७) दानतपसोश्च क्षत्र्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विद्वांसोः “गुतीयो
ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे क्षेयस्तु बोद्धाः” इति मनुक्तं
(अ. ११ श्लो. १२६) द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे तु सार्धचतुर्वर्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन पात्र गुणादिकमुच्यते ।
“गुरुपूजा वृणा शीघ्रं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते” इति मनुस्मरणात् ।

यत्तु बृद्धहारीतवचनम् । “ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्या षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरे-
देवं व्रतं वैवाहिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेदर्थं वृषभैकादशम् वाः” इति तत्कामकारविषयम् ॥
श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु । “तुर्द्विषेन क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महन्ति व्रतम् । अर्थं वैश्यवधे कुर्यात्तुतीयं,
वृषलस्य त्विति” बृद्धहारीतोक्तः द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम् “ब्राह्मणो राजन्यं
हत्वाऽष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् षट् वैश्यं त्रीणि शूद्रमिति” तदपि हारीतोयेन समानविषयम् ।
क्षत्रिये त्वीषद्वृत्तस्थ इत्येतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा “पूर्व-
पौर्वर्णपौर्वेदाभ्यायिनं हत्वेऽप्यपस्तम्बोक्तं (१।१।२४।६) द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । मातृव्यवधि

काले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो गमने मानवं वैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिरूपे पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव वैमासिकरूपाश्चायणशिक्षाणि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां क्षत्रियादिरूपे वैमासिकान्दीन्येव । अकामतः पुनरेतासु वैवार्षिकाणां याज्ञवल्क्यमृषभकादशगोदानं मासं प्राजापत्याघर्षणं च कमेण द्रष्टव्यम् ।

- ५ शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमेवार्धकृत्या योजनीयम् । अत एव संवर्तः । “ शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मार्गं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावक्काहारास्तिष्ठेत्तत्प्रापमुक्तये ” इत्यकामतोऽर्धमासिकमित्यभिधेयम् । ब्राह्मणभेदं प्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणद्वाराभिमगच्छेत्तन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु च विप्रोदासु द्विस्तिर्भ्यचारितासु अनुद्धिपूर्वगमने वा । तथा च संवर्तः । ‘ विशामस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरोदिति ’ ।
- १० कामतस्तु । ‘ राशीं प्रयजितां धार्वा साध्यां वर्षोत्तमायपि । कृच्छ्रदयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य चेति ’ यमोक्तं कृच्छ्रदयं द्रष्टव्यम् । चतुराश्रम्यास्ते तु व्याभिचारस्य ‘ स्वरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सत्पेल-
ज्ञात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैद्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेद्यसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां विराधोपोषितो घृतपाथं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पद्माधोपोषितो मां दद्याद्दोष्यवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अतूदायामवकीर्णः पलालभारं क्षीमायकं च दद्यात् ’ इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् ।
- १० चतुराश्रम्यासविषयत्वं चास्य ‘ चतुर्थे स्वरिणी शोका पश्ये बन्धकी मतेति ’ स्मृत्यन्तराद्व-
गम्यते । अत्रैव विषये पदभिन्नाश्नतेऽप्युक्तम् । “ ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्व्याह्विजातये । राजन्या चेद्भृतुर्दद्याद्विद्यां गत्वा तु धेलकम् ॥ शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । दिवसो-
पोषितो वा स्याद्व्यादिमास भोजनमिति ॥ ” अनुलोक्यसाये गर्भे द्विगुणं यदि सा अनिवृतिता न प्रति-
लोकमा न भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्विगुण्यं प्रतिलोकद्वृतितासु अन्त्यावसन्नविस्त्रीषु च चाण्डाली-
१० गर्भे यथा गुरुतल्यव्रतं तथा किञ्चिद्भूयं तारतम्यं कल्प्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरु-
तल्यत्वं तथैव सैवम् ।

- इदं प्रायश्चित्तजातं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्ती तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदैव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । ‘ गर्भेन तु व्रतं यत्स्याद्भवेत् तद्विगुणं चरेदिदं स्मृशान्स्मरणात् । शूद्रा गर्भमादधत-
श्चतुर्दशतिमते विशेषे उक्तः । ‘ वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालरामये नक्तं भुञ्जी-
१० तेति ’ । यत्तु मनुवचनम् । (अ. ३ श्लो. १५) “ शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणो पात्यपोगतिम् । जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ” इति तत्प्रापगौरवस्यापनयनम् । प्रानिलोम्यवसाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव । ‘ प्रानिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनमिति ’ वचनात् ॥ यत्तु वृद्धप्रचेतोऽप्यनम् । “ शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्भ्रष्टतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्भ्रतं देवं माता यस्माद्धि तस्य सा । पादहाथान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्षिकमिति ” । द्वादशवार्षिकातिदेसकं तत्
१ स्वभार्याभ्रान्त्वा गच्छतो वेदितव्यम् । मोहादिनि विशेषणोपादानात् । यत्तु संवर्तवचनम् । “ कथं-
चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सान्त्वनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ शरदस्तु
ब्राह्मणीं गच्छेत्कथंचित्काममोहितः । गोमूत्रयावक्काहारो मासेनैकेन शुद्ध्यतीति ” तद्व्यत्यन्तप्रायश्चित्त-
ब्राह्मणीविषयम् ॥

अन्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तेनोक्तम् । “रजकव्याधशैलपवेषुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति ॥ इदं ब्राह्मणस्य कामतः सङ्गमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम् । अत्रैवापस्तम्बेनोक्तम् “भ्लेच्छी नदी चर्मकाशी रजकी बुरुडी तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति” । अन्यजाश्च तेनैव दर्शिताः ‘रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । केवर्तभेदभिलाश्च सीते चान्यजाः स्मृताः’ इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्त्या-
वसायिनस्तद्वर्गगमने गुरुतर प्रायश्चित्तं गुरुतत्पप्रकरणे दर्शितम् ।

एतासा चान्यजस्त्रीणां मध्ये यदेकस्यां व्यवसाये प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वानु भवति । सर्वासं सङ्गृह्यत्वात् । यथाहोशानाः । “बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः” इति । अकामतस्तु गमने । “चाण्डालमदम्बपचकपालव्रतचारिणाम् । अकामत स्त्रियो गत्वा पराकर्मताचरोदि”त्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्तवचनम् । “रजकव्याध ? शैलपवेषुचर्मोपजीविनाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्क्षू चान्द्रायणं चरेदिति” तदप्यकाम- विषयम् । यत्तु ज्ञातातापेनोक्तम् । “केवर्ती रजकी चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यतीति” । तद्वेतःसेकात्पादनिवृत्तिविषयम् । यत्तु शनसोक्तम् । “कापालिकाक्षभोक्तृणां तच्चारोगामिनां तथा । ज्ञानात्कृच्छ्रान्दमुद्दिष्टमज्ञानादेन्द्वयमिति” तदभ्यास- विषयम् । यदा तु चाण्डालादिषु गच्छतो गर्भो भवति तदा ‘चाण्डाल्या गर्भमारोप्य गुरुतत्पव्रतं १५ चरेदि’त्युक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्चान्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते । निर्वर्तनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसहायमित्यापस्तम्बवचने तत्कामकारविषयम् ।

क्षीणामपि सवर्णानुलोमव्यवसाये तदेव भवति । ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतमिति’ मनुस्मरणात् (मनु अ. ११ श्लो. १७६) । प्रातिलोम्येन व्यवसाये एव परस्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः । यथाह वसिष्ठः । “शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीर्णैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्सेत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं १ कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रा गौरमारोप्य महापथमनुसन्वाजयेत्पूता भवतीति । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभि- गच्छेद्दीर्णैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राप्स्य ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रा गौरमारोप्य महापथमनुसन्वाजयेत्पूता भवतीति । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीर्णैर्वैष्टयित्वा राजन्य- मग्नौ प्राप्सेत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नम्रा गौरमारोप्य महापथमनुसन्वाजये- त्पूता भवतीति विज्ञायत” इति (अ. २१ सू. १-३) । “एव वैश्यो राजन्योः । शूद्रश्च राजन्यो- वैश्ययोरेति” (अ. २१ सू. ४।५) । पूता भवतीति वचनाद्वाजवीथीपरिव्राजनमेव दण्डरूप प्रायश्चित्ता- न्तगतिरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन दिजातिव्यवसाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन । “ब्राह्मण्यकामा गच्छेत्क्षेत्रात्रिय वैश्यमेव वा । गोमूत्रयाक्त्रैर्मसाक्षदूर्पाच्च विशुध्यतीति” । कामतस्तु द्विगुणं कर्तव्यम् । ‘कामात्तद्विगुणं भवेदिति’ वचनात् । यद्वात्रिंशन्मतेऽपि ‘ब्राह्मणीक्षत्रियवैश्यसेवायामतिवृच्छं कृच्छ्रा- ३ तिवृच्छौ चोत् । क्षत्रिययोऽपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायाः कृच्छ्रायं प्राजापत्यमतिवृच्छम् । वैश्ययोऽपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायाः कृच्छ्रपादं कृच्छ्रायं प्राजापत्यम् । शूद्रायाः शूद्रतेने प्राजापत्यम् । ब्राह्मण-

त्वमोत्रियो क्षत्रियादौ व्यापादिते "यागस्थक्षत्रविद्वाती चरेद्ब्रह्मणि व्रतमिति" द्रष्टव्यम् । 'ओत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रियादौ ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्याद्देव-
वधे त्रिवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैकादशाश्च गा दद्यादिति' गौतमोक्तो
दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

- एतन्नामतिपूर्वविषयम् । 'पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्थं वर्णं' प्रमाप्य द्वादश षट् धीन् संवत्सरं च
व्रतान्याविशेत् । तेयामन्ते गोसहस्रं च ततोऽर्थं तस्यार्धमर्थं दद्यात् सर्वेषामानुष्यंजेति । शास्त्रस्मरणात् ।
इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविनयमेव किञ्चिन्न्यूनगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् ।
स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकमप्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गादिवादन्यायगोचरत्वाभावाद्बुधपातक-
सामान्यप्राप्तान्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्वृत्तक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवै
त्रैवार्षिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहित-
मृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चमग्न्याशनं मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् ।

- एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृकं क्षत्रियादिवधे द्रष्टव्यम् । (मनुः अ. ११ श्लो. १२७)
"अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे षड्वार्षिकं तथा" ॥ 'ब्राह्मणः
क्षत्रियं हत्वेत्यादिषु मनुगौतमहारीतवाक्येषु ब्राह्मणपदहणात्क्षत्रियादिकर्तृकं तु क्षत्रियादिवधे षाड्व-
न्यूनं द्रष्टव्यम् । "विधे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्थभेकपादस्तु शूद्रजातिषु
शस्यते" इति बृहद्विष्णुस्मरणात् । "यत्तु पर्वया ब्राह्मणानां तु सा राशं द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा शोका पर्वद्वयं वृत्तं स्मृतमि"त्यद्विद्विरोधचर्चनं तस्यातिलोभ्येन वाग्दण्डपारुष्यविषय-
मित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धावसिक्तादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वा-
भावात् । अतो वण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिहृत्सी कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धि-
हृत्सी दर्शितौ । 'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे' इत्यत्र (व्यवहारे २०६) ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

इति क्षत्रियादिवधधर्माध्यायश्चिन्तनप्रकरणम् ।

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह

दुर्वृत्तब्रह्मविद्वक्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

- ब्राह्मणादिभार्या दुर्वृत्ताः स्वेरिणीः प्रमाप्य क्रमेण दृतिं जलाधारचर्मकोशं । धनुः कारुकिं ।
वस्तं छागमविं मेघं च विशुद्धये दद्यात् ।

इदं च प्रातिलोभ्येनान्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भं
आह । "प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्दशदिनैः" ॥
ब्राह्मण्यादिवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारो वैश्याया द्वावित्येवं यथार्हतयाऽन्वयः । यदा तु वैश्य-

कर्मणा जीवन्ती व्यापादयति तदा किञ्चिदियम् । 'वैशिकेन किञ्चिदिति' गौतमस्मरणात् । (अ. २२ सू. २७) । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवन्त्यां व्यापादितायां किञ्चिदेव देयं तच्च जलम् । 'कोशं कूपे च विषे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वषे धेनुः क्षत्रियाया बस्तो वैश्यावषे स्मृतः । शूद्रायामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः ' इत्यङ्गिरसस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रति-
लोभ्येन व्यभिचारिता ब्राह्मणाया व्यापावन्ते तदा भोवधमायश्चित्तानि यथार्हं योज्यानि ॥ २६८ ॥

इषद्व्यभिचारितब्राह्मण्यादिवषे विशेषमाह

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्यामृतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण वृष्टानीषद्व्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्यामृतं पाण्मासिकं कुर्यात् । यदा दशधेनून् दद्यात् । इदं च पाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावषे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावषे दशधेनून् दद्यात् । कामतः शूद्रावषे तु उपपातकसाधारण-
मांसं मांसं पञ्चगव्याशनम् । यदा कामतो ब्राह्मणी व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्धमाससार्धद्वाविंशत्यहानि । यथाह **अचेताः** । 'अनुतुमती ब्राह्मणी हत्वा कृच्छ्रायुं षण्मासान्वेति । क्षत्रिया हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्ध-
मासं वेति । शूद्रा हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वेति ' ॥ यत्तु **हारीतेन** 'षड्वर्षाणि राजन्ये माकृत अन्नचर्यं व्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र' इति प्रतिपाद्योक्तं 'क्षत्रियवत् ब्राह्मणीषु वैश्यवत् । १
क्षत्रियायां शूद्रवैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासानि'त्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वचार्यं कल्प्यम् । आत्रेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥

इति स्त्रीवधमासधिनप्रकरणम् ।

द्विसाप्तायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रतीत्यर्थपदानभिधेयादुपपातकसाधनविषयेऽपि प्रायश्चित्तमाह

अस्थिमतां सहस्रं तु तथाऽनस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिना कुक्कलास्यभृतीनामनुकनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां च यूकामत्कुण्डं दशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा शूद्रहत्यामृतं पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत् । दशधेनून् दद्यात् । 'सहस्रमिति' परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे त्वातिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वावपुनः प्रत्येकं वषे तु 'किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके' इति वक्ष्यति (श्रो. २७५) ।
तथाऽनस्थिमतामन इति । एतच्च शोदिष्टमन्तुविषयम् । स्यविष्टानास्थिपुणादिजन्तुवधे तु 'हृमि- २५
कीटवयोहत्ये'त्यादिना मलिनीकरणीयान्यभिधाय मलिनीकरणीयेषु 'तप्तः स्यादावककृत्यहामिति' मन्तुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा ज्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किंच । मार्जारादयः प्रसिद्धाः । पतत्रिणश्चापकाकोलकास्तान् हत्वा विरात्रं पयः पिबेत् । पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनममनादिकं वा कुर्यात् ॥ यथाह मनुः । (अ. ११ स्तो. १३२) “पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् । अपः स्पृशेत्सर्वन्त्यां वा सूक्तं वाऽध्वेवतं जपेदिति ” ।

इदं च प्रत्येकवधविषयम् । तस्मादितवधे तु (अ. ११ स्तो. १३१) “ मार्जारनकुञ्जी हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति ” मनुक्तं पाण्मासिकं ब्रह्मव्यम् ॥ यत्पुनर्वेत्तिष्टेनोक्तम् (अ. २१ सू. २४) “श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पविहरभूपिकान् हत्वा कृच्छ्रं वादशरात्रं चरेत् किञ्चिदजादिति ” । तत्कामतोऽभ्यासविषयं वेदितव्यम् । दूहरोऽल्पमूषकश्चतुष्पुन्दुरित्वा ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो त्रिहायनः ।

खराजमेपेपु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किंच । दन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुके पक्षिणि द्विवर्षो वत्सः । रासभः १५ ऋगौहकेऽप्युपादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायनो वत्सो देय इति सर्वत्रानुपह्नः ॥ मनुनाऽप्यत्र विशेष उक्तः । (अ. ११ स्तो. १३६) “ वातो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् । अजमेपावनद्वाहं खरं हत्वेकहायनमिति ” ॥ २७१ ॥

हंसश्येनकपिक्रव्याजलस्थलशिशुण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्गामक्रव्यादस्तु वात्तिकाम् ॥ २७२ ॥

१० किंच । क्रव्यमपकं मांसमतीति क्रव्याद्यामसृगालादिर्मृगविशेषः । वानरसाहचर्यात् तथा हंसश्येनसमभिव्याहारात्कङ्कशृग्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जलशब्देन जलचरा यकादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा बलाकादयः । शिशुण्डी मयूरः । भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं एषे गामेका दद्यात् ।

अक्रव्यादस्तु हरिणाविमृगान् खजगादिपक्षिविशेषान्दत्त्वा वत्सतर्फी दद्यात् । तथा च मनुः । २५ (अ. ११ स्तो. १३५।१३७) “ हत्वा हंसं बलाकां च वक्रं चर्दिणमेव च । वानरं श्येनभासो च स्पर्शयिद्वाह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो वत्सतर्गुण्डः हत्वा तु कृष्णलमिति ” ॥ २७२ ॥

उरगेष्वायसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंशुकम् ॥ २७३ ॥

१० किंच । सतिष्ठेऽप्युपादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्णमान्तो देयः । पण्डके, ननुंसके

व्यापादिते त्रपु सीसकं च मापपरिमितं दद्यात् पलालभारं वा । ‘पण्डकं हत्वा पलालभारं त्रपु सीसकं वा दद्यादिति’ स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि ‘पण्डको लिङ्गहीनः स्वातंत्र्यकार्पण्यं नैव सः’ इति देवलवचनेन सामान्येन स्त्रीपुलिङ्गपरिहृतो निर्दिष्टस्तथापि न गोत्रात्मन्यस्येह विवक्षा । गोत्रात्मन्यवधनिषेधस्य आत्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः । लिङ्गविगहिणी च पण्डे जातिसमवायाविशेषात्तन्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षिसमभिव्याहाराच्च । कोले सूको ५ व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे शुद्धा देया । वाग्निनि विनिपातितेऽशुकं वसं देयम् । तथा च मनुः (अ. ११ श्लो. १३३) “अग्निं कार्पायसी द्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभाकं पण्डे सेसकं चैव मापकमिति” ॥ २७३ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंचाह । तित्तिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परिमाणविशेषवचनः । “अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ॥ चतुष्टयको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति” स्मरणात् ॥ पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चकादिदानं कर्तुमशक्नुवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्धयर्थम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणया । क्लेशाभावे तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपोमात्रे गौतमेन दर्शितानि (अ. १९ सू. १७-१९) । “तप्तस्तरः १५ वण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहर्षशोदाच इति कालः । एतान्येवानादेशो विकल्पेन क्रियेरन् । एनःसु गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति” । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्योऽर्थो गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण प्राजापत्य एव स्यात् । न च तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकलनया तप्तोऽपि गुरुलघुभावो युज्यते । ततश्च “गजे द्विमासिकं शवकाशनं शुक्रे तूपवास” इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

किंचाह । औदुम्बरादी फले मधूकादी च कुसुमे चिरस्थितभक्तासक्तवाच्ये च रसे च गुडादी चानि सत्त्वानि प्राणिने जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धिप्राशनम् । इदं च घृतः प्राशनं भोजनकार्यं एव विधीयते । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमाह्निरसे प्रायश्चित्तपदनिर्बचनव्याजेन । “प्रायो नाम तपः शोकं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसमुक्तं प्रायश्चित्तं तदु- २५ च्यते” इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्यत्वात् श्टाकं देवापि वनमशक्नुवन्तस्तस्मान्न्येन प्रायश्चित्तमाह

किंचित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनास्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमर्ता कृकलासादीनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किंचित्त्वलय धान्यादीण्यादि देयम् । अनास्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा १०

पणमात्रम् । 'अस्थिमतां वधे पणो देयः' इति सुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाऽष्टमुष्टि देयम् । 'अष्टमुष्टि भवेत्किंचिदिति' स्मरणात् ।

एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति ।

यथाह पराशरः ।

- ५ "हेतुसारसचकाहक्रीञ्चकुटुयातकः । मयूरमेयौ हत्वा च एकभक्तेन शुध्यति ॥
 "महुं च टिड्ढिभं चैव शुकं पापुवतं तथा । आडिकां च गकं हत्वा शुच्येद्दे नक्तभोजनात् ॥
 "चापकाकफपोतानां सारीतिरिचयातकः । अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥
 "गृध्रयेनविहङ्गानामुलूकस्य च पातकः । अपकाशी दिनं तिष्ठेद्वै कालौ मारुताशनः ॥
 "हत्वा मूषिकमाजरीरसर्पाजगरकुण्डुभान् । प्रत्येकं भोजयेदिमान् लोहदण्डश्च वृक्षिणा ॥
 १० "सेधाकच्छपमोधानां शशशल्यकयातकः । वृन्ताकफलगुआशी अहोरात्रेण शुध्यति ॥
 "मृगरोहिबराहाणामविकामस्तथातने । वृकजम्बूककक्षाणां तरक्षणां च पातकः ॥
 "तिलमस्थं त्वसौ दद्यादायुभक्षो दिनत्रयम् । गजमेघतुङ्गोष्मभवयानां निपातने ॥
 "प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहनम् । खरवानरसिंहानां चित्रकप्यामपातकः ॥
 "शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनेः ॥" इति ॥
 १५ एवमन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाचपेक्षया विषयम्यवस्था कल्पनीया ॥ २७५ ॥

इति हिंसामाश्रितप्रकरणम् ।

'इण्प्रत्ययं ह्रस्वच्छेद' इत्युपपन्नकोटिदेशे पठितं हिंसाप्रसंगलोभेन तद्व्युत्क्रमपठितमप्यपहृज्य

तत्र प्रायश्चित्तमाह

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकृशतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

- २५ फलदानां आम्रपनसादीनां च वृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञावदृथाथ विना छेदने ऋचः ।
 गायत्र्यादीनां शतं जप्यम् । ओषधीनां तु ग्राम्याण्यानां वृथैव छेदने दिनं कृत्स्नमहर्गवां
 पत्तिचर्यमनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेत् आहारान्तरपरित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च फलादि-
 द्वारेणोपयोगिषु प्रष्टव्यम् । "फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकृशतम् । गुल्मवृक्षीलतानां तु पुष्पि-
 २५ तानां च वीरुधामिति" मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. १४२) । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाद्वा-
 मृतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । 'फलपुष्पोपगान् पादपान् हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं चोपहन्यादिति' वसिष्ठ-
 स्मरणात् (अ. १९ सू. ११-१२) । यत्र तु स्थानविशेषादण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्ताधिक्यमपि
 कल्पनीयम् । तदुक्तम् । "चैत्यश्मशानमीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातदुमराणां दिग्गो दमो वृक्षेऽथ
 विमुंते" इति । अयं च कृकृशतजपो द्विजातिविषयो न पुनः शूद्रादिविषयः । तेषां जपेऽनधि-

कारात् । अतस्तेषां दण्डानुसारेण द्वात्रिंशदिकं कल्पनीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यानर्थक्य-
परिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तमप्यत्र भवति । एतच्च गुरुत्वादभ्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रतीकात्तद्वृत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह

पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्टश्चोष्ट्रादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चल्यादयः प्रतिष्ठाः । एतेर्दृष्टः पुमान् जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य विशु-
ध्यति । आदिग्रहणाच्छृङ्गालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनुः (अ. ११ श्लो. १९९) “श्वसृगाल-
खरैर्दृष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्विरेष च । नरान्बोद्धवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यतीति” ।

अयं च घृतप्राज्ञो भोजनप्रत्याज्ञायो ब्रह्मज्यः । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थ-
त्वात् । एतदशकविषयम् । “श्वसृगालमुगमाहिषाजार्वाकिलरकरभनकुलमाजार्मूयिकाप्लवङ्गककाकपुरुष-
द्वहान्मापोहिष्ठेऽयादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति” यत्स्तुमन्तुयचनं तथाभेदः प्रदेश ईषद्विषयम् ।
यत्त्वक्चिरोषचनम् । “ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यर्षं साय पित्रेत्ययः । गृहस्थश्चोष्ट्राद्यं तु एकाह
योऽग्निहोत्रवान् ॥ नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव दिगुणं भवेत् । स्वादेतन्निगुणं वस्त्रे मस्तके तु चतुर्गुण-
मिति” तत्सम्यग्दष्टविषयम् । संविषयैश्च योस्तु पावपादन्यूनं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु । “शूद्राणां
चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः । गा वा द्वाष्ट्यर्षं वैकं ब्राह्मणाय विशुद्ध्यै” इति बृहद्वक्त्रितोक्तं
ब्रह्म्यम् । यत्तु यस्मिन्वचनम् (अ. १२ सू. २१) । “ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा सतुद-
गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति” तदुत्तमाङ्गदंशविषयम् । स्त्रीणां तु । “आङ्गुलीं
तु शुना दष्टा अम्बुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं वृद्धा सवः शुचिर्भवेदिति” पराशरोक्तं
ब्रह्म्यम् ॥

शूद्रादिव्रतस्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो दर्शितः । “त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सवता । १०
सपुतं यावत् मुक्त्वा व्रतरोषं समापयेदिति” ॥ राजसलामासि विशेषः पुष्टहस्त्येन दर्शितः ।
“राजसला यदा दष्टा शुना जन्मूकरासभैः । पञ्चवारं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु
दिगुणं नाभेरूर्ध्वे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं भूर्ध्वं दष्टेऽन्यत्राधुतिर्भवेत्” इति । अन्यत्राऽऽज-
सलावस्थायाम् ।

यस्तु स्वादिभिर्वाजादिनोषहन्त्ये तस्य शातातपेन विशेष उक्तः । “शुना मातावलीदस्य
नसैर्विलिखितस्य च । अग्निः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपकूलनमिति” ॥ उपकूलनं तापनम् ।

यदा तु श्वादिर्दंशशस्त्रायातादिनमितवणे इमय उत्पद्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः—

“ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । इमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

“यदा मूत्रपुरीषेण त्रिसप्तधं स्नानमाचरेत् । निराधं पञ्चगव्याशी तपोनाम्या विशुद्ध्यति ॥

“नाभिकण्ठान्तरोर्भूते व्रणे चोत्पद्यते वृषिः । पदार्धं तु त्र्यहं पञ्चगव्याशनमितिसूतम् ॥” १०

तत्र श्वादिदंशग्रणे तदंशप्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिजनितग्रणे त्वेतदेव । ग्रहं पञ्चगव्याशनादिकमिति शेषः ॥ सत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादहासः कल्पनीयः ॥ २७७ ॥

शारीरत्वध्यानुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसंगाच्छरीराचरमध्यानुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह

‘यन्मेऽद्य रेत’ इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथञ्चित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि हठाच्चरमधातुर्विसृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो “यन्मेऽद्यरेतः पृथिवी” “पुनर्ममेतिन्द्रियम्” इत्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयो-
र्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ अन्ये तु स्कन्नस्य रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेन-
स्त्वनामिकासहचर्यात्स्वपुच्छिस्थानुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते । तेनाकुष्ठेनानामिकया चेति । अकुष्ठपद-
१० ग्रहणे प्रवृत्तभङ्गप्रसंगात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदस्य । अकुष्ठस्याशुद्धिस्थित्यात् । न च शब्दसंनिहितपरि-
त्यागेनार्थाशुद्धिस्थित्यान्वयो युक्तः । तदुक्तम् । “गम्यमानस्य चार्थस्य नैव वृष्टं विशेषणम् । शब्दा-
न्तरैर्बिभक्तया वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवदिति” । न च रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शयोग्यत्वम् । विधाना-
देव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शो योग्यत्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः ।

इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्थस्यैवाकामतः स्कन्नविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च
१५ गुरुप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् ॥ यत्तु मनुष्यचनम् । “गृहस्थः कामतः कुपद्वित्तसः स्कन्दनं भुवि ।
तदसं तु जपेदेव्याः प्राणायामेस्त्रिभिः सहोति” तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

‘मयि तेज’ इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ वृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किञ्च । स्वीयं प्रतिबिम्बमम्बुगतं चेत् वृष्टं तदा ‘मयि तेज इन्द्रियम्’ इतीमं मन्त्रं जपेत् ।
२० अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितुर्देवत्यां तत्सवितुरित्यादिकामूचं जपेत् । तथा ‘वाक्पाणि-
पादादिचापव्यकरणे तमेव जपेत् अनृतवचने च ।

एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु “सुप्त्वा भुक्त्वा च क्षुत्वा च निद्रीव्योक्त्याऽनृताणि
च । पीत्वाऽगोऽप्योप्यमाणश्च आचापेत्यवतोऽपि सज्जति ॥” मनुकमाचमनं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु संवर्त-
वचनम् । “क्षुते निद्रीवने चैव दन्तच्छिष्टे तथाऽनृते । प्रतितानां च संभाषे दक्षिणे भवणे
२५ स्पृशेत्” । तदल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् ॥

स्रीशूद्रवित्क्षत्रवधानन्तरं निन्दितार्थोपजीवनं पठितं । तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्राय-
श्चित्तानि जातिशक्तिगुणायपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि ।
नास्तिक्यशब्देन च वेदान्दिन्दनं तेन जीवनमुच्यते । तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्
(अ. २१ सू. २९१३०) । ‘नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात् । नास्तिककृत्ति-
३० स्वतित्कृच्छ्रमिति’ ।

एतच्च सङ्कल्परूपविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यस्यासविषयाणि । यच्च शङ्खेनोक्तम् । “नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिप्रायी इत्येते पञ्चसंवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुरिति ” । यच्च हारीतेन ‘ नास्तिको नास्तिकवृत्तिरिति ’ प्रकम्य ‘ पञ्चतापोऽप्रावकः शजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षहिमन्तेष्विति ’ । तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यासाविषयम् ॥ २७९ ॥

वासिष्ठ्यानन्तरं व्रतलोपश्लेषः, तत्रावकीर्णस्याप्यसिद्धत्वात्तद्विषयस्यैव प्रायश्चित्तमाह

अवकीर्णी भवेद्भूत्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्राह्मचार्यपञ्चवर्णको वैदिकधर्मा योपितं गत्याऽयकीर्णी भवति । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णः । तदस्यास्तीति सोऽवकीर्णी । स निर्ऋतिदेवत्वेन गर्दभपशुना यामं कृत्वा विशुध्यति ।

गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणम् ‘अथ पशुकल्पः’ इत्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लैकिकेऽथौ कार्यम् । ‘ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लैकिकेऽथै रक्षादैवतं गर्दभं पशुमालभेतेति’ यस्मिन्स्मरणात् (अ. २३ सू. १) ॥ तथा रात्रावेकाक्षिविकलेन यष्टव्यम् । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. ११८) “अवकीर्णी तु काणेन रात्रिभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशीति ” । पशोरभावे चल्पा यष्टव्यम् । ‘निर्ऋतिं वा चरुं निर्वपेत् । तस्य शुद्धयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति ’ यस्मिन् स्मरणात् । (अ. २३ सू. २१२) । एतच्चालोकविषयम् । शकस्य पुनर्गर्दभेनापकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्वशालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षणाः । संवत्सरेण शुध्यतीति ’ गौतमोक्तो (अ. २३ सू. १७-१९) वार्षिकतपः समुच्चितः पशुयागश्चतुर्वारं द्रष्टव्यः । तथा । विषवण्वानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । “एतस्मिन्नेनसि पात्रे वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तगारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेभ्यो लब्धेन भक्ष्येण वर्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशं- १० स्त्रिपवणमग्रेण स विशुध्यतीति ” मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. १२१-१२३) ॥

इदं च वार्षिकमभोजन्यब्राह्मणपत्न्या वैश्यायां श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा ॥ गुणवत्योऽर्वाङ्गणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्ययोर्वाकुरिति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥ यथाऽऽहुतः शङ्खलिखितौ । “शुक्लायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं विषवण्वनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणी वर्षाणीति । यत्तद्विरोचनम् । “अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं २५ चरेत् । श्रीरवासास्तु पण्मासांस्तया मुच्येत क्लिप्तिवात्’ इति तदकामतो मानवादिदक्षविषयमीषद्व्यभिचारिणीविषयं वा ॥ ‘अत्यन्तव्यभिचारितास्तु पुनः स्त्रैरिण्यां वृषत्प्यामवकीर्णः सत्तैलं घ्रात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्याया चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यवसभारं च गोम्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपत्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पट्टात्रमुपोषितो गां च दद्यात् । गोध्रवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः पलाशभारं सीसमापर्कं च दद्यात्’ इति शङ्खलिखितोदितं वेदितव्यम् । एतच्चवकीर्णप्रायश्चित्तं त्रैवार्षिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । “अवकीर्णी दिजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु । इष्टा भैक्षाशिनो नित्यं शृद्धयन्त्ययदत्तमाहिताः’ इति शाण्डिल्यस्मरणात् ।

यदा श्रीसीमोगमन्तरेण कामतश्चरमधातुं विंशजति दिवा च स्वप्ने वा विंशजति तदा नैऋत-
यागमात्रं द्रष्टव्यम् । 'एतदेव रेतसः प्रजोत्पद्यते दिवा स्वप्ने चेति' वसिष्ठेन (अ. २३ सू. ४)
यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु कृच्छ्रचान्द्रायणादिघ्नतिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्देन सत्येतदेव याग-
मात्रम् । 'व्रतान्तरेषु चैवमिति' तेनैवातिदिष्टत्वात् (अ. २३ सू. ५) । स्वप्नस्कन्देन तु मनुक्तं
द्रष्टव्यम् (अ. २ श्लो. १८१) "स्वप्ने तिकत्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । छात्वाऽऽर्चमर्च-
यित्वा विः 'पुनर्मासित्युचं अपेदिति' ।

वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यत्वपण्डने अवकीर्णव्रतं कृच्छ्रत्रयाधिकं भवति । "वानप्रस्थो
यतिश्चैव स्कन्देन सति कामतः । पातकत्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेदिति" द्वापिडल्यस्मरणात् ॥
यदा गार्हस्थ्यपरिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युतो भवति तदा संवर्तकं द्रष्टव्यम् । "संन्यस्य दुर्मतिः कश्चि-
त्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि" । स कुर्यात्कृच्छ्रमथान्तः पण्मासात्प्रत्यनन्तरमिति । "प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः ।
अत एव वसिष्ठः । 'यस्तु प्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मेधुनम् । पश्चिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते
हंमिरिति' । तथा च पराशरः । "यः प्रत्यवसितो विप्रो प्रमज्यातो विनिर्गतः । अनाशक-
निवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेत्तिकीर्यति ॥ स चरेद्वाणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः
सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥" तत्र ब्राह्मणस्य पाणासिकः कृच्छ्रः पुनः संन्याससंस्कारश्च ।
क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसंस्कृत-
भ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् ॥

तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । 'जलाग्न्युद्धन्धनग्रंथाः प्रमज्यानांशक-
च्युताः । विप्रप्रपतनप्रायश्चित्तवाताच्युताश्च ये ॥ नैव ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकभेदिभूताः । चान्द्राय-
णेन शुद्धयेन्ति तत्तत्कृच्छ्रद्वयेन वेति" ॥ इदं च चान्द्रायणतत्तत्कृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्या-
यपेक्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् । यदा तु 'शस्त्रपातहताश्चेति' पाठः तदाऽऽत्मत्यागां यक्षाक्षीयमरण-
निमित्तस्तत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः । यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम् (अ. २३ सू. १९) । 'जीवन्मात्म्यामी
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेदिति' तदध्यव्यवसिताशास्त्रीयमरणस्यैव कथंचिज्जीवनशक्त्य-
पेक्षया द्रष्टव्यम् । अथवाऽध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्राद्विस्तृतस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था ।

इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तागम्यागमंनविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य
दर्शितत्वात् । न च लघुनाऽवकीर्णव्रतेन द्वादशवार्षिकव्यपनोद्यमहापातकदोषनिर्घणसुचितम् । न च
ब्रह्मचारित्वाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमांतराणां द्वैगुण्यादिवृद्धेर्ब्रह्मत्यागकरणे
दर्शितत्वात् । न चात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कृतव्यम् । ब्रह्मचारिणो योषीति ब्रह्मचर्यस्वलनस्यागम्या-
गमनेनान्तरीयरुत्वात् । अतोऽन्यत्रापि यस्मिन्निमित्ते यस्मिन्मिथान्तरं सप्त न्यूनं वाऽवश्यं भार्गवस्तत्र
पृथक् नैमित्तिकं प्रयुक्ते । यथा (मनुः अ. ११ श्लो. २०८) "अथर्व्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं
निघातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसुखाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोषिते" इत्यत्र शोषितेतत्त्वादेन निमित्तेऽवगुण्य-
निपातलक्षणां निमित्तद्वयमवश्यंभावित्वेन स्वीयमितिकं कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्रयुक्ते अन एवमन्यत्राप्यु-
हनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भावानियमो नास्ति तत्र पुनर्निमित्तकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि
यथा । 'यदा पर्वणि परंभार्यो रमंस्त्वां तैलाम्यको दिवा जले भञ्ज्यते' ॥

ननु ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्वलनस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रिकागमनेऽ-
गम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि न तावत्पुत्रिका कन्या अश्रुतयोनितात्, नापि परभार्या प्रदानाभावात्,
नापि वेद्या अतद्वृत्तितात्, नापि विधवा भर्तृशरणाभावात् । अतः पुत्रिकायाः काप्यनन्तर्भावादपति-
भिद्वेति तत्रैव विष्णुतस्य केवलमवकीर्णितम् । अन्यविष्णुतस्य तु निमित्तान्तरसंनिपातादवकीर्णितं
नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोज्यमिति तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्तर्भावात् । प्रदानाभावेऽपि
विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिविवाहपरिणितावत् ।

न च “यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपपञ्चेत तां प्रातः पुत्रिकाधर्म-
शङ्कयेति” प्रतिषेधस्तगोत्रास्त्विध भार्यात्वं नोत्पद्यते इति वाच्यम् । वृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य स्वर्ग्याग्यादि-
प्रतिषेधवत् । वृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादानात् ।

न च पुत्रार्थमेव परिणयनं, अपि तु धर्मार्थमपि । अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थः ।
को विरोधः । प्रपञ्चितं चैतत्पुस्तकादित्यलमिति प्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्वल-
नस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वात् पृथङ्नेमित्थं प्रयोज्यमिति सुप्रकम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तनसद्वादन्यद्व्यपुपातकप्रायश्चित्तमाह

भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

‘कामावकीर्ण’ इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिश्चन्त्रनेन तु ।

यत्त्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमन्निकार्यं वा त्यजति अस्मै “कामाव-
कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा” ।
इत्येताभ्या मन्त्राभ्यामाहुतीर्हत्वा ‘समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्त्रः संसृहत्पातिः । समापमद्भिः सिञ्चन्तां
यज्ञात्ता ब्रह्मवर्चमेनेत्यनेन’ मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुभित्तिर्पादिगुह्यतरकार्यव्यवस्थया अकरणे
ब्रह्मव्यम् । यदा त्वय्यम एवमे भैक्षान्निकार्यं त्यजति तदा “अहत्वा भैक्षचरणमसमिन्त्रं च प्राणकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णितं चरेदिति” मानवं (अ. २ श्लो. १८७) ब्रह्मव्यम् ॥

यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । “मनोव्रतपतीभिभवत्त आग्न्याहुतीर्हत्वा
पुनर्वधार्थं प्रतीयादस्रैश्चभोजनेऽप्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवा स्वप्ने नमसीदृशने नमस्वापे स्मशान-
माक्रम्य हयादीनां हस्तं पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादग्निसमिन्त्रे स्थावरसरीसृपादीनां वधे ‘यदेवा-
देयदेडनामिति’ कूष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् । मण्वाशो गवादीनां प्रतिषेधे सावित्र्युत्सहस्रे जपे-
दिति” । मनोव्रतपतीभिरिति ‘मनोज्योतिरित्यादिमनोलिङ्गाभिः त्वमग्रे व्रतपा असीत्यादिव्रतलिङ्गा-
भिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण समन्त्रकं गृहीयादित्यर्थः । यशोपवीतं विना
भोजनादिकरणे तु । “ब्रह्मसूत्रं विना मुडे विष्णुवं कुरुतेऽथवा । गायत्र्युत्सहस्रेण प्राणायामेन
शुद्ध्यतीति” मरीच्युक्तं ब्रह्मव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ।

किंच । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसमक्षणे कृच्छ्रः कार्यः । तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च शिष्टभोजनाईशशादिमांसभक्षणविषयम् । 'ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्रीयाच्छिष्ट-
भोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेदिति' वसिष्ठस्मरणात् (अ. २३ सू. ११) ।
द्वादशरात्रमहणं तु मतिपूर्वमासापेक्षयाऽतिकृच्छ्रपराकादेरपि प्राप्त्यर्थम् । यदा तु मांसैकापनोप-
व्याध्याभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । 'स चेद्वाधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भैष-
ज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति' तेनैवोक्तत्वात् (अ. २३ सू. ९) । सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्य-
मात्रसङ्ग्रहार्थम् । तद्वक्षणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च बोधायनः (२।१।२६-२७) ।
१० " येनेच्छेत्तु चिकित्सितं स यदाऽगदी भवति तदोत्पायादित्यमुपतिष्ठेत् " ' ईसःशुचिपादिति ' ।
मधुनोऽप्यशानतः प्राशनोपपत्तौ न दोषः । ' अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति '
वसिष्ठस्मरणात् (अ. २३ सू. १३) । अन्यसूतकाद्यादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्त-
प्रकरणे वक्ष्यामः । आश्रापतिपातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य
विशुध्यति ॥ २८२ ॥

१५ ब्रह्मचारिणामश्रितप्रसङ्गादुत्तराणि प्रायश्चित्तमाह

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुश्चारीरगव्यामादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीधावसरे कार्पाथं शिष्यं
मेरयति स च गुरुणा मेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न
पुनश्चयः प्राजापत्याः । तथा सति पृथङ्निवेशिनी संख्याऽनुपपन्ना स्यात् । न च 'एकादश प्रयाजान्य-
१० जती'तिषडावृत्त्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्त्वे संभवत्यावृत्त्यपेक्षाया अन्याप्यत्वात् । यदिय-
मुत्पन्नगता संख्या स्याच्चदा स्यादपि कथंचिदावृत्त्यपेक्षा 'किंतूत्पत्तिगतेर्यं' । अतः'स्तिस्र आग्याहुती-
र्जुहीतीति'वत्स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्वसंख्यावदना युक्ता ॥ २८३ ॥

सफलहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह

क्रियमाणोपकारे तु मृते विपे न पातकम् ।

२० विपाके गोवृषाणां च भेषजान्निक्रियासु च ॥ २८४ ॥

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणोपपत्त्यान्नपदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारो यस्त
माह्मणादेस्तस्मिन् दैवात् कथंचिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विषग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् ।

१ 'आपीयत' इति वासिष्ठे पाठः । २ 'येनेच्छेत्तु चिकित्सितं' । स यदाऽगदी स्यात् । इति बोधायनीये
पाठः । ३ अत्रे २८६ श्लोकेऽपि विवृणो । पृ. ३०५.

अत एव “यन्त्रणे गोश्लिकित्तार्थे गूढगर्भविमोचने । यज्ञे कृते विपत्तिः स्याज्ज स पापेन लिप्यत ”
इत्यादि संवर्तायैरुक्तम् । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥ २८४ ॥

मिथ्याभिशांसिनः प्रायश्चित्तविशेषा ननुषाग्न्यर्पणादं तावदाह

मिथ्याभिशांसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ।

मिथ्याभिशास्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ॥ २८५ ॥

यस्तु परोत्कर्षव्याजनितरोषकलुषितान्तःकरणो जनसमक्षे मिथ्याभाशिपं ‘ ब्रह्महत्यादिकमनेन
कृतमिति ’ आरोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषमलोकविदितं जनसमक्षं
प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषभाववत्त्वम् । तथा पापस्तम्बः (१।२१।२०) । ‘दोषं
शुद्धा न पूर्वः परोभ्यः पतितस्य समाख्याता स्यात् परिहोष्येनं धर्मोप्यति’ न केवलं मिथ्याभिशांसी
द्विगुणदोषभाक् । अपि तु मिथ्याभिशास्तस्य यदन्वङ्कुरितजातं तदपि समादत्त इति वक्ष्यमाणपाप-
श्चित्तैऽर्थवादः । न पुनः पापद्विगुणयादियतिपादनमत्र विवक्षितम् । निमित्तस्य लघुत्वाद्युपायश्चित्त-
स्योपदेक्ष्यमाणत्वात् कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गान्च ॥ २८५ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह

महापापोपपापाम्यां योऽभिशांसेन्मृषा परम् ।

अधमक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८६ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधायुपपापेन वा मृषैव परमभिशांसेति स मासं यावज्जला-
शानो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । ‘ ब्राह्मणमनूतेनाभिशास्य पतनी-
येनोपपातकेन वा मासमभ्यक्षः शुद्धवतीरावर्तयेद्भन्नेवावभृथ वा गच्छेदिति ’ वसिष्ठस्मरणात्
(अ. २३ सू. ३९।४०) । महापापोपपापब्रह्मणमन्येनामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मण-
स्यैव ब्राह्मणेनाभिशांसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिशांसनं करोति क्षत्रियादिवर्षा १०
ब्राह्मणस्य तदा, ‘प्रतिलोमपवादेऽपि द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामातुलोभ्येन तस्माद्वर्षाहानितः’ इति
दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य वृद्धिहास्यौ कल्पनीयौ । भूनाभिशांसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण
च तद्वर्षं कल्पनीयम् । तथाऽतिपातकाभिशांसिन एतदेव व्रतं पादोनम् । पातकाभिशांसिनस्तत्तत्तत् । उप-
पातकाभिशांसिनस्तु पादः । (मनुः अ. ११ श्लो. १२६) “ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे
स्मृतः ” इत्युपपातकमृतक्षत्रियादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिशांसितोऽपि २५
उपपातकात् न्यूनं कल्पनीयम् । ‘ शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ’ स्मरणात् ।
यत्तु शाहलिल्लिताभ्यां ‘ नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशांसी चेत्येते
बहुपाणि ब्राह्मणगृहेऽपि भेष चोद्यः संवत्सरं यौतपैक्षमश्वीयुः पणमासान्वा गा अनुयच्छेयुरिति’ गुह्याप-
श्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारम्यापेक्षया योजनीयम् ॥ २८६ ॥

अभिर्शंसिप्रायश्चिन्त्यसद्भादभिः शस्त्रप्रायश्चित्तमाह

अभिः शस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८७ ॥

यः पुनर्मिथ्याऽभिः शस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अग्निदेवत्वेन वा पुरोडाशेन यजेत ।
 * वायुदेवत्वेन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदेवत्वेन वा पशुना । एषां च पश्चात् शक्तिसंभवापेक्षया
 व्यवस्था । यत्तु वासिष्ठेन मासमन्वक्षणमुक्तम् 'एतेनैवाभिः शस्तो व्याख्यातः' इति (अ. २३ सू. ३७) ।
 तदभिः शस्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सत्तो द्रष्टव्यम् । 'संवत्सराभिः शस्तस्य द्रष्टव्यं द्विगुणो
 द्वयः' इति दण्डातिरेकदर्शनात् । यत्तु पेट्टीमस्तिनोक्तम् । 'अनुतेनाभिः शस्तमनः कृच्छ्रं चरेन्मासं
 पातकेषु महापातकेषु द्विमासमिति । तदपि वासिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु बौधायनोक्तम्
 १ (२।१।६०-६१) । 'पातकाभिर्शंसिने कृच्छ्रस्तदर्थमभिः शस्तस्येति' तदुपपातकादिविषयं अशक्त-
 विषयं वा ।

एवमन्येषामप्युच्चायचप्रायश्चित्तानामभिः शस्तविषयाणां कालशक्त्यायपेक्षया व्यवस्था विशेषा ।
 यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. २००) " पञ्चाचकालता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्च
 शौकला नित्यमपाङ्कानां विशेषनमिति " । अपाङ्कानां मध्ये अभिः शस्तादयः पठिताः । यद्यप्यध्या-
 २० भिः शस्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथाऽपि मिथ्याभिः शस्तत्वलिङ्गानुमितप्रागभवीयनिषिद्धाचरणापूर्व-
 निबन्धनमिदं प्रापश्चित्तं इमिवृक्षानामिवेति न निरोधः ॥ २८७ ॥

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किं च । यस्तु नियोगं विना भ्रातृव्येष्टस्य कनिष्ठस्य वा भार्यां गच्छति स चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतच्च सङ्गदमतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शास्त्ररचनम् । 'परिविधितः परिवेत्ता च संयत्तरं ब्राह्मण-
 २० शुद्धे भैशं चरेत्वातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्यां चेति' तत्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८८ ॥

किंचिद् । यः पुनरुदक्यां रजस्सलां स्नानार्थमिति गच्छति स त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य
 विशुध्यति । इदमस्मान्नः सङ्गदमनविषयम् । तत्रैवाग्न्यासि 'रजस्सलागमने सस्नानमिति' शाता-
 तपेनोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सङ्गदमनेऽप्येतदेव । यत्तु घृहृत्संयत्तनोक्तम् । 'रजस्सलां तु यो
 २० गच्छेद्भार्यां पतिनां तथा । तस्य पापविशुध्यर्थमनिरुच्छं विशेषनमिति' तत्कामतोऽध्यागविषयम् ।
 यत्पुनः शास्त्रेन निवार्यमुक्तम् । 'पादस्य शुद्धहत्यायामुदकगमने तथेति' तत्कामतोऽत्यन्तानव-
 स्थिभाषायाविषयम् ।

रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरात् द्रष्टव्यम् । तथा च बृहद्वसिष्ठः ।
 “सृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके । कामादकामतो वाऽपि सयः क्षानेन शुष्यतः ” इति ।
 असपत्न्योस्तु सवर्णयोरकामतः क्षानमात्रम् । “उदकया तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदकयया । तस्मि-
 न्नेवाहनि क्षात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयमिति” मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यत्तु कश्यपवचनम् । “रजस्वला
 तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चमन्येन शुष्यतीति ” । तत्कामकार- ५
 विषयम् ।

असवर्णोस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषो दर्शितः । “स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शुद्ध-
 जाऽपि च । कृच्छ्रेण शुष्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुष्यति ” । दानेनेति पादकृच्छ्रयस्यान्नायभूतानिष्क-
 षतुर्थाशदानेन शुष्यतीति ।

“स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च । पादहीनं चोत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा ॥ १”

“स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्रार्थाच्छुष्यते पूर्वा तूत्तरा च तदर्धतः ॥

“स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥

“स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च । त्रिरात्राच्छुष्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥

“स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुष्यते पूर्वा तूत्तरा च दिनद्वयात् ॥

“वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनीति ” । अकामतस्तु बृहद्विष्णुनोक्तं क्षानमात्रम् । १५

‘रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्टा न तावदधीयायावन्न शुद्धा स्यात्, सवर्णमधिकवर्णा वा स्पृष्टा
 सयः क्षात्वा विशुष्यतीति ’ ॥ चाण्डालादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः ।

“पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चैद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

“प्रथमेऽङ्गि विरात्रं स्याद्वितीये ग्रहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥”

“शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना चेत् ब्रह्माचरेदिति” । तान्यहानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन २०
 नीत्वेति यावत् ।

एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु । “रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्वपायसैः ।
 तावन्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुष्यतीति ॥ वीधायनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “रज-
 स्वला तु संस्पृष्टा आमकुक्षुटसूकरैः । श्वभिः क्षात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति” ॥
 तद्दशकविषयम् ॥ यदा तु भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः । २५
 “रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा पट्टात्रेण विशुष्यति । अश्वत्थौ
 काश्चनं दद्याद्विधेभ्यो वाऽपि भोजनमिति ” ॥

यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति, तदा “उच्छिष्टोच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचित्पत्नी रजस्वला ।
 कृच्छ्रेण शुष्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपेयते”त्यत्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूच्छिष्टान् विजान्
 रजस्वला स्पृशति तदा । “विजान्कथयितुच्छिष्टान् रजःस्या यादि संस्पृशेत् । अपोच्छिष्टे त्वहोरात्रम्- ३०
 ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेदिति ” मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गानि निविदनुपातकमायश्चित्तान्यपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः ।

तत्रावकीर्णानन्तरं 'सुतानां चैव विक्रयः' इत्युक्तं तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजातिशक्तयापेक्षया पूर्ववद्वचस्थापनीयानि ॥ यत्तु शङ्खचचनम्, 'देवगृहपतिश्रयोधानाराम-
सभाप्रपातडागपुण्यसेतुसुताविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेदिति', यच्च पराशरेणोक्तम् । 'विक्रीय कन्यकां
१ गो च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति' । तदुभयमप्यापचकामतो द्रष्टव्यम् ॥ कामतस्तु । "नारीणां
विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणवतम् । द्विगुणं पुरुषस्येव व्रतमाहुर्मनीषिणः" इति चतुर्विंशतिमतोक्तं
द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । 'आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसुताविक्रये शिष्यवणस्त्रायध्वः-
शापी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति' तदेकपुत्रविषयम् । तदनन्तरं 'धान्यकुम्पयश्चस्तेयमि'-
त्युक्तं तत्प्रायश्चित्तानि च स्तेयप्रकरणे प्रपञ्चितानि ॥ २८८ ॥

१०

अनन्तरमयाज्यानां च याजनमित्युक्तं; तत्र प्रायश्चित्तमाह

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।

वेदप्लावी यवाश्यद्धं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८९ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्यप्रभृतीन्त्रीन्कृच्छ्रानाचरेत् । तेषां च गुरु-
लघुभूतानां कृच्छ्राणां त्रिष्वं निमित्तगुल्लुभावेन कल्पनीयम् ॥ तथा अभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं
१५ कुर्यात् । एतच्चामिदाद्याततायिष्यतिरेकेण । 'पट्स्वभिचारश्च पततीति' चसिप्पुस्मरणात् ॥
अपिशब्देऽहीनयाजकान्तेष्वियाजकयोः संमहार्थः । अत एवोक्तं मनुना । (अ. ११ श्लो. १९७)
"यात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रेष्वप्येवमेतदिति" ।
परेषामन्यकर्मैत्यत्यन्ताभ्यासविषयं ह्यद्वान्त्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । अहीनो
द्विरात्रादिर्द्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यत्तु श्रुतातापेनोक्तम् । 'पतितसावित्रीकाञ्चोपनयेत्

२० नाप्यापयेन्न याजयेत् । य एताउपनयेदध्यापयेवाजयेद्वा स उद्दालकमर्तं चरेदिति' तत्कामकारविषयम् ।
उद्दालकमर्तं च मागदार्शितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकम् । अत उप-
पातकसाधारणप्रायश्चित्तं श्रद्धायाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्मैमासिकम् । अकामतस्तु
योगीश्वरोक्तं मासमत्रादि । यत्तु प्रचेतसा श्रद्धयाजकादां पठित्वोक्तम् । 'एते पञ्चतपोप्राव-
काशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । क्रमेण शीघ्रवर्षाहमेन्तेषु मासं गोमूत्रवायवरुमभीषुरिति' तत्कामतोऽभ्या-
२५ सविषयम् । यत्तु यमेनेोक्तम् । "पुरोधाः शूद्रवर्गस्य आह्वणी यः प्रवर्तते । स्रोहार्द्धयत्तमात्रा तस्य
कृच्छ्रो विशेषनमिति" तद्वचनविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम् 'श्रद्धयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागा-
त्पूतो भवति प्राणापानसहस्रेषु दशहृत्याप्यस्तेष्विति' तदप्यकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु गौतमेनो-
क्तम् । 'निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहरवामुपतिष्ठेदिति' निषिद्धानां पतितादीनां याजनाप्यपनात्मके
मन्त्रप्रयोगे बहुतोऽभ्यस्ते माहृतं मलचर्चमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यः स्वेन विप्रवयति
३० यच्च रक्षणे शमोऽपि तत्तद्व्यतिरिक्तं शरणागतमुपेक्षते सोऽपि संवत्सरं यथोदन् मुभानः
शुष्यति । तत्र विप्रो नाम पर्याणहालमोत्रावकाशायनभ्यासेष्वप्यनम् । उत्कर्षदितोऽपीयानस्य

किं पठति नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगदानं वा विद्वावन्मुच्यते । अत एवोक्तं स्मृत्यन्तरे ।
' दत्तानुयोगानध्येतुं पठितान्मनुरब्रवीदिति ' । यत्तु दक्षिणेनोक्तम् (अ. २३ सू. ३४-३७) ।
' पठितचण्डालावभावे विराज वाग्यता अनश्नन्त आसीरन् । सहसपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भव-
न्तीति विहायत ' इति । ' एतेनैव महिताभ्यापक्यानां व्याख्याताः । दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति
विहायत ' इति तद्वद्विपूर्वविषयम् । यत्तु पट्विंशन्मतेऽभिहितम् । ' चाण्डालश्चोत्रावकाशे भुति-
स्मृतिपाठे एकत्रात्रमभोजनापिति ' तद्वद्विपूर्वविषयम् ॥

यदा सर्पचिन्तराग्रमनमार्चं भवति न पुनस्तत्राधीते तदाऽपि प्रायश्चित्तं यजेनोक्तम् । " सर्पस्य
नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा । सूकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योपितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि
शूनौऽश्वस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शुशु ॥ मिरात्रमुगवाश्वश्च विरहभाभिपे-
चनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां गात्र संशयः " इति ॥ पितृमातृमुतत्यागतङ्गागरामविकयेषु १०
मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जातिशक्तिगुणायपेक्षया योज्यानि । तत्र पितृ-
मात्रादित्यागस्य ' अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथे'त्यपाङ्कमध्यपाठाच्चक्षित्तमपि प्रायश्चित्तं
भवति । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. २०७) " पष्टाचकालता मासं संहिताजप एव वा । हो-
माश्च शाकला नित्यमपाङ्कानां विशेषनमिति " । अपाङ्काश्च आद्दकाण्डे ' ये स्तेनपतितङ्गीषा ' इत्यादि-
वाक्यैर्दर्शिताः ।

१५

तङ्गागरामविकयेषु च कतिचिदिशेषप्रायश्चित्तानि तद्विषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकेथनावसरे
कथितानि ॥ ' अनन्तरं कन्याया दूषणमिदं युक्तं ' । तत्र च वैभासिकदीर्घासिककान्द्रापणादीनि कर्णानां
सर्वपापिषये योज्यानि । आनुलोम्ये पुनर्मासिकपगोशनं प्राप्तापत्य वा । ' सकामास्सनुलोमासु न द्वो-
वस्त्वन्यथा दमः ' इति दण्डाल्पत्वदर्शनात् ॥ यत्तु शङ्खेनोक्तम् ॥ ' कन्यादोषी सोमविकयी च कृच्छ्र-
मध्यक्षं चरेयातामिति ' । यच्च हारीतवचनम् । ' कन्यादूषी सोमविकयी वृषलीपतिः कौमारदात्यागी २०
सुरामयपः शूद्रपात्रहो गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिगो
मिथ्याभिज्ञानी पठितसंध्यवहारी मित्रभृक् शरणागतचातरी प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पंचतपोप्राप्तकाशजल-
शयनान्यनुतिष्ठेयुर्गोष्पवर्षाहिमन्त्रेषु मास गोमूत्रयावकमभूयुरिति ' । तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः
मातिलोन्धेन दूषणे योग्यम् । शूद्रस्य तु वध एव । ' दूषणे तु करच्छेद उत्तमया । वधस्तथेति
वधदर्शनात् । परिनिन्दकस्य याज्ञनकन्यामदानयोः कौटिल्ये शिष्टाभातेपिद्वयतलोपे आत्मार्थपाक- २५
क्रियाग्ने मघपत्नीमित्येवमेव साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वद्व्यवस्थापनीयम् । आययोस्तु विशेष-
प्रायश्चित्तानि परिवेदनाप्राज्यमजन्मप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शितानि । अनन्तरं ' स्वाध्यायत्याग ' इत्युक्तं ।
तत्र व्यसनान्नकत्यागे ' अधीतस्य च नाशनमिति ' ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रध्वन्यादाकुलतया
त्यागे तु वैभासिकारुपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्यपेक्षया योज्यानि ।

यत्तु दक्षिणेनोक्तम् (अ. २० सू. १२) । ' ज्योत्सः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुन- १०
रुपयुजीत वेदनाचार्यादिति ' तदभ्यन्तापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः (अ. २१
सू. २७) । ' योऽग्नीनपविष्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरापेयं कारयेदिति ' । द्वादश-
रात्रमहणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्त्यर्थम् । तत्र मासद्वये श्रानापत्यं मास-

चतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । पण्मासोच्छिन्ने पराकः । पण्मासादूर्ध्वं योगीश्वरोकान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालावपेक्षया योग्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं ॥ मानवं त्रैमासिकं दैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च व्याघ्रः । " योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यत्वाजापत्यं चरोद्भिजः " इति ।

- ५ यदा तु प्रमादात्त्यजति तदा आरहजगृह्ये विशेष उक्तः । 'प्राणायामशतमा त्रिरात्रादुपवासः स्याद्विंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमाष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालवहृत्वे द्वोपगुरुत्वमिति ' । यदा स्वालस्यादिना त्यजति तदाऽपि तेनैव विशेष उक्तः । ' द्वादशाहातिक्रमे अहमुपवासे मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वेति ' । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः । ' संवत्सरोत्सवैऽग्निहोत्रे १० चान्द्रायणे कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विषोत्सवे चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिषोत्सवे संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यादिति ' । सोमायनं च कृच्छ्रकाण्डे वैक्ष्यते । शङ्खेनापि विशेष उक्तः । 'अभ्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वा च दद्यादिति ' ॥ सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधमृत कामतः । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्त्यावपेक्षया योग्यम् ॥ हुमच्छेदे प्रायश्चित्तं प्रायुक्तम् । स्त्रीप्राणिष्ववशीकरणं विभिर्बिबने तिलैश्चुयस्त्रयवर्तने च तान्येव प्रायश्चित्तानि १० तथैव योग्यानि । व्यसनेषु च दूतमुगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योग्यानि । यत्तु बौधायनेन (२।१।४६-४८) । " अथाशुचिकराणि पूनमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छ्रवांसिः समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यां मासेभ्यां यच्च तमभ्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति । द्वादशमासान्द्वादशमासान्द्वादशाहान्द्वादशपदहान्द्वादशप्रहान्श्च व्यहमेकाहमित्यशुचिकरानिर्देशः " इति धृतं पार्थिकमतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतस्तोक्तम् " अनृतवाक् तत्करो राजभृत्यो वृक्षा- २० रोपकवृत्तिर्गर्दोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः शम्भोपाध्यायो वृषलोपातिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्गजजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मयपः कूटकारकोऽपत्यविकर्षी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वव्रत्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिवर्षणमुपसृशेयुस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाक्षिकं चेत्येवं व्यवहार्यः " इति तदपि बौधायनीयेन समानविषयम् । श्वागणिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको बन्दिप्यतिर्को राज्ञां तूर्पादिवन्नेः प्रबोधयिता बन्दिनः पृथगुपाद्वानात् । श्ववृत्तिः सेवकः । २५ गजजीवी ब्राह्मणकार्येषु मूढ्येन परिचारकः ।

- मनूकान्यप्यपाङ्क्त्येयप्रायश्चित्तानि 'पक्षाघातकालता मासमि'त्यादीनि जात्यावपेक्षया योग्यानि । तदुत्पापाग्रचमप्येऽपि कितवादिव्यसनानां वक्षितत्वात् । आत्मार्पिकये शूद्रसेवार्थं च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वदेव योग्यानि ॥ यत्तु बौधायनेनोक्तम् (२।१।४१-४८) । 'समुद्धानं । ब्राह्मणस्य १० न्यासापहरणं । सर्षापण्येर्व्यवहरणं । भूम्यनृतं । शूद्रोत्था । यच्च रुद्रापामभिजापते । तदपत्यं च भरति तेषां तु निर्देशमर्थकालं मितभोजिनः स्पुराणोऽभ्युपेयः सगनानुह्रन् । स्थानातनाभ्यां विहरन्त

एतैस्त्रिर्वर्षैस्तदपघ्नन्ति पापमिति ' तद्वहुकालसेवाविषयम् ॥ हीनजातिभिः सस्ये तु उपपातकसामान्य-
प्रायश्चित्तान्येव ॥ यत्तु प्रच्येतसोक्तम् ॥ 'मित्रभेदकरणादहोरात्रमनश्चन् हुत्वा पयः पिबेदिति' तदहीन-
सह्यभेदमविषयम् ॥ हीनयोनिनिषेवणेऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योग्यानि ॥ यत्तु शातात-
पेनोक्तम् ॥ 'आह्वानो राजकन्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां ॥ चोपयच्छेदैश्यापूर्वी
तु तप्तकृच्छ्रं शतापूर्वी तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं, राजन्यश्चेदैश्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निवि-
शेत्तां चोपयच्छेच्छूद्रापूर्वी त्वतिकृच्छ्रं; वैश्यश्चेच्छूद्रापूर्वी त्वतिकृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा ता चोप-
यच्छेदिति ' तत्र निवेशतां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तरकालं सर्वपरिणयमादूर्ध्वं तां च राज-
न्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः ।

इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारण-
स्त्रीसंभोगे च हीनयोनिनिषेवणमित्युक्तं । तत्रापि ' पशुपेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत ' इति १०
संवर्तकर्मकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम् । " वैश्यागमनज पार्श्वं व्यपोहन्ति
दिजातयः । पीत्वा सङ्कृतकृच्छ्रं सतरात्रं कुशोदकमिति " । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च
कामाकामतोऽभ्यासापेक्षया योग्यानि । तत्र मत्याभ्यासे तु ' प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते ' इति
न्यायात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्ती प्रसक्त्या लौगाक्षिणा विशेष उक्तः । " अभ्यासेऽहर्गुणा
बुद्धिर्मासादूर्ध्वं विधीयते । ततो मासगुणा बुद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥ ततः संवत्सरगुणा यावत्पार्ष्णि-
समाचरोदिति " । इदं मतिपूर्वविषयम् । अमतिपूर्ववृत्तौ चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । " सङ्कृते तु
यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तन्निमित्तैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं षण्मासादशधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं श्रवदा-
विंशगुणं भवेत् । ततोऽन्येव प्रकल्प्यं स्याच्छातातपस्यचो यथेति " ॥ यत्पुनः " विधेः प्राथमिकावृत्त्यात्
द्वितीये त्रिगुणं चरोदिति " प्रतिनिमित्तमावृत्तिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं प्राक् । यत्तु यमेन
साधारणस्त्रीगमनमधिकृत्य गुरुतत्पमतमितिदिष्टम् । " गुरुतत्पव्रत केचित्केचिच्चान्द्रायणव्रतम् । गोघ्न- १०
स्येच्छन्ति केचिच्च केचिदेवावकीर्णिनः " इति ।

एतच्च जन्मप्रभृतिस्तानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरं तथैवानाश्रमे वास
इत्युक्तं । तत्र हारीतेन विशेष उक्तः । ' अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात् ।
द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ' । एतदसंभवविषयम् ।
संभवे तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि । परंपाकरुचिवात्सच्छास्त्राधि- १५
गमनाकराधिकारभागीविकल्पेभ्यः च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्ति-
शुणाचपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८९ ॥

' मान्दवा विक्रयश्चेत्यमि'त्यत्र चशब्दो मन्वाद्यन्तरात्प्रतिपत्तिरितिन्द्राज्जादनादीनाम्युपलक्षणार्थमित्युक्तम् ।

नवमस्त्यनिषेधे प्रायश्चित्तविशेषमाह

गोष्ठे वसन्त्रह्यचारी मासमेकं पयोवतः ।

१०

गायत्रीजाप्यनिरतः शुष्यतेऽस्तत्प्रतिश्रुतात् ॥ २९० ॥

यस्त्वसत्यतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गायत्रीजपशीलो मासं पयोवतेन शुध्यतीति ।

प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चाण्डालादेः पतितादेश्च । तथा देश-
कालनिबन्धनं च । यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्वयनिबन्धनं च । यथा सुरामेधीमृत-
शय्योभयतोमुख्यादेः ॥ यदा तु पतितादेर्मैत्र्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदैतद्गुरुपायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यति-
क्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् ।

तत्र जपे मनुना सत्याविशेष उक्तः । (अ. ११ श्लो. ११४) “जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः
सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽस्त्यतिग्रहादिति ॥” अतएव त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः ।
मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य प्रतिदिवसस्यापित्वावगमनात् ।

११ यदा तु न्यायवर्तिग्राहणादेः सकाशाच्चिपिद्धं मेपादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिकमनिषिद्धं
तदा पदत्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । “पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन
भृगुराष्टया कदापिन्निब्रविन्द्या ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्यतिग्रहात् ॥” इति ।

यत्तु बृहद्धारीतयचनम् । “राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमधु सदा वसेत् । पष्ठे काले पयो-
भक्षः पूर्णं मासे विशुध्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कर्मैः सततं नियतमतः ॥” इति तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे
१५ द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्वया-
स्पतया प्रायश्चित्तालम्बम् । यथाह हारीतः । “वणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यसहस्रं जपे-
दिति । तथा पदत्रिंशन्मतोऽपि । भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेऽपि
पष्ठमंशं प्रकल्पयेत् ॥ इतीदं च प्रायश्चित्तजाते द्रव्यस्यागोचरकालं द्रष्टव्यम् । “यन्नहिंतेनार्जयन्ति
ब्राह्मणाः कर्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसेव चेति ॥ मनुस्मरणात् (अ. ११
२० श्लो. ११३) । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसाराख्यत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपानरप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

“जात्याभ्यादिदोषेण निन्वाञ्चदिश्च शब्दतः । योगीन्द्रोक्तमतमात्रं तान्मन्त्रं तु प्रतन्यते” ॥

तत्र जानिदुष्टपलाण्डादिभक्षणे कामतः सकृत्कृते ‘पलाण्डुं विष्टुराहं वै’त्यादिना
चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु ‘निषिद्धभक्षणे जैह्वयमित्यादिनोक्तं सुरादानसाम-
२५ प्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवाभ्यामे यदिचान्द्रायणम् । “अगन्त्यतानि
पदं जग्म्या कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणे वाऽपि जेपेऽप्युपरमेद्वहति ॥ मनुस्मरणात्
(अ. ५ श्लो. २०) । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम् । “राट्वातार्किकुम्भीरुमभ्यनयमाणि च । भूतुपं
शिपुकं चैव गुरुणहं कषकाणि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् दितः ॥” इति
तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । “मत्स्यांश्च कामतो जग्म्या सोपनासकूपटं शिषेदिति ॥ योगीश्वरेण
कामतः सकृद्भक्षणे द्रव्यस्योक्तत्वात् । तद्वाक्यः पक्षी । कुसुम्भादित्यन्ये । कचं राजसर्पवाक्यं शाकम् ।

लुप्तपण्ड तद्विशेषो गोबलीवर्द्धन्यायेन निर्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तम् । “ तन्दुलीयककुम्भीकत्रधन-
प्रभांस्तथा । नालिकां नालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च ॥ भृत्यं शिशुकं चैव सदाख्यं कवकं तथा ।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति ” तदपि मतिपूर्वाभ्यासविषयम् । नालिका नालिकेरी
शाकविशेषौ च । सदाख्यश्च । अकामतः सङ्क्रक्षणे ‘शेषेयूपवसेदहरिति’ मनुक्तं (अ. ५।२०) द्रष्टव्यम् ।
तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु “ संसर्गदुष्टं यद्याजं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा ५
स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेदिति ” प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् ।

नीत्यास्त्वकामतः सङ्क्रक्षणे चान्द्रायणम् । “ भक्षयेद्यदि नीली तु प्रमादाद्वाङ्मणः
कश्चित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽजवीन्मनिरिति ” आपस्तम्बस्मरणात् ॥ काम-
तोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि पट्विंशन्मसेऽभिहितम् । “ शण्णपुष्पं शास्मलं च कर-
निर्मथितं वृषि । बहिर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नायादहर्निशमिति ” तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुना- १०
क्तम् । “ लक्ष्मणपलाण्डुपञ्जनकवक्रभक्षणे सावित्र्यद्वयसहस्रेण शूद्रि संतापात्तयेदिति ” तद्वलात्कारेणानिच्छतो
भक्षणाविषयम् । तदेकसाध्युपपत्त्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अत एवानन्तरं तेनैवोक्तम् । “ एता-
न्येव व्याधितस्य भिक्षिक्यायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि चैवंशकाराणि तेष्वपि न दोषः ” इति ।
संपातान्नयेदुक्तविन्मन्त्रक्षिपेत् ॥

अथ जातिदुष्टसंघिन्यादिक्षीरपाने प्रायश्चित्तम् ।

१५

तत्र चाकामतः सङ्क्रत्याने

“ अनिर्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा । आविकं सधिवीक्षिरं विचत्सायाश्च गोः पयः ॥
“ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषी विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुकानि चैव हीति ॥
“ वृषि भक्ष्यं च शुक्लेषु सर्वं च वृषिसंभवमिति ” त्युक्त्वा (अ. ५ श्लो. ८।१०) “ शेषेयूपवसेदहरिति’
मनुक्तं (अ. ५।२०) उपवासे द्रष्टव्यम् । कामतस्तु योगीश्वरोक्तजिरायोपवासे द्रष्टव्यः । यत्तु वैटी- १०
नसिनोक्तम् । “ अदित्त्रोष्ट्रमातुलीक्षीरप्राशने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनं च अनिर्देशाहगोमहिषीक्षीरप्राशने-
पट्टाग्रमभोजनम् । सर्वासां दिस्तीनां क्षीरपानेऽप्यजावर्ज्यमेतदेवेति । यच्च द्वाङ्गेन । “ क्षीराणि चान्य-
भक्ष्याणि तद्विकाराशने ब्रुधः । सतरात्रतं क्षुण्णत्वयत्नेन समाहितः ” इति यावद्व्रतमुक्तं तदुभयमपि
कामतोऽन्योरुपविषयम् । यत्तु द्वाङ्गेन सधिन्यमेध्यभक्षयोः क्षीरप्राशने पक्षवत्मुक्तम् ‘सधिन्यमेध्यभक्ष-
योर्भुक्त्वा पक्षवत् चरेदिति’ तदभ्यासविषयम् । ‘सङ्क्रत्याने गोऽजामहिषाद्यर्ज्यं सर्वाणि पयांसि १५
प्राशयोपवसेत् । अनिर्देशाह तान्यपि सधिनीयमसूस्पन्दिनीविचत्साक्षीरचामेध्यभुजश्चेति’ विष्णुनोपवा-
स्योक्तत्वात् । तथा वर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधः । “ क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।
यः पित्रेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽन्यपुण्यकृदिति ” । एवमादौ च यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न
दृश्यते तत्र ‘शेषेयूपवसेदहरिति’ साधारणप्रायश्चित्तं मनुक्तं (अ. ५।२०) द्रष्टव्यम् ॥

अथ स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सङ्क्रक्षणे ‘शेषेयूपवसेदहरिति’ १०
मनुक्तं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु “ चापांश्च रत्नपादांश्च सौनं बहूरमेव च । मत्स्यांश्च
क्रामतो जग्ध्वा सोपवामक्यहं पसेदिति ” योगीश्वरोक्तं (आचारे १७५ श्लो.) द्रष्टव्यम् । काम-

तोऽभ्यासे तु “जग्वा मांसमभक्ष्यं तु सतरात्रं यवान् पिबेदिति” मनुकं (अ. ११ श्लो. १५२)
 द्रष्टव्यम् । इदं विट्सूकरादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् । “कव्याद्विट्सूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
 नरकाकलराणां च तत्तद्वृच्छं विशेषमिति ” मनुना जातिविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात्
 (अ. ११ श्लो. १५६) । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव ।

- ५ “वराहैकशकानां तु काककुक्कुटयोस्तथा ॥ कव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
 “मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुरुपीनां च तत्तद्वृच्छं विधीयते ॥
 “उरोऽथ वा दादशाहं कृष्णार्द्धैर्हृदयाद्धृतमिति” बृहद्यमस्मरणात् । तत्र कामतस्तत्तद्वृच्छः
 अभ्यासे तु कृष्णार्द्धसहितः पराकः इति व्यवस्था ॥ प्रचेतस्ताऽप्युक्तम् । “स्वसृगालकाककुक्कुट-
 पार्ष्णवानराधिरकचापयमगादखरोष्ठमग्नवाजिबिहाराहगोमानुपमानभक्षणे तत्तद्वृच्छमादिशेदेषां मूत्रपुरीष-
 १० भक्षणे त्वतिद्वृच्छमिति ” । इदं च कामकारविषयम् । यत्तु शान्तसो वचनम् । “नरमांसं श्वमांसं वा
 गोमांसं चाप्यमेव च । भुक्त्या पचनत्मानां च महासान्तपनं चरेदिति ” तद्व्याप्यविषयम् ॥
 यत्स्वर्गलोचनम् । “मलकाभासगृध्रागुल्लरवानरसूकरान् । वृष्ट्वा चैषामपेध्यानि स्तृष्ट्वाऽऽप्यन्य विमु-
 १५ प्यति ॥ इच्छयेषामपेध्यानि भक्षयित्वा विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति ”
 तद्विशिष्टोद्धारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपनमुच्यते । अकामतः प्राजापत्यविधानात् ।
 २० यत्पुनरङ्गिरोचनम् । “नरकाकलराजानां जग्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि दिज-
 श्वान्द्रायणे चरेत् ” इति । यच्च बृहद्यमनोक्तम् । “शुष्कमांसाशने विप्रो व्रतं पान्द्रायणं चरेदिति ” ।
 तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शान्तनोक्तम् । “भुक्त्वा चोभयतो दंतांस्तथा धिकश-
 कानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्वा दण्मासान्वतमाचरेदिति ” तत्कामतोऽप्यन्ताभ्यासविषयम् । यत्तु
 स्मृत्यन्तरोक्तम् । “जग्वा मांसं नराणां च विड्ग्राहं खरं तथा । गवाश्चकुम्भरोऽङ्गो सर्वं पाञ्चनारं
 २५ तथा ॥ कव्यार्द्धं कुक्कुटं प्राप्यं कुर्वात्तांस्तस्मात्तमिति ” तद्व्यन्तानपश्चिन्नाभ्यासविषयम् ।

- अयं प्रकरणे मूत्रपुरीषप्रदणं वसासूकामृक्मज्जानामुपलक्षणम् । कर्णादिदृग्भूतिमलपट्टे त्वर्धं
 कन्यनीयम् । केशादिषु पुनः पदार्थविधान्मते विशेष उक्तः । “अज्ञानमिदं मृगाणां आममांसभक्षणे
 केशानयकपिराशने मुद्दिपूतं विराजमज्ञानादुपवासः ” इति । यत्तु प्रच्यंतसोक्तम् । “नरकेशमूलोष्ठ-
 भक्षणेऽहोरात्रभोजनाच्छुद्धिरिति ” तद्व्यवसायः गृहस्थाशनविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम् ।
 ३५ “केशादीन्मयं प्राश्य मास्यकण्डकमेव च । हेमतत्र धृतं पीत्वा तत्तत्प्रादेव शुष्यतीति ” तन्मुग्गमात्र-
 प्रवेशविषयम् । यदा तु भाजनस्यमर्जं केशादिदूषितं भवति तदा “अभि धोवनकाले तु मक्षिराकेश-
 दूषिते । अनन्तरं रश्मिदापस्तथाभं भक्षना रश्मिदिति ” प्रचेतस्माऽभिहितं वेदितव्यम् । मागङ्गिको-
 ४० ऽयं श्लोकः । सूक्ष्मतरङ्गमिडीटाग्निभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः । “इमिडीटपिपीलिका-
 जलीकः पतद्ग्राग्निप्राशनं भोमूत्रमोमयाहारस्तिराग्निं विमुष्यतीति ” । जलीको मतस्यादिः । एवं च
 ४५ पतद्ग्राग्निप्राशनं भोमूत्रमोमयाहारं मक्षणेः प्रायश्चित्तानि यदुक्षितानि मन्वगौरवभयान्नित्यनि न लिख्यते ॥

अथासुषिर्मूत्रभक्षणे प्रायश्चित्तं । तत्र तावदुष्णिहामभक्षणे गव्ये । तत्र मनुः । (अ.
 ११ श्लो. १५९) “विट्काकाककुक्कुटं जग्वा श्वनकुलर च । केशादीन्मयं च विभ्रूहर्दी

सुवर्चलामिति ” कालविशेषानुपादानादेकरात्रं । इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम् ।
 “यश्चिन्वापदजग्धस्य रसस्याचस्य भूयसः । संस्कारराहितस्यापि भोजने कृच्छ्रादकमिति ” । तत्काम-
 कारविषयम् । ‘संस्कारश्च देवद्रोण्यामि’त्यादिना द्रव्यशान्तिप्रकरणौ द्रष्टव्यः । यत्तु शाःतातपेनो-
 क्तम् । ‘श्वकाकायवलीदशूदोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रमिति’ । तदकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु
 शब्देन । ‘शुनमुच्छिष्टकं भुक्त्वा माममेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा प्रातं भुक्त्वा पक्ष व्रती
 भवेदिति’ यावद्व्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणापुच्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तम् ।
 ‘ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चमर्षं पिबेत्, वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्र, राजन्योच्छिष्टाशने विरात्रं,
 ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति’ तत्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम् । “भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन
 प्राजापत्येन शुष्यति । भूभुजा सह भुक्त्वाऽथ तप्तकृच्छ्रेण शुष्यति ॥ वैश्येन सह भुक्त्वाऽथमति-
 कृच्छ्रेण शुष्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वाऽथ चान्द्रायणमथाचरेदिति” तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्तुनः १०
 शब्दवचनम् । ‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहतिभिरभिमन्त्र्याथः पिबेत्क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविषकेन
 त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टाशने विरात्रोपापोतो ब्राह्मी सुवर्चला पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने
 पञ्चरात्रभोजनमिति’ तदकामविषयम् । तन्नाभ्यासे वैष्णव्यादिकं कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिव्यति-
 रेकेण । ‘पितृपुंष्टस्य च भ्रातुच्छिष्ट भोग्यामि’त्यापस्तम्बस्मरणात् (१।४।११) । यत्तु
 बृहद्व्यासवचनम् । “माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽभ्यास्य योषितः । न ताभिः सह भोक्तव्यं १५
 भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ” । तत्सहभोजनविषयम् । ‘उच्छिष्टमात्रभोजने तु शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्त-
 रात्रमभोजनं स्त्रीणां चेत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्निरोधवचनम् । “ब्राह्मण्या मह
 योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोष न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः” इति तद्विवाह-
 विषयमापदिष्य वा । अन्योच्छिष्टभोजने तु “अन्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा दिजातय ।
 चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं च ब्रह्मसत्रविशो विधिरि”त्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं २०
 चान्द्रायणम् । अन्यथापस्तम्बोच्छिष्टभोजने तु चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाचस्य भक्षणे ।
 “चान्द्रायणं चरेद्भिः क्षत्रः मान्तपनं चरेत् । षड्वारं च विरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वसः” इत्याङ्गिरो-
 मिहितं । सान्तपनमत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु । “आपत्काले तु विमेष भुक्तं शूद्रगृहे
 यदि । मनस्तापेन शूद्रं तु पुदानां शतं जपेदिति ” पराशरोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु
 बृहद्व्यासतातपेनोक्तम् । “पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भोजने मुखेन सूतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्वक्त्रा २५
 चान्द्रायणं चरेदिति’ तदभ्यासविषयं शेषम् । निमित्तस्यातिलुप्तत्वात् । “पीतोच्छिष्टं च पानीय
 पीत्वा ॥ ब्राह्मणः क्षत्रिः । विरात्रं तु यत कुर्यादामहस्तेन वा पुनरिति ” । एतद्विष्णुपूर्वविषयम् ।
 अकामतत्त्वं कल्प्यमिति । दीपोच्छिष्टे तु । “दीपोच्छिष्टं तु यत्तलं रात्रौ रथ्याकृतं तु यत् ।
 अभ्यङ्गञ्चैनं यच्छिष्टं भुक्त्वा नरेन शुष्यतीति ” पदत्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथाशुचिद्रव्यसप्तभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संवर्तः । ‘केशकीटावपन्नं तु नीलीलाक्षो-
 पपातितम् । चाप्यस्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तूपजमेदहरति’ । तथाह शातस्तपः । ‘केशकीटावपन्नं च ३०
 रुषिरमासासृग्श्यस्पृष्टभूजग्रावेक्षितपतव्यवलीदश्चसूकरगवायातशुकपर्शुपितवृथापक्षदेवाचहविषां भोजने
 उपवासः पञ्चमन्यासनं चेत’ । एतच्चोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु । “मृदारिकुसुमादीश्च फल-
 कन्दैश्चमूलकान् । विष्णुवद्विषितान्याश्च कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥ सचिह्नेऽर्पणेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचि-

शोधनमिति ” विष्णुकं वेदितव्यम् । अल्पसंस्मरणं पादो महासंस्मरणं ऽर्धकृच्छ्रः इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम् । “संस्मरणं यच्चार्त्तं किञ्चादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च ततः कृच्छ्रं समाचरेदिति ” । एतच्चासुप्तमेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजस्वलादिसर्गे तु शङ्कोक्तम् । “अमेध्यपतितचाण्डालपुल्कसारजस्वलावभूतकुण्डिपुष्टिकुनसिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरोदिति ” । कुणिहस्तावि-
 ५ कलः । एतत्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । “भुक्त्वाऽस्पृश्यैस्तथाऽशौचिकैश्चकीटैश्च दूषितम् । कुशोद्गुम्भारभित्सार्यः पनसाश्चुजपत्रकैः । शङ्खपुष्पीसुवर्चादिकाथं पीत्वा विशुध्यतीति ” यद्विष्णुनोक्तं तद्वृक्षविषयं रजकाद्विरूपाविषयं वा । शृङ्गाद्युपहते तु हारीतोक्तं विज्ञेयम् । “शृङ्गेणोपहतं भोज्यं कंदर्वाश्लेषोपेतविभिः । भुञ्जानेषु तु वा यत्र शृङ्ग उपस्पृशेत् अनर्हत्वात्त पङ्को तु भुञ्जानेषु वा यत्रो-
 त्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्वाचामेव कुत्सित्वा वा यच्चार्त्तं द्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति ।”

१० उच्छिष्टपक्विभोजनेऽप्येतदेव । “यस्तु भुङ्क्ते दिजः पक्कचामुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रो-
 पितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यतीति ” क्रतुस्मरणात् । वामकरनिर्मुक्ताभोजने तु “समुत्थितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने । एवं वैवस्वतः ग्राह भुक्त्वा सान्तपन्नं चोदिति ” यद्विज्ञानमतोक्तं वेदितव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्युक्तम् । “एकपक्कपुपविष्टानां विषाणां सह भोजने । यद्येकोऽपि स्वमेवात्र शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ गोरात्रुभीतं यस्तत्र पक्कपासुच्छिष्टभाजनः । प्रायश्चित्तं चरेदियः
 १५ कृच्छ्रं सान्तपन्नं तथेति ” ॥

शवादिसंपृक्तकूपपापुदकपात्रे तु विष्णुराह । “भूतपञ्चनरात्कूपपादत्यन्तोपहताद्बोदकं पीत्वा ब्राह्मण्यकूपहमुपवसेत् व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति ” अत्यन्तो-
 पहताद्देति सूत्रपुरीषादिभिर्वैत्याभिहितम् । यदा तु तत्रैव शत्रुमुच्छ्रूयतया भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह । “क्लिप्ते भिन्ने शत्रे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुष्ये चान्द्रायणं कुर्यात्तत्कृच्छ्रमथापि
 २० वा ॥ यदि कश्चित्ततः ज्ञायात्पमादेन दिजोत्तमः । जर्पस्त्रिषवणस्त्रायी अहोरात्रेण शुष्यतीति ” । इदं चान्द्रायणं कामतो मासुपशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु षड्वाचम् । “क्लिप्तं भिन्नं शत्रं चैव कूपस्थं यदि जायते । पयः पिबेन्निरात्रेण शत्रुपे त्रिगुणं स्मृतमिति ” वैयलस्मरणात् ॥

यदा चाण्डालकूपादिवर्गं जलं पिबति तदाऽऽपस्तम्बोक्तं ब्रह्मम् । “चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाजलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सान्तपन्नं विमः प्राजापत्यं
 २५ च भूमिपः । तदर्थं तु चोदैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदिति ” । इदं च कामकारविषयम् । अकाम-
 तस्तु । “चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु व्यहेण शुष्येत शूद्रस्त्वेकेन शुध्यतीति ” देवलोक्तं ब्रह्मम् ॥

चाण्डालादिसंबन्धाल्पजलाशयेष्वपि कूपवच्छुद्धिः । “जलाशयेष्वथालेषु स्थावरोषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणमिति ” विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः । “म्लेच्छा-
 ३० दीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा । जानुद्वयं शुचि ज्ञेयमपस्तादशुचि स्मृतम् ॥ ततोयं यः पिबेदियः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामाचक्रमुञ्जी स्यादहोरात्रं तु कामतः ” । इत्यापस्तम्बोक्तं

द्रष्टव्यम् ॥ रजपादिभाण्डस्थतोये तु “भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः शत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन दिजातीनां ॥ निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन सक्तितः ” इति । पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामातस्तु दिगुणम् । “अन्त्यजैः स्वानिताः कृपास्तदगो वाप्य एव वा । एषु छात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यतीति ” आपस्तम्बोक्तमभ्यामविषयं वेदितव्यम् । यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डालकृपादिजलपान पञ्चगव्यमात्रमुक्तम् “प्रासावरण्ये षटके च सौरे श्रोण्यां जलं कोशमिनिर्मतं च । श्वपाकचाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जल पञ्चगव्येन शुध्येदिति ” तदशकविषयम् । “प्रां गतो विना तोषं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षणं कृत्वा सचेलं धानमाचरेत् ॥ सुरावटप्रपातोये पीत्वा नान्यं जलं तथा । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत् ” ॥ इति ।

अथ भावबुद्धभक्षणे प्रायश्चित्तम् । भावबुद्धं च यद्वर्णत आकारतो वा विसदृशतया जगृक्षितः । शरीरमलादिबासना जनयति तदुच्यते । अग्निशुक्लगरलादिशङ्का वा । तत्र पराशरः । “भावबुद्धं भावबुद्धं च भाजने भावबुद्धिते । भुक्त्वाऽन ब्राह्मणः पञ्चाक्षिरात्रेण विशुध्यतीति ” । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन भावबुद्धं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनखेभ्यः पठितत्वात्प्रायश्चित्तमुक्तम् (अ. २३ सू. २६) । “प्राक् पञ्चनखेभ्यश्चर्तुर्द्वेन घृतप्राशनं चेति ” तद्व्यामविषयम् ॥ शङ्कायां तु ।

“शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्यभक्ष्यसंज्ञिते । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । १९

“अक्षारलवणा रुक्षा पिबेद्ब्राह्मी सुवर्धलाम् । विरात्रं शङ्खपुष्पी वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥

“पलाशविल्वपत्राणि कुशान्यममुदुम्बरम् । अपः पिबेत्काषयित्वा विरात्रेण विशुध्यतीति ”

घसिष्टोक्तं (अ. २७।१०-१२) द्रष्टव्यम् । मनुनाऽप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् । (अ. ५ श्लो. २१) “सर्वस्वरस्यैकमपि चोत्कृष्टं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्धार्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ” इति ॥ २०

अथ कालबुद्धभक्षणे प्रायश्चित्तम् । कालबुद्धं च पर्युषितानिर्देशगोक्षीरादि । तत्र कामतः ‘शेषेष्टपक्वसेदहरिति’ मनुक्तं (अ. ५।२०) वेदितव्यम् । कामतस्तु । “केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । क्षजीपकं भुक्त्वा च विरात्रं तु व्रती भवेदिति ” शङ्कोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यप्रेक्षकानि । अनिर्देशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकपाने तु पञ्चगव्यप्राशनम् । “शुद्धास्थिदन्तजैः पानैः शङ्खशुनिकपर्परीः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुध्यतीति ” बृहदा- २५
ज्ञाचलक्यस्मरणात् ॥ कामतस्तूपवासः कर्तव्यः । “काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च ज्यहं हि तत् । अकाले तु दशार्धं स्यात्पीत्वा नायादहर्निशमिति ” स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु चान्द्रायणम् । “नवभान्दं ग्रामयानकार्त्तं सग्रहभोजनम् । नारीणां प्रथमे गर्भे मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ” शातातपस्मरणात् ॥ यदा तु संग्रहान्दन्वयं निषिद्धकाले भुङ्के, यथाह मार्कण्डेयः—

“चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गवः । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन् पूर्वं भोजनक्रिया ॥

“नान्योत्तमहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्याद्योदयस्तस्य नार्धयाचावदेव तु ॥ ” ३०

तथा । “ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः यथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे ग्रथमादधः ॥ ”

तथा । “अपराहेन मध्याह्ने सायाह्ने न तु सङ्गवे । भुजीत सङ्गवे चैत्याम पूर्व भोजनाकियेति” । यच्च मनुनोक्तम् । “ नाश्रीयतां धिवेलायां नातिप्रगे नातिमायमित्येवमादि ” यच्च बृहच्छाता-
तपेनोक्तम् । “ धाना दधि च सक्तूश्च श्रीकामो वर्जयेन्निति । भोजनं तिलांचनं छानं चैव
विचक्षणः ” इति । एवमादिष्वनादिप्रायश्चित्तेषु “ प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये । उपपातक-
जातानामनादिदृश्यं चैवहीति ” योगीश्वरोक्तं (अये ३०६ श्लो.) प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् ॥
अकामतस्तु ‘ शेषेषूपवसेदहरिति ’ मनुकोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणद्वयशुक्लादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र च मनुः (अ. ११ श्लो. १५३) “ शुक्लानि
च कपायांश्च पीत्वाऽभ्यघ्नान्यापि द्विजः । तावद्भवत्ययतो यावत्तत्र व्रजत्यधः ” इति ।
अत्राकामतः ‘ शेषेषूपवसेदहरिति ’ उपवासो द्रष्टव्यः । काण्तस्तु “ केवलानि च शुक्लानि तथा पयु-
१५ पितं च यत् । ऋचीपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेदि ” इति शास्त्रस्मरणात् । एतच्चामलकादि-
फलपुष्पकाजिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । “ कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्मात्तु
काजिका वासा नेतरस्याः पद्मान्वनेति ” स्मरणात् ॥ उद्धृतजेहादिषु तु “ उद्धृतजेहादिविलयनविषयाक-
मथितप्रभृतीनि चाक्षवीर्याणि नाश्रीयद्दित्युक्त्वा, ‘ प्राक्पञ्चनसेभ्यश्चर्द्वेन घृतप्राशनं चेति ’ मौक्त-
मोक्तं (अ. २३ सू. २६) द्रष्टव्यम् । विलयनं घृतादिमलम् । अहुताद्यन्नभोजने तु लिखित
१५ आह । “ यस्य चाग्नी न क्रियते यस्य व्याघ्रं न दीयते । न तज्जोग्यं द्विजतीनां भुक्त्वा शोप-
सेदहः ॥ बृथाहृत्तरसंवाषपायसापूपशङ्कुलीः । आहिताग्निर्द्वौ भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति ” ॥
अनाहिताग्नेस्तु ‘ शेषेषूपवसेदहरिति ’ उपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिन्नभाजनादिषु भोजने संधर्शनोक्तम् ।
“ शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यतीति ” ॥
तथा स्मृत्यन्तरैरुक्तम् । “ वटार्काश्चतुष्वपे कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकदम्बेषु भुक्त्वा
२० चान्द्रायणं चरेदिति ” । तथा । “ पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुक्त्वेन्दवं चरेत् । वानमस्थो यतिश्चैव
लभते चान्द्रिकं फलमिति ” ॥

अथ हस्तद्वयमादिक्रियाद्वयभोजने प्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः । “ माक्षिकं फाणितं
शाकं गोरसं लरणं पूतम् । हस्तद्वयानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति ” । कामतस्तु । “ हस्तद्वय-
भोजने अमात्रगणमपि भोजनं द्रष्टव्यं भोजने पङ्कथयतो भोजनेऽभ्यक्तमृगपुरीषकरणे मृतसूतकशूद्राभ-
५० भोजने शूद्रेः सह स्वप्ने विराज्यमभोजनमिति । हारिस्तोत्रं विज्ञेयम् । पर्षायाभक्षाननुष्ठे तु ‘ माद्वयार्ण-
वद्वच्छूद्रः शूद्रानं प्राणयो ददत् । इयमेतदभोग्यं स्यान्नृक्त्वा तूपवसेदहरिति ’ बृहदारण्यकवल्क्यो-
क्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तभोजने तु । “ शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते वानीषं वा पिबेत्क्षचित् । अहोरात्रोपितो
भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यतीति ” कर्तव्यं विज्ञेयम् । यमननुष्ठेऽपि । “ आसनारुद्रपादौ वा वरार्थ-
प्राप्तौऽपि वा । मुलेन पद्मिने भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तरात्रं चरेदिति ” तेनैवेत्यम् । वित्रापुरदेशेन
१. त्यक्ताभोजने तु ।

“ भुङ्क्ते चेत्यर्वागमाद्भिः प्राणायामांश्च चरेत् । उपवासप्रमासादिवत्तरान्तं प्रकीर्तितः ॥

“ प्राणायामत्रयं बृहदारण्यकं सपिण्डने । अग्रये स्मृतं नक्तं व्रतपारण्यके तथा ॥

“ दिगुणं क्षत्रियस्येति त्रिगुणं वैश्यभोजने । साक्षात्तुर्गुणं होतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥

“अतिथौ तिष्ठति द्वारि क्षपः प्राश्नन्ति ये हिजाः । रुधिरं तद्भवेद्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ”
भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम् । “एकादशाहं भुक्त्वाऽर्धं भुक्त्वा संचयने
तथा । उपोष्य विभिवत्प्रात्वा कृष्णान्द्वैर्हृद्यादृतमिति ” । विष्णुनाऽप्युक्तम् । “प्राजापत्य
नवभ्रात्रे पादोनं चायमासिके । त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चमयं दिमासिके ” इति । इदं चापदिपयम् ॥
अनापदि तु । “चान्द्रायणं नवभ्रात्रे प्राजापत्य तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते ”
इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । “प्राजापत्य तु मिश्रके ” इत्येतदायमासिकविषय द्रष्टव्यम् । द्वितीयादिषु
तु । “प्राजापत्यं नवभ्रात्रे पादोनं चायमासिके । त्रैपक्षिके तदर्थं स्यात्पादो दैमासिके तथा ॥
पादोनकृच्छ्रं निर्दिष्टं पण्मासे च तथाऽदिके । त्रिरात्र चान्यमासेषु प्रत्यहं चेद्दहः स्मृतमिति ”
पदत्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ क्षत्रियादिभ्रातृभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः ।

“चान्द्रायणं नवभ्रात्रे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥ १०

“क्षत्रियस्य नवभ्रात्रे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्धाधिकं शोक क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ॥

“शूद्रस्य तु नवभ्रात्रे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । मार्गं चान्द्रायणं मासे त्रिपरे त्वेन्द्वव्रतम् ॥

“मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ ”

यत्तु शास्त्रवचनम् । “चान्द्रायणं नवभ्रात्रे पराको मासिके स्मृतः । पशुत्रयेऽतिवृष्ट्यः
स्मात्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ आर्द्धिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनरार्द्धिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः १५
स्यात्कृच्छ्रस्य वचनं यथेति ” । तत्सर्वादिह्नविषयं । “ये स्तेनाः पतिताः क्रीडा ” इत्यादिपात्रेयविषयं वा ॥
“चाण्डालादुदकास्ताप्राक्षाणां ह्येषुतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनामाशु-
भेव विषोद्वन्धनकेस्तथा । भुक्त्वा चैषां षोडशभ्रात्रे कुर्याद्विबुधैर्द्विजः ” इति । तथा । “अपाह्ने-
यान्यदुद्दिश्य भ्रातृमेकादशेऽहनि । माह्वानस्तत्र भुक्त्वाऽर्धं शिशुचान्द्रायणं चरेदिति ” । “आमभादे
तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रे शुष्यति । सन्निहिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेदिति ” भारद्वाजेन १०
गुरुपापभित्ताभिधानात् ॥

ब्रह्मचारिषु बृहस्पतौ विशेषमाह । “मासिकादिषु योऽभीषादसमाप्तमतो द्विजः । त्रिरात्रं-
मुषवासेऽस्य शयनभिक्षं विधीयते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा घृते प्राश्य निश्च्यतीति ” । इदमज्ञान-
विषयम् । कामतोऽपि ॥ एकाह । “शुभं मांसं च योऽभीषात्प्राद्वं सूतकनेन वा । प्राजापत्यं चो-
त्कृच्छ्रे व्रतशेषं समापयेदिति ” । आमभादे तु सर्वत्रार्पणम् । “आमभादे तदर्थं तु प्राजापत्यं तु १५
सर्वदेति ” पदत्रिंशन्मतोऽभिधानात् । यत्तुज्ञानसोक्तम् । “दशहृत्कः पिबेचापो गायत्र्या भ्रातृ-
भुग्द्विजः । ततः संध्यामुषामीत शुद्धयेतु तदनन्तरमिति ” तदनुकथायश्चित्तभादविषयम् ॥

तैरहाराद्भूतभ्रातृभोजने तु व्यासेन विशेष उक्तः । “निवृत्तचूडाहोमे तु माह्वानामकरणात्तथा ।
चरेत्मानन्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अनोऽन्येषु तु भुक्त्वाऽर्धं संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियो-
मादुपशमेन शुष्यते म्रियभोजन ” इति ॥ क्षीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धर्मैः निसेपमाह । “ब्रह्मो- ३०
दने य सोमे च क्षीमन्तोन्नयने तथा । जातभादे नवभ्रात्रे द्विजभ्राद्रायणं चरेदिति ” । अत्र ब्रह्मो-
दनास्यं कर्म यत्तादृभूतं सोमसाहचर्यान् ॥

अथ परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् । यत्स्वरूपतोऽनिषिद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽ-
भोज्यं भण्यते तत्परिग्रहाशुचि । तत्र योगीश्वरेण ' अदत्तास्यग्निहीनस्य नाभमद्यादनापदीत्याभ्य
सार्पञ्चभिः श्लोकैरभोज्यानाः प्रतिपादिताः । मनुनाऽपि त एव किञ्चिदधिकाः प्रतिपादिताः (अ. ४
श्लो. २०५-२१७)

- ५ "नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा । स्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
"मत्तकुन्दातुराणां तु न भुञ्जीत कद्रापन । गणांश्च गणिकाञ्च च विदुषां च क्षुण्णितम् ॥
"स्तेनगायकयोश्चाञ्च तज्ञो बार्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कर्कस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥
"अभिषास्तस्य पण्डस्य पुंश्रत्या दांभिकस्य च । श्विकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥
"उग्रामं सूतिकाञ्च च पर्यायाभमनिर्देशम् । अनर्चितं बुधामात्मवतीरायाश्च योषितः ॥
१० "द्विपदञ्च नगर्यञ्च पतितानमश्नुतम् । पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥
"शैलपतन्तुषायाञ्च कृतघ्नस्याभमेव च । कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरणस्य च ।
"सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ श्ववता शीण्डिकानां च चेलनिर्णजकस्य च ॥
"रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ मृष्यन्ति ये चोपपति स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥
"अनिर्देशं च प्रेताभमनुष्टिकरमेव चेति ॥
१५ अत्र च पदार्था अभक्ष्यकाण्डे भाद्रकण्डे च व्याख्याताः ।

- अत्र प्रायश्चित्तमाह । (मनुः अ. ४ श्लो. २२२) "भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्याभममत्या क्षपणं
व्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत्क्षुद्रं रेतौ विण्मूत्रमेव चेति ॥ पैठीनस्तिनाऽप्यकामतस्तिराभमेवो-
क्तम् । ' कुनली क्यावन्नतः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुशी पिशुनः सोमविक्रीं बाणिजको
ग्रामयाजकोऽभिषास्तो पुपस्यामभिजातः परिविषितः परिविन्दानो द्विधिपूषितः पुनर्धुपुत्रश्चौरः काण्डपूषः
२० सेवकश्चेत्यभोज्याना अपाक्त्रेया अमान्दार्हाः एषां भुक्त्वा दत्त्वा वाऽविज्ञानाग्निराशमिति ॥ शङ्खेन
त्वेतानेव किञ्चिदधिकान्पठित्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयम् ॥ शांतमेन पुनर्कश्चिदुपुंभल्यभिषास्ते-
त्यादिना अभोज्यान्पठित्वा (अ. १५ सू. १७) ' प्राक्तनश्चैवश्चर्तुर्न वृत्तमाशनं चेति ' प्रायश्चित्तमुक्तं
(अ. २३ सू. २६) तदापविषयम् ॥ यस्तु बलात्कारेण भुज्येत तस्यापस्तम्येन विशेष उक्तः ।
"बलादासीहिता ये तु म्लेच्छाचाण्डालदस्युभिः । अशुभं कर्त्तताः कर्म मबादिप्राणिर्हंसनम् ॥
१५ "उच्छिष्टमार्जनं चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥ खरोप्रविष्टुराहाणामापिष्य च भक्षणम् ॥
"वस्त्रीणां च तथा सङ्गन्ताभिश्च खं भोजनम् । मासोपिते द्विजती तु भामापत्यं विजोधनम् ॥
"चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्रयथा भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोपितः ॥
"संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्थं यावत् पिबेत् । मासमात्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रापादेन शुष्यति ॥
"ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं मासमिच्छं द्विजोत्तमैः । संवत्सरेष्विभिर्धनं तज्ज्ञात्वा स निगच्छति ॥ इति
१० आशीर्वापरिगृहीतानभोजने तु च्छामल आह । "अज्ञानाद्भोजने पित्राः सूतके
मृतेऽपि वा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुष्यन्ते शूद्रसूतके ॥ वैश्ये षष्टिर्भिक्षाक्षी विशतिर्भिक्षणे दत्ता ।

एकाहं च त्र्यहं च सप्तरात्रमभोजनम् । ततः शुद्धिर्भवत्येषां पञ्चमयं पिबेत्ततः ॥ इति । ब्राह्मणा-
दिकमेषैकाहत्र्यहादयो योज्याः । इदमकामविषयम् ॥ कामतस्तु मार्कण्डेय आह । “ भुक्त्वा तु
ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ॥ भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तप्तकृच्छ्रो विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा
भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ॥ शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा त्रिमासान्वतमाचरेत् ॥ ” यत्तु शङ्गेनोक्तम् ।
“ शूद्रस्य सूते के भुक्त्वा पण्मासान्वतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान्वतमाचरेत् ॥ ५
“ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाऽऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रती भवेदिति ॥
इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् । “ ब्राह्मणादीनामाशौचे यः
सकृद्देवान्मभ्यर्चति तस्य तावदाशौचं यावत्तेपमाशौचव्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति । विष्णु-
स्मरणात् ॥

अपुत्रायनभोजने तु लिखित आह । “ भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवतस्यासुतस्य च । शूद्रस्य १०
च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ ” तथा । “ परपाकनिवृत्तस्य परपाकतस्य च । अपचस्य तु
भुक्त्वाऽर्धं द्विजभ्यान्दायणं चरेत् ॥ इति ॥ एतच्चाभ्यासविषयम् ॥ परपाकेन निवृत्तादेर्लक्षणं च तेनैवोक्तम् ।

“ गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽस्ती मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

“ पञ्चयज्ञांस्तु यः कृत्वा परानाहुपजीवति । सततं मातस्तथाय परपाकतस्तु तः ॥

“ गृहस्थधर्मवृत्तौ यो ददातिपरिषर्जितः । क्षत्रिभिर्मर्ततत्त्वशैरपचः संपकीर्तितः ॥ इति ॥ यत्तु १५
ब्रह्मचार्यान्नभोजने कृच्छ्रयाज्ञवल्क्य आह । “ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वाभस्वामिनापुभी । तपो-
रर्चं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥ ” यत्तु पार्वण्यान्द्रायकतुर्लभभोजने भरद्वाज आह ।
“ एते वा यदि वा मासे यस्य नाभिति देवता ॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजभ्यान्दायणं चरेदिति ॥
तदुभयमभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तद्भोजने तु “ निराचारस्य
विषस्य निषिद्धाचरणस्य च । अर्चं भुक्त्वा द्विजः कुर्यादिनेकमभोजनमिति ॥ पदार्थिशान्तोक्तं १०
द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे पदार्थिशान्त एवोक्तम् । “ उपपातकयुक्तस्य अचन्दमेकं निरन्तरम् ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशेषणमिति ॥ इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रापश्चित्तकाण्डगतविशेषो-
दितयत्तकवृत्तकं द्विमात्र्यस्यैव । क्षत्रियादीनां तु पादपादहान्या भवति । “ विभे तु सकलं देयं
पादानं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिस्तु शस्यत ॥ इति विष्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

२५

निमित्तपरिगणनवेल्लयामुपपातकानन्तरं जातिप्रसङ्गादीनि परिगणिताणि तत्र प्रायश्चित्तान्यु-
च्यन्ते । तत्र मनुः १ (अ. ११ स्तो. १२४।१२५) “ जातिप्रसङ्गं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ सकृत्पापकृत्यासु मामं शोधनमेन्दुनम् । मलिनीकरणीयेषु ततः
स्यापावकुरुष्वहमिति ॥ ” अन्यतममिति सर्वत्र सवध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । “ संस्त्रीकरणं कृत्वा मात-
मभ्यर्चति पावकम् । कृच्छ्रातिहृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अश्वीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । १०
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्मासान्तपनेन वा ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशेषणमिति ॥ बृह-
स्पतिनाऽपि जातिप्रसङ्गे विशेष उक्तः । “ ब्राह्मणस्य रजः कृत्वा राक्षसादिप्रायणम् । निदि-

तेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्थं व्रतमाचरोदिति ” । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्यायुक्तानां जातिशक्त्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः ॥ २९० ॥

एवं योगीन्द्रद्वद्वतमभक्ष्यभक्षणदिप्रायश्चित्तं संक्षेपतो दर्शितम् ॥ अधुना प्रकृतमनुस्मरणम् ।

महापातकमनिपानकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णकमिति पञ्चविधं पापजनमुक्तम् । तत्र चतुर्विधप्रायश्चिनमभिधाय कथमाहं प्रकीर्णकप्रायश्चिनमाह

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोद्ग्रह्यामगः ।

नम्रः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २९१ ॥

खरयुक्तं यानं खरयानम् । उद्ग्रयुक्तं यानमुद्ग्रह्यामं रथगज्यादि तेनाध्यगमनं कृत्वा दिग्-
म्वरः स्नात्वाऽभ्यवहृत्य दिवा वातरे च निजान्धनासंभोगं कृत्वा च तडागतराङ्गिण्याद्वावगाह्य कृत-
१० प्राणायामः शुध्यति । इदं च कामकारविषयम् । “ उद्ग्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । सथासा जलमाप्नुत्य प्राणायामेन शुध्यतीति ” मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. २०१) । अकामतः छान-
मानं कल्पम् । ‘ साक्षात्परावरोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९१ ॥

गुरुं हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बध्वा वा घाससा क्षिप्रं प्रासाद्योपवसेद्दिनम् ॥ २९२ ॥

१५ किञ्च । गुरुं जनकादिकं । त्वङ्कृत्य त्वमेवमात्थ त्वयेवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चार-
णेन निर्भर्त्स्य । विप्रं वा ज्यायांसं श्रमं करीयायं वा सकोपं ‘ हुं ’ नृणांमास, ‘ हुं ’ मा बहुवादीतित्येव-
माक्षिप्य जलवितपट्टाभ्यां जयफलाभ्यां विप्रं निर्जित्य कण्ठे वाससा मृदुम्यंशनापि बध्वा
क्षिप्रं पादप्रणिशतादिना प्रसाद्य कोपं त्याजयित्वा दिनमुपघसेत् । अगमन्मृच्छं वातरं नयेत् ॥
यत्तु यमेनोक्तम् । “ वादेन प्राप्नोति शित्वा प्रायश्चित्तविधित्तया । शितामोरोपिनः स्नात्वा प्रणिपत्य
१६ प्रादायेदिति ” तदभ्यासविषयम् ॥ २९२ ॥

विशद

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ २९३ ॥

विप्रजिघांमया वण्डायुधमे कृच्छ्रः शुद्धितेतुः । निपातने तादने अतिकृच्छ्रः ।
१७ असृक्पाते क्षिरपाते पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धितेतुः ॥
कृच्छ्रस्त्वतिनाऽप्यत्र विशेष उक्तः । “ काष्ठादिना तादयित्वा त्वमेवे कृच्छ्रमाचेत् । अग्निभेदेऽग्नि-
कृच्छ्रः स्थानराक्षस्यङ्गमनं ” इति । पादगतरे तु यम आह । “ वादेन प्राप्नोति शित्वा प्राय-
श्चित्तविधित्तया । शितामोरोपिनः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रादायेदिति ” मनुना त्वन्द्यानि प्रकीर्ण-
प्रायश्चित्तानि दर्शितानि । (अ. ११ श्लो. २०२) “ विनाऽक्षिरप्सु वाऽप्यनः शरीरं संनिधेय

तु । सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यतीति ” । विनाऽङ्घ्रित्यसंनिहितास्वपीत्यर्थः । शरीरं भूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु “ आपद्रुतो विना तोषं शरीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलो जलमाविशेदिति ” यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्तुवचनम् । “ अप्सव्यो वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रमिति ” तद्वर्तविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रीतादिकर्मलोपे तु मनुराह (अ. ११ श्लो. २०३) “ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति ” ५ श्रीतेषु दर्शपौर्णमासादि कर्मसु स्नातेषु वा नित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्वहोमादिप्रायश्चित्तेष्वप्यस्य समुच्चयः । स्नातकव्रतानि च “ न ऊर्णमलवहासा भवेच्च किमिवे सती ” त्येवमादीनि प्राशुनानि । स्नातकव्रतमधिकृत्य क्रतुनाऽप्युक्तम् । “ एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवतीति ” ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु ब्रुहस्पतिराह । “ अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । अती न गच्छेद्भार्या वा १० सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेदिति ” ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु देवल आह । “ मृता द्वितीयां यो भार्या दहेद्दैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुत्तापानसमं हि तदिति ” । स्वभार्याभिर्गर्भे तु यम आह । “ स्वभार्या तु यदा कोधादुगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विषः क्षत्रियो दिवसाचम ॥ यद्वाजं तु चरेद्देवस्यैतान्नं शूद्र आचरेदिति ” ॥ अन्नानभोजनादौ हारीत आह । “ वदन्कमण्डलुं रिक्तमस्नातोऽभ्रं भोजनम् । अरोरावेण शुद्धिः स्याद्दिनत्रयेन चैव हीति ” ॥ १५

एकपङ्क्त्युपविष्टानां ग्रेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह ।

“ न पङ्क्त्या निषमं दद्यान् याचेत न दापयेत् । याचको दापको दाता न वे स्वर्गस्य गामिनः ॥

“ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नर्वाहं न्यहन्तुश्च कन्याविप्रकरस्य च ।

“ स्नेहे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ अयाणां पति चेतेशां प्रत्यापतिस्तु मार्गताम् ।

“ भिक्षालब्धेन चाग्नेन दिग्भ्यान्द्रायणं चरेदिति ” । संक्रम उदकावतरणमार्गः । स्नेहे विषमकर्ता २०

पूनादौ ॥

इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशुद्ध आह । “ इन्द्रपापं पलाशाग्निं यदन्यस्व प्रदत्तयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ” ॥ पतितादिमहापणे तु गौतम आह (अ. ७ सू. १७-१९) ।

“ न स्लेष्माशुष्यपाहिर्दः सह संभावेन । मन्भाव्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । माद्वयेन सह वा सभावेत तल्लभधनलाभश्चे पृथग्गर्वाणीनि ” । भार्याभयानां लाभस्य वधे विप्रकरणे प्रायेकं संस्मरणं १५

प्राज्ञं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा । अन्नमूत्रं विना विष्मूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरं प्रायश्चित्तमुक्तम् । “ विना यशोपर्वतिनं यमुच्छिष्टो भवेद्द्विजः । न्यपश्चित्तमहोरात्रं प्रायश्चित्तशतं तु वा ” । तत्र ऊर्णाच्छिष्टे उपवासः, अप उच्छिष्टरसोदकपानादिषु प्रायश्चित्तशतं इति व्यरस्था । अन्नमनश्च ॥ “ विवर्तो मेहन-
श्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनाः । प्रागायापत्रिकं पट्टं नर्चं च विनयं कर्मादिति ” स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

मुक्ता शीषाचमनकृतोत्पाने तु “ यमुच्छिष्टपानाद्यान्तो भुञ्जन् वाऽनश्नान्ततः । तद्यः पानं प्रकु-
र्वीत सोऽप्यथा पत्नियो भवेदिति ” स्मृत्यन्तरात् द्रष्टव्यम् ॥

चौरायुत्तरादी यस्मिन् आह । (२०।६) (अ. १९ सू. ४०-४३) 'वृष्टोत्तमो राजेकरात्रमुपपसेत् । विरात्रं पुरोहितः । कृच्छ्रमदण्डचदण्डने पुरोहितः । विरात्रं राजा । कुनसी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरितो-
द्धरेयातामिति ।' उद्धरेयातां कुत्सितानां दन्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्तेनपतितादि-
पक्षिभोजने तु मार्कण्डेय आह । "अपाङ्गेयस्य यः कश्चित्पक्षी भुङ्क्ते दिभोत्तमः । अहोरात्रोपितो
भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यतीति" ॥ नीलीविषये त्वापस्तम्ब आह ।

"नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥
"रोमरूपैर्यदा गच्छेद्ब्रह्मो नीत्यास्तु कस्याचित् । त्रिषु वर्षेषु सामान्यं तप्तहृच्छं विशेषणम् ॥
"पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम् । पातकी च भवेद्विप्रसिद्धिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥
"नीलीदाह यदा भिन्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र दिजभान्द्रायणं चरेत् ॥

१० "स्त्रीणां क्रीडार्थं भोगे शयनीये न दुष्यतीति" ॥ भृगुणाऽप्युक्तम् । "स्त्रीपृता शयने नीली
ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य बुद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज्यं विधारणमिति" ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च
प्रतिमसवः । 'कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यतीति' स्मरणात् ॥ तद्विनिर्मितसद्वारोहणे दाह्य आह ।

"अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा । दिजः पलाशवृक्षस्य विरात्रं तु व्रती भवेत् ॥

"क्षत्रियस्तु रणे घृष्टं दत्त्वा पाणपरायणः । संवत्सरं मृतं कुर्याच्छिन्त्वा पुनः फलप्रदम् ॥

१५ "द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्रौ वा दम्पती गोविजोक्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत् ॥
"होमकाले तथा देहे स्वाध्याये द्वारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्दिजभान्द्रायणं चरोदिति" । देहे
सामाध्यायकभूते । एतथाध्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्वाप्यसिद्धदर्शनादौ दाह्य आह । 'दुःस्वप्नादि-
दर्शनादौ घृतं सुवर्णं च दद्यादिति' ॥

कषिदेशपिशेपगमनेऽपि देवदल आह । 'सिन्धुसीवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तशक्तिनः । अङ्ग-

२० बह्वकलिङ्गान्भान् गत्वा संस्कारमर्हति" ॥ एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥

स्वपुरीपदर्शनादौ यस्मिन् आह । "प्रत्यक्षित्थं न मेहेत न पश्येदन्मनः शङ्कत् । वृष्टा सूर्यं निरीक्षेत
गामसिं माह्वगं तथेति" ॥ दाह्योऽप्याह । "पादप्रतपनं कृत्वा कृत्वा वस्त्रवस्तथा । कुशैः प्रसृज्य

पादौ तु दिनेभेकं व्रती भवेदिति" ॥ क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे द्वाविति आह । "क्षत्रियाभिवादान्श्लोकाग्रमु-
पवसेत् । वैद्याभिवादान् दिशवम् । शूद्रस्याभिवादान् विरात्रमुपवासः" इति ॥ तथा "शय्यास्तु पादुको-

२५ गानशरोपितरादौऽऽश्वान्कारस्थमाद्दृष्ट्वाऽदेवपूजानिस्ताभिवादान् विरात्रमुपवासः स्यादस्यत्र निम-
ग्ननिनामय भोजनेऽपि विरज्यमिति" । समित्युत्पादितस्वस्याभिवादान्प्येतदेव । "समित्युत्पन्नकुशा-
ग्याम्बुदचाक्षतपाणिक्म् । अर्पे होमं च कुर्यान् नाभिगृहेत वै दिगम्" त्वापस्तम्बीये जपादिभिः
समभिन्यादागात् । अभिगृहकृष्णपीदमेव प्रायश्चित्तम् ॥ 'नोदकुम्भहस्तोऽभिवाद्येत् न भेषं चरत्त
पुष्पाग्यादिरक्तो नाशुषिर्न जत्र देवपितृभ्यै कुर्वन् शयानः' इति तरयापि दाह्येन प्रतिषेधात् ।

२. एवमन्यत्रापि यथासि म्पुन्यन्तर्तोऽन्येप्याणि ग्रन्थीरवभवाद्वा न लिख्यन्ते ॥ २९३ ॥

निमित्तानामानन्त्यात्पतित्यभिप्रायश्चित्तस्य बलमशक्यत्वात्प्रामाण्यतः
उपदिष्टानुपादिष्टविषयं प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ २९४ ॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिक्रमवेक्ष्य यथा कर्तुं प्राणविपत्तिर्न भवति तथा ५
विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा वक्ष्यति । ‘वायुभक्षो दिवा तिष्ठ-
न्नाग्निं नीत्वाऽप्सु सूर्यवृषति ।’ तत्र यदि हिमवद्भित्तिनिकटवर्तिनामुदकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलिते
वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोदकवासः कल्पनीयः । तथा वयो-
विशेषादपि यदि नवतिवार्षिकदेवपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वादशाब्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा
प्राणा विपद्येरन्निति ततोऽन्यथार्थकं तन्प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत एव स्मृत्यन्तरे ‘कश्चिद्वर्षं कचि- १०
त्पादः’ इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्य ह्रासोऽभिहितः । तत्तु प्राक्प्रयश्चित्तं । तथा धनदानतपश्चरणादि-
शक्यपेक्षया च न हि निर्धनस्य ‘पात्रे धनं वा पर्याप्तमि’त्याद्युपपद्यते । तथोदिकपिचादेर्वा पराका-
दिकं नापि स्त्रीशूद्रादेर्जपादिकं । अत एव गज्यादीनामशक्नुवन् ‘दानं दातुं चरेत्’ इत्येकैकस्य विशु-
द्धये । इत्युक्तम् । तथा ‘प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति’ तपस्यशक्यस्य स्मृत्यन्तरे माक्
प्रायश्चित्तस्य ह्रासोऽभिहितः । पापं च महापातकादिरूपेण प्रत्ययाप्रत्ययसङ्ख्यासादिरूपेण वाऽवेक्ष्य १५
यत्नतः सरुलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राक्रमतो यदिहितं तदेव कामदृते* ;
दिगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण कल्पनीयम् ।

तथा ‘महापापोपपापाभ्यां चोऽभिर्ज्ञेन्युपा परम् । अभक्षो मासमासति’ इत्युक्तं । तत्र महा-
पापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यानुकत्वात्पापापेक्षपोपपातके मासिकमतस्य ह्रासः कल्पनीयः । तत्र च
हसितजृम्भितास्कोटनानि नाकस्मात्कुर्यात्तथा । ‘नोदन्वतोऽभ्यासे द्वायाच च द्वाभ्यादि कर्तयेत् १०
अन्तरं न्याः पतिः कुर्वन्नप्राजा भवति ध्रुवमित्यादौ प्रायश्चित्तं नोपविधं तत्रापि देशापेक्षया प्राय-
श्चित्तं कल्प्यम् ॥

ननु किञ्चिदपि निमित्तजातमनुकनिष्कृतिकमुपलभ्यते । ‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनु-
क्षये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव ही’त्यनुकनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ गौतमे-
नापि ‘पतान्येवानादेशे विकलेन क्रियेरन्नित्येकाहाद्यः ।’ प्रतिपादिताः (अ. १९ सू. १८) । २५
उच्यते । सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वाद्वास्त्येव
कल्पनावसरः । न च हसितादिषु सर्वत्र प्राणायामशतं युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापा-
पेक्षया ह्रासः कल्पनीयः प्रायश्चित्तान्तरं वा ।

ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य ह्रासकल्पना स्यात् । तत्र प्रायश्चित्ताल्पत्वं वाच्यम् ।
अनुकनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किंतु अर्थवादघंतीर्तनादुद्दिष्टपूर्वावुद्दिष्टपूर्वावुत्पन्नापेक्षया च सुषोष १०
एव दोषस्य गुणलघुभावः । तथा दण्डह्रासवृद्धापेक्षया च प्रायश्चित्तशुल्लघुभावः । यथा माह्वगद-

गोरेणादी सजातीयविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम् । तत्र यदाऽऽनुलोम्येन शतिलोम्येन वाऽवगोरेणादि क्रियते यदा वा सूर्वावसिक्कादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादोपात्यत्वमहत्वावगमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितञ्च दण्डस्य गुरुलघुभावः 'प्रातिलोम्यापवादेऽ सुदिगुणस्त्रिगुणो दमः' इत्यादिना ॥ २९४ ॥

५ एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चिनमुक्तं, यस्त्वौदृत्वादेतच्च विकीर्णं तस्य किं कार्यमित्यत आह

दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्ननिनयेरन्वधान्धवाः ।

पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९५ ॥

जीयत एव पतितस्य ये ज्ञातयो बान्धवाः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासी मेप्या तथा पतितस्य घटस्फाटः सपिण्डादिप्रेततया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं ग्रामादहिर्निनयेयुः । एतच्चतुर्थ्या-विधिः । द्विरिकातिधिष्वहः पञ्चमे भागे शूर्वादिंसनिधौ कार्यम् । "पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वर्हिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने शत्यूत्तिग्मुरुसभिषाविति" मनुस्मरणात् ॥ (अ. ११ श्लो. १८२) । अथवा दास्येव सपिण्डादिपयुक्ता निनयेत् । यथाह मनुः । (अ. ११ श्लो. १८३) "दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्येतत्पदम् । अहोरात्रमुपासीत्प्राशीचं बान्धवैः सरेति" । एतद्वदिति दक्षिणामुखापस्ययोः प्रात्यर्थम् ।

१५ एतच्च निनयनं उदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । 'तस्य विद्यागुरुन् योनिर्बन्धाश्च संनिपत्य मर्दान्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः । पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः । दासः कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमानीय दासीघटान् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येद्विदम् । अमुमुदकं करोमीति नामग्राहं । तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीनिनो मुकशिलाः । विद्यागुरवो योनिर्बन्धाश्च धीक्षेन् । अप उप-सृष्ट्य ग्रामं प्रविशेयुरिति' गौतमस्मरणात् (अ. २० सू. २-७) । अयं च त्यागो यदा बन्धुभिः २० देवमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः । 'तस्य गुरोर्बन्धवानां राज्ञश्च समक्षं क्षोपानभि-हयाप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति न यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येद्विति' शास्त्रस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिव घटिः कुर्युर्वजेषु । तथा च मनुः (अ. ११ श्लो. १८४) । "निवर्तरेस्तस्तस्मात्संभाषणसहासने । दायापस्य मदानं च यात्रामेव च लोकिकीमिति" ॥ यदा चेहादिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । 'अत ऊर्ध्वं २५ तेन संभाष्य तिष्ठेदेऽरात्रं जपन्सावित्रीमज्ञानपूर्वं । ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति' (गौतमीये अ. ३० सू. ८१९) ॥ २९५ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्वधा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं न कर्तुं तदा किं कार्यमित्यत आह

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९६ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीप पुनरायाते तत्सपिण्ढावास्तेन सहिता नवं अनुपहतं घटं उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यहृदादिदानोत्तरं द्रष्टव्यम् । “ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रायेयुः धात्वा पुण्ये जलाशयः ” इति मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. १८६) । गौतमेन तु विशेष उक्तः (अ. २० सू. १०।१७) । ‘ यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येन्नास्मिन् शुद्धे शात-कुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् हृदात्पूरयित्वा स्रजन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पृशेयुः । अथास्मै तत्पात्रं द्युस्त-त्संप्रतिगृह्य जपेत् । ‘ शान्ता योः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीति ’ । एतैर्यजुभिः पाषाणीभिस्तत्सामन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं ब्राह्मणाय जुहुयाद्विरण्यं दद्याद्वा वाऽऽचार्याय । ‘ यस्य ॥ प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धयेत् । एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेष्वाति ’ ॥ तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते मेव कुत्सयेयुः । तथा सर्वकार्येषु कयाविकवादिषु तेन सह संव्यवहरेयुः ॥ २९६ ॥

पुत्रोक्तं पतितपरित्यागाद्विधेयतित्तिदेशमाह

१०

पतितानामेव एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देय अन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९७ ॥

य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकादानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परित्यगविधिश्च स एव पति-तानां स्त्रीणामपि वेदितव्यः । इयांस्तु विशेषः । पतिनाम्नोऽपि ताम्यः स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्तुणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहसमीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः १५ पुरुषान्तरोपभोगनिवारणसहितं देयम् ॥ २९७ ॥

ननु का पतितास्तो वासामयं परित्यागाद्विधिरित्यत्र आह

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९८ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमग्राह्यस्यापि भर्तुः अग्राह्यणस्यापि हिंसनमित्येतानि स्त्रीणामसाध-१० रणानि पतननिमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महापातकातिपातकानुपपातकाभ्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुव निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अत एव हीनकः । “ पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव । आह्वणी हीनवर्णस्यैवावधिकं पततीति ” ॥ यत्तु यस्मिन्नेनेकम् (अ. २८ सू. ७) । “ स्त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः । भर्तुर्वधो ध्रुणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनामिति ” । ध्रुणहत्याग्रहणं कृतं तत् दृष्टान्तार्थं न पुनरतिरेशं महा-२० पातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यदपि तेनैव (अ. २१ सू. १०) । “ चतस्रस्तु परि-त्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च याः पतिग्री च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ” इति । “ चतसृणामेव परि-त्यागा इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमचिह्निर्यन्तीना मध्ये चतसृणामेव शिष्यमादीना चैलानगृह-वासदिनीधनहेतुत्वापुच्छेदेन त्यागं कुर्यात् ” नान्यासामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्राय-श्चित्तमकुर्वतीनामपि ‘ वासो गृहान्तिके देय ’ इत्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९८ ॥

१०

‘जुष्टोत्तरका वाऽप्येवं संविभेयुश्च सर्वज्ञः’ इत्यस्यापवादमाह

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु ।

चीर्णवतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९९ ॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्यायाश्रितेन क्षीणदोषानपि न संन्यवहरेदिति ।

५ वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः । किमिदं वचनं न कुर्यान्न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति अतश्च यद्यपि ध्यभि-
चारिणीस्त्रीषोऽस्तीय एव प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकोऽयं संन्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९९ ॥

एव प्रसङ्गेन श्रीगु विशेषमभिधाय ग्रहण एव चरितव्यमभिधौ विशेषमाह

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ ३०० ॥

१० घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णे कुम्भेऽजनिनीतिऽशौ चरितव्यतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो
यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्ज्ञातिभिः सत्क्रिया कार्या । गोभिश्च तस्य सत्कार-
स्तद्वत्तयवसंक्षणमेव । यदि गावस्तादां यवसं न शृङ्गीयुस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथाह
हारीतः । ‘साक्षिरता यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यादि ताः शतशृङ्गीपुत्रैर्न प्रवर्तयेदुरिति’ । इतरथा
नेत्याभिप्रेतम् ॥ ३०० ॥

१५ महापातकादिष्वपिषोऽपि दोषगणे प्रातिष्ठिकव्रतसदोहमभिययाधुना सकलव्रतसाधारणं धर्ममाह

विख्यातदोषः कुर्वति पर्यदोऽनुमतं व्रतम् ।

यदोषो यावत्कर्तुंसंयाद्यन्तरोऽन्यैर्विख्यातो ज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्यदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् ।
यद्यपि स्वयं सरलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्यस्तमीपमुपगम्य तथा सह विचार्य तदनुमतमेव
कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुगम्यतः ।
२० भुञ्जीतो वर्धयेत्यायं यावत्साध्याति पर्यदि । सचेलं शायतः छात्वा क्षिप्रवाताः तमाहितः । पर्यदानु-
मतस्तत्त्वं मयि निख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय भूयोऽपि तथा छात्वा व्रतं चरेदिति” ॥ विख्यापनं
दक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः । “पापं निरुपापवेत्तापी दत्त्वा धेनुं तथा धृष्टमिति” ।

एतद्योषपातकविषयम् । महापातकादिष्वपिषोऽपि कल्प्यम् । यत्तुक्तम् । “तस्माद्विजः प्रातःपापः
सृष्टाप्सुन्य कारिणि । विख्याय पापं पर्यज्जघः किंचिदत्वा व्रतं चरेदिति” तत्परिणीतविषयम् ।
१५ पर्यद्वारूपं च मनुना दर्शितम् (अ. १२ श्लो. १११) । “त्रैविषो हेतुस्तर्ही नेरुको
धर्मराठवः । त्रयभाभमिणः पूर्वं पर्यदोषा दशावरा” ॥ रौतको मीमांसार्थादितत्तत्तः । तर्ही न्याय-
शास्त्रसुशालः । तथाऽन्यदपि पर्यद्वयं तेनेय दर्शितम् (अ. १२ श्लो. ११२-११३) । “करोद्विषय-
विषयं नामवेदविषयं च । अत्रा पर्यद्विषया धर्मभेदायनिर्णये” इति । तथा “एतैःपि वेदविषयं यं
व्यवस्थेत्तमादिनः । स देवः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुनिनि” ॥ आमां च पर्यदां गंभवापेक्षाया
३१ व्यसथा महापातकापेक्षाया वा ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । " पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । जपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पं स्वल्पे तथा भवेदिति " तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो शुक्लधुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानिर्णयार्थम् । मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥

तथा देयलेन चात्र विशेषो दर्शितः । " स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रूयुस्तपोयेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु च परीक्षितमिति " ॥ तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । " आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये विज्ञाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तेरि " त्याङ्गिरः-स्मरणात् । तथा च पर्षदा शक्तिव व्रतमुपदेष्टव्यम् । " अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्तुतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेदिति " वासिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतेनसां धर्मोपदेशो विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः । " न्यायतो ब्राह्मणः शिष्यं क्षत्रियादेः कृतेनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं " जपहोमविचर्जितमिति " । तत्र यागापनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपः । " कर्म-निष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विशा मूर्खा धनविवर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः " ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

१५

" ब्राह्मणाय त्वयानुगृह्णितान्वी यत्संननिम् १ रह-कृतसंज्ञोद्धारिणी व्याहरस्मृतिः " ॥

तत्र प्रथमं सङ्कलनरहस्यजनमाधाराण धर्ममाह

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०१ ॥

कर्तृव्यातिरिक्तेनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तद्वितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । अत्र यदि कर्ता १० स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तथा परस्मिन्विभाव्य स्वनिमित्तादिनां प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमन-भिज्ञोऽस्मी केनचिद्ब्रह्म ब्रह्महत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यव्याजेनावगम्य रहोममनु-तिष्ठेत् । अत एव स्त्रीशूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरविकारसिद्धिः ।

न च वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविधयोश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार इति ; यतोऽनेकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् । दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तमाध्यायादेरापि संभ- २५ वाच्च । इतरेषामपि मन्त्रदेवतार्थिच्छन्द-परिदानमात्रमेवाधिकारोपयोमि न त्वन्यस्यैव विषयम् । न हि तद्वगनिर्माणदो ज्योतिष्टोमादिविधयिणी विप्रतिपत्तिरूपयुज्यते । देवतादिपरिज्ञानं त्वयस्यपेक्षणीयम् । " अविदित्वा ऋषि छन्दो देवतं योगमेव च । योऽप्यापयेज्जपेद्वाप्रि पापीयाज्यायते तु सः " इति ध्यासस्मरणात् ॥ अत्राप्याहारविशेषानुक्ती पयःप्रभृतयः कालविशेषानुक्ती संवत्सरतयः देशविशेषानुक्ती शिलोच्चयादयो गौतमापमहिताः (अ. १९ सू. १४।१५) प्रकाशप्रायश्चित्तवद्वेषणीयाः ॥ ३०१ ॥ १०

एवं सकलदहस्यजनमाधारणधर्ममभिधाव यत्तन्मात्राभिप्रायस्मद्व्यादिकर्मणोऽव लक्ष्यमापन्नितान्वाह

विरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्पणम् ।

अन्तर्जले विशुध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०२ ॥

विरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्पणेन सत्येणा दृष्टं सूक्तं अघमर्पणं 'अतः च सत्यं वेति'

तृप्तमानुषुभे भागवत्तदेवताकं जप्त्वा विरात्रान्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति । जपध्वान्तर्जले निमग्नेन विरात्रर्नीयः । यथा सुमन्तुः । "देवशिखगुहन्ताऽप्यु निमग्नोऽघमर्पणं सूक्तं विरात्रनयेत् । मातरं भगिनीं गत्वा मातृव्यसारं स्तुतां सतीं वाऽन्यद्वा गमनं कृत्वाऽघमर्पणमेवा-न्तर्जले विरात्रपत्यं तदेतस्यात्पूतो भवतीति" । एतच्छास्त्राविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. १४८) "तस्याहतिवर्णवराः प्रागापामासु पोडरा । अपि धृणदणं मातापुनस्त्यहरदः कृताः"

इति तद्व्यस्मिन्नेव विषये शोदानाशक्तस्य वेदितव्यम् । यत्तु गीतमेव पर्यशिखान्नमृतमुक्त्योक्तम् (अ. २४ सू. ९) । 'तद्वत् एव ब्रह्महत्यासुपानमुपगतेषुशुद्धतलेषु प्राणतपामः घातोऽघ-मर्पणं जपोदिति' तदकामतो यधविषयम् । यत्तु योधायनेनोक्तम् (११५४)-(१५१२-७) ।

'ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं दिशमुपनिष्क्रम्य । घातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सङ्कल्मषासाः सङ्कल्पतेन पाणिनाऽऽदित्वाभिमुखोऽघमर्पणं राध्यायमधीयीत । घातः इतं मध्याह्ने शतमपराह्णे इतं परिमित । चोदितेषु नक्षत्रेषु ब्रह्मृतिपावकं प्राधीयात् । शान्तृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्योऽप-पातकेभ्यः सप्तरात्रात्ममुच्यते द्वादशरात्रात्ममहापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुपानमुपगतेषुयानि वर्जयित्वा एतद्विशतिप्रायेण तान्यपि तस्तीति' । तत्प्राप्तकारविषयम् । अकामतः भोत्रियाचार्यसत्तनस्यधधविषय

वा । यत्तु मनुनोक्तम् । (अ. ११ श्लो. २५८) "अरण्ये वा विरभ्यस्य ब्रध्नो वेदसंहिताम् मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितसिभिरिति" तदकामतः भोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽ-

भ्यासविषयं वा । यत्तु बृहद्विष्णुनोक्तम् । 'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राप्तात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य ब्रह्मूतेभ्येनाग्निं प्रज्वालयापमर्पणेनाहसहस्रमान्याहुतीर्जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवतीति' तन्निर्गुणवधविष-यमनुप्राहकविषयं वा । यत्तु यमेनोक्तम् । "व्यहं तृपवतेषुकरिराहोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजं पित्वाऽघमर्पणम्" इति, तद्वृणवतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्तृविषयं वा । यत्तु ह्यारितेनोक्तम् । 'महापातकातिपातक्रौपपातकानामिहृतममेव संनिपाते वाऽघमर्पणमेव त्रिजं पेदिति' ।

तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि अन्विष्य एवमेव विषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौ-त्वमयाज लिख्यन्ते । एतदेव अतजातं यागस्थयोपित्सन्ननिद्वत्वावेष्ट्यामाहितामिपत्न्यां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्यापादिते तुरीयांशन्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०२ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाहं

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाऽभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्भृताहुतीः ॥ ३०३ ॥

अथवाऽहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलाहुतीर्यं लोमभ्यः स्वाहेत्यादीरष्टभि-र्मन्त्रैकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्भृताहुतीर्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तमानविषयम् । उद-वासस्य केशवाहुल्यात् ॥ ३०३ ॥

क्रममात्रं सुरापानप्रायश्चित्तमाह

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूप्याण्डीभिर्धृतं शुचिः ।

सुरापश्चत्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूप्याण्डीभिः 'यदेवादेवहेडनाभि' त्वायाभिः कूप्याण्डदृष्टाभिरनुगृह्णन् चालिङ्गदेवताभिर्होमिभ्यस्त्वारिंशद्दृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बोधायनेनाप्युक्तम् (३।७।१, ३-४) । "अथ कूप्याण्डीभिर्जुहुयावोऽपूत एवात्मानं मन्येत । यावद्दर्वाचीनमेनो भूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः सिक्त्वाऽन्यत्र स्वप्नादिति" । यजु मनुना (अ. ११ श्लो. २६२) । "मास जप्त्वाऽऽय इत्येतद्वसिष्ठं च तृचं मति । माहिष्यं शुद्धवत्पश्वं सुरापोऽपि विशुध्यतीति" । मासं प्रत्यहं षोडशहृत्वा 'ऽय नः शोशुचदपं प्रतिस्तोमेभिरुपसं' यास्त्रिष्वम् । 'माहिर्त्रीणामवोस्त्वेतोन्विन्द्रस्तबाभेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः स त्रिरात्रोपवासकूप्याण्ड होमाशक्तस्य वेदितव्यः ।

एतच्चाकामतः पेष्याः सहृत्पाने, गौडीमाष्योस्तु पानावृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (अ. ११ श्लो. २५६) "मन्त्रैः शाकलहोमपैर्यजुर्हुत्वा घृतं द्विजः । स शुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम हृत्पृचमिति" । संवत्सरे प्रत्यहं 'देववृत्तस्येनस' इत्याभिरष्टभिर्ध्विर्होमो 'नम इदुषं नम आविवास' इत्यस्या वा ऋचो जप उक्तः स कामवारविषयः । (मनुः अ. १२ श्लो. २५७) यजु "महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्भ्रातः समाहितः । अभ्यस्यायं पावनानीर्भिक्षाहारो विशुध्यतीति" । तदभ्यासविषयम् समुचितमहापातकविषयं वा ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०४ ॥

ब्राह्मणः स्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति शत- रुद्रियजपयुक्तः शुध्यतीति ॥ शातातपेनात्र-विशेष उक्तः ।

"मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

"भस्माच्छब्दो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति" । जपश्चैकादशहृत्पः कार्यः । "एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशय" इत्यत्रिस्मरणात् ॥

यजु मनुना (अ. ११ श्लो. २५०) "सङ्जप्त्वाऽस्य वार्मीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्ण- मपहृत्यापि क्षणान्नवति निर्मलः" इति द्विपञ्चाशद्वृत्तस्याकस्य 'अस्य वामस्य पालितस्य होतुरिति' सूक्तस्य तथा 'यज्माप्रतो दूरमुदितु देवमिति' शिवसंकल्पवृत्तस्य षड्कचस्य वा सङ्जप उक्तः सोऽप्य- न्तनिर्गुणस्वानिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुब्राह्मणप्रयोजकविषयो वा । आवृत्तौ तु 'महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेदित्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०४ ॥

क्रममात्रं गुरुतपप्रायश्चित्तमाह

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०५ ॥

गुरुतत्पगस्तु 'सहस्रशीर्षेति' योऽशर्चसूक्तं नारायणद्वयं पुरुषदैवत्यमानुषं त्रिर्बन्तं जपंस्तस्मात्पानुच्यते । 'सहस्रशीर्षाजापीति' ताच्छीत्यमर्षयादावृत्तिर्गम्यते । अत एव यमेनोक्तम् । 'यैरुपं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषादिति' । आवृत्तौ च संख्यापेक्षायामधस्तन-
श्लोकगता चत्वारिंशत्संख्याऽनुमीयते । अत्रापि प्राक्तनश्लोकगतं चिरात्रोपोषित इति संच्यते । अत
५ एव बृहद्विष्णुः । 'चिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतत्पगः शुध्योदिति' । एभिश्च सुराप-
सुवर्णस्तेनगुरुतत्पगैस्त्रिभिः पृथक्पृथगस्य चिरात्रव्रतस्यान्ते बह्वक्षीरा गीर्दया ।

इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (अ. ११ श्लो. २५१) "हविष्यान्तीयमभ्यस्य 'न तमेह' इतीति च । गप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतत्पगः इति 'हविष्यान्तमजरंस्वार्धं', 'न तमेहा न दुरितं', 'इति वा इति मे मनः', 'सहस्रशीर्षेत्येषामन्यतमस्य मातां प्रत्यहं योऽशपोऽशकृचां
१० चत्वारिंशत्संख्याकजप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु "मन्त्रैः शाकलहोमयोरिति" मन्तृकं द्रष्टव्यम् । यत्तु पदत्रिंशन्मतेऽभिहितम् । "महाव्यादृतिभिर्होमस्तिष्ठैः कार्यो द्विजन्मना । उप-
पातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुध्यतीति " तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । "जपेद्वाऽप्यस्य वामीये पावमानौ रथापि वा । कुन्तापं बालशिल्पांश्च निविदि-
यान्प्राफापि ॥ होतृन्प्राज्ञान् सृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैरिति " तत्र भिचारिणीगमनविषयम् ॥
१५ यामि पुनः गुरुतत्पगतिदेशविषयाणि तत्समामि वाऽतिपातकोपपातकपदाभिषेयानि तेषु तुरीयांश्चान्त-
मर्धोतं च क्रमेण वेदितव्यम् । 'पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा अच-
मर्षणमेव विज्ञेयेदिति' ह्यारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकसंज्ञिणश्च 'स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति' वचनाधेन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । न च बाध्यमत्राध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृकसंपादना-
द्ब्रह्मत्यानुपपत्तिरिति । पतः सत्त्वध्वनेककर्तृत्वे परदारभमनवत् कर्तृव्यतिरिक्ततृतीयाद्यपरिज्ञानमात्रे-
२० णैव रहस्यत्वम् । अतो भवत्येव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातकादिसंज्ञिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥ ३०५ ॥

इति महापातकग्रहस्वप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

कप्रपात्रे गोवधादिपदपञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०६ ॥

३५

गोवधादिपदपञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानां च जातिप्रशंकादीनां सर्वपापपनु-
त्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः
कार्याः । तत्र च महापातकेषु चतुःशतम् । अतिपातकेषु त्रिशतम् । अनुपातकेषु दिशतमिति
संख्याविवृद्धिः कल्पनीया । मकारप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्तपुरीषां सस्योपपातकेषु विधानदर्श-
१० नात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः । अत एवोक्तं यमेन । "दशमणवसंयुक्तिः प्राणायामिभ्यस्तुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैरिति " । वौधायनेनान्यत्र विशेष उक्तः (४।१
५-११) । 'अपि वाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्घ्राणमनोऽप्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद-

सौगमनाभोजनेषु पृथक्पृथक् सप्ताहं सप्त प्राणायामान्धारयेत् । अभक्ष्याभोग्यामेध्यप्राशनेषु तथा वाऽप्यप्यविकयेषु मधुमांसघृततैललाक्षाश्लवणरसाजवर्जितेषु यज्ञाप्यन्यद्व्येवं युक्तं स्याद्वादशहं द्वादश-
द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्ज्यं यज्ञाप्यन्यद्व्येवं युक्तं स्यादर्धमासं द्वादश
द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । उपपातकपतनीयवर्ज्यं यज्ञाप्यन्यदेवं युक्तं स्यान्मासं द्वादशार्धमासान्
द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अन्यपातकवर्ज्यं यज्ञाप्यन्यद्व्येवं युक्तं द्वादश
अर्धमासान् द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकेषु संस्तरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेदिति ।

तत्र वाक्चक्षुरित्यादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णकाभिप्रायम् । शुद्धसौमनाभभोजनेत्यादिनोक्ता
एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः । तथा अभक्ष्याभोग्येत्यादिनोक्ताश्चतुश्चत्वारिंशद-
धिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषाभिप्राया एव । अथ पातकोपपातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः सार्शी-
तिशतप्राणायामा आतिश्रशकराद्यभिप्रायाः । अथ पातकपतनीयवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः षष्ठ्याधिकशतव्य-
प्राणायामाः गोवधाद्युपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः पष्ठ्याधिकशतसहितद्विसहस्र-
संख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकेष्वित्यादिनोक्ताश्चतुःसहस्रप्राणा-
यामा महापातकविषयाः । इदं चाभक्ष्यभोग्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासाविषयम् । समु-
चित्विषयं वा । यत्तु मनुना । (अ. ११. श्लो. २५२) “ एनसां स्पूलसुसमाणां चिकीर्षिषा-
पमोदनम् । अवेत्पुच्छं जपेद्वद्वं यत्किंचेदमितीति चे ” त्यब्दे यावत्पुच्छहर्मयान्तराविरुद्धेषु कालेषु
‘ अथ ते हेळो वरणे’त्यस्या क्रमेण ‘ यत्किंचेदमित्यस्या ‘ इति वा इति ये मन ’ इत्यस्याश्च जप
उक्तः सोऽप्यभ्यासविषयः ॥ ३०६ ॥

उपपातकसामान्यप्राप्त्यै प्राणायामशतस्वापरिदमाह

‘ ओङ्काराभिद्युतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०७ ॥

१०

द्विजो रेतोविण्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोद्भातेणाभिमन्त्रितं द्वादशपादनं पिबेत् ।
एतन्नाकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तुत्तम् । ‘ रेतोविण्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाणकुशज-
कुम्भिकादीनामन्येषां वाऽभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा रसग्रामकुक्षुट्भसुमालादिनासभक्षणं कृत्वा ततः
कण्ठमागमुदकमवतीर्य शुद्धशतीभिः प्राणायामं कृत्वा अथ महाध्यावृत्तिभिरुरोगमुदकं पीत्वा तवेतस्मा-
त्पूतो भवतीति । मनुनाऽपि सप्तविधाभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् (अ. ११ श्लो. २५३) १५
“ प्रतिप्राह्याप्रतिप्राह्यं मुक्त्वा चाभ विगर्हते । जपस्तारस्तमदीर्यं पूयते मानवद्वयद्वयादिति ” ।
अप्रतिप्राह्यं विपश्चक्षुसुरादिपतितादिमस्य च । यदा त्वं रेतोविण्मूत्रादिशरीरं मलं विमुञ्जति
तदाऽपि तेनोक्तम् (अ. ११ श्लो. २२५) । “ अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्यु मासमासीत
भिक्षुगति ” ॥ ३०७ ॥

अज्ञानवृत्ति प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह

१०

निशायां वा दिवा वाऽपि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०८ ॥

‘ रजन्यां वासरे वा यत्पमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्मध्याह्न्यादि-
कालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथा च यमः । “ यद्वद्वं कुरुते पापं कर्मणा मनसा

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ ३१० ॥

किंच । यत्र यत्र ब्रह्मवधादौ तज्जनितदोषजातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायत्र्या लक्षहोमः कार्यः । “गायत्र्या लक्षहोमेन मुच्यते सर्वपातकैरिति” यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु पादपादह्रासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वीचनं दानं ५ कार्यम् । तथा रहस्याधिकारे वसिष्ठः (अ. २८ सू. १८) । “वैशाखा पूर्णिमास्या च ब्राह्मणान्श्च सप्त च । क्षीद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वीचयेद्यपेतेरैः ॥ श्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते । यावज्जीवकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ” ॥ अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तम् (अ. २८ सू. २२) । “कृष्णाग्निने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विधाय सर्वं तरति दुष्कृतमिति” । तथा व्यासेनाप्युक्तम् । “तिलधेनुं च यो दद्यात्संयतात्मा द्विगन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते १” नात्र संशयः” इति ।

एवमादि दानजगत् रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजातीनां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यम् । यजु यमे-
नोक्तम् । “तिलान्ददाति यः प्रातस्तिलान्स्पृशति खादति । तिलस्त्रायी तिलान्बुद्ध्मासर्वं तरति दुष्कृतम्” । तथा । “द्वे चाग्रम्यौ तु मासस्य चतुर्दश्यां तथैव च । अमावास्या पूर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुजानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्पैः स्वर्गलोकं च गच्छतीति” ॥ १५ पञ्चाग्निनोक्तम् । “क्षीराग्नौ शेषपर्यङ्गे आपाग्न्यां सविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिम् । ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिमेव व्यपोहती”त्यादि तत्सर्वं विधाविदहिणां कामाकानसङ्क-
भ्यासविशेषतया व्यवस्थापनीयम् ॥ ३१० ॥

स्त्रिहाह

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

९०

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३११ ॥

“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽन्यत्तत्र जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासे हि पञ्चषोति” उक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरत इति शायुक पञ्चमहायज्ञानुष्ठाननिरत महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकृत्रानि बाह्वनसजन्त्योपपातकानि वेत्यत्र तात्पर्यमपिशब्दादृश्यते । एतच्च कामकारविषयम् । अत एव वसिष्ठेन (अ. २७ सू. १) । “यद्यकार्यशतं साम कृतं वेदश्च २५ धार्यते । सर्वं तज्जस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निलेन्धनमिति” प्रकीर्णकायभिषायेणाभिधायाभिहितम् । “न देवबलमाभित्य ग्रापकर्मरतिमेवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत्” इति ॥ ३११ ॥

वायुमक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाऽप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद्ब्रह्मवधादते ॥ ३१२ ॥

किंच । सोपवासो वासरमुपविशन् उपित्वा झलिले वसनिशां नीत्वाऽऽदित्योदयानन्तरं सा. ३० त्रिज्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवध्यातिरिक्तकलमहापातकैर्भूदिपापजातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिष्वभ्यासे-

ऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् । विषमविषयसमीकरणस्यान्याप्यत्वात् । अत एव वृद्ध-
 वसिष्ठेन । महापातकोपपातकयोः कालविशेषेण व्रतविशेष उक्तः । यथाह । “यवानां प्रसूतिमञ्जलिं
 वा अध्ययमाणं घृतं चाभिमन्त्रयेत् । ‘ययोऽस्ति धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां
 पवित्रमृषिभिः स्मृतः’ इत्यनेन । ‘घृतं यवा मधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं वाञ्छन-
 ५ काय संभवमि’त्यनेन वा । ‘अमिकायं न कुर्वीत तेन घृतमलिं तथा । नाथं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं’
 परित्यजेत् काय ॥’ ‘ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो’
 नमस्तेभ्यः स्वाहे’त्यात्मनि जुहुयाच्चिरात् मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय विरात्रं सप्तरात्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वाद-
 शरात्रं पतितोत्पन्नश्चेति’ एतदिमवलम्ब्येनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३१२ ॥

इति रहस्यप्रापञ्चितप्रकरणम् ।

१० विनिश्चयनज्ञानरूपमदे क्षुधस्मिन् । कीदृशमिति संक्षेपाद्वक्ष्यं वक्ष्यतेऽधुना ॥

तत्र नापस्तकलप्रकाशरहस्यमताङ्कधृताग्धर्मावाह

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३ ॥

ज्ञानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

१५ नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१४ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः । गोपलीयर्दन्यायेन निर्विघ्नः ।
 अकल्कता अङ्गदिलता । शीघ्रं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुजोक्तम् । ‘अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जं च
 ममाचरोदिति’ तदप्येतेषामुलक्षणं न परिमणनाय । अथ च दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि
 पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताद्व्यर्थम् । ऋषिदिशोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिव्यभ्यनुज्ञातस्याप्यनूत-
 २० ष्यनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यव्यविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न तादृगीयमित्येवमर्थमहिंसाविधानमित्ये-
 वमादि ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

तत्र मान्तरनाम्यं मनं नापवाह ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्या परेद्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं परम् ॥ ३१५ ॥

२५ दूर्ध्वग्राह्यान्तरागस्त्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चमग्न्यानि पञ्चग्न्यानि कुशोदकतदितानि संपुञ्ज
 पीत्वा अग्नेर्मुखाग्रगेदिति द्वितीयः सान्तपनः कृच्छ्रः । मंथोजने चोत्तरश्चोके पुष्यनिषाणादशम्यने ।
 कृच्छ्र इति शान्तपनं परम् । तद्योक्तत्वेन कृच्छ्राप्यताम् । गोमूत्रादीनां परित्यागं वक्ष्यते ।

यदा पुनः दूर्ध्वग्राह्यान्तरागः सप्तमः संपुञ्ज-पञ्चम्यमेव वक्ष्यन्त्यं पीत्वा तदा त्रयस्त्रयं
 हत्याशान्ते । यथा पराशरः ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चमय्यं तु प्रत्येकं कायरोधनम् ॥
 “गोमूत्रं-ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया मीलायाश्च तथा दधि ॥
 “घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा । अलभे सर्ववर्णां पञ्चमय्येष्वयं विधिः ॥
 “गोमूत्रे माषकास्त्वष्ट्रो गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश भोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥
 “गोमूत्रवदूतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं ‘मन्थद्वातेति’ गोमयम् ।
 “आप्यायस्वेति’ च क्षीरं-‘दधिक्रव्येति’ वै दधि ॥ ‘तेजोऽसि शुक्रमित्याज्य’ देवस्य त्वा”

कुशोदकम् ॥

“पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदमिहानिधौ । सप्तपञ्चाश्व ये दर्भा अच्छिन्नाग्नाः शुचिन्विपः ॥

“एतेरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चमय्यं यथाविधि । इरावती ‘इदं विष्णुर्मां नस्तोके’ च शंभतीः ॥

“एतामिधैव होतव्यं हतशेषं पिबेद्विजः । प्रणवेन समालोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च ॥

“प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥

“स्वर्णपात्रेण ताम्रेण मास्त्रतीर्थेन वा पुनः” ।

“यत्स्वगस्थिमत्तं पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपपासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति ” ॥

यदा त्वेतदेव पञ्चमय्यं मिश्रितं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते । ‘एतदेव-

अथमभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतमिति’ दाक्षस्मरणात् ॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यः सान्तपनमुक्तम् । १५

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रं

सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनमिति ” ॥ एषां च गुणलघुत्वात् शक्त्यापेक्षया व्यवस्था विज्ञेया ।

एवमुत्तरापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१५ ॥

महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह ।

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः पडहः सौपवासकः ।

२०

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१६ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तः । पृथग्भूतैः पङ्क्तिर्गो-

मूत्रादिभिरिकैर्नैकैकमहर्तिबाहयेत् । सप्तमं सौपवासेनेति । यमेन तु पञ्चदशाहसंज्ञायां महासान्त-

पनोऽभिहितः । “अयं पिबेच्च गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिबेत् । अयं दधि अयं क्षीरं अयं सर्पिस्ततः

शुचिः ॥ महासान्तपनं होतव्यं सर्वपापप्रणाशनमिति ” ॥ जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महा- २५

सान्तपन उक्तः । “पण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । अयं सौपवासोऽन्त्य महासान्तपनं विदु-

रिति” ॥ यदा तु पण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य द्वादशमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् । यथाह यमः ।

“एतान्येव तथा पेयादेकैकं तु द्वादश द्वादशम् । अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति ” ।

श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः ॥ ३१६ ॥

इति महासान्तपनान्तिमान्तपनम् ।

२०

पर्णकृच्छ्रस्य वनमाह

पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

पलाशोदुम्बराविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति
 पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां कायस्त्रिरात्रं पीयते तदा पर्णकृच्चः ।
 यथाह यमः । “ एतान्येव समस्नानि त्रिरात्रोपोषितः श्लाघिः । काथयित्वा पिबेदग्निः पर्णकृच्चोऽभि-
 धीयते ” इति । यदा तु मिल्वादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यव-
 “देशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः । “ फलेर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः
 शकिलैः श्लोकैः पञ्चाक्षरपरस्तथा ॥ मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पञ्चमतेः पञ्चकृच्छ्रः
 पुण्येस्तद्वृच्छ उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलस्तोषकृच्छ्रो जलेन त्विति ” ॥ ३१५ ॥

इति पर्णकृच्छ्र-एकादशविधः ।

मनहृच्छ्रमाह

१० तप्तक्षीरघृताम्बुनामेकैकं प्रतिदिवसं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१८ ॥

दुग्धपरिउदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं प्राद्यापरेषु रूपवसेत् । एष दिवसाचतुष्टयसंपाधो
 महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्नेः सोपवासोर्द्विरात्रसपायः सान्तापनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्र-
 निरर्त्योऽभिहितः । (अ. ११ श्लो. २१४) “ तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिव्यहं
 १५ पिबेदुष्णान्नाहृत्त्रापी समाहितः ” इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराक्षरेणोक्तं द्रष्टव्यम्—
 “ अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्तत्पिच्छिरात्रं चोष्णमारुतमिति ” ।
 त्रिरात्रस्य मास्तस्य पूरणे उष्णोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु क्षीतं क्षीरादि पीयते तदा
 क्षीतकृच्छ्रः । “ इयं क्षीतं पिबेत्तद्यं इयं क्षीतं पयः पिबेत् । इयं क्षीतं घृतं पीत्वा पापुभक्षः
 परं ब्रह्ममिति ” यमस्मरणात् ॥ ३१८ ॥

इति मनहृच्छ्र-अनुविधः ।

पादकृच्छ्रमाह

एकमक्तेन नक्तेन तथेवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१९ ॥

एकमक्तेन सहजोजनेन दिग्भिर । नक्तेनेति शृणुपाङ्गनात् अतश्च दिग्भिरुत्पारमेव भोज-
 २० नेनोत्तराङ्गमतिरात्रेपिदिति । तत्र दिग्भि रात्रिबुदागः । एकपातमिति दिग्भादिबुदागः । भोज-
 नेनैव भोजननुदासः ।

न विद्यते याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितमिति । तेन कालविशेषानुपादानादिव रात्रौ वा सङ्घटित्येव । तयोरुपत्त्यात् कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः अयाचितमिति न केवलं परकीयान-
याचनप्रतिषेधः अपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् । प्रेषणाध्येपणयोः साधारण-
त्वात् याज्ञायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्यादयोऽनाज्ञा एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यम् ।
नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन (अ. २६ सू. ४) ‘अथापरं व्यहं न कंचन याचे-
तेति’ । अत्र च शासकस्यानियमः परादारेण दर्शितः “ सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश
स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाः परं निरशनं स्मृतमिति ” ॥ आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् “ सायं
द्वाविंशतिप्रासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाः परं निरशनास्त्रयः । कुक्षुदाण्डप्रमाणस्तु
यथा चास्यं विशेष्यतेति ” ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्येषेक्षया विकल्पः । आपस्तम्बेन तु
प्राजापत्यप्रायश्चित्तं चतुर्थी विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था दर्शिता । “ व्यहः ।
निरशनं पादः पादभ्यायाचितं व्यहम् । सायं व्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा व्यहम् ॥ प्रातः
पादं चरेच्छूद्रः सायं वैद्यस्य दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति ” ॥ यदा
त्वयाचितोपयासात्मकव्यहद्वयानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायं व्यतिरिक्तापरव्यहद्वयानुष्ठानं तु पादोनमिति
विशेषम् । “ सायं प्रातर्विनाऽर्थं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति । तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य
प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् “ सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्री-
यात्कृच्छ्रार्थं तद्विधीयते ” इति ॥ ३१९ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह

यथाकथंचिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथंचिद्विगुणकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविद्वद्धा वा तत्राप्यामुलोम्येन
प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तत्रहितं वा विरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्ड-१
कलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः (अ. २३ सू. ४३) । “ अहः प्रातरहर्नक्तमहरेक-
मयाचितम् । अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परी ॥ अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुष्यभूतां वरः । बालवृद्धा-
तुल्येष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति ” ॥

आमुलोम्येन स्वस्थाभविष्टुद्विपक्षस्तु मनुना दर्शितः (अ. ११ श्लो. १११) । “ व्यहं
प्रातरव्यहं सायं व्यहमयाद्याचितम् । परं व्यहं च नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ” इति ॥ प्रातिलो-२
म्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता । ‘ प्रातिलोम्यं चरेद्द्विजः कृच्छ्रं चान्द्रायणोच्चरतिमिति ’ ।

जपादिवहितप्रसक्तु स्त्रीशूद्रादिविषयेऽङ्घ्रिरस्य दर्शितः । “ तस्माच्छूद्र समाश्रयं सदा धर्म-
पथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिवर्जितमिति ” । जपादियुक्तप्रसक्तु पारिशेष्याद्योग्य-
तया च त्रैवर्णिकविषयः । स च गौतमादिभिर्दर्शितः (अ. २६ सू. ११७) । ‘ अथातः
कृच्छ्रान्यास्यास्यामः । हविष्यान्यातराशान्मुक्त्वा तिस्रो रात्रीनाश्रीयादधापरं व्यहं नक्तं भुञ्जीताथापरं ३
व्यहं न कंचन याचेताथापरं व्यहमुपवर्गमस्तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनाथैः सह न
भाषेत रौरवयोधानपे नित्यं प्रयुजीतापुनर्वनमृदकोपस्पर्शनमप्यो हि हेति तिसृभिः यावन्नवतीभिर्मात्रं यीत

- ‘हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका’ इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणम् । नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय धन्यने तापसाय पुनर्वसवे नमो मौडयाय औम्याय वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय परपाराय पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय अश्वत्थकयैकचरायैषिपतये हराय शर्वायैशानाय उमाय वामिने घृणिने कपदिने नमः । सूर्याय आदित्याय नमः । नीलंग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ५ श्रेष्ठाय ज्येष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकधर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सीम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः इति । ‘एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाग्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं अर्पयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नयेऽस्विष्ट- १० कृते । इति अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति । “तत्र तिष्ठेदहनि राजावासीत क्षिप्रकामः” इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनतः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेन क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं कामयते । असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्वावासीत । एवं रात्रयोपाख्यसामजपो बभौहमायेत्यादिभिस्तर्पणमादित्योपस्थानादिकं चतुष्पणादिकं च योगीश्वरामनुक्तं क्षिप्रकामकः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यत्रयस्थाने ११ गीतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्वापि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्वेषणीयानि ॥

१५

अतिहृष्टमाह

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूराश्रभोजनः ॥ ३२० ॥

- एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्ममुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः । आये ग्रह- १५ अये पाणिपूरणमात्रमश्रं धुर्जीत न पुनर्द्विंशत्यादि श्रासान् ॥ अत्र च श्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरण-विधानादन्यत्रपदेतिदेशात् श्रास उपवासोऽप्यतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो न्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । १६ यस्तु मनुनेक्तम् (अ. ११ श्लो. २१३) “एकेन श्रासमग्नीयाश्चपहानि त्रीणि पूर्ववत् । ग्रहं चोप- १७ षेदेदन्यमतिकृच्छ्रं चान् विजः” ॥ इति, तत्पाणिपूराश्रपरिमितत्वाद्वात्वाच्छकविषयम् ॥ ३२० ॥

कृच्छ्रतिहृष्टमाह

कृच्छ्रतिहृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

- एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रतिहृच्छ्राख्यं वर्तं विशेषम् । गौतमेन तु १ द्वादशरात्रमुद- १८ केन वर्तनं कृच्छ्रतिहृच्छ्रमिष्यकम् (अ. २६ सू. १५) । “अथशस्तृतीयः स कृच्छ्रतिहृच्छ्रः” इति (अ. २६ सू. २०) । अतश्च शक्यपेक्षया तयोर्व्यवस्था ॥

परागमाह

द्वादशाहोपवासेन पराकः पारिकीर्तितः ॥ ३२१ ॥

अन्तर्गोऽपमर्शश्लोकः ॥ ३२१ ॥

सौम्यहृत्प्राह

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२२ ॥

पिण्याकोनिःसृततैलस्तिष्ठ ओदनमिसावोदम्बिदुदकसक्तूनां पञ्चानामेकैके प्रतिदिवसमुपयुज्य पष्ठेऽङ्गि उपवसेदप सौम्याख्यः कृच्छ्रोभिधीयते । द्रव्यपरिमाणं तु प्राणयात्रामात्रनियन्धनमपिगमस्तव्यम् । जावालेन तु चतुरहर्ष्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः । “ पिण्याकं सकवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । शालो वै दक्षिणा दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ” इति ॥ ३२२ ॥

तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२३ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्रमभ्यासेन पञ्चदशाह्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः ॥ यस्मै त्वेकविंशतिवारिणं कस्तुलापुरुष उक्तः । “ आचामय पिण्याकं तप्त चोदकसक्तूनाम् । व्यहं व्यहं पयुजानो पायुभक्षी व्यह्वयम् ॥ एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ” इति । अत्र हारीतायुकेतिकर्तव्यता मन्थगौरव-भयात् लिख्यते ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणमाह

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।

एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणार्थं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथिवृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु चन्द्रकलामात्रेकैकशो वृद्धिरर्धमासे तद्विपिण्डानपि प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्धयन् भक्षयेदावत्योर्धमासी । ततः पञ्चदश्या पञ्चदशमासान्भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयाया त्रयोदशेत्येवमेकैकशो आसन् ह्रासयन् अश्रीयात् यावच्चतुर्दशी । ततश्चतुर्दश्यामेकं आसं शसित्वा इन्दुक्षये अर्थादुपवसेत् । तथा च यस्मिन्ः (अ. २७ सू. २१) । “ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत एव चान्द्रायणो विधिरिति ” । चन्द्रस्यायनमिवायन चरणं यस्मिन्वर्मणि ह्रासवृद्धिभ्यां तचान्द्रायणम् । संज्ञाया दीर्घः । इदं च यववन् मान्तयोर्णीयः मध्ये स्थवीय इति यवमध्यामिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रमथ्य पूर्वोक्तक्रमेणानुश्रीयते तदा पिपीलिकावन्मध्ये ह्रसिष्टं भवतीति पिपीलिकमध्यमिति कथ्यते । तथा हि पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश मासान् भुक्त्वा एकैकप्रासापचयेन चतुर्दशी यावद्भुञ्जीत । ततश्चतुर्दश्यामेकं आसं शसित्वाऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपदि एकमेव आसं शशीयात् । ततः एकोऽप्यभोजनेन पक्षरोपे निर्बर्ह्यमाने पूर्णमास्यां २०

पञ्चदश ग्रासाः संप्रयन्त इति युक्तेव पिपीलिकामध्यता । तथा च वसिष्ठः । (अ. २३ सू. ४५)
 “मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानवाचतुर्दश । ग्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ
 ग्रासं भुञ्जीत चापरम् । ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेदिति ” ॥

यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिह्रासवशात् पौडशदिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा ग्रासाना-
 ५ मपि वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ । ‘ तिथिवृद्ध्यां पिण्डांश्चरोदिति ’ नियमात् । गौतमेनात्र विशेषो
 दर्शितः (अ. २८ सू. १-१५) । “ अथातश्चान्द्रायणं । तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे । वपनं च घृतं चरेत् ।
 श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । ‘ आप्यायस्व ’ ‘ सं ते पयांसि ’ ‘ नवो नव ’ इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो
 हविषश्चाशुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः । ‘ यदेवादेवहेडनमिति ’ चतसृभिराज्यं शुहुयात् । ‘ देववृत्तस्येति ’
 चान्ते समिद्धिः ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐस्तव्यं यशः श्रीऊक् इद् ओजः
 १० तेजः पुरुषः धर्मः शिष इत्येतेर्ग्रामानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा । नमः स्वाहेति वा सर्पान् एतैरेव ग्रासा-
 न्भुञ्जीत । तद्वासपमाणमास्याधिकारेण । चरुर्भक्षानुक्कणपावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींषि
 उत्तरोत्तरं पशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमा-
 वास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षे । विपरीतमेकेषाम् एव चान्द्रायणो मासः ” इति ।

अत्र ग्रासपमाणमास्याधिकारेणेति यदुक्तं तद्वालाभिप्रायम् । तेषां शिष्यण्डपरिमितपञ्चदश-
 १५ ग्रासभोजनाशक्तेः । क्षीरादिहविष्यु शिष्यण्डपरिमितत्वं पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुक्षुटा-
 ण्डार्द्धमलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिविषयाणि शिष्यण्डपरिमाणालभ्युत्पाप्ते-
 पाप् । यत्पुनरत्र ‘ श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदिति ’ त्यत्र चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां
 ‘ पञ्चदशमासानुक्तेव ’ त्यादिना द्वाविंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्व-
 २० यिकम् । योगीश्वरपचनापुरोधेन त्रिंशद्वरात्मकस्य दर्शितत्वात् । यदेतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा निरन्तरं
 चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२५ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत । यथाकथञ्चित्प्रातिदिनं मध्या-
 १५ ह्नेऽष्टौ ग्रासान् अथवा नक्तंदिनयोश्चतुरभ्यतुरौ वा अथैकस्मिन्भतुरोऽपरस्मिन्पञ्चदश तथैकरात्रमुपो-
 ष्यापरस्मिन्पौडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शक्त्यावपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं
 चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नार्थं ग्राससंख्यानिश्चयः । किंतु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयस्यैव । मनुना धेते
 पक्षरा दर्शिताः । (अ. ११ सू. २१८-२२०)

“ अत्रापष्टौ समशीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

“ चतुरः प्रातरशीयात्पिण्डान्विधः कथारितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥

“ यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मयिनाभन्दविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोक्तताम् ॥ ”

इति” । तथा चत्वारिंशच्छतद्वयनूनसंख्याशाससंशयस्यापि संग्रहार्थमपरग्रहणम् । यथाह यमः ।
“ व्रीक्षीन्पिण्डान्मग्नभीयाभियतात्मा वृद्धवतः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतमिति” ।

एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंशदिनात्मकसाधारणेन मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिवृद्धिहासवशात् पञ्चम्यादिव्यारम्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनाख्य मासवर्त मार्कण्डेयेनोक्तम् । “ गोशीरं सप्तरात्रं तु पिबेत्तदनचतुद्वयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनैकेन पङ्काच्च त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रत कल्मषनाशनमिति” ॥ स्मृत्यन्तरे ‘सप्तरात्रं चेत्येतद्रोस्तनमखिलमथ त्रीन्स्तनान्द्रौ तथैकं कुर्यात्स्त्री-
श्वेषपासान्नादि भवति तदा मासि सोमायनं तत्’ इति तदपि चान्द्रायणधर्मक्रमेषु । हारीशेन ‘अथातश्चान्द्रायणमनुक्रमिष्य’ इत्यादिना सौतिकर्तव्यताक चान्द्रायणमभिधायकमेव सोमायनमित्यतिदेशाभिधानात् । यत्पुनस्तेन वृष्णचतुर्थीमारम्य शुक्रद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तं “या ते सोम चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी पञ्चीत्येवं यामार्थास्तिथिहीमा एवं स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमासः सम्यग्गता सलोक्ता सायुज्यं च गच्छतीति” चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशकविषयम् ॥ ३२५ ॥

अथ वृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह

कुर्यात्त्रिपवणस्यापि कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्नायज्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२६ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिक चान्द्रायणं वा त्रिपवणस्तान्युक्तः कुर्यात् । एतच्च तप्तकृच्छ्रव्यतिरेकेण । तच्च ‘सकृत्प्राची समाहितः’ इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥ यत्पुनः द्वाह्वेन वृच्छ्रेण त्रिपवणस्नानमभिहितम् । ‘त्रिरात्रे त्रिभिः प्राजा तु सवासा जलमाविशेदिति’ तद्वैश्वदेव-
विषयम् । यत्पुनर्वैश्वदेवायनेन द्विकालिकं स्नानमुक्तम् । ‘स्नान द्विकालमेव स्यान्निकालं वा द्विजन्मनः’ इति तन्निपवणस्नानाशक्तस्य वेदितव्यम् । यत्पुनर्गार्ग्येणोक्तम् । ‘एकवासाश्चरेद्वैश्वदेवः क्वात्वा वासो न पीडयेत्’ तदपि शक्तस्यैव । ‘एकवासा आर्द्रवासा वा लब्धाशीः स्थण्डिलेशयः’ इत्येकवस्रताया अपि द्वाह्वेन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । अने च हारीशेन विशेष उक्तः । ‘प्र्यवरं शुद्धवतीभिः क्वात्वाऽथमर्पणमन्तर्जले जपित्वा घृतमहत् वासः परिधाय सात्रा सीम्येनादित्यमुपतिष्ठेदिति’ । ३२५

स्नानान्तरं च पवित्राणि जपेत् । पवित्राणि च अचर्मर्षणं ‘देवकृतः शुद्धवत्यस्तात्समा’ (अ. २८ सू. ११) इत्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यर्याविरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जले जपेत् । ‘पावित्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः’ इति मनुस्मरणात् (अ. ११ श्लो. २२५) । यत्तु गीतमेनोक्तम् (अ. २६ सू. ९) । ‘तौवप्रोधाने नित्यं प्रयुजीतेति’ तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्निर्णयः । तथा सर्वे सुत्यन्तरमूलत्वंकल्पनायसङ्गान् । अतोऽनधीतसाम- ३० वेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्यम् । यद् वै ‘नमो हमाय मोहमाय’ इत्यादि पठित्वा ‘एता एवाज्याहुतयः’ इत्युक्तं तदपि न नैवमिकं किंतु “महाज्याहतिर्हिोमः कर्तव्यः स्वयमन्वहमिति” मनुना महाज्याह-

तिभिर्होमविधानात् (अ. ११ श्लो. २२२) ॥ तथा पट्विंशन्मतेऽप्युक्तम् । “जपशोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्वायत्र्या प्रणवेन चेति” ॥ आदिग्रहणादुदक-
तर्पणादित्योपस्थानादिर्यहणम् । अत एव वैशम्पायनः । “घ्रात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीमिस्तु कृताञ्जलि-
रिति” ॥ एषमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः ।

- “शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां विशेषस्तैश्च दर्शितः ।
“ऋषभं विरजं चैव तथा चैषाचमर्पणम् । गायत्रीं वा जपेदेवीं पवित्रा वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं
वाऽपि सहस्रमथवा परम् । उपांशु मनसा वाऽपि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्याश्चैव भूतानि प्रणम्य
शिरसा ततः” इति ॥ तथा पिण्डाश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि विशेष
उक्तः । “अहुत्यग्रास्यतं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । प्राश्याचम्ब पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभि-
मन्त्रणमिति” ॥ अतश्च अर्धभुवःस्वरित्यादिभिर्गात्रिमोक्तैरभिमन्त्रणमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुन-
‘राप्यायस्य’ ‘संतेपयांसी’त्यादिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तद्विषयकार्यत्वात्समुच्चयते ।

- एतानि कृच्छ्रादिमतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि ।
‘वपनं व्रतं चरेदिति’ गौतमस्मरणात् (अ. २७ सू. ३) । अभ्युदयार्थं तु नैव वपनम् ।
घसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः (अ. २४ सू. ४-५) । “कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां स्मभ्युदयादि
वापयेत् । कुक्षिरोमशिलावर्ज्यमिति” । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणि वपनादीन्यङ्गानि वक्ष्यन्त इति शेषः ।

पर्वदुपदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वैः सायाह्ने कार्यम् । यथार घसिष्ठः—

“सर्पपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

“दिनान्ते नखरोमादीन्मवाप्य धानमाचरेत् । भस्मगोमयमृत्वारिपञ्चमप्यादिकल्पितैः ॥

“मलापकर्षणं कार्यं ब्राह्मक्षीचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वकं पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

- “व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने । आपम्यातः परं मौनी ध्यायन्नुद्धृतमात्मनः ॥

“मनः संतापनं तीममुदेष्योक्तमन्ततः” इति । बहिरिति ग्रामादतिर्निष्क्रम्य ।

सियाऽप्येवमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः । केशश्मभुलोमनखवपनं तु नास्ति । “चान्द्रायणादिष्वेतदेव
सियाः केशवपनवर्जमिति’ बौधायनस्मरणात् (२१.१.७१) ॥

वपनानिष्ठोऽस्तु हारीतेन विशेष उक्तः । “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुभुतः ।

- “केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु दिगुणं व्रतमाचरेत् । दिगुणे तु व्रते
षाणं दक्षिणा दिगुणा भवेदिति” ॥

एतच्च महापातनादिदोषविशेषाभिप्रायेण उच्यते । “विद्वदिग्रनृपक्षीणा नेप्यते केशवपनम् ।

मने मराणातरिणो मोहन्नुभावरकीर्णिनः” इति मनुस्मरणात् ॥ आचारेणानाप्यत्र विशेष उक्तः ।

“आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्ती च विशेषतः । अजनेन च शालाक्षी जुह्यामाहर्ताः पृथक् ॥ आर्द्धं कुर्या-

- “ह्वानते तु मोहिरण्यादि दक्षिणा” इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः । “यभात्तापो निवृत्तिश्च

घानं आहृतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां यथा चैवानुकीर्तनमिति ” तथा ॥ “गात्राभ्यङ्गशिरो-
भ्यङ्गताम्रमनुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृदिति ” । एवमादिकर्तव्यताजातं
स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् ।

एवमेव विधिना व्रतं गृहीत्वाऽपश्यं परित्मापनीयम् । अन्यथा तु मृत्यवायः । “पूर्वं व्रतं
गृहीत्वा तु नचरेत्काममोहितः । जीवन्मथति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ” इति छागलेख-
स्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२६ ॥

इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादे स्वरूपमभिधाय कार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२७ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्ट प्रायश्चित्तं न विपते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः । चश- १०
ध्वात्प्राजापत्यादिभिः कृच्छ्रैरेन्दुसरितेस्ताभिरपेक्षया शुद्धिः । तथा च षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम् ।
“यानि कानि च पापानि गुरोर्गुह्यताणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रेयः शोच्यन्ते मनुजव्यादिति ”
प्रयाणा समुच्चय उक्तः प्रतिपादितः । उद्देशनात् तु द्वयोः समुच्चय उक्तः । “दुरितानां दुरितानां
पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनमिति ” । दुरितसुरपातकम् । दुरिष्टं
पातकम् । गौतमेन तु ‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति’ विसमासकरणेनैन्दु- १५
निरपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता (अ. १९ सू. २०) । चान्द्रायणस्य निरपेक्षता इति शब्देन
च प्रयाणा समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु निरपेक्षं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । ‘लघुद्वारे त्वनादिहे
प्राजापत्यं समाचरेदिति’ । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्नैरपेक्षमुक्तम् (अ. २६ सू. २१) । ‘प्रथमं चरित्वा
द्विचिः पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते । तृतीयं
चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत इति’ महापातकादपीत्याभिप्रेतम् । मनुनाऽप्युक्तम् । (अ. ११ सू. १०
श्लो. २१५) ‘पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रनाशनः’ इति । हारीतेनाप्युक्तम् । “चान्द्रायणं
यावकश्च तुलापुरुष एव च । गवा चैवाग्नयनं सर्वपापप्रणाशनम् ” ॥ तथा “गोमूत्र गोमूत्रं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकम् । पृथक्पृथक्पञ्चैव शोधयेत् ” । तथा तप्तकृच्छ्रमधिकृत्य तेनैवो-
क्तम् । “एष कृच्छ्रो द्विरन्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरन्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्या व्यरो-
हतीति ” । उद्देशनात्कम् । “यज्जोत्रं यत्र वा नोक्तं महापातकनाशनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण च
शोधयेन्नात्र संशयः ” इति ।

एतानि प्राजापत्यादीनि अनादिष्टेषूपपातकादिषु मनुदम्यासापेक्षया व्यवस्तानि समस्तानि वा
योजनीयानि । तथा आदिष्टवत्तेष्वपि महापातकादिषु अग्न्यासापेक्षया योजनीयानि । अत एव यमे-
नोक्तम् । ‘यजोक्तमित्यादि’ । गौतमेनाप्युक्तनिष्कृतीनां संग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तप्रदणं कृतम् । तथा
यदपि तेनैवाक्तम् (अ. २६ सू. २२) । ‘द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते ३०
तस्मात्प्रमुच्यत’ इत्युक्त्वा ‘तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत’ इति, तदपि महापातकाभिप्रायं

न तु शुद्रपातकाभिरायम् । न च महापातकमनुकनिष्ठातिकं संभवति तस्मादनुकनिष्ठातिकेष्वापि प्राजापत्यादयो योजनीयाः ।

तत्र द्वादशवार्षिकमते द्वादशद्वादशदिनानि एकैकं प्राजापत्यं च परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ठ्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिके वैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ तावत्य एव धेनुवो दातव्याः ।

५ तदसेभवे निष्काणां षष्ठ्यधिकशतत्रयं दातव्यम् । तथा स्मृत्यन्तरम् । “ प्राजापत्यक्रियाशक्तो धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यमसंशयम् ” ॥ मूल्यार्थमपि निष्कं वा तदर्धं वा शक्त्यपेक्षया दातव्यम् । ‘ गदामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पाद एव वेति ’ स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो बौद्धासाः कार्याः । तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशदक्षतंल्याकः कार्यः । “ कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उद्वासास्तथैव च । धेनुवदानं विधाय रामेतच्चतुष्टयमिति ” पराशरस्मरणात् ।

१० यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । “ गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपेक्षति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्भिमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः ” । इति, तत् द्वादशवार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं । न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः । एवः मन्येऽपि । ‘ कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलश्लेष्मसहस्रं तु वेदपारायणं तथे’त्यादयः प्रत्याग्रायाश्चतुर्विंशतिमन्वादिशास्त्राभिहिताः षष्ठ्यधिकविंशतगुणिता महापातकेषु बौद्धव्याः । अति-
११ पातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा धेन्वादयः प्रत्याग्रायाः । पातकेषु साशीतिशतं प्राजापत्यानां प्रत्याग्रायाः धेन्वादयस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । “ जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वाऽर्वाग् ब्रह्महत्यायाः षडब्दं व्रतमाचरेत् ॥ प्रत्याग्राये गवां देवं साशीनि धनिना शतम् । तथाऽष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः ” इति । इदमेव द्वादशवार्षिके मते द्वादशद्वादशदिनैरेकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् ।

२० एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवति प्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्याग्रायाः । त्रैमासिक विषये पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याग्रायाश्च धेनुवो सादयस्तावन्त एव । मासिकमृतविषये तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याग्रायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्याग्रायस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । “ अष्टौ चान्द्रायणे देवाः प्रत्याग्रायविधौ सदेति ” तदपि धनिनः विपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याग्रायविषयम् । मासाति-
३० कृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याग्रायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । “ प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्तान्तरपने द्वयम् । पणक्ततत्कृच्छ्रानि कृच्छ्रे निरास्तु गास्त्वथेन ” चतुर्विंशति-
मतेऽभिधानात् ।

एतर्जैर्हं शास्त्रमधीयादित्यामलनपरिभिर्निकशास्यते वेदितव्यम् । पाणिपूराचभोजनपक्षे पुनर्धेनुदयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपपातानुव्यत्तान् ॥ तद्विगुणव्याघाति कृच्छ्रस्य । यद्यपि नरम् दिनेषु १. पाणिपूराचभोजने तथाऽपि भैरवार्थेन द्वादशदिष्वनुष्ठेयं त्रैसातिसायाः षडहोपवाससामानप्राजापत्यद्वय-
तुल्यमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपपातानुव्यत्तं युक्तमेव । तथा हि । प्रथमे ऋग्दे साधन्तनभोजनत्रय-
निकृष्टारकोरवागमंसिः । द्वितीये ऋग्दे शानः कालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथा च अयाचितप्र्येऽपि

सायन्तनभोजनत्रयवर्जनेऽपरस्येत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्त्यय्यदे चोपवासत्रयमिति युक्तं
 षडुपवासस्तुल्यत्वम् । ऋषभैकादशगोदानसहितविरात्रोपवासात्कगोवधमते तु सार्धैकादशमाजापत्यास्ताव-
 त्संख्याकाश्चोदवासदायः प्रत्याग्रायाः । मासं पयोवते तु सार्धमाजापत्यद्वयम् । पराकालके तूपपातक-
 वते प्राजापत्यत्रयं पराकृतंसातिहृच्छस्थाने हृच्छत्रयं चोत् । “ सान्तेपनस्य चाध्यर्धमशकौ व्रतमाचरे-
 दिति ” पद्मविंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराहृच्छातिहृच्छास्तु प्राजापत्यत्रयात्मका द्वादश- ५
 वार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्प्रत्याग्रायास्तु धेन्वादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु
 भवतिस्तंस्याकाश्चान्द्रायणादयः । तस्मैषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु पाष्टिसंख्याः । उपपातकेषु धेवार्षिक-
 विषयेषु विंशत्संख्याः । त्रैमासिके गोवधव्रतस्थाने गोभूजज्ञानादीनां कर्तव्यताबाह्यस्यान्द्रा-
 यणाद्विषयम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणम् । धेनूदशासादिप्रत्याग्राय-
 स्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं पादादिकूप्या योज- १०
 नीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति । एतदिगबलम्बेनान्यत्रापि कल्पना कार्या । यत्पुनर्बृहस्प-
 तिनोक्तम् । “ जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् । तावद्वावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्प्रतिशुभं भवे-
 दिति ” । ततः ‘ द्वे परदारे ’ इति गौतमोक्तद्विवार्षिकसमानविषयम् (अ. २३ सू. २९) ।
 तथा त्रैमासिकादिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयचाण्डालादिसीगमने हिरभ्यास-
 विषयं वा । तत्र ‘ज्ञानात् हृच्छान्दमुद्विष्टमज्ञानविन्दवद्वयमिति’ सङ्गुह्यदिपूर्वगमने हृच्छाव्यविधानात् १५
 तद्व्याप्ते दिवर्पतुल्यपाष्टिकृच्छ्राविधानं युक्तमेव । यत्तु सुमन्तुनोक्तम् “ यदप्यसकृदभ्यस्तं ब्रुद्धिपूर्व-
 मयं महत् । तच्छुद्ध्यत्यन्तवृक्षच्छ्रेण महतः पातकावृते ” इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं तथा
 ‘ अज्ञानादेन्दवद्वयमिति ’ यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा ।

यस्तु तपस्यसमर्थो धान्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादिभूतानि द्विजाभ्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथा
 हि स्मृत्यन्तरम् । २०

“ कृच्छ्रे षष्ठातिहृच्छ्रे त्रिगुणमहरहसिद्वेवं तृतीये

“ चत्वारिंशच्च तते त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्पराके ।

“ कृच्छ्रे सान्तापनास्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना

“ द्वाभ्या चान्द्रायणे स्थातपसि कुशलो भोजयेद्विप्रमुस्थानिति ” ।

अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । २५

तृतीय. कृच्छ्रातिहृच्छः । अत्र प्राजापत्यद्विषयकल्पनया बिहृदिप्राणां पाष्टिभोजनं भवति ।

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । “ विषा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिमतेष्वेव च । अन्या
 वा पावनी काचित्समान्याहर्गनीपिणः ” इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विषाणां भोजनमुक्तं तन्निर्धन-
 विषयम् । यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याग्रायमुक्तम् । “ चान्द्रायणमृगरोष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्र-
 विन्दापशुभ्येव कृच्छ्रमासत्रयम् ॥ ” तथा “ नित्यनेमिषिकानां च क्रम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशु- ३०
 बन्धानामभावे चरवः स्मृता ” ॥ इति, तदपि चान्द्रायणाशनस्य । यत्तु कृच्छ्रमासत्रयं तथोति

कृच्छ्राष्टकं प्रत्याग्रातं तदपि जरठमुखविषयम् । ' चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति ' दर्शितत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः ।

यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थकाम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थ एतच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थ-
मसौ चन्द्रसालोदयं स्वर्गविशेषं प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण । ' एकमाप्त्वा विपापो विपाप्मा
५ सर्वमेनो हन्ति । द्वितीयमाप्त्वा दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानं चैकविशं पंक्तिं च पुनरिति । संवत्सरं
चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति ' गौतमस्मरणात् (अ. २७ सू. १६-१८) ॥ ३२७ ॥

किञ्चाह

कृच्छ्रकृच्छ्रमर्कामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।

यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२८ ॥

१० यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिक्कृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिलक्षणां श्रियमनुभवति ।
यथा गुरुक्रतूनां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथाऽयमपि सुसमा-
हितः सकलाङ्गकलापमविकलमनुतिष्ठन्निति फलमहिमप्रकाशनार्थं क्रतुद्वयान्तकीर्तनम् । ' सुसमाहित '
इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्ठानं षडङ्गकाम्यकर्मतयाऽङ्गवेकत्वे फलासिद्धिं व्योतयति । अतो नात्र प्रायश्चि-
त्तेष्विव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्याग्रापोपादानम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठानावृत्तौ
१५ त्वाधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भभाष्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२८ ॥

प्रागुदिताम्बिदायोपमेहारम्याजेन यमशास्त्रधारणादिकिधीनार्थवादान्
मार्चनाचरदानम्येण प्रतिपादयितुमाह

भुत्वैतानृपयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।

इदमूचुर्महात्मानं योगीन्द्रमभितौजसम् ॥ ३२९ ॥

२० अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः षट्प्रकाराः प्रतिपादिताः तानसिद्धान् योगीश्वरभाषितान्
रूपयः भुत्वा ग्रहणोत्फुल्लोचनास्ते महिमगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभविदमभिधास्यमानमूचि-
वांसः ॥ ३२९ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३३० ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३१ ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितॄणां तस्य वृत्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३२ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३ ॥

इत्थमृग्रथैः श्लोकेः सामग्र्यः प्रभृतयोऽनेकया प्रार्थयन्तेस्म ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

अपरमपि प्रार्थनामाह

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३४ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्वं द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति श्रावणाविध्यर्थवादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३४ ॥

वरदानमाह

भुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।

‘एवमस्त्विति’ होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३५ ॥

एतद्विभिर्भाषितं भुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिकलप्रार्थनोन्मीलित-
मुखपद्मनः स्वयंभुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य ‘भवत्प्रार्थितं सकलमित्थं भवत्वित्येवं किल
भगवान्बभाषे ॥ ३३५ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभमहोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य १०
वृत्तौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृती प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः समाप्तिमगमत् ॥

अथाब्राह्म्यानुक्रमणिका लिख्यते । तत्रायं सूतरूपप्रकरणम् १ । आपद्धर्मप्रकरणम् २ । वान-
प्रस्थप्रकरणम् ३ । अध्यात्मप्रकरणम् ४ । ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५ । तत्राद्यां कर्मविपाकः ६ ।
महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ७ । महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसाहितानि ८ । उपपातकप्राय-
श्चित्तानि ९ । मकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् १० । पतितत्यागविधिः ११ । मत्तमहपाविधिः १२ । १०
हस्यप्रायश्चित्ताधिकारः १३ । कृच्छ्राविलक्षणम् १४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येव शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती परिपिचति अवणयोरमृतम् ॥ २ ॥

गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नस्ता मिताक्षरा । अनल्पाभिरत्यागिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्प पुं

नो वृद्धः भुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः ।

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यदन्योपम-

श्चाकलं स्थिरमस्तु कल्पलतिककल्प तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥

स्रष्टा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाभ्यर्चसीमां

दातार्यानामनिशयजुषामर्थिसार्थार्थिनायाः ।

घ्याता मूर्तेर्गुराविजयिनो जीवतादाऽर्कचन्द्रं

जेताऽरीणां तनुसहस्रुवां तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥

५

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजात्

आ च प्रत्यक्पयोधेऽहलतिमिकुलोपुङ्गरिङ्गन्तरङ्गात् ।

आ च प्राचः समुद्राजतनुपतिशिरोरत्नभाभासुपाङ्गिः

पायादा चन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥

अन्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किं

नान्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किम् ।

१०

अन्तर्बहिर्दि हरिश्च तपस्ततः किं

नान्तर्बहिर्द्याद हरिश्च तपस्ततः किम् ॥ ७ ॥

॥ श्रीमज्जगदीश्वरार्पणस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिपद्यानां वर्णानुक्रमः ।

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
अकामता कामपारे ...	व्य.	१६२	११०	अतीतायामवजति ...	व्य.	१४४	१०१
अकारणे च विक्रोहा ...	व्य.	२३४	१३६	अतो न रोदितव्यं हि ...	श्री.	११	१६८
अकार्यकारिणां हानं ...	श्री.	३२	१९०	अतो यत्नेन सन्नाह्यै ...	आ.	३५२	१००
अकूटेरायुषेपांस्ति ...	आ.	३२४	९४	अतो यद्वात्मनोऽप्यस्य ...	श्री.	६५	२०३
अकूटं कूटकं धूते ...	व्य.	२४१	१३७	अतः शृणुष्व मसिस्थ ...	आ.	१७८	५०
अकुक्षोऽपतितुल्य ...	श्री.	५३	११७	अप्राप्तमनुकः साक्षी ...	व्य.	८७	५३
अक्षता च क्षता येव ...	आ.	६७	१७	अधराऽप्यस्य सन्नेदं ...	श्री.	२०४	२३०
अक्षतायां क्षतायां वा ...	व्य.	१३०	८८	अदृष्टादाननितः ...	श्री.	१३६	२१८
अक्षतालुपकशोणी ...	श्री.	८७	२०८	अदृष्टान्यभिहीनस्य ...	आ.	१६०	४५
अक्षयोऽयं निधी राक्षां ...	आ.	११५	९१	अदृष्टादि सप्ताशोति ...	व्य.	३६	२७
अक्षिबर्णवपुष्कं च ...	श्री.	९९	२१०	अदृष्टं दृष्टः श्रुतिमान् ...	आ.	३१०	९०
अगृहीते समं दाप्यो ...	व्य.	११३	१२३	अदुर्गा तु स्वजन्मदण्डयो ...	आ.	६६	१७
अगृहीते समं दाप्यः ...	व्य.	२१२	१५५	अदेराकाशसेवायै ...	व्य.	२८४	१५१
अभिकार्यं ततः कुर्यान् ...	आ.	२५	७	अदिम्नु यत्परिहराभिः ...	आ.	२०	६
अभिदानां च ये लोकाः ...	व्य.	७४	४७	अधर्मदण्डनं रक्षणं ...	आ.	३५७	१०३
अभिर्जतं वा शुद्धस्य ...	व्य.	९८	५९	अधिश्चिन्तयिष्ये दद्यान् ...	व्य.	१४८	१०३
अभिवर्णं न्यसेत्पिण्डं ...	व्य.	१०५	६५	अधिश्चिन्ता ॥ भर्तव्या ...	आ.	७४	१८
अभीन्याऽप्यात्मसात्कृत्वा ...	श्री.	५४	१९८	अधीनवेदो अपरान् ...	श्री.	५७	१९९
अग्रे। सकाशादिप्राप्तौ ...	आ.	३१६	९२	अध्याप्या धर्मतः साधु ...	आ.	२८	७
अग्नौ कतिपयभ्रादाय ...	आ.	२३६	६८	अध्यायानामुपाक्रमं ...	आ.	१४१	४०
अग्नौ शुचिर्गमहीर्ण ...	व्य.	१७८	११७	अध्वनीनोऽनिधिर्धैर्यः ...	आ.	१११	११
अध्याः खड्गं वेदेभ्यु ...	आ.	२१९	६३	अनघममृतं येन ...	आ.	१०६	३०
अङ्गीनरान् कर्तव्यो ...	व्य.	२९७	१५७	अनन्ताश्च यथा भावाः ...	श्री.	१३२	२१७
अजा धीरापणान् ...	श्री.	६९	२०४	अनन्ता रश्मयानवयव ...	श्री.	१६६	२२३
अजातो जातिकरणे ...	व्य.	२४६	१३८	अनन्यवर्हिष्ठा कान्ता ...	आ.	५२	१२
अजाभ्यपोमुंसे मेव्य ...	आ.	१९४	५६	अनन्यविवर्ष रुज्या ...	श्री.	१११	२१३
अज्ञानान्नु घृतां पीत्वा ...	श्री.	२५५	२६१	अनन्यव्यात दोषान् ...	श्री.	३०१	३२५
अतर्क्यं वनस्पदेते ...	आ.	३८	९	अनर्चिनं कृपाधर्मात् ...	आ.	१९४	४६
अतिथित्वेन वनार्ता ...	आ.	१०७	३०	अनमगाय दृष्टदोषं ...	आ.	६६	१७
अतिथिं शोचिषं कृत ...	आ.	१११	३२	अनर्द्रात्मा कथितः ...	श्री.	११७	२१४
अतीताय ह्यग्निः कस्य ...	श्री.	३५०	२२०	अनर्द्रात्मा जन्मिः ...	श्री.	११५	२१६

श्लोकाः	अ.	श्लो.	शृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	शृष्ठम्
अनादिरादिमाश्वेव ...	भा.	१८३	२२६	अन्नं पितृमनुष्येभ्यो ...	आ.	१०४	३०
अनादिष्टेषु पापेषु ...	भा.	३२७	३४१	अन्यहस्ते च वित्रीय ...	व्य.	२५७	१४१
अनाशकानलापात् ...	भा.	१५४	२२१	अन्यत्र कुलटापण्ड ...	आ.	२१५	६२
अनादिनाप्रितापण्य ...	भा.	२३४	२४२	अन्ययावादिनो ब्रह्म ...	व्य.	७९	४८
अनिषद्वाचेन्द्रियाणां ...	भा.	२१९	४३४	अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् ...	आ.	३४०	१७
अनिष्येषु विवाहेषु ...	आ.	९०	२५	अन्येऽपि गङ्गाया शालाः ...	व्य.	२६७	१४५
अनिषद्बलापी च ...	भा.	१३५	२१७	अन्योदयस्तु संसृष्टी ...	व्य.	१३९	९८
अनियुक्तो भानृजायां ...	भा.	२८८	३०२	अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	व्य.	१२६	८५
अनिषेदिताविज्ञातो ...	व्य.	३५	२६	अन्विता यान्त्यपत्तिं ...	भा.	२२५	२३६
अनिषेद्य नृपे दण्डयः ...	व्य.	१७२	११३	अप नः शोशुषदपम् ...	भा.	३	१६३
अनिषेद्य नृपे शुष्येत् ...	भा.	२५८	२६५	अपरास्तकमुल्लोप्यं ...	भा.	११३	२१३
अन्विश्रित्य स्मृतिं यस्तु ...	व्य.	१९४	१२३	अपराह्णे सप्तम्यर्च्यं ...	आ.	२२६	६५
अनुगम्यान्मसि स्नात्वा ...	भा.	२६	१८४	अपश्चात्तापिनः कष्टान् ...	भा.	२२१	२३५
अनुपाकृतमांसानि ...	आ.	१७१	४८	अपश्यता कार्यवशात् ...	व्य.	३	२
अनृते तु पृथग्दण्डपा ...	व्य.	१५३	३०६	अपसव्यं ततः कृत्वा ...	आ.	२३२	६७
अनेकपितृकाणां तु ...	व्य.	१२०	८१	अपहता इति तिलात् ...	आ.	२३४	६७
अनेन विधिना जातः ...	आ.	६९	१७	अपि घाता मुतोऽप्यो वा ...	आ.	३५८	१०१
अनेन विधिना देहं ...	आ.	५०	११	अपुत्रां पुत्रं नृणां ...	आ.	६८	१७
अनेन विधिराज्यातः ...	व्य.	२६५	१४४	अपुत्रा योयितश्रेष्ठां ...	व्य.	१४२	१००
अनौरसेषु पुत्रेषु ...	भा.	२५	१८३	अपुत्रेण परस्त्रे ...	व्य.	१२७	८६
अन्तरा जन्मकरणे ...	भा.	२०	१७४	अपोषनक्रियापूर्वं ...	आ.	३१	८
अन्तरा पतिते पित्रे ...	व्य.	१०७	६७	अप्रजस्र्वाधनं भर्तुः ...	व्य.	१४५	१०१
अन्तरे च तपोर्यः स्यात् ...	व्य.	२३९	१३७	अप्रणयोऽतिथिः सार्यं ...	आ.	१०७	३०
अन्तर्जले विद्युप्येत ...	भा.	३०२	३२६	अप्रदुष्टां स्त्रियं इत्या ...	भा.	२६९	२९१
अन्तर्जानुः धृषो देशे ...	आ.	१८	६	अप्रमत्तश्रोत्रेऽहं ...	भा.	५९	२०१
अन्तर्धानं श्रुतिः कान्तिः ...	भा.	२०२	२९९	अप्रयच्छन्तमाप्नोति ...	आ.	६४	१६
अन्तर्वासी गुरुमात्री ...	व्य.	१८४	१२०	अप्राप्तव्यवहारं च ...	व्य.	२४३	१३८
अन्यपक्षिस्थापरतां ...	भा.	१३१	२१७	अकालकृष्टेनार्धश्व ...	भा.	४६	११५
अन्यजैर्गर्भैरुद्रेः ...	आ.	२७३	८२	अवध्यं यश्च ब्रह्माति ...	व्य.	२४३	१३८
अन्यथाभिगमने स्वशुषः ...	व्य.	२९४	१५६	अवध्नो मासमासीन ...	भा.	२८६	१०१
अन्याऽधिक्रिययोगाद्याः ...	व्य.	१४०	९९	अवुषद्भि नराः साक्ष्यं ...	व्य.	७६	४७
अन्नहनांमयादीं स्यात् ...	भा.	२१०	२३१	अद्विद्वानि जपेक्षेव ...	भा.	३०	१८७
अन्नमिष्टं हविष्यं च ...	आ.	२४०	६९	अमस्येण द्विजं दृश्यं ...	व्य.	२१६	१५७
अन्नमादांय नृनाः रथ ...	आ.	२४१	७०	अमावे ज्ञातयस्तेषां ...	आ.	८५	२३
अन्नं पशुदिते भोग्यं ...	आ.	१६९	४७	अमावे ज्ञानृषिद्वानां ...	व्य.	१५२	१०७
अन्नं भूमौ श्वपाण्डाल ...	आ.	१०३	२९	अभिगन्ताभिः भगिनी ...	व्य.	२०५	१२८

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
अस्कन्नमव्ययं चैव ...	आ.	३१६	९२	आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो...	प्रा.	२३९	२४३
अस्थिमता सहस्रं तु ...	प्रा.	२६९	२९३	आत्मा गृह्यात्यजः सर्वं ...	प्रा.	७८	२०६
अलेहा अपि गोधूम ...	आ.	१६९	४७	आदन्तजन्मनः सवः ...	प्रा.	२३	१८०
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं ...	आ.	१५६	४४	आदानुश्च विमुद्घर्षे ...	प्रा.	२५०	२५४
अहंकारश्च मुद्रिश्च ...	प्रा.	१७७	२२५	आदित्यस्य सदा पूर्णा ...	आ.	२९४	८६
अहंकारः स्मृतिर्मिथा ...	प्रा.	१७४	२२५	आदिमप्यावसानेषु ...	आ.	३०	८
अङ्गकारेण मनसा ...	प्रा.	१६४	२२३	आपो नु पितृषु दाप्य ...	व्य.	५३	३६
अहोरोचं समासीत ...	आ.	१९३	३२	आधयो व्याधयः क्लेशाः...	प्रा.	६३	२०२
अह्नयेकादशो नाम ...	आ.	१२	४	आधानं विष्णुं वापि ...	व्य.	२४७	१३८
अहस्त्वदत्तकन्यासु ...	प्रा.	२४	१८१	आधिः प्रणश्येद्विगुणे ...	व्य.	५८	३९
अहिंसा सत्यमस्तेयं ...	आ.	१२२	३४	आधिषेदुनिकायं च ...	व्य.	१४३	१००
अहिंसा स्तेयमाधुर्यं ...	प्रा.	३१३	३३२	आधिषोमोपनिक्षेप ...	व्य.	१२५	२०
आह्नी मातस्य पण्णा वा ...	प्रा.	४७	१९६	आधिस्तु भुज्यते तावन् ...	व्य.	९०	५५
आकाशपवनग्न्योति ...	प्रा.	१७२	२२४	आधेः स्वीकरणास्तिङ्घ्रिः	व्य.	६०	४०
आकाशमेकं हि यथा ...	प्रा.	१४४	२१९	आधौ प्रतिचक्षे क्रीते ...	व्य.	२३	१८
आकाशाच्छाद्यं सौहर्म्यं ...	प्रा.	७६	२०६	आग्न्यादीनां विह्वली ...	व्य.	२६	२०
आकृज्जेन हर्म देवाः ...	आ.	३००	८८	आनीय विमसर्वस्वं ...	प्रा.	२४६	२५१
आगमस्तु कृती येन ...	व्य.	२८	२३	आपद्रतः संप्रगृह्णन् ...	प्रा.	४१	१९३
आगमेनोपभोगेन ...	व्य.	१७१	११३	आपयपि हि कदापि ...	प्रा.	२९	१८५
आगमेऽपि बलं नैव ...	व्य.	२७	२२	आपोपानेनोपसिद्धान् ...	आ.	१०६	३०
आगमोऽभ्यधिको भोगात् ...	व्य.	२७	२१	आमाशयोऽथ हृदयं ...	प्रा.	९५	२१०
आगर्भसंभवाद्गच्छेत् ...	आ.	६९	१७	आमृत्योः शिवमाकांक्षन् ...	आ.	१५३	४३
आगामिन्द्रनुपति ...	आ.	३१८	९२	आयुः प्रजां धनं विया ...	आ.	२७०	८३
आषम्याप्यादि सलिलं ...	प्रा.	१३	१६८	आयुष्कामस्तुषेवायुः ...	प्रा.	३३१	३४४
आधेन्तस्तर्ही वृत्तिम् ...	आ.	१२३	३४	आवाहयेदनुज्ञातो ...	आ.	२२९	६६
आचान्तः पुनराचम्य ...	आ.	१९६	५७	आवेत्या गर्भवासाश्च ...	प्रा.	६३	२०२
आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च ...	आ.	२७६	८२	आरामायतनयामा ...	व्य.	१५४	१०७
आचार्यपर्णां स्वभुतां ...	प्रा.	२३३	२४१	आन्त्यां गत्या तथाऽमत्या ...	प्रा.	१७०	२२४
आचार्यपित्रुषाम्पाया ...	प्रा.	१५	१६९	आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ...	प्रा.	५२	१९७
आचार्योपासनं पेद ...	प्रा.	१५६	२२१	आवाहनाग्नीकरण ...	आ.	२५१	७२
आजीवन्नेच्छया दण्डयः ...	व्य.	६७	४३	आवास तदनुज्ञातो ...	आ.	२३३	६७
आज्ञासपादिनीं दक्षां ...	आ.	७६	१९	आवेदयति चेद्विज्ञे ...	व्य.	५	३
आवृषेस्तु पवित्राणि ...	आ.	२४०	६९	आयुधैः संप्रतीत्यो हि ...	आ.	७७	१९
आत्मज्ञः शोषयान्दान्तः ...	प्रा.	१३७	२१८	आरमयानादनुमज्ज ...	प्रा.	१	१६१
आत्मनुत्वं सुवर्णं वा ...	प्रा.	२५८	२६५	आनोऽथादाहर्द्धांशान् ...	आ.	१७	९
आत्मनस्तु जगत्सर्वं ...	प्रा.	११७	२१४	आयुते द्रविणादानान् ...	आ.	६१	१६

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
आलोकः बहुधातुश्च ...	आ.	२६८	८०	उदरं च गुदो कोष्ठयो ...	प्रा.	१५	२१०
आहोद्विषिवद्भारान् ...	आ.	८१	२५	उदूर्णे प्रथमो दण्डः ...	व्य.	२१४	१३१
आहृत्याप्यापते शूर्यः ...	प्रा.	७१	२०५	उदूर्णे इक्ष्वापदे तु ...	व्य.	२१६	१३२
आहृतभाष्यधीवीत ...	आ.	२७	७	उद्वुष्यस्वेति च कचो ...	आ.	३००	८८
इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः ...	प्रा.	३४	१६८	उपनिह्ना सिंजो बाहू ...	प्रा.	१७	२१०
इज्याचारदुर्माहिता ...	आ.	८	१	उपजीव्यदुमाणा च ...	व्य.	२१७	१३४
इज्याप्ययनदानानि ...	आ.	११८	३३	उपतिष्ठतामस्त्ययस्थाने ...	आ.	२५२	७२
इतोण निधो लब्धे ...	व्य.	३५	२६	उपनीष गुरुः शिष्य ...	आ.	१५	५
इति संयमित्य नृपतिः ...	आ.	१६०	१०१	उपनीष ददद्देवं ...	आ.	३४	९
इति संयुज्य गच्छेयुः ...	प्रा.	१२	१६८	उपपातकजातानाम् ...	प्रा.	१०६	३२८
इतिज्ञास्तथा विद्याः ...	आ.	४५	११	उपपातकयुके ...	व्य.	२१०	१२९
इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः ...	आ.	२४७	७१	उपपातकशुद्धिः स्यात् ...	प्रा.	२६५	२८२
इत्युक्त्वा परतां धर्म ...	आ.	६०	३६	उपवासेन चैवायं ...	प्रा.	३१९	३३४
इत्येतदस्थिरं धर्म ...	प्रा.	१०७	२१२	उपस्थानं ततः कुर्यात् ...	प्रा.	२८२	२९९
इदमुत्तुर्माह्वानं ...	प्रा.	३२९	३४४	उपस्थितस्य मोक्षस्य ...	व्य.	६२	४१
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ...	प्रा.	७३	२०५	उपाकर्मणि चोत्सर्ग ...	आ.	१४४	४०
इन्द्रियान्तरसंचार ...	प्रा.	१७४	२२५	उपायाः साम दानं च ...	आ.	४३४	९८
इत्थनार्थं द्रुमच्छेदः ...	प्रा.	२४०	२४३	उपासते द्विजाः सत्यं ...	प्रा.	१९२	२२८
इमे लोका एव पाप्मा ...	प्रा.	१४५	२१९	उपास्य धर्मिणां संख्या ...	आ.	११४	३३
इष्टं स्वात्कनुमिस्तेन ...	आ.	३५९	१०१	उपेयादीन्मरं चैव ...	आ.	१००	२९
इह कर्मोपमोपाय ...	प्रा.	१६९	२२४	उमयातुमनः साक्षी ...	व्य.	७२	४६
इह लोके यशः प्राप्य ...	प्रा.	३३०	३४४	उमयात्म्यधितेनेतत् ...	व्य.	८८	५४
इह वानुश्च वैकेषां ...	प्रा.	१३३	२१७	उमयोः प्रतिभूपांसः ...	व्य.	१०	११
इहैव सा दुनी गृही ...	प्रा.	२५६	२६२	उमयोरप्यसाध्यं चेत् ...	व्य.	११६	१२४
ईश्वरः स कर्ष मादेः ...	प्रा.	१२९	२१६	उमयोरप्यतो रिषधी ...	व्य.	१२७	८६
ईश्वरः सर्वमूतस्थः ...	प्रा.	१७८	२२५	उरोष्मयतो दण्डः ...	प्रा.	२७३	२९२
उक्तेषु साक्षिभिः साक्ष्ये ...	व्य.	८०	४८	उरः सप्तदशास्थीनि ...	प्रा.	९०	२०९
उच्छिष्टसंनिधौ विष्णुश्च ...	आ.	२४२	७०	ऊनद्विषयं निश्चनेत् ...	प्रा.	१	१६१
उच्छेद्यजीविनो द्रव्य ...	आ.	३३९	९७	ऊनद्विषयं उमयोः ...	प्रा.	१८	१७२
उत्क्षेपकप्रस्थिभेदो ...	व्य.	२७४	१४७	ऊनं बाह्याधिकं वापि ...	व्य.	२९५	१५७
उत्तमो वाङ्मनो वाङ्मि ...	व्य.	२७७	१४९	उपजीव्यधनं मुञ्चः ...	व्य.	३०१	१५८
उत्तानं द्विचिदुन्नाम्य ...	प्रा.	१९८	२२९	ऊरुस्थोत्तानचरणः ...	प्रा.	१९८	२२९
उत्पन्ने स्वामिनो भोग ...	व्य.	१५७	१०८	ऊर्ध्वनिष्ठा स्थितस्तेषां ...	प्रा.	१६७	२२३
उत्पद्ये गुप्तते यत्तु ...	व्य.	१३२	८८	कम्पाथा पाणिका दक्ष ...	प्रा.	३१४	२१४
उदक्ष्याद्युचिभिः आपात् ...	प्रा.	३०	१८७	कम्पानुःसामविहितं ...	प्रा.	१२२	२३५
उदक्ष्याद्युदसंपुष्टं ...	आ.	१६८	४६				

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
कणं दयात्यतिस्तासौ ...	व्य.	४८	३२	एवमस्यान्तरात्मा च ...	मा.	२२०	२३४
कणं लेख्यरुतं देयं ...	व्य.	९०	५४	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं ...	व्य.	१११	६९
कनुसंधिषु भुक्त्वा वा ...	आ.	१४६	४१	एवमेतदनाद्यन्तं ...	मा.	१२४	२१५
कत्विकपुरोहिताचार्यैः ...	आ.	३३२	९५	एवमेतः शमं याति ...	आ.	१३	४
कत्विकपुरोहिताग्नय ...	आ.	१५८	४४	एष एव विविर्ह्येषो ...	व्य.	१५४	१०७
कत्वित्वा दक्षितानां च ...	मा.	२८	१८५	एष एव विविर्ह्येषः ...	व्य.	२०३	१२७
कपभेरुसङ्ग्रहा गाः ...	मा.	२६६	२८५	एषां त्रिरात्रमभ्यासान् ...	मा.	३२३	३३७
एकं प्रतां यदूनां च ...	व्य.	२२१	१३३	एषामन्नं न भोक्त्वा ...	आ.	१६५	४६
एकच्छायाभितेष्वेव ...	व्य.	५५	३७	एषामन्यतमाभावे ...	व्य.	२२	१७
एकदेशमुपाध्यायः ...	आ.	३५	९	एषामपतितान्योन्य ...	व्य.	२३७	१३६
एकभक्तेन न केन ...	मा.	३१९	३३४	एषामभावे पूर्वस्य ...	व्य.	१३६	९१
एकरात्रोपवासश्च ...	मा.	३१८	३३४	एषामसंभवे कुर्यात् ...	आ.	१२६	३५
एकरात्रोपवासश्च ...	मा.	३२२	३३७	ऐणेतोरववाराह ...	आ.	२५९	७८
एकादशगुणं दाय्यो ...	व्य.	१९०	१९२	ओद्गाराभियुतं सोमं ...	मा.	३०७	३२९
एकतामः परिमज्य ...	मा.	५८	२००	ओदुम्बराः शमी दुर्वा ...	आ.	३०२	८८
एकैकस्याष्टादशतम् ...	आ.	३०३	८८	ओरसाः श्वेज्जाकृत्वेयां ...	व्य.	१४१	९९
एकैकं घ्रातसेरुष्णे ...	मा.	३२४	३३७	ओरसो धर्मपत्नीजः ...	व्य.	१२८	८७
एकौद्दिष्टं देवहीनम् ...	आ.	२५३	७२	ओवेणकं सरोविन्दुम् ...	मा.	११३	२१३
एकोनविंशत्यष्टाणि ...	मा.	१०३	२११	ओष्ट्रैकशकं खेणम् ...	आ.	१७०	४७
एतद्यो न विजानाति ...	मा.	११७	२२८	कदेवारो यथा पके ...	मा.	१४२	२१९
एतत्सपिण्डीकरणम् ...	आ.	२५४	७३	कधमेतद्विमुक्तमः ...	मा.	११८	२१४
एतान्सर्वांस्तमाहुत्य ...	आ.	२८९	८५	कदर्यवद्भूतोरणां ...	आ.	१६१	४५
एतै महपातकिनी ...	मा.	२२७	२३७	कनिष्ठादेशिन्यहुगुष्ठ ...	आ.	१९	६
एते मान्या यथापूर्वं ...	आ.	३५	९	कनीविकं वाक्षकूटे ...	मा.	९६	२१०
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि ...	आ.	११६	३३	कन्धरायाहुसक्तां च ...	व्य.	२२०	१३२
एतैरुपायैः संशुद्धः ...	मा.	१५९	२२१	कन्या कन्यावेदिनश्च ...	आ.	२६२	७९
एतेरेव गुणैर्गुणैः ...	आ.	५५	१४	कन्याप्रदः पूर्वनाथो ...	आ.	६३	१६
एभिश्च व्यवहर्ता यः ...	व्य.	२४०	१३७	कन्याप्रदानं सत्येव ...	मा.	२३८	२४३
एभिस्तु संवसेद्यो वै ...	मा.	२६५	२७२	कन्यासंदूषणं चैव ...	मा.	२३८	२४३
एवं गच्छन् रियं क्षामा ...	आ.	८०	२०	कन्यां समुद्गृहेदेयां ...	मा.	२६१	२७४
एवं पुरुषकारेण ...	आ.	३५३	१००	कपिला चेत्तारयति ...	आ.	२०५	५१
एवं प्रदक्षिणापृत्को ...	आ.	२५०	७२	करणेनान्विस्वातपि ...	मा.	१३०	२१६
एवं मातामहापार्ष ...	मा.	४	१६३	करयाददतो यद्रे ...	व्य.	२११	१३२
एवं विनायकं पूज्य ...	आ.	२९३	८६	कर्त्तव्यं बचनं तेषां ...	व्य.	१९१	१३२
एवमस्त्विति होषाच ...	मा.	३३५	३४५	कर्त्तव्यं बचनं सर्वैः ...	व्य.	१८८	१३२
एवंतुोऽपिनीतात्मा ...	मा.	१५६	२२१	कर्त्तव्याध्यापणोऽपि ...	आ.	१२५	३५
				कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च ...	आ.	२११	८७

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
कर्तव्याशयशुद्धिस्तु ...	मा.	६२	२०२	कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो ...	आ.	२३६	६८
कर्मक्षयात्प्रजायन्ते ...	मा.	२०६	२३०	कुर्याच्छुश्रूषोः पाद ...	आ.	८३	२२
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यां ...	मा.	१५५	२२३	कुर्याच्चिपवणस्त्रापी ...	मा.	३२६	३३९
कर्मणां फलमाप्नोति ...	आ.	२९३	८६	कुर्यात्प्रत्यभियोगं च ...	व्य.	१०	११
कर्मणा मनसा वाचा ...	आ.	१५६	४४	कुर्यात्प्रदक्षिण देवम् ...	आ.	१३३	३८
करोति किञ्चिदभ्यासान् ...	मा.	६८	२०४	कुर्यात्प्रवृत्तये च ...	आ.	३४४	९७
करोति मृगमृत्काष्ठेः ...	मा.	१४६	२२०	कुलाणि जानाः श्रेणीश्च ...	आ.	३६१	१०२
करोति मृत्ति कुर्याच्च ...	आ.	४६	११	कुर्याः शाकं पयो मत्स्या ...	आ.	२१४	६१
करोति पुनरावृत्तिं ...	मा.	१९४	२२८	कुर्यात्कर्मभीषाण्यो वा ...	आ.	१२८	३६
करोति यः स संभूयो ...	मा.	८	१६७	कुर्यात्कुर्यात्किञ्चित् ...	आ.	१९९	३३
करो विमृदितमोहैः ...	व्य.	१०३	६४	कृत्स्नव्यवहारी ...	व्य.	२९७	१५७
कर्मां शब्दो ध्रुवो दन्त ...	मा.	९६	२१०	कृष्णाण्डो राजपुत्र ...	आ.	२८५	८४
कर्मणां सनिरुपाय ...	मा.	१६०	२२२	कृच्छ्रकृद्गमनस्तु ...	मा.	३२८	१४४
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा ...	आ.	२२१	६४	कृच्छ्रं चेवातिरुच्छ्रं च ...	मा.	२६४	२७६
कर्म स्मार्तं विवाहात्मै ...	आ.	९७	२८	कृच्छ्रं च गुरुः कुर्यात् ...	मा.	२८३	३००
कर्मभिः स्वभारोत्थैः ...	मा.	९	१६७	कृच्छ्रातिरुच्छ्रः पयसा ...	मा.	३२१	३२६
कर्मैर्भ्रष्टाणि जानीयात् ...	मा.	९२	२०९	कृच्छ्रातिरुच्छ्रोऽसुखात् ...	मा.	२९३	३१८
फलविद्धं सकाकौलं ...	आ.	१७४	४९	कृतज्ञाद्रोहिणेपावि ...	आ.	२८	७
फलहापद्वन्तं देयं ...	व्य.	२२१	१३३	कृतरसः समुत्थाप ...	आ.	३२०	९४
काले कालस्तौ नश्येत् ...	व्य.	५८	३९	कृतशिल्पोऽपि निरसेत् ...	व्य.	१८४	१२०
कान्तिनः कन्दकाजालो ...	व्य.	१२९	८८	कृताकृतास्तन्दुलाश्च ...	आ.	२८७	२५
कान्तारगास्तु दशकं ...	व्य.	३८	२८	कृताभिकार्यो भुञ्जीत ...	मा.	३१	८
कामतो व्यवहारस्तु ...	मा.	२२६	२३६	कृतेऽन्तरे स्वधाराग्र ...	आ.	१४७	४८
कामावकीर्णं इत्याभ्यां ...	मा.	२८१	२९९	कृतोदकान्समुत्थानान् ...	मा.	७	१६७
कामोदकं सखिप्रसा ...	मा.	४	१६३	कृत्तिकादिभिरप्यन्त ...	आ.	२६८	८०
कारणान्येवमादाय ...	मा.	१४८	२२०	कृत्वा हि रेतोविष्णुमे ...	मा.	३७७	३२९
कारयेत्सर्वद्विष्यानि ...	व्य.	९७	५९	कृत्वेदं विष्णुरित्यज्ञे ...	आ.	२३८	६९
कारुहस्तः शुचिः पथ्यं ...	आ.	१८७	५३	कृमिकीटपतङ्गत्वं ...	मा.	२०८	२३१
कार्मिके रोमघट्टे च ...	व्य.	१८०	११८	कृचिः शिल्पं मृतिर्विद्या ...	मा.	४२	१९३
कार्यौ द्वितीयापराधे ...	व्य.	२७४	१४७	कृष्णलः पञ्च ते मापः ...	आ.	३६२	१०२
कालकर्मोत्तमीजानां ...	मा.	१६३	२२२	कृष्णा गौरापसं छापः ...	आ.	३०६	८९
कालोऽग्निः कर्म मृद्वायु- ...	मा.	३१	१८९	केचिद्देवात्त्वभाषाद्वा ...	आ.	३५०	९९
कापाय वसस्तम्भेव ...	आ.	२७३	८२	केशमस्मत्पुष्पाङ्गार ...	आ.	१३९	४०
काष्ठलोष्ठेषु पापाण ...	व्य.	२९८	१५७	कोऽन्यथेकेन नेत्रेण ...	मा.	१४९	२२०
किञ्चित्सास्थिवधे देय ...	मा.	२७५	२९३	कोयष्टिप्रवचकाह ...	आ.	१७३	४८
कुमारी च न भर्तारं ...	आ.	२७५	८२				

श्लोकाः

अ.

श्लो.

पृष्ठम्

श्लोकाः

अ.

श्लो.

पृष्ठम्

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण	व्य.	१३३	९०	तत्र तत्र च निष्णाताः ...	आ.	३२२	९३
जायन्ते लक्षणभटाः ...	प्रा.	२१७	२३४	तत्र तत्र तिलैर्होमो ...	प्रा.	३१०	३३१
जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः ...	आ.	९६	२७	तत्रं दुर्गाणि कुर्वति ...	आ.	३२१	९३
जायन्ते विद्योपेताः ...	प्रा.	२१८	२३४	तत्र देवमभिव्यक्तं ...	आ.	३४९	९९
जानं चौर्येभ्यः भिषदम् ...	व्य.	३०१	१५८	तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं ...	व्य.	१२१	८१
जलं पिबेन्नाश्रयिता ...	आ.	१३८	४०	तत्र स्यात्स्वामिनश्चन्द्रो ...	व्य.	१९५	१२३
जालपादान्तश्चरीटान् ...	आ.	१७४	४९	तथात्मा हि स्वयं किञ्चित् ...	प्रा.	६८	२०४
जालसूर्यमरीचिरथं ...	आ.	३६२	१०२	तथाष्टाशीतिसहस्रं ...	प्रा.	१८६	२२७
जितमुदग्राह्येऽग्नेः ...	व्य.	२००	१२६	तत्स्वरमृतेरुपस्थानान् ...	प्रा.	१६०	२२२
जितं सप्तभिके स्थाने ...	व्य.	२०१	१२६	तत्सन्त्यं वद कल्याणि ...	व्य.	१०१	१६१
जिसं त्यज्युर्मिलाम ...	व्य.	२६५	१४३	तत्सर्षं तस्य जानीहि ...	व्य.	७५	४७
जविद्वाऽपि शिलोऽङ्गेन ...	आ.	१२८	३६	तस्मिद्धो सिद्धिमाप्नोति ...	व्य.	८	९
जुगुप्सेरन्न चाप्येनं ...	प्रा.	२९६	३२२	तस्मिन्ना गोधजा बन्धुः ...	व्य.	१३५	९१
जुहुषामूर्धनि कुशान् ...	आ.	२८४	८४	तथाच्छादनदानं च ...	आ.	२३२	६७
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन ...	व्य.	११४	७६	तथामेको ह्यनेकश्च ...	प्रा.	१४४	२१९
ज्ञातयो वा हरेयुस्तत् ...	व्य.	२६४	१४३	तथा पाटीनराजीव ...	आ.	१७८	५०
ज्ञातिश्रेष्ठं सत्यकाम ...	आ.	२६३	८०	तमेभ्यः शपने सार्धं ...	प्रा.	२५९	२६६
ज्ञात्वाऽपराधं देशं च ...	आ.	३६८	१०४	तथा मांसं श्वचण्डाल ...	आ.	१९९	५६
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च ...	प्रा.	४४	१९४	तथा शकः प्रतिभुव ...	व्य.	२०९	१२९
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वान् ...	प्रा.	६२	२०२	तथा वर्षात्रयोदश्यां ...	आ.	२६१	७९
ज्ञेयं चारण्यक्रमहं ...	प्रा.	११०	२१३	तथाऽविपक्करणः ...	प्रा.	१४१	२१९
ज्ञेयज्ञे मरुतो चैव ...	प्रा.	१५४	२२१	तथाऽश्वमेधावभुध ...	प्रा.	२४४	२५०
तक्षणं दास्यन्नाश्रमो ...	आ.	१८५	५२	तथैव परिशाल्योऽसौ ...	आ.	३४३	९७
तज्जः पुनात्युभयतः ...	आ.	५८	१५	तथैवानाश्रमे वासः ...	प्रा.	२४१	२४३
ततः शृङ्गाम्बरधरः ...	आ.	२९२	८६	तथोपनिधिराजह्वा ...	व्य.	२५	२०
ततस्ताम्बुरुवोऽभ्येत्य ...	प्रा.	१९४	२२८	तद्ददस्तमवाप्नोति ...	आ.	२१२	६१
ततः श्वेदविहारी स्यात् ...	आ.	३२९	९५	तदर्चं रसरूपेण ...	प्रा.	७१	२०५
ततो घ्येयः दियवो योऽसौ ...	प्रा.	२०१	२२९	तदर्चं विकिरेद्दूमो ...	आ.	२४३	७०
ततो निष्कल्मषाभवाः ...	प्रा.	२१८	२३४	तत्पावनाय निर्वोष्य ...	व्य.	८३	५२
ततोऽभिवाद्येद्ब्रह्मन् ...	आ.	२६	७	तद्मावेऽस्य तनये ...	आ.	४९	११
ततोऽर्धां लेखयेत्सद्यः ...	व्य.	७	९	तदर्थं मन्थमः श्लोकः ...	आ.	३६६	१०३
तत्कर्मणामनुष्ठानं ...	प्रा.	१५६	२२१	तदवाप्य नृपो दण्डं ...	आ.	३५४	१००
तत्कालरुतमूल्यो वा ...	व्य.	६३	४१	तदहर्नं प्रदुष्येत ...	प्रा.	१९	१७३
तत्पुनस्ते समैरशोः ...	व्य.	१२६	८५	तन्निमित्तं हतः शस्त्रैः ...	प्रा.	२४६	२५१
तत्प्रमाणं स्मृतं हेतुस्य ...	व्य.	८९	५४	तन्मन्त्रस्य च भेदात् ...	व्य.	३०२	१५८
तत्र गन्धवतिष्ठन्ते ...	प्रा.	१८८	२२७	तन्मात्रादीन्वहंकारत् ...	प्रा.	१७९	२२५

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
तन्मूले द्वे ललाटाक्षि ...	भा.	८९	२०९	तुलाशासनमानानां ...	व्य.	२४०	१३७
तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो ...	व्य.	२३०	१३५	तुला स्र्वालवृद्धान्य ...	व्य.	९८	५९
तपसो यत् परस्वेह ...	आ.	४८	११	तृष्णीमिताः क्रियाः क्षीणां ...	आ.	११	४७
तपसा बह्वचर्येण ...	भा.	१८८	२२७	तृणगुल्मदृतात्वं च ...	भा.	२०८	२३१
तपस्तपसाऽमृगइत्या ...	आ.	१९८	५८	तृप्त्यर्थं पितृदेवानां ...	आ.	१९८	५८
तपस्विनो दानशीलाः ...	व्य.	६८	४४	ते नृमास्त्रपयन्त्येनं ...	आ.	४७	११
तपो वेदविदा क्षत्रिण ...	भा.	३३	१९०	तेन स्वामभिरिष्टमि ...	आ.	२८१	८४
तप्तक्षीरपूताम्यन्नाम् ...	भा.	३१८	३३४	तेन देवशरीराणि ...	भा.	१६८	२२३
तमायान्तं पुनर्जित्वा ...	व्य.	३०६	१५९	तेनाभिहोत्रिणो यान्ति ...	भा.	१८४	२२६
तमेव क्लृप्तनामोति ...	आ.	३४२	९७	तेनोपमृष्टो यः तस्य ...	आ.	२७२	८२
तरिकाः स्थलर्न शुल्कं ...	व्य.	२६३	१२३	तेनोपमृष्टो लभते ...	आ.	२७५	८२
तवाहवादिन क्लीषं ...	आ.	३२६	९४	तेऽपि तेनैव मार्गेण ...	भा.	१८५	२२६
तस्मात्तु मृपतेरर्थं ...	आ.	३३७	९६	तेभ्यः क्रियापरा भेदाः ...	आ.	१९९	५८
तस्मात्तेनैव कर्तव्यं ...	भा.	२२०	२३४	तेऽष्टौ लिङ्गा नु तास्तिस्त्रौ ...	आ.	३६२	१०२
तस्मादन्नात्पुनर्नशा ...	भा.	१२४	२१५	तेलहृत्तेलपायी स्यात् ...	भा.	२११	२३१
तस्मादस्ति परो देहात् ...	भा.	१७६	२२५	तेभ्योऽपि संपतेर्भाष्यं ...	आ.	२२५	६५
तस्य घृत्तं कुलं शीलं ...	भा.	४४	१९४	तेः सार्धं चिन्त्येदार्थं ...	आ.	३१२	९१
तस्य योवा शरीराणि ...	भा.	८४	२०८	त्यजन्त्याम्यलूनीयांशम् ...	आ.	७६	१९
तस्याप्यन्नं सोदकम्वं ...	आ.	२५५	७५	त्यागः परिग्रहाणां च ...	भा.	१५७	२२१
तस्येवमुक्तवती लोहं ...	व्य.	१०५	६५	अपुनर्लक्षकताप्राणां ...	आ.	१९०	५४
तस्येतदाम्भन सर्वम् ...	भा.	७४	२०५	अथो लक्ष्यान्तु विज्ञेयाः ...	भा.	१०२	२११
ताम्रकास्तकटिकाद्रक्तं ...	आ.	२९७	८७	आयस्वास्मादभीशापात् ...	व्य.	११०	६९
ताम्रिन्नं क्रोशिशु च ...	भा.	२२२	२३६	त्रिणाचिकेतदोद्भिन्नं ...	आ.	२२०	६३
तारानक्षत्रसंचारैः ...	भा.	१७२	२२४	त्रिःप्राश्नापौ द्विरुन्मूज्य ...	आ.	२०	६
तालहश्चामपसेन ...	भा.	११५	२१४	त्रिरात्रमाप्तसादेशात् ...	भा.	२३	१८०
तालस्थालिनिह्वय ...	भा.	१९९	२२९	त्रिरात्रं दशरात्रे वा ...	भा.	१८	१७२
तालद्वारं यस्तिशार्धं ...	भा.	९८	२१०	त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ...	भा.	३०२	३२६
तावन्त एव मुनयः ...	भा.	१८७	२२७	त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा ...	भा.	३०४	३२७
तद्गदोः पृथिवी ज्ञेया ...	आ.	२०७	६०	त्रिर्विचतृपूणपृथिवी ...	आ.	४८	११
तिक्ष्णौ तु तिलद्वौर्ण ...	भा.	२७४	२९३	त्रिराद्रिनामि शुद्धस्य ...	भा.	२२	१७८
तिथिवृद्ध्या चरेत्सिद्धान् ...	भा.	३२४	३३७	वीरुच्छानाचरेद्वात्यः ...	भा.	२८९	३०४
तिलोदनस्तस्मैरान् ...	भा.	३६	१९१	त्रिकालसंन्यासकृत्वात् ...	भा.	३०८	३२९
विश्वो वर्णानुपूर्येण ...	आ.	५७	१५	त्रैवर्ग्यैकाधिकान्नो यः ...	आ.	१२४	३५
तुलाप्रापो विष कोशो ...	व्य.	९५	५७	त्रैविद्यतृपदेवना ...	व्य.	२११	१२९
तुलाधारणविवृद्धिः ...	व्य.	१००	६१	त्रैविद्य वृत्तिमद्भ्यान् ...	व्य.	१८५	१२१
तुलापुरुष इत्येयः ...	भा.	३२३	३३७	अवराः साक्षिणौ ज्ञेयाः ...	व्य.	६९	४४

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
कोले घृतपटो देयः ...	प्रा.	२७३	२१२	गते तस्मिन्निममाह्नं ...	व्य.	१०९	६७
कौशेयनीललवण ...	प्रा.	३८	१९२	गन्त्री वसुमती नाराम् ...	प्रा.	१०	१९८
कमात्ते संभवन्त्यार्यः ...	प्रा.	११३	२२८	गन्धरूपरसस्पर्श ...	प्रा.	९१	२०९
कमादभ्यागतं द्रव्यं ...	व्य.	११९	७९	गन्धलेपक्षयकरं ...	आ.	१७	५
कमशो मण्डलं चिन्त्यं ...	आ.	३४५	९८	गन्धश्च घल्यश्रीव ...	आ.	२९९	८७
कमात्ते संभवन्तीह ...	प्रा.	१९६	२२८	गन्धोदकतिलेयुक्तं ...	आ.	२५३	७३
कमेणाचार्यस्तच्छिष्य ...	व्य.	१३७	९७	गम्यं त्वभावे दानृणां ...	आ.	६४	१६
कपो वा निःस्त्रवस्तस्मान् ...	व्य.	२५१	१३९	गम्यास्वपि पुमान्द्राघ्यः ...	व्य.	२९०	१५३
कम्पादपक्षिदातृषुह ...	आ.	१७२	४८	गर्दभं पशुमालम्ब्य ...	प्रा.	२८०	२९७
क्रियमाणोपकारे तु ...	प्रा.	२८४	३००	गर्भभर्तृवधादौ च ...	आ.	७२	१८
कौडो शरीरसंस्कारं ...	आ.	८४	२२	गर्भस्य वैरुतं दृष्टम् ...	प्रा.	१६३	२२२
क्रीतलब्धाशना भूमौ ...	प्रा.	१६	१६९	गर्भस्यै मासनुल्या ...	प्रा.	२०	१७५
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः ...	व्य.	१३१	८८	गर्भज्ञा च यथावर्णं ...	प्रा.	२५१	२५५
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः ...	व्य.	२५८	१४१	गर्भाधानमृतौ पुंसः ...	आ.	११	४
कुरोमपतितश्चात्य ...	आ.	१६२	४५	गर्भाष्टमेऽष्टमे वाव्ये ...	आ.	१४	५
केता मूल्यमभाप्नोति ...	व्य.	१७०	११३	गायत्रीजप्यनिरतः ...	प्रा.	२९०	३०७
कूनीवोऽथ पतितस्तज्जः ...	व्य.	१४०	९९	गायत्री शिरसा सार्धं ...	आ.	२३	६
क्षमजास्त्रिव्येकभागा ...	व्य.	१२५	८५	गीतज्ञो यदि योगेन ...	प्रा.	११६	२१४
क्षत्रस्य द्वादशाहानि ...	प्रा.	२२	१७९	गीतवृत्त्येश भुञ्जीत ...	आ.	३३०	९५
क्षत्रिया मागधं वैश्यात् ...	आ.	९४	२७	गुहोदने पायते च ...	आ.	३०४	८९
क्षत्र्यं वृद्धिं च वणिजा ...	व्य.	२५८	१४१	गुमिद्वेधे तु वचनं ...	व्य.	७८	४८
क्षत्रेण कर्मणा जीवेत् ...	प्रा.	३५	१९१	गुरवे तु वरं दत्त्वा ...	आ.	५१	१२
क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यं ...	व्य.	२७५	१४७	गुरुं वैवाप्युपासीत ...	आ.	२६	७
क्षुद्राम्ब्रं वृक्षकौ वस्तिः ...	प्रा.	१४	२१०	गुरुं हुंकृत्य त्वरुत्य ...	प्रा.	२९२	३१८
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु ...	व्य.	१२८	८७	गुरुणामभ्यापक्षेपो ...	प्रा.	२२८	२४०
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञान ...	प्रा.	३४	१९०	गुरुर्वैवास्यायनृचान ...	प्रा.	२४	१८२
क्षेत्रपेशमषमयाम ...	व्य.	२८२	१५०	गुल्मगुच्छसुपलता ...	व्य.	२२९	१३४
क्षेत्रस्य हारेण दण्डा ...	व्य.	१५५	१०७	गृह्यान्माययोपानत् ...	आ.	२११	६१
क्षेपं करोति चेद्वण्डयः ...	व्य.	२०४	१२७	गृहीतमूल्यं यः पण्यं ...	व्य.	२५४	१४०
सन्नामिधं महापालकं ...	आ.	२६०	७९	गृहीतवेतनः कर्म ...	व्य.	१९३	१२३
सरपुलकसवेणानां ...	प्रा.	२०७	२३१	गृहीतवेतना पेय्या ...	व्य.	२९२	१५५
सराजमेवेषु वृषो ...	प्रा.	२७१	२६२	गृहीतः शङ्कया चौर्ये ...	व्य.	२६९	१४५
सरोद्रयानहस्त्यम्ब ...	आ.	१५१	४२	गृहीतशिश्नश्रोत्थाय ...	आ.	१७	५
गजे नीलवृषाः पञ्च ...	प्रा.	२७१	२६२	गृहीतं स्त्रीपनं भर्ता ...	व्य.	१४७	१०२
गणद्रव्यं होयस्तु ...	व्य.	१८७	१२१	गृहीतानुकमाद्वाप्यो ...	व्य.	४३	२०
गणानामापिपत्ये च ...	आ.	२७१	८२	गृहीत्वोत्तुल्य वृषणौ ...	प्रा.	२५९	२६६

पद्यानावर्णनक्रमः ।

९

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
गृहेऽपि निवसन्निवो ...	आ.	१८३	५५१	चतुष्पादकृतो दोषो ...	व्य.	२९८	१५७
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो ...	व्य.	१२९	८८	चतुष्पादवहातोऽयं ...	व्य.	८	९
गृह्णन्प्रदातारमधो ...	आ.	२०२	५९	चतुस्त्रिव्येकभागाः ह्युः ...	व्य.	१२५	८५
गृहीयाद्भूतं कितवान् ...	व्य.	१९९	१२५	चरितव्रत आयाते ...	प्रा.	२९६	३२२
गैयपेतत्तद्भ्यास ...	प्रा.	११४	२१४	चरित्रवन्धककृत ...	व्य.	६१	४०
गोघ्रातेऽग्ने तथा केश ...	आ.	१८९	५४	परम्बुक्त्ववत्तत्रेह ...	आ.	१०३	५१
गोघ्रातं शकुनोऽपिष्टं ...	आ.	१६८	४६	चरोद्गतमईस्वापि ...	प्रा.	२५२	२५६
गोपयोऽपिष्टकशेरुप ...	व्य.	४८	३२	चर्मपानदुहे रके ...	आ.	२८०	८३
गोपस्ताद्वस्तु गोमी तु ...	व्य.	१६१	१०९	चाटतस्करादुपृंच ...	आ.	३३६	९६
गोपाः सानाकवाणाश्च ...	व्य.	१५०	१०३	चान्द्रायणं चरेत्सर्वा ...	प्रा.	२६२	२७५
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ...	व्य.	५९	३९	चान्द्रायणं वा श्रौन्मासान् ...	प्रा.	२६०	२६९
गोमांसपानलान्नानि ...	आ.	१६५	४३	चान्द्रायणं नैवेत्येकालं ...	प्रा.	५०	१९७
गोमांसपानार्थं संपाने ...	प्रा.	२७	१८४	चार्वाभ्य रकपादाभ्य ...	आ.	१७५	४९
गोभूतिलक्षिण्यादि ...	आ.	२०१	५८	चिकित्सकानुराकुद् ...	आ.	१६२	४५
गोवधौ व्यात्यता स्नेय ...	प्रा.	२१०	२४२	चार्णवतानपि सतः ...	प्रा.	२९७	३२४
गोष्ठे वसन्मूलचारी ...	प्रा.	२९०	३७७	चेष्टाभोजनवायोधे ...	व्य.	२२०	१३२
गोष्ठेऽप्यो गोऽनुगामी ...	प्रा.	२६३	२७६	चेत्यश्मशानसीमायु ...	व्य.	२२८	१३४
गोरसर्पकल्केन ...	आ.	२७७	८३	चेत्तथावमुताजीव ...	आ.	१६४	४५
गोरस्तु ते श्रवः पट् ते ...	आ.	३६३	१०२	चौरं प्रदाप्यापहृतं ...	व्य.	२७०	१४६
गौर्यया कर्मणोऽस्यान्ते ...	प्रा.	३०५	३२८	छलं निरस्य भूतेन ...	व्य.	१९	१४
पक्षान्तिकमित्येके ...	आ.	३६	९१	छिन्ननस्येन पानेन ...	व्य.	२९९	१५७
पक्षाधीना नरेन्द्राणां ...	आ.	३०८	८९	जगदानन्दयेत्सर्वम् ...	आ.	३५६	१०१
पामादाहृत्य वा पासान् ...	प्रा.	५५	१९८	जगद्भुतमात्मा च ...	प्रा.	११८	२१४
पाप्मेच्छया गोमचारो ...	व्य.	१६६	१११	जघनादन्तरिक्षं च ...	प्रा.	१२८	२१६
पाह्नेर्गृह्यते चौरिः ...	व्य.	२९६	१४५	जघन्नासीन माविर्धा ...	आ.	२४	७
पौषा पञ्चदशादिभ्यः स्वात्रु ...	प्रा.	८८	२०९	जघः प्रच्छन्नापानार्थं ...	प्रा.	३३	१९०
पौष्णे पञ्चाभिम्भयत्थो ...	प्रा.	५२	१९७	जघयज्ञानसिद्धयर्थं ...	आ.	२०१	२२९
प्लेहे शानिकृद्देस्तु ...	व्य.	१९९	१२५	जघ्या यधामुसं बाल्यं ...	आ.	२१९	६९
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं ...	प्रा.	३१५	३३२	जघ्याऽनरेऽन्त्यपवसेत् ...	प्रा.	३१५	३३२
पटेऽपवर्जिते कानि ...	प्रा.	३००	३२४	जघ्वा सधुर्धं गायत्र्याः ...	आ.	३१२	३३३
पातितेऽपट्टे दोषो ...	व्य.	२७१	१४६	जलं पुनः पयः काको ...	प्रा.	२१४	२३२
चण्डालो जायते यज्ञ ...	आ.	१२७	३६	जलमेकादमाकारो ...	प्रा.	१७	१७०
घनारो वेदधर्मज्ञाः ...	आ.	९	३	जलान्ते छन्दसां कुर्वाणं ...	आ.	१२३	४१
चत्वारिंशत्कारयति ...	प्रा.	८६	२०८	जले स्थिताऽभिजुह्वयान् ...	प्रा.	३८३	३२६
चतुर्दशं प्रथमजः ...	आ.	५९	१५	जातिरूपवयोवृत्तं ...	प्रा.	१५१	२२०
चतुर्विंशतिको दण्डः ...	व्य.	२९३	१५६	जातदुर्माणां द्विगुणो ...	व्य.	२९८	१३४

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
अथ हे प्रेतेष्वगम्यायः ...	आ.	१४४	४३	दाम्भिहेतुकपाशविह	...	आ.	१३० ३७
त्वं तुले सत्यधामासि ...	व्य.	१०१	६१	दशरं पादिरस्ये तु ...	व्य.	२५२	११९
स्वतमे सर्वभूतानाम् ...	व्य.	१०४	६१	दशपुरुषवित्याताः ...	आ.	५४	१४
त्वं विप भक्षणः पुत्रः ...	व्य.	११०	६९	दशैकपञ्चसप्ताह	...	व्य.	१७५ ११७
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु ...	व्य.	२२५	१३३	दर्शने प्रत्यये दाने ...	व्य.	५३	३६
दण्डं च सत्समं राज्ञे ...	व्य.	२६	२०	दर्शनप्रतिमूर्त्यग्र	...	व्य.	५४ ३६
दण्डं च स्वपणं चैव ...	व्य.	१८	१४	दाक्षाघर्षा प्रसूयती	...	आ.	१३३ ३८
दण्डं दद्यात्तापणांस्तु ...	व्य.	२८७	१५२	दानस्य प्रत्यहं पात्रे	...	आ.	२०३ ५९
दण्डनीपां च कुशलम् ...	आ.	३१३	१३	दानातो मोक्षविधन्ता	...	आ.	२४६ ७१
दण्डनीया तदर्थं तु ...	व्य.	१५९	१०८	दात्ताऽऽयाः स्वर्गमाप्नोति...	आ.	२०५	५९
दण्डमणयनं कार्यं ...	व्य.	२०६	१२८	दात्ताऽऽयाः स्वर्गमाप्नोति...	आ.	२०६	५९
दण्डं स दाप्यो द्विशतं ...	व्य.	२२४	१३८	दानं दमो दया स्नातिः...	आ.	१२९	३४
दण्डजिगीषवीतानि ...	आ.	२९	८	दानं दानं चरेत्कष्टम् ...	मा.	२७४	२९३
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो ...	व्य.	१३१	८८	दाने विहाहे यज्ञे च ...	मा.	२९	१८५
दत्तामपि हरेत्पूर्वम् ...	आ.	६५	१६	दान्तस्त्रिवक्त्राया	...	मा.	४८ १९६
हर्षणं पात्रेष्टेष्टं ...	व्य.	९४	५६	दापयित्वा गतं द्रव्यं ...	व्य.	२६९	१४५
दत्त्वा कम्पाहः दण्डयो	व्य.	१४६	१०२	दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं ...	व्य.	२०	१५
दत्त्वा चौरस्य वा इन्तुः...	व्य.	२७६	१४९	दाप्यस्तु दशमं भागं ...	व्य.	१९४	१२३
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्याः	आ.	२४४	७०	दाप्यस्ववृत्तुणं यश्च ...	व्य.	२६३	१४२
दत्त्वा तु माह्वणायेव ...	व्य.	४३	३०	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्	व्य.	२२३	३३३
दत्त्वाऽर्जं पृथिवीपात्र ...	आ.	२३८	६९	दापकालाहने वाऽपि ...	आ.	९७	१२८
दत्त्वा मूर्ध्नि निबन्ध वा...	आ.	३१८	९२	दायादेभ्यो न तद्दद्यात् ...	व्य.	११९	७९
दत्त्वाप्यं संज्ञवांस्तेषां ...	आ.	२३५	६७	दासीकुम्भं ग्रहिणामात् ...	मा.	२९५	३२२
दक्षशेदकं गन्धमाल्यं ...	आ.	२३१	६७	दाहयित्वाऽपिदोषेण ...	आ.	८९	२५
दद्याच्चतुष्पथे शूर्पं ...	आ.	२८६	८४	दिवा तेषाम्नास्तु कर्णस्थ ...	आ.	१६	५
दद्याच्चित्राग्रं पौरोष्य ...	मा.	२६४	२७६	दीयमानं न गृह्णाति ...	व्य.	४४	३१
दद्याच्चतुष्पथे च ...	आ.	३०५	८९	दीर्घातीवामययस्तं ...	मा.	२४५	२५१
दद्यादपहरेष्टां ...	व्य.	१३८	९८	दुःसमुत्तादयेयस्तु ...	व्य.	२२२	१३३
दद्याद्वते कुटुम्बार्थम् ...	व्य.	४६	३१	दुःस्ये च शोणितोत्पादे ...	व्य.	२२५	१३३
दद्यान्माता-पिता वा ...	व्य.	१३०	८८	दुःसोत्पादि गृहे द्रव्यं ...	व्य.	२२४	१३३
दयुल्लिखिधनः प्रेते ...	व्य.	४५	३१	दुर्दृष्टस्तु पुनर्दृष्टा ...	व्य.	३०५	१५९
दयुर्वा स्वकृतां धृष्टिं ...	व्य.	३८	२८	दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च ...	व्य.	१४७	१०२
दयुर्वा पापसं चैव ...	आ.	२८९	८५	दुष्टा दशगुणं पूर्वान् ...	आ.	१४१	४०
दयुर्दानं हविर्पूर्णं ...	आ.	३०४	८९	दुहितृणां प्रसूता च ...	व्य.	१४५	१०१
दन्तोदुत्सलिकः काल ...	मा.	४९	१९६	दूरादुच्छिद्यविष्णुञ्च ...	आ.	१५४	४३
दन्तशूकः पतङ्गो वा ...	मा.	१९७	२२८	दूरात्सर्वपशुपाणां ...	आ.	२९०	८५

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
दुर्वृत्तमस्मविदूषय ...	मा.	२६८	२१०	दृष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः ...	मा.	१९१	२२७
दुर्वृत्तमस्मविदूषय ...			२३३	दृष्टव्यो व्यवहारस्तु ...	व्य.	२१२	१३१
दूषणे तु करच्छेदः ...	व्य.	२८८	१५२	दृष्टो व्यवहारार्था ...	व्य.	२०२	१२६
दृष्टिं धनुर्वस्तमर्षि ...			२३२	द्वान्निशतं पणान्दृष्टव्यो ...	व्य.	२१८	१३२
दृष्टिं धनुर्वस्तमर्षि ...	मा.	२६८	२१०	द्वान्निशतं पणान्दृष्टव्यो ...	मा.	३२१	१३६
दृष्ट्या ह्यतद्विभागः स्यात् ...	व्य.	१२२	८३	द्वान्निशतं पणान्दृष्टव्यो ...	मा.	१०८	२१३
दृष्ट्या ज्योतिर्विदो वैधान् ...	आ.	३३३	९५	द्विगुणं प्रमितातव्यं ...	व्य.	५६	१७
दृष्ट्या पथि निरातव्यं ...	मा.	२४५	२५१	द्विगुणं सप्तमस्थे तु ...	मा.	२५२	२५६
द्वेषं प्रतिश्रुतं येन ...	व्य.	१७६	११५	द्विगुणं त्रिगुणं बाधे ...	मा.	२००	२२६
द्वेषं चोद्भूतं द्वयं ...	व्य.	३६	२७	द्विगुणा त्रयस्यैव द्वयः ...	व्य.	८०	४८
द्वेषतार्थं द्विः शिष्टं ...	आ.	१७१	४८	द्विगुणास्तु कुशान्दृष्टव्यो ...	आ.	२१३	१६७
द्वेषविकल्पातकाचार्य ...	आ.	१५२	४३	द्विगुणैः पुष्पाणि ...	व्य.	१६६	१११
देवातिथ्यर्चनसूते ...	अ.	२१६	६२	द्विनेत्रमेदिनो राज ...	व्य.	३०४	१५९
देवानुमानसमभ्यर्च्य ...	व्य.	११२	७०	द्विपणे द्विस्रो दण्डो ...	व्य.	२४८	१३८
देवाभिपूज्यस्तमभ्यर्च्य ...	आ.	१७९	५०	द्वे रुणले रुण्यमापो ...	आ.	३६४	१०७
देवान्मन्तव्यं सारो ...	मा.	३२१	२१५	द्वे द्वे जानुर्गुणोक्त ...	मा.	८७	२०८
देवेभ्यश्च हुतादन्नात् ...	आ.	१०३	२९	द्वे शते सारस्य स्यात् ...	व्य.	१६७	११२
देशकाल उपायेन ...	आ.	६	३	द्वेधाभावं गुणनेतान् ...	आ.	३४७	९९
देशं कालं च भोऽतीपात् ...	व्य.	१९५	१२३	द्वेधे बहूनां वचनं ...	व्य.	७८	४८
देशं कालं च भोगं च ...	व्य.	१८१	११८	द्वौ देवे मातृ त्रयः विश्वे ...	आ.	२२८	१६६
देशं कालं वयः शक्ति ...	मा.	२९४	३२१	द्वौ शङ्खौ कपालानि ...	मा.	९०	२०९
देशकालवयशक्ति ...	व्य.	२७५	१४७	द्वौ हृदयाम्पदानेन ...	मा.	७९	२०७
देशकालातिपत्तो च ...	व्य.	१६९	११२	धनं वेदान्मिषास्तिद्धि ...	आ.	२६७	८०
देशान्तराधे दुर्लभ्ये ...	व्य.	९१	५५	धनी वीरगतं दयात् ...	व्य.	९३	५६
देशाद्विधान्तं याति ...	व्य.	१३	१२	धनुःशतं श्रीपादो ...	व्य.	१६७	११२
देशान्तरगते येने ...	व्य.	२६४	१४३	धननीनां शते द्वे तु ...	मा.	१००	२११
देशोऽष्टावात्मनि च ...	आ.	१४९	४२	धर्मद्वेदवियोगिनः ...	मा.	१३७	२१८
देवे पुष्पकौ च ...	आ.	३४९	९९	धर्मज्ञाः शुचयोऽलम्बाः ...	व्य.	१९१	१२२
देवेः प्रयाति जीवोऽयं ...	मा.	१३१	२१७	धर्मप्रधाना कनयः ...	व्य.	६८	४४
द्युतं रुषिं वणिग्वा च ...	आ.	२६२	७९	धर्मप्राप्तानुसारेण ...	व्य.	१	१
द्युतमेकमुत्तं कार्यं ...	व्य.	२७३	१२६	धर्मार्थकामात्मने काले ...	आ.	११५	३२
द्युतस्त्रीपानसकाश्च ...	व्य.	२६७	१४५	धर्मार्थं यश्चरेदेतन् ...	मा.	३२७	३४१
द्रव्यप्रकारा द्वि यथा ...	मा.	२१६	२३२	धर्मार्थं विरुधं येनात् ...	मा.	३९	१९२
द्रव्यं तदोपनिधिकं ...	व्य.	६५	४२	धर्मो द्वि दण्डरूपेण ...	आ.	३५४	१००
द्रव्यं माहुरणसंपात्तिः ...	आ.	२१७	६२	धान्यकुप्यपशुमेधं ...	मा.	२१७	२४२
द्रव्याणां कुशला द्वयः ...	व्य.	१८१	११८	धान्यमिधोऽतिरिक्ताः ...	मा.	२११	२३१

श्लोकाः	श्लो.	शृष्टम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	शृष्टम्
धारणमेणं दुःखं ... मा	७३	२०५	नरोदयो विनिर्यत्र ... व्य.	५९	३९	
धारयेत्तत्र चात्मानं ... मा.	२०१	२२९	न संशयं प्रपयेत् ... आ.	१३२	३८	
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव ... आ.	३१०	९०	नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रान् ... प्रा.	१२७	२१६	
धावतः पूतिगन्धे च ... आ.	१५७	४२	न सृष्टन्तीह पापानि ... मा.	१११	३३१	
धिःशृङ्खलस्त्वथ वाग्दण्डो ... आ.	३६७	१०४	न स्वाध्यायविरोधार्थ ... आ.	१२९	३७	
धूमं निशां रुष्णपक्षं ... मा.	३१५	२२८	न इत्यादिनिवृत्तं च ... आ.	३२६	९४	
धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् ... आ.	३०६	८९	नारामेद्रकविष्मूत्र ... आ.	१५२	४३	
ध्यानयोगेन संपरयेत् ... मा.	६४	२०३	नासैः कीडेन धर्मप्रैः ... आ.	१२८	४०	
ध्येय आसास्थितो योऽसौ ... प्रा.	१११	२१३	नाचक्षीत धनन्तीं गां ... आ.	१४०	४०	
न तत्पुत्रा कर्णं द्युः ... व्य.	५५	३७	नातः परतरो धर्मो ... आ.	३२३	९३	
न क्षयो न च वृद्धिश्च ... व्य.	१८०	११८	नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति ... आ.	३५८	१०१	
नमः स्वात्वा च भुक्त्वा च ... प्रा.	२११	३१८	नामाह्वाणि कुर्वाणः ... प्रा.	१६२	२२२	
न च मूर्धं पुरीषं वा ... आ.	१३५	३९	नान्यये सति सर्वस्वं ... व्य.	१७५	११५	
न चाह्नो बदेत्किंचित् ... व्य.	१६	१३	नापात्रे विदुषा किंचित् ... आ.	२०१	५८	
न सन्न कारणं भुक्तिः ... व्य.	२९	२४	नाभिद्रोदकरभस्य ... व्य.	१०८	६७	
न तस्तुतस्तस्तुतो वा ... व्य.	२८	२३	नाभिरोजो गुदं शुकं ... प्रा.	९३	२१०	
न तु मेह्नदीच्छया ... आ.	३३४	३८	नामभिर्बलिमन्त्रैश्च ... आ.	२८६	८४	
न दत्तं सौधर्नं पश्ये ... व्य.	१४८	१०३	नायमः कारणं धर्मं ... प्रा.	६५	२०३	
न दत्तं क्षौधर्नं पार्सा ... व्य.	११५	७७	नासहसाद्रेस्फालं ... व्य.	९९	६०	
न ददाति हि यः साख्यं ... व्य.	७७	४७	नासिका लोपने निह्ना ... प्रा.	९१	२०९	
न दाप्योऽपहृतं तं तु ... व्य.	६६	४२	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च ... प्रा.	२३६	२४२	
न निन्दात्ताने कुर्यात् ... आ.	१५५	४३	नाहितं वानृतं चैव ... आ.	१३२	३८	
न निवेष्ट्योऽल्पवाधस्तु ... व्य.	१५६	१०७	निक्षेपस्य च सर्वं हि ... प्रा.	२३०	२४०	
न म्रत्यम्यकंगोतीम ... आ.	१३४	३८	निजधर्मो विरोधेन ... व्य.	१८६	१३१	
न मल्लभारिणः कुर्यात् ... प्रा.	५	१६४	निजलाहासमायोगात् ... प्रा.	१४७	२२०	
न भाषां दर्शनेऽभीयाद् ... आ.	१३१	३७	निजं शरीरमुत्सृज्य ... प्रा.	२०२	२२९	
नमस्कारेण मन्त्रेण ... आ.	१२१	३४	निद्रालुः क्रूररुलुब्धो ... प्रा.	१३९	२१८	
नयेयुरेते सीमान् ... व्य.	१५१	१०३	निमन्त्रयेत् पूर्वयुः ... आ.	२२५	६५	
न योपित्यतिपुत्राभ्यां ... व्य.	४६	३१	निमित्तमसुरः कर्ता ... प्रा.	६९	२०४	
न राज्ञः प्रतिवृद्धायात् ... आ.	१४०	४०	निमित्तशकुनज्ञान ... प्रा.	१७१	२२४	
न लिप्येतेनसा विप्रो ... प्रा.	४१	१९३	निमीलितशः सत्त्वस्थो ... प्रा.	१९९	२२९	
नय द्विदृणि तान्येव ... प्रा.	९९	२१०	निमेषश्चेतना यत्नः ... प्रा.	१७५	२२५	
नवमे दशमे वाऽपि ... प्रा.	८३	२०७	नियमा गुरुशुश्रूषा ... प्रा.	३१४	३३२	
न विद्या केवलया ... आ.	२००	५८	निराया व्ययवन्तश्च ... व्य.	२६८	१४५	
न विरुद्रमसङ्गेन ... आ.	१२९	३७	निर्वपेत्तु पुरोडाशं ... प्रा.	२८७	३०२	
नष्टापहृतमाहाय ... व्य.	१६९	११२	निर्वास्या व्यभिचारिण्यः ... व्य.	१४२	१००	

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
प्रमोजकेऽसति धनं ...	...	...	१६१	पितृद्व्याविरोधेन ...	व्य.	११८	७९
पवित्राणि जपेत्पिण्डान् ...	प्रा.	३२६	३३९	पितृपुत्रस्तृभ्यान् ...	व्य.	२३७	१३६
पशुमण्डूकनकुल ...	आ.	१४७	४२	पितृपात्रं तदुत्तानं ...	आ.	२४८	७१
पशुगच्छन्तान् दाप्यो ...	व्य.	२८९	१५३	पितृभ्यः स्थानमस्तीति ...	आ.	२३५	६७
पश्यान्नैवापसरता ...	व्य.	२९९	१५७	पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं ...	व्य.	१२३	८३
पश्यात्तापो निराहारः ...	प्रा.	३१	१८९	पितृमातृपुत्रिभ्यान् ...	व्य.	१४३	१००
पश्यतोऽभुवतो भूमेः ...	व्य.	२४	१८	पितृमातृपुत्राश्वेव ...	आ.	२२१	६४
पश्येद्यारास्ततो दूतान् ...	आ.	३२८	९४	पितृमातृपुत्रव्यागः ...	प्रा.	२३७	२४२
पाश्वण्डधनाभिनाः स्तेनाः ...	प्रा.	६	१६४	पितृमातृपुत्रभ्यान् ...	आ.	८६	२३
पाणिपादशलाकाश्च ...	प्रा.	८५	२०८	पितृपानोऽनवीर्याश्च ...	प्रा.	१८४	२२६
पाणिमहालनं दृष्ट्वा ...	आ.	२२९	६६	पितृलोकं चन्द्रमसं ...	प्रा.	१९६	२२८
पाणिप्रांसः सर्वाणि ...	आ.	६२	१६	पितृगमधुपुत्राभ्यां च ...	आ.	४१	१०१
पात्रे धनं वा पयसां ...	प्रा.	२५०	२५४	पितृणां तस्य मृतिः स्यात् ...	प्रा.	३३२	३४४
पात्राणां यमसानां च ...	आ.	१८३	५१	पितृश्च मधुसर्पिभ्यां ...	आ.	४४	१०
पात्रे मदीयने यस्तन् ...	आ.	६	३	पितृस्तु दर्शनं पतिः ...	प्रा.	७७	२०६
पादकैर्ग्राहककरो ...	व्य.	२१७	१३२	पितृो स्तुतकामानुहः ...	प्रा.	१८	१७३
पादगोचं द्विजोच्छिष्टं ...	आ.	२०९	६०	पितृनानुतिनोऽश्वेव ...	आ.	१६५	४६
पादौ प्रलापयेन्नामो ...	आ.	११७	३९	पीडाकर्षाभुक्कायेव ...	व्य.	२१७	१३२
पारदारिकयोरेवा ...	व्य.	२९५	१५७	पीडयमानाः प्रजा रक्षेत् ...	आ.	३३६	९६
पारदार्यं पारिविष्यं ...	प्रा.	२३५	२४२	पुण्यात्पडागमाद्वैतं ...	आ.	३३५	९६
पार्यङ्कः स्थालकैः सार्धं ...	प्रा.	८९	२०९	पुत्रपौत्रेक्षणं देयं ...	व्य.	५०	३३
पालद्वेषविनाशे तु ...	व्य.	१६५	१११	पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं ...	आ.	२६५	८०
पालितं पथ्येन्नीत्या ...	आ.	३१७	९२	पुत्रान्देहि धनं देहि ...	आ.	२९१	८५
पालो वेत्ता न ते मोक्ष्याः ...	व्य.	१६३	११०	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः ...	व्य.	५१	३३
पाषाणः सार्धं मेष्यादं ...	आ.	७१	१८	पुनरावर्तिनो योज ...	प्रा.	१८६	२२७
पाशुमवर्षं दिव्याहे ...	आ.	१५१	४२	पुमर्धात्री पुनर्गर्भं ...	प्रा.	८२	२०७
पिण्डद्वौऽश्वहोत्रं च ...	व्य.	१३२	८९	पुनः संस्क्रामहोमे ...	प्रा.	२५५	२६१
पिण्डयज्ञावृता देयं ...	प्रा.	१६	१६९	पुमान्संस्मरणे याज्ञः ...	व्य.	२८३	१५०
पिण्डान् गोऽजविभ्रेभ्यो ...	आ.	२४७	७८	पुराणन्यायमीमांसा ...	आ.	३	३२
पिण्यकं वा कणान्वाऽपि ...	प्रा.	२५४	२५९	पुरुषोऽमृतवादी च ...	प्रा.	१६५	२१७
पिण्याकाचामतकाम्यु ...	प्रा.	३२२	३३७	पुरोहितं प्रकुर्वति ...	आ.	३१३	९१
पितरौ मोषिते प्रेते ...	व्य.	५०	३२	पुश्चालवानरस्तरैः ...	आ.	२७७	२९५
पिता पितामहो भ्राता ...	आ.	६३	१६	पुष्पं चित्रं सुगन्धं च ...	आ.	२८८	८५
पितापुत्रविरोधे तु ...	व्य.	२३९	१३७	पूर्वक्रमांपराधी च ...	व्य.	२६६	१४५
पितृद्वयं विभजतां ...	व्य.	१२३	८३	पूर्वपक्षेऽधरीभ्यो ...	व्य.	१७१	१३१
पितुः स्वसारं मानुश्च ...	प्रा.	२३२	२४१	पूर्वपू ...	व्य.	३७	२४

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
पूर्वमृतादर्धदण्डः ...	व्य.	२२९	१३४	प्रनष्टाधिगतं देवं ...	व्य.	१३	२६
पृथक्पृथग्दण्डनीपाः ...	व्य.	८१	५०	प्रपन्न साधवज्जर्घ्य ...	व्य.	४०	२९
पृथक्सात्तपनद्रव्यैः ...	प्रा.	३१६	३३३	प्रमाण लिखितं मुक्तिः ...	व्य.	२२	१७
पृथिवी पादतस्तस्य ...	प्रा.	१२७	२१६	प्रमादमृतनष्टाश्च ...	व्य.	१६४	११०
पोषमास्तस्य रोदित्यां ...	आ.	१४३	४१	प्रमादवान्निभन्नवृत्तो ...	प्रा.	१३९	२१८
प्रकुर्याद्वापकर्मन्तं ...	आ.	३२२	९३	प्रवच्छन्ति तथा राक्ष्यं ...	आ.	३७०	८१
प्रक्रान्ते सतमं भाग ...	व्य.	१९८	१२४	प्रयत्न आरुतिर्वर्णः ...	प्रा.	७४	२०५
प्रक्षिपेत्तस्य विधेयु ...	आ.	२५७	७८	प्रयोजके सति धनं ...	व्य.	६२	४१
प्रजापतिपितृमह ...	आ.	१९	६	प्ररोदिशसिनां शाखा ...	व्य.	२२७	१३४
प्रजापीडनसंतापान् ...	आ.	३४१	९७	प्रवेशनादिकं कर्म ...	प्रा.	१४	१६८
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा ...	प्रा.	२८३	३००	प्रविशेयुः समालम्ब्य ...	प्रा.	१३	१६८
प्रतिगृह्य तदाख्येयम् ...	प्रा.	४३	१९४	प्रवृत्तपक्ष्णां चैव ...	आ.	२६९	८०
प्रतिग्रहपरीमाण ...	आ.	३२०	९२	प्रवृत्त्यावसितो राज्ञो ...	व्य.	१८३	१२०
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्वात् ...	व्य.	१७६	११५	प्रवृत्त्या योषितश्चास्य ...	व्य.	२८०	१५०
प्रतिग्रहसम्बन्धोऽपि ...	आ.	२१३	६१	प्रसह्य चातिनश्वैव ...	व्य.	२७३	१४७
प्रतिग्रहे क्षुचिचक्रि ...	आ.	१४१	४०	प्रसह्य वात्यभिगमे ...	व्य.	२९१	१५५
प्रतिग्रहोऽधिको विधे ...	आ.	११८	३३	प्रस्थानपिप्रवृत्तैव ...	व्य.	११७	१२४
प्रतिपत्यमृतिष्वेकां ...	आ.	२६४	८०	प्राक्सोमिकोः कियः कुर्यात् ...	आ.	१२४	१५
प्रतिपन्नं लिप्या देयं ...	व्य.	४९	३२	प्राग्वा माक्षेण क्षीर्धनं ...	आ.	१८	६
प्रतिपन्नसंयुक्तां ...	आ.	२३	६	प्राजापत्यं चोत्कृष्टं ...	प्रा.	२६०	२६९
प्रतिभूदापितो धनु ...	व्य.	५६	३७	प्राजापत्यां नदन्ते तान् ...	प्रा.	५६	११९
प्रतिमानसमीभूतो ...	व्य.	१००	६१	प्राजापत्ये तथा धादे ...	आ.	१७९	५०
प्रतिषेद् ब्रह्मचर्यं ...	आ.	३६	९	प्राणापानमशनं कार्यं ...	प्रा.	३०६	३२८
प्रतिषिद्धमनादिष्टं ...	व्य.	२६०	१४२	प्राणानायम्य सरोक्ष्यं ...	आ.	२४	७
प्रतिषेधे तपोर्दण्डः ...	व्य.	२८५	१५१	प्राणापानं जले कृत्वा ...	प्रा.	२७७	२९५
प्रतिषेधस्तारं चैवम् ...	आ.	२५६	७६	प्राणापानी जले ज्ञात्वा ...	प्रा.	२९१	३१८
प्रतिषेधस्तारं स्वर्ग्याः ...	आ.	११०	३१	प्रातःस्थ्यामुपसीत ...	आ.	९८	२८
प्रतिषेधस्तारं सोमः ...	आ.	१२५	३५	प्रातिमाव्यमृणं सार्वं ...	व्य.	५२	३५
प्रत्यर्चनोऽप्यतो लेख्यं ...	व्य.	६	८५	प्रातिलोभ्यापवदैषु ...	व्य.	२०७	१२८
प्रत्येकं प्रत्यहं धीतेः ...	आ.	३१०	३३३	प्रातिलोभ्ये वधः पुंसो ...	व्य.	२८६	१५१
प्रथमे मासि सङ्क्रुद्धः ...	प्रा.	७५	२०६	प्राप्ते नृपतिना भाषे ...	व्य.	२०१	१२६
प्रथमं साहसं दद्यात् ...	व्य.	३००	१५८	प्राप्यते ह्यात्मनि तथा ...	प्रा.	१४२	२१९
प्रवृत्तिगमनमग्न्य ...	आ.	२४९	७१	प्रायश्चित्तमकुर्वाणः ...	आ.	२२१	२३५
प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः ...	प्रा.	३००	३२४	प्रायश्चित्तेऽप्येत्येनो ...	प्रा.	२२६	२३६
प्रदर्शनाभ्यन्तेतत्तु ...	प्रा.	२१६	२३२	प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्वात् ...	प्रा.	२९४	३२१
प्रधानं क्षत्रिये कर्म ...	आ.	११९	३३	विधो विज्ञास्य तथा ...	आ.	११०	११

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
प्रीणयन्ति मनुष्याणि ...	आ.	२६१	८१	महत्तानिलतेजासि ...	मा.	१४५	२१९
प्रीणयति देवानां ज्येष्ठेन ...	आ.	२६२	१०	महत्तान्यायत वाऽपि ...	मा.	२६६	२८९
प्रेषयेच्च तन्तश्चारात् ...	आ.	३३२	९५	महत्तान्यात्मन् ज्ञेयम् ...	मा.	२२८	२४०
प्रीक्षणे संहतानां च ...	आ.	१८४	५३	महत्तान् क्षयरोगी स्यात् ...	मा.	२०६	२३१
प्रोचिते काले रोषः स्यात् ...	मा.	२१	१७८	महत्तान् द्वादशाव्यानि ...	मा.	२४३	२४५
फेलेषुष्पान्तरं सज ...	मा.	२७५	२९३	महत्तान् मयपः स्तेनः ...	मा.	२२७	२३७
फलोपलक्षेणमसौम ...	मा.	३६	१९१	माह्वणः काममभ्रीयान् ...	आ.	३२	८
फालाहर्तनं पि क्षेत्रं ...	व्य.	१५८	१०८	माह्वणक्षत्रियविशः ...	आ.	३९	१०
केन प्रलयेः कथं नाशः ...	मा.	१०	१६८	माह्वणक्षत्रियविशः ...	आ.	५७	१५
कर्म वा वाससा हिंस्रं ...	मा.	२९२	३१८	माह्वणक्षत्रियविशः ...	आ.	३०	८
बन्धिर्वाहस्तथा वादि ...	व्य.	२७३	१४७	माह्वणः पात्रनां याति ...	मा.	३३३	३४५
बन्धुर्दत्तं तथा धृत्वं ...	व्य.	१४४	१००	माह्वणप्रातिवेशयानाम् ...	व्य.	२६३	१४३
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याः ...	आ.	८२	२२	माह्वणस्तु परिशीणः ...	व्य.	४३	३०
बलाहोत्सोक्ततश्चैरिः ...	व्य.	१८२	११९	माह्वणस्य परित्राणान् ...	मा.	२४४	२५०
बलानां चूर्नं कृत्वा ...	आ.	३२९	९५	माह्वणस्य परित्राणात् ...	मा.	२५७	२६२
बलिकर्मस्वपाहोम ...	आ.	१०९	२९	माह्वणस्वर्णद्वारी तु ...	मा.	३०४	३२७
बलोपाधिबिनिर्मुक्तान् ...	व्य.	३१	२४	माह्वणान्भोजयेद्दद्यात् ...	आ.	२९२	८६
बहवः संयुयं दि स्वातोः ...	व्य.	५५	३७	माह्वणेनानुगन्तव्यो ...	मा.	२६	१८४
बहूनां ययकामासौ ...	व्य.	२९१	१५५	माह्वणेपु क्षमी श्रिग्धे ...	आ.	३३४	९६
बालत्ववांसिनावृद्ध ...	आ.	१०५	३०	माह्वणेपु चरेद्देशं ...	आ.	२९	८
बाहुषां नैव त्रयविध ...	व्य.	२०८	१२९	माह्वण्या क्षत्रियात्सुतो ...	आ.	९३	२७
बाजायोवाहुरलक्ष्मी ...	व्य.	१७७	११७	बाले मुहूर्ते चोत्थाय ...	आ.	११५	३३
मुद्धीन्द्रियाणि साधानि ...	मा.	१७७	२२५	बालो विवाह आहूय ...	आ.	५८	१५
मुद्धेस्त्वोत्तरव्यक्तान् ...	मा.	१७९	२२५	ब्रूयान्तु स्वधेतुके ...	आ.	२४५	७०
यन्मुक्षितं संयद् स्थित्वा ...	मा.	४३	११४	भकापकाशान्मुदक ...	व्य.	२७६	१४९
बृहस्पते अतियदप्यः ...	आ.	३०१	८८	भक्षयित्वोपविष्टानां ...	व्य.	१६०	१०९
महत्सत्रविशः कालः ...	आ.	३७	९	भक्ष्याः पञ्चनस्ताः सेध ...	आ.	१७७	५०
महत्सत्रियविद्वद्गदाः ...	आ.	१०	४	भयं ते वरुणो राजा ...	आ.	२८२	८४
महत्सत्र्य दया क्षान्तिः ...	मा.	३१३	३३२	मगमिन्द्रश्च वायुश्च ...	आ.	२८२	८४
महत्सया मवेत्तां तु ...	आ.	२४९	७१	मगस्थ्येकं तथा श्रेष्ठ ...	मा.	८८	२०९
महत्सत्र्यं स्थितो नेक ...	आ.	३२	८	अगिन्यश्च निजादेशान् ...	व्य.	१२४	८४
महत्सत्र्यं च यवाणि ...	आ.	७९	१९	भद्रास्तनोपविष्टव्य ...	आ.	२७८	८४
महत्सत्रयो वरो दत्तः ...	आ.	३०७	८	भयं हिंत्वा च मृतानां ...	मा.	६१	२०३
महत्सलोक्रमतिक्रम्य ...	मा.	१६७	२२३	मृत्यापिपुत्राजानि ...	आ.	८२	२२
महत्सलोक्रमवाप्नोति ...	आ.	५०	११	मयो जातिसहस्रेषु ...	मा.	६४	२०२
महत्सचस्विनः पुत्रान् ...	आ.	२६३	८०	मस्यपुत्रजः स्वर्गो ...	व्य.	२१३	१३१

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
भस्माद्रिः कात्पलोद्गता...	आ.	१९०	५४	मत्स्यश्च कामतो जम्बा	आ.	१७५	४९
भावाभावो च जगतः ...	आ.	३०८	८९	मधु दशः पलं गृध्रो ...	धा.	२१५	२३२
भार्याया विक्रयश्चेदा ...	मा.	२४२	२४३	मधुना पयसा चैव ...	आ.	४३	१०१
भार्यारतिः शुचिर्भृत्यः ...	आ.	१२१	३४	मधुमांसारणे कार्यः ...	मा.	२८२	३००
भावेरनिष्टः संयुक्तः ...	मा.	१४०	३३८	मधुमांसाजनीच्छिष्ट ...	आ.	३३	९
भासं च हत्वा दद्याद्वा ...	मा.	२७२	२९२	मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं ...	व्य.	१९६	१५७
भास्करालोकनाम्नील ...	आ.	३३	९	मध्यमो जातिपूमाना ...	व्य.	२११	१२९
भिन्ने दग्धेऽधवा छिन्ने ...	व्य.	९१	५५	मध्यस्थरथापितं येत्स्यान्	व्य.	४४	३१
भिन्ने पणे च पश्चात्तन् ...	व्य.	२४८	१३८	मध्ये पञ्चपलाः वृद्धिः ...	व्य.	१७९	११७
भिवद्भिर्मयदाऽऽचरन्द्दृष्टाः	व्य.	२४२	१३७	मय्यो दण्डो मणोद्भिदे ...	व्य.	२१९	११२
भुवत्वाऽर्द्धपाणिर्ममोऽन्तः	आ.	१४९	४३	मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ ...	मा.	८९	२०७
भूतविप्रममस ...	आ.	१०२	२९	मनसश्चन्द्रमा जात ...	मा.	१२८	२१६
भूतमध्यनुपमस्तं ...	व्य.	१९	१४	मन्मथमूलं यतो राग्यं ...	आ.	३४४	९७
भूतममनस्योविद्ये ...	मा.	३४	१९०	मन्त्रिनिष्पुङ्गवारीत ...	आ.	४	२
भूदीपाभान्नवराम्भः ...	जा.	२१०	६०	मन्त्रोर्ध्वगमया ...	मा.	१७६	२२४
भूमेर्गन्धं तथा प्राणं ...	मा.	७८	१०६	मम दाराः सुतामन्या ...	मा.	१५३	२६१
भूयां पितामहोपात्ता ...	व्य.	१२१	८१	मयि तेन इति वृष्ट्या ...	मा.	२७९	२९६
भूयुद्भिर्मांसाद्वाहान् ...	आ.	१८८	५४	मयांदायाः बभेदे च ...	व्य.	१५५	१०७
भृतकभाषकः क्लीयः ...	जा.	१२३	६४	मलिनो हि यथादर्शं ...	मा.	१४१	२१९
भृताद्व्ययनादानं ...	मा.	२३५	२४२	महागणपतेभ्यः ...	आ.	२९४	८६
भृतिमर्धपथे सर्वा ...	व्य.	१९८	१२४	महानरककाकोरं ...	मा.	२२३	२३६
भृत्वाश्च तर्पयेत्तज्जधु ...	मा.	४६	१९५	महापशूनामितेषु ...	व्य.	२२६	११४
भृत्यैः परिश्रुतो मुक्त्वा ...	आ.	११४	३२	महापातकनाम्पोरान् ...	मा.	१०६	२३०
भेदै चेषा नृपो रक्षित् ...	व्य.	१९२	१२२	महापातकजेपेरिः ...	मा.	२३५	२३६
भेजजलेदृष्टव्यं ...	व्य.	२४५	१३८	महापापेपरायाया ...	मा.	२८६	३०१
भिक्षामिकार्यं त्यक्त्वा तु	मा.	३८१	२९९	महाभियोगेष्वेतानि ...	व्य.	९५	५७
भोगाश्च दद्याद्विप्रेभ्यो ...	आ.	३१५	९१	महाभूतानि सत्त्वानि ...	मा.	१४९	२३०
भोजयेषागताङ्काले ...	आ.	३०८	१०	महिषोदृगवां हरे ह्री ...	व्य.	१७४	११४
भोग्यान्ना भक्षितश्चैव ...	आ.	१६६	४६	महीपतीनां नापांश्च ...	मा.	२७	१८४
घातृणामथ दम्पत्योः ...	व्य.	५२	३५	महोर्ध्वं वा महार्जं वा ...	आ.	१०९	३३
धेयश्चेन्मार्गितेऽदृष्टे ...	व्य.	६६	४२	महोर्ध्वीन्मृगपराय ...	व्य.	१६३	११०
मज्जन्तं जुहुषाद्वाग्नि ...	मा.	२४७	२५२	महोत्साहः श्वधुन्यः ...	आ.	३०९	१०
मज्जन्तं तस्य मध्यस्थ ...	धा.	१०९	२१३	माताविदुर्गुण्यवागी ...	आ.	२२४	९४
मत्तं मेःमुक्कुरस्य ...	व्य.	८६	५३	मातामहानामध्येर्ष ...	आ.	१९८	९९
मतोऽग्निसर्वाभ्यसति ...	व्य.	३२	२५	मातामहानामध्येर्ष ...	आ.	२४३	४०
मतपान्यवन्निधेयामान् ...	आ.	२८७	८५	मातुर्दुर्मताः श्रेष्ठ ...	व्य.	११७	७८

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
मानुष्यदपे जायन्ते ...	आ.	३९	१०	मृताङ्गलमाविक्रेतुः ...	व्य.	३०३	१५९
मानुः सपन्ती मणिनां ...	भा.	२३२	२४१	मृतायां दत्तमादद्यात् ...	व्य.	१४६	१०२
मातृविभ्रतिविधायु ...	आ.	१५७	४४	मृते जीवति वा पत्न्यौ ...	आ.	७५	१९
मात्स्यहारिणकोरध ...	आ.	२५८	७८	मृते पितरि कुर्वुस्तं ...	व्य.	१३४	९०
मानुषे मण्यमे राज ...	व्य.	२४२	१३७	मृतेऽहनि तु कर्तव्यं ...	आ.	२५६	७६
मानुष्ये कदलीस्तम्भ ...	भा.	८	१६७	मृत्तिकां रोचनां गन्धान् ...	आ.	२७९	८३
मानेन तुलया वाऽपि ...	व्य.	२४४	१३८	मृत्युदेशसमासार्जनं ...	व्य.	२८१	१५०
मान्यावेनौ गृहस्थस्य ...	आ.	१११	३१	मृद्वण्डचक्रसंयोगान् ...	भा.	१४६	२२०
मास्तेनैव शुष्यन्ति ...	आ.	१९७	५७	मेदसा तपयेद्देवान् ...	आ.	४४	१०
मार्जनं यज्ञपात्राणां ...	आ.	१८५	५२	मेसमौहार्हिकं चैव ...	व्य.	११८	७९
मार्जारगोधानकुल ...	भा.	२७०	२९२	मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने ...	व्य.	६४	४१
मापागष्टौ तु महिषौ ...	व्य.	१५९	१०८	मोहजालमपास्येह ...	भा.	११९	२१५
मासस्यारौदनमधु ...	आ.	४६	११	पश्योषुः साक्षिणः सत्यां ...	व्य.	७९	४८
मासवृद्ध्याऽभितृष्यन्ति ...	आ.	२७९	७८	य आहवेषु बभ्यन्ते ...	आ.	३२४	९४
मांसं शव्यासनं धामाः ...	आ.	२१४	६१	य इदं धारयिष्यन्ति ...	भा.	३३०	३४४
मासेनैवोपभुञ्जीत ...	भा.	३२५	३३८	य इदं श्रावयेद्विद्वान् ...	भा.	३३४	३४५
मास्यस्युदं द्वितीये तु ...	भा.	७५	२०६	य एनमेवं विन्दन्ति ...	भा.	१९२	२२८
माहिष्येण कर्ण्यां तु ...	आ.	९५	२७	य एव नृपतेर्धर्माः ...	आ.	३४२	१७
मितश्च संमितश्चैव ...	आ.	२८५	८४	यः कश्चिदर्थो निष्णातः ...	व्य.	८४	५३
मित्रभुक् पित्रतः सोम ...	आ.	२२३	६४	यः कण्टकैर्बिन्दुदति ...	भा.	६३	११७
मित्राप्येताः प्रकृतयो ...	आ.	३५३	१००	यजुर्वि शक्तितोऽर्धाते ...	आ.	४२	१०
मिथिलास्थः स योगीन्द्रः ...	आ.	२	२	यजेत दधिककम्भ ...	आ.	२५०	७२
मिथ्याभियोगी द्विगुण ...	व्य.	११	१२	यज्जग्न्य सर्वभूतानां ...	भा.	१२३	२१५
मिथ्याभिराल्लदोषं च ...	भा.	२८५	३०१	यज्ञस्थकस्त्रिजे देवः ...	आ.	५९	१५
मिथ्याभिरासिनो दोषो ...	भा.	२८५	३०१	यज्ञानां तपसां चैव ...	आ.	४०	१०
मिथ्यावदन्तीमांश ...	व्य.	२६२	१४२	यज्ञार्थं लब्धमददन् ...	आ.	१२७	३५
मुक्त्वाऽर्गिं मृदितमीहि ...	व्य.	१०७	६६	यज्ञांश्चैव प्रकुर्वति ...	आ.	३१४	९१
मुलजा विष्णो नेष्याः ...	आ.	१९५	५७	यत् एतानि दृश्यन्ते ...	भा.	१७६	२२५
मुससाहूषज्जाः स्युः ...	भा.	१३६	२१६	यतिपात्राणि मृदेणु ...	भा.	६०	२०१
मूर्धासिकण्ठद्वयं ...	भा.	९३	२१०	यतो वेदाः पुराणानि ...	भा.	१८९	२२७
मूलकं पुरिकाग्रान् ...	आ.	२८८	८५	यत्ते क्रेशेन दोर्भाग्यं ...	आ.	२८३	८४
मुषको धान्यहारी स्यात् ...	भा.	२१४	२३२	यन्तात्परिस्थितः पुंस्त्वे ...	आ.	५५	१४
मृगान्धुकोऽष्टाणां ...	भा.	२०७	२३१	यत्र यत्र च संकीर्णं ...	भा.	३१०	३३१
मृगमनुष्कृतप ...	भा.	३७	१९१	यत्र नृत्तमिमे चोभे ...	आ.	२००	५८
मृगममणिस्त्रायः ...	व्य.	२४६	१३८	यत्रानुकूल्यं दंपत्योः ...	आ.	७४	१८
मृतकल्पः महारातो ...	भा.	२४८	२५३	यथाकथंचिद्वृत्ता यां ...	आ.	२९८	६०

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
यथाकथंचिज्जिगुणः ...	प्रा.	३२०	३३५	यश्चेवमुक्त्वाऽहं दाता ...	व्य.	२३१	१३५
यथाकथंचित्पिण्डानां ...	प्रा.	३२५	३३८	यस्य यस्य यदा दुःस्थः ...	आ.	३०७	८९
यथाकर्म फलं प्राप्य ...	प्रा.	२१७	२३४	यस्य वेगेर्विना जीर्वन् ...	व्य.	१११	६९
यथाकामी भवेद्वाऽपि ...	आ.	८१	२०	या आहूता होक्त्वर्थः ...	आ.	२८०	८३
यथा गुरुकतुफलं ...	प्रा.	३२८	३४४	यागस्थसन्नविट्पाती ...	प्रा.	२५१	२५५
यथाजाति यथावर्णं ...	व्य.	६९	४४	याथितान्वाहितव्यास ...	व्य.	६७	४३
यथाऽऽत्मानं भृजव्यात्मा ...	प्रा.	१८१	२२६	याथितेनापि दत्तव्यं ...	आ.	२०३	५९
यथार्पिताम्बरून्मोषः ...	व्य.	१६४	११०	यातश्चेद्व्यस्य अधेयः ...	व्य.	६०	४०
यथालाभोपपत्तेषु ...	आ.	२३७	६८	या दिव्या इति मन्त्रेण ...	आ.	२३१	६६
यथावर्णं प्रदेयानि ...	आ.	२९८	८७	यानं वृक्षं मिथं शय्यां ...	आ.	२११	६१
यथाविधानेन पठन् ...	प्रा.	११२	२१३	यावद्दन्तस्य पादौ द्वौ ...	आ.	२०७	६०
यथासाक्षं भयुकः सन् ...	आ.	३५६	१०१	यावत्सर्वं विनश्येत् ...	व्य.	१६१	१०९
यथा हि भरते वर्णैः ...	प्रा.	१६२	२२२	युक्तिप्राप्तिक्रियापिह ...	व्य.	१२	५६
यथा होकेन यत्रेण ...	आ.	२५१	१००	युग्मादेवे यथासक्ति ...	आ.	२२७	६५
यद्वस्याम्यद्रविशतं ...	प्रा.	१६८	२२३	ये च दानवराः सम्पद् ...	प्रा.	१६७	२२६
यदा तु द्विगुणीभूतं ...	व्य.	६४	४१	येनैकरूपाभापस्तान् ...	प्रा.	१६९	२२४
यदा सरपणुणोपेतं ...	आ.	३४८	६९	ये पातकृतां लोकाः ...	व्य.	७१	४७
यदि कुपयित्तमानंधान् ...	व्य.	११५	७७	ये राशुपिकृतास्तेषां ...	आ.	१३८	९६
यद्युप्यते द्विजातीनां ...	आ.	५६	१५	ये लोका दानशीलानां ...	आ.	२१३	६१
यद्वाति गपायश्च ...	आ.	२६१	७९	ये समाना इति द्वाभ्यां ...	आ.	२५४	७३
यद्यप्येवोऽनुवेषेयं ...	प्रा.	१०४	२१२	योगप्राप्तं च मयोर्युक्तं ...	प्रा.	११०	२१३
यद्यपि पापकृन्मातः ...	व्य.	१०२	६१	योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं ...	आ.	१	१
यदेवं ॥ कथं ममसु ...	प्रा.	१२९	२१६	योग्या ध्येयः सधरता वा ...	आ.	१६७	१०४
यन्नेऽपरं इत्याम्नां ...	प्रा.	२७८	२९६	यो द्रव्यप्राग्गुणद्रवद्राजा ...	आ.	१२९	१०१
यमलुक्तं तथा गाथा ...	प्रा.	२	१६१	यो द्रव्यदेवतायागः ...	प्रा.	१३१	२१६
यमापस्तम्बसंवर्ताः ...	आ.	४	२	योऽभिभूतः परतः श्यान् ...	व्य.	२९	२४
यं यं कनुमर्षति च ...	आ.	४७	११	यो मन्वेनाजितोऽस्मीति ...	व्य.	१०६	१५९
यथापान्तु निरोः कापीः ...	आ.	२३४	६७	यो यामात्रि.मृतभेषां ...	प्रा.	१८०	२२६
यदेरन्ध्रच्छीपायं ...	आ.	२३०	६६	यो यावत्तुल्ये कर्म ...	व्य.	१९६	१२४
यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो ...	व्य.	८२	५१	यो येन संसत्त्येव ...	प्रा.	२१०	२११
यः साक्षं कारयति ...	व्य.	२३१	१३५	रक्तस्यसनाः क्षीमां ...	व्य.	१५२	१५२
यस्तस्य विपरीतः वपान् ...	व्य.	१८८	१२२	रत्नोत्कृष्टा विता विन्ता ...	आ.	८५	२३
यस्मात्सामान्यविषयः तेभ्यः ...	आ.	७८	१९	रत्नवताविपानमिह ...	व्य.	७०	४५
यस्मिन्देवो मृगः रुष्णः ...	आ.	२	२	रजसा तमसा येन ...	प्रा.	१४०	२१८
यस्मिन्देवो य आचारी ...	आ.	३४३	९७	रजस्योभ्यामरिहः ...	प्रा.	१८२	२१६
यस्मिन्नु संयथाः पूर्वं ...	आ.	२४८	७१				

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
रजसलामुसास्वाद्ः ...	भा.	२२९	२४८	लघुर्न गृहजं येव ...	आ.	१७६	४०
रज्यकर्मनोत्पानि ...	आ.	१९७	५७	लक्ष्मालयनमात्तानि ...	भा.	४०	१९३
रज्यं पराध्वमाजीत्यं ...	आ.	३२१	९३	लामालामो यथाद्रव्यं ...	व्य.	२५९	१४२
रश्मिरमी रजश्रया ...	आ.	१९३	५६	लिखितं समुक्तेनेति ...	व्य.	८८	५४
रसस्य नय विज्ञेया ...	भा.	१०५	२१२	लिङ्गं लिखा विधस्तस्य ...	भा.	२३३	२४१
रसस्याष्टगुणा परा ...	व्य.	३९	१४८	लिङ्गस्य लेदने मृत्यो ...	व्य.	२२६	१३४
रसात्तु रसतं शैत्यं ...	भा.	७०	२०६	लिङ्गेन्द्रियपासक्य ...	भा.	१८३	२२६
रक्षिते भिक्षुकैर्ग्रामे ...	भा.	५९	२०१	लेख्ये तु साक्षिमत्कार्यं ...	व्य.	८४	५३
राक्षसो युद्धरथान् ...	आ.	६१	१६	लेख्यस्य पृष्ठे प्रभित्तिसेत् ...	व्य.	९३	५६
रागाहोमाद्रयाद्वापि ...	व्य.	४	३	लोकानन्त्यं इवः प्राप्तिः ...	आ.	७८	१९
राजतादयसः क्षीसान् ...	आ.	१६७	८७	लोभभयः स्वाहोपयथा ...	भा.	३०३	३२६
राजद्वैतोपपातेन ...	व्य.	२५६	१४१	लोभस्यः स्वाहोपेयं हि ...	भा.	२४७	२५२
राजानि स्वाप्यते योऽर्थः ...	व्य.	२५१	१३९	लोभामिप महाशक्तं ...	आ.	२६०	७९
राजपत्न्यभिगामी च ...	व्य.	२८२	१५०	वृद्धो वृष्टो वृद्धो ...	भा.	९७	२१०
राजयानासनारोहः ...	व्य.	३०३	१५९	वणिग्लाम न चारोति ...	आ.	२७६	८६
राजा कृत्वा पुरे स्थानं ...	व्य.	१८५	१३१	यनाद्वाद्वा ह्येते हि ...	भा.	५६	१९९
राजात्तेवसिषाग्येभ्यः ...	आ.	१३०	१७	यथावसावहनं ...	भा.	९४	२१०
राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् ...	व्य.	२४	२६	ययः कर्म च वित्तं च ...	आ.	३६८	१०४
राजा झरुतमादत्ते ...	आ.	३२५	९४	ययोच्युदपर्यवावेष्ट ...	आ.	१३३	१४
राज्ञः कुलं विषं माणान् ...	आ.	३४१	९७	यर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि ...	व्य.	३७	२७
राज्ञाऽधर्मजिको दाप्यः ...	व्य.	४२	३०	यर्णानामानुलोभ्येन ...	व्य.	२०७	१२८
राज्ञाऽभ्यायेन यो दण्डो ...	व्य.	३०७	१६०	यर्णानामानुलोभ्येन ...	व्य.	१८३	१२०
राज्ञा मेकाद्रो सैके ...	आ.	१४	५	यर्णानामानुलोभ्येन ...	आ.	१	०
राज्ञा सचिह्न निर्वास्याः ...	व्य.	२०२	१२६	यर्णानामानुलोभ्येन ...	व्य.	८३	५२
राज्ञा सभासदः कायाः ...	व्य.	२	१	यर्णाधारेद्वेयोपात् ...	भा.	१६५	२२३
राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् ...	व्य.	७६	४७	यर्ण्यप्राप्तो गच्छेत् ...	आ.	१६६	३९
राज्ञोऽनित्यवकारं ...	व्य.	३०२	१५८	यसा त्रयो द्वौ तु भेदो ...	भा.	१०६	२१९
रिक्थपादं कर्णं दाप्यो ...	व्य.	५३	३३	यसान्नीपणान्मुण्डयः ...	व्य.	२३८	१३६
रुप्या दाऽन्मतरः कुर्यात् ...	व्य.	६६	५८	यस्युद्धादितिहताः ...	आ.	२६९	८१
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा ...	भा.	२१६	२१४	यसेत्त नरके धीरे ...	आ.	१८०	५१
रूपं देहि यशो देहि ...	आ.	१३२	२१७	यसं चतुर्णाम् प्रोक्तं ...	व्य.	५७	३८
रोगी ह्रीनातिरिक्ताङ्गः ...	आ.	२२२	६४	यस्यधातुद्विरयानां ...	व्य.	३९	२९
रोम्या कोट्यस्तु पश्चाशान् ...	भा.	१०३	२११	याकोवाक्यं पुराणं च ...	आ.	४५	११
रोरपं कुञ्जलं पूतिम् ...	भा.	२२२	२३६	याचचतुः पूजयति नो ...	व्य.	१४	१२
ललोटं सिधते चास्य ...	व्य.	१३	१८	यावपाणिपादचापस्य ...	आ.	११२	१२
ललाटे कर्णयोःस्थोः ...	आ.	२८३	८४	यावश्चास्तम्यनिर्णिकं ...	आ.	१९१	५५

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
वाचं वा को विजानाति...	मा.	१५०	२९०	विपाकः कर्मणा मेत्य ...	मा.	१३३	२१७
वाच्यतामित्यनुज्ञातः ...	आ.	२४४	७०	विपाके गोवृषाणां तु ...	मा.	२८४	३००
वाजे वाज इति मीतः ...	आ.	२४७	७१	विमदण्डोद्यमे रुन्दः ...	मा.	२९३	३१६
वानप्रस्थगृहेष्वेव ...	मा.	५४	१९८	विमदुरां स्त्रियं चैव ...	व्य.	२७८	३४९
वानप्रस्थपतिग्रह ...	व्य.	१३७	९७	विमपीडाकरं छेदम् ...	व्य.	२१५	१३१
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी ...	मा.	४५	१९४	विमत्वेन च शुद्राद्य ...	व्य.	३०४	१५९
वायवीर्यवर्धिगण्यमे ...	मा.	१०४	२९२	विषा हि क्षत्रियात्मनो...	आ.	१५३	४३
वायुमसः प्रागुदीर्घा ...	मा.	५५	१९८	विशम्भार्धावतिको हि ...	आ.	९१	२६
वायुमसो दिवा निष्ठम् ...	मा.	३३२	३३१	विश्वो मक्षिकाः स्वर्गो ...	आ.	१९३	५९
वायोश्च स्वर्गान् वेदां ...	मा.	७६	२०६	विश्वभ्यां क्षीयने द्वयं ...	आ.	३२३	९३
वालशसा जरी बाध्नि ...	मा.	२५४	२५९	विश्वतः सिद्धमात्मान ...	मा.	१५२	२२१
वातनरहमनात्पाप ...	व्य.	६५	४२	विश्वेत्तु सुतो जातः ...	व्य.	१२२	८२
वासो गृहान्तिके देयं ...	मा.	२९७	३२३	विमनेस्मृताः विश्वोः ...	व्य.	११७	७८
विकर्णकृतासौष्टी ...	व्य.	२७९	१४९	विभाग येतिता कृपात् ...	व्य.	११४	७६
विक्रयपरुषाधान ...	व्य.	२३८	१३६	विभागनिहने क्षान्ति ...	व्य.	१४९	१०३
विक्रियास्य च दृष्टेव ...	मा.	१६५	२२३	विभागमावना क्षेपा ...	व्य.	१४९	१०३
विक्रीणते हस्ततत्र ...	व्य.	२५७	१४३	विभाषयेन्न येतिद्वेः ...	व्य.	३३	२६
विक्रीणतां चाविद्विभो ...	व्य.	२५०	१३९	विमता विकलात्मनः ...	आ.	२७४	८२
विक्रीणतां विक्रये ...	व्य.	२५५	१४३	विराजः सोऽन्नरूपेण ...	मा.	१२०	२१५
विक्रीर्द्वानागुद्विः ...	व्य.	१७०	११३	विहृदं वर्गयेत्कर्म ...	आ.	१३९	४०
विष्णुतद्वेगः कुर्वन्ति ...	मा.	३०१	३२४	विहृदादिगुणं दृष्टं ...	व्य.	८१	५०
वितर्धामिनिर्देशो य ...	मा.	११४	२१७	विवादयेत्तस्य एव ...	व्य.	१२	१२
वित्तात्मानं वेदमानं ...	मा.	१०३	२२४	विवादं वर्गयेन्ना तु ...	आ.	१५८	४४
विदूष निष्कवप्राणि ...	मा.	१२	१६८	विहीनमनुस्तु यधि ...	व्य.	२७१	१४६
विद्याक्रमंबवोद्यम्भु ...	आ.	११६	३	विशेषपत्न्यापानि ...	मा.	२९८	३३१
विद्यापेध्यां हानेन ...	आ.	२०२	५९	विश्वेदेवाश्च शोयतां ...	मा.	२४५	७०
विद्यार्थो माधुषाद्विषा ...	मा.	३३१	३४४	विषवेन्द्रियसंश्लेषः ...	मा.	१५८	२१३
विद्वानशेषमाद्व्यात् ...	व्य.	३४	२६	विषादिनां पतिषुठ ...	व्य.	२७९	१४९
विनाऽपि शिष्यकृतकृपात् ...	व्य.	९६	५४	विहितस्याननुज्ञानात् ...	मा.	२१९	१३४
विनाऽपि साक्षिभिर्मेत्यं ...	व्य.	८९	५४	विनाशदानतत्पराः ...	मा.	११५	११५
विनापकः कर्मविप्र ...	आ.	२७१	८२	विनाशदानतत्पराः ...	मा.	२०६	२९४
विनीतः स्वर्गसम्पन्नः ...	आ.	३०९	९०	विनाशदानतत्पराः ...	मा.	१७३	४८
विना पातकाद्वापि ...	व्य.	६३	४१	विनाशदानतत्पराः ...	व्य.	४७	२१
विनापकस्य जननी ...	आ.	२९०	८५	विनाशदानतत्पराः ...	आ.	१५७	४४
विनीतस्यैव वार्तायां ...	आ.	३११	९०	विनाशदानतत्पराः ...	आ.	११०	११
विपाकादिप्रकारानां ...	मा.	१८१	२२६	विनाशदानतत्पराः ...	व्य.	२३६	११६

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा ...	आ.	२९५	८७	शते दशपला वृद्धिः ...	व्य.	१७९	११७
वेत्ति सर्वरता कस्मान् ...	मा.	१३०	२१६	शतं सौद्रूपणे दद्यात् ...	व्य.	२८९	१५३
वेद एव द्विजातीनां ...	आ.	४०	१०	शत्यस्तदार्धिकः पाद् ...	व्य.	२०८	१२९
वेदप्राप्ती यवाश्चब्दं ...	प्रा.	२८९	३०४	शं नो देवीस्तथा काण्डान्	आ.	३०१	८८
वेदमध्यापयेद्देनं ...	आ.	१५	५	शं नो देव्या पयः क्षिप्त्वा	आ.	२३०	६६
वेदं व्रतानि वा पारं ...	आ.	५१	१२	शपन्तं दापयेद्वाजा ...	व्य.	२०५	१२८
वेदायर्बपुराणानि ...	आ.	१०१	२९	शब्दः स्वर्शश्च र्वर्ष च ...	प्रा.	१८०	२२६
वेदानुशयनं यज्ञो ...	प्रा.	१९०	२२७	शब्दादिविषयोयोगं ...	मा.	१५१	२२०
वेदाभ्यासरतं क्षान्तं ...	प्रा.	३११	३३१	शरणागतपालतृती ...	प्रा.	२९९	३२४
वेदार्धविज्येषुसामा ...	आ.	२१९	६३	शरीरचिन्तां निर्वर्त्य ...	आ.	९८	२८
वेदार्थानधिगच्छेद्य ...	आ.	९९	२९	शरीरपरिहृत्यवानं ...	मा.	१५८	२२१
वेदाः स्थानानि विद्यान्ते	आ.	३३	२२	शरीरसंक्षये यस्य ...	मा.	१६१	२२२
वेदेः शास्त्रैः सविज्ञानैः ...	प्रा.	१७०	१७०	शरीरेण च नात्मायं ...	मा.	१६४	२२३
वेणाभिस्तवावुंध्य ...	आ.	१६१	४५	शशश्च मत्स्येव्यपि हि ...	आ.	१७७	५०
वेतानौपासनाः कार्याः ...	प्रा.	१७	१७१	शस्त्रविक्रयिकर्मार ...	आ.	१६३	४५
वेद्वर्षं मरणं वाऽपि ...	प्रा.	७९	२०७	शस्त्रावपाते गर्ह्यं ...	व्य.	२७७	१४९
वेश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तो ...	प्रा.	३९	१९२	शस्त्रासवमभूच्छिष्टं ...	प्रा.	३७	१९१
वेश्यश्च धान्यधनपान् ...	प्रा.	३३३	३४५	शस्त्रेण तु हता ये वै ...	आ.	२६४	८०
वेश्यहाज्ज्दं चरेदेतत् ...	प्रा.	२६७	२८९	शाकरज्ज्मुलकल ...	आ.	१८२	५१
वेश्यान् करणः शूद्रा ...	आ.	९२	२६	शाकाद्रोचधिषिण्याक ...	प्रा.	३८	१९२
वेश्या प्रतोदमादपान् ...	आ.	६२	१६	शातानयो वसिष्ठश्च ...	आ.	५	२
वेश्याशूद्रयोस्तु राजन्य ...	आ.	९२	२६	शास्त्राणि चिन्तयेद्ब्रह्मा ...	आ.	३३१	९५
व्यतीपातो गजचङ्गाया ...	आ.	२१८	६३	शिरःकपाली भ्रजवान् ...	प्रा.	२४३	२४५
व्यत्यये कर्मणां साम्यं ...	आ.	९६	२७	शिराः शतानि सतेव ...	प्रा.	१००	२२१
व्यभिचारहतो शुद्धिः ...	आ.	७२	१८	शिल्पेर्वा विविचेर्जीवेत् ...	आ.	१२०	३४
व्यवहारान्नृपः पश्येत् ...	व्य.	१	१	शीर्षकस्थेऽभियोजकः ...	व्य.	९५	५७
व्यवहारान्स्वयं पश्येत् ...	आ.	३६०	१०१	शुक्रं पर्युपितोच्छिष्टं ...	आ.	१६७	४६
व्यवहारान्ततो दृष्ट्वा ...	आ.	३२७	९४	शुक्रः शनेश्चरो राहुः ...	आ.	२९६	८७
व्यसनं जायते घोरं ...	व्य.	११३	७१	शुक्रियारण्यकजपो ...	प्रा.	३०९	३३०
व्यासिद्धं राजयोग्यं च ...	व्य.	२६१	१४२	शुचि गौतुमिरुत्तोयं ...	आ.	१९२	५६
व्रजन्त्रपि तथात्मान ...	आ.	२०४	८२	शुद्धभेद्रमयोर्ध्वं मां ...	व्य.	१०२	६१
शकस्वानीहमानस्य ...	व्य.	११६	७७	शुद्धयेत वा मिताशीत्वा ...	प्रा.	२४९	२५३
शक्तिनो वा यथाह्वयं ...	आ.	३०६	८९	शुच्येर्स्त्री च शुद्धश्च ...	आ.	२१	६
शक्तोऽप्यमोक्षनस्वामी ...	व्य.	३००	१५८	शुक्लाम्बरपरो नीच ...	आ.	१३३	३७
शक्या च यशरुन्नोक्षे ...	प्रा.	५७	१९९	शुद्धः प्रयजितानां च ...	व्य.	२३५	१३६
शतमानं तु दशभिः ...	आ.	३६५	१०३	शुद्धमेव्यं हीनसत्त्वं ...	प्रा.	२४१	२४३

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
सत्यसंधेन शुचिना ...	आ.	३५५	१००	स प्रदाव्यः रुष्टफलं ...	व्य.	१५८	१०८
सत्यामन्यो सवर्णायां ...	आ.	८८	२५	समसूचारिकात्मोय ...	व्य.	८५	५३
सत्यासत्यान्यधास्तोत्रैः ...	व्य.	२०४	१२७	सभूय कुर्वतामर्घ्यं ...	व्य.	२४९	१३९
सत्येन मामिदं त्वं ...	व्य.	१०८	६७	सभूय वणिजां पण्य ...	व्य.	२५०	१३९
सत्वं रजस्तमश्चैव ...	भा.	१८२	२२६	संभोज्यातिथिमृत्यांश्च ...	आ.	१०५	३०
सत्रिवतिमसूचारे ...	भा.	२८	१८५	सम्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः ...	व्य.	४	३
स दग्धव्य उपेतभेतु ...	भा.	२	१६१	सम्याः सजयिनो दण्ड्या ...	व्य.	३०५	१५९
स दानमत्तसत्कारैः ...	व्य.	१८९	१२२	सम्यैः सह नियोकम्यो ...	व्य.	३	२
स द्वाप्योऽदृगुणं दण्डं ...	व्य.	८२	५१	समकालमिषु मुक्तं ...	व्य.	१०९	६७
सद्दाममानसत्कामान् ...	आ.	३३९	५७	स मन्त्रिणः प्रकुर्वति ...	आ.	३१२	९१
संदिधलेख्यमुद्भिः ...	व्य.	९२	५६	सममेवां विवर्तिऽपि ...	व्य.	१६०	१०९
संदिधार्थं स्वतन्त्रो यः ...	व्य.	१६	१३	समवाये तु पुरुषो ...	भा.	१२५	२१६
संदिष्टयामदाता च ...	व्य.	२३२	१३६	समवायेन वणिजां ...	व्य.	२५९	१४२
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः ...	व्य.	२८३	१५०	समाप्त्यर्थे कर्णा नाम ...	व्य.	८३	५३
संधिं च विग्रहं यानम् ...	आ.	३४७	९९	समाप्य वेदं शुनिशं ...	आ.	३४५	४९
संधिर्ननिर्देशावस्ता ...	आ.	१७०	४७	समामासतदर्धाईः ...	व्य.	८५	५३
संध्यार्गाजितनिषांत ...	आ.	१४५	४१	समामासतदर्धाईः ...	व्य.	६	५
संध्यामुपास्य शृणुयान् ...	आ.	३३०	९५	संमितानि दुराचारो ...	आ.	१८०	५१
संध्यां प्राक्प्रातरेव हि ...	आ.	२५	७	समुद्रपरिवर्तं च ...	व्य.	२४७	१३८
स नाणकपरीक्षी तु ...	व्य.	२४१	१३७	समुद्रकार्यप्रहितो ...	व्य.	१९०	१२२
संनिहयेन्द्रियधामं ...	भा.	६१	२०२	समुद्रकार्यं आयाता ...	व्य.	१८९	१२२
संनिहयेन्द्रियधामं ...	भा.	२००	२२९	समेध्वेव परस्त्रीषु ...	व्य.	२१४	१३१
स नेतुं व्यापतोऽशक्नो ...	आ.	३५५	१००	सम्पक्तु दण्डनं राक्षः ...	आ.	३५७	१०९
सततिः क्षोपयुज्येव ...	व्य.	५७	३८	सम्यक्प्रयुक्ताः सिष्येयुः ...	आ.	३४६	९८
सन्ततिस्तु षड्विधा ...	व्य.	३९	२९	सम्यक्संकल्पनः कामो ...	आ.	७	३
सपणश्चेद्विवादः स्यान् ...	व्य.	१८	१४	संपतोऽपस्करा दक्षा ...	आ.	८३	२२
सपिण्डो वा सगोत्रो वा ...	आ.	६८	१७	सयतेन्द्रियता विद्या ...	भा.	६६	२०३
सप्तत्रिंशद्विधयाः ...	आ.	१५१	४२	संयोगे केचिद्विच्छन्ति ...	आ.	३५०	९९
सप्तमाद्विंशतिर्द्वि ...	भा.	३	१६३	संयोन्य वायुना मोमं ...	भा.	१२२	२१५
सप्तमे चाष्टमे चैव ...	भा.	८१	२०७	स राजसो मनुष्येषु ...	भा.	१३८	२१८
सप्तदिनागवीथ्यन्तः ...	भा.	१८७	२२७	सर्गादौ स यथाकाशं ...	भा.	७०	२०५
सप्तपटित्ता लक्षाः ...	भा.	१०३	२११	सर्वतः प्रतिगृहीयान् ...	आ.	२१६	६२
सप्ताथ्यथस्य पत्राणि ...	व्य.	१०३	६४	सर्वदानार्थकं यस्मान् ...	आ.	३३५	९६
सप्ताहेन तु रुच्छोऽयं ...	भा.	३१६	३३३	सर्वधर्ममयं ब्रह्म ...	आ.	२१२	६१
सप्तेर तु पुरीषस्य ...	भा.	१०५	२१२	सर्वपापहरा हेते ...	भा.	३०९	३३०
सप्तोत्तरं मर्मसर्तं ...	भा.	१०२	२११	सर्वभूतहितः शान्तः ...	भा.	५८	२००

श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्	श्लोकाः	अ.	श्लो.	पृष्ठम्
स्त्रीनक्तमन्तरागात् ...	ध्य.	३१	२४	स्वसौमि दद्याद्दामस्तु ...	ध्य.	२७२	१५६
एषीं निषेधे शतं दद्यात् ...	ध्य.	२८५	१५१	स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् ...	आ.	२७३	७१
स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे ...	प्रा.	७२	२८५	स्वसौम्यकविग्यानावृ ...	आ.	२२०	६३
स्त्रीप्रसूश्रायिषेत्तस्या ...	आ.	७३	१८	स्वहस्तकाटसंपन्नं ...	आ.	३२०	९२
स्त्रीयालवृद्धाक्रितव ...	ध्य.	७०	४५	स्वाध्यायवान्दानशीलः ...	प्रा.	४८	१९६
स्त्रीभिर्मर्तुवचः कार्यं ...	आ.	७७	१९	स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यात् ...	आ.	१०४	३०
स्त्रीशुद्धिद्विद्वजप्रपद्ये ...	प्रा.	२३६	२३२	स्वाध्यायामिभुतत्यागो ...	प्रा.	२३६	२४३
स्त्रीयालोकालम्भविगम ...	प्रा.	१५७	२२१	स्वामिने यो निवेद्येव ...	ध्य.	१५७	१०८
स्थानासनविहारैर्वा ...	प्रा.	५१	२१७	स्वामिप्राणप्रदो मरुः ...	ध्य.	१८२	११९
स्थालेः सङ्घं चतुःपदिः ...	प्रा.	८५	२०८	स्वाम्यभात्या जनो दुर्ग ...	आ.	३५३	१००
स्थेयं चतुर्थं तद्वह्नात् ...	प्रा.	८०	२०७	स्वैरिणी या पतिं हित्वा ...	आ.	६७	१७
श्रपनं तस्य कर्तव्यं ...	आ.	२७७	८३	इतानां नृपगोविधेः ...	प्रा.	२१	१७८
श्रातश्च श्रापं तैले ...	आ.	२८४	८४	इत्या व्यहं विवेक्षारं ...	प्रा.	२७०	२९२
श्रातानपषदेयस्तान् ...	प्रा.	७	१६७	इविष्याजेन ये मासं ...	आ.	२५८	७८
श्रात्वा देवान्पुनश्चैव ...	आ.	१००	२९	हंसयेनकपिरुष्यात् ...	प्रा.	२७२	२९२
श्रात्वा पीत्वा क्षुने सुप्ते ...	आ.	३१६	५७	इस्तेनोपधिभाये वा ...	आ.	१४२	४०
श्रानमप्यदेवतेर्मन्त्रैः ...	आ.	२२	६	हस्तो पापुरुषस्य च ...	प्रा.	९२	२०९
श्रातं मोगोपवासेत्या ...	प्रा.	३१४	३३२	हानिर्विकृतुवासी ...	ध्य.	२५६	१४१
श्रापान्द्विदेषात् ...	आ.	१६९	४४	हानिभ्येत्कृतुदोषेण ...	ध्य.	२५५	१४१
श्रीतादृशं न संचारि ...	आ.	५४	१४	हार्यं परगृहे यानं ...	आ.	८४	२२
स्वयंपूर्वाग्निध्यानात् ...	आ.	१८४	५२	हिमं तस्याचरोन्नित्यं ...	आ.	२७	७
स्मृत्याधारभ्यपेतेन ...	ध्य.	५	३	हिताहिना माम नाहव्यः ...	प्रा.	१०८	२१२
स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु ...	ध्य.	२१	१६	हिताहिनेषु भावेषु ...	प्रा.	१५३	२२१
स्यादोषधिवृथाप्येदे ...	प्रा.	२७६	२१४	हिरण्यमूमिलाभेभ्यो ...	आ.	३५२	१००
स्याद्वाजा भृत्यगणेषु ...	आ.	३३४	९६	हिरण्यं व्यापृतानां ...	आ.	३२८	९४
स्यच्छन्दं विधवागामी ...	ध्य.	२३४	१३६	हिसकभ्राविधानेन ...	प्रा.	१३६	२१८
स्यक्रमं स्यारयंसेन ...	प्रा.	२५७	६२	हिस्रयन्प्रविधानं च ...	प्रा.	२४०	२४३
सं कुटुम्बाविरोधेन ...	ध्य.	१०५	१२५	हीनकल्पं न कुर्वति ...	आ.	१२६	३५
सदाशानितश्चैव ...	आ.	८१	२०	हीनजातं पण्डित्यम् ...	ध्य.	४३	३०
सदशोऽप्ये मु धनं ...	ध्य.	२५	१२९	हीनजातो मजायेत ...	प्रा.	२१३	२३२
सधर्माचलितान्ता ना ...	आ.	३६१	१०२	हीनाद्गो हीनमुल्ये ...	ध्य.	१९८	११९
सधर्मेशास्तेत्यर्थ ...	आ.	२७२	८२	हीना न स्याद्हिना भर्ता ...	आ.	८६	२३
सत्यादृशो सुधी राधो ...	प्रा.	५१	१९७	हीनेष्वर्थद्रव्ये मोहं ...	ध्य.	२१४	१३१
समाधाद्विस्मर्त गच्छेत् ...	ध्य.	१५	१२	हृत्तरोप मदद्यात् ...	आ.	२३७	६८
समगृह्णादगो यूपः ...	प्रा.	१२३	२१५	हृत्प्राप्तीत्युपदेष्टव्यान् ...	आ.	९९	९९
सधर्मं सन वा पदं ...	ध्य.	४५	३२	हेमगृही शके हव्येः ...	आ.	२०४	५९
सद्वत्तगोलाज्जीविष्या ...	आ.	३११	९०	हेमह्राति नु कुतर्गा ...	प्रा.	२०९	२३१
सर्गाः सप्रश्न भावानां ...	प्रा.	१०५	२२५	हेममात्रमुवादाय ...	प्रा.	१४७	२२०
सर्गं सत्यपयोनश्च ...	आ.	३६५	८०	होतृधा मधुमार्धैर्वा ...	आ.	३०३	८८
सर्पाश्च सप्तप्रय ...	ध्य.	१३६	९१	हृतं घनदं यो द्वयं ...	ध्य.	१७२	११३
सर्वं सभेताज्जीविता ...	ध्य.	१६८	११२	हृतापिहारा मतिना ...	आ.	७०	१७
सर्वजैर्वा पते हेम्या ...	आ.	२९८	८७	हृत्प्राप्तानुगाभिगु ...	आ.	२१	९

एतत्पुस्तकोद्धृतकपिवचनानां सूची ।

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
अङ्गिराः	आचारे	२३
	प्रायश्चित्ते	१७०, १७२, १७४, १७७, १७८, १८०, १८१, १८२, १८८, २४२, २४८, २५५, २५६, २५७, २५९, २६०, २७१, २७५, २७७, २८०, २८१, २९०, २९१, २९३, २९५, २९७, ३१०, ३११, ३२४, ३२५, ३२५,
बृहदङ्गिराः	प्रायश्चित्ते	२९५
मध्यमाङ्गिराः	प्रायश्चित्ते	२४९, २५३, २६४, २७१,
अग्निः	प्रायश्चित्ते	१७६, २६५, ३०३, ३२७, ३२९,
अमरः	व्यवहारे	३१३, २१४
आपस्तम्बः	आचारे	१२, १३, १९, १-५-१६-९, ५७, व्यवहारे १७, २१, ७७, ७८, २१६, ११२-३, २१६, १११, ११७, २१६, १११, १११, ३५, प्रायश्चित्ते १७१, १८१, १९५, २४७, २४८, २६१, २६५, २८०, २८१, २८५, २८७, ३०९, ३१२, ३१३, ३१६, ३२०, ३२४, ३३५, १११, १२२, २८२, ११४, १११, ३११, ११७, १२१, २४०, ११९, ११४, २४६, ११९, १२४, १२५, २२७, ११९, १२४, २४९, २८९, ११२, ११२, ३०१, १२५, १११, २६०, २६६, २११, १२१, १११, २३८, ७९, २०८, २१२, २३५

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
आश्वलायनः	आचारे	१३, २०
	(गृहसूत्राणि)	३१, ३९, ६३, ६७, ७२, ७६, १५१, १२, व्यवहारे २३, प्रायश्चित्ते १८२, अ. ४ क ४ सू. २६, १२७, १८३, ३१२, १८६, ११२, १२२-२६, २६१, उपमन्युः प्रायश्चित्ते २६६, उशनाः आचारे २७, ७५, ७६, व्यवहारे ३२, ८१, ११०, प्रायश्चित्ते १७४, १७७, २५२, २६९, २८६, २८७, २८९, ३१०, ३१५, ३४१, १८२, २८८, ३१६, कश्यपः प्रायश्चित्ते १७७, १८१, १८८, २७७, ३०३, काठकश्रुतिः प्रायश्चित्ते २००, २५३, काण्वः २०१, २६९, २७०, कात्यायनः आचारे ७४, ७६, व्यवहारे २, ३, ६, ७, ८, ११, १५, १७, १९, २१, २२, २८, ३०, ३७, ३८, ४३, ४६, ४९, ५१, ५४, ५५, ५६, ६०, ६१, ६७, ७०, ७२, ८१, ८३, ८२, ८३, ९५, १००, १०४, १०५, १०६, १०७, १३१, प्रायश्चित्ते १७६, २४५, २५२, २७०, २७१, २७८, कार्पणार्जिनिः प्रायश्चित्ते २८४, कुमारः प्रायश्चित्ते २५९, रुष्णद्विपायनः आचारे (मणवद्गीता) अ. १७ खो. ३२ पृ. ५८, व्यवहारे २७, ३६, कशः प्रायश्चित्ते १८५, ३१२, ३१४, ३१६, २०६, गमोपनिषद् प्रायश्चित्ते २०६

ऋषिः	अध्यायः	श्लोकम्	ऋषिः	अध्यायः	श्लोकम्
गार्ग्यः	प्रायश्चित्ते	३३९	गौतमः	व्यवहारे.	१८, १९, २१, २५,
गृह्यकाराः	आचारे	२१, ६८, ६९			२६, २७, २९, ३२, ३३, ३४,
	प्रायश्चित्ते	२५४			४६, ७५, ७७, ७९, ८६, ९०,
गृह्यपरिशिष्टम्	प्रायश्चित्ते	१६९			९३, १४७
गृह्यभारद्वाजः	प्रायश्चित्ते	३०६, ३१५,	अ. ३ सू. ११		९७
		३१७	अ. ५ सू. २३		११५
गृह्यस्मृतिः	आचारे	२२	अ. १० सू. ३१		१११
गोमिलः	आचारे	३८	अ. १० सू. ३६।३७		११४
गौतमः	आचारे		अ. १० सू. ३९।४२		७३
			अ. ११ सू. २३।२४।३२		१५
अ. १ सू. ४१।४२।४३।४४		५७	अ. १२ सू. २८		११०
अ. १ सू. ४५।४६		५५	अ. १२ सू. ४०		१०२
अ. २ सू. १।२		२४	अ. १४ सू. १४		१२९
अ. २ सू. १४।३९		७	अ. २८ सू. १७।२४।२५		१०१
अ. २ सू. ४५।४६		८	अ. २८ सू. २१।२२		९२
अ. २ सू. ६०		४२	अ. २८ सू. २४		९५
अ. ३ सू. ४८।४९।५०		४४	अ. २८ सू. ४१		९७
अ. ४ सू. २		१३	अ. २८ सू. ४७		८०
अ. ५ सू. २१		५९	प्रायश्चित्ते		
अ. ५ सू. २९		३१	अ. २ सू. १		२५९
अ. ७ सू. १।३		३३	अ. ३ सू. ९		१९८
अ. ९ सू. २।३		३८	अ. ३ सू. २१।२३।२४		२००
अ. ९ सू. १३।१४		३९	अ. ३ सू. ३५		१९९
अ. ९ सू. ४६।४७		३२	अ. ४ सू. २०		१८०
अ. ९ सू. ५०		३३			२७६
अ. १० सू. १।३।५।६		३३	अ. ७ सू. ११		१९२
अ. १० सू. १७।२८		९४	अ. ७ सू. १७।१९		३१९
अ. ११ सू. १।९।१०।१५ } ९०			अ. ८ सू. २४		२२६
			अ. १० सू. १।२		२४७
अ. ११ सू. २८		१००	अ. १२ सू. ४२		२६३
अ. १२ सू. १		५	अ. १४ सू. ६।७।१६		१४५
अ. १६ सू. ७।२३		४३	अ. १४ सू. ८।११		१७८
अ. १७ सू. १।२		४५	अ. १४ सू. ११		१६५
अ. १७ सू. ८।९		५४	अ. १४ सू. १७		१७९
अ. १७ सू. २४		४८	अ. १४ सू. १७।१८		१८३
अ. १७ सू. २५		४७	अ. १४ सू. २६		१६९
			अ. १४ सू. २७		१८९
			अ. १४ सू. ३७		१६३
			अ. १४ सू. ४२		१८५
			अ. १५ सू. १३।१४		१७०

कविः	अध्यायः	पृष्ठम्
शौतमः	प्रायश्चित्ते	
	अ. १७ सू. १७	३१६
	अ. १९ सू. ३-९	२३७
	अ. १९ सू. १४१५	३२५
	अ. १९ सू. १७-१९	२९३
	अ. १९ सू. १८	३२०
	अ. १९ सू. २०	३४१
	अ. २० सू. २-७।८।९	३२२
	अ. २० सू. १०।१७	३२३
	अ. २१ सू. १	३४५
	अ. २१ सू. १।२	{ ३३७
		{ ३४२
	अ. २१ सू. १०	३४०
	अ. २२ सू. १।२	३५२
	अ. २२ सू. ४	३४६
	अ. २२ सू. ११	३५७
	अ. २२ सू. १५	३७८
	अ. २२ सू. १८	३७९
	अ. २२ सू. २७	३९१
	अ. २२ सू. २९।३०।३४	३८५
	अ. २३ सू. २।३	३६१
	अ. २३ सू. १७-१९	३९७
	अ. २३ सू. २६ ३१३, ३१४, ३१६	
	अ. २३ सू. २९	३४३
	अ. २४ सू. ९	३२६
	अ. २६ सू. १।४।१७	३३५
	अ. २६ सू. २	३३७
	अ. २६ सू. ९	३३९
	अ. २६ सू. १५।२०	३३६
	अ. २६ सू. २१।२२	३४१
	अ. २७ सू. ३	३४०
	अ. २७ सू. १६।१८	३४४
	अ. २८ सू. १-१५	३३८
चतुर्विंशतिः	प्रायश्चित्त २००, २५५, २६६, २८६, २८८, ३०४, ३०७, ३३०, ३४१, ३४२, ३४३	
च्यवनः	प्रायश्चित्ते	१८७
छागलः	प्रायश्चित्ते	३१६, ३४३

कविः	अध्यायः	पृष्ठम्
जमदग्निः	आचारे	७७
जातूकण्यः	आचारे	७७
	प्रायश्चित्ते १७१, १८८, २५९, २६८, २६९	
जावालः	प्रायश्चित्ते १९९, २७६, ३३३, ३३७	३४०
जाबालिः	प्रायश्चित्ते	१८३, २७०
जैमिनिः	प्रायश्चित्ते	१७६
वसः	आचारे	२५
	प्रायश्चित्ते २००, २४६, २४९	
व्यसः	आचारे, ४, ३४, ३६, ५३, ५४, ५५, ५६, ७३, प्रायश्चित्ते १६२, १७०, १७३, १७८, १८८, १८९, २००, २०१, २०२, २८७, २५०, २७२, २७३, २७७, २०३, ३१२, ३१९, ३२०, ३२५,	
दीर्घतमाः	प्रायश्चित्ते	२७०
धारेभ्वरः	व्यवहारे	९२, ९६
	प्रायश्चित्ते	१८२
धीम्यः	प्रायश्चित्ते	३१५
नारदः	आचार	
	(परिशिष्टे) श्लो. ५३।५४ १२०	
	व्यवहारे	
	अ. १ श्लो. १	२७
	अ. १ श्लो. ४।२१।२२	३४
	अ. १ श्लो. ७	२४
	अ. १ श्लो. १०२-१०४।१०८	२८
	अ. १ श्लो. १४।३५-३६	३३
	अ. १ श्लो. २०।४७-५४	४
	अ. १ श्लो. २३	३५
	अ. १ श्लो. २७।३५	३
	अ. १ श्लो. ३१	३३
	अ. १ श्लो. ६२।६३	४९
	अ. १ श्लो. ६५	१६०
	अ. १ श्लो. ८५।८६	२१
	अ. १ श्लो. ९१	२२
	अ. १ श्लो. ९३	२४

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
नारदः	व्यवहारे	
	अ. १ श्लो. ११२।११३	३५
	अ. १ श्लो. १३५	५३
	अ. १ श्लो. १३६।१३७	५४
	अ. १ श्लो. १४२	५५
	अ. १ श्लो. १४९।१५०	४३
	अ. १ श्लो. १५१।१५२।१५७	४४
	अ. १ श्लो. १५८।१५९।१६० १६१।१६२	४५
	अ. १ श्लो. १६५	५२
	अ. १ श्लो. २८९	६५
	अ. १ श्लो. ३०५	६७
	अ. १ श्लो. ३२०।३२१।३२४	६९
	अ. १ श्लो. ३२२।३२३	७०
	अ. १ श्लो. ३३१	७१
	अ. २ श्लो. १	२०
	अ. २ श्लो. ९	४२
	अ. २ श्लो. २३।२३	५
	अ. २ श्लो. ३३	५६
	अ. ३ श्लो. ३	२
	अ. ३ श्लो. ७-१७-१८	१४३
	अ. ३ श्लो. १९	१५९
	अ. ३ श्लो. १७	५६
	अ. ४ श्लो. १	११४
	अ. ४ श्लो. २।३	११५
	अ. ४ श्लो. ८-११।१२	११६
	अ. ५ श्लो. १	११८
	अ. ५ श्लो. २-७।३८	११९
	अ. ५ श्लो. १६-२०	१२१
	अ. ५ श्लो. ३०।३१।३२।३३ ३४।३५।३६।३७	१२०
	अ. ६ श्लो. १।२।५	१२३
	अ. ६ श्लो. ९	१२४
	अ. ६ श्लो. १८।१९	१५५
	अ. ७ श्लो. १।२	११३
	अ. ८ श्लो. १।२।३।४।५	१४०
	अ. ८ श्लो. ६।७।१०	१४१
	अ. ९ श्लो. १	१३६
	अ. ९ श्लो. १।३	११०, १४१

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
नारदः	व्यवहारे	
	अ. ९ श्लो. ८।९	१३७
	अ. १० श्लो. १	१२१
	अ. ११ श्लो. ६।९।१०	१०५
	अ. ११ श्लो. ७।८	१०६
	अ. ११ श्लो. १८।२०।२१	१०८
	अ. ११ श्लो. ३१।३५	१०९
	अ. ११ श्लो. ३२।३८	११०
	अ. १२ श्लो. १	१५६
	अ. १२ श्लो. ४५।५३	३४
	अ. १२ श्लो. ७८।७९	१५४
	अ. १३ श्लो. १	७३
	अ. १३ श्लो. २।१६	७७, १०१
	अ. १३ श्लो. १०	८०
	अ. १३ श्लो. २१	९९
	अ. १३ श्लो. २४।५२	९३
	अ. १३ श्लो. २५।२६	९१
	अ. १३ श्लो. २६	९२
	अ. १३ श्लो. ३७।३९	१०३
	अ. १४ श्लो. १।३।८	१३५
	अ. १४ श्लो. ८	१४७
	अ. १४ श्लो. ८-९।९-१०	२१
	अ. १४ श्लो. १४-१६	१४८
	अ. १४ श्लो. १७	१४५
	अ. १४ श्लो. १९	१४९
	अ. १४ श्लो. २१	१४६
	अ. १५ श्लो. १।२।३	१२७
	अ. १५ श्लो. ४।५।६।७।१४	१३०
	अ. १६ श्लो. १	१२५
	अ. १६ श्लो. २।६	१२६
	अ. १७ श्लो. १-४	१५६
	अ. १७ श्लो. १०।११	१५८
	प. १६।१७	१४६
	प. २३।२४	१४८
	प्रायश्चित्ते	
	अ. १ श्लो. ६१।६५।६६	१९२
	अ. १२ श्लो. ७।१-७५	२४२
	अ. १२ श्लो. ७५	२६७

श्रुतिः	अध्यायः	पृष्ठम्
निरुक्तम्	प्रायश्चित्ते	२०८
पराशरः	आचारे	५३
	प्रायश्चित्ते	१९१, २० पृ. १७७, १६८, १७७, १८०, १८४, १८७, २४६, २५३, २५४, २५६, २७३, २७४, २८०, २८१, २८९, २९४, २९५, २९८, ३०४, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३२४, ३३२, ३३४, ३३५, ३४२,
परिशिष्टम्	प्रायश्चित्ते	२००
पारस्करः	आचारे	६९
	प्रायश्चित्ते	१७०, १७६, १८४, व्यवहारे ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२
पितामहः	व्यवहारे ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२	
पुलः	आचारे	७९
पुलस्त्यः	प्रायश्चित्ते	२५७, २६५
पैङ्गवः	प्रायश्चित्ते	१७३,
पैठीनसिः	आचारे	१४, ७५, ७७
	प्रायश्चित्ते	१७१, १७४, १७८, १७९, १८६, १८८, २४६, २५७, २७७, २८३, ३०२, ३०४, ३०९, ३१६, ३१०,
प्रचेताः	आचारे	७८
	प्रायश्चित्ते	१६२, १६३, १६४, १६९, १८३, १८५, २५७, २५९, २६५, २७८, २९१, ३०४, ३०६, ३०७, ३०९, ३१०,
बृहत्प्रचेताः	प्रायश्चित्ते	१७६, २७९, २८८
बृहत्प्रचेताः	प्रायश्चित्ते	२८६
प्रजापतिः	प्रायश्चित्ते	१७५, १८३, २७०
वाष्कलः	प्रायश्चित्ते	२००
बृहदारण्यकम्	प्रायश्चित्ते	२१३
बृहस्पतिः	आचारे	६०
	व्यवहारे	२, ३, ३९, ४२, ७७, ९१, ९५, ९६, ९८, १०६, ११३, अ. श्लो. २५-१३, ७६ अ. श्लो. २५-९१ ८०

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	प्रायश्चित्ते १७१, १७३, १८३, १८७, १८८, २५४, २५७, २६०, २७४, २७७, २७८, ३१७, ३१८, ३१९, ३४३	
बृहस्पतिः	प्रायश्चित्ते	२७३
वीधायनः	आचारे	३, ५५
	११५१५३	५५
	व्यवहारे (परिशिष्टे)	७, १०२
	प्रायश्चित्ते १८०, १८३, २००, ३०३, ३०६, ३१११८१२१	२६० ३००
	३११२६-२७	३००
	३११४१-४८ ३११४६-४८	} ३०६
	३११६०-६१	
	३११७१	३४०
	३१५२-७ ३१५१४	} ३२६
	३१७११, ३-४	
	४११५-११	३२८
ब्रह्मगर्भः	प्रायश्चित्ते	२७५, २९०
ब्रह्मवचः	प्रायश्चित्ते	२६३
ब्रह्माण्डपुराणम्	प्रायश्चित्ते	१८८
भरतादिः	प्रायश्चित्ते	२१४
भारुचिः	व्यवहारे	८४
भारुचिबिम्बरूपादयः	आचारे	२१
मृगुः	प्रायश्चित्ते	३२०
मनुः	आचारे	
	अ. १ श्लो. ३६	५
	अ. १ श्लो. १०३	२
	अ. २ श्लो. १०	३
	अ. २ श्लो. १६	२
	अ. २ श्लो. १०९	८
	अ. ३ श्लो. ५	१३
	अ. ३ श्लो. १०	१२
	अ. ३ श्लो. ४४	१६

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनानां सूची ।

अध्यायः	पृष्ठम्	ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
आचारे		मनुः	आचारे	
अ. ३ श्लो. १२ । १०८	३०	अ. ७ श्लो. १९५	१७	
अ. ३ श्लो. १०१	३१	अ. ७ श्लो. २२१।२२३ } २२४।२२६ }	१५	
अ. ३ श्लो. १४७	६३	अ. ८ श्लो. १२९।१३८	१०४	
अ. ३ श्लो. १७१ } १७२ } १७४ }	६४	अ. ८ श्लो. १३६	१०२	
अ. ३ श्लो. १८७	६५	अ. ८ श्लो. ३००	४४	
अ. ३ श्लो. २१२	६९	अ. ९ श्लो. ६९	१७	
अ. ३ श्लो. २२३	७४	अ. १० श्लो. ४१	२६	
अ. ३ श्लो. २४६	७०	अ. १० श्लो. ७६	३३	
अ. ३ श्लो. २६७।२७१	७९	अ. १० श्लो. ७९।१२३	३४	
अ. ४ श्लो. २।७।९	३६	अ. ११ श्लो. २५	३६	
अ. ४ श्लो. १२।३०	३७	अ. ११ श्लो. ८०	३५	
अ. ४ श्लो. ३६।३९	३८	व्यवहारे १६, २१, २५, ५४, ५५, ५८, ७८, ९३, ११३, १३३, १५१, १५६.		
अ. ४ श्लो. ३७।४३।४५।७	३९	अ. ३ श्लो. ११२-११७	७७	
अ. ४ श्लो. ५३।५४	४०	अ. ५ श्लो. १५४-१५७	१५४	
अ. ४ श्लो. ९६।९७।९८।११०	४१	अ. ५ श्लो. १५७।१५८-१६१	८७	
अ. ४ श्लो. ११२।१३० } १३२।१४३।१६७ }	४३	अ. ७ श्लो. १३	२	
अ. ४ श्लो. १२८	२०	अ. ८ श्लो. १	४८	
अ. ४ श्लो. १९५।१९६	३७	अ. ८ श्लो. ४-७	४	
अ. ४ श्लो. २०३	४४	अ. ८ श्लो. ११	२	
अ. ४ श्लो. ३२९।३३१	६०	अ. ८ श्लो. २९	१०२	
अ. ४ श्लो. ३४७।३५०	६२	अ. ८ श्लो. ३०	११४	
अ. ५ श्लो. ६।९	४८	अ. ८ श्लो. ३०।३३	{ २६ ११४ }	
अ. ५ श्लो. १९।२०	४९	अ. ८ श्लो. ३५।४०	२७, ११५	
अ. ५ श्लो. १६।२२	५०	अ. ८ श्लो. ४३	४	
अ. ५ श्लो. ४७।५१।५३	५१	अ. ८ श्लो. ४९	३०	
अ. ५ श्लो. १११।११२।११८	५२	अ. ८ श्लो. ६८	४४	
अ. ५ श्लो. ११४।११५ } १२३।१२५ }	५५	अ. ८ श्लो. ७४	४३	
अ. ५ श्लो. १२३	५३	अ. ८ श्लो. १०२।११३	४६	
अ. ५ श्लो. १२६	५२	अ. ८ श्लो. १०७	४७	
अ. ५ श्लो. १४५	५७	अ. ८ श्लो. १०८	४९	
अ. ७ श्लो. १	१०४	अ. ८ श्लो. १३३।११४।११५	७२	
अ. ७ श्लो. ४३।५४	९१	अ. ८ श्लो. १३०।१२१।१२३	५०	
अ. ७ श्लो. ४७।४८।५०।५१	९०	अ. ८ श्लो. १२४।१२५।१२९	२१	
अ. ७ श्लो. ७०	९३			

अधिः	अध्यायः	पृष्ठम्	अधिः	अध्यायः	पृष्ठम्
मनुः	व्यवहारे		मनुः	व्यवहारे	
अ. ८ श्लो. १२८		१	अ. ८ श्लो. ३६४।३६६		१५३
अ. ८ श्लो. १२३।१४४		३९	३६७।३६८।३६९		
अ. ८ श्लो. १४८		१९	अ. ८ श्लो. ३६५		१५४
अ. ८ श्लो. १५१		२९	अ. ८ श्लो. ३७८।३८०		५१
अ. ८ श्लो. १६४		१०७	३८१		
अ. ८ श्लो. १६५		११६	अ. ८ श्लो. ३९६		१३७
अ. ८ श्लो. १७७		३१	अ. ८ श्लो. ४०२		१३९
अ. ८ श्लो. २१०		१४४	अ. ८ श्लो. ४०४।५।७		१४३
अ. ८ श्लो. २१५।२१६।२१७		१२५	अ. ८ श्लो. ४१५		११९
अ. ८ श्लो. २१९।२२०		१२२	अ. ९ श्लो. २		१५६
अ. ८ श्लो. २२३		११७, १४१	अ. ९ श्लो. ५२।५३		८६
अ. ८ श्लो. २२३		१४२	अ. ९ श्लो. ५९।६०।६४		८७
अ. ८ श्लो. २२३।२२३।२		१११	६८।६९।७०		
२३४			अ. ९ श्लो. ६४		९३
अ. ८ श्लो. २३८।२३९		११०	अ. ९ श्लो. १०५।११२		७८
अ. ८ श्लो. २४६।२४७।२४८		१०४	११६।११७		
२४९।२५०।२५१।२५२।२५३			अ. ९ श्लो. १०६		८८
अ. ८ श्लो. २५३।२५६।२५८		१०५	अ. ९ श्लो. ११८		८४
अ. ८ श्लो. २५७।२५७।२६१		१०६	अ. ९ श्लो. ११९		८०
अ. ८ श्लो. २६५		१०७	अ. ९ श्लो. १२०।१२६।११४		९२
अ. ८ श्लो. २६७		१२८	अ. ९ श्लो. १३४।१६३		८९
अ. ८ श्लो. २६८।२७७		१२९	१६४।१७४		
अ. ८ श्लो. २७४।२७५		१२७	अ. ९ श्लो. १३६		९५
अ. ८ श्लो. २७९		१३१	अ. ९ श्लो. १५४।१५९		९०
अ. ८ श्लो. २८०।२८२।२८४		१३२	१६०।१६३।१८२		
अ. ८ श्लो. २९४।२९६		१५८	१८५।२४२		
२९७।२९८			अ. ९ श्लो. १५५।१९३		८५
अ. ८ श्लो. ३२०।३२१		१४८	अ. ९ श्लो. १६८।१७२		८८
३२२।३२३			अ. ९ श्लो. १८५।१८८।१८९		९३
अ. ८ श्लो. ३३२		१४४			
अ. ८ श्लो. ३३७।३३८		१४८			
अ. ८ श्लो. ३४०		७३	अ. ९ श्लो. १९२।१९३		१०१
अ. ८ श्लो. ३४१		१४९	अ. ९ श्लो. १९४		१००
अ. ८ श्लो. ३४८।३५१।३७३		१५३	अ. ९ श्लो. १९८।२००		८०
३७६।३७७।३८२					
अ. ८ श्लो. ३५०		१६	अ. ९ श्लो. २०१।२०२		९६
अ. ८ श्लो. ३५५।३५८।३६२		१५१	अ. ९ श्लो. २०८।२११।२०४		८०
३७८।३८३					

एतत्पुस्तकोद्धृतकपिवचनानां सूची ।

अध्यायः	शृङ्ख
व्यवहारे	
अ. १ श्लो. २०११२१६	८२
अ. १ श्लो. २१०१२१११२१२	९८
अ. १ श्लो. २१७	९१, ९६
अ. १ श्लो. २२३	१२५
अ. १ श्लो. २२४	१२६
अ. १ श्लो. २२३	१६०
अ. १ श्लो. २३७१२४०	१४६
अ. १ श्लो. २७५१२९१ } २९२ }	१५७, १५८
अ. १ श्लो. २७७३६०	१४७
अ. १० श्लो. १५	७५
अ. ११ श्लो. १६	१४९
अ. १२ श्लो. १६	९३
प्रापयित्ते १८२, १८६, २८५ ३१४, ३३२, ३३९, ३४०	
अ. २ श्लो. २७	२५९
अ. २ श्लो. ३२	१८१
अ. २ श्लो. १४२११४५ } १४९ }	२६७
अ. २ श्लो. १४६	२६८
अ. २ श्लो. १८१	२९८
अ. २ श्लो. १८७	२९९
अ. ३ श्लो. ११	२९९
अ. ३ श्लो. १७	२८६
अ. ३ श्लो. ८०	२७५
अ. ३ श्लो. ११८	२४४
अ. ४ श्लो. ७	१८६
अ. ४ श्लो. २०५१२१७ } २२२ }	३१६
अ. ५ श्लो. ८११०१२०	३०६
अ. ५ श्लो. १९१२० } ३०८ }	३४०
अ. ५ श्लो. २०१२१	३१३
अ. ५ श्लो. ५९१६१ } ६४ }	१७३, १८६
अ. ५ श्लो. ६३१६७१९ } ७२ }	१८१
अ. ५ श्लो. ६५१८०	१८२

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
मनुः	प्रापयित्ते	
अ. ५ श्लो. ६६		१७६
अ. ५ श्लो. ६८		१६१
अ. ५ श्लो. ७०११०४		१६२
अ. ५ श्लो. ७३		१६९
अ. ५ श्लो. ७६		१७९
अ. ५ श्लो. ७७१६८		१७८
अ. ५ श्लो. ८१		१८३
अ. ५ श्लो. ८२११०३		१८४
अ. ५ श्लो. ८४		१७१
अ. ५ श्लो. ८५१८७		१८९
अ. ५ श्लो. ८८		१६४
अ. ५ श्लो. ९४		१८५
अ. ५ श्लो. ९९११४४		१८७
अ. ५ श्लो. १०१११०२		१६८
अ. ६ श्लो. २१७१९		१९५
अ. ६ श्लो. २१६१११११२		१९६
अ. ६ श्लो. १३११९ } १३१२४१२९ }		१९७
अ. ६ श्लो. २५१३११३२		१९८
अ. ६ श्लो. २५१९७		१९९
अ. ६ श्लो. ३५		२००
अ. ६ श्लो. ५०१५१ } ५५१५६ }		२०१
अ. ६ श्लो. ५३१७१		२०२
अ. ६ श्लो. ६६		२०३
अ. ६ श्लो. ११७		१९४
अ. ७ श्लो. १३४		१९४
अ. ८ श्लो. २८८		२८१
अ. ८ श्लो. ३१५१३८०		२६३
अ. ८ श्लो. ३२०		२८३
अ. ९ श्लो. १८०		२६८
अ. ९ श्लो. २४०		२६७
अ. १० श्लो. ८२११०० } १११ }		११९
अ. १० श्लो. ८७१८८ } ८९१९० }		१९२
अ. १० श्लो. ९११९३ } ९३१९७१९७ }		१९३
अ. १० श्लो. ११६		१९४
अ. ११ श्लो. १७		१९४

कृपिः	अध्यायः	पृष्ठम्	कृपिः	अध्यायः	पृष्ठम्
मनुः	प्रायश्चित्ते		मनुः	प्रायश्चित्ते	
अ. ११ श्लो. २७।१६८		२८४	अ. ११ श्लो. १४२		२९४
अ. ११ श्लो. ४५।४६।४९		२३७	अ. ११ श्लो. १५२।१५६।१५९		३१०
अ. ११ श्लो. ५३		२३५	अ. ११ श्लो. १५३		३१४
अ. ११ श्लो. ५४।९९।१००		२६३	अ. ११ श्लो. १५५।१७८		२७१
अ. ११ श्लो. ५६।५८		२४१	अ. ११ श्लो. १७६		२८७
अ. ११ श्लो. ५७।१६२।१६३ } १६४।१६५।१६६।१६७ }		२८३	अ. ११ श्लो. १८०		२७३
अ. ११ श्लो. ६७-७०।२०३		२४४	अ. ११ श्लो. १८२।१८३।१८४		३१२
अ. ११ श्लो. ७०		२९१	अ. ११ श्लो. १८६		३१३
अ. ११ श्लो. ७२।७८		२४६	अ. ११ श्लो. १९३।१९४		३०८
अ. ११ श्लो. ७३।७४।७७		२५३	अ. ११ श्लो. १९७		३०४
अ. ११ श्लो. ७३।८०		२५२	अ. ११ श्लो. १९९		२९५
अ. ११ श्लो. ७३।७९।८०।८१।८६		२५१	अ. ११ श्लो. २००		३०२
अ. ११ श्लो. ७५।७६।७७		२५४	अ. ११ श्लो. २०१।२०२		३१८
अ. ११ श्लो. ७८।७९।८२		२५०	अ. ११ श्लो. २०३		३१९
अ. ११ श्लो. ८७।८८		२५६	अ. ११ श्लो. २०७		३०५
अ. ११ श्लो. ८९		२४७	अ. ११ श्लो. २०८		२९८
अ. ११ श्लो. ८९।९२।९५		२५९	अ. ११ श्लो. २११		३३५
अ. ११ श्लो. ९०।९२।९३।९४		२५८	अ. ११ श्लो. २१३		३३६
अ. ११ श्लो. ९०।९४		२५७	अ. ११ श्लो. २१४		३३४
अ. ११ श्लो. ९२।१४७।१४८।१५०		२६०	अ. ११ श्लो. २१५		३४१
अ. ११ श्लो. १००।१६४		२६४	अ. ११ श्लो. २१८-२२०		३३८
अ. ११ श्लो. १०३।१०४।११८		२६७	अ. ११ श्लो. २२२		३४०
अ. ११ श्लो. १०५।१०६।१८८		२७०	अ. ११ श्लो. २२५	३२९, ३३९	
अ. ११ श्लो. १०८-११६		२७७	अ. ११ श्लो. २४८।२५८		३२६
अ. ११ श्लो. ११७।१९१		२८२	अ. ११ श्लो. २५०।२५६।२६२		३२७
अ. ११ श्लो. ११८।१२२।१२३		२९७	अ. ११ श्लो. २५१		३२८
अ. ११ श्लो. १२४।२२५		३१७	अ. ११ श्लो. २५२।२५३		३२९
अ. ११ श्लो. १२४।१४६		२६१	अ. १२ श्लो. ९		२०४
अ. ११ श्लो. १२६		३०१	अ. १२ श्लो. ४४		२३५
अ. ११ श्लो. १२६।१२७		२८९	अ. १२ श्लो. ५५।५८		२३१
अ. ११ श्लो. १२७		२९०	अ. १२ श्लो. ६१।६८		२३२
अ. ११ श्लो. १३१।१३२ } १३५।१३६।१३७ }		२९२	अ. १२ श्लो. ६९		२३३
अ. ११ श्लो. १३३		२९३	अ. १२ श्लो. ८८।९०।९२		२०१
अ. ११ श्लो. १४०		२४८	अ. १२ श्लो. १११।११२।११३		३२४
			अ. १२ श्लो. २५७		३२७

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्	ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
मनुयोगीश्वरौ	प्रायश्चित्ते	२८९, ३०४, ३०७	वसिष्ठः	आचारे	
बृहन्मनुः	प्रायश्चित्ते	१७६	अ. ३ सू. ३८		५७
वृद्धमनुः	व्यवहारे	११, १४६, १४७	अ. ८ सू. ३०।३१		६६
	प्रायश्चित्ते	१६४, १७६, २६९	अ. १२ सू. १३		३९
मरीचिः	प्रायश्चित्ते	१६९, १७०, १७२, १७५	अ. १२ सू. १४		३८
		१७६, १८२, १८३, २९९	अ. १४ सू. ३५।३७		४७
मार्कण्डेयः	प्रायश्चित्ते	१७४, ३०३, ३१३, ३१७, ३२०, ३३४, ३३९,	अ. १४ सू. ४७		५०
मेधातिथिः	व्यवहारे	८८	अ. १९ सू. ४०।४३		१०१
	प्रायश्चित्ते	१८२	व्यवहारे		
यमः	आचारे	७३, ७५, ७७	अ. १५ सू. ३		८८
	प्रायश्चित्ते	१६१, १६२, १६५, १६६	अ. १५ सू. ६।९		८९
		१७२, १७४, १८०, १८३, १८७, १८८	अ. १६ सू. १५।१७		८८
		२४२, २५३, २६०, २६९, २७१, २७८	अ. १७ सू. ४०।४१		८३
		२७९, २८२, २८५, २८६, २९८, ३०४	अ. १७ सू. ५१		८१
		३०५, ३०७, ३०९, ३११, ३१७, ३१८	अ. १७ सू. ५२		९७, ९९
		३१९, ३२०, ३२६, ३२८, ३२९, ३३१	प्रायश्चित्ते		
		३३३, ३३४, ३३७, ३३९, ३४०, ३४१	अ. २ सू. २२।२३.		१९१
बृहद्यमः	प्रायश्चित्ते	२६०, २६१, २७१, ३०८	अ. २ सू. १२।३७		१६३
		३१०, ३१५	अ. ४ सू. १४।१५		१६९
याज्ञवल्क्यः	प्रायश्चित्ते	२६९	अ. ४ सू. १६।२०।२३		१७३
बृहद्याज्ञवल्क्यः	प्रायश्चित्ते	३१३	अ. ४ सू. १८।३४		१८१
वृद्धयाज्ञवल्क्यः	प्रायश्चित्ते	१६२, १६६, १७४	अ. ४ सू. २४		१७५
		२५८, ३१४, ३१७	अ. ४ सू. २८।२९		१८०
योगसूत्रम् आचारे (यो. पा १ सू. २)		१	अ. ४ सू. ३६		१७९
	व्यवहारे	६, १०, १५, ५५, ६०, ७१	अ. ५ सू. १।५		१७७
		६२, १५६	अ. ९ सू. १-१२		१९५
योगीश्वरः	प्रायश्चित्ते	२६७, २७०, २७३, ३०४, ३०६, ३०८, ३०९, ३१४, ३१६, ३३८,	अ. १० सू. ६		२००
		३४३	अ. १० सू. ७।२४		२०१
राघवानन्दः	व्यवहारे	१०२	अ. ११ सू. ४८		२००
राद्धान्तिः	व्यवहारे	८६	अ. ११ सू. ७६।७९		२८२
रामचन्द्रः	व्यवहारे	१०२	अ. १२ सू. २४		१८९
लिखितः	प्रायश्चित्ते	३१४, ३१७	अ. १३ सू. ५।१।५३		२७५
लिङ्गपुराणम्	प्रायश्चित्ते	१७२, १७८	अ. १८ सू. १		२३७
रीमाक्षिः	व्यवहारे	८१	अ. १९ सू. ११।१२		२९४
	प्रायश्चित्ते	१६२, २६९, ३०७,	अ. १९ सू. ४०-४३		३२०
			अ. २० सू. ६		२३३, ३२०
			अ. २० सू. ८		२८४, २८९
			अ. २० सू. ९।१०		

ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्	ऋषिः	अध्यायः	पृष्ठम्
वसिष्ठः	प्रायश्चित्ते		विज्ञानेश्वरः	व्यवहारे	१५
अ. २० सू. १२		३०५	विश्वरूपः	प्रायश्चित्ते	१८२
अ. २० सू. १३।१४		२६७	विपतञ्चम	व्यवहारे	६९
अ. २० सू. १५।१२		२६८	विष्णुः	आचारे २३, ५७, ६७, ७४, ७६, ७७	
अ. २० सू. १९।२२		२६९		व्यवहारे ७५, ८९, ९५	
अ. २० सू. २१		२६२		प्रायश्चित्ते १६३, १७०, १८०, १८९,	
अ. २० सू. २२		२५७		१८२, १८३, १८५, १८६, १८८, १८९,	
अ. २० सू. २५।२६		२५२		२३८, २४०, २४५, २४८, २५६, २६०,	
अ. २० सू. ४१।१२		२६५		२६२, २७३, २७३, २७७, २८१, २८४,	
अ. २१ सू. १।३।१।५		२८७		२८५, ३०९, ३११, ३१२, ३१५, ३१७	
अ. २१ सू. १०		३२३	बृहद्विष्णुः	व्यवहारे ९१,	
अ. २१ सू. १५		२६२		प्रायश्चित्ते १७६, २४५, २५८, २७३,	
अ. २१ सू. १८।२२		२७८		२८१, ३०३, ३११, ३२६, ३२८	
अ. २१ सू. २१		२८८	वृद्धविष्णुः	प्रायश्चित्ते २९०.	
अ. २१ सू. २४		२९२	वृद्धः	प्रायश्चित्ते १८३	
अ. २१ सू. २७		३०५	वैद्याग्रपादः	प्रायश्चित्ते १७१.	
अ. २१ सू. २८		२४१	वैद्यपायनः	प्रायश्चित्ते ३३९, ३४०	
अ. २१ सू. २९।३०		२९६	विष्णवम्	प्रायश्चित्ते १६६, १७०, १७६, १८०	
अ. २३ सू. १।२।३		२९७	व्याकरणसूत्रम्	आचारे १।१।३१	१.
अ. २३ सू. ४।११		२९८	व्याघ्रः	प्रायश्चित्ते २७०, २७१, ३०६	
अ. २३ सू. ७		१६९	व्याघ्रपादः	प्रायश्चित्ते १७९, १८२, १८८	
अ. २३ सू. ९।११।१३		३००	व्यासः	आचारे १८, २३, ७७	
अ. २३ सू. २१		२९५		प्रायश्चित्ते १६६, १७४	
अ. २३ सू. २४।२६		१८४		२१२, २५५, २५८, २५९, २६५,	
अ. २३ सू. ३४-३७		३०२, ३०५		२६७, २७३, २७६, २८०, ३१२, ३१५,	
अ. २३ सू. ३९।४०		३०१		३२५, ३३१.	
अ. २३ सू. ४३		३३५	व्यासगीतमी	प्रायश्चित्ते २६८	
अ. २३ सू. ४५		३३८	बृहद्व्यासः	प्रायश्चित्ते ३११	
अ. २४ सू. ४-५		३४०	शङ्खः	आचारे २, ४, १४, २३, २४, २६, २७	
अ. २७ सू. १		३३१		३३, ३९, ४६, ४७, ४८, ४९, ५३, ५५,	
अ. २७ सू. १०।१२		३३३		६७, ७७, ९४.	
अ. २७ सू. २१		३३७		व्यवहारे ४५, ७७, ७९, ९१, ९४.	
अ. २८ सू. ७		३२३		प्रायश्चित्ते १६८, १७०, १७६, १८०, १८४,	
अ. २८ सू. ११		३३९		१८८, २०१, २३३, २४६, २४८, २५०,	
अ. २८ सू. १८।२२		३३१		२५२, २६२, २६८, २७५, २७८, २८४,	
		३३७		२८५, २८६, २९०, २९७, ३०२, ३०४,	
		३३९		३०५, ३०६, ३०९, ३१०, ३११, ३१३.	
बृहद्वसिष्ठः	प्रायश्चित्ते				
बृहद्वसिष्ठः	व्यवहारे				
	प्रायश्चित्ते १७५, १७९, १८३, २३२				

अध्यायः	पृष्ठम्
१ आचाराध्याये	
एकः शब्दः सकृदुच्चारितस्तमेवार्थे पक्षेऽनुपदति	
पक्षे तु विधत्ते चेति	११
निमित्ताश्रुतौ नैमित्तिकमप्यावर्तते	२२
प्रणिनामभ्युदयविनिपातानां दैवायत्तत्वात्	१९
यो यज्जातीयाद्यज्जातीयायामुत्पन्नः स तन्मातीत्य	
एव भवति	२६
रागतः भवति संभवेन विधेः प्रवर्तकत्वात्	२४
विरोधे तु विकल्पः	३
विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम्	३
२ व्ययवहाराध्याये	
अर्पशास्त्रादमर्पशास्त्रं बलवत्	१६
उत्पत्त्यापवादो लक्षणो न्यायः	१६
एकदेशविभाक्ती न्यायः	१७
प्रवृत्तप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवत्	१८
दण्डापूर्विकन्यायः	८६
नियतोऽप्यायं स्वत्वं लोकसिद्धमेव	७४
योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वम्	१००
विरोधे पूर्वबलीयस्त्वम्	९४
शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽपगतोऽयः	
स शुद्धः	४९
समं स्यादभुतत्वात्	१४४
साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादप्याधिको बलवान्	२३

अध्यायः	पृष्ठम्
३ भाष्यश्रित्ताध्याये	
उत्सर्गापवादन्यायः	२९०
एकार्थास्तु विकल्पेऽनू	२६३
कार्यकारणे संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्	२६४
मोक्षलौक्यवदन्यायः	३०९, ३३२
जातेऽपि न्यायः	२५३
तत्त्वकौण्डिन्यायः	२६३
तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण	२६२
नामापि शुण्फलोपपत्त्येनार्यवत्	२६४
पृष्ठाकोटिन्यायः	२३२, २९३
प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवो-	
परतिः	२२३
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते	१७४, २४७, ३०७
यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भावो नास्ति तत्र पुनर्नि-	
मित्तानि पुनश्च प्रयुज्यन्ते	२९८
यस्मिन्निमित्ते यस्मिन्निमित्तान् समं न्यूनं वाऽवश्य-	
मावितस्तत्र पृथङ्निमित्तिकं प्रयुक्ते	२९८
रात्रिसप्तन्यायः	२३७
विहितं स्यादकामानां कामात्तद्विपुलं चरेत्	२७८
शास्त्रान्तराधिकरणन्यायः	३४०
शास्त्रकलं प्रयोक्तुं	२३९

एतत्पुस्तकोद्धृतसूत्रवार्तिकानां सूची । (३)

सूत्रम्.	पृष्ठम्
इत्थं नैमित्तिकद्वारे (५।४।१२)	१५१
कारे सा-यागदस्य (६।३।१००)	४०
पानिष्ठयत्प्रातिपदिकस्य (बा०)	५१
तदन्तर्विधिः (१।१।७२)	२८
तदस्मिन्पदप्रातिपदिकस्य (५।४।१४७)	२८, १२५

सूत्रम्.	पृष्ठम्
तत्र तेनैदमिति सरूपे (२।२।२७)	१५१
अनुबोऽयं यज्ञसंयोगे (४।३।३३)	९१
संह्याया अतिशयदन्तायाः कन् (५।४।२२)	२८
संह्यैक्यवचनात् (५।४।४३)	८५